

Інститут мовознавства
ім. О.О. Потебні НАН України

**ІНДОЄВРОПЕЙСЬКА СПАДЩИНА
В ЛЕКСИЦІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ,
БАЛТІЙСЬКИХ, ГЕРМАНСЬКИХ
І РОМАНСЬКИХ МОВ: СЕМАНТИЧНІ
ТА СЛОВОТВІРНІ ЗВ'ЯЗКИ
І ПРОЦЕСИ**

Київ
Видавничий дім Дмитра Бураго
2013

УДК 811.1/.2-115

ББК 80

I-60

*Пам'яті члена-кореспондента НАН України
Анатолія Павловича Непокупного*

Відповідальний редактор *В. П. Пономаренко*

*Видається за постановою вченої ради від 26.06.2012 р., протокол №6
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні
Національної академії наук України*

I-60 **Індоевропейська** спадщина в лексиці слов'янських, балтійських, германських і романських мов: семантичні та словотвірні зв'язки і процеси / Відп. ред. В. П. Пономаренко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – 604 с.
ISBN 978-966-489-206-0

Колективна праця відділу романських, германських і балтійських мов Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України концептуально продовжує серію порівняльно-історичних студій, присвячених незмінно актуальним питанням етимології і семасіології германських, балтійських, слов'янських та інших індоевропейських мов. Ідеться про подальше дослідження різнотипних семантичних процесів, які супроводжували й супроводжують еволюцію лексичного складу індоевропейських мов. Використовується випробуваний у попередніх роботах метод германо-балто-слов'янських лексичних ізоглос, що відбивають різнотипні лексеми спільного походження в різних мовах, а також загальномовний тематичний принцип, тобто розглядаються міжмовні лексико-семантичні групи, об'єднані спільним основним значенням. Водночас автори намагалися охопити якомога більшу кількість нового фактичного матеріалу з метою створення повнішої і об'єктивнішої картини.

Для науковців, викладачів, аспірантів – філологів, які займаються або цікавляться фундаментальними проблемами історичного розвитку мов світу.

УДК 811.1/.2-115

ББК 80

ISBN 978-966-489-206-0

© Інститут мовознавства
ім. О. О. Потебні НАН України, 2013
© Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013

ПЕРЕДМОВА

Nabent sua fata verba – слова мають свою долю, як стверджує відомий латинський афоризм. За цим коротким висловом – століття історії людства та історії мов. Саме в слові виразно відбивається життя людей, те спільне або схоже, що їх об'єднує, і так само те різне або несхоже, що їх розмежує або, принаймні, вирізняє. І якщо «спочатку було слово», то це, природно, не означає, що слово залишилося незмінним. Отже, ця книга розповідає про походження слів, первісні й набуті з часом значення, утворення нових слів, тобто про все те, без чого неможливо уявити собі життя і розвиток будь-якої мови.

Пропонована увазі читача колективна праця відділу романських, германських і балтійських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України концептуально продовжує серію порівняльно-історичних студій, присвячених насамперед незмінно актуальним питанням етимології і семасіології, стосовним германських, балтійських, слов'янських та інших індоєвропейських мов.

Попередні публікації авторського колективу відділу, зокрема «Спільна лексика германських і балто-слов'янських мов» (1989 р. [див. ОЛ]) і «Нариси з порівняльної семасіології германських, балтійських і слов'янських мов» (2005 р. [див. Очерки]), викликали зацікавлення й отримали схвальні відгуки як в Україні, так і за її межами.

Уже сама назва монографії говорить про основні аспекти дослідження. Це, насамперед, намагання поєднати етимологічний підхід із семантичним, показати, як розвивалися в різних мовах лексеми спільного походження. Якісно новим виміром є словотвірний, що є основним тематичним мотивом другої частини монографії.

Індоевропейська мовна спадщина – це не тільки величезний за обсягом корпус лексикони кількох десятків мов, а ще й спільні

або, принаймні, схожі логічні, психологічні, естетичні та інші критерії, принципи і моделі, на основі яких відбувається подальший розвиток цих мов. Вони свідчать про спільність загальних засад мислення людей – представників різних етносів і носіїв різних мов.

Історія германо-балто-слов'янської і, зокрема, балто-слов'янської мовної спільноти залишається однією з важливих і фундаментальних проблем сучасної індоевропеїстики. Однією з основних ознак цієї спільності традиційно були й залишаються різноманітні інтеграційні процеси. Виявити й дослідити їх – складне, але водночас конче необхідне завдання. Утім, діалектика мовного розвитку неминуче передбачає так само дивергентні явища, що найінтенсивніше відбуваються саме в лексичній царині.

Отже, йдеться про подальше дослідження різнотипних семантичних процесів, які супроводжували й супроводжують еволюцію лексичного складу різних мов. Основна увага приділяється, за традицією, германським, балтійським і слов'янським мовам, але, як і раніше, не залишилися, природно, поза межами розгляду як інші індоевропейські (насамперед романські, а також кельтські, індоарійські тощо), так і мови інших генеалогічних сімей (фіноугорські, тюркські та ін.).

Основна частина цієї роботи датується 90-ми роками минулого століття, і виконувалася вона під керівництвом члена-кореспондента НАН України А. П. Непокупного, що до останніх днів життя – до жовтня 2006 р. – був завідувачем відділу і головним генератором ідей. Проте в жодному разі мова не йде про «рескрипт», оскільки за минулі роки з'явилися нові наукові праці, зокрема лексикографічні, що мають безпосередній стосунок до досліджуваного кола питань, нові погляди, було вироблено деякі нові методологічні підходи, нарешті, подальшого розвитку зазнали й мови, у тому числі їхній лексичний арсенал.

Використовується випробуваний у попередніх роботах метод германо-балто-слов'янських лексичних ізоглот, що відбивають різнотипні лексеми спільного походження в різних мовах, а також загальномовний тематичний принцип, тобто розглядаються міжмовні лексико-семантичні групи, об'єднані спільним основним

значенням (прикладом може слугувати сюжет, присвячений назвам срібла). Водночас автори намагалися охопити якомога більшу кількість фактичного матеріалу з метою створення повнішої і об'єктивнішої картини.

Автори вважають цю книгу своєрідною даниною пам'яті А. П. Непокупного, науковий доробок якого представлено кількома ґрунтовними розвідками останніх років його життя.

Вони сподіваються також на те, що їхня праця зможе стати в пригоді науковцям, викладачам, аспірантам і взагалі філологам, які займаються або, принаймні, цікавляться фундаментальними проблемами історичного розвитку мов світу.

Авторський колектив і доробок кожного з авторів складають:

А. П. Непокупний (частина 1 – §§ 1–3, частина 2 – §1–2, частина 3 – § 2);

В. П. Пономаренко (передмова, вступ, частина 1 – §§ 4–5, частина 2 – § 3, частина 3 – § 1, 6–7);

Н. М. Биховець (частина 1 – §§ 6–7, частина 2 – § 4);

А. Л. Тараненко (частина 1 – §§ 8–9);

Л. В. Аніщенко (частина 1 – § 10);

Л. Р. Калинович (частина 3, § 3);

П. Я. Махлін (частина 3, §§ 4–5).

У роботі з технічного опрацювання тексту також брали участь А. Р. Дочу і М. І. Вакулич.

ВСТУП

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКА ЛЕКСИЧНА СПАДЩИНА: ТРАДИЦІЇ ВИВЧЕННЯ Й НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Проблеми порівняльно-історичного й типологічного вивчення індоєвропейських мов традиційно посідають важливе й особливе місце в лінгвістичних дослідженнях. Слід, однак, констатувати, що в українській науці пострадянської доби розвідки саме в цій галузі не набули, на жаль, належного розвитку.

Одним із основних аспектів індоєвропейських студій є лексикологічний, тісно пов'язаний із тим, що прийнято називати планом змісту мови. Аксиоматичною можна вважати концепцію, згідно з якою саме лексична система наочним чином відбиває динамізм мовного розвитку. І саме тут поле для дослідження є безмежним, а матеріал – невичерпним, хоча б тому, що мовознавство і вся його історія не можуть порівнятися за віком із мовами та історією мов, тобто, інакше кажучи, людина почала вивчати мову набагато пізніше, ніж її мова з'явилася. Цей постулат, попри, можливо, деяку белетристичність, є беззаперечним, до того ж він відбиває істотний історичний факт, який значною мірою пояснює наявність великої кількості невирішених лінгвістичних проблем, насамперед етимологічних і семасіологічних, і гіпотетичний характер багатьох запропонованих мовознавцями рішень.

У пропонованій монографії за основу для етимологічних і семантичних зіставлень береться лексика української та інших

слов'янських мов, що виступає як *tertium comparationis*. Річ не тільки в тім, що йдеться про дослідження, здійснене на українських теренах. Маємо на увазі ще й те, що слов'янські мови, в тому числі далеко не в останню чергу українська, є виразним прикладом своєрідної, неповторної, ускладненої різноманітними історичними обставинами еволюції.

Об'єктом дослідження є етимологічні основи й семантичний розвиток низки лексем слов'янських, балтійських, германських та інших мов індоєвропейської сім'ї.

Здійснюється порівняльно-історичний і певною мірою типологічний аналіз семасіологічних аспектів розвитку частини словникового складу обраних для дослідження мов. Це дає змогу побачити як збереження первісних або ж найдавніших із відомих значень, так і появу нових, близьких, подібних і віддалених. Семантичні переходи, що виявляють майже парадоксальну подібність у різних мовах, засвідчують не тільки генеалогічну спорідненість мов, а й спільність засадничих критеріїв, що визначають світосприйняття і світогляд людини.

У сучасній українській славистиці позначилася виправдана логікою мовного розвитку й генеалогічних зв'язків тенденція – порівнювати в історичному плані лексику слов'янських мов насамперед із балтійською [див., напр., Очерки, 6–7]. Значною мірою цьому посприяла концепція члена-кореспондента НАН України А. П. Непокупного, відображена в його працях: монографіях «Ареальні аспекти балто-слов'янських мовних взаємин» (1964), «Балто-північнослов'янські мовні зв'язки» (1976), «Балтійські родичі слов'ян» (1979) і численних статтях.

Балто-слов'янські мовні зв'язки відіграли також чималу роль у виробленні в сучасній вітчизняній славистиці нових і різних поглядів на історію слов'янських мов, аж до заперечення спільного східнослов'янського періоду в історії української мови (Г. П. Півторак).

Не ставлячи перед собою таких масштабних і децю ризикованих завдань, автори колективного дослідження виходили, однак, і з того, що для кращого уявлення про шляхи історичного розвитку української та інших східнослов'янських мов слід якомо-

га уважніше придивлятися до їхніх зв'язків і взаємодії не тільки з балтійськими, а й із іншими слов'янськими мовами (зокрема польською), а також германськими, романськими тощо. І в цьому контексті будь-який мовний факт має свою основу і своє значення.

Тісно пов'язаним із лексикологічним аспектом є аспект словотвірний. Як відомо з історії мовознавства, ще на початку XIX ст. Й. К. Аделунг висунув тезу про необхідність порівняння мов на основі граматичних структур, що стало одним із засадничих критеріїв компаративістики.

І хоча основним розділом порівняльно-історичної граматики традиційно була фонетика, морфологічні аспекти, пов'язані, зокрема, з розвитком афіксів та їхніми семантичними особливостями, теж є безперечно важливими.

Щоправда, в цьому разі словотвірні зв'язки індоєвропейських мов виділено в окремий структурний підрозділ – частину 2-у колективної монографії. Отже, йдеться про окремий методологічний підхід.

За основу, як і раніше, береться частина лексичного реєстру монографії норвезького мовознавця-індоєвропейця Кр. Станга «Особливі лексичні відповідності у слов'янських, балтійських і германських мовах» (видання 1972 р.). Щоправда, це стосується загалом першої частини колективної праці.

Згідно з думкою і концепцією В. М. Ілліча-Світича і його ностратичною теорією, лише впровадження до аналізу даних «зовнішнього порівняння» [див. Іллич-Свитыч 1971, 41] може посправжньому посприяти вирішенню проблемних питань індоєвропейістики. Варто також зважати при цьому на певні здобутки теорії віддаленої спорідненості мов, одного з найновіших методів порівняльно-історичного вивчення мов.

Саме тому нерідко проводяться також етимологічні й семантичні паралелі з лексемами, що належать до фіно-угорських, тюркських та інших мов.

Не менш важливими традиційно є таксономічні й типологічні аспекти, які дозволяють краще зрозуміти особливості будови й змісту мови.

Не можна так само обходитися від морфологічної або морфонологічної реконструкції. Звичайно, тут не виключені неточності, але ж, як відомо, коли йдеться про етимологію, а також про історичні зміни, певна гіпотетичність є неминучою і цілком виправданою.

Важливим аспектом залишається не тільки визначення складу досліджуваних лексико-семантичних ізоглос, а й характеристика їхнього стану з погляду перспектив подальшого розвитку [див. Очерки, 8]. Щоправда, деякого уточнення потребує, на наш погляд, постулат А. П. Непокупного про редукцію спільного індоєвропейського фонду, що відбувається завдяки тенденції до поновлення словника. Тут ідеться, судячи з усього, про заміну старих слів новими, у тому числі запозиченими. Але старі слова, зрештою, не зникають, вони лише стають згодом застарілими. Що ж до запозичень або неологізмів, то вони теж можуть належати або ставати частиною того ж фонду.

За концептуальним твердженням А. П. Непокупного, «проблематика порівняльної семасіології германських, балтійських і слов'янських мов набуває нових акцентів як лінгвістичної, так і екстралінгвістичної спрямованості» [Там само, 7]. Тому належить наголосити на тому, що особливо вагомими й актуальними стають на сучасному етапі етнолінгвістичні й етнокультурні аспекти мовознавчих досліджень. Культурологічні риси й особливості, що виявляються в мові, фактично мають бути одним із основних цільових завдань будь-якого дослідження з порівняльно-історичного мовознавства. Зазначимо при цьому, що культурологічні аспекти вимагають особливо уважного й нерідко навіть делікатного підходу, оскільки вони є тісно пов'язаними з уявленнями різних етносів про світ, менталітетом народу, національними особливостями його характеру. Так, у цьому контексті варто згадати й прокоментувати, наприклад, окремі висновки А. Вежбицької, цитовані А. П. Непокупним [див. Вежбицкая 2001, 144]. На нашу думку, не завжди можна говорити, зокрема, про покриття однією категорійною лексичною одиницею всього понятійного поля, особливо за умов наявності цілого синонімічного ряду, представленого в розгляданому контексті, стосовному назв 'друга', окрім англ.

friend, такими лексемами, як mate, companion, chap (брит.) і guy (амер.) тощо. У таких випадках ідеться про різну поширеність і частотність уживання тих чи тих назв, що, зрештою, теж має певний стосунок до національного менталітету й культурологічних характеристик. Іншим важливим аспектом є екстралінгвальні (зокрема соціально-політичні) чинники, які нерідко впливають на семантичне наповнення і, відповідно, вербалізацію тих чи тих лексичних одиниць.

Таксономічні зіставлення є джерелом нових типологічних (у тому числі етимологічних) узагальнень, які допомагають доповнити, підтвердити наявні етимологічні тлумачення або висловити критичне ставлення до них.

У монографії використовується чималий лексикографічний арсенал, до того ж не тільки етимологічні, історичні, тлумачні, а й перекладні словники, а також першоджерела – різножанрові тексти різними мовами.

У передньому слові було сформульовано методологічні засади здійсненого колективного дослідження. До них можна додати лише те, що автори принагідно намагалися також пояснити або, принаймні, висловити припущення щодо причин тих чи тих аналізованих мовних явищ. Щоправда, варто зауважити, що ці явища далеко не завжди можна зрозуміти виходячи лише з логіки мовного розвитку. Нерідко вони можуть класифікуватися з філософського погляду як випадкові або навіть парадоксальні.

Лексико-семантичні тріади побудовані насамперед за етимологічним і, відповідно, генеалогічним принципом. В окремих випадках тріади як такої немає, оскільки ізоглоса може складатися з двох компонентів. За таких умов завдання полягало також у виявленні етимологічних паралелей у мовах інших груп.

Одним із основних завдань були, як і раніше, визначення й побудова синонімічних рядів, як у межах однієї мови, так і на міжмовному рівні. Тут ідеться не тільки про сполучуваність розгляданих лексем у мовах трьох вихідних груп, а й про пошук спільних або, принаймні, схожих шляхів семантичного розвитку, що простежуються в інших мовах світу.

Тези першої розвідки, що увійшли до колективної праці, належать перу А. П. Непокупного. Вони присвячені завжди актуальним аспектам індоєвропейської дериватології, а також питанням історичної морфології, зокрема афіксації. До того ж найперша стаття має ще й певною мірою символічну функцію, оскільки йдеться про назви 'книги'.

Другий і третій параграфи – відносно невеликі за обсягом, але глибокі за змістом етимологічні статті того ж автора, досить характерні для його своєрідної творчої манери. Було відібрано статтю «Прус. *pele* E 710 'wye': 'сірий птах' чи 'миша'?». Це зразок полемічної праці, метою якої був критичний перегляд деяких класичних етимологічних інтерпретацій, стосовних окремих зонімічних назв. Долучено також працю під назвою «Прус. *gaylux* E 661 'горностаї' і д.-рус. *бгълька*: спільна модель двох новотворів», видану лише в Литві. Тематично і з погляду загальної проблематики вона є тісно пов'язаною з попередньою, а зроблені в ній висновки є новими доказами на користь теорії про германо-балто-слов'янську мовну єдність.

(Слід також зазначити, що деякі тексти А. П. Непокупного написані і, відповідно, подаються російською мовою, оскільки вони готувалися до видання поза межами України.)

Стаття про індоєвропейські назви срібла В. П. Пономаренка ілюструє один із показових прикладів проблемної етимологізації давніх назв міграційного характеру, аналізує історію проблемного питання й окреслює перспективи подальших досліджень. У частині, присвяченій назвам сірого кольору в індоєвропейських мовах, демонструються складні й різноманітні шляхи семантичного розвитку, спільні риси й розбіжності цього процесу в різнотипних споріднених мовах.

У проблемних статтях Н. М. Биховець розглядаються міжмовні ізоглови «неповного» зразка – відповідно балто-германська і германо-слов'янська. Якщо в першому випадку робиться спроба доповнити ряд слов'янським мовним матеріалом, то в другому, на основі реконструкції індоєвропейської основи, обґрунтовується доцільність вилучення гіпотетичних балтійських паралелей.

Іншою важливою рисою досліджуваних явищ є часте збереження певної моделі розвитку значення, започаткованої на ранніх стадіях і відтворюваної у нових утвореннях, одним із показових типів є звуження або конкретизація вихідного значення, – про це йдеться у статтях А. Л. Тараненко.

Залучення до наукового аналізу якомога більшої кількості лексичних одиниць, у тому числі діалектної лексики, вможливорює типологічні висновки про генетичну спорідненість, допомагає конструювати міжмовні ізоглоси – ця думка впливає із розвідки, здійсненої Л. В. Аніщенко.

Друга (словотвірна) частина починається із засадничих тез і проблемної статті А. П. Непокупного, присвячених продуктивним індоєвропейським суфіксальним основам.

Логічним продовженням є статті В. П. Пономаренка і Н. М. Биховець, написані переважно на основі матеріалу відповідно романських і (давніх) германських мов, який уможливив формулювання важливих типологічних висновків щодо поширення лексем певного зразка з погляду афіксації в різних індоєвропейських мовах.

Третя частина присвячена іншій актуальній семасіологічній проблемі, а саме різним аспектам вторинної номінації. Екстенсивна розробка такої проблематики зумовлюється тим фактом, що предметом дослідження стали не тільки етимологічно споріднені лексеми мов різних груп, а й окремі лексико-семантичні розряди різних індоєвропейських мов. Головною метою цієї частини колективної праці є виявлення векторів, що визначають семантичний розвиток лексики різних мов у різних аспектах. Основними аспектами лінгвістичного аналізу виступають семантико-типологічний та лексикологічний. Це те, що має забезпечити можливість включення отриманих результатів до контексту наукових пошуків із лексикології мов інших індоєвропейських етносів та культурології інших народів. Мова йде про одне з фундаментальних наукових питань, стосовних засадничих аспектів походження, еволюції і сучасного стану мов, їхньої взаємодії в історичному плані й на сучасному етапі. Наголосимо на тому, що йдеться про виявлення загальних тенденцій, притаманних відповідним мовним проце-

сам, визначення спільних типологічних рис і не менш характерних відмінностей, що зумовлюють своєрідність і неповторність кожної з мов.

Відповідальним редактором підготовлено вступну статтю оглядового характеру під назвою «Визначальні напрями й основні тематичні характеристики вторинної номінації у сучасних індоєвропейських мовах», в якій робиться спроба теоретичного узагальнення деяких із численних аспектів названої масштабної проблеми.

Особливість розглянутих тем полягає в тому, що відповідна проблематика є універсальною і майже невичерпною за змістом, тому всі узагальнення слід робити лише на основі розгляду конкретного мовного матеріалу. Слід виокремити й той факт, що відповідні явища можуть розглядатися у плані діахронії на різних історичних зрізах на основі різних лінгвістичних категорій, починаючи в цьому разі від такого поняття як індоєвропейська прामова, і тоді подальший семантичний розвиток лексем у різних індоєвропейських мовах може трактуватися як вторинна номінація стосовно первинних (етимологічних) значень. Те саме стосується й хронологічно пізніших (приміром) загальногерманських або загальнослов'янських основ, континуанти яких в окремих германських або слов'янських мовах набули інших або додаткових значеннєвих ознак. Отже, це той випадок, коли в ролі *tertium comparationis* можуть виступати якісно і категоріально різні вихідні основи.

Долучено значну кількість фактів слов'янських, германських і романських мов, розглянуто в найзагальніших рисах окремі лексичні мікросистеми (зокрема етноніми, назви природних явищ, зоонімічні та деякі інші назви), що стали джерелом значної кількості продуктів вторинної номінації.

Колишній керівник відділу і теми А. П. Непокупний залишив по собі певну кількість невиданих або мало відомих в Україні праць. Після ретельного ознайомлення з ними було вирішено ввести до даної монографії його статтю, стосовно дохристиянських коренів назв птаха королька у прусській та німецькій мо-

вах в Ельбінзькому словнику, оскільки цю працю можна вважати програмною у контексті колективної теми. Загальновизнаним у балтистиці і мовознавстві взагалі є той факт, що названа зникла балтійська мова, попри чималий германський (німецький) вплив на неї, за певними показниками виявляє особливу подібність до слов'янських мов, вирізняється специфічним словниковим складом, а саме поєднанням архаїзмів із новотворами. Тому її порівняно нечисленні відомі факти мають неабияку цінність для порівняльно-історичних студій.

А. П. Непокупний рекомендував співробітникам відділу зосередити в плані цієї теми увагу на так званих мікросистемах, наприклад такій великій і безперечно цікавій у плані вторинних значень лексико-семантичній групі як зооніми – одній із класичних сукупностей назв природних родів. Відомо, що назви тварин становлять загалом, з об'єктивних історичних причин, один із найдавніших шарів словникового складу будь-якої мови.

Л. Р. Калинович виходила в своїх пошуках із того, що процеси глобалізації та комп'ютерного вдосконалення систем зв'язку обумовлюють зацікавленість у подальших дослідженнях мовної картини світу, а вивчення міжмовної взаємодії в контексті етнокультурологічних параметрів стає дедалі актуальнішим. Саме словотвір часто виявляється на передньому плані вивчення міжмовних зв'язків у діяхронії та на сучасному зрізі. Досліджено в порівняльно-семасіологічному плані групу слів, пов'язаних із кольоровою ознакою 'рябий'.

П. Я. Махлін, колишній аспірант і учень А. П. Непокупного, зосередив свою увагу на нетрадиційних семантичних переходах, незвичність яких значною мірою пояснюється металінгвістичними аспектами вторинної номінації. До колективної монографії введено дві статті такого спрямування, присвячені орнітонімічним назвам із релігійної сфери.

Наступний сюжет (В. П. Пономаренко) присвячено романським етніонімічним назвам, специфічному лексико-семантичному розрядові, вивчення якого дає змогу отримати чимало важливої етнолінгвістичної й культурологічної інформації. Не буде зайвим

додати, що саме такі аспекти набули останнім часом особливої значущості в мовознавчих та інших студіях.

У заключній статті (останнього автора) робиться спроба поширити назву і зміст явища вторинної номінації на нетрадиційну в цьому контексті сферу – займенникову. Маються на увазі історично вторинні «ввічливі» значення прономінальних форм (переважно 2-ї особи множини), що сформувалися у багатьох індоєвропейських мовах, у тому числі (загалом пізніше, ніж в інших мовах) у мовах слов'янської групи. Такий підхід до проблеми може видатися дискусійним, але, з іншого боку, у цьому питанні немає якихось загально визнаних обмежень, стосовних тих чи тих частин мови.

Авторський колектив висловлює сподівання на те, що здійснене дослідження стане ще одним кроком на шляху до з'ясування глибинних історичних зв'язків між індоєвропейськими та іншими мовами і ще одним штрихом до різнобарвної палітри, яку становить мовна картина світу.

Частина 1

РОЗВИТОК СПІЛЬНОЇ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ СПАДЩИНИ В СЛОВНИКУ ГЕРМАНСЬКИХ, БАЛТІЙСЬКИХ І СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

1. ЛИТОВСКОЕ И ПРУССКОЕ НАЗВАНИЯ КНИГИ: ПРОБЛЕМЫ ДЕМИНУТИВНЫХ ФОРМ

(тези доповідей VIII міжнародного з'їзду балтистів
«Балтійські мови в XVI–XVII століттях»,
7–9 жовтня 1997 р.)

1. Если обращение книги к читателям (Knygelės rašios bylo lietuvinykump ir žemaišiump) восходит еще к античной традиции (ср. в «Скорбных элегиях» Овидия: *В город захожу я тайком, изгнанника робкая книга, Руку измученной мне с лаской, читатель, подай.* – Кн. III, 1), то ее самоназвание – knygelės как деминутив от knygos – является фактом уже собственной истории литовского языка. Столетие спустя в той же Пруссии анонимный «Lexicon Lithuanicum» представит статью Handbuch knygeles (45a), т.е. произошла определенная терминологизация ('руководство, справочник; настольная книга') первоначально только уменьшительной формы от слова knygos.

2. Известные нам примеры употребления формы *knygelès* в текстах памятников выступают в прямой речи при непосредственном обращении к адресату. Помимо упомянутого обращения в «Катехизисе» М. Мажвидаса, ср. также: 1)... *tosu knygelèsu rasi* (М. Mažvydas, «*Giesmės krikščioniškas*», 1566; здесь говорится об «обычных литовских духовных песнопениях, которые ты найдешь в том справочнике») и 2) *Teesigi tad nun tau... knygelès šios* («*Margarita Theologica*», 1600) [LKŽ VI, 242]. По-видимому, форма *knygelès* была характерна для разговорного языка.

3. При обсуждении прусского названия книги исследователи обходят молчанием то, что как нем. *Buch*, так и производный от него деминутив *Büchlein* в тексте Энхиридиона переводятся одной и той же формой *laiskas*. А между тем в немецком оригинале *das Buch* – это книга Ветхого Завета (здесь речь идет о первой книге Моисеевого пятикнижия), тогда как *das Trew – und Tauffbüchlein* – это книжка регистрации соответствующих событий в жизни прихожан. Прикладная направленность документа такого рода нашла свое отражение в суффиксации его названия, чего нельзя сказать о структуре соответствующего слова в прусском переводе.

4. Учитывая существование в прусском языке деминутивов на *-el-*, можно реконструировать прус. **laiskelis* как более точное соответствие нем. *das (Trew- und Tauff)büchlein*, чем это было предложено в тексте Энхиридиона. Ср. свидетельство литовского языка, в котором форма *laiškas* со значением ‘письмо, отношение’, ‘записка’, ‘листок’, ‘удостоверение, справка’ в своих древнейших фиксациях локализируются исключительно на территории Пруссии: в анонимном лексиконе XVII ст., а также в словарях Руига (1747 г.) и Мильке (1800 г.) [LKŽ VII 71]. Более того, указанное выше значение и притом в искомом словообразовательном варианте иллюстрируется и примером из письма К. Донелайтиса: *klausk tikt ši Šeligmoną kursai ši laiškelį tav duos* [Ibidem]. И вновь перед нами контекст обращения и разговорной речи!

5. Появление в «Катехизисе» М. Мажвидаса литовского названия книги уже в производной форме (*knygelès*) свидетельствует,

что к 1547 г. существовала определенная традиция в употреблении и основного варианта – *knugos*. Сказанное подтверждается также и тем, что деминутив уже успел укрепиться в разговорной речи. Вместе с тем проблемы балтийских обозначений книги прикладного характера не могут быть решены без тщательного изучения функционирования соответствующей группы лексики в немецком языке Пруссии XVI–XVII вв.

2. ПРУС. *gaylux* E 661 'ГОРНОСТАЙ' И ДР.-РУС. *бѣлька*: ОБЩАЯ МОДЕЛЬ ДВУХ НОВШЕСТВ

0. С 1974 г. выходят в свет «Słownik prasłowiański» в Кракове и «Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд» в Москве. И, соизмеряя первые шаги на пути осуществления обоих проектов, руководитель российского фундаментального начинания О. Н. Трубачев писал:

«Некоторая априорность в подходе польских коллег к материалу выразилась, например, в том, что словарю у них предпослан очерк праславянского словообразования. Но для того, чтобы создать качественно новый очерк праславянского словообразования, надо сначала сделать полный праславянский словарь, а затем на его базе – обратный словарь праславянского языка, который покажет состав всех словообразовательных моделей» [Трубачев 1978, 11].

Однако в данном случае никакого противоречия нет: в своих позициях были правы как польская, так и российская стороны, ибо определенное обобщение по праславянской дериватологии необходимо и до, и после: сначала как инструмент еще в ходе разработки самого словаря, а в перспективе – и как подведение итогов уже после его завершения.

Это тем более справедливо, поскольку именно словообразование нередко оказывается на переднем плане при изучении древних межъязыковых связей, к каким, по сути, относится и проблематика праславянского словаря. Ср. выводы автора монографии «Членение индоевропейской языковой области» о формах взаимоотношений кельтских и германских, а также италийских, кельтских и германских языков:

1) «Особые соответствия выявляются только в словообразовании, в значениях слов и в составе лексики» [Порциг, 177];

2) «... есть некоторые примечательные новшества в словообразовании, в значениях слов и в словарном составе» [Там же, 185].

Все изложенное выше имеет самое непосредственное отношение к предлагаемому разысканию, потому что:

в о - п е р в ы х, одновременно с двумя праславянским выходили из печати и два прусских словаря – В. Н. Топорова в Москве (5 томов; А–L; 1975–1990) и В. Мажюлиса в Вильнюсе (4 тома; А–Z; 1988–1997);

в о - в т о р ы х, для обоих западнобалтийских этимологиконов словообразовательный план исследования на проверку также оказался чрезвычайно актуальным и, наконец,

в - т р е т ь и х, здесь в очередной раз напомнила о себе проблема места балто-славянских языковых отношений в общем индоевропейском контексте.

1.0. Первый публикатор Эльбингского словаря Ф. Нессельман стал и первым истолкователем содержащегося в нем прусского названия горностая *gaylux* E 661 как имени существительного уменьшительного со значением ‘das Weisschen’ [Nesselmann 1873, 41] в самом начале XX в. К этому мнению присоединился и Р. Траутман [Trautmann 1910, 133].

И уже в последней четверти закончившегося столетия серию Ф. Нессельмана, воздерживаясь от собственного комментария, изложил В. Н. Топоров [I, 133]: «По Нессельману, речь идет о деминутиве»), и не без некоторого сомнения разделил В. Мажюлис: «прус. *gailukas было по-видимому (*matyt*) деминутивом [Mažiulis I, 315].

Однако в промежутке между этими двумя периодами – 1873–1910 и 1979–1988 гг. – увидело свет несколько известных исследований, в которых прямо или косвенно, а уже был дан ответ на вопрос, а что же представляет собой прус. *gaylux*? Сказанное в первую очередь относится к трудам Я. Эндзелина.

1.1. Мы уже не раз имели возможность убедиться в том, что его «*Senprūšu valoda. Ievads, gramatika un leksika*» является лишь

определенным этапом в пруссоведческих исследованиях латышского ученого, а потому только что названное издание 1943 г. ни в какой мере нельзя считать итоговым в области соответствующих разысканий классика балтийского языкознания. А вместе с тем складывается впечатление, что именно это труд, увидевший свет в серии университетских пособий, нередко воспринимается современными исследователями едва ли не как единственный ориентир при определении позиции Эндзелина по тому или иному вопросу прусского языка.

Например, в упомянутой публикации ее автор явно еще не определился с характеристикой формы *gaylux*, почему и сравнивает ее, с одной стороны, с лит. *raudūkas* [Endzelīns 1943, 49], а с другой – с прус. *wosux* E 675 [Ibid., 174].

Однако прошло пять лет, и Я. Эндзелин выступил с новой книгой «*Baltu valodu skaņas un formas*», в которой, в частности, все имена существительные с суффиксом *-uk-* в балтийских языках он уже разделил на три группы:

- а) «названия деятелей» (отчасти также «орудий труда»),
- б) «деминутивы», к которым, возможно, сначала относилось и прус. *wosux*, и
- в) «названия лиц, животных и растений», перечень которых и открывало именно прус. *gaylux* [Endzelīns 1948, 98 = Endzelīns 1982, 489].

Так, едва ли не впервые после Ф. Нессельмана (см. 1.2.1) объект нашего внимания был выведен из состава деминутивов и поставлен в особый ряд названий живой природы – людей, животных и растений. И хотя в 1957 г. «Звуки и формы балтийских языков» вышли из печати уже и в переводе на литовский язык, тем не менее уточненный взгляд Я. Эндзелина на структуру западнобалтийского названия горносталя остался невостребованным еще и в обоих этимологических словарях прусского языка.

1.2.0. Само возникновение прус. *gaylux* объясняется тем, что во-первых, как известно, мех горносталя белеет на зиму (кроме остающегося черным кончика хвоста), а, во-вторых, противопоставленные западнобалтийскому синониму литовское и латыш-

ское названия зверька *Mustela erminea* L. вместе с их германскими когнатами сохраняют этимологическую связь с лит. *šaišmas* ‘иней; изморозь’ [Fraenkel 1962, 965], так что прусское букв. ‘белок’ находится только в лексической оппозиции к восточнобалтийскому обозначению инея, и последнее лишний раз подтверждает белизну обозначаемого; «Ср. б у р ы й цвет горноста́я летом и б е л ы й зимой [Топоров I, 133] (Разрядка в тексте – А. Н.) и «тот же цветовой принцип лежит и в основе восточнобалтийских названий горноста́я» [Там же].

Что же касается не мотивационной основы прус. *gaylux*, а его формы, то последняя является уже производной, вторичной по своему характеру, и потому желательнее найти ей соответствующую параллель в географически ближайшем к прусскому ареалу литовском языке.

1.2.1. Еще Р. Траутман, говоря о прусском антропониме *Joducke*, сопоставил название горноста́я *gaylux* с лит. *juodùkas* как примером субстантивации прилагательного [Trautmann 1925, 173] ‘черный’. Эту же параллель использовал и В. Мажюлис [Mažiulis I, 315].

Вместе с тем в современном литовском языке известно и семантически более точное соответствие прусской форме. Речь идет об одном производном образовании от адъектива *báltas* ‘белый’.

К примеру, Я. Отрембский приводит форму *baltùkas* ‘конь белой масти’ [Otrębski II, 282]. Как наименование других домашних животных, а также культурных растений, эту лексему фиксирует и Академический словарь литовского языка: *Skersim baltùką. Baltùkė* [курица] *šiandie be kiaušinio* (Рудамина, р-н Лаздияй; [LKŽ I, 621]) и др.

При этом показательно, что оба только что приведенные, как и другие локализованные свидетельства подобного словоупотребления, относятся к ареалу, который непосредственно примыкает к бывшим прусским территориям (и даже, как известно, сохраняет целый ряд западнобалтийских языковых черт). Ср. места записи иллюстративных материалов цитируемой статьи Академического словаря – Гейстарай и Кятурвалакай, р-н Вилкавишкис, а также Скирснамуне, р-н Юрбаркас [Ibid.], с одной стороны, и окрест-

ности г. Друскининкай, где в дальнейшем была отмечена форма *baltùkas* ‘вид гриба’ [см. Naktinienė ir kt.] – с другой.

Вот почему при всей четкости западно-восточнобалтийского противопоставления прилагательных со значением ‘белый’ (прус. *gaylis* – лит. *báltas* – лтш. *bal̃ts*) параллельный характер дериватов прус. *gaylux* – лит. *baltùkas* представляется нам весьма важным свидетельством существования прусско-литовских семантико-словообразовательных связей, находящих свое выражение в юго-западной ориентации некоторых изоглосс литовского языка.

1.2.2. В соответствии с приведенным выше определением Я. Эндзелина, что адъективные производные с суффиксом *-uk-* в балтийских языках выступают как «названия птиц, животных и растений», до сих пор нам недостает только первых. И этот пробел, как и следовало ожидать, восполняют антропонимические источники.

Как оказалось, искомая нами форма *Baltukas* (в сокращенной форме *Baltuk*) была зарегистрирована в книге бракосочетаний костела Св. Йонасов в Вильнюсе между 1602 и 1615 гг. под № 1413 (последний – № 2822), а в дальнейшем в книгах крещений того же католического храма встретились уже производные от нее «некрестные личные имена» – *Boltukiewicz* под 1676 г. (акт № 356) и *Boltukowska* (№ 708) под 1675 г. [Zinkevičius, 122].

И в этой связи для нашего разыскания является очень важным то, в каком же аспекте рассматривает автор исследования найденный им антропоним *Baltuk* < *Baltukas.

Так, завершая обзор проанализированных производных образований в составе вильнюсской антропонимии XVII в., З. Зинкявичюс приходит к следующему заключению:

«Апеллятивы с исследуемыми суффиксами имеют не только деминутивное значение, но и значение носителя глагольных или именных особенностей (разрядка в тексте – А. Н.), например, *baltėlis* ‘белое животное или птица’, *burbūlis* ‘кто бурчит’, *jaunùkas* ‘молодой человек’ др. Возможно, что такое же значение сначала должна была иметь и хотя бы часть антропонимов, например...*Baltukas* ‘кто белый’... и др.» [Ibid., 239–240].

Следовательно, можно с уверенностью утверждать, что отказ от трактовки прус. *gaylux* как деминутивного образования, который продемонстрировал Я. Эндзелин еще в 1948 г., впоследствии нашел поддержку в интерпретации соответствующей литовской формы *baltùkas* и производного от нее антропонима *Baltuk* < *Baltukas в трудах Я. Отрембского (1965) и З. Зинкявичюса (1977). При этом «некрестное личное имя» *Baltuk* (Вильнюс, примерно 1608–1609 гг.) оказывается по времени ближайшим литовским соответствием прусскому названию горноста в Эльбингском словаре.

1.2.3. Предложенная попытка бросить беглый взгляд на историю словообразовательного истолкования прус. *gaylux* оказалась бы существенно неполной, если бы мы не отметили того, что в самое последнее время – уже вне хронологических рамок выхода в свет обоих этимологических словарей прусского языка – было опубликовано исследование С. Амбразаса «Развитие словообразования имен существительных. II. Деноминативы в литовском языке» (Вильнюс, 2000), в котором речь идет, в частности, о «названиях носителей особенностей», в том числе и о производных с уменьшительным суффиксом *-*ko*-. Автор монографии приходит к выводу, что расширенный вариант форманта *-(i)ukas(ė)*, хотя и значительно реже, чем в деминутивной функции, выступает также и при образовании от имен прилагательных названий носителей определенных особенностей. Этот тезис иллюстрируется между прочим примеров также уже упоминавшейся нами формой из Академического словаря *baltùkas* ‘белое животное или вещь’ [Ambrasas 2000, 127–128], а в качестве балтийского фона приводится и прус. *gaylux* [Ibid., 129].

Поскольку мы сосредоточились только на одном производном образовании от лит. *báltas* ‘белый’, *baltùkas* (как ближайшем семантическом соответствии прусской форме *gaylux*), то в собрании примеров, приводимых автором, наиболее актуальным для нашей темы представляются дериваты от других адъективных цветообозначений: *júodas* ‘черный’, *mėlynas* ‘синий’, *raudónas* ‘красный’, *rūdas* ‘коричневый’ и *žalias* ‘зеленый’ [Ibid., 128]. Именно в этот

ряд семантико-словообразовательных пар входит и лит. *báltas* – *baltūkas*.

В целом же следует признать, что исследование С. Амбразаса помогает окончательно определиться и, как кажется, даже поставить точку в истории деривационной интерпретации прусского названия горностая. (Впрочем, на Международной конференции, посвященной К. Буге (Вильнюс, ноябрь 2001 г.), в дискуссии по нашему докладу «Три этапа в изучении Эльбингского словаря и этимологизация двух прусских зоонимов» В. Мажюлис и В. Урбутис отстаивали версию, так сказать, «первого этапа» – о деминутивном характере прус. *gaylux* [см. Bilkis, Kabašinkaitė, 154].

1.2.1–3. Выше мы уже коснулись вопроса о том, как соотносится прус. *gaylux* с литовским и латышским названиями горностая.

Однако нас в данном случае интересует не столько семантическая общность внутрибалтийского противопоставления восточной и западной форм наименования этого пушного зверька, сколько лексические формы ее выражения. И если лит. *šarūds* и пр. обнаруживает бесспорные связи не только с германской группой, но даже и с венетским языком [см. Гамкрелидзе, Иванов, 523], то прус. *gaylux* как обозначение горностая, напротив, оказывается изолированным, т.е. не имеет глубокой индоевропейской ретроспективы и потому должно быть признано **з а п а д н о б а л т и й с к и м н о в о о б р а з о в а н и е м**.

2.0. В отличие от восточнобалтийских названий горностая с их древнейшими соответствиями (надписи на венетском языке датируются последними веками до нашей эры) противопоставленное им прусское наименование того же самого пушного зверька *gaylux* до самого последнего времени рассматривалось вне его ближайшего индоевропейского контекста. А вместе с тем в последнем существует весьма близкое – как по форме, так и по содержанию – название другого объекта пушного промысла. Это рефлекс прасл. **bělьka*, в котором наряду с исходной формой реконструируют также и исходное значение – ‘что-то белое, беловатое, особенно о животных с белой, беловатой окраской’ [SP I, 239].

2.0.1. Оставляя в стороне обсуждение довольно многочисленных мнений о необычности именно такого цветового обозначения животного *Sciurus vulgaris* L., заметим от себя только одно.

По материалам обоих праславянских словарей рефлексам формы **bělka* в различных славянских языках называют ‘самку животного белой масти или с б е л о й м е т к о й (овцу, кобылу, суку, кошку, корову, козу, курицу, гусыню и т.д.)’ [ЭССЯ II 81 – здесь и ниже подчеркнуто нами – А. Н.], а также ‘птицу с б е л ы м оперением на х в о с т е’ – *Delichon urbica* [SP 1 239], которую в других случаях обозначают продолжением прасл. **běloritka* [ср. ЭССЯ II, 73]. Иными словами, номинация определяется ц в е т о м покрова т о л ь к о ч а с т и, а не всего т е л а. Но ведь и у белки, как подчеркивается в ее описаниях, б р ю ш н а я сторона всегда является б е л о й!

2.1. Прус. *gaylux* с праслав. **bělka* объединяет не только общее значение исходного прилагательного ‘белый’ [соответственно *gaylux* E 459 и **běl(jь)*], но фактически и один и тот же субстантивирующий суффикс *-uk(a)s/-ькь*, точнее, «женское соответствие» последнего *-ька*, причем оба славянских варианта (подчеркнуто добавим – в отличие от прусского) «хорошо засвидетельствованы в структурной функции субстантивации прилагательных» [Sławski 1974, 93–94].

Итак, для прус. *gaylux* ‘горноста́й’ в качестве определенной параллели можно предложить прасл. **bělka*, которое в древнерусском и позднейших восточнославянских языках имеет особенно важное в данном случае значение ‘белка’.

2.2. Если обращаться к сравнению, с одной стороны, прусского названия горноста́я, а с другой – славянского наименования белки, то прежде всего надлежит выяснить, нет ли каких-либо противопоказаний против того, чтобы считать такое противопоставление допустимым?

В диапазоне номинационной специализации продолжений прасл. **bělka* особое место занимают «соседи» самой белки. Именно так следует называть тех пушных зверей, которые вместе с только что упомянутой представительницей отряда грызунов нередко выступают под одним и тем же самым именем.

Так, например, древнейшее славянское название белки др.-рус. *въверица* имеет значение ‘пушной зверек (белка, ласка, горно-стай)’ [СлРЯ XI–XVII 2, 42), а рус. *вѣверица* – 1. ‘белка’, 2. ‘горно-стай’ [Фасмер I, 282].

И здесь уже никак нельзя обойтись без этнолингвистических исследований, в которых, в частности, находим, что, в о - п е р - в ы х, «символика ряда пушных зверей, главным образом семейства куньих (ласка, куница, горноста́й, соболь, выдра, росомаха, барсук, хорь), а также бобра, белки, лисы и некоторых других обнаруживает инвариантный набор характеристик, свойственный в той или иной мере каждому животному этого рода» [Гура, 199], и что в связи с этим, во-вторых, «нередко наблюдается взаимозаменяемость образов пушных животных в сходных фольклорных контекстах» [Там же, 200].

Следовательно, с учетом того, о чем выше шла речь, следует прийти к выводу, что образная мотивация по меньшей мере более поздних по времени своего образования названий пушных зверей может оказаться весьма сходной или даже одинаковой. И если в пределах одного и того же языка в соответствии с самим состоянием народной номинации пушных зверей, к примеру, белка и горноста́й могут быть приравнены друг к другу (ср. одно и то же название для них в рус. *вѣверица*), то это обстоятельство является достаточно убедительным аргументом для продолжения соответствующих поисков «точек соприкосновения» между отдельными группами индоевропейских языков уже и на уровне терминоворчества.

Стало быть, анализ предложенной прусско-славянской параллели с обозначениями, с одной стороны, горноста́я, а с другой – белки, является вполне оправданным.

2.3. Специальная карта, посвященная названиям белки (*Sciurus vulgaris* L.) в славянских языках, однозначно показывает, что их территория оказывается разделенной между двумя обозначениями этого животного:

- 1) *běl-* на востоке (за небольшим исключением – только с *-ьk-a*) и
- 2) *věver-* на западе и юге Славии (соответственно с *-ьk-a* и *-ic-a*) [см. ОЛА СЛС 1, № 7].

Последняя форма имеет целый ряд соответствий прежде всего в балтийских языках (прус. *weware* Е 660, лит. *voverė*, лтш. *vāvere*), а также в германской, кельтской, италийской и иранской языковых группах [Fraenkel 1962, 1233], так что индоевропейский характер западно- и южнослав. *věverьka/věverica* является очевидным.

Что же касается другого наименования белки соответственно *bělьka*, то его следует истолковывать как относительно н о в о е о б р а з о в а н и е.

И в самом деле, исследователи уже не раз указывали на инновационный характер др.-рус. *бѣлка*. Так, в свое время Ф. П. Филин отметил, что, по сравнению с «Повестью временных лет» и, в частности, с ее «статьей под 859 г. несомненно киевского происхождения», содержащей индоевропейскую форму обозначения *Sciurus vulgaris* L., «лишь позже на юго-западе слово *въверица* начинает вытесняться словом *бѣлка*» [Филин 1972, 560]. И далее: «с XIV–XV вв. во всех восточнославянских языках получает широкое распространение слово *бѣлка*» [Там же, 561].

А два десятилетия спустя, ознакомившись с рабочими картами Общеславянского лингвистического атласа, Г. Поповска-Таборска пришла к выводу, что, «принимая во внимание критерии, применяемые в SP (Słownik prasłowiański – А. Н.), инновационным наверняка следует признать восточнославянское *běl-ьk-a* (относительно западнославянских образований с корнем *věver-*)» [Popowska-Taborska, 104].

Так через изучение письменных памятников, с одной стороны, и современной лингвогеографии – с другой, определяется позднейшее возникновение восточнославянской формы *běl-ьk-a*, причем она не только по структуре, но и по своей как относительной, так и абсолютной хронологии также оказывается весьма близкой к характеру и времени фиксации прус. *gaylux* Е 661 ‘горноста́й’. Ср. новейшее и наиболее полное собрание дравнерусской лексики, где *бѣлка* 1. ‘шкурка белки’ и 2. ‘денежная единица’ фиксируется с 10–30 гг. XIV в., в частности, в новгородских берестяных грамотах [СДРЯ I, 363]. Вместе с тем и Эльбингский словарь, до-

несший до нас обсуждаемое западнобалтийское название другого пушного зверька, ориентировочно датируется 1400 г.

3.1. Авторы капитального труда по реконструкции праязыка и протокультуры индоевропейцев утверждают, что «поздний диалектный характер обозначений ‘белки’, ‘ласки’, ‘горноста́я’ не позволяет возводить эти семантемы к сколько-нибудь древней индоевропейской общности» [Гамкрелидзе, Иванов, 523].

Однако пафос индоевропеистики заключается не только в поисках древностей, но и в находках новшеств. И свидетельством позднейших новообразований, по всей вероятности, совместно пережитых как западными балтами, так и восточными славянами, как раз и является рассмотренная нами прусско-древнерусская изоглосса *gaylux* – *бѣлка*. Она представляет собой в обеих своих частях реализацию одной и той же семантико-словообразовательной модели, по которой, предварительно создав новые цветообозначения, уже на основе последних часть балтийских и часть славянских языков образовали новейшие названия двух пушных животных, чтобы заменить ими соответствующие единицы древней зоономенклатуры, еще сохранявшие свои индоевропейские связи.

3.2. Как общую структуру, так и направления развития избранного нами фрагмента балто-славянских языковых отношений можно обобщенно представить в следующем виде.

Если центр воображаемой схемы занимает общая балто-славянская модель – п р и л а г а т е л ь н о е со значением ‘белый’ + с у б с т а н т и в и р у ю щ и й его суффикс *-uk/-ьka*, то по обеим сторонам от нее – слева и справа выступают уже примеры ее воплощения – соответственно в западнобалтийском (прусском) и восточнославянском (древнерусском) названиях: в первом случае горноста́я, во втором – белки. При этом прослеживается переход от древних форм, имеющих связи с другими индоевропейскими языками, до бесспорных новообразований, какими у западных балтов являются прус. *gaylux*, а у восточных славян – др.-рус. *бѣлка* вместе с его дальнейшими историческими продолжениями.

3.3. Все, о чем шла речь выше, еще раз подтверждает глубокую правоту В. Порцига [1964, 208], когда он, говоря о «балто-славянском пространстве», обобщил:

«Обе языковые ветви на протяжении всего периода, о котором позволяют судить наши знания, всегда соседствовали друг с другом. Этим объясняется большинство свойственных только им новшеств, относящихся почти исключительно к словообразованию и к значениям слов».

Но ведь именно этим же самым «новшествами, относящимся почти исключительно к словообразованию и к значениям слов», и оказался посвященным наш сюжет о прус. *gaylux* и др.-рус. *бѣлка*.

3. ПРУС. *PELE* E 710 ‘WYE’: ‘СЕРАЯ (ПТИЦА)’ ИЛИ ‘МЫШЬ’?

В ноябре 2001 г. на Международной конференции «Этимология и ономастика», посвященной К. Буге (Вильнюсский университет), автор этих строк выступил с докладом, в котором на примере двух соседних зоонимов Эльбингского словаря (далее в тексте – ЭС) *gaylux* и *mosuco* (E 661 и 662) проиллюстрировал свой тезис о том, что этимологические интерпретации форм древнейшего памятника балтийской лексикографии, предложенные вслед за его публикацией еще во второй половине XIX в., некритически переносятся из одной работы в другую, причем большинство исследователей даже не пытается предпринять современный пересмотр полученного наследства [Непокупный 2001, 34].

Изложенное тогда вызвало несогласие и даже полемику со стороны ведущих литовских этимологов [см. *Bilkis, Kabašinkaitė*, 154]. И тем не менее докладчик не только остался при своем мнении, но вслед за этим еще шире обосновал занятую собой позицию, когда подробнее остановился на обоих прусских иллюстративных примерах – названиях горностая [Непокупный 2001 (2), 193–203] и ласки [Непокупный 2003, 35–43].

Предлагаемое ниже разыскание о прусском орнитониме *pele* E 710 ‘wye’, на наш взгляд, также может свидетельствовать как об определенной консервации результатов первоначального изучения ЭС, так и о явном недостатке внимания авторов к итогам дальнейших научных исследований.

0.1. ‘Используемый для охоты дрессированный сокол’, – так Р. Траутман определил значение нем. *falk*, название которого в форме *valx* [falks] E 711 пруссы заимствовали от рыцарей Орде-

на, занимавшихся соколиной охотой [Trautmann 1910, 334]. С того времени практически все известные нам случаи обращения к этому орнитониму ограничивались ссылкой на только что упомянутый источник.

Вместе с тем заимствование названия сокола еще не означает того, что одновременно состоялось и знакомство пруссов с соответствующим видом охоты.

Так, доведенная до 1320 г. «Хроника земли Прусской» Петра из Дусбурга, повествуя об обычаях пруссов (книга III, раздел 5), сообщает, что «часто вместе с умершим человеком из знати они сжигали его оружие, коней, рабов и служанок, о х о т н и ч и х п с о в и с о к о л о в...» [Dusburgietis, 87–88; здесь и ниже подчеркнуто нами – А. Н.]. По мнению исследователей, сказанное означает, что четвероногие и пернатые помощники прусса-охотника считались его личной собственностью [Okulicz-Kozaryn, 151].

И весьма показательно, что приведенное свидетельство, хотя и в хронологически обратном порядке, однако нашло свое сюжетное продолжение в тексте Христбургского договора 1249 г. В частности, там осуждались служители языческого культа, которые после завершения обряда сжигания на костре «вознеся глаза ввысь, выкрикивали, лживо утверждая, что видят, как украшенный блестящим оружием умерший мчится посреди неба и д е р ж и т н а р у к е с о к о л а, направляясь с большой свитой на тот свет» [Ibid., 189–190].

Поскольку систематическое завоевание прусских земель Орденом начал в 1233 г., то возникает вопрос: неужели всего полутора десятка лет оказалось вполне достаточно для того, чтобы образ соколиной охоты уже мог восприниматься как нечто характерное для жизни пруссов? Даже если в таком случае, используя модную в наши дни модель, следует говорить о «новых пруссах», то исключает ли это возможность существования на западнобалтийских землях собственной культуры ловчего «птицеводства» еще до прихода Ордена?

0.2. О совершенно особом месте сокола в перечне хищных птиц ЭС можно судить уже по тому, что если в «Большой служебной

книге» Ордена (GÄВ с указанием на местность и год памятника, а также страницу и строку публикации) орел [в двух вариантах – *aer* (Бранденбург, 1446; 236/31) и *adeler* (Страсбург, 1428; 388/25 и Альтхауз, 1441; 512/20)], а также лунь [*weyvogelin* (Страсбург, 1428; 388/24)] выступают поодиночке и то лишь в виде своих изображений, то соколы сразу же предстают во множественном числе, а главное – живьем да еще и в сопровождении сокольника и его лошадей. Ср. в Кенигсберге: *falken* – 1374 (2/11), *falkener* – 1379 (4/35) и *mit des falkeners sweyken* – 1434 (33/16). Само собой разумеется, что именно такого, «дрессированного сокола» имел в виду Р. Траутман, когда комментировал статью E 711 *falk valx*.

Однако «соколиная» тема в ЭС этим примером не исчерпывается. Только что приведенный нами прусский германизм оказывается в весьма примечательной орнитонимической «рамке»: сверху расположена форма *pele* E 710 ‘wye’, тогда как снизу – *pelemaygis* E 712 ‘rotilwye’, причем при интерпретации обоих названий автор первого фундаментального издания прусских памятников указал на лат. *falco* ‘сокол’ [Trautmann 1910, 392–393].

Так мы выходим на тот минимальный контекст в «птичьей» части Эльбингской рукописи, которого вполне достаточно для того, чтобы можно было рассмотреть один из самих графически коротких прусских орнитонимов – *pele*.

1.0. В обозначившемся статейном «минимуме» ЭС дважды выступает прус. *pele*: сначала – в виде самостоятельной лексемы, а затем – как первая часть композиты.

Ср.:

wye *pele* [‘коршун’; ‘лунь’]

falk *valx* [‘сокол’]

rotylwye *pelemaygis* [‘пустельга’] (E 710–712).

Однако, если в последнем случае исследователи неизменно видели только мышшь (*pelemaygis* E 712 букв. ‘мышедав’), то слишком короткую форму орнитонима *pele* E 710 всегда трудно было объяснять, не прибегая при этом к гипотезам.

Нет сомнения в том, что Э. Бернекер имел в виду совершенно «прозрачную» семантическую структуру названия мышши

в балтийских языках, когда выступил с этимологической версией, согласно которой «самостоятельный» прусский орнитоним *pele* был дан птице *wue* Е 710 по цвету ее оперения – *‘серая’ [Berneker 1896, 312]. В этом случае новизна предложенного решения заключалась в замене самого «номинанта»: им здесь оказалась представительница уже не грызунов (как во всех балтийских языках), а авифауны.

И ровно сто лет спустя, встретив поддержку Р. Траутмана [Trautmann 1910, 393] и Я. Эндзелина [Endzelīns 1943, 221], «цветная» этимология прусского названия хищной птицы, казалось бы, уже навсегда утвердилась после того, как был сделан вывод, что «прусы имели семантические омонимы (того же образования, но появившиеся в разное время): прус. *pelē ‘лунь (птица)’ и прус. *pelē ‘мышь’» [Mažiulis, 248–249].

Однако, несмотря на сложившуюся уже вековую традицию признания именно «цветной» мотивации орнитонима *pele* Е 710, этимология данной формы, предложенная Э. Бернекером [при этом особо подчеркнем – на хронологически п е р в о м этапе изучения ЭС [см. Непокупный 2001, 32], по нашему мнению, все еще остается только гипотезой, которая вовсе не исключает существования и других версий. И чтобы убедиться в справедливости сказанного, достаточно бросить хотя бы беглый взгляд на историю исследования названия нашей птицы.

1.1. Уже А. Беценбергер, коснувшись определения Э. Бернекером характера прусского соответствия нем. *wue*, впервые высказал мысль о том, что обе формы – как самостоятельная *pele*, так и входящая в композиту *pele* [*maygis*], разделенные лишь одним словом, могут иметь одно и то же значение [Bezenberger, 311]. Какое именно? – Это уже другой вопрос.

На эту попытку сравнительного изучения названий двух упомянутых пернатых обратил внимание Я. Эндзелин, который вместе с тем не высказал своего мнения относительно характера связи между соответствующими орнитонимами [Endzelīns 1943, 221–222].

Однако впоследствии В. Мажюлис решительным образом противопоставил друг другу прусские наименования птиц из

статей Е 710 и Е 712, квалифицировав лексемы как «семантические омонимы» (см. выше). Иными словами, согласно такой точке зрения, если одна и та же форма *pele* в составе композиты обозначала ‘мышь’ (ср. *pelemaygis*), то в самостоятельном употреблении – ‘серая’. И в том, и в другом случае оба термина выступают уже во вторичном значении хищных пернатых.

При такой поляризации значений, казалось бы, общей лексемы *pele/pele*- небезынтересно отметить, что, уже интерпретируя прус. *pele* Е 710 как ‘серая’, исследователи прусской орнитонимии все же никак не могут уйти от семемы ‘мышь’. Ср. «прус. *pele* ‘лушь’ назван так по серому цвету или так же потому, что он является ловцом мышей» [Karulis, 35]. Точно также, признавая, что прус. *pele* – это ‘серая’ (‘die Graue’), вслед за К. Карулисом и Ф. Хинце делает оговорку о возможности «переноса значения с названия объекта ловли на самого ловца» [Hinze 1996, 97, 149]. И в то же время прус. *pelemaygis* с его бесспорным «мышинным» значением первого компонента рассматривается тем же автором вне всякой связи с предыдущим орнитонимом даже при более обстоятельном анализе данной композиты [ср. Hinze 1995, 186–187].

Среди исследователей прусской лексики, в той или иной мере затрагивавших проблемы орнитонимии, только В. Блажек характеризует прус. *pele* Е 710 ‘wye’ исключительно в плане ориентации на балтийское название мыши, хотя его разработка и носит весьма конспективный характер [Blažek, 14].

Таковыми могут быть заметки к истории вопроса о не лишенном противоречий изучения взаимосвязей между птичьими названиями *pele* и *pelemaygis*, которые в составе ЭС «обрамляют» прусский германизм *valx* ‘сокол’ (Е 711).

1.2. Даже беглого взгляда на хронику освещения прус. *pele* Е 710 ‘wye’ вполне достаточно для того, чтобы придти к выводу: вся трудность исследования данного прусского орнитонима заключается в том, что он оказался тождественным названию мыши. Это обстоятельство и вынуждало ученых скорее отталкиваться от «образа» последней, чем обращаться к нему. А если нарушить уже сложившуюся традицию?

2.1. Следует иметь в виду, что как в народном, так и в научном вариантах орнитонимии последних веков «образ мыши» не раз становился вновь и вновь востребованным для терминотворчества, причем не только по линии колористики.

Например, если при обсуждении проблематики польских наименований пернатых в качестве примера переноса названия «с других объектов» особо оговаривается «общий цвет оперения», что иллюстрируется орнитонимом *myszka* ‘вид бекаса с серым оперением’ [Strutyński, 109–110], то такую оценку нельзя принимать вне связи с контекстом всего исследования. Так, полное название пернатого *bekas myszka* (Краков, 1868) имеет своим синонимом словосочетание *bekas mały* (Вильно, 1807), которое и является номенклатурным в орнитологической классификации – ‘*Lymnocryptes minimus* (Brünn.)’ [Ibid., 68]. Иными словами, п. *myszka* выступает как символ не только серого цвета, но и крохотной величины. Ср. в этом плане пример хорошо известного нам «птичьего короля» – *prestors* E 707 ‘konigelyn’]Непокупный 1998, 109, 112–113], называемого из-за своих размеров «мышинным»: п. *krol mysi*, *krol myszy*, а в современной орнитологии – *mysikrólik* [Ibid., 30], что отчетливо переключается с нем. *Mäusekönig* ‘крапивник (*Troglodytes europaeus*)’, прослеживаемым как минимум с 1554 г. [Suolahti, 83].

Возвращаясь к основному предмету нашего разыскания – прус. *pele* E 710 ‘wye’, отметим, что в своей «количественной» ипостаси обративший на себя внимание грызун никак не может претендовать на то, чтобы его именем могла быть названа хищная птица: не мышь ловит – ее ловят!

№ 1

Нельзя не согласиться с тем, что прусское название луня (*Circus aeruginosus*) *pele* E 710 как птицы с сероватым цветом оперения действительно может стоять в одном ряду с лит. *pilkas* ‘серый’, *pélkė* ‘болото’, *pelė* ‘мышь’, *pelėjas* ‘плесень’, *pálšas* ‘светлосерый’ и т. д. [Fraenkel 1962, 591]. Однако какая именно из перечисленных форм является ближайшей к орнитониму, это еще предстоит выяснить.

Дело в том, что в общей совокупности признаков любого пернатого далеко не каждый может выступить в роли его номинатора. Например, если для прусского наименования луны, как отмечалось выше, в качестве мотивировки для словотворчества был назван серый цвет оперения, то для литовского обозначения той же самой птицы (*liñgė*) определяющей стала форма «качающегося» полета: *lingioti* ‘качать(ся)’. Болею того, свойство хищных пернатых (к которым, собственно, и принадлежит носитель обсуждаемого орнитонима) подолгу парить на больших высотах, терпеливо высматривая себе добычу, уже успело стать предметом номинационного обобщения не только в литовском – *liñgė* и *súopis* ‘канюк’ [Būga II, 359], но и в прусском – *aukis* E 708 ‘гриф’ [см. Непокупный 2006] языках.

И нет ни малейшего сомнения в том, что при сравнении внутренних форм двух названий одной и той же самой птицы *Circus* в литовском (*liñgė*) и прусском (*pele* E 710) языках первая («качающаяся») – по крайней мере на данный момент нашего разыскания – оказывается значительно выразительнее второй (‘серая’). Сказанное означает, что еще можно искать резервы для приближения нашего видения прус. *pele* к тому же уровню конкретики внутренней формы, какой уже определен в отношении литовского соответствия Эльбингской птичьей форме *aukis*.

№ 2

Вместе с тем тот «лексический минимум», на котором было построено предложенное в литературе вопроса семантическое противопоставление ‘серая’ > ‘мышь’ (E 712) – ‘серая’ > ‘птица определенного вида’ (E 710) как древнее позднеейшему, представлен не в прусских памятниках вообще, а конкретно – в Эльбингском словаре и даже намного точнее – в подразделе о названиях хищных птиц (E 708–714). Более того, оба орнитонима, которые согласно отводимым для них ролям, должны были стать оппозиционными (в смысле своего собственного «птичьего» содержания) по отношению друг к другу, тем не менее оказались весьма близкими не только по местонахождению в ЭС, но и по своему

составу, причем не только с прусской, но и с немецкой стороны. Ср. (E 710 – 712).

№ 3

Прежде всего особо обратим внимание на то, что в немецких частях обеих статей, содержащих прус. *pele* и *pele[maygis]*, выступает один и тот же компонент – *wye* E 709 и *[rotil]wye* E 711. Само по себе ср.-в.-нем. и ср.-н.-нем. *wīe*, отождествляемое с нем. *Weihe*, обозначает коршуна (*Milvus*) и луна (*Circus*) [Suolahti, 356], т. е. пернатых, относящихся к семейству ястребиных (*Accipitridae*). Однако ввиду того, что последние вместе с семейством соколиных (*Falconidae*) относятся к ряду соколоподобных (*Falconiformes*) [см. Фесенко, Бокотей, 92, 118], то «ястребиный» орнитоним вполне прогнозируемо выступает в роли «соколиного»: именно это и наблюдается в случае приведенного в ЭС ср.-в.-нем. *rotelwīe* ‘Turmfalke (*Falco tinnunculus*)’ [Suolahti, 342], т. е. ‘пустельга’.

Следовательно, вопреки своей изначальной принадлежности к ястребам, ср.-в. (и н.)-нем. *wye* может обозначать также и соколов.

№ 4

Для рассмотрения прус. *pele* E 710 в типологическом контексте орнитонимии ближайших европейских языков необходимо прибегнуть к помощи ставшей классической монографии Х. Суолахти «Немецкие названия птиц» с ее характерным подзаголовком «Исследование по истории слов». Обращение к этому труду является тем более целесообразным ввиду того, что во внушительном списке его источников нашлось место и для Эльбингского словаря [Suolahti, 529].

Итак, как же «позиционировал» себя признак ‘серый’ в ходе развития немецкой орнитонимии? Поскольку интересующая нас прусская лексема *pele* является названием одной из семи хищных птиц, которыми – после представления птичьего короля – начинается общий реестр всех пернатых в ЭС (№№ 708–714), то, очевидно, наше внимание должно быть сосредоточено на соответствующем

сих разделах так называемых «нечистых» птиц, по которым распределяются как собранные материалы, так и их анализ.

№ 5

Композита в составе ‘мышь’ + ‘вид хищной птицы’ является весьма характерной для немецкой орнитонимии.

«Главный враг мышиноного рода, – так аттестует птицу *Buteo buteo* одно из польских руководств по орнитонимии, – на это указывает само название, *мышелов (myszólów)*. Его жертвами являются преимущественно землеройки, полевые мыши, кроты, суслики и хомяки, хотя он не гнушается также жабами, змеями и насекомыми» [МАР, 50].

Впервые зафиксированное в 1621 г. (Краков) п. *myszólów (zmyuczajny – Buteo buteo)*, помимо диалектных форм, расширенных суффиксами *-ca*, *-iec*, и *-ka*, выступает также в словосочетаниях с предшествующими ему названиями птиц – *jastrzqb* (диал), *kobuz* (Вильно, 1842) и *sokól* [Ibid., 1807] или же самостоятельно как синоним орнитонима *kaniuk* [Strutyński, 50–51]. Ср. еще для подвида *Buteo lagopus* (Brünn.) *sep myszólów* (Варшава, 1779) [Ibid., 51], что находит себе параллель и в полесской орнитонимии, где тот же канюк мохноногий обозначается не только как *мышолов*, но и как *мышо́жд*, а также с помощью синонимов *кóриун*, *шўл’а́жк* и *ја́стрэб* [Никончук, 457, 452, 467–468, 469].

Однако для развития сюжетной линии нашего разыскания больше всего скрытых возможностей таят в себе две формы наименования птицы мышелова, обнаруженные в говорах соседних территорий с центрами в Кракове и Олькуше: это соответственно *mysiorek* и *myszareczka* [Strutyński, 50–51].

В составе польской орнитонимии обе формы по своему происхождению являются германизмами (кстати сказать, в этом своем статусе в цитируемой нами монографии не отмеченными [v. ibid., 114–115]) и в их основе лежит еще др.-в.-нем. *mūs-aro*, т.е. композита ‘мышь’ + ‘орел’ [Suolahti, 302]. Так мы переходим к рассмотрению исследуемой нами номинационной модели в мире пернатых Германии.

Кстати сказать, точно такую же древневерхненемецкую основу имеет в соседнем словацком языке и литературное название пустельги (*Falco tinnunculus*) – *sokol myšiar*.

№ 6

Орнитонимическая модель ‘объект + субъект ловли’ среди прусских названий хищных птиц ЭС дважды выступает в полном виде – *gertoanax* E 713 ‘habich’ и *sperglawanag* E 714 ‘sperwer’ и один раз, на наш взгляд, – в сокращенном варианте (см. *pele* E 710).

Совершенно очевидные «слагаемые» (‘воробей’ + ‘ястреб’) в прусском названии лишь делают явным то, что скрыто в переводимом нем. *sperwer*, соврем. *Sperber* ‘ястреб-перепелятник (*Accipiter nisus*)’: охотящееся «преимущественно на маленьких птиц размером с воробья» [Kluge 23, 777] пернатое во втором компоненте своего наименования содержит нем. *Aar* ‘орел’.

Опуская некоторые частности, отметим главное: в свое время (если быть точным, то в 1899 г.) Ф. Клуге, анализируя форму *Sperber*, как на модель такого образования указал на реконструкцию первоначальной композиты *mūs-aro* [Ibid.], с одной стороны, а с другой, когда он же вел речь о выходе в пассив языка орнитонима *Aar*, то отметил, что последний «еще сохраняется в таких словосложениях, как *Mausaar*» и др. [Ibid., 2], т. е. ‘мышь’ + ‘орел’.

Именно такая композита, впервые встречающаяся в немецких глоссах X в. – *musari* (cod. Vindob. 2723, 18 b; cod. Vindob. 2732, 22 b.), т. е. *mūsāri* = *mūs-aro* ‘Mäuse-Aar’, которая «обозначает одну из хищных птиц, живущих мышеловлей» (*Mäusefang*) [Suolahti, 352, 524], предшествовала фиксируемому с XI в. нем. *Sperber* (*sperwer* E 714) [Ibid., 362].

И если в свое время Г. Суолахти сослался при этом на «Этимологический словарь немецкого языка» Ф. Клуге, то и почти столетие спустя новые издания знаменитого лексикона в свою очередь рекомендуют обращаться за справкой о происхождении нем. *Sperber* ‘ястреб-перепелятник (*Accipiter nisus*)’ именно к автору фундаментальных «Немецких названий птиц» [Kluge 23, 777].

№ 7

Особо отмеченная автором «Немецких названий птиц» модель сокращения композиты, когда в роли всего словосложения 'видовое' + 'родовое' (обозначения) выступает лишь его первая, определяющая часть, прослеживается не только в орнитонимии.

В настоящее время немецкому разговорному языку достаточно хорошо известны такие случаи, где вместо двучленных имен существительных употребляются их «более удобные варианты» – «краткие формы» (Kurzfornen), как, например, *der Korn[schnaps]* или же *die Bock[wurst]* [DS 2, 650], т. е. 'водка' [букв. 'зерно' (*Korn n*)], однако в мужском роде, поскольку *der Schnaps]* и 'сарделька' [букв. 'козел' (*Bock m*)], но в женском роде, так как *die Wurst* 'колбаса']. Как видим, в обоих свидетельствах на отсутствующую вторую часть сложения указывает родовая форма артикля соответствующего субстантива.

Вместе с тем подобные образования как «возникшие лишь путем стяжения полных имен» (*die nur durch Zusammenziehung von Vollnamen entstanden sind*) не принято считать «настоящими» краткими формами (пока что такое право закреплено исключительно за антропонимами). Что же касается собственно апеллятивов, то в памятниках немецкого языка до XIII–XIV вв. «стяженные» формы вроде *der Korn[schnaps]* встречаются только спорадически, так что они представляют собой «некоторый более новый тип» (*einen jüngeren Typ*) [Ibid.].

№ 8

Видимо, за статьей *pele* E 710 'wye' стоит птица *Buteo buteo* (синоним – *Buteo vulgaris*), необходимость рассмотрения названий которой собрала под рубрикой *Mäusebussard* целую коллекцию производных образований от др.-в.-нем. *mūs* и соврем. *Maus* 'мышь'. Мы имеем не только серию древнейших примеров употребления композиты *mūs-aro* (т. е. 'мышь' + 'орел'), но также и ряд параллелей к ней, когда первоначальная модель словосложения терминологически варьируется как в самом немецком (*Mause – Geyer*), так и в других германских языках, как, например,

д.-англ. *múshafoc* [Suolahti, 353]. Ср. соответственно нем. *Geier* ‘коршун’ и англ. *hawk* ‘ястреб’.

Становится бесспорным, что для лучшего понимания собственно «птичьей» семантики прусской формы *pele* необходимо подробнее остановиться на орнитологическом содержании переводимого немецкого названия *wue* (E 710).

Так, согласно книге К. Швенкфельда о животном мире Силезии (Легница, 1603), луни (*Weihen*) «делятся с канюками (*Bussarden*)... также названием *Mauser*» [Ibid., 358]. Кстати сказать, последняя форма лишь на первый взгляд может показаться вполне ординарным образованием названия деятеля от глагола *mausen* ‘ловить мышей’. Однако здесь речь идет все о той же орнитонимической модификации др.-в.-нем. *mūs-aro*, в котором второй компонент под влиянием «романских обозначений ловчих птиц на *-arius (ier)*» [Ibid., 352–353] постепенно приобрел вид и статус суффикса.

Таким образом, «образ» мыши, надо думать, уже присутствует в одном из синонимов нем. *Weihe* как заголовного слова (в форме *wue*) в немецкой части статьи E 710.

Однако еще более выразительным аргументом для выявления характера прусской половины рассматриваемой словарной статьи оказывается то, что в немецких говорах бывших Восточной и Западной Пруссии спорадически было отмечено употребление орнитонима *Mausweihe* со значением просто ‘*Weihe (Circus)*’ [Riemann, Tolksdorf 3, 1192]. Следовательно, своим первым компонентом сложение *Maus-weihe* как равнозначное орнитониму *Weihe*, а в конечном счете – и ср.-в.-(и н.-) нем. *wue* дает некоторое основание для предположения, что и прусский перевод последней из только что приведенных форм также может быть связанным с «образом» мыши.

№ 9

На наш взгляд, *pele*- как первый член реконструируемого прусского словосложения **pelevalx* (<*pele* E 710 + *valx* E 711), с одной стороны, в целом характеризует такую композиту как детерминативную (поскольку выступает в функции определения второго как

уже собственно орнитонима), а с другой – представляет собой еще один пример сохранения *ē*-основ в первой части сложного слова, как в случае прус. *apewitwo* E 605 ‘верба (*Salix viminalis*)’ при *ape* E 62 ‘ручей’, ‘речушка’ [см. Endzelynas, 56–57].

Современное название – *Mäusebussard* (*Buteo vulgaris*, *Buteo buteo*) [Ibid., 352], т. е. *мышелов обыкновенный* или же *мышелов* как приложение к другому орнитониму (*сокол, ястреб* и т. д.).

№ 10

Еще в средневековой литературе, в частности у Альберта Великого (XIII в.), соколы подразделялись на две категории: благородные и неблагородные. Последние появлялись в результате скрещивания с первыми [Suolahti, 333] и во время охоты играли вспомогательную роль [Ibid., 339].

В развитие сказанного целесообразно обратиться к мнению автора книги «О соколах, лошадях и собаках» Генриха Минзингера (Штутгарт, 1863, стр. 12.16). Именно последний «всех неблагородных соколов, которыми он, кроме канюка, считает также пустельгу (*alle unedlen Falken, zu denen er außer den Bussarden auch den Turmfalken zählt*), называет *meüser*» [Suolahti, 353], т. е. «мойзерами», что восходит все к той же древней композите ‘мышь’+ ‘орел’, о которой говорилось выше.

В приведенном высказывании самым интересным для нас оказывается то, что упомянутый исследователь, во-первых, отнес обе изучаемые нами орнитологические позиции с *pele/pele*- к разряду занимаемых неблагородными соколами, а во-вторых, квалифицировал их как «мышинные».

Таким образом, с одной стороны, находит поддержку наша попытка увидеть в прус. *pele* E 710 именно ‘мышь’, а не ‘серую (птицу)’, а с другой – в «благородные» соколы (очевидно, это будет крик) выходит и промежуточный между *pele* и *pelemaygis* орнитоним *valx* (E 711).

В конечном счете – избранная нами для исследования триада статей ЭС (710–712) оказалась соколиной: благородный сокол по середине с двумя неблагородными по бокам.

Обращаясь к прус. *pele* E 710 ‘wye’, прежде всего необходимо уточнить, что же обозначает исходный немецкий орнитоним, в качестве соответствия к которому в ЭС и представлено интересующее нас западнобалтийское птичье название?

Несмотря на то, что современная наука о пернатых – в отличие от средневековой – уже различает, с одной стороны, коршуна (*Milvus*), а с другой – луня (Circus), тем не менее, следуя традиции реального словоупотребления, автор классического труда о немецких названиях птиц объединяет анализ обоих видов под единым наименованием *Weihe* (Suolahti, 356, 359). Ср.:

«Как в верхне-, так и в нижненемецкой областях др.-нем. *wīo* продолжает оставаться общим обозначением для коршунов (*Milane*) и луней (*Weihen*); более того, это название часто употребляется и в отношении ястребов (*Habichten*) и канюков (*Bussarden*)» [*Ibid.*, 357].

Итак, исследуемый нами исходный термин *wye* E 710 в историческом развитии немецкой орнитонимии выступал в двойной роли:

1) при самостоятельном употреблении он мог относиться к одному из нескольких видов птиц семейства ястребиных (*Accipitridae*), тогда как

2) в составе сложений эта же форма уже характеризовала пернатых семейства соколиных (*Falconidae*), что нашло свое отражение в ЭС: ср. статью *rotilwye pelemaygis* E 712, т.е. ‘обыкновенная пустельга (*Falco tinnunculus*)’.

Следовательно, орнитоним *wye* мог обозначать различные виды не только ястребов, но и соколов. И в этом нет ничего удивительного, поскольку по орнитологической классификации оба названные выше семейства относятся к общему для них ряду соколообразных (*Falconiformes*) [см. Фесенко, Бокотей, 92, 118].

Все сказанное однозначно расширяет наши возможности для интерпретации как языковой формы, так и орнитологического содержания прус. *pele* E 712 ‘wye’.

№ 12

Несмотря на то, что по научной классификации все хищные птицы, представленные в статьях E 708 – 714, называются соколообразными (*Falconiformes*), тем не менее сам по себе сокол не так уж и выделяется среди своих ближайших родственников. Только благодаря ловчей специализации этого пернатого получило оно свое обозначение, вычленяющее его носителей из канюков, ястребов и т. д., так что в языках тех народов, для которых осталась чуждой соколиная охота, не было ни самостоятельно созданного своего специального орнитонима, ни заимствовано уже готового названия из других культур [см. Suolahti, 328].

И все же вопреки заранее оговоренной внешней невыразительности соколы издавна имели свою внутреннюю дифференциацию, которая подразделяла их на так называемых благородных (10 видов), считавшихся лучшими для охоты, и неблагородных (7 видов), игравших во время такого промысла лишь вспомогательную роль [Ibid., 333, 339].

В нашем распоряжении нет прямых данных о том, какое влияние могла оказать или уже оказала такая квалификация двух категорий соколов на формирование орнитонимов внутри каждой из них, однако как минимум, в двух случаях мы вправе предполагать, что подобная зависимость и в самом деле все же существует.

№ 13

В отличие от оценки, предложенной Э. Бернекером прус. *pele* E 710, мы считаем, что, во-первых, в данном случае это слово по-прежнему сохраняет свое значение ‘мышь’, а во-вторых, такая форма является лишь частичным представлением всего орнитонима, а именно – первым членом композиты. Наименование мыши недаром выступает всего лишь через одну строку – *pelemaygis* E 712 – после нашего заглавного слова: включением своего названия в структуру орнитонимов, обозначающих хщных птиц, этот грызун постоянно напоминает о себе как объекте охоты со стороны последних.

Особенно это относится к канюку (*Buteo buteo*), который открывает серию соответствующих композит в немецком языке

еще в X в. (ср. *mūs-aro* ‘Mäuse-Aar’ [Suolahti, 352], т. е. ‘мышь’+ ‘орел’) и впоследствии продолжает ее, вовлекая в этот ряд коршуна (*Mause-Geyer* [Ibid., 353]), сокола (*Maese-Falck* [Ibid.]) и др. Кстати сказать, согласно материалам «Многоязычного северноевропейского словаря птиц», «мышиную» компанию прусской пустельге (*Falco tinnunculus*) составляют не только научные, как в латышском (*vanags, mazaīs peļu*), литовском (*pelėsakalis*) или словацком (*sokol myšiar*), но и народные орнитонимы, как в английском (*falcon, mouse; hawk, mouse*), языках [Интернет-ресурс].

№ 14

Несмотря на то, что в словарных частях фундаментальных трудов Р. Траутмана и Я. Эндзелина интересующие нас лексемы следуют в алфавитном порядке: 1) *pele*, 2) *pelemaygis*, 3) *peles* E 111 ‘mus’ (т. е. ‘плечевая мышца’, что «объясняется некоторым сходством между сокращающейся мышцей, особенно под кожей плеча, и бегущей мышью» [Фасмер III, 27 – s. v. *мышка*]), тем не менее вслед за Э. Бернекером оба автора отсылают своих читателей ко вторичному наименованию – части человеческого тела [1] →3] и при этом вовсе обходят молчанием во всех отношениях ближайшую связь внутри самих по себе прусских названий птиц [1] →2].

Попытку устранить обозначившееся противоречие предпринял Э. Френкель, который в словарной статье s. v. *miegti* ‘давить, бить, рубить’ однозначно высказался о том, что первым компонентом в прус. *pelemaygis* E 712 ‘Rötelweihe’ является *pele* E 110 ‘Weihe’, связанное с литовским (*pelė*) и латышским (*pele*) названием мыши, собственно ‘серой’. Ср. «preuß. *pelemaygis* Voc. 712 ‘Rötelweihe (Turmfalke), dessen l. Gl. preuß. *pele* Voc. 710 ‘Weihe’ ist, das mit lit. *pelė*, lett. *pele* ‘Maus’, eig. ‘die Graue’ ... zusammenhängt. Das Tertium compar. ist die graue Farbe» [Fraenkel 1962, 448].

Такая «двойная» (пересказ + цитирование) подача мнения исследователя вызвана тем, что свою разработку о E 712 В. Мажюлис закончил специальным замечанием: «Teiginys, kad pr. *pelemaygis* sandas *pele-* esąs pr. *pele* ‘lingė’... yra labia netikslus» [Mažiulis, 250], т. е. «Положение, что компонент *pele-* в прус. *pelemaygis* – это будто бы прус. *pele* ‘лунь’, является очень неточным».

4. НАЗВИ СРІБЛА В ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВАХ

Слов'янські, балтійські, германські та інші індоєвропейські назви срібла заслуговують на увагу вже тому, що вони є досить характерним прикладом міграційного терміна, який поширився за історично віддалених часів на значній території. Водночас вони становлять етимологічну проблему, що не втратила своєї актуальності.

Зауважимо насамперед, що коли йдеться про гіпотетичну індоєвропейську назву срібла, дослідники виокремлюють, як і в випадку з назвами золота, кольорову ознаку, а саме позначення (металу) 'білого', 'блискучого', 'світлого'. Проте саме балтослов'янські й германські назви дотепер залишаються справжньою мовно-історичною загадкою, а відповідну («північноєвропейську») групу лексем називають навіть «темною» [див., напр., Mallory, Huld, 6; пор. Feist 1939, 421].

Кр. Станг, автор відомої праці «Особливі лексичні відповідності у слов'янських, балтійських і германських мовах», об'єднуючи етимологічно ст.-сл. *sъrebro* і *sъgrebro*, рос. *серебро* з гот. *silubr* (пор. крим.-гот. *siluir*), д.-в.-нім. *silabar*, д.-англ. *seolfor*, д.-ісл. *silfr*, лит. *sidābras*, лтс. *sudrabs (sidrabs)* і т. д., змушений був констатувати, що про їхнє (подальше) походження «поки що не вдалося з'ясувати нічого точного» [Stang 1972, 47]. Немає лише сумнівів відносно того, що йдеться про запозичення з неіндоєвропейської мови. Слід сказати, що в багатьох лексикографічних джерелах у відповідних статтях етимологічне тлумачення відсутнє взагалі [див., напр., Горяев, 317; Holub, Корецьký, 357].

На думку О. М. Трубачова, спільної праїндоєвропейської назви срібла взагалі немає, тому що цей метал відомий лише з III–II

тисячоліття до н. е. [Трубачев 1999, 76; пор. Ernout, Meillet, 45–46]. За іншими ж даними, знайдені археологами в Єгипті срібні прикраси датуються приблизно першою половиною IV тисячоліття до н. е., при цьому вважається, що срібло завозилося туди з Сирії. В окремих джерелах згадується також, зокрема, урська (шумерська) назва срібла *ku babbar*, при цьому значення її складників тлумачаться як ‘бути чистим’ і ‘білий’.

Сконструйована Кр. Стангом германо-балто-слов’янська ізоглоса, тобто нім. *Silber* – лит. *sidābras* – рос. *серебро*, використовується у вступі до його монографії як приклад лексико-семантичної групи, характерною ознакою якої є відсутність точних фонетичних відповідностей, а також підстав уважати, що йдеться про проникнення слів з однієї групи до інших. Подібний висновок можна зустріти як у працях попередників норвезького лінгвіста, так і в сучасних джерелах [див., напр., Meringer, 136; Преображенский II, 279; Feist 1913, 33; Мейє 1951, 408; Порциг, 213, 313; Duden 7, 644; Weekley II, 1346; Широков, 60].

Дещо конкретніше висловлюються інші дослідники, говорячи про здогадно східне [див. Фасмер III, 606; Стеблин-Каменский, 275; Schuster-Šewc, 1312; ODEE 1967, 827; Куштенко, 176–177] або ж просто азійське походження відповідних назв [NO 2, 1009]. Крок уперед роблять дослідники, що обмежують можливий ареал їхнього походження Передньою [Гамкрелідзе, Иванов, 713; Kluge 23, 763] або Малою Азією [Fraenkel 1950, 117; Черных II, 156], а також Близьким Сходом [Boryś, 573].

Разом із тим учені намагалися й намагаються точніше локалізувати джерело запозичення. Ще в XIX ст. було зроблено й пізніше підтримано припущення про семітське походження германо-балтослов’янських назв срібла, у зв’язку з чим проводилася паралель з ассир. (аккад.) *sargurum (аккад. *sargu* < *saġāru* ‘танути’) букв. ‘що відхиляється’ (припускається спорідненість із *sirāriim* ‘білий метал’, від якого походять, можливо, власні імена на зразок укр. *Серафим*), пізніше ‘срібло’ [Schrader 2, 395; Hirt 1921, 135, 200; Holthausen 1934, 88; Klein II, 1445; Holub, Lyer, 419; Jóhannesson, 1152; Vries 1962, 475; Nielsen, 407, Boryś, 573]. При

цьому, щоправда, залишалось лише робити припущення щодо шляхів міграції семітського терміна на північ або вздовж Дніпра [Тейлор, 142], великого торговельного шляху «з варягів у греки», чи сушею за посередництва мандрівних ковалів-циганів [Feist 1913, 209]. «Семітська» гіпотеза бралася під сумнів і заперечується й досі, до того ж опоненти називають її неймовірною з фонетичного й географічного погляду [див., напр., Mallory, Huld, 6]; зазначимо, що в івриті срібло має питому назву kes(s)ef (пор. ар. fidda).

Не менш популярною була інша «передньоазійська» гіпотеза, згідно з якою джерело слід шукати в назві понтійського міста Ἀλύβη (*Σαλύβη?) ‘Аліба’ [див. Schrader 2, 394, 395; Grimm X, 975; Falk, Topf, 1234; Jóhannesson, 1152; Wasserzieher, 213–214 – тут топонім передається як Alybē (*Salube)], що згадується в «Іліаді» Гомера й називається навіть батьківщиною срібла.

Інші дослідники порівнювали балтослов’янські й германські назви срібла з д.-інд. sitābha ‘блискучий, сяючий’ і лит. svidus ‘т. с.’, д.-інд. śveta ‘білий’, авест. špenta, лат. sidus ‘зірка, небесне світило’, а також із лат. sulphur (sulfur) ‘сірка’ [про це див. Grimm X, 975]. Остання паралель є, на нашу думку, досить цікавою, адже варто враховувати, наприклад, те, що точної етимології слов’янських назв сірки фактично немає [див., напр., Шанский, Иванов, Шанская, 407], а також інший вартий уваги (екстралінгвальний) факт – срібло, як відомо, досить рідко зустрічається в самородному вигляді, переважно виявляються його сполуки з сіркою і сурмою. Іще одне припущення належить сербському славістові М. Будимиру, який виводив усе з анатолійського архетипу subau-ro ‘блискучий’ [113], на що звертав увагу М. Фасмер, заперечуючи при цьому І. Н. Мікколе, який порівнював лит. sidābras із гр. σίδηρος ‘залізо’ [III, 606–607]. Згадаймо, нарешті, «хетську» гіпотезу Й. Фрідріха, що наводив у контексті досліджуваних назв хет. uru Hattuša ‘столиця землі Hatti й сама країна’ [Friedrich, 67]; із цією концепцією перетинається інша – «середземноморська», згідно з якою в основі цих назв – егип. hetch ‘срібло’ (можливо, від had/hat ‘біле’ – прим. авт.) і хет. *hattus букв. ‘хетський метал’ (‘срібло’) [Partridge, 623].

Якщо ж говорити про сучасні дослідження, то найбільший інтерес становить, безумовно, твердження В'яч. Вс. Іванова про картвельське походження: як етимон наводиться занська словоформа *wercxl* 'срібло' (пор. груз. *wercxl*-, мегр. *warčxil* 'т. с.'), до того ж у цьому разі морфологічний перехід виглядає як **wercxl > *s(e)rwl- > *s(e)rpl* і т. д. [Гамкрелидзе, Іванов, 104]. Таку концепцію активно критикував (щоправда, без достатньо вагомих лінгвістичних аргументів) Т. Д. Хедден [104]; він посилався, зокрема, на одну з попередніх праць того ж автора, в якій висувається теза про наявність назв срібла такого штибу в Європі до появи індоєвропейців [Іванов 1979, 98], що виключає можливість запозичення з кавказьких мов.

До речі, у відомій монографії 1984 року, написаній у співавторстві, останній автор, зіставляючи «германо-балтослов'янське слово» з баск. *zillar, zilhar, zirar, zidar* 'срібло' (досить цікавим видається той факт, що ще О. Шрадер писав про баск. *silagra* як запозичене з німецької мови [1866, 269], а З. Файст зазначав також звукову подібність баск. *cillara* [Feist 1939, 421]), ар. *saṛī* тощо, говорить уже про «більш віддалену спорідненість із картв. **werčxl*», порівнюваним дослідниками ще й із хуррі-урартською назвою *ušhu* [Гамкрелидзе, Іванов, 105]. Отже, гіпотеза залишається за будь-яких умов саме такою.

Варто також згадати думку Е. Френкеля про те, що, попри свою давність, германські, балтійські та слов'янські назви срібла, які є запозиченнями з невідомої неіндоєвропейської мови, можуть бути зведеними до єдиної основи [Fraenkel 1950, 117], хоча інші автори висловлювали протилежні думки [Feist 1913, 33; Порциг, 213], до того ж останній із них підкреслював, що дані назви були запозичені з одного джерела, але самостійно. Тобто, не можна, як це робив, наприклад, А. Фік, об'єднувати їх, зводячи до «північноєвропейського» конструкта **sirabra* [Fick II, 483]. Водночас на думку Х. Пауля та деяких інших дослідників первісним запозиченням (із східної мови) було лише ст.-сл. *sīrebro* [про це див. Grimm X, 975], яке пізніше поширилося й на германські мови; не відкидалася й можливість зворотного керунку запозичення, що відповідає

концепції Ф. Клуге. «Вірогідність слов'янського посередництва» було зазначено й у спеціальній монографії В. В. Мартинова (маємо на увазі перехід прасл. *сьгебго* > герм. *silubra*), проте йдеться про один із «випадків із середньою відносною надійністю» [Мартинов, 180].

Нарешті, існує також новітня гіпотеза О. М. Трубачова, який, удаючись до історичних і культурологічних фактів, реконструює балтослов'янсько-германську основу **sibrap-* / **subrap-* і пов'язує її з топонімічною назвою Σιβρίατα (тобто 'Сибриата', – згадуване грецьким ученим I–II ст. Клавдієм Птолемеєм місто або селище на території сучасної Кубані), здогадно індоарійського походження – від д.-інд. (і.-ір.) **súb(h)* rí ara 'світла вода' [див. Трубачев 1999, 79, 80, 81].

Отже, слід констатувати, що не тільки походження слов'янських назв срібла, а й генеалогічне співвідношення між елементами вихідної (у Хр. Станга) германо-балто-слов'янської ізогlossen залишається проблемним питанням.

(Щоправда, слід сказати, що останнім часом в Україні та інших країнах, які знаходяться на пострадянському мовному просторі, з'явилися зовсім нові підходи й концепції щодо етимологізації багатьох слов'янських та інших назв, автори яких є переважно представниками немовознавчих спеціальностей. Характерним прикладом може слугувати методологія, застосовувана економістом й істориком В. В. Березяком, в основі якої – тлумачення багатьох лексем як таких, що сформувалися за допомогою хатських (хетських) і шумерських вказівних займенників (щоправда, приклади цього автора знайдено ним у працях інших дослідників, у тому числі мовознавців). У цьому разі йдеться про те, що хатти (венеди) запозичили з мови шумерів (антів-атлантів) займенник *-се* (фонетично змінений шумерський *-це*). Відтак утворилося, зокрема, хатське (венедське) *серебро*, що відповідає шумерському (антському) словосполученню *це ребро*, при цьому *серебро* є, власне, лувійським словом, яке краще зберігає структуру давнього слова, а *срібло* – хатським [див. Березяк, 12]. Як би парадоксально або навіть фантастично не виглядали такі новітні теорії, вони

теж мають право на існування і свідчать, зрештою, про наявність багатьох не вирішених до кінця етимологічних та інших проблем і постійних пошуків відповіді на це та інші проблемні питання.)

Більшість етимологів загальнослов'янською основою вважає в цьому разі форму *sъrebro [Фасмер III, 606; Machek 1957, 481; Черных 2, 156; Мартынов, 180 і т. д.]. Останній із названих авторів, у якого назви срібла розглядаються в розділі «Лексичні проникнення й запозичення з праслов'янської до прагерманської», приймаючи відому «близькосхідну» гіпотезу про походження досліджуваних назв, зазначає факт розширення вихідної (семітської) форми слов'янським суфіксом -го, що виник як результат адаптації *sprg із складовим r, унаслідок чого процес може бути представлений у вигляді такої послідовності форм: *sprg → *sъgr-go → *sъrbro [Там само, 180–181]. Остання форма є ще одним варіантом праслов'янської основи.

Заг.-сл. *сербро розглядається в класичному етимологічному словнику О. Г. Преображенського, при цьому згадується дуже цікаве його пояснення О. Л. Погодіним (із книги «Сліди коренів-основ у слов'янських мовах», виданої у Варшаві в 1903 р.), згідно з яким першу частину основи, тобто сер-, слід тлумачити семантично як 'світло, блиск', а другу (-бро) – пов'язувати з бере із вихідним значенням 'ношу' (пор. лат. fer < fero 'ношу'); таким чином, срібло – це, власне, 'світлоносний метал' [Преображенский II, 278]. Цю думку можна назвати так само блискучою й так само рідкісною нині, як і саме срібло, однак факт індоєвропейського походження слов'янських назв срібла, що впливає з неї, вимагає вагомішої аргументації, до того ж не тільки лінгвістичної, та й сам автор названого словника вважав таку інтерпретацію досить сумнівною.

Обидві вищезгадані праформи наводяться і в словнику Х. Шустера-Шевца, але при цьому робиться географічна (і, відповідно, генеалогічна) диференціація, тобто форма *serbro називається північно-західною, а *sъrebro – південною [Schuster-Šewc, 1312], що, як свідчить фактичний мовний матеріал, має під собою певну основу (пор., напр., п. srebro і рос. серебро).

Парадокс, однак, полягає в тому, що, попри всю близькість слов'янських назв срібла (пор. укр. *срібло*, рос. *серебро*, блр. *серабро* і *срэбра*, б., макед., с. *сребро*, хорв., словн., п. *srebro*, ч. *stříbro*, словц. *striebro*, в.-луж. *slěbro*, н.-луж. *slobro*, полаб. *srebrú*), непростю справою видається реконструювати з достатньою точністю спільну праформу. Основна проблема пов'язана із складним співвідношенням двох плавних звуків, перший із яких є головною загадкою, у зв'язку з чим В. Махеком був запропонований свого роду «альтернативний» варіант **sir/lobro* [Machek 1957, 481]. Саме суфіксальне розширення первинної (неіндоєвропейської) основи спричинило складну морфологічну різноманітність лексем-назв срібла у мовах слов'янської групи. Така своєрідна мозаїчність простежується вже при порівнянні сучасних східнослов'янських назв – укр. *срібло*, рос. *серебро*, блр. *серабро* і *срэбра* (друга форма подається за класичною орфографічною нормою, тобто у тарашкевиці). Привертає до себе увагу і помітна різниця у вокалізмі. Усе це свідчить про тривалий історичний «стаж» назви, запозиченої у досить давні часи.

Одним із свідчень давнього знайомства наших далеких предків із сріблом є відома історикам срібна монета X ст. з написом старослов'янською, на думку Ф. П. Філіна [Филин, 216], мовою: *Владимиръ на столъ* і (на зворотному боці) *а се его сребро*. Слід підкреслити, що срібні монети часів Володимира Святославича, що карбувалися не тільки в Києві, а й у Новгороді й Тмутаракані, сприяли зміцненню стародавньої руської держави і позбавляли необхідності завозити срібні монети зі Сходу.

Що ж стосується (д.-) рус. *сребро*, то вперше воно зафіксоване в тексті XI ст., відомому під назвою «XIII слів Григорія Назіанзіна»: *Съреброклепъчи сребро клеплють* [Срезневский III, 479]. Оскільки маємо тут складне слово *среброклепчи*, слід припустити давніше походження назви металу. До того ж для (давньо)-руських назв срібла характерні як поліморфізм, так і полісемія. Так, наприклад, у написі на монеті 1054 р. читаємо: *Ярославле сребро* [Там само]. Форма *сребро* (пор. гадане прасл. *srebro) в тексті «Чтения о житии и погублении Бориса и Глеба» чорноризця

Нестора (80-ті рр. XIII ст.), виступає, подібно до назви золота, в збірному значенні (тобто ‘срібні речі’): *А ще бо или сребро или злато скровно будетъ подъ землею, то мнози видѣтъ огнь горѣць на томъ мѣстѣ* [Там само]. Можна виокремити й інше збірне значення (з елементами метонімії) – ‘грошова цінність’ – у прикладі з «Договору великого князя Ігоря з Греками» за Лаврентіївським списком «Повісті минулих літ» (початок XII ст.): *Ци аще оударитъ мечемъ или копьемъ или кацѣмъ любо оружьемъ Русинъ Гръчина или Гръчинъ Русина, до того дѣля грьха заплатитъ сребра литръ е по закону Рускому* [Там само].

Поряд із названими формами (до яких слід іще додати *сръбро*), в XI ст. внаслідок «ранньої асиміляції голосних» [Фасмер III, 606] виникає і повноголосна форма *серебро*, що виступає, наприклад, в Ізборнику Святослава 1073 р. як у загальному значенні, так і в значенні ‘гроші (взагалі)’: *И домочадыци, и коуплении серебрямъ* [Срезневский III, 335, 336]. У пам’ятках XII ст. форма *серебро* стає вже доміантною, див., напр., Іпатіївський (1150 р.) або Лаврентіївський літопис: *они же, емелюче серебро изоу оушью и съ шии, сливаюче же серебро..; Вкова в ню (въ икону) бол триидесятъ гривенъ золота, кромъ сребра и каменя драгаго и женчюга* [Там само, 335].

Зазначимо, що вже для ранніх давньоруських текстів характерною є велика кількість композитів із компонентом ‘срібло’. Крім названого вище *среброклепъчиши* ‘срібляр’ можна назвати *сребродавъчиши* і *сребропродавъчиши* ‘лихвар’, *сребръникъ* або *сръбрьникъ*, *сребръница* ‘срібна монета’, *сребролюбый*, *сребролюбыйць* ‘користолюбний, зажерливий’, а також інші похідні на зразок прикметників *сребрныи*, *сребрении*, *сребраныи*, дієслова *сребритисѧ* тощо. Пізніше з’являються форми *серебъный*, *серебряный*, і тільки на початку XVIII ст. вперше фіксуються, наприклад, прикметник *серебристый* і дієслово *серебрить* [Черных 2, 156].

Відсутність єдиної форми слова із значенням ‘срібло’ є характерною і для староукраїнських текстів XIV ст. Так, у львівській грамоті 1368 р. читаємо: *коупилъ панъ ганько сварцъ ... село и землю ... за ... гривенъ сребра* [ССМ III, 339], а в грамоті 1370 р.

зустрічаємо неповноголосний варіант: *a далі имі встѣм трѣм сръбро посполною рукою* [Там само, 375]. Зафіксовані також форма *сребро*, ад'єктивні деривати *сребръныи, сръбрьныи* і, поряд із ними, *серебныи і серебръныи*.

Із д.-рус. *сърбро* (ст.-укр. *серебро, сребро*) традиційно виводиться й сучасне укр. *срібло*, однак ця форма з'явилася внаслідок цілої низки морфологічних перетворень – зникнення *ъ* у слабкій позиції, переходу *e < i* в закритому складі, і, нарешті, дисиміляції *p ... p > л*. Семантика його загалом та сама, що і в рос. *серебро*, підкреслюються, щоправда, і деякі інші переносні значення – ‘сивина, сиве волосся’ і ‘ласкаве звертання до когось’ [див. СУМ IX, 619–620]. Фіксуються також застарілі форми *сребро* і *серебро*: *Тогда козаки на коні сідали, / Чотири тисячі безбожних бусурманів побіждали (Сребро і золото турецькеє од них забирали,) / До города Січі швиденько поспішали, / В городі Січі безпечно себе мали, / Серебро і золото турецькеє між собою розділяли* (з думи «Отаман Матяш старий», записаної на Полтавщині на початку минулого століття [Думи, 15]). Поетичною стилізацією можна пояснити й уживання застарілих форм у творах Т. Г. Шевченка, як, наприклад, у наступному уривку з поеми «Сон»: *За богами – панства, панства / В сребрі та златі* [Шевченко, 111].

Не вийшли з ужитку й «проміжні» діалектні форми: *срібро* [СУМ IX, 621] (див. укр. *срібро* у М. В. Горяєва [Горяев, 317]), *срібряний*, застар. поет *сребристий, сребряний* (див., напр., слова з колядки минулого століття: *У нашого пана та виросло древо: / Сребряне гілля, а золота кора* [Українці 1953, 211], поет. *сріберний* (пор. рядки з «Балади про подвиг» М. Бажана: *Бив люто й нестямно – і раптом розсік / Гордливого сокола сріберний бік* [Бажан 2, 13]). Існує також велика кількість інших іменних дериватів, часто-густо досить своєрідних, на зразок *срібллюбець, срібллокосий, срібноводий, срібноголосий, срібнокрилий, срібносяйний* і т. ін. [див. СУМ IX, 618–622]. Наявність багатьох подібних лексем значною мірою пояснюється давністю й розвиненістю традицій обробки срібла на території України [див., напр., Українці 1959, 268, 761].

У сучасній російській мові *серебро* – єдина форма, що затвердилася, – зберігає основні значення давньоруських етимонів, тобто: 1) ‘благородний метал сірувато-білого кольору з блиском’ (пор. *блестеть, сиять* і т. д. *серебром, как серебро*), 2) збірн. ‘вироби з цього металу, срібні речі’, пор. *столовое, чайное серебро*, 3) збірн. ‘дрібні розмінні монети із сплаву, в якому основною складовою частиною є срібло або нікель’ [ССРЛЯ 13, 692–693; пор. Даль III, 175], до них додалося і переносне значення ‘мелодійність, дзвінкість, чистота (голосу, звуку і т. п.)’.

Сучасні іменні похідні цього слова значною мірою пов’язані з промисловим видобуванням і обробкою срібла: *серебрение* і *серебрильщик, серебряник* ‘майстер, фахівець із сріблення речей і карбування срібла’, *серебрёный, сереброносный, сереброплавильный*. Є й чимало інших лексем, семантика яких ґрунтується на характерній кольоровій ознаці срібла, наприклад *серебрянка* 1) ‘народна назва багатьох рослин із білуватим, сріблястим листям’, 2) ‘особливий сорт махорки’ [ССРЛЯ 13, 689–691, 693–695], так називається і сталь із світлою поверхнею [БСЭ, 38, 577], і спеціальна фарба відповідного кольору.

Серебряный цвет (рос.) – так іще в допетровські часи називали м’ятну траву [Забылин, 416]. До речі, про історизми: сучасні словники реєструють, наприклад, два значення слова *серебреник*: 1) ‘дрібна срібна монета у Стародавній Русі і 2) у XIV–XVI ст. – ‘селянин, що потрапив у залежність до феодала за отриману позику (*серебро*)’ [ССРЛЯ 13, 689], а тому зобов’язаний сплатити проценти (*серебро ростовое*) або ж відробляти в господарстві того, хто дав позику (*серебро издельное* або *серебро в пашне*); при цьому те, що сплачувалося регулярно роками, *серебро ростовое*, називалося ще *серебро летнее* [БСЭ 38, 573]. Із давнім «грошовим» значенням пов’язаний зафіксований у Рязанській області вираз *серебрить бабку* (звідси, можливо, сучасне жаргонно-просторічне *бабки* ‘гроші’), тобто ‘платити повитусі’ [Zelenin, 298], його можна порівняти з іншим – рос. (*по*)*золотить ручку*.

Утім, етнографічний і літературний матеріал свідчить про те, що уособленням багатства (а також сили, вірності і чистоти)

завжди вважалося передусім золото (згадаймо «Лихо від розуму» О. С. Грибосдова: ... *не то на серебре, / На золоте едал* [Грибосдов, 28], срібло ж традиційно означає невинність, незайманість [ТР, 257], асоціюється з блиском і чистотою, що має під собою абсолютно реальну об'єктивну основу (маємо на увазі зовнішні і внутрішні властивості срібла).

Зазначимо й інший примітний момент. Давньою назвою платини є *серебрец*. Цікавим у цьому зв'язку видається той факт, що сучасні назви срібла в іберо-романських мовах (ісп. і кат. plata, порт. prata), є етимологічно спорідненими з індоєвропейськими назвами платини – пор. укр., рос., макед., б., с. *платина*, блр. *плаціна*, ч., слвц., слвн., хорв. *platina*, п. *platyna*, лтс. *plafins*, лит. *platina*, ісл. *platína* (зважмо при цьому на мінімальну кількість іншомовних запозичень в ісландській мові), дан. *platin*, норв., шв. *platina*, англ., афр. *platinum*, нідерл. *platina*, нім., люкс. *Platin*, ісп., галіс., іт. *platino*, порт. *platina*, кат. *platí*, франц. *platine*, окс., рет. (фріульське) *platin*, рум. *platina*, алб. *platina*, вал. *platinwm*, ірл. *platanam*, ман. *platinum* тощо.

Останні ж походять, як відомо, саме від іспанської назви [див. Corominas, 463; ЕСУМ 4, 431], що пояснюється подібністю (сріблясто-білого) кольору двох металів (у російській мові історично першою назвою платини у XIX ст. було *белое золото*, пор. сучасну грецьку назву платини *λευκόχρυσος*, букв. 'біле золото' поряд із запозиченим *платі́на* 'т. с.'). Є й інші відомі з історії описові назви платини в російській мові XVIII ст.: *гнилое золото*, *лягушачье золото* і, нарешті, *испанское золото*.

Слід зробити при цьому певне уточнення – історично перша іспанська назва *platina*, виникнення якої датується серединою XVI ст., є варіантом демінутивної форми від іспанської ж назви срібла (*plata*), що означає приблизно 'мале срібло, срібельце' (пор. рос. *серебришко*). Нестандартність випадку полягає в тому, що сучасне ісп. *platino* (перша фіксація – 1817 р.) вважається результатом запозичення франц. *platine* (1780 р.), що йде від того ж ісп. *platina* [Corominas, 463].

Назва металу була запозичена й неіндоєвропейськими мовами: пор. баск. *platino*, уг., фін. *platina*, ест. *platina*, тур. *platin* і т. д.

Повертаючись до позначень срібла і слов'янських мов, зазначимо що в білоруській мові досі зберігаються дві практично рівнозначні в семантичному й функційному відношенні назви – *серабро* и *срѣбра*, єдина різниця між ними полягає головним чином лише в наявності у першого з них переносного значення ‘щось блискуче, біле, що кольором або блиском нагадує цей метал’ [ТСБМ 5, 118, 289–290]. Більшість похідних [Там само] перекликаються за формою і значенням із рештою подібних східнослов'янських лексем.

Назви срібла у мовах західнослов'янської підгрупи представлені п. *srebro*, каш. *strzybro*, *strzybło* і *strzebro*, ч. *stříbro*, словц. *striebro*, полаб. *srebrú* (*srebrii*; але *sřibny* ‘срібний’) із характерною для більшості слов'янських лексем послідовністю плавних г ... г. Вони пов'язуються з реконструйованим північно-західним різновидом (варіантом) праслов'янської основи *serbro. Виняток становлять лише серболужицькі форми, тобто в.-луж. *slěbro*, н.-луж. *słobro* і *slabro*, на які, можливо, вплинув германський адстрат, а точніше німецька назва *Silber*.

Сучасне п. *srebro* уперше зафіксовано у пам'ятках XVI ст., в його основі – ст.-п. *šrzebro*. Показовими є розмовні форми *šrybło* і *srebló*, що наближаються до укр. *срібло*, хоча, на думку А. Брюкнера, слід було б очікувати зворотної асиміляції (*šlebro*), оскільки змінюється, як правило, перше з двох г [Brückner 1957, 511], тобто йдеться про розподібнення за германським зразком. Значення п. *srebro* в цілому ті ж, що і в інших слов'янських лексем-назв срібла, які розглядалися вище, те саме стосується і словосполучень на кшталт *srebrne wesele* ‘срібне весілля’ (є, щоправда, і *srebrne godu* букв. ‘срібне свято’ з тим самим значенням), *žywe srebro* 1) розм. ‘ртуть’ (пор. укр. *живе срібло*, блр. *жывое срѣбра* ‘т. с.’ і т. ін.) і 2) перен. ‘непосидько, дзига, вертун’ [Styruła, Kowalowa, 589]. Багато похідних від *srebro* виявляються близькими за формою й ідентичними за семантикою, якщо порівняти їх із відповідними східнослов'янськими: пор. (п.) *srebrny* ‘срібний’, *srebrzysty* ‘сріблястий’, *srebruć* (*się*) ‘сріблити(ся)’. Серед застарілої лексики певний інтерес становлять субстантивовані прикметники *srebrny* і *srebrowy* у значенні ‘кухонна шафа, буфет’ (тобто для столового

срібла – приклад свого роду подвійної метонімії), *srebroglow* ‘тканина, зіткана із срібних ниток; шовкова тканина, розшита сріблом’, *srebrogorz* ‘хвороблива жадібність’ або ‘ніби хвороба від поглинання срібла’ (пор. рос. *сребролюбие*), пор. *srebrogorz tu gardlo zasiadł* (букв. ‘жадібність засіла в нього в горлі’) у значенні ‘його підкупили’ [Krasnowolski, 549].

Ч. *stříbro* (< ст.-ч. *střiebro*) і словц. *striebro* (пор. діал. *srebro*, *sréblo*, *sriablo*, *stréblo*, *striablo*) так само не мають специфічних значень, можна зазначити лише ч. *čínske stříbro* і словц. *čínske striebro* ‘альпака, мельхіор’, букв. ‘китайське срібло’, ч. *kočičí stříbro* ‘слюда’, букв. ‘котяче срібло’ (пор. ще словц. *je ako živé striebro* ‘він як ртуть’ – про дитину [Коллар, 499]), а також (окрім «звичайних» ч. *stříbrný*, *stříbrnatý*, *stříbrný* ‘сріблястий’, *stříbřití* ‘сріблити’) іменник *stříbrňák* ‘срібна монета’ [Павлович, 660], пор. напр., укр. *срібняк* ‘т. с.’, прикметник *stříbrnovlasý*, поет. ‘сивий’ (букв. ‘срібноволосий’).

Досить показовим є серболужицький мовний матеріал. У верхньолужицькій мові, окрім літературної форми *slěbro* ‘срібло’, існують діал. *slěbero* і *slěbogo*, а також лексичні варіанти *slěber* і *slěbor*, що склалися під німецьким впливом, до того ж у пам’ятках XVII–XVIII ст. зустрічаються форми *slěbro*, *ssliebro* і навіть *sliber* [Schuster-Šewc 17, 1312]; так само поряд із ад’єктивом *slěborny* ‘срібний’ (пор. *slěbrity* ‘сріблястий’ [див. тж. Черных 2, 156]) існує й діал. *slěbrany*. Згадаймо ще *slěborník* 1) ‘срібна монета’ і 2) ‘перламутровий метелик’ (< *slyberník* ‘срібник’, пор. *sliborník* ‘срібляр’).

Із нижньолужицьких форм зазначимо літературну *slobro* (поряд із *slabro* [Miklosich, 336]) і діал. (східн.) *sroblo*, *sřebro* і *srěblo* ‘срібло’ (пор. відповідні східнослов’янські назви), а також назви, що виступають у текстах минулих (XVI–XVIII) століть: *schlobro*, *ssliebro*, *srebrow*, *schrebro*, *srjebro*. Основні похідні: *slobrowy*, *slobrany* і водночас *slaberny*, *slabrny* ‘срібний’, пор. ст.-н.-луж. *slioborni*, *sloborni*, *sloborny* ‘т. с.’, *slabny* ‘сріблястий’, назвімо також *slaben*, *slabn*, *slebern* ‘(срібний) гріш; срібний іній’, *slaberník*, *slabník* ‘срібна монета’ [Schuster-Šewc 17, 1312–1313]. Сполучення на зразок в.-луж. *slěborny kwas* ‘срібне весілля’, в.-луж. *žiwe*

slěbro і н.-луж. žiwe slobro (пор. ч. živé stříbro, словц. živé striebro розм. ‘ртуть’, пор. лат. argentum vivum) уважаються калькованими [Ibid., 1313].

Як видно з наведеного матеріалу, простежуються найрізноманітніші варіанти дисиміляції і (меншою мірою) асиміляції, метаези, семантика ж особливою специфікою не вирізняється.

В основі південнослов'янських назв срібла – ст.-сл. *сьребро* і *сьребро* (пор. південне прасл. sьgьbro), що, згідно з коментарем К. Буги, співвідносяться між собою так само, як і лит. sudābras і sidābras або лтс. sudrabs і sidrabs, тобто чергування ь / ь (як u / i в балтійських мовах) передбачає наявність подібного явища в мові, яка стала джерелом запозиченої назви металу [Buga II, 564].

Б. *сребро* (пор. макед. *сребро* [Толовски, Иллич-Свитыч, 481]), пор. застар. *strebro* [Miklosich, 336], має в цілому ті самі значення, що й рос. *серебро*, тобто, окрім позначення самого металу (див. напр., приказку *Чисто сребро рьжда го не хвацита* букв. ‘Чисте срібло іржа не чіпає’), вживається як збірна назва срібних виробів або ж срібних грошей; є також і переносне значення ‘колір або блиск, що нагадує цей метал’, пор. уривок із твору Х. Смирненського: *Разпръсна огрелият месечко мрака, / потънал в сребро е цял божият свят* [РСБКЕ, 286] букв. ‘Розсіяв місяць темряву, потону в сріблі весь божий світ’. Прикметник із значенням ‘срібний’ досі має дві форми – *сребрен* і частіше вживану *сребърен*, є ще *сребрист* ‘сріблястий’, а також *сребристойял* ‘сріблястобілий’, *среброял* ‘т. с.’, *среброглав* ‘сивоволосий’ (...*имаш сина среброглава, / среброглава, златокоса – / дай го, дай го, цар да бѣде* – з народної пісні), *среброткан* ‘тканий сріблом’ (усі ці композити є архаїзмами або ж атрибутами поетичного мовлення), з іменників слід назвати *сребролюбец*, *сребролюбие*, *сребролюбка* і *сребърник* [БРС, 374; РСБКЕ, 285–286]. Те ж саме переносне значення ‘ртуть’ мають б. *живо сребрò* і макед. *живо сребро*.

І, нарешті, маємо с., макед. *сребро*, хорв., словн. *srebro* (пор. тж. словн. *srebrò* [Kotnik, 494] або, напр., с. *живо сребро*, хорв. *živo srebro* і словн. *živo srebrò* ‘ртуть’). Тут особливість полягає в тому, що крім типових лексем на зразок с. *сребрн*, *сребрни*, хорв. *srebrn*,

srebrni ‘срібний’, с. *сребраст, сребрасти*, хорв. *srebrast, srebrasti* ‘сріблястий’, с. *сребрник, сребрњак*, хорв. *srebrnik, srebrnjak* ‘срібна монета’ (останнє має також значення історичної реалії ‘пістолет, прикрашений сріблом’) або ж с. *среброљубан, среброљубив*, хорв. *srebroљuban, srebroљubiv* ‘такий, що любить срібло’ тощо, є й своєрідні словоформи, такі, як с. *сребровит, сребровити*, хорв. *srebrovit, srebroviti* ‘що містить у собі срібло’, с. *сребрар*, хорв. *srebrar* ‘срібляр’, с. *сребрнарија, сребрнина*, хорв. *srebrnariја, srebrnina* збірн. ‘срібло, срібні речі’ (перше з латинським, а друге із слов’янським суфіксом), с. *сребрњача*, хорв. *srebrnjača* – застар. ‘рушниця, кована сріблом’ [Толстой, 564; Московльєвић, 761].

Із розглянутого матеріалу випливає, що слов’янські назви срібла, які історично є запозиченнями (подібно до балтійських і германських) із неіндоевропейської мови, давно пройшли всі етапи асиміляції в усіх відповідних мовах і дали значну кількість дериватів, що є різними частинами мови й охоплюють найрізноманітніші сфери буття. Про важливе місце срібла в життєдіяльності слов’ян, їхніх уявленнях і т. д. написано чимало наукових праць [див., напр., Успенский, 62, 142]. Дореволюційна Росія посідала п’яте місце в Європі (після Німеччини, Іспанії, Австро-Угорщини та Греції) за видобутком срібла (після другої світової війни основним країнами, що видобувають срібло, стали ФРН, Швеція і Франція). Назви срібла і їхні похідні часто зустрічаються в літературі (особливо в поезії) слов’янських, балтійських та германських народів, однак саме у слов’ян вони набули особливо виразного звучання.

Германські назви срібла, а саме ісл. *silfur*, норв., дан. *sølv* (с.-дан. *selver, silver*), шв. *silver*, фриз. *sulver*, діал. (зельт.) *säälwer* (д.-фриз. *selover, selver, silver*), англ. *silver* (с.-англ. *silver, seolver, selver*; д.-англ. *siolfor, siolfur, seolfor, silofr, sylaftr*), англ. діал. (шотл.) *siller*, нідепл. *zilver*, афр. *silwer* (пор. н.-нім. *Sülver*), нім. *Silber* (пор. д.-в.-нім. *silabar, silbar, silbir*), люкс. *Selwer* (пор. д.-сакс. *siluvar* або д.-фриз. *sel(o)ver, silver* [Kluge 23, 763]), генетично споріднені із слов’янськими і балтійськими, так само мають, відповідно, не з’ясоване до кінця походження. У деяких джерелах

виводиться балто-слов'янська основа *sirebra- [див. Bezlaĵ 3, 306], а дослідники германської етимології реконструюють загальногерманську основу *silubr(a)-/*selubra-, згодом пов'язану з балтослов'янськими і романськими формами, і, можливо, теж східного походження [див., напр., ODEE 1985, 827], водночас Е. Бенвенист зазначив, що походження запозиченої готської назви «не видається можливим з'ясувати» [Бенвенист, 137]. Ці назви, як, наприклад, англ. *silver*, теж нерідко виступають у значенні 'срібні гроші; срібні вироби' і, як ад'єктивні форми, можуть мати значення 'сивий (про волосся)'. Нім. *Silber* (відоме з VIII ст.) має вторинні значення 'срібне начиння, столове срібло, срібна медаль, срібні медалі'. Серед численних похідних від германських назв металу зазначимо історизми на зразок нідерл. *zilvervloot* 'срібний флот' (іспанські кораблі з коштовностями, захоплені голландцями 1628 р.), поетизми на зразок нім. *Silbervogel* 'літак' (букв. 'срібний птах').

Історичний (зокрема археологічний) і науковий матеріал свідчить про те, що із сріблом були знайомі найдавніші носії індоєвропейських мов. Від і.-є. *arg̑- (> *arg̑ntom; у різних джерелах наводяться варіантні форми *Hark(i)- або *Aerg̑-, а також розширений реконструкт *h₂erg̑-u- із значенням 'білий', із яких виводяться санскритські словоформи *ár-juna-* 'білий, світлий, сяючий; світло' і *gajata-* 'сріблястого кольору; срібло', а також авест. *əgəzata-*, д.-перс. (a)rdata-, тох. А *ārki*, *ārkyant*, тох. В *ārkwī*) йдуть назви срібла у грецькій (пор. гр. ἀργύριον від ἀργυρος, а також мікенську форму a-ku-ro й месопам'ятську *argorian*), вірменській (пор. вірм. *arkat'*/*argat'*), албанській (пор. алб. *argjënd*, *argjenti*), кельтських (пор. гал. *arganto-*, брет. *arg'hant*, вал. *agian*, шотл., ірл. *airgead* – від д.-ірл. *airget*/*arget*) і, нарешті, більшості романських мов: лат. *argentum* ('срібло' і, від архаїчних пам'яток, також 'гроші') > франц., окс. *argent* (ст.-пров. *argen*, *argent*), іт. *argento*, іт. діал. (венет.) *argento*, (сиц., корс.) *argentu*, рет. (фріульське) *arint*, рум. *argint* тощо. До того ж від XV ст. відоме запозичене із (середньо)французької англ. *argent* у значенні 'ртуть' (сучасними назвами цього елемента є *mercure* або ж *quicksilver* – букв. 'швидке срібло'). У сучасній

мові останнє слово виступає переважно у значенні ‘сріблястий’, а як іменник є застарілою поетичною або геральдичною назвою срібла.

Що ж до латинської назви *argentum*, то вона виводиться з протоіталійської основи **argento-*, від якої йдуть також інші, близькі за значенням, італійські назви, а саме фалісска *argenteleom* ‘невелика срібна монета’ й оскська *arage(tud)* ‘гроші’ [Ernout, Meillet, 45; Vaan, 53]. Характерний виняток становлять сучасні ісп. і кат. *plata*, а також порт. і галіс. *prata*, що йдуть від ст.-пров. *plata* (від лат. *plattus* ‘плаский’, а пізніше ‘металевий лист’, пор. гр. *πλατύς* ‘широкий; плаский’), до того ж іспанське слово, переважно в Латинській Америці, має ще й досить поширене значення ‘гроші’, що відбивається також у пареміях на зразок *bien habla la plata, cuando ella suena todos callan* букв. ‘гарно звучить срібло, коли воно розмовляє, всі мовчать’, пор. франц. *où l’or parle, toute langue se tait* [МН, 93] ‘коли розмовляє золото, всі язика (мови) мовчать’. Назви металів узагалі нерідко виступають у подібній ролі у різних мовах [Звегинцев, 257], так, розмовне значення ‘гроші’ мають назви срібла у низці сучасних індоєвропейських та інших мов. Найпоказовішим є, очевидно, приклад франц. *argent* (відоме з X ст.), історично вторинне значення якого давно вже стало фактично основним, пор. вираз *homme d’argent* ‘корислива людина’ букв. ‘людина з грошей (срібла)’. Водночас для сучасного іт. *argento* значення ‘гроші’ є вже застарілим.

Слово *argent* у значеннях ‘срібло; сріблястість, білизна’, а також ‘сріблястий’ фіксують і сучасні словники англійської мови, в яких така назва металу, запозичена десь у XV ст. із французької мови, подається вже як застаріла або поетична.

В іbero-романських мовах збереглися водночас інші лексеми, генетично пов’язані з лат. *argentum*: ісп. заст. поет. *argento* ‘срібло’ відоме від XIII ст.), діал. (араг.) *archent*, а також широкоживані досі ісп. *argénteo* ‘срібний; сріблений; сріблястий’, поет. *argentino* ‘т. с.’ (як відомо, від цього слова від початку XVII ст. походить назва Аргентини), порт. *argentado* ‘посріблений; сріблястий’, *argentão* ‘мельхіор’, *argentaria* ‘срібне шиття; срібний посуд’, *argentário* ‘багач; банкір; буфет для срібного посуду’, *argênteo*

‘срібний; сріблястий; блискучий як срібло’, *argêntico* хім. ‘срібний’, *argentífero* ‘що містить срібло’, нарешті, дієслово *argentar* ‘сріблити’. У каталанській мові співіснують синонімічні назви *prata* й *argent* із численними дериватами [див. VE, 20].

На окрему увагу заслуговують у цьому ж зв’язку романські назви інших хімічних елементів, насамперед ісп. *azufre*, порт. *enxofre*, франц. *soufre*, іт. *zolfo* ‘сірка’ тощо. Відомо, що українська та інші слов’янські назви цієї речовини (рос. *сера*, блр. *сера*, *серка*, б. *сыра*, ч., словц. *сіра*, п. *siarka*) зіставлялися деякими етимологами (А. Брюкнером, О. Шрадером, С. Младеновим) із назвами сірого кольору, з чим не погоджувалися інші дослідники (М. Фасмер, В. Махек, О. М. Трубачов, П. Я. Черних) [див. ЕСУМ 5, 257]. В останньому джерелі у статті про укр. *срібло* [Там само, 387] згадуються (з посиланням на праці В’яч. Вс. Іванова та ін.) араб. *şarîf* і назва срібла в мові хауса – *azurfa*, які дивовижним чином нагадують іспанську та інші романські назви сірки.

Франц. *argent* із семантичного погляду становить інтерес передусім тим, що є класичним зразком значного поширення й затвердження вторинного значення, яким у цьому разі є ‘гроші’. Водночас таке ж значення іт. *argento* в сучасній мові є вже застарілим.

Повертаючись до питання про вихідну семантику назв срібла у різних мовах, зазначимо також, що, приміром, у мові пушту (афганській) це букв. ‘біле золото’, а в мові індіанців навахо – ‘метал, що є білим’, при цьому її носії познайомилися з сріблом уже після контактів із іспанцями [Mallory, Huld, 2]. Подібні приклади дають і давні неіндоевропейські мови: пор. егип. *hat*, копт. *chat* букв. ‘світлий, яскравий’, шум. *kù babbar* ‘білий (блискучий) метал’ [Шрадер, 265]. У зв’язку з цим видається доречним згадати коментар Л. А. Булаховського, згідно з яким «образ і словотвірне значення є лише «наміткою» можливого змісту слова. Що слово означає насправді – визначає його історія, фактичне вживання в мові, що закріпилося» [Булаховский 1953, 14].

Вище згадувалися баскійські назви срібла, походження яких в Іспанії традиційно вважалося готським або кельтським (кельтсько-іберійським). Сучасне баск. *zilar* і його орфографічні варіанти

zilarr, zilhar, zilharr, zidar, zidarr, zirar, zirarr (виводяться також давня форма silabur і пізніша zildar) порівнюються сучасним іспанським дослідником за історією походження з ісп. plata і, відповідно, іншими подібними назвами [див. Iglesias]. Назви ж платини в індоєвропейських мовах мають, як уже зазначалося, романське походження.

Історія назв срібла у слов'янських та інших мовах дає, на нашу думку, наочний приклад діалектичного за своїм характером «спіралеподібного» розвитку семантики: від позначення кольору до назви металу, потім до збірних (у тому числі переносних) значень і, нарешті, знову до передачі кольорових (та інших) характеристик, притаманних цьому металу. Маємо на увазі так само численні похідні, пов'язані не тільки з життєдіяльністю людини, але і з позначенням цілої низки абстрактних понять.

5. НАЗВИ СІРОГО КОЛЬОРУ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ ТА ІНШИХ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВАХ

Назви основних кольорів спектра в індоєвропейських, зокрема слов'янських, мовах належать до історично найдавніших лексичних шарів. Не є винятком у цьому відношенні назви на позначення сірого кольору, а також, у деяких випадках, близькі або подібні за значенням лексеми, похідні від тієї ж етимологічної основи.

Слов'янські хроматоніми, пов'язані за походженням і значенням з укр. *сірий*, характеризуються помітною, але не завжди значною морфосемантичною спільністю. Деякі з них вирізняються до того ж певними орфографічними і, відповідно, фонетичними особливостями, не кажучи вже про особливості значення.

Близькими до української назви за фонеморфологічними ознаками є рос. *серый*, б. *сур* 'ясно-сірий', с. *сі҃҃ер* 'іржа (на рослинах)', слвн. (заст.) *sér* (*sûr*) 'сірий; сивий; білявий', а також кашуб. *segy*, етимологічними відповідниками в інших мовах є блр. *шэры* 'сірий', ч. *šerý* '(напів)темний, похмурий, тьмянний', слвц. *šerý* 'темний; сірий', п. *szary*, в.-луж. *šerŷu*, н.-луж. *šerŷu* 'сірий'.

Виникає запитання щодо переважно західнослов'янського *š-*, основу якого, на думку етимологів, слід шукати у прасл. **hoi(ro)*- [див., напр., Фасмер III, 610–611; Цыганенко, 375], з якого виводиться заг.-сл. *šegъ, *šegъjъ* тощо [Черных II, 158]. Щоправда, робилося й припущення про можливе запозичення з герм. *hainga- (А. Мейс, Х. Петерсен, Я. Ендзелін, О. О. Шахматов), однак абсолютна більшість дослідників одноставна в тому, що всі ці назви ведуть своє походження від і.-е. **kei-ro-* (**koi-ro-*) – пор. д.-інд. *çara*

‘рябий’, гр. ὑκρίζος ‘сірий’ (із ним генетично пов’язані, зокрема, запозичені різними мовами слова на зразок укр. *хризантема*, *хризолит* і под.) або с.-ірл. *сіаг* ‘темний’. Праслов’янська форма *seřь ‘сірий; світлий’ утворена за допомогою суфікса -*г-ть*, покажчика інтенсивності ознаки, позначеної кореневою формою **sê-* (*si-*), що походить, у свою чергу, від **χοι-* (**koi-*). Подібне походження має низка інших лексем із синонімічними значеннями, що функціонують у споріднених мовах за принципом «додаткового розподілу», усі вони будуть розглянуті далі.

Рос. *серый* (пор. рос.-цсл. *стърь* від того ж прасл. *seřь ‘сірий, світлий’, що виводиться з давнішого реконструкта **soir-*, утворилося шляхом приєднання суфікса -*р-* (аналогічні приклади – *бодрый, пестрый, острый* [див. Шанский, Иванов, Шанская II, 408]) від (давньо)руського кореня *сw-* із подальшим характерним переходом *ъ > е*. Д.-рус. *стърь* (*стърый*) вперше фіксується в «Слові о полку Ігоревім»: *Боянь бо вѣщый... то растѣкашѣся мыслию по древу, стърымъ вѣлкомъ по земли...*[СПИ, 59]; від того ж XII ст. відома й іменникова форма *стърь* ‘хвороба рослин; паразит’ [див. Срезневский III, 899]. Щоправда, аж до XV ст. *стърый* більше не зустрічається в текстах [див. Черных II, 158], лише згодом це слово набуває в них значного поширення.

Щодо семантичних характеристик показовим видається уривок із документа XVI ст. (1579 р.): *Меринъ стърь, да меринъ гнѣдь, да меринъ саврасъ* [Срезневский III, 899]. Із таких прикладів випливає, що (давньо)руський прикметник має загалом лише колористичне значення, що збереглося в сучасній мові. Проте вже в словнику В. І. Даля, крім прикладів на зразок *стърый волкъ, стърый заяць, стърое сукно, стърья глаза*, є так само *стърая* (‘брудного кольору’) *бумага, стърья* (‘грубі, небілені’) *нитки, стърая* (‘похмура, хмарна’) *погода, стърый* (‘некрихкий, м’який’) *чугун* [IV, 381], в яких присутній фігуральний елемент із пейоративною конотацією. Фіксуються водночас і словосполучення *стърый мужичекъ* із синонімами *стърякъ, стърячекъ*, що їх автор тлумачить як ‘простий, грубий, робочий, чорний’. Те саме стосується і похідних: *стърость, стърватость* або *стърь, стърizza* ‘сірість, сірий колір

речі', *Стърко, Стърка* (кличка сірого коня або собаки), *стърокъ* 'сіра свита', *стърмяга* 'селянське грубе сукно' [Там само].

Словники ж сучасної російської мови реєструють, окрім вихідного значення слова *серый*, тобто 1) 'кольору, який отримують при змішуванні чорного з білим, кольору золи', цілу низку переносних значень, а саме: 2) 'похмурий, хмарний' (із певним переносом значення), 3) 'нічим не примітний, безбарвний, безликий, пересічний, нецікавий' (напр., *серая жизнь*) і 4) розм. 'некультурний, неосвічений' (пор. також *серость*). Дещо особливим є спеціальне значення (воно наближається до першого) слова *серый*, що виступає в ролі елемента термінологічних (здебільшого ботанічних і зоологічних) назв на зразок *серая вика, серый гусь, серый медведь* і т. ін. [ССРЛЯ 13, 714–716; Ожегов, 658; Ушаков 4, 162].

Слід констатувати, що переносні значення російських лексем мають очевидну негативну конотацію. Подібні явища простежуються і в російських діалектах і говорах, де зустрічаються вирази *серое вино* 'горілка', *серый черт* 'груба, невихована людина' [ЯОС 9, 28] або, наприклад, *из серых серый* 'найтемніший, відсталий' [Федоров, 496], пор. прислівник *серо* 'так, як буває у некультурних людей; бідно, брудно' [Оссовецкий, 510]. Показовою є також жаргонна лексика, зокрема «блатна». Так, слово *серый* має такі значення як 'недосвідчений' (= *баклан*), 'уперше засуджений до позбавлення волі', а також 'підозрілий, що не викликає довіри, нікчема' і, нарешті, 'військовослужбовець' [Балдаев, 221–222; Мильяненков, 230; Потапов, 123]; існують і численні сполучення на зразок *серый барон* 'дільничний інспектор міліції', *серый дом* 'будинок відділу або управління внутрішніх справ', *серая банда* 'міліція' і 'внутрішні війська МВС', *серая лошадка* 'той, що займається фізичною працею; невідома людина, якої слід остерігатися', *серые волки* 'курсанти шкіл і училищ МВС' тощо. Зазначимо також деякі похідні: *серяк* 1) 'солдат'; 2) 'молодий в'язень'; 3) 'мешканець села' і 4) 'шинель', *сермяга* 'бідняк; працівник, праця якого низько оплачується' [Там само]. І в цих прикладах переважає негативний семантичний елемент.

Укр. *сірий* має те саме походження, що й рос. *серый*, різниця полягає лише в морфологічному переході: д.-рус. *ть* > укр. *і* (пор., напр., рос. *белый* з укр. *білий*). Ст.-укр. **сьрыи* (**серыи*) вживалося здебільшого в прямому значенні: *Отписую Пречистой до Печерского монастыра панцыр и кожух куний, сьрою кувтьрою волочень* – із документа XV ст. [ССМ 2, 412]. Утім, як окреме виділяється значення ‘невибілений’ (про сукно) [Там само]. Значення сучасного укр. *сірий* фактично ті самі, що й у російського відповідника, варто зазначити лише те, що одним із варіантів першого (прямого) значення українського слова є відтінок (у прямому й переносному значенні) ‘з сивиною’ (про волосся), див. приклад із Панаса Мирного: *Очіпок, підбившись угору, посунувся набік; сірі пасма волосся висіли з-під нього, мов посохле бадилля* [див. СУМ IX, 229].

Серед численних дериватів назвімо такі: *сірина*, *сіризна* ‘сіристь’, *сірко* 1) ‘(сірий) пес’, слово може бути прозивним – пор. *намотатися, як сірко на прив’язі* ‘наробитися, стомитися, набігатися’ і 2) ‘горілка’ (пор. рос. *серое вино* ‘т. с.’), а також *сірома*, *сіромаха* ‘бідняк’ [Там само], *сіромашня* ‘т. с.’: *Наше браття сіромашня та й не посміли. / Взяли квартиру горілки з жарту, / (та й) на дощі сіли* [Думи, 219], хоча точніше в даному випадку значення тлумачиться як ‘козацька біднота на Запорізькій Січі’ [див. СУМ IX, 229]; згадаймо ще, нарешті, слово *сіряк* як етнографічний термін, тобто ‘кобеняк, кирея, свита’ [Zelenin, 218].

Вторинними значеннями п. *szary* (*szarzy*) є ‘похмурий’ (вираз *szara godzina* букв. ‘сіра година’ означає ‘сутінки’) і ‘хмарний’. Водночас чорний хліб для поляків є ‘сірим’ – *szary chlieb*. Близькими за семантикою до східнослов’янських словосполучень є п. *szare życie* ‘сіре (безбарвне) життя’ і *szary człowiek* ‘звичайна (проста) людина’, відверто негативним є значення прикметника у виразі *szary koniec* (букв. ‘сірий кінець’) ‘останнє місце’. Водночас основними значеннями ч. *šerý* є ‘темний, тьмяний; хмарний, похмурий; неясний’. Близьким за семантичними характеристиками є словц. *šerý* ‘темний, напівтемний, похмурий, сірий’, а також ‘давній, древній’.

У південнослов'янському ареалі фіксується насамперед слвн. *sér* 'сивий, сірий' – пор. *sera glava* 'сива голова'.

С. *сур*, хорв. *sur* 'сірий, попелястий' не мають похідних, у той час як б. *сур* 'ясно-сірий; рябий, перістий, строкатий' є діалектною, розмовною і, відповідно, відносно маловживаною формою. Щоправда, іноді згадують ще застаріле с. *сијер* (іменник) у значенні 'іржа (на рослинах)' [див., напр., Черных II, 158].

Дослідники (з більшим чи меншим ступенем вірогідності) сходяться загалом у тому, що з назвами на зразок рос. *серый* етимологічно (а також семантично) пов'язане і ст.-сл. *стьдъ* 'сірий; світлий', що веде своє походження від прасл. *śědъ (< **soid-*) або *hoïdo (< і.-с. *hoïgo), яке дало, зокрема, рос. *седой* (< д.-рус. *стьдъ*, *стьдъ*, *стьдыи*), подібно до випадків із прикметниками на зразок *бледный*, *гнедой* [див., напр., Walde, Pokorny, 360; Фасмер III, 500; Черных II, 158]. Різниця полягає в суфіксації, оскільки в цьому разі мова йде про суфікс -д- [Шанский, Иванов, Шанская II, 404], котрий передає значення масті, забарвлення [див. Цыганенко, 372].

Д.-рус. *стьдыи* уживалося спочатку в значенні 'старий' (пор. *стьдина* 'старість; сивина'): *Отъ лица съда въстани и почьти лицо старче* («Пандект Антиоха» за списком XI ст.) [Срезневский III, 889], лише згодом почало поширюватися значення, що нині стало основним: *Стьду браду и бруди їмуца* [Там само] – приклад узятю з «Житія Олександра Македонського» (XII ст.).

Утім, не виключено, що таке значення було основним від самого початку, але просто не було зафіксоване у пам'ятках, що збереглися.

Показовою є і семантика похідних д.-рус. *стьдыи*, таких, як *стьдинавыи* 'сивий' поряд із *стьдиньньи* 'старечий', а також *стьдъство*, що об'єднує значення 'сивина' і 'старість' [див. там само]. Наведімо ще й характерні приклади В. І. Даля, які свідчать про тісний зв'язок понять 'сірий' і 'сивий' – сполучення *строголовый* (пор. *седоглавый*) *соколь*, в якому прикметник виступає у значенні 'старий', і приказку *Стъръ козель, стьдъ козел, а все псиной несет*, або ж *Стъръ волкъ, стьдъ волкъ, а все ему волчья честь* [IV, 378, 381]. Згадаймо також слова з байки І. А. Крилова, що стали крилатими: *Ты сер, а я, приятель, сед* [Крылов 3, 41];

тут смисловий ефект ґрунтується на подібності кольорових ознак і різниці в оцінній конотації.

Сучасні значення рос. *седой*, як і в випадку з його синонімом *серый*, відбивають загалом історично первісну семантику: 1) ‘білий, сріблястий внаслідок втрати забарвлення’ (про волосся); зважмо на те, що праслов’янська основа мала також значення ‘світлий’; 2) ‘із домішками сірувато-білої шерсті або нитки’, наприклад *седой бобер*; 3) перен. ‘сірувато-білий, білястий’, згадаймо, наприклад, слова К. Рилєєва: *Вздымилися седые волны*; 4) перен. ‘стародавній, що стосується сивої давнини’, пор. *седая старина* [див. Ушаков 4, 129–130; Ожегов, 653; ССРЛЯ 13, 568–569]; є й інші вислови, в яких це слово, вживаючись, з одного боку, в прямому значенні, разом з іменником, котрий воно визначає, імплікує ідею старості, стародавності, наприклад, *седые волосы*, як от у приказці *До седых волос дожил, а ума не нажил* (пор. лат. *Barba crescit, caput nescit*, букв. ‘Борода росте, а голова не знає’).

Про одвічну спорідненість слів *серый* и *седой* може свідчити діалектна лексика, а точніше семантика діалектизмів. Так, наприклад, на Рязанщині слово *седой* може вживатися у значенні ‘сірий, сірого кольору’, пор. *У Райки кофта садайка; Йес сатин чорнай, йест садою; Грачи чорнаи, а йети (вороны) садыйя* [Осовецкий, 508]. Разом із тим на Ярославщині *седой* може мати значення ‘блондин’ [ЯОС 9, 23]; показовим є і жаргонне *седье* ‘срібло’ [Потапов, 142]. В останньому випадку йдеться вже про похідну форму. Деривати рос. *седой* (*седина, седобородый, седовласый, седоусый*), дієслово (*но*)*седеть*, що виникло вже на російському ґрунті, у літературній мові в цілому позбавлені переносних значень.

Рідко вживане укр. *сідий* є переважно атрибутом поетичної мови, пор. *Татарине, ой, сідий, бородатий* із думи «Козак Голота (Нетяга)» [Думи, 25] або ж (з І. П. Котляревського) *Гай! Гай! Не діти єсть такії, / Щоб кудрі батькові сідії / Найвище ставили всього?*; згадаймо також старовинний вислів *до сідю-коси* ‘до старості’ [СУМ IX, 214], пор. рос. *до седых волос*.

Саме ці лексеми є відповідниками назв сірого кольору в деяких західнослов’янських мовах. Синонімічні ч. і словц. *šedý* ‘сірий’

і *šedivý* ‘сивий’ фактично поєднують названі значення, різниця зводиться загалом лише до частотності вживання. І якщо перше слово може виступати в переносних значеннях ‘нудний, однома-нітний, безрадісний’, то друге вживається у виразах на зразок ч. *šedivý život* ‘сіре (нудне) життя’.

Водночас с. *sed* і хорв. *sed* ‘сивий’ не мають етимологічних від-повідників у сучасній болгарській мові, в якій значення ‘сірий, си-зій’ і ‘сивий’ поєднують прикметник *siv* і його численні деривати.

Від заг.-сл. *sivъ (*sivъjъ) походять, зокрема, д.-рус. *sivъ* (*sivъи*) ‘темно-сірий із сивиною’ (про кінську масть), що згаду-ється в Іпатіївському літописі та інших давніх пам’ятках, а також *sivъць* ‘сивий кінь’ [див. Срезневский III, 344]. Велика кількість похідних наводиться вже у словнику В. І. Даля: *sivizna*, *sivo-та*, *sivость* ‘сивий колір’, *Sivka* і *Sivko* (клички сірого коня), *sivogоловий* (*голубокъ*), *sivобородый* (*седобородый*), *sivoусый* (*седоусый*), *sivolапъ*, *sivolапый* ‘незграбний, грубий чоловік’ (пор. *серый* у значенні ‘некультурний’) та ін. Те саме можна ска-зати і про тлумачення в словниках сучасної російської мови, в яких *sivый* експлікується як 1) ‘сірий, сірувато-сизий’, а також як (прост.) 2) ‘сивий, що сивіє, посивілий’ [див. Ушаков 4, 171; Оже-гов, 653; ССРЛЯ 13, 763].

Показовою в цьому розумінні є діалектна лексика. Так, скажі-мо, у говірках російських старожилів Прибалтики *sivый* узагалі означає ‘сірий, сизий’, пор. *sivъia курица*, *sivый касцум* або *Цвет ф палты какой-та гразнаватый*, *sivъй* [Немченко, 293]. Із похід-них згадаймо ще дієслово *sivеть*, а також іменники *sivуха* ‘нео-чищена горілка’ (пор. *серое вино* ‘горілка’) і жарг. *sivarъ* ‘сіль-ський’ [Мильяненков, 231; Потапов, 144], пор. *sivolап(ый)*.

Водночас в українській мові склалася ситуація якісно відмінна. Слово *sivий* (пор. блр. *sivy* з двома варіантами наголосу) фактич-но відповідає за значеннями рос. *седой*: 1) ‘що втратив своє за-барвлення, став білим, сріблястим’ (про волосся), пор., наприклад, вислів *дожити до сивого волосу* – рос. *дожить до седых волос*; 2) ‘що має сірувато-білувате, темно-сіре та ін. забарвлення шерсті або пір’я’ (пор., напр., *Брати мої милії, як голубоньки сивії* [Думи,

71]; 3) ‘сірувато-білий, білястий, білуватий’; 4) ‘дуже давній’ (пор. укр. *сива давнина* і рос. *седая старина*) [див. СУМ IX, 153]. Не менш характерними є й похідні: *сивина, сивіти, сивіючий, сивобородий; сивомудрий* ‘розумний, навчений досвідом’: *І стоїть він* [Київ – прим. авт.] *над сивомудрим Славутичем* [Там само, 154–155]. Є підстави припустити давніше походження укр. *сивий* і рос. *сивый* порівняно з назвами на зразок рос. *седой*.

У південнослов’янських мовах основними денотатами сірого кольору є ад’єктиви з ряду названого вище б. *сив* ‘сірий, сизий; сивий’, с. *сив*, хорв. *siv* ‘сірий; сивий’, слвн. *siv*.

Дещо інакше виглядає ситуація в мовах західнослов’янських. Ч. *sivý* є переважно поетичним засобом, уживаним у значеннях ‘сивий; сизий; сірий (про очі); сивий’; водночас аналогічне за формою слвц. *sivý* позначає загалом сірий колір. Польський прикметник *siwu* загалом є еквівалентом укр. *сивий*, різниця полягає хіба що в семантичній валентності – пор. п. *siwe oczy* й укр. *сірі очі*.

Із цими й подібними словами, як уже було показано, пов’язане за походженням заг.-сл. *sizŭ (*sizь), від якого походять д.-рус. *шизыи* і рос. *сизый* [див., напр., Miklosich, 297; Преображенский, 284; Шанский, Иванов, Шанская II, 408]. Не мала успіху спроба пов’язати його з прус. *seese*, лит. *šėžė, šėžis*, лтс. *sėze* ‘дрозд’; *saiguōties* ‘блищати, світити’, слвн. *sežavka, zézavka* ‘сіра трясогузка’ тощо [про це див. Фасмер III, 619]. Останній автор пояснює форму (консонантизм) д.-рус. *шизыи* (у «Слові о полку Ігоревім», окрім образного порівняння *сърымъ вълкомъ по земли*, зустрічається також подібне до нього *шизымъ орломъ под облакы* [СПИ, 59]) як «псковський гіперграматизм». До речі, рос. *сизый* на Псковщині вживається (гіпотетично) у значенні ‘блідий і худорлявий’ [Даль IV, 183; див. тж. ДООВС 1858, 242]. У літературній мові воно тлумачиться як ‘темно-сірий із (густим) синюватим відливом’ [Ушаков 4, 175; Ожегов, 660; ССРЛЯ 13, 785]; з-поміж численних похідних виділимо *сизость, сизеть, сизоголовый, сизокрылый*, а також *сизяк* ‘дикий сизий голуб’; останнє слово має і діалектне значення – ‘сіра земля, поросла ковилем’ [Элиасов, 377].

Укр. *сизий* за значенням загалом збігається з рос. *сизый*, при цьому воно теж нерідко входить до складу ботанічних і зоологічних назв, а також є елементом (фольклорного) ласкавого звертання [СУМ IX, 162], згадаймо, наприклад, Кобзареве *Бандуристе, орле сизий..*, навіяне народними думами: *То не сизи орли заклопали, / як три брата удовиченки / Од сна вставали* [Думи, 143].

В інших сучасних слов'янських мовах (як південних, так і західних) формальних еквівалентів укр. *сизий* або рос. *сизый* не знайдено, а відповідний колір позначається переважно композистами на зразок с. *сивкастомодар* (букв. 'сірувато-синій' або п. *szagoniebieski* (букв. 'сіро-блакитний').

У зв'язку з цим необхідно згадати ще один слов'янський кольоровий ад'єктив, в основі якого – прасл. *sinjъ, *sinjъjъ* 'синій; сивий', раніше 'сяючий, блискучий', що походить, на думку різних авторів, від і.-є. **kiē-* (**kī-*), тобто розширеної основи [див. Walde, Pokorny, 361; Falk, Topf, 442; Горяев, 319–320; Преображенский, 287; Фасмер III, 624; Шанский, Иванов, Шанская II, 408; Цыганенко, 377 та ін.].

Д.-рус. *синь* утворено за допомогою суфікса -н-ъ; уже в XI ст. воно вживалося в значенні 'темно-блакитний' (як і повна форма *синиш*), у «Слові о полку Ігоревім» воно використовується в ролі епітета блискавки, тобто в значенні 'з блакитним полиском', виділяються значення 'синьо-чорний, темношкірий, чорний' [Черных II, 163], а також 'посинілий, багряний, налитий кров'ю' і 'потемнілий, похмурий' [Срезневский III, 356], тобто, як видно, представлена гама темних кольорів. А втім, дослідники зауважують, що стародавні народи не мали достатньо чіткого уявлення про відмінності між кольорами, це спричинювало змішування їхніх назв у споріднених мовах і навіть в одній мові [див., напр., Горяев, 320; Цыганенко, 377]. Символічним видається сполучення двох етимологічно споріднених кольорових позначень у старовинній російській приказці: *У меня хоть кафтанъ стър, да я за пазухой смъл, а у тебя кафтанъ синь, да люди говорятъ: его скинь*, тобто 'я багатший, а ти пробивний' [Даль IV, 381]. Іншим прикладом

є сучасна образна (зокрема рекламна) назва сірувато-блакитного кольору – *серый прибор* [Василевич 12'2000].

Сучасне рос. *синий* зберегло практично лише два значення: 1) 'що має забарвлення одного з основних кольорів спектра – середнє між блакитним і фіолетовим' і 2) 'що має відтінок цього кольору' [Ушаков 4, 186; Ожегов, 661; ССРЛЯ 13, 830]. Цікавим є одне з діалектних значень – 'сіро-попелястий' [Даль IV, 186; Горяев, 319]; в останнього автора порівнюються синоніми *сирень* і *синель* (!); у цьому зв'язку на певні думки наводить і вираз, відомий на Ярославщині – *до синь волоса* 'повністю, без залишку' [ЯОС 4, 6]; до значення 'сірий' наближається це ж слово в сиб. *синяя туча* 'дощова хмара' [Федоров, 498]. Усі деривати рос. *синий* пов'язані з відповідною кольоровою ознакою, пор., наприклад, *синь*, *синева*, *синеть*, *синить*, *синяк*, *синица* [Даль IV, 186–187]; згадаймо ще й д.-рус. *синьць* 'чорний' (про диявола) та 'ефіоп' (тобто 'негр') [Срезневский III, 358], додамо ще й сучасне жарг. *синец* у значенні 'біс' [Милянєнков, 231].

Схожу історію мають інші східнослов'янські лексеми із значенням 'синій' – укр. *синій* (< ст.-укр. *синьи*, відома також форма *синьєвыи* [ССМ 2, 345]), пор. рос. застар. *синявый* 'з синім відблиском' і блр. *сіні*; зазначимо лише, що як окреме значення українського слова виділяється 'сильно зблідлий, змарнілий або почервонілий' і т. ін. [СУМ IX, 183], в цілому ж істотної значеннєвої різниці між російським, українським і білоруським прикметниками немає.

Останні значення українського слова відбивають семантику ч. *sinálý* 'посинілий, дуже блідий' (у той час як назва синього кольору – ч. *modrý* – має інше походження). Синонімом п. *modru* є, однак, *sinu* 'синій, посинілий', що вживається переважно стосовно людей, а не природних явищ (пор. п. *sina twarz* 'сине (посиніле) обличчя' і *modre niebo* 'темно-блакитне небо'). До рефлексів прасл. *sinь має відношення дієслівна основа *sijati (*ssijati?), а також д.-рус. (відомі з IX ст.) *сияти*, *сьяти* [див. Срезневский III, 361, 362] > рос. *сиять*, діал. *сьять*, а також укр. *сяяти*, *сіяти*, блр. *ззяць*; підкреслимо зв'язок цих дієслів із ст.-сл. *сиати* і *синати* 'блища-

ти' [див., напр., Цыганенко, 375, 377; Шанский, Иванов, Шанская II, 409], Із цього випливає висновок про те, що з назвами кольорів, які розглядалися вище, дані дієслова об'єднує загальна семантична основа, пов'язана з поняттями 'світлий' і (→) 'блискучий', дотична до кольорової гами.

Етимологічно показовими є й деякі інші східнослов'янські лексеми. Це, зокрема, рос. *сень* (пор. *сени*), генетично пов'язане передусім із *сиять* [див., напр., Преображенский, 291; Шанский, Иванов, Шанская II, 406; Черных II, 155], що веде своє походження – через д.-рус. (з XI ст.) *стнь* 'тінь; навіс; покрив; захист; обитель' – від прасл. *senь (< *ssěнь); звернімо увагу на загальний семантичний елемент, виражений поняттям 'світло'.

На дещо більшій відстані у семантичному плані перебуває рос. (рідк.) *серен*, *серн*, діал. *серень* (< д.-рус. *серень*) 'товстий льодовий наст, що з'являється від морозу після відлиги' [Фасмер III, 608], пор. укр. *серен* 'замерзлий твердий сніг', блр. *серен* 'т. с.'; усі ці лексеми йдуть від прасл. *sernъ (пор. слвн. *srén*, *srénj* 'мерзлий сніговий пласт', п. *szrot*, *srzon* 'іній', ч. *sřin*, *sřin(i)* 'крига на гіллі дерев; іній; паморозь'); рос. *серен* згадується, зокрема, Х. Шустером-Шевцем у зв'язку з назвами на зразок рос. *серый* [Schuster-Šewc, 1432]. Д.-рус. *сереный* (< рос.-цсл. *сръень* 'білий') позначало білу масть коня [див. Горяев, 317; Преображенский, 279–280; Срезневский III, 339], пор. також лит. *šerkšà*, *šerkšnas* 'іній; паморозь', *šerkštas* 'світло-сірий' (!), лтс. *sėrns*, *sėeksnis* 'паморозь; іній; ожеледь; наст'. Певний семантичний зв'язок із досліджуваною ізолексою можна простежити, хоча достатньо переконливих доказів історичної спорідненості немає.

Свого часу аналогічну думку було висловлено й стосовно слов'янських назв сірки [див. Miklosich, 295; Brückner 1957, 487 і т. д.], тобто рос. *сера* (< *сѣра* < д.-рус. *цѣрь*), укр. *сірка*, блр. *сера*, *серка*, б. *сяра*, *серен*, с.-цсл. *сьра*, ч., слвц. *síra*, п. *siar(k)a*, в.-луж. *syřik* (*syra*), н.-луж. *syřik*, *syra* (при цьому лит. *sierà* і лтс. *sėrs* вважаються запозиченнями східнослов'янського походження), що пов'язані генетично з прасл. *sěra 'сірка; смола; жир; горюча речовина'; останнє ж виводиться з д.-інд. *sira 'світло-жовтий' і

порівнюється з лат. *sēgum* ‘сироватка’, а також із гебр. [*serafim*], що є множинною формою від [*seraf*] ‘що згорає’. Попри те, що спорідненість видається цілком логічною й очевидною, така концепція достатньо надійної підтримки не отримала, більше того, вона відкидалася [див. Фасмер III, 603], вважалася сумнівною [Шанский, Иванов, Шанская II, 407], а наведені слова називалися неясними за своїх походженням [Черных II, 156]. Одним із відповідних контраргументів (окрім доказів морфологічного плану) є наявність рос. заст. *жупел*, а також слвн. *žverplo* і с. *сумпор*, хорв. *sumpor*, що мають зовсім інше походження. З останніми двома назвами співвідноситься вочевидь запозичене макед. *сулфур*, близьке за формою до германських і романських назв, про які йтиметься далі. Що ж стосується названих сербської і хорватської лексем (крім них фіксуються також варіанти *sumpur*, *sunpor*, *sunpur*), а також слвн. *sûmprog*, б. *сумпор* і *синпур*, то П. Скок називає їх «далмато-романським лексичним залишком», що йде від лат. *sulphur* [див. Skok III, 361].

Назви сірки в інших індоєвропейських мовах теж становлять чималий інтерес. Так, названі вище балтійські назви, тобто лтс. *sērs* і лит. *sierà*, як уже зазначалося, тлумачаться як запозичення слов'янського походження. Германські ж назви сірки, а саме норв. *svovel*, дан. *svovl*, шв. *svavel*, англ. *sulphur* (брит.) і *sulphur* (амер.), нідерл. діал. (лімб.) *solfer*, афр. *swa(w)el*, н.-нім. *Swewel*, нідерл. *zwawel*, фриз. *swevel*, фриз. (діал.) *swieuwel*, нім. *Schwefel*, люкс. *Schwiefel* тощо походять, як припускається, від і.-с. **suel-* ‘тліти, жеврити’, пор. д.-інд. *sulvarī* ‘сірка’, *ṣulbâri* букв. ‘ворог шкіри’). В ісландській мові, що, як відомо, має мало іншомовних запозичень, сірка отримала питому складену назву – *brennistein* (пор. відповідну назву в англійському перекладі Біблії *brimstone*, тобто ‘наріжний камінь’).

Походження лат. *sulfur* (давніші форми: *sulpur*, *sulphur*) досі остаточно не з'ясоване. Існує новітня (2006 р.) гіпотеза, згідно з якою його етимомом є і.-с. **swelp-* ‘горіти’ (J. P.Mallory, D. Q. Adams). Рефлекси латинської назви в романських мовах і діалектах: франц. *soufre*, окс. *sofre*, порт. *enxofre*, галіс. *xofre*, кат. *sofre*, ісп. *azufre*,

корс. zolfu, рет. (фр.) solfar, іт. zolfo (виводиться з ар. supra ‘жовтий’ – у сучасній літературній мові asfar, давньоіндійська ж назва тлумачиться як запозичена), іт. діал. (ліг.) sorfano, (сиц.) sùrfuru, рум. sulf.

Кельтські назви – вал. sylffwr, шотл. sulfur, ірл. sulfar. Отже, вони мають те саме «загадкове» походження. Цю тезу слід, відповідно, поширити й на алб. sulfuri, гр. θείο(υ) або sellfer (мовою урду) ‘сірка’.

Коротко – про деякі неіндоевропейські назви. Цікавою видається тибетська назва сірки *th. zi. ser. po. Est. väävel* є запозиченням германського походження, на відміну від питомих фін. *rikki*, уг. *kén*. Баск. *sufre* сформувалося, скоріш за все, під впливом іспанської назви.

Підсумовуючи й резюмуючи слов’янський та інший мовний матеріал, необхідно зазначити, що рефлексі досліджуваної індоевропейської основи у відповідних мовах більшою мірою порівняно, наприклад, із германськими лексемами, зберегли вихідне «кольорове» значення, доповнивши його цілою низкою переносних, що лише частково відповідають за значенням семантиці слів на зразок нім. *hehr* (заст. і поет.) ‘величний; священний; піднесений’. Двочленна ізоглоса, що складається саме з останнього слова і рос. *серый*, виступає у відомій монографії Хр. Станга, присвяченій спільній за походженням лексиці слов’янських, балтійських і германських мов. Проте вона примітна тим, що охоплює лише лексику германських і слов’янських мов. Інша особливість полягає в тому, що рефлексі відповідного індоевропейського кореня досить нерівномірно розподілилися в мовах двох споріднених груп, як у кількісному, так і в якісному відношенні, тобто представлені лише в деяких германських і деяких слов’янських мовах. Крім того, семантичний розвиток у різних мовах пішов своїми шляхами, внаслідок чого сучасні лексеми окремих мов загалом зберігають первісне значення, а в інших мовах відповідні слова мають значення переносні, які передалися похідним, утвореним на пізніших етапах розвитку.

Згідно з класичною концепцією, елементи вищеназваної ізоглоси разом із рос.-цсл. *сѣгъ*, б. *сѣр*, ст.-ч. *šěry*, п. *szary* ‘сірий’

(відоме з XV ст., фіксується також діалектне значення ‘сивий’ [Boryś, 593]), каш. *šari* з одного боку, а також д.-ісл. *hárr* ‘сивий, сивоволосий; сірий’ (від якого походять сучасні норв. і дан. *hegge*, шв. *hegg* ‘пан’), д.-в.-нім. *hêr* (*hēr*) ‘гідний, достойний; величний; піднесений’ (> нім. *hehr*, а також Негг ‘пан’ – пор. нідерл. *heer* ‘т. с.’, явище поширилося в західногерманському ареалі), д.-сакс. *hēr* і, нарешті, д.-англ. *hár* ‘сірий’, ‘сивоволосий’ і ‘старий’ (> англ. *hoar* ‘сивий’), а також (метафоричні) ‘гідний, величний’ із другого боку, виявляючи досить точну фонетичну й семантичну відповідність (усі давні форми мають в основі герм. **haira-* ‘сивий’), беруть початок від і.-є. **hoi-ro-*, що йде від **khoi-ro-* [див. Stang 1972, 47; Kluge 23, 363]. Названа германська основа походить від того ж індоєвропейського етимона, вихідною ж основою, згідно з майже одностайною думкою етимологів, слід уважати і.-є. **kei-*, значення якого пов’язане переважно з темними кольорами [Duden 7, 256; Jóhannesson 1956, 198; Vries 1963, 212; Walde, Pokorny I, 360]. Цікавою видається думка Х. Шустера-Шевца, що виводив усе з і.-є. **kei-ro-* (**koi-ro-*) ‘темний; сірий; коричневий’ або ж **ker-*, пояснюваного як кольорова основа для темних, брудних і сірих тонів [Schuster-Šewc, 1432]. У будь-якому разі очевидним є той факт, що йдеться про позначення кольорів як вихідну значеннєву основу.

Слід водночас підкреслити, що в випадках такого зразка досить значним є елемент відносності; це пов’язано як із складністю кольорового спектра, так і з неоднаковим сприйняттям і, відповідно, тлумаченням кольорів і відтінків носіями різних мов. Крім того, як показує лексичний матеріал, стосовний ізоглоси Кр. Станга, наявність «кольорової» першооснови зовсім не виключає можливості досить істотного розширення вихідної семантики в значеннях рефлексів, до майже повного виходу за початкові значеннєві межі. Особливою мірою це стосується в цьому разі германських лексем на зразок нім. Негг, що утворювалися спочатку на граматичній основі, але походять при цьому від слів з уже переносним значенням, в основі яких – ‘сивий’ < ‘сірий’ < ‘світлий або темний колір’. Загалом і лексеми германських мов демонструють цілком зримий стосунок до семантики вихідного кореня.

У слов'янських мовах усі відповідні лексеми пов'язані тим чи тим чином із кольором і відтінками, тобто загалом вони мають тісніший семантичний зв'язок із індоєвропейською основою, особливість полягає в їх своєрідному розподілі між різними підгрупами й окремими мовами з погляду конкретного значення, уживаності та стилістичних особливостей. До того ж важливу роль відіграла суфіксація, що додала нових відтінків (у прямому й переносному розумінні цього слова), причому не тільки позитивних, а й негативних – пор. *сивий* у значенні 'поважний' і *сірий* як 'безбарвний'. Деякі дослідники (А. Мейє, Х. Педерсен, Я. Ендзелін, О. О. Шахматов) висловлювали свого часу думку про можливість запозичення слов'янських назв із германських мов, не підтриману багатьма іншими етимологами, зокрема такими як М. Фасмер, О. М. Трубачов, П. Я. Черних, А. Брюкнер, В. Махек, Х. Шустер-Шевц, А. П. Критенко, В. В. Мартинов, Р. Траутман, П. Перссон, Ю. Покорний; так само не знайшла підтримки й думка М. М. Петерсона, В. Прельвіца й К. К. Уленбека про давньоіндійське або грецьке джерело запозичення [див. ЕСУМ 5, 256].

Назви сірого кольору в сучасних германських мовах, а саме ісл., норв., дан., шв. *grå*, англ. *grey* (рідше *gray*), нідерл. *grejs*, нім. *grau*, *groi* мовою їдиш, поєднують значення 'сірий' і 'сивий', тобто для носіїв цих мов такої диференціації не існує. Перелічені назви мають також низку вторинних значень, пор. англ. *grey* 'блідий, хворобливий; похмурий, хмарний; невеселий' і нім. *grau* 'похмурий; туманний, невідомий'. Усі ці назви виводяться з загальногерманської основи (виняток складає в цьому разі готська мова) *ghrēghwos (пор.,напр., с.-англ. *grew* або д.-фриз. *griew*), пов'язаної, можливо, з лат. *ravus* 'сірий, сіро-жовтий, темно-жовтий', але подальша етимологізація є непевною [див. Oxford 1985, 827; Chambers, 211; Skeat, 221; Partridge, 266; Kluge 23, 336].

Лат. *griseus*, із яким пов'язуються романські назви сірого кольору, є пізнім утворенням, зафіксованим у тексті кінця IX ст. [див. Prati, 521]. (У класичній латині назвою цього кольору є *capus*, іншими значеннями якого є 'попелясто-сірий, сріблястий; сивий; старий, поважний'. Її індоєвропейське походження обмежується

західним ареалом [див. Ernout, Meillet, 94]. У сучасних романських мовах від цього слова походять лише позначення ‘сивого’. Деякі сучасні дослідники намагаються пов’язати його етимологічно з рос.-цслов. *sěŕg* і т. д. [про це див. Vaan, 88–89]. Франц. *gris* (ст.-франц. *gris*, перша фіксація датується 1130 р., пор. франк. *grīs*) нерідко порівнюється етимологами з нім. *greis* ‘старий, давній; старезний, старенний’ і ‘сивий’ [див., напр., Bloch I, 320; Dauzat, 356] або взагалі тлумачиться як германізм [див., напр., Clédat, 290]. Сучасне французьке слово, окрім значень ‘сірий’ і ‘похмурий’, має також специфічне переносне значення ‘напідпитку’. Іт. *grigio* ‘сірий; сивий; неясний, невизначений; безбарвний, нудний, тужний’ тлумачилося як похідне від герм. *grīsi, пор. ст.-іт. *griso* ‘сірий’ [Prati, 521]. Згідно з сучасним етимологічним джерелом, італійське слово походить від ст.-франц. *gris* ‘сивий, старий’ [DE, 225]. Ісп. *gris* ‘сірий; похмурий; безбарвний’ вперше зафіксовано в тексті 1273 р. у словосполученні *piel gris(a)* ‘біляча шкіра, сіра шкіра’ [Cogominas, 304]. Згідно з останнім джерелом слово має германське походження і здогадно походить (як запозичення) від ст.-пров. *gris*, в основі якого – франк. *gris* (пор. нідерл. *grijs* ‘сірий’ або нім. *greise* ‘старий, давній’). Схожу історію мають рум. *grî* й порт. *gris* ‘сірий’, до того ж субстантивована форма жіночого роду в португальській мові має специфічне значення ‘хутро сибірської білки’, що викликає асоціації з найдавнішим іспанським прикладом уживання тієї ж кольорової назви. Однак більше поширення як позначення сірого кольору в сучасній португальській мові має прикметник *cinzento* (вживається також у переносному значенні похмурий), що походить від іменника *cinza* ‘попіл’. Що ж до названого вище нім. *greis*, відомого з XII ст., то воно виводиться з с.-в.-н. *grīs*, що йде від д.-в.-нім. *grīs-* (пор. с.-н.-нім., д.-сакс. *grīs*), але походження слова залишається невідомим [Kluge 23, 337].

Специфіка індоєвропейських назв сірого кольору полягає у відсутності спільної індоєвропейської назви (реконструкта) й різному, далеко не завжди відомому походженні відповідних лексем у мовах різних груп, досить згадати, скажімо, балтійські назви, а саме лит. *pilkas* і лтс. *pelėks*.

Коротко про назви неіндоевропейські. Очевидним запозиченням романського походження є тур. *gri* ‘сірий’. Уг. *szürke* також має значення ‘сивий’ і подібне за формою до синонімічних слов’янських назв, а от фін. *harmaa* і ще більше яп. *haiiro* (!) дивовижним чином нагадують названу вище індоевропейську основу **kei-ro-* (**koī-ro-*), а також прасл. **χοi(ro)-* або герм. **haiga-*.

Підбиваючи підсумки, наголосимо на тому, що лексеми, пов’язані з позначенням кольорів і кольорами взагалі, можуть стосуватися (завдяки універсальній природі кольору як такого) різноманітних сфер і сторін дійсності, природних та суспільних явищ і, зокрема, різних галузей життєдіяльності людини та її стосунків із навколишнім світом. Розглянуту тему, природно, не можна вважати вичерпаною, насамперед з огляду на її масштабність, а також беручи до уваги той факт, що не всі відповідні питання, ускладнені хронологічними, психолінгвістичними та іншими обставинами, знайшли остаточне й загально визнане вирішення.

**6. У ПОШУКАХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КОГНАТИВ:
ЛИТ. STĀVAS 'СЛОВП, КОЛОНА;
ІДОЛ' – Д.-ІСЛ. STAFR 'ПАЛЯ; ПЕНЬ / КОРИНЬ /
СТЕБЛО; ЛІТЕРА / РУНА'**

I. Д.-ісл. *stafr* 'паля; пень / корінь, стебло; стійка; буква / руна' – слов. ? – лит. *stābas* 'стовп, колона; ідол'

II. Д.-шв. *stavur* 'кілок, стовп' – укр. *стовбур* 'надземна частина дерева, від якої ростуть гілки' – лит. *stābaras* 'суха гілка дерева'

0.0. Розгляд цих двох рядів генетично споріднених слів у германських, слов'янських і балтійських мовах, які Кр. Станг подає у двох названих вище словникових групах [Stang 1972, 54], на нашу думку, доцільно об'єднати. Слова, які входять до їх складу, походять від одного індоєвропейського кореня – **stebh-/*stēbh-/*stəbh-* [Pokorny 2, 1011; Jóhannesson, 868–871; Barnhart DE, 1056; Falk, Topf, 1152–53; Nielsen, 380; Fraenkel 1962, 890–891; Skok III, 336–337 та ін.].

У той час як слова, які входять до першого ряду, складаються з кореня і основотвірного суфікса, який практично злився із формоутворюючим, слова другого ряду мають додатковий словотвірний суфікс *-r*. Хоча в першому ряду відсутні слов'янські когнати, Кр. Станг зазначає: «слов. **stoborъ* 'колона, стовп' указує на те, що слово **stobъ* (лит. *stābas*, д.-ісл. *stafr*) колись також існувало у слов'янських мовах» [Stang 1972, 54].

Поза межами германської, балтійської і слов'янської груп досліджуваний індоєвропейський корінь відбився у д.-інд. *stabhnāti* 'підтримує, опирає', *stabhnōti* 'т. с.', *stambhas* 'стовп' [Фасмер III, 763; Barnhart DE, 1056; Jóhannesson, 871].

0.1. У деяких джерелах висловлюється думка про можливість реконструкції тієї ж індоєвропейської основи у вигляді **stapo-* (?) <**stā-* ‘стояти’ з суфіксом каузативного значення, як у д.-інд. *sthāpāyati* ‘змушує стояти’ (‘makes to stand’) або **stabho-* [див. OED X, 761]. В «Етимологічному словнику української мови» висловлюється думка про те, що укр. *стовбур* походить від індоєвропейського кореня **stebh-*, **stembh-*. Ідеться також про зв’язок укр. *стовбур* із гр. *αστεμής* ‘твердий, міцний’ [див. ЕСУМ 5, 422–423].

0.2. Кр. Станг уважає, що тут ми «очевидно маємо справу з групою (на) *st-*, яка є складовою основи **stabh-*, **stobh-* (або **stabh-*), що спочатку означала ‘те, що стоїть прямо / вертикально’. Я. де Фрис доповнює аналізовану групу слів с.-ірл. *sab* ‘стебло, стовп, палиця’. Проте, на думку Кр. Станга, таке доповнення викликає сумнів, оскільки початковий звук *s* не обов’язково походить від *st-*, а порівняння з тох. *štop*, *štow* (переклад д.-інд. *daṇḍa* ‘палиця’) видається (через хиткість форми) дуже сумнівним [Stang 1972, 54].

В «Індоєвропейському порівняльному словнику» С. Манна відповідні слова розглядаються в контексті форм із початковими *st-* і *sth-*. Балтійські і германські слова без слотовірного суфікса С. Манн наводить серед слів із початковим *sth-*, кореневий елемент яких він реконструює у вигляді **sthab-*. Автор наводить декілька слів із таким елементом, серед них – *sthabos* ‘стовп, колона’ (варіант: *stab-*). На його думку, до цього ж ряду належать д.-інд. *stabakaḥ* ‘колода, травинка / бадилінка, жмут (трави)’, нарівні з *stambāḥ* ‘сніп, в’яз(ан)ка’, д.-англ. *stæpe*, множ. *stapas* ‘п’єдестал / основа / підніжжя’; д.-ісл. *stapi* ‘скеля, скеляста вершина пагорба’; лит. *stābas* (1) ‘стовп, колона’; (2) ‘ідол’; латс. *stabs* ‘стовп, колона’ [Mann, 1305–1306].

Іншу групу германських слів, яку традиційно порівнюють із лит. *stābas*, С. Манн наводить серед тих, які, на його думку, містять у собі кореневий елемент *sthabh-*(*stabh-*). Це гот. *staps* ‘літера’, с.-в.-нім. *stap* (род. *stabes*) ‘стовп, палиця’, н.-нім. *staff*, множ. *stāw* ‘палиця, ціпок’, д.-англ. *stæf*, множ. *stafas* ‘т. с.’ і ‘літера’,

нідерл. *staf* ч. р., *staaf* ж. р. ‘палиця, ціпок’; шв. *stäver* множ. ‘клепки бондарські’; також лит. *stābas* ‘ідол’; лтс. *stabs* ‘жердина, колона’. Наводиться також (із неясним *-b- або *-bh-) прус. *stabis* ‘камінь’. Серед слів, наведених у цій групі, є такі германські лексеми як с.-в.-нім. *staben* ‘заклякати / ціпеніти’, нідерл. *staven* ‘підпирати’, англ. *stave off* ‘запобігти / відвернути (напр. небезпеку)’, *stave in* ‘удавити’, д.-ісл. *stafa* ‘призначати / визначати’, *steffa* ‘запобігати’.

У цій же групі – споріднені слова з інших індоєвропейських мов. Це д.-інд. *stabhnāmi*, *stabhnōmi*, *stabhitah*, *stabdhah* ‘зупиняти, закріплювати, підпирати’, осет. *stadv* (‘жирний, товстий’ від **sthābht-*); хет. *staphi* ‘закривати; зупиняти(ся)’, ірл. *stabhuighim* ‘широко розставляти ноги’, вал. *safaf* (3-я особа однини у майбутньому часі) *saif* ‘стане’ (‘will stand’), тох. А *ṣtop*, *ṣtow* ‘палиця’, гр. *staphis* (2) ‘дельфініум’, ірл. *stabh* ‘колода; міцна людина’, *sabh* (2) ‘пень, палиця, засув(ка)’, вал. *saf* ‘зупинка; нерухомість’ [Mann, 1306].

В іншій групі, яка містить кореневий елемент *sthabh-* (*stabh-*), С. Манн наводить слова зі значенням ‘сухий, заціпенілий, сухий / паралізований’. Це лит. *stābas* (2) ‘параліч’, фриз. *staf* ‘безплідний; нудний’, ірл. *sabh* ‘сильний, спроможний’ і гр. *staphis* ‘коринка’ (‘висушений виноград’) [Ibid.].

До третьої групи слів із кореневим елементом *sthabh-* (*stabh-*) С. Манн відносить реконструйоване ним слово *sthabhāros* ‘стовп, жердина’, яке дало в шв. *staver*, множ. *stavra* ‘кіл / стовп’, цел. *stoborŭ* ‘колона’, б. *stobor* ‘огорожа, тин’, с., хорв. *stobor* ‘двір’, лит. *stābaras* ‘стара палиця, стара гілка; колода’, норв. *stavre* ‘спотикатися’, тобто слова з суфіксом *-r-*, які входять до другого ряду досліджуваних нами слів.

Крім них, щоправда без суфікса *-r-*, С. Манн відносить до цієї групи гр. *stāphos* (варіант *skāphos* ‘блюдо’), ірл. *stabh* ‘чаша, ківш’ [Ibid.].

Цікаво, що вище С. Манн наводить лит. *stābaras* ‘суха гілка, солома; чагарник (brushwood)’ і цел. *stoborŭ* ‘колона’ серед слів із початковим *st-* під реконструйованим ним словом **stabhāros* (*sth-*)

‘палиця, кіл, стовп; заціпенілий, кремезний’. Тут же він подає перс. *siṭabr* ‘товстий, грубий’ [Ibid., 1281].

1.0. Автори американського словника індоєвропейських коренів [див. ANDIER] реконструюють корінь, який нас цікавить, у вигляді **stebh-*. На їхню думку, йому притаманні такі значення: ‘стовп, стовбур / стебло’; підпирати / підтримувати, твердо ставити (‘place firmly on’), твердіти / застигати (‘fasten’) [ANDIER, 65]. Уже в індоєвропейській прамові цей корінь існував у вигляді кількох модифікацій. Основною формою була **stebh-*, існувала також форма без придиху **steb-* і варіант із придихом **stabh-* [Ibid.].

У прагерманській мові подальшого розвитку зазнали перші дві форми досліджуваного індоєвропейського кореня. Аспірована форма **stebh-* у прагерманській відбилася як **stab-*, а індоєвропейський корінь без придиху **steb-* дав два варіанти – прагерм. **stap-* і – з назалізацією – **stamp-*.

Дотримуючись цієї схеми, спробуємо розглянути подальший розвиток рефлексів цього індоєвропейського кореня в германських мовах.

1.1.0. Отже, основна індоєвропейська форма з придихом **stebh-* у прагерманській мові набула форми **stab-*. Дослідники реконструюють кілька прагерманських основ із цим індоєвропейським коренем. Це **staḑo-z* з варіантом **staḑi*, **staḑjon-* і **staḑnjōn* [OED X, 761].

1.1.1. Прагерманська основа **staḑo-z* відбилася в д.-англ. *stæf*, д.-фриз. *stef*, д.-сакс. *staf* (с.-н.-нім., с.-нідерл., нідерл. *staf*), д.-в.-нім., с.-в.-нім. *stap* (род. в. *stabes*), нім. *Stab*, д.-ісл. *stafr* (шв. *staf*, дан. *stav*). Варіант **staḑi* вбачають у гот. **staḑ-s* (у пам’ятках писемності згадується у давальному відмінку множини – *stabim*) [ODEE, 860; OED X, 761].

Давньоанглійський іменник чоловічого роду *stæf* у пам’ятках писемності зустрічається в таких формах: *stæb*, (*stab-*, *steb-*), *stef*, *stæf*, *staf*, *stæve*, *steave*, *stave*, *stafe*, *staffe*, *staif*, *stayffe*, *stalf*, *stafte*, *staves*, *staff*; множ. *stavas*, *stafen*, *stafes*, *staven*, *stafess*, *stafs*, *steves*, (*stavenes*), *stafis*, *stawis*, *stavis*, *-ys*, *staffes*, *stavez*, *staiffis*, *sta(l)ffis*, *staves*, *staffs* [Ibid.].

У давньоанглійській мові іменник *stæf* мав такі значення:

1) ‘палиця’, напр.: *Ɔa cild ridað on hiora stafum* (із перекладу латинського твору Боеція, автором якого є король Альфред, – IX ст.);

2) ‘палиця, кілок, дрюк, дубина, які використовуються як зброя’, напр.: *Fustis saʒol* одбе *stæf* (із «Граматики» Ельфрика – кінець X ст.);

3) ‘літера, руна’, напр.: *Hwæt is heora nu tu lafe, butan... se nama mid feaum stafum awritten?* (названий вище текст Альфреда); *Littera is stæf on englisc* – *Littera* англійською мовою буде *stæf* (Ельфрик Граматик) [див. OED X, 761–762].

Р. Кларк Холл в «Англосаксонському словнику» додає такі значення д.-англ. *stæf*: ‘писемність’, ‘документ’, ‘література’, ‘ученість / знання’ [Clark Hall, 317]. У цьому ж джерелі подається ціла низка складних утворень, одним із компонентів яких є *stæf*: *stæfcraeft* ‘граматика / основи певної науки’, у множині ‘знання / ученість’, *stæfcraeftig* ‘письменний’, *stæfcyst* ‘ази, навчання за книгами’, *stæfgefæg* ‘склад; основи читання’, *stæflæred* ‘навчений, письменний’, *stæfleahor* ‘граматична помилка’, *stæfleornere* ‘студент’, *stæflic* ‘літературний; літерний, буквений’, *stæfliðere* ‘праця, баліста’, *stæfplega* ‘літературна гра’, *stæfræw* ‘ряд / низка літер, рядок, абетка’, *stæfrōf* ‘абетка’, *stæfsweord* ‘спис’, *stæfwīs* ‘письменний, учений’, *stæfwritere* ‘історик’ [Ibid.]; *āðstæf* ч.р. ‘клятва’ (<д.-англ. *āð* ‘клятва’ + *stæf*) [Ibid., 28–29]; *bōcstæf* ‘літера, буква’ (< д.-англ. *bōc* ‘бук’ + *stæf*) [Ibid., 53], *rūnstæf* ‘руна’ (<д.-англ. *rūn* ‘руна, рунічна літера’ + *stæf*) [Ibid., 285].

Впродовж середньоанглійського періоду досліджуваний іменник набуває нових значень, а саме ‘милиця’ і ‘костур’: *He coude not goo ne stande wythoute he had two crutches or staues under his armes* (В. Кекстон, перекладний текст 1483 р.) – «Він не міг ані йти, ані стояти без двох костурів (тобто ‘милиць’ – Н. Б.) під пахвами». Близьким до основного значення ‘палка, палиця’ є також значення ‘гірлига’: *Hoc pedum, a sceperdes stafe* (приклад лексикографа Р. П. Вюлькера).

Значення ‘держак списа’ зумовило розвиток значення ‘спис’. Сталий вираз *to break a staff* означав ‘битися на списах’ або

‘змагатися (з супротивником)’ (досл. ‘ламати спис’): Euelin... mid þan *staue* to-draf, and smat Herigal a þon ribben þat þe *stæf to-bræc* amidden (Лайамон, поет початку XIII ст. – з тексту 1205 р.); Ther was... many an arrowe shote and many *staffe* and guysarme broken – «(Там) випустили багато стріл і зламали багато списів і рук» (В. Кекстон, текст 1471 р.).

С.-англ. *staff* є складовою частиною багатьох термінів, які позначають різні види списів, напр.: *horseman's staff*, *hunter's staff*, *hunting staff*, *Jedburgh* (*Jedworth*, *Jedwood* etc.) *staff*.

Словосполучення *Judas staff* має значення ‘великодній ставник у церкві’ (вперше з’являється в пам’ятках писемності в XV ст.): Ther bith vi *Judas staves* for torches peynted («Археологія», 1488 р.).

Переносне значення ‘опора’ вперше з’явилося наприкінці XIV століття як наслідок метафоричного переосмислення.

Впродовж новоанглійського періоду іменник *staff* набуває таких значень: ‘тоненька паличка як інструмент магії або гадання’: I’ll breake my *staffe* (з «Бури» В. Шекспіра, 1610 р.); Diviners... who drew their knowledge of the future from the position of *staves* thrown on the ground (К. Тервал, з історичного твору 1836 р.).

Стале словосполучення *staff and staple* має значення ‘головні складові частини, основа, сутність’: Events of this sort though neglected by ordinary historians are among the *staff and staple* of history (Г. Т. Бокль, «Історія цивілізації», 1869 р.) – «Подібні події, хоча й ігноруються звичайними істориками, є головними складовими частинами історії».

Вираз *the staff of life* має значення ‘хліб насущний’: Bread is worth all, being the *staffe of life* (економіст Дж. Пенкетман, 1638 р.) – «Хліб вартує всього, (бо він) є хлібом насущним».

Давнє значення ‘палиця, жердина з дерева, металу або слонової кістки’ сприяло розвитку в іменника *staff* значення ‘єпископський скіпетр’, а далі – по ланцюжку – ‘жезл як знак перебування при владі’ (особ. знак розрізнення певних старших офіцерів британської армії) > ‘штаб’ (група офіцерів, призначених для надання допомоги генералу або іншому командирі армії, бригади, полку і т. д.). Перша поява цього значення датується 1781 р. [див. ОЕД, X, 761-762]

1.1.2. Рефлексом індоєвропейського кореня **ste / obh-* у давньофризській мові є іменник чоловічого роду *stef*, який зафіксований у таких формах: (давальний відмінок) *stev(e)*, (знахідний) *stef*, (знахідний множини) *steven*.

Основне значення д.-фриз. *stef* – ‘палиця, ціпок’ [тут і далі див. AW, 1046]: *sa hwa sa enne mith steue sleith; aeck bond Magnus oen syn stef koninges heerteken; toiens syn stef passia, deer hi oen der hand haet; di frana aeghse (die genothzüchtigte frau)oen den werf to bringhen, ende tweer steuen to setten (aufzurichten) her willa to barien: bi da ena steue stande her meghen, ende bi da ora her man, ief hio etc.* (ці й наступні приклади взято з земельного кодексу та інших юридичних джерел).

Іменник *stef* у давньофризській мові виступає також у значенні ‘клятва, присяга’: *al ther oua to gungande uter stef and uter strid; alder opa to gungande sunder steue and sunder stride; sa mi thi efter thes otheres dathe spreka, et steue mire stonda wed mira dwa; dat hi dat eerwe wise mit steue en mit tiuge.*

1.1.3. У давньоісландській мові до рефлексів досліджуваного індоєвропейського кореня належить іменник чоловічого роду з основою на *-a-* *stafr* ‘палиця, ціпок, стійка, стовп, літера’; форма множини має значення ‘ученість, література’ [Jóhannesson, 869].

Як відомо, ознакою іменників чоловічого роду на *-a-* (і.-є. *-o-*) у давньоісландській мові є закінчення *-s* у родовому відмінку однини, *-i* в давальному однини, *-ar* у називному множини, *-a* у знахідному множини. Проте у деяких іменників чоловічого роду і в називному, і в знахідному відмінках множини *-ar* чергується з закінченнями, характерними для іменників на *-i-*, тобто *-ir* та *-i* (наприклад, у *dalr* ‘долина’, *stafr* ‘палиця’). Отже, має місце контамінація відмін на *-a-* та *-i-* чоловічого роду [Стеблин-Каменский 1955, 52]. Так, у «Старшій Едді» іменник *stafr* зустрічається в таких формах: (родовий відмінок однини) *staffs*, (називний множини) *stafr*, (знахідний множини) *stafi* [Gering 1907, 167].

Основа *stafr* у давньоісландській використовувалася для творення складних слів: *eidstafr* (< *eid* ‘клятва’ + *stafr*). На думку А. Йоганнессона, *stafr* у цьому слові має значення ‘формула’,

власне ‘щось установлене’ (пор. *stafa eið* ‘формулювати клятву / присягу’), пор. *þálstafr* ‘списоподібне знаряддя для метання, важка палиця з вістря́’. Слово є видозміненим д.-англ. *palster* ‘гострий кінець, вістря зброї, гостра шпичаста зброя’, пор. *lagastafr* ‘тихе / спокійне море, штиль’ [Jóhannesson, 869], *bókstafr* ‘літера’, *rúnastafr* ‘руна’ [Nielsen, 38, 316].

У сучасній ісландській мові відповідний іменник має форму *stafur* і йому притаманні такі значення: 1. ‘стовп, косяк’: *hurð fellur að stöfum* ‘двері зачиняються щільно’; 2. ‘палка, палиця’: *ganga við staf* ‘ходити з палицею’; 3. ‘клепка (діжки)’; вираз *falla í stafi* у прямому розумінні означає ‘розсихатися, розвалюватися (про діжку)’, а в переносному – ‘задуматися, замріятися, заціпеніти’; 4. ‘літера’: *þekkjá stafina* ‘знати літери (абетку)’, пор. *læra að draga til stafs* ‘учитися писати (літери)’; вираз *fullum stöfum* має такі значення: а) ‘повністю’; б) ‘недвозначно, переконливо, наполегливо’, пор. *það stendur eins og stafur á bók* ‘це цілком / абсолютно точно, це абсолютно надійно (достовірно)’, пор. *það stendur skýrum stöfum* ‘це ясно і точно’.

Основу *stafur* знаходимо також у цілій низці складних слів: *stafvilla* ‘орфографічна помилка’, *stafabúr* ‘кліть, комора на стовпах’ (< *stafur* ‘стовп’ + *bur* ‘комора, комірчина; клітка (для птахів)’), *stafalogn* ‘повний затишок’ (< *logn* ‘тиха погода, штиль’), *stafgolf* ‘просвіт, відстань між двома стовпами у будівлі (≈ 1,8 м)’, *stafprik* ‘невелика палиця, паличка’ (< *stafur* ‘палиця’ + *prik* ‘паличка’), *stafróf* ‘алфавіт’, *stafaröð: eftir stafaröð* ‘в алфавітному порядку’ (< *stafur* ‘буква’ + *röð* ‘ряд; послідовність’). Іменник жіночого роду *stafakirkja* ‘рублена церква (з колод) (у Норвегії)’ є калькою з норв. *stavkirke*. З-поміж суфіксальних похідних від досліджуваної основи зазначимо *staflaus* (прикметник) і *staflost* (прислівник) ‘без палиці’, *stafi* ‘штабель, стос, купа’, *stafn* 1) мор. ‘штевень; форштевень, стем; ніс; ахтерштевень; корма’, *stafna (stafnna) á milli* ‘від носа до корми, по (всій) довжині судна’, *fyrir stafni* ‘спереду’; 2) ‘фронтон’. Фразеологічний зворот *hafa e-ð fyrir stafni* має значення ‘бути зайнятим чим-небудь, збиратися зробити, намічати що-небудь’. Дієслівні похідні від і.-є. **stebh-*, **stēbh-*, **stābh-* у

сучасній ісландській мові такі: *stafa*||*a*, -*aði*. Як перехідне дієслово *stafa* означає: 1) ‘читати по складах’; 2) ‘писати (вимовляти) по буквах’; *stafa e-m eið* ‘диктувати кому-небудь клятву’; як неперехідне дієслово *stafa* має значення ‘походити (від чого-небудь), бути наслідком (чого-небудь)’.

1.1.4. У сучасній данській мові збереглися обидва ряди генетично споріднених слів. Іменник *stav* має значення 1) ‘жердина, палиця’; 2) ‘маршальський жезл’; 3) ‘поліцейський кийок’; фразеологічний зворот *bryde staven over en* означає ‘засуджувати кого-небудь’ (досл. ‘ламати палицю над ким-небудь’). Суфіксальне похідне *staver* має значення ‘відрізаний або відрубаний сучок’ [Nielsen, 380]. Фразеологізм із цим іменником *løbe sig en staver i livet* означає ‘дати маху’ [ДРС 1950, 598]. Н. А. Нільсен наводить також когнати цього слова в інших скандинавських мовах. Це норв. діал. *stavur* ‘пень’, д.-шв. *stavur* > шв. *staver*. Реконструйовані ним прагерманські форми – **staþura-*, **staþara-* [Nielsen, 380].

«Побічною» формою данського іменника *stav* (д.-дан. *staf* < д.-ісл. *staba* – знахідний відмінок множини) є дан. *stave* ‘бондарська дощечка, клепка’, яка, на думку Н. А. Нільсена, може, з одного боку, бути похідним від *stav*, пор. шв. діал. *stava* ‘жердина / палиця з огорожі’, а, з другого боку, можливо, утворилася від форми множини *staver* або іменника *staver* як нової форми однини [Ibid.].

1.1.5. Палиця є найдавнішим символом влади. Як зазначають Х. С. Фальк і А. Торп, гр. *σκήπτρον* ‘жеzl’ (звідки походить *scepter*) у Гомера – символ царської влади. Автори етимологічного словника норвезької і данської мов роблять припущення про можливість виникнення цього значення через використання палиці як засобу покарання [Falk, Торп 2, 1153]. У германських мовах залишки цього значення збереглися у фразеологізмах: дан. *bryde staven over en* ‘засуджувати кого-небудь’ (досл. ‘ламати палицю над ким-небудь’), норв. *bryte [brekke] staven over en*, шв. *bryta stafven öfver nagon*, нідерл. *de staf bréken óver iem*, нім. *über jemand den Stab brechen* ‘т. с.’. Історія цього фразеологізму бере початок у ті давні часи, коли у судовій практиці існувала традиція ламати над головою засудженого суддівський жезл на три частини після опри-

люднення смертного вироку (див. Falk, Torp 2, 1153). У XVI–XVII ст. у Данії існував такий звичай: коли дезертирував солдат, профос із палицею в руці обходив усі міські ворота і тричі вигукував його ім'я. Потім він ламав палицю на знак того, що дезертира виключають із кола чесних вояків. Спершу ламання палиці було виявом позбавлення влади судді, символом якого був жезл [Ibid.]. Це значення збереглося в норв. *stav*, шв. *stav*, дан. *stav* ‘маршальський жезл’, нідерл. *staf*, нім. *Stab* ‘жеzl’, англ. *staff* ‘жеzl, символ влади’.

1.2.0. Прагерманська форма **stap-* (< і.-с. **steb-*) відбилася в таких словах:

I. д.-сканд., д.-ісл. *stǫpull* ‘паля; стовп, вежа / башта’; дан. *stabel* ‘втулка / стрижень у завісах дверей’, д.-дан. тж. ‘колона, стовп, прикордонний стовп’, швед. *klockstapel* ‘дзвіниця’, дан. *stabel* ‘купа, складена шарами; фундамент / підставка, на якій будують кораблі; стапель’, шв. *stapel* ‘т. с.’, д.-в.-нім. *staffal*, *staffala*, *stapfel* ‘основа; крок; сходинка’, н.-в.-нім. *staffel* ‘східець; уступ; площадка сходів’ (н.-в.-нім. *stapel* < с.-нідерл., нідерл. *stapel*), д.-фриз. *stapul* ‘знаряддя катування / страти, плаха; коронка зуба’ [Jóhannesson, 868], д.-англ. *stapol* ‘основа, стовбур дерева, стовп, стійка, підпора, опора, стрижень колони, колона; поріг?; ринок і двір? / ринкова площа?; сходинки до дверей будинку’ [Clark Hall, 319], англ. *staple* ‘залізна скоба’;

II. д.-ісл. *stapi* ‘висока і прямовисна скеля’, д.-англ. *stæpe* ‘крок; хода; слід; здатність до пересування, коротка відстань, міра довжини; сходинка (сходів); основа, цоколь, п’єдестал’ [Ibid., 318], англ. *step* ‘крок; відстань в один крок; хода; просування, хід; сідець, сходинка, приступка; підніжка (екіпажа), щабель (драбини)’, мнж. ‘драбина’ [БАРС 2, 548].

1.3.0. Германська назалізована форма **stamp-* (< і.-с. **steb-*) відбилася у д.-ісл. *stappa* ‘бити, ударяти, м’яти, товкти’, дан. *stampe* ‘товкти / м’яти’, шв. *stampa*, норв. *stampa* і *stappa* (норв. *stappe* ‘товкти, розминати; набивати люльку’), д.-ісл. *stappa*, норв. *stappe* ‘страва з товченої картоплі, кольрабі і т. ін.’, д.-англ. *stempan* ‘товкти в ступці’ (англ. тж. *stamp* ‘товкти / м’яти, штампувати’), с.-нідерл. *stampen* ‘розтовкти в порошок’, д.-в.-нім. *stampfōn* ‘м’яти’,

н.-в.-н. *stampfen* ‘товкти, м’яти’ [Jóhannesson, 869]. Сюди ж відносяться д.-в.-нім. *stumpf* ‘залишок, кінчик (чого-небудь); пень’, с.-н.-нім. *stump*, *stumpe* (с.-нідерл. *stomp*), англ. *stump* ‘пень; залишок, недогризок (олівця); недокурок (сигарети); обрубок (хвоста), корінь (зуба), качан капусти; обрубок; кукса, ампутувана кінцівка’, які, можливо, пов’язані з англ. *stub* і *stamp* [ODEE 1967, 878]; англ. *stub* ‘пень’ < д.-англ. *stub(b)* = *stybb* ‘пень’ (< прагерм. *stubbjaz [Clark Hall, 324, 325], сюди ж додамо с.-н.-нім., с.-нідерл. *stubbe*, д.-ісл. *stubbr*, *stubbi* (< прагерм. *stubbaz, *stubbon).

Від прагерм. **stūp-* ідуть с.-н.-нім. *stūve*, д.-ісл. *stúfr*, пор. гр. *stúpos* ‘пень, головний стовбур дерева’, лтс. *stups* ‘непридатний залишок чого-небудь’ [ODEE 1967, 877].

2.0. У балтійських мовах рефлексами індоєвропейського кореня **stebh-*, *stēbh, *stabh є лит. *stābas* ‘стовп, колона, ідол’, перен. ‘кумир’, крім того ‘крововилив у мозок; правець’, а також ‘незграбна людина, незграба’, лтс. *stabs* ‘стовп, кіл(ок), колона, опора’, *stebe* ‘щогла’, *stēb(u)s* ‘кремезна незграбна людина або такої ж будови тварина; карлик / гном’ і ‘підтрухле дерево, сухе дерево’, *stebis* ‘хлопець, який вперше надягнув штани’, прус. *stabis* ‘камінь’ (власне ‘щось нерухоме’), *stabni* ‘піч, груб(к)а’ (від *stabinē, субстантивованого іменника, який утворився від прикметника *stabinis ‘який складається з каменя’) [Fraenkel 1962 2, 891; Буга 1916, 146–147]. К. Буга наводить також прус. *stabo-brast* ‘бід / мілина (*vadum*)’ і *stabyno-tilte* ‘кам’яний міст (*lapideus pons*)’ [Там само, 147]. Сюди ж відносяться дієслівні утворення – лит. *stabýti* (*-baũ*, *-biaũ*), *stabdýti* (*-daũ*, *-džiaũ*), які означають ‘затримувати, зупиняти, призупиняти, ставити у стійку «струнко», гальмувати, перешкоджати (рухові)’, сюди ж віднесемо дієслово – діал. *stabdinti* із такими ж значеннями. Дієслово *stabýti* також має значення ‘дивувати, приголомшувати’ [Fraenkel 1962 2, 891].

Варто зазначити, що в латисько-німецькому словнику К. Мюленбаха і Я. Ендзеліна назване ще одне значення лтс. *stabs* – ‘крововилив у мозок’, а також такі словосполучення як *gultas stabs* ‘ніжки ліжка’, *krusta stabs* ‘стовп хреста’ [ME 3, 1036]. Окрім того, наводиться споріднене з перерахованими вище словами лтс.

stabule ‘свисток, дудка, з якої добувають мелодію’ [Ibid., 1036, 1056].

2.1. Глумачний словник литовської мови фіксує такі значення іменника чоловічого роду *stābas*:

1. ‘статуя або якийсь предмет, який вважається богом і якому поклоняються’: *Ažuolo uoksūse šėtra uždengtus savo dievu stabus laike* (С. Даукантас – історик ХІХ ст.) – «У дуплах дубів, закритих занавісками, *статуї (ідолів)* своїх богів тримали»; *Lietuviai stambeldišku šventyklų su stabais ir kunigais neturėjo* – «У литовців не було язичницьких храмів з *ідолами* і жерцями»;

перен. ‘щось дуже величне, обожнюване, сліпо шановане’: *Pagrindinė «Herkaus Manto» idėja – protestas prieš fanatizmą, praėities stabus...* – «Провідна ідея «Геркуса Мантаса» – протест проти фанатизму, *ідолів* минулого...»;

2. ‘статуя’: *Supylė kalną ir atminimui dar ir medžio stabą su rovyziu nabastiko antstatė* (С. Даукантас) – «Насипали гору і на пам’ять ще й дерев’яну *статую* з зображенням покійного поставили»;

3. ‘стовп’: *Gauk stabūs, įvesiu elektrą* – «Роздобудь *стовну*, проведу електрику»;

4. ‘образ, форма’: *Šios žuvies stabas yra toks pat kaip ir anos* – «*Форма* цієї риби така ж, як і тої»;

5. ‘параліч, апоплексія’: *Stabas mano ranką nurėmė* – «*Параліч* скував мою руку»;

6. ‘подагра’: *Stabas, alba kaulų liga, yra kita lsga nei raupsai* – «*Подагра* або хвороба кісток, це інша хвороба, аніж проказа»;

7. ‘правець’: *Stabo bacilos gamina labai stiprius nuodus, kurie nervais arba per limfą bei kraują pasiekia nugaros smegenis ir sukelia ligą* – «*Бацили правця* продукують дуже сильну отруту, яка нервами через лімфу або кров досягає спинного мозку і викликає хворобу»;

8. приклад із загадки:

Ду *stabai* stabina,
ду vanagai kabina,
vienas paskui selina
(artojas aria)

Два *стовну* стовпляться,
два шуліки чіпляються,
один слідом крадеться.
(Плугатар оре);

9. ‘перепочинок, зупинка, відпочинок’: Lietus lijo visą dieną be *stabo* (Й. Яблонскіс) – «Дощ лив цілий день без *зупинки* / безперестанку»;

10. презир. ‘неповоротка, незграбна людина’.

Фразеологізм *i stābą pavir̃sti* означає ‘заціпеніти’, а *stābo kūlis* – ‘кам’яний ідол’. Похідне від *stābas stabasiēlis* має значення ‘черства, нечуйна людина’ [див. LKŽ XIII, 604].

З-поміж дієслівних однокореневих утворень від *stābas*, зазначимо такі як *stabýti*, *stābo*, *stabė* з такими значеннями: 1. ‘зупиняти’: *vežimą stabyti* (1892 р.) ‘зупиняти віз’: Jurgiuk Jurgiuk, kinkyk kinkyk, raplak, *stabýk stabýk* – *teip laštingala gieda* – «Юргюк, юргюк, запрягай, запрягай, куй, куй, *зупиняй, зупиняй* – так співає соловейко»;

‘робити нерухомим’: *Mun liga pradėjo kojas stabýti* (‘*sunkiai beraeinu*’) – «Мені хвороба почала *робити* ноги *нерухомими*» (‘насилу ходжу’);

‘просити залишитися, зупинитися, бути, не йти’: *Galí stabýti muní patį, dar niekur nepristojančią [tarnauti]* – «Можеш *просити* мене *залишитися* самого, ще ніде не прилаштованого, служити»;

3. ‘стримувати, утримувати від певної дії, заважати, забороняти щось робити’: *Tau tatai tikrai užguli...*, *idant tuos, kurie pražengia, stabytūmbei ir karotumbei* – «Тобі дійсно належить зупиняти і карати тих, хто *провинився*»; приклад зворотного дієслова: *Negalėjo jau toliaus stabytis, idant neturėtų viešpati dievui padėkavot už tą gerybę* – «Не міг більше *втриматися* і не подякувати Господу Богу за таку благодать»;

4. ‘не дозволяти виявитися, утримувати, приборкувати’: *Tu marių vandenius stabai pakrutintus* – «Ти хвилі морські *приборкуєш*»; *Toks vanduo ramina – stabo kosulį* – «Така вода заспокоює, *зупиняє* кашель».

Сюди ж належать префіксальні утворення:

apstabýti 1) ‘зупиняти того, хто йде, прямує вперед’; 2) ‘стримувати, зменшувати діяльність’; 3) ‘просити залишитися на місці, утримати на певний час’; 4) ‘не дозволяти литися, лаятися, прориватися’; 5) ‘трохи приборкати’;

pastabýti ‘зробити так, щоб дія відбувалася трохи повільніше’;

sustabýti ‘зупинити’;

uzstabýti 1) ‘притишити стрімкий рух’; 2) ‘припинити дію’.

Дієслово *stabýti*, *stābo*, *stābė* має значення ‘вікликати подив’, а *nustabýti* – ‘викликати подив’ [LKŽ XIII, 610–611]. Е. Френкель наводить також діалектизм *stabdinti* (*-inù*, *-inaù*), який має те саме значення [Fraenkel 1962 2, 891].

З-поміж суфіксальних утворень від і.-є. *stebh-, *stēbh-, *stēbh- у балтійських мовах назвемо лит. *stābaras*, яке має такі значення:

1. ‘стебло рослини без листя; стовбури’, наприклад: *Arkliui paduoba šieną – visą suėda, tik stābarus palieka* (Й. Яблонскіс) – «Коню дають сіно – все з’їдає, тільки *стовбури* залишає»; *Gero šieno nebeturiu, tik truputį stabarų* – «Хорошого сіна вже немає, лише трохи *стовбурів*»; *Stabaruoš išėjo šienas* – «У *стовбурах* вишло сіно»; *Kad pritrūkau tabokos lapų, rūkysiu stābarus* – «Вже не залишилось листя тютюну, буду палити *стебла / стовбури*»; *Kirmėlės nuėdė kopūstų lapus, liko tik stabarai* – «Черв’яки з’їли листя капусти, залишилися лише *стовбури*»; *Šalna atšaldė bulbes, stabariūkai liko* – «Приморозки поморозили картоплю, залишилися *стовбури*»;

2. ‘суха гілка (без листя), сучок’: *Vabzdžiai kiugždavo lapus medžiu ir paliko vienus stābarus, žabarus* – «Жуки зжерли листя на деревах, залишили лише *голі гілки, сучки*»; [*Žiūrėt patogu,*] *kai rudeniop lapeliai geltoni gaudoni tartum krauju Marčiupio pakalnes aprtraukia ir kai pliki stabarai pavasario laukia* (А. Баранаускас) – «[Приємно дивитися] коли ближче до осені листя жовті, червоні немов кров’ю схили Марчупіс вкривають і коли *голі гілки* на весну чекають»; *Aviečių stabarų (jų nuoviro) pagerk – nekosėsi* – «*Стебел* малини (відвару з них) випий – кашляти не будеш»; *Kai paimsiu stābarą atvanosiu, tai nereiks geriau!* – «Як візьму *лозину* і відшмагаю, так не треба кращого!»; *Išlaužyk iš obelies stābarus* – «Виламай з яблуні *сухі гілки / сучки*»;

перен.: *Kas gimė? – Stābaras!* (apic berniuką) – «Хто народився? – *Стеблина / лозина* (про хлопчика)».

3. ‘основа (пташиного) пера’: *Suplėšei plunksnas su stabarais, tai kieta gulėti* – «(Ти) наскуб пір’я з *колодочками*, то й лежать твердо»;

4. *знев.* ‘затверділий, незграбний’: *Misliu kokį stābarą nupirkit apart ogei* – «Думаю, яку *тверду штукенцію* купити, щоб виорати поле»;

5. *знев.* ‘черствий, нечулий’: *Toks netikęs, stābaras* – «Він така *колода* («= він такий *черствий, нечулий*).

Стале словосполучення *kai p stābaras* означає ‘незграбний, невороткий’: *Kasgi kai stābaras tu – pakrutēt nebegali!* – «Ти наче *пень* – поворухнутися не можеш!»; *Kas iš tokio darbinyko, kad stovi pardien rabarėj kaip stābaras* – «Який зиск від такого робітника, коли він стоїть кожен день на полі наче *пень*».

У словнику литовської мови М. Нідермана (1951 р.) подається форма *stabāras*, яка має значення ‘нікчемна, непотрібна річ’ [див. LKŽ XIII, 602–603].

У латиській мові іменнику *stābaras* відповідає *stebere*, який має такі значення: ‘коров’ячий хвіст, старий віник, коротка зіпсована рушниця; кременна міцна людина; щось коротке’ [Fraenkel 1962 2, 890].

3-поміж дієслівних утворень із суфіксом *-r* у литовській мові назвімо *stabarėti* ‘ставати стеблом, тверднути, дубіти (про траву, бур’яни)’, *stabārinti (-yti)* ‘заспокоювати, зупиняти’, *apsistabāryti* ‘закінчувати працю, роботу’.

Крім того, до суфіксальних утворень від досліджуваного індоєвропейського кореня в литовській мові належить іменник *stabāris* ‘рослина, яка висохла, не соковита’ і *stabārius, -ė prezidentl.* ‘неввічлива, негнучка людина’ і прикметник *stabāris, -ė* ‘засохлий, не соковитий’ [LKŽ XIII, 603].

3.0. Як уже йшлося вище, у першому ряду досліджуваних нами слів, тобто д.-ісл. *stafr* ‘паля; пенъ / корінь / стебло, стійка; літера / руна’ – лит. *stabās* ‘стовп, колона, ідол’, слов’янські когнати відсутні, хоча, на думку Кр. Станга, «сл. **stoborъ* ‘колона, стовп’ свідчить про те, що слово **stobъ* (яке відповідає лит. *stabās*, д.-ісл. *stafr*) колись також існувало в слов’янських мовах» [Stang 1972, 54].

Спробуємо відшукати це невідоме етимологам слово. В існуючих нині етимологічних словниках серед слов’янських когнатів індоєвропейських основ **stebh-*, **stēbh-*, **stabh-*, розширених

давнім суфіксом *-r-*, наводилися д.-рус., рос.-цсл. *стобориѣ* (збірне) ‘ряд стовпів, колонада’, с.-цсл. *стоборъ* ‘колона’, б. *стобѣр* ‘паркан (огорожа з дощок)’, с. *стѣбр* ‘двір’, слвн. *stàbèr* ‘стовп; ідол, кумир; параліч’ [Фасмер III, 762].

Українські когнати у цьому ряду відсутні. Не наводить їх і П. Скок, розглядаючи етимологію сербського і хорватського іменника *stǎbǎr* [Скок III, 336]. Тим часом укр. *стовбур* ‘основна надземна частина дерева або куща, від якої ростуть гілки’ також входить до цього ряду.

На нашу думку, укр. *стовбур* є похідним від іменника *стовб*, утвореним за допомогою давнього суфікса *-р*. Сучасне рос. *столб* і укр. *стовб* розвинулися з д.-рус. *стълбъ* ‘стовп, колона’ як результат втрати кінцевого слабкого *ь* і переходу першого *ь* в *о* у сильній позиції. В українській мові – *л > в* (пор. прасл. *vьlk > рос. волк > укр. вовк*).

Очевидно д.-рус. *стълбъ* і є тим словом, яке виникло від прасл. **stobъ*, на яке вказує Кр. Станг. Варіантом цього слова в російській мові є застаріле *столн*, яке з’явилося внаслідок оглушення кінцевого *б* (*б > н*), в українській мові існує іменник *стовп*.

Про генетичну спорідненість укр. *стовб* / *стовп*, *стовбур*, рос. *столб* / *столн* із рос.-цсл. *стобориѣ*, лит. *stābaras* і д.-шв. *stavur* свідчить і семантика цих слів.

3.1. Рос.-цсл. *стобориѣ* вживалося на позначення ‘ряду стовпів, колонади’: *Приидоша къ стоборию ономоу* [Срезневский III I, 515].

У сучасній українській мові іменник *стовбур*, крім свого основного значення ‘основна наземна частина дерева або куща, від якої ростуть гілки’, може також уживатися у значенні ‘стебло великої трав’янистої рослини’: «Сонце запалило зеленим вогнем кінський щавель і стовбури будяків» (М. Коцюбинський); «Ігор просунув під зав’язку товстий стовбур соняшника і разом з Докійкою поніс кавунище до грузовика» (О. Донченко).

Іменник *стовбур* має також такі значення: ‘назва різних ткачинних утворень, які мають вигляд трубки, стрижня’: «Всі без винятку периферійні нервові стовбури мають чітко виражені індивідуальні властивості» (науковий текст 1970 р.); «Безумовні

рефлекси, як відомо, здійснюються через спинний мозок, мозковий *стовбур*, мозочок, підкіркові вузли» («Розвиток науки в УРСР», 1957 р.);

‘вертикальна або похила частина шахти, що має вихід на поверхню’: «*Стовбур* шахти поглинув кліть з ... кількома десятниками» (текст 1959 р.);

‘вірусна хвороба помідорів, при якій квітки рослини деформуються, а плоди стають дерев’янистими і непридатними для споживання’: «При зниженій вологості і при надмірно високих температурах помідори в значній мірі уражаються *стовбуром*» (1956 р.).

У переносному зниженому значенні *стовбур* є позначенням ‘неповороткої, незграбної або нерозумної людини’: «Що робити в селі він не знав. Але й мовчки чекати дурним *стовбуром* вже не годилося» (П. Козланюк).

Словосполучення *генеалогічний стовбур* є синонімом терміна *родовідне дерево*: «Трапляється, що виникає підозра на складну успадковану хромосомну патологію... Доводиться вивчати *генеалогічний стовбур*» (науковий текст 1971 р.).

Зворот *піти в стовбур* має пряме значення ‘сильно розвинути квітконосне стебло за рахунок інших частин рослини (про коренеплоди)’ – «Картопля не цвіте, в *стовбур* пішла» – і фразеологічно зв’язане ‘вирости великим, але нерозумним’: «Благаєм же тебе дітву гойдати / Так, щоб вона у *стовбур* не пішла, / – Йй, разом з серцем, розум коликати» (П. Куліш) [Див. СУМ, IX, 719].

До цієї ж групи слів в українській мові належать:

стовбурина (розмовне) 1) синонім іменника *стовбур* у значенні ‘наземна частина дерева’: «Цілющий теплий сік напоїв сухе коріння і потік по *стовбурині*» (Н. Забіла); 2) ‘один стовбур’;

стовбуристий, стовбурастий 1) ‘який має багато стовбурів’: «У вікно не стало видно навіть розлогої *стовбурастої* черешні – білий туман закрив» (газета «Радянська Україна», 1968 р.); 2) ‘схожий формою на стовбур’: «На його *стовбуристій* шії... невелика з укороченим підборіддям голова (М. Стельмах);

стовбурний, напр. *стовбурний шкідник*; у цьому ж значенні *стовбуровий*: *стовбуровий шкідник*; *стовбурний* у значенні

іменника ‘той, хто керує механізмами в стовбурі шахти’: «*Стовбурний* бив у дзвінки з таким виглядом, неначе виконував найвеселішу в світі роботу» (Д. Ткач) [СУМ, IX, 719-720].

Прислівник *стовбуrom*, який уживається в діалектах, має значення ‘дибом, сторч’: «Лице хмуре, чуб *стовбуrom* – ознака, що Грицько уже хлебеснув» (П. Мирний). Стале словосполучення *очі стовбуrom* означає ‘погляд, спрямований в одну точку’: «Допився до того, що страшно глянути: ... *очі – стовбуrom*, верзе таке, що й на голову не злізе» (П. Мирний).

Стовбур’я – збірний іменник, похідний від *стовбур* у значенні ‘наземна частина дерева’: «Гаряча, огненно-біла жижка, Мов істота жижка, Накинулась на струхліле *стовбур’я*» (В. Поліщук) [Там же].

З-поміж дієслівних похідних, які відносяться до досліджуваного ряду, в українській мові зазначимо *стовбурчити* ‘підіймати вгору, ставити сторч (шерсть, пір’я і т. ін.); најачувати’: «Квочка... сердито квоткала та *стовбурчила* пір’я» (М. Коцюбинський); вираз *стовбурчити брови* означає ‘супити брови’.

Дієслово *стовбурчитися* вживається у таких значеннях:

1) ‘підійматися вгору, стояти сторч (про шерсть, пір’я і т.ін.)’: «З-під козирка, як солома, *стовбурчився* нестрижений чуб» (С. Васильченко); «Вуса під носом *стовбурчилися* їжачком» (І. Волошин); ‘пробиватися з-під землі (про траву і т.ін.)’: «Зворушливо-безпорадні пучки різьблених листочків, що *стовбурчилися* просто із землі, ... належали майбутнім лісовим велетням (С. Журахович); ‘стояти, різко виділяючись, видаючись над чим-небудь’: «Сухе бадилля *стовбурчилося* на вгороді» (О. Донченко);

2) *розм.* ‘не прилягати щільно, не лежати рівно’: «З чужих сіл, з чужим хлібом поверталася Чайчиха в свою комірчину. Він горбом *стовбурчився* за її плечима і не радував» (М. Стельмах); «Парусинова сорочка... *стовбурчилась* на ньому, ніби її надимав вітер (М. Чабанівський) [СУМ IX, 719–720].

3.2.1. Згідно з даними «Словаря древнерусского языка» І. І. Срезневського, д.-рус. *стълль* = *стльль* = *стълль* = *столль* = *столбъ* мало такі значення:

1. ‘колона, стовп’: «Съставивъша благо полоучати храмы златы *стлѣпы*» («XIII слів Григорія Богослова» – XI ст.); «Собравше кости, вложашу в судину малу и поставлѣху на *столпѣ*» («Повість временних літ»);

2. ‘подоба стовпа’: «Свѣтъ же изведѣи *стлѣпѣмъ* огньнѣмъ («XIII слів...»);

3. ‘стоян, паля’: «Сараи на *столбахъ*» (грамота 1578 р.);

4. ‘пічний стовп, піч’: «Ставъ въ своей избѣ оу *столба* пещнѣ («Житіє Зосими і Савватія Соловецьких», XV–XVI ст.);

5. ‘стовп з образом край дороги’;

6. ‘ідол’: «скрушаша *столпы* їхъ» (біблійний текст XIV ст.);

7. ‘вежа, башта’; словосполучення *стѣль стѣна* означає ‘місце, оточене стінами з вежами’;

8. ‘в’язниця’;

9. ‘храм’;

10. ‘стовп, опора’ [Срезневский III I, 579–581].

Збірний іменник *стѣлше*=*столше*, який є похідним від *стѣль*, має такі значення:

1. ‘стовпи, колони’: «Ту есть храмъ красенъ, създанъ на *столпы*, верхъ ему мусією исписанъ» (Даниїл Паломник – XII ст.);

2. ‘огорожа, стіна’: «а съ *столпѣм* кельѣ поставиша многы» («Повість временних літ»); «давѣ скочилъ чре-*столше* по за-оутрени» (Там само); «загорожено бо бѣше тогда *столше*мъ ѿ горы ѿли и до Днѣпра» (Іпатіївський літопис); «Не великимъ *столпѣмъ* двора ѿ гражаи, ни стѣны высокы съзидаи» (Там само).

3.2.2. Рос.-цсл. *стоборше* ‘ряд стовпів, колонада’ у сучасній російській мові не збереглося. Сучасне рос. *столб* означає:

1. ‘колода або брус, поставлені вертикально’: «У входа в рощу стоял межевой *столб*» (А. Чехов); «Розвальни скользили по укатанной дороге.. Бежали в сторону телеграфные *столбы*» (Г. Ніколаєва). Стале словосполучення *стоять, стать столбом*, як *столб* має значення ‘стояти, стати нерухомо, бездіяльно або бай-дуже’: «Православные!.. помогите снять с печи, что вы *столбами*-то стоите?» (Г. Успенський); «Ну, иди... чего же ты стала, как

столб!» (А. Гайдар); словосполучення *позвоночный столб* є синонімом терміна *позвоночник*;

2. ‘маса чого-небудь, яка набула видовженої форми і піднімається вертикально вгору’: *столбы дыма*; *водяной столб*; *столб пыли*; *огненные столбы*;

3. ‘велика пачка, стопа однорідних предметів, складених один на одній’: «Тюки лежали от полу до потолка; в каждом таком *столбе* было 9 тюков; по длине стены было 11 *столбов* тюков» (М. Чернишевський);

4. ‘маса речовини, яка вміщена в довгу вузьку посудину і набула її форми’: *ртутный столб*;

5. перен. розм. ‘про недалеку, тупу або бездушну людину’: «– Этакой ведь *столб!* – сказала Аграфена, – и слова-то путем не умеет молвить, а еще петербургский» (І. Гончаров); «Я не *столб*, не баран, не тунеядец какой-нибудь!» (Ф. Достоевський);

6. перен. застар. ‘видатний діяч, який є надійною опорою чого-небудь’: «Он ревнитель старины и преданий, стоит за свободу и вольность бурсака... Он основной *столб* товарищества» (М. Помяловський) [ССРЛЯ 14, 918–919].

Рос. *столп* у сучасній мові майже не вживається:

1. застар. ‘колода або брус, установлені вертикально; маса чого-небудь, що набула вертикально-видовженої форми і піднімається вертикально вгору’: «И против нар вдоль по стене / Доска подобная скамье, / И на доске, что у окна / На двух *столпах* утверждена, / Броней сермяжною одет, / Лежит вербованный поэт» (О. Полежаєв); «Мчится бурный вихрь, медленно двигая по дороге *столп* пыли» (І. Гончаров);

2. *застар.* ‘колона, яка підтримує склепіння, перекриття’: «Вокруг церкви идут двадцать два *столпа*, соединенные аркадами. Наверху каждой аркады статуя» (М. Греч); «Гранитные *столпы*... должны были поддерживать свод храма и стены» (О. Герцен);

‘пам’ятник у вигляді колони, спорудженої на честь якоїсь події’: «Вознесся выше он главою непокорной / Александрийского *столпа*» (О. Пушкін);

3. застар. ‘башта або колона, порожниста всередині’: «Святой Кирилл... заключил себя в *столпе*, чтобы совершенно отрешиться от мира» (І. Беляєв); «Получившаяся новая форма [храма] ... походила на башню или *«столп»*, полый внутри» (І. Грабар);

4. перен. ‘видатний діяч, який є надійною опорою чого-небудь»: «Она в своем раскольничьем мире являлась *столпом* и крепким оплотом гонимой старой веры» (Д. Мамін-Сибіряк); «Это Варвара Васильевна Стрельская... талантливая артистка, один из *столпов* тогдашнего Александринского театра» (Ю.Юр’єв);

5. ‘нотний знак для співу в старовинних церковних книгах’: *пение по столпам* [Там само, 933].

З-поміж похідних від іменника *столб / столп* у російській мові зазначимо:

столбить ‘позначати стовпами певне місце, межі певної ділянки’;
столбняк 1. ‘інфекційне захворювання, яке характеризується корчами і яке викликається проникненням в організм (через рану, подряпину і т. ін.) особливого мікроба, який знаходиться у ґрунті’; стійке словосполучення *стоять, сидеть* і т. ін., *как в столбняке* означає ‘стояти, сидіти і т. ін. зовсім нерухомо, заціпенівши’: «Ибрагим-Оглы сидел как в *столбняке*, разинув рот и вонзив взгляд выпученных глаз в твердокаменную спину Прохора» (В. Шишков); 2. ‘стан нерухомості, заціпеніння, викликаний сильним душевним потрясінням’: «Обломов не помнил, где он сидит, даже сидел ли он... Ни петухи, ни лай собаки, ни скрип ворот не могли вывести его из *столбняка*» (І. Гончаров);

столбовой 1. ‘який стосується стовпа (у 1-му значенні); з опорами із стовпів’: *столбовая система крепления шахт; столбовая зала; столбовая дорога; столбовой тракт* ‘велика поштова дорога з верстовими стовпами’;

2. ‘потомствений, знатного походження (про дворянина, боярина)’: *столбовая дворянка, столбовой боярин, столбовой род*.

Інші деривати: *столбуха* обл. ‘великий кубок, чарка (вина, горілки і т. ін.)’, *столбушка* простор. ‘невелика купа складених один на одний предметів’: «На тарелке возвышались две *столбушки* нарезанного хлеба – белого и ситного» (О. Купрін) [ССРЛЯ 14, 921–923].

У тлумачному словнику російської мови В. І. Даля окрім того знаходимо *столбунъ* ‘глек, молочний глечик, вузький і високий’, *столбунецъ* ‘стовбур, грубе стебло трави’: *столбунецъ щавеля*, *столбунецъ* ‘дівоча хутряна шапка’, *столбичъ* ‘стовповий, великий поштовий шлях’; *столбовікъ* ‘від діда-прадіда дворянин’ // ‘надійна опора’, бот. ‘рослина *Stildium*’, *столбчакъ* ‘базальт, у природі шестигранними стовпами’, *столбнікъ* ‘стовп, клин, смуга землі, нива різних розмірів’: *жнецам отводят жнивья столбняками, по три десятины*; *столбенеть, остолбенеть* ‘утрачати здатність рухатися, ціпеніти від хвилювання, з переляку, розгубленості і т. ін.’; *столпостына*: «Буди же миръ въ силы твоей, и обилие въ столпостынахъ твоихъ, или въ башенныхъ оградахъ», *столпень, столпенюкъ, -нюга* ‘дурень, бовдур’ [Даль IV, 327–328].

До похідних від *столб* належить так само іменник *остолоп* ‘висока незграбна людина; йолоп, бовдур’, а також *ослоп* ‘дрю(чо)к, кругляк; дурень’, *ослопіна* ‘довга жердина’, *ослопье* ‘т. с.’, д.-рус. *ослопъ* ‘дрю(чо)к, палиця’, *ослопан* ‘йолоп, бовдур’ [Фасмер III, 161, 165; Цыганенко 1989, 406].

3.2.3. Згідно з даними етимологічних словників, когнатів укр. *стовбур* в інших слов’янських мовах не так багато. У сербській і хорватській це *stǒbǒr/stǒbor* (Чорногорія, Сербія) 1. ‘вулиця’ (Сербія); 2. ‘двір’ [Skok III, 336]. П. Скок наводить також діалектну форму *stombor* ‘огорожа, паркан навколо будівлі’, а також цілу низку похідних: прикметник *stǒbǒrni* ‘дворовий’, субстантиви *stǒbǒrnica* і *stǒbǒrje* ‘дощаний паркан навколо будинку’. На його думку, первісним було значення ‘стовпи, які використовувалися для обгороджування простору навколо будинку’. Від нього розвинулися сербське і чорногорське значення ‘двір’ і ‘вулиця’.

Слов’янські рефлекси, як зазначає П. Скок, виникли від індоєвропейського кореня **steb-* (**stebh-*, **step-*). Його іменникові значення – ‘стовп, стійка, підпірка, стовбур, пень’, а дієслівні – ‘дивуватися, (за)ціпеніти’ [Ibid.]. На думку того ж автора, с. і хорв. *stǒbǒr/stǒbor* – слово балто-слов’янське і праслов’янське.

З-поміж балтійських паралелей цього слова він називає лит. *stābaras* ‘сухий(а) сучок / гілка’, *stabaraī* ‘суха лозина, стеблина’.

З-поміж германських слів найближчими є дан. *stafaer*, шв. *staver* ‘кіл(ок) / жердина / тичина’.

Далі з погляду етимологічного зв'язку знаходяться с. і хорв. *stopa* ‘стопа (ноги)’, *stupati*, *stepen* ‘сходинка’ [Ibid., 337].

П. Скок наводить також давньохорватський (мікро)топонім, який датують 1070 роком, *zastobriscico*, в якому зберігся гібридний слов'яно-латинський прикметник *zastobrŭsk-* (+ лат. *-icus*). В іншому випадку його датують кінцем XI ст. у формі *s(astobrins)-cici*. Проте в сучасній топонімії не залишилося слідів цієї назви місцевості або краю [Ibid., 336].

У болгарській мові когнатом укр. *стовбур* є іменник *стобор*, що має значення ‘дощатий паркан; дерев'яна стіна’:

«Дворъ-тъ е загражденъ съ *стоборъ*.

Голѣмися като пѣтель на *стобор*.

Слѣпа кокошка, кога прогляда, и на *стоборъ* кукуруича» [Геров 5, 260];

«Тоя *стобор* заграждаше доста голям двор с градина, насадена с няколко дръвчета» (І. Вазов) [РСБКЕ III, 307].

Етимологи зазначають також словенський іменник *stòbàr* ‘стовп; ідол, кумир; параліч’ [див., напр., Фасмер III, 763].

3.2.4. Привертає до себе увагу схожість семантики не лише укр. *стовб/ стовп*, *стовбур*, рос. *столб/ столп*, рос.-цсл. *стобориѣ*, але й укр. *стебло*, рос. *стебель*, *ствол*. Вони також можуть уживатися на позначення надземної частини дерева і рослини.

І. І. Срезневський у своєму «Словнику давньоруської мови» наводить слово *стѣбль/стебель*, яке вживається у таких значеннях:

1. ‘стебло, стовбур’: «Приидоша въ Елимы, идѣже бѣша вѣ источника и о *стеблии* финикъ»;

2. ‘очерет’ (?): «И тоу боудеть веселие птицамъ, и въдвореньемъ сириномъ, и трость и *стебли*»;

3. ‘плід’ (?): «Мѣдвяны чаши пити и *стебле* винны ясти (стебля виннаго)».

Іншим варіантом цього давньоруського слова є *стѣбло/стебло*. Словник І. І. Срезневського фіксує його у значенні ‘стебло, стовбур’ – «О *стебель* фюникъ»; «*Стѣбло* и листовие и класы

и тънкыя лоуспы» (цей і подальші приклади взято з сакральних текстів);

2. ‘нащадок’ (у переносному значенні): «Того бо корене *стебло* благовѣріе»; «Лоукаваго корене проныривое *стебло* (Πονηρᾶς ρῖης πονηρότερος πτόρουος, gergmen)».

Збірний іменник *стеблиє/стеблиє* вживався у значенні ‘солома’: «Акы *стеблиє* предь лицемь вѣтроу»; «Не търпите наше еСТЬСТВО дълго носити гнѣва твоего, яко *стеблиє* огня»; «Не имѣли дровъ, ни сѣна, ни *стеблия* (καλάμην, stipulam)» [Срезневский III I, 583].

У сучасній російській мові іменник *стебель* має такі значення:

1. ‘основна частина трав’янистої рослини від кореня до верхка, яка тримає на собі листя, квіти і плоди’: «Какой-то мягкий, махровый цветок на высоком *стебле* нежно коснулся моей щеки» (А. Чехов);

‘тонка гнучка маленька гілочка-паросток’: *стебель листа, яблоко со стеблем*’;

2. спец. ‘осьовий скелет хрящових і кістково-хрящових риб; хорда’: «С правого боку, довольно близко от хвостового *стебля*, из тела кита торчал конец заржавленного гарпуна с измочаленным обрывком линия» (П. Капица);

3. ‘назва різних частин предметів або пристроїв, які мають вигляд стрижня, трубки’: *стебель болта, стебель пера, стебель затвора винтовки*;

4. застар. і обл. ‘колодочка ложки’: «Старик накрошил в чашку хлеба, размял его *стеблем* ложки, налил воды из брусницы» (Л. Толстой).

Серед похідних від *стебель* назвемо: *стебельчатый* 1. ‘у якого є стебло, стебла’ (у 1-му значенні): *стебельчатая лебеда, стебельчатые лилии*; 2. ‘який має вигляд стебла’ (у 2-му значенні): *стебельчатая форма, стебельчатый шов; стеблевание* спец. ‘поява у коренеплодів насінневих пагонів, квітконосів’, *стеблестой* спец. ‘стеблова частина польових культур, яка вкриває поле під час їх росту’: *стеблестой ржи; стеблистый* ‘у якого багато стебел (про рослини)’ [ССРЛЯ 14, 815–816].

Укр. *стебло* вживається у таких значеннях:

1. 'основна частина трав'янистої рослини від кореня до вершка, яка тримає на собі листя, квіти і плоди': «В рученятах у дівчинки довге *стебло*, квітка білої лелії, і пахне вона на всю хату» (Леся Українка);

2. 'окрема трав'яниста рослина': «Всю пшеницю до *стебла* вибив (град)» (О. Стороженко);

3. 'назва деяких частин предметів або пристроїв, які мають вигляд стрижня, трубки': «при вимірюванні мікрометром цілі міліметри і півміліметри відлічуються по шкалі *стебла*, частки менші від міліметра, відлічуються по шкалі барабана» (текст із машинознавства, 1957 р.).

Похідними від цього іменника в українській мові є: *стеблина*, *стебелина* 1. 'окрема трав'яниста рослина': «Зробив [Білогруд] крок убік, нагнувся і вирвав з землі поруділу нескошену *стеблину* пшениці (Ю. Бедзик); 2. 'основна частина трав'янистої рослини від кореня до вершка, яка тримає на собі листя, квіти і плоди': «Важкий колос гне *стеблини* до землі» (А. Головка); *стеблиння*, *стебелиння* збірн. до *стеблина*: «Серед розтоложеного, змішаного з землею *стебелиння* лежав неживий Дробаха» (О. Гончар); *стеблестий* 'який має багато стеблин' або 'з міцним грубим стеблом': *стеблесте жито*, *стеблеста кукурудза*; *стеблостій* 'стеблова частина польових культур, яка вкриває поле під час їх виростання': «Льон росте добре. *Стеблостій* – густий і високий» (газетний текст 1954 р.); *стеблування* бот. 'поява у коренеплодів насінних пагонів, квітконосних стеблин'.

Як засвідчує словник давньоруської мови І. І. Срезневського, д.-рус. *стволѣ* мало лише значення 'кропива' [Срезневский III I, 510].

У сучасній російській мові іменник *ствол* вживається у таких значеннях:

1. 'наземна частина дерева або куща від кореня до вершка, яка тримає на собі гілки': «Белый колоссальный *ствол* березы, лишенный верхушки, отломленной бурей или грозой, подымался из этой зеленой гущи [леса]» (М. Гоголь); словопопущення *идти*, *расти в ствол* означає 'сильно розвинути квіт-

коносне стебло за рахунок інших частин рослини (про корене-плоди’;

2. в архітектурі – ‘середня частина колони між базою і капітеллю’;

3. ‘частина вогнепальної зброї у вигляді труби, через яку проходить, отримуючи напрямок польоту, куля або снаряд’: «Вот пистолеты уж блеснули, гремит о шомпол молоток. В граненый ствол уходят пули. И щелкнул в первый раз курок» (О. Пушкін); іменник *ствол* може також уживатися як одиниця лічби у значенні ‘гармата’;

4. ‘назва різних предметів, пристроїв, які мають форму прямої труб(к)и’: *ствол кабеля, стволы нефтебуровой установки*; сюди ж відноситься спеціальне значення ‘брандспойт’;

5. ‘вертикально або похило розташована частина шахти, яка має вихід на поверхню’;

6. ‘назва деяких тканинних утворень, органів у організмі, які мають вигляд трубки стрижня’: *ствол сонной артерии, ствол волоса*.

У словнику В. І. Даля іменник *стволь*, *стволіна* зафіксований у таких значеннях: ‘рукав, кишка, труба, трубка, дудка, дуда, наскрізна, порівняно з товщиною, довга річ’: *ствол ружейный, ствол пожарной трубы; ствол пера* – ‘дудка, загострення; стовбур дудкуватої рослини; взагалі головний, кореневий пагін рослини дерева; стебло, хлист, лісовина, в якій є пустота або серцевина; рослина *Pastinaca*, пастернак (дикий), маруна, козли, польовий борщ’; є також *стволы, ствольняга, ствольняк* ‘рослина *Conium* (чи не *Anthriscus*?)’, *стволья* бот. ‘*Anthriscus sylvestris*, бугиля, дудка, пустосел (помилково пустошель), вонючка, будиль (помилково бугиль), морківник, білоголовка’ [Даль IV, 319].

4.0. Як видається, укр. *стовб/стовп, стовбур, стебло*, рос. *столб/столп, стбель, ствол* є генетично спорідненими. Очевидно, основним словом, яке було вихідним для всіх наступних, тут є *столб/столп* (< прасл. **stьlbь, *stьlpь* ‘стовп’ > д.-рус. *стьlbь/стьлть*). Із часом кінцевий слабкий *ь* відпав, а перший *ь* у сильній позиції дав *о*: *столб/столп*. На місці *л* в українській мові стоїть *в* (пор. прасл. *vьlkь*, рос. *волк*, укр. *вовк*). За допомогою давнього суфікса *-r* утворилося прасл. **stьbьrь*.

Л і в у російському й українському словах, очевидно, можна розглядати як результат дифтонгізації. Це дозволяє висловити припущення про те, що спочатку праслов'янською формою було *stǫbъ.

Можливо, для порівняння сюди ж треба залучити іменник *стопа* II 'весь будівельний матеріал, необхідний для будівництва хати' (Фасмер III, 767), який, очевидно, етимологічно тотожний *стопа* I 'ступня ноги; накладені один на одній аркуші паперу' і под. [Там само, 766–767].

До досліджуваного етимологічно спорідненого ряду слів відноситься також укр. *стовба* 'деталь плуга, що з'єднує чепігу з граділем' [СУМ IX, 718]. Цікаво, що в діалектах української мови 'граділь плуга, сохи і т. п.' має такі назви: *стовп*, *стовбур*, *стовба* і *стебло* [Лисенко, 204]. У словнику М. Й. Онишкевича у цьому значенні знаходимо *стривбá*, *стовбá*, *стоўбá* [Онишкевич 2, 253, 254].

Д.-рус. *стѣбло*, *стѣблъ*, рос. *стебель*, укр. *стебло*, блр. *сцѣбло* та інші слов'янські лексеми походять від прасл. *stǫbъ, *stǫblo (від основи *stǫb + суфікс *-l-ь/-l-o*) < і.-с. **steibh-* 'кіл(ок), стовбур' [див. Фасмер III, 750; Цыганенко 1989, 402].

Іменник *ствол*, діал. *цвол*, цсл. *стволие* 'кропива', б. *цвол* 'стовбур', *ствол*, с. *цвòлика* 'стеблина цибулі', слвн. *stòlje* 'осока', *svòlina* 'різновид цикути', ч. *stvol* 'стебло', в.-луж. *stwork*, н.-луж. *stwól* 'собача петрушка' виникли, очевидно, із *stǫbolъ, спорідненого *стебель* (див. вище) [Фасмер III, 749], тобто прасл. *stǫbolъ утворено за допомогою суфікса *-ol-*, паралельного суфіксу *-l-o-* (див. *стебель*) від основи **steb-* < і.-с. **steib-*, **steibh-*, **steb-* 'кіл(ок), стовбур' і, зрештою, від індоєвропейського кореня **stā-* 'стояти'.

Досліджуваний ряд генетично споріднених слів треба поповнити також гідронімами *Стубель* (ліва притока Горині, на Волині) і *Стубла* (права притока р. Стир (у басейні Дніпра)). Вони походять від апелятива, який репрезентований головним чином у південнослов'янських мовах і невідомий у східнослов'янських [Трубачев 1968, 264, 137]. Це с.-цсл. *стубль* 'джерело', б. *стубел* 'порожнє дерево; зруб колодязя', *стублица* 'дерев'яне корито,

у якому дають воду худобі», с. *стубліна* ‘колода, видовбана колода’, слвн. *stúblo* ‘трубка з суцільного стовбура дерева’, ст.-ч. *stbel* ‘джерело, колодязь’ [Фасмер III, 786; Трубачев 1968, 137]. У «Словнику місцевих географічних термінів болгарської і македонської мов» Е. А. Григоряна знаходимо також *стубел* ‘джерело з водопійною колодою’, *шубел* діал. ‘гірське джерело, захищене порожнистим стовбуром дерева’, *тубла* діал. ‘джерело, захищене дерев’яним кільцем’, *стубла* діал. ‘неглибокий колодязь із порожнистого стовбура дерева’, *стублиця* діал. ‘неглибокий колодязь із кам’яного циліндра або з порожнистого стовбура дерева’, *стубел* ‘широкий порожнистий стовбур дерева; водопійна колода’ [Григорян, 210].

На думку О. М. Трубачова, слов. *stubby/stublo* є «особливим апофонічним варіантом відомої назви стебла, стовбура – **stýbly*, **stýblo* [Трубачев 1968, 137]. Ми поділяємо цю думку. За М. Фасмером, цей ряд слів генетично пов’язаний із д.-ісл. *stubby* ‘стовбур дерева’, *stubby* ‘пень’, с.-в.-нім. *stubby* ‘пень’ [Фасмер III, 786].

У германських мовах досліджуваний індоєвропейський корінь також можна виявити у гідронімі. Це д.-ісл. *Staf-a* (< д.-ісл. *stafr* ‘пал(иц)я’) [Стеблин-Каменский 1955, 265]. У латисько-німецькому словнику К. Мюлленбаха і Я. Ендзеліна у статті про *stūlbs* ‘гомілка, литка, халява; дім без покрівлі’, що є загальноновизнаним когнатом рос. *столб*, висловлюється гіпотеза, за якою *stulb-* – результат контамінації двох індоєвропейських основ – *stelb-* (у *stilbs* ‘нижня частина руки, ноги’) і *stub-* (у *stubby*), а *-ul-* є редукцією і.-е. *-ol-* [ME 3, 1102–1103].

Якщо припустити, що перша гіпотеза привильна, то балтійську частину треба поповнити лтс. *stubby* ‘пень; стовп, пічний стовп; старий віник; гілка, су(чо)к; стовбурець від капусти, який залишився у землі’ [Ibid., 1100], лит. *stūburas* ‘пень’, слов’янську – с. *stàbar* ‘стовбур дерева’, а германську – д.-ісл. *stuf* ‘пень’, норв. *stūv* ‘стовбур дерева’, д.-англ. *stubby* ‘пень’, англ. *stub* ‘пень; колода; цурпалок, тупий уламок / залишок чого-н’.

7. ДАВНЬОСКАНДИНАВСЬКЕ SINDR ‘ОКАЛИНА, ШЛАК’ – Ц.-СЛ. САДРА ‘ЗАГУСТИЛА РІДИНА’

0.1. Слова, що складають цю германо-слов'янську ізоглосу, походять, на думку А. Йоханнессона, від індоєвропейської основи **sendhro-* ‘рідина, яка затверділа, загула’ [Jóhannesson, 787].

Інші дослідники вважають, що головне значення цієї індоєвропейської основи – ‘кристалічне відкладення’ [ANDIER, 57]. С. Е. Манн реконструює індоєвропейське слово, яке нас цікавить, у вигляді *sendhrom, *ā* і гадає, що воно означало ‘відкладення, окалина, шлак’ [Mann, 1127].

Етимологи-германісти не виокремлюють індоєвропейський корінь слів, що утворюють ізоглосу, яка є предметом дослідження.

З-поміж етимологів-славістів лише В. Махек запропонував реконструкцію індоєвропейського кореня чеського слова *sádra*. На його думку, це **sed-*, до якого згодом приєднався давній суфікс *-r-* [Machek 1957, 437].

У словнику братів Грім зазначено, що походження німецького іменника чоловічого роду *Sinter* ‘шлак, окалина під час кування; сталактит’, який входить до досліджуваної ізоглоси, непевне (не-надійне).

У тому ж джерелі зазначається, що А. Фік ставив нім. *Sinter* в один ряд із санскритськими *syand* ‘капати’, *sindhu* ‘потік’ (сюди ж кельт. *sindā), слов. *seďra* ‘крапля’.

На думку братів Грім, з огляду на значення цих слів, це порівняння є непереконливим [Grimm X 1, 1215].

0.2. Отже, слід виокремити кілька не повністю вирішених проблем:

(а) реконструкція індоєвропейського кореня, від якого походить д.-сканд. *sindr*;

(б) правомірність залучення церковнослов'янського слова *seđra* для порівняння з германською частиною ізоглоси;

(в) реконструкція семантики індоєвропейського кореня.

1.0. У прагерманській мові основу слів ізоглоси, яка є предметом дослідження, реконструюють як **sendra-* 'шлак/окалина' [ANDIER, 57], **sindran* [Barnhart DE, 172], або **sindro(m)* [OED 2, 417].

1.1. У давньоанглійській мові ця прагерманська форма перетворилася на *sinder* (*synder*). Лексема зафіксована також у формах *sindor*, *syn-*, *cyndyr*, *cyndre*, *syndre*, *sindar*, *cindre*; *zynder*, *cynder*, *cinder*. У сучасній англійській мові форма *cinder* утворилася завдяки впливу франц. *cenre* (< лат. *cinerem* 'попіл, зола'). Хоча про етимологічну спорідненість д.-англ. *sinder* і франц. *cenre* (< лат. *cinerem*) мова не йде, останнє не тільки вплинуло на написання англійського слова, а й також спричинило появу у цього іменника значення 'зола, попіл'.

У давньоанглійській мові іменник середнього роду *sinder* мав значення 'окалина, шлак', що впливає з глосаріїв та інших джерел IX–XII ст.

Аналогічне значення простежується і в текстах середньоанглійського періоду: *Synder is calde Scoria, and is þe filþe of yren þat is clensid þer fro in fyre* (Дж. Тревіза, переклад латинської енциклопедії XIII ст. – 1398 р.).

У такому ж значенні слово *cinder* уживається і в сучасній англійській мові:

The *Cinders* in the Forest of Dean... (of which our best Iron is made) is... the Rough and Offal thrown by in the Romans' time (історик Т. Гірн, текст 1709 р.);

The experiment with finery *cinder* and charcoal (із медичного журналу 1802 р.).

У переносному значенні *sinder* (*cinder*) може вживатися метафорично на позначення чогось малоцінного:

Tho that ben founden fyne gold... and tho that ben founden ashes and *synder* (поет Дж. Лідгейт, 1413 р.);

‘Oh’, he said... ‘if there’s cinder in the iron, ’tis because there was *cinder* in the pay’ (американський поет і філософ Р. В. Емерсон, 1860 р.) «О, – сказав він..., – якщо в металі є шлак, так це тому, що в платі було сміття». Останній приклад цікавий тим, що у ньому *cinder* уживається і в прямому, і в переносному значеннях.

Тісно пов’язані з основним значенням іменника *cinder* композити *forge-cinder* ‘ковальська окалина’ і *mill-cinder* ‘прокатний шлак, прокатна окалина’ [OED II, 417].

Сюди ж слід віднести словосполучення *anvil cinder* ‘ковальська окалина’; *engine cinder* ‘паровозний шлак’, *furnace cinder* ‘паливний шлак’, *hearth cinder* ‘подобий шлак’, *mill furnace cinder* ‘прокатний шлак, прокатна окалина’ [АРПС, 96].

У середньоанглійській мові (під впливом французького *cedre*) досліджуваний іменник набуває вторинних значень:

(а) ‘останні тліючі червоні вуглики; гаряча зола’:

Strawe... yf it be kindled with fyre... yet it geueth no *zynders* to warme a man by (із перекладу Біблії М. Ковердейла, 1535 р.);

The *Synders* of dissensions... presently brake forth into a more raging flame (з історичної праці Дж. Спіда, 1611 р.);

If... the fat upon a *cinder* drops / To stinking smoke it turns the flame (Дж. Свіфт, 1745 р.)

(б) ‘тліюче вугілля’:

Supplying the furnace.. with the *Sinder* of the Coale (which is the smaller sort of it fallen into the ashes and gotten from them with a Seive) – цей уривок узято з технічного тексту кінця XVII ст.;

Employed in sifting *Cinders* (Р. Стіл, 1709 р.);

So many bellows have blown the fire, that one wonders he is not by this time become a *cinder* (Дж. Босвел, біографічний твір 1773 р.);

1867 w.w. Smyth Coal& Coal-mining 2 Coal *cinders* have been found amid the ruins of several of the Roman stations (із технічного тексту 1867 р.);

(в) *pl. застар.* ‘кокс’:

An Act for continuing the Duties upon Coles, Culm, and *Cynders* (із лондонської газети 1703 р.);

(г) *pl.* Не зовсім точно використовується на позначення попелу або золи; все ще вживається у такому значенні в діалектах, хоча у звичайній мові *cinders* дуже відрізняється від *ashes* ‘порошкоподібний негорючий залишок (від згорання чого-небудь)’:

And there besyden growen trees, that beren fulle faire apples... but whoso breketh hem, or cutteth hen in two, he schall fynde with in hem coles and *cyndres* (текст 1400 р.);

Loue that amidst the coldest *cinders* of hate had smothered vp little sparkes of forepassed affection (драматург Р. Грін, із твору 1587 р.).

1.2. Іменник чоловічого роду *Sinter* у сучасній німецькій мові має два значення: 1. *мін.* ‘сталактит’ і 2. *техн.* ‘окалина, агломерат’. Значення ‘сталактит’, яке у словниках наводиться на першому місці, не є первісним. Це значення з’явилося наприкінці XVI ст. [див. EWD 2, 1295–1296 s.]. Давньоверхньонімецька форма *sintar* датується приблизно 800 р.; їй відповідають с.-в.-нім. *sinder*, *sinter* ‘побічні продукти розжареного металу, що обробляється, металургійний шлак’; д.-сакс. *sinder*, с.-н.-нім. *sinder*, *sünder*. Поряд із ними в останньому джерелі наводиться також семантично тотожне слово з суфіксом -l: с.-в.-нім. *sindel*, від якого походить с.-нідерл. *sijntel* ‘металургійний шлак’ > нідерл. *sintel* ‘напівзгорілий шматок кам’яного вугілля’ [Ibid.].

У словнику братів Грім зазначається, що нім. *Sinter* ‘шлак, окалина під час кування; сталактит’ у давньоверхньонімецькій мові мало такі форми: *sintar*, *-ter*, *-tir*, *-dar*, *-der*, *-dir*, *sintarn*; у середньоверхньонімецькій – *sinder*, *sinter*, *sindel* [Grimm X 1, 1215]. На думку авторів, сюди ж слід додати давню назву героїчної оповіді, яка засвідчена у давньоверхньонімецьких грамотах IX ст. як *Sintar-fizilo*, *Fizzilo* (д.-англ. *Fitela*, д.-сканд. *Sinfjotli*).

У той час як ці іменники у давньоскандинавській і давньоанглійській мовах належать до середнього роду, у середньоверхньонімецькій рід коливається між чоловічим і середнім, а в нововерхньонімецькій він закріпився як чоловічий.

У сучасній німецькій мові переважає форма *Sinter*. Вона засвідчена у «Німецько-латинському словнику» Й. Л. Фріша (1704 р.),

проте її можна виявити і в давніших джерелах, наприклад у Й. Матезіуса (XVI ст.).

Старші словники (до словника К. Е. Штайнбаха 1734 р.) віддають перевагу формі *sinder*, найпоширенішій у мові середньовісньонімецького періоду, хоча в окремих випадках можна виявити *zinder* (у М. Крамера, а також у діалектах) і *zünder, zunder*.

Водночас у джерелах XV–XVI ст. зустрічаються форми з чергуванням *r* і *l*: *sintel, sindel* тощо:

iserin negel ind syntellen – ‘залізні гвіздки і окалина’ (XV ст., наводиться в історичному словнику Кр. Шмідта);

morter zu machen nim lebenden kalk und geribne ziegel und gestoszen sindel und sand und leinöl und Wasser («щоб зробити штукатурку, візьми негашене вапно, і подрібнену цеглу, і потовчену *окалину*, і пісок, і льняну олію, і воду») – приклад із того ж джерела. Сюди ж – *sindelschlack* ‘scoria’, тобто ‘металевий шлак’.

У словнику братів Грім припускається, що слово *Sinter* ніколи не було особливо вживаним. Проте і зараз воно вживається іноді в нетехнічному контексті. У діалектах воно трапляється нечасто. На території поширення давньовісньонімецької воно здебільшого відсутнє. Попри те, що його згадує Ф. Ленц у діалектному словнику 1898 р., воно засвідчено лише в Люксембурзі.

Серед значень, які має іменник *Sinter*, у словнику братів Грім реєструються такі:

а) ‘залізний (особливо доменний) шлак’, ‘відходи заліза’ («Словник гірничої справи» Агриколи – XV ст.); *sinder* чол. р. ‘шлак заліза’ (у трактаті Ю. Г. Шоттеля, XVII ст.); *sinder* або *zinder* чол. р. ‘металева шлакова маса, яку виймають (видувають) розпеченим горном у кузні’ (у М. Крамера); *sinder* ‘доменний шлак, ‘шлак заліза’ (словник К. Е. Штайнбаха); ‘(під час кування заліза) горішні лусочки заліза, які відскакують від заліза, окалина (під час кування)’ [Frisch 2, 280^b].

У словнику братів Грім зауважується, що первісним є, очевидно, значення ‘осколки розпеченого заліза’, бо лише з нього можна зрозуміти д.-ісл. ‘іскра’ і *sindra* ‘викидати іскри’ [пор. Weigand II,

721]. Звідси також трансформоване н.-в.-нім. *zinder* ‘запалювати’ (М. Крамер), *zünder*, *zunder*: більшість мовців, вимовляючи *sinter* як [zünder], розуміє при цьому ‘часточки, які горять, падаючи з розжареного заліза’ (*candere*, *accendere*), пор. тж. *zünden* ‘запалювати’, звідки тж. *zunder* ‘горючий матеріал; трут’. Пор. також *schmidesinter* ‘ковальська окалина; шлак’, проте *sinter* позначає також ‘падаючий шлак, накип на залізі під час плавки’:

da eisen dænt haiserleichen und sein schaum haitze latein *scoria* und heitze däutsch *sinder* (із твору К. фон Меренберга – XIV ст.) – «це залізо, і його накип латинською мовою називається *scoria*, а німецькою – *sinder*»;

Ach wê, ich nâch dir brinne

sam in der gluot ein *sinder* (Фрауенлоб – мінезингер XIII–XIV ст.) –

«О Боже, я палаю так до тебе,

як у полум’ї *окалина*»;

б) у давній мові *sinder* іноді вживали також на позначення ‘погашу’;

в) у німецьких діалектах можна зустріти значення ‘нагар і окалина з випаленого кам’яного вугілля’ (із тексту Й. Кр. Штротдмана – XVIII ст.), пор. також вестфальське *sinnern*;

г) під час відбілювання полотна використовують *sinterasche* ‘деревний попіл’, який добувають із трухлявої і гнилої деревини на відміну від *ofenasche* ‘пічний попіл’; пор. *grauer sinter* ‘сірий деревний попіл (попіл від спалювання гнилої білої ялини)’; *weiszer sinter* ‘білий деревний попіл (попіл від спалювання трухлявого дуба, бука і осики)’;

д) ‘вапнистий камінь, який осідає від випаровування вапнистої води, перетворюючись на тверду масу, іноді у підземних печерах у вигляді утворень, які звисають згори’, тобто ‘сталактит’; пор. *steinsinter* ‘сталактит; туф’; у гірничій справі слово *sinter* позначає матерію, яка через скелі підземними переходами проникає і залягає у кам’яних породах як свідчення наявності у цьому місці залізорудної жили або ж ‘твердий осад з рідини, яка з породи пробивається назовні’:

da sind mit weiszem *sinter*

die wände tapeziert (Ф. Фрейліррат, поет XIX ст.) –
«білою окалиною
мажуть стіни»;

е) приклад образного вживання:

grimme wittib; neunzig winter
brachen wohl den eisennacken,
nicht der brust verkalten *sinter* –
«дев'яносто зим

ламають залізну шию,

а не груди вапняного *сталактита*»;

ж) 'бруд у градири';

з) люкс. діал. *senter* 'осад; гуща розтопленого масла';

и) 'звисаючий кінець каменя склепіння' [Grimm X 1, 1215–1217].

1.3. У давньоісландській мові іменник середнього роду *sindr* мав значення 'окалина під час кування, металургійний шлак'.

Серед похідних д.-ісл. *sindr* називають д.-ісл. *sindra* 'викидати іскри'; *Sindri* чол. р. – ім'я гнома. Елемент *sin-* / *sindr-* простежується у д.-ісл. *Sinfjotli* [Jóhannesson, 787].

У сучасній ісландській мові досліджуване слово набуло форми *sindur* с. р. Воно має такі значення: 'натік; накіп; шлак, окалина; синтер, агломерат'.

Дієслово *sindra* в ісландській мові зберігає значення 'викидати іскри; іскритися' [Берков, Бедварссон, 596].

1.4. У норвезькій мові іменник *sinder* або *sinner* означає 'окалина під час кування', а також 'піна або шлак, який спливає з розплавленого металу' [Falk, Torp 2, 968].

Сюди ж, очевидно, належить норв. діал. *sinkla* (*sind-klā) 'вкриватися крижаною кіркою' [Ibid.; Kluge 21, 710].

У сучасній норвезькій мові є *sinder*, *sinderet* (*sindret*) 'залізний брухт, скрап'; 'шлак' і *sinders* (*-en*) 'топковий шлак, зола, окалина' [Аракин, 725].

1.5. У шведській мові іменник *sinder* має значення 'окалина під час кування' [Falk, Torp, 968; Kluge 21, 710]. Сюди ж слід віднести дієслово *sintern* 'просочуватися' [Ibid.].

1.6. У данській мові *sinder*, *sinner* означає ‘накип, піна або шлак, який спливає з розплавленого металу; окалина під час кування’ [Ibid.].

1.7. Нідерл. *sintel*, *sindel* ‘вугільні недогарки, шлак’ запозичено з німецької мови.

Запозиченням із німецької є також сучасне англ. *sinter* 1. *метал.* 1) ‘шлак’; 2) ‘окалина’; 3) ‘агломерат’; 2. *геол.* ‘натік; туф’ [Falk, Торп, 968; НБАРС III, 257].

1.8. В інших скандинавських мовах розглядувана ізоглоса простежується у фарер. *sinder* і шетл. *sinter* ‘маленький шматочок; часточка’ [Vries 1962, 476].

1.9. У пам’ятках готської мови ізоглоса не простежується.

2.0. У слов’янській групі мов до неї відносять: рос.-цсл., с.-цсл. *сѣдра* ‘загушла рідина’, с.-хорв. *седра* ‘вапняний натік’ [Фасмер III, 825], *садра* ж. р. 1) ‘вапняк’; 2) ‘гіпс’; 3) ‘гіпсова фігура; бюст’; *садрар* ч. р. ‘майстер, який робить відливки з гіпсу’ [Толстой 1957, 844]; ч. *sádra* ‘гіпс’, словц. *sadra* ‘гіпс’ [Фасмер III, 825]; ч. *sádrovati* ‘замазувати, шпарувати гіпсом, гіпсувати’; *sádrovcovú* ‘гіпсовий’; *sádrovec* ч. р. *мінер.* ‘гіпс’; *sádrovu* ‘гіпсовий’ [Копецкий, Филипц 2, 288]; п. *zedra* ‘шлак; ошурки’; *zyndra* [Brückner 1927, 652].

2.1. У східнослов’янських мовах споріднені лексеми мають периферійний характер. *Сѣдра* ‘крапля’ зустрічається в пам’ятках церковнослов’янської мови: *Да слышит же его /Луку/ пакы глица: възбоавше страсти, и бывши потто г ко и с драмъ кровнымъ, аггль присто пль оукръпиль (ιδρώσληντλ υρόμρονς λίμλτος)* – із перекладу Псалтиря св. Феодорита Кирського (XI ст.). [Срезневский, III, 907] Тлумачні та етимологічні словники сучасних російської, української і білоруської мов не реєструють слів, які є прямими продовжувачами рос.-цсл. *сѣдра*.

Проте в українській мові досліджувана основа простежується в кількох власних назвах: 1) антропонімі *Сядристий М.С.*, уродженець села Колісниківка на Харківщині (з електронного джерела www.microart.kiev.ua); 2) гідронімі *Сядринка* – річка в Корюківському районі Чернігівської області [СГУ, 551] та 3) топонімі

Сядрине – село в Корюківському районі Чернігівської області, засноване у першій половині XVII ст. [ЧЕД, 788].

Г.Ф. Вештарт у своєму дослідженні «Назви єжы» зафіксувала лексему *сядро* на позначення ‘товстого внутрішнього сала’, яка вживається у білоруській говірці с. Неплі (Нэплі) Брестського району Брестської області [Вештарт, 1971, 134].

2.2. Зареєстроване у «Словнику української мови» діалектне слово *циндра*, *-и*, *циндря*, *-і* ж. р., є запозиченням з польської мови. Воно має такі значення:

1. ‘окалина’: «Аж в учительській стало тісно, коли зайшов /коваль/ Гаврило. За хвилину кімната виповнилась запахом вугільного диму й металевої *циндри*» (Ю. Збанацький); «А це я, товаришу капітан III рангу, *циндру* з нього /чайника/ оббиваю. Драїти буду (Д. Ткач);

2. ‘легковажна людина; кокетлива, пуста жінка’: «– *Циндря* то вона *циндря*, а дивіться, яка вродлива дуже, – промовила головиха на ухо секретарші з суду» (Панас Мирний).

До цього ж ряду належить дієслово *циндрити* розм. ‘безрозсудно витрачати (гроші, майно і т. ін.)’: «От і всі гроші. І я їх не *циндрю*, бо думаю одружитися, обісіло вже молодикувать» (Т. Шевченко). Зазначимо й дієслово доконаного виду *проциндрювати*, *проциндрити* фам. ‘витрачати на що-небудь марно (звичайно гроші, майно)’: «Хіба йому потрібна така дружина, як я? Йому потрібна доярка... а не оранжерейна дівиця, яка стежить за модами і *проциндрює* свою платню на театральні білети» (С. Добровольський); «Я думав: «Що тут робить на світі?» Взяв та й *проциндрив* гарненько ті гроші, що треба було заплатити за аркуш надрукованого паперу» (Т. Шевченко); «Спочатку її доглядала баба, яка записалася сироті в далекі родички й геть *проциндрила* все її добро» (Ю. Яновський) [СУМ VIII, 344].

Дієслівне значення ‘витрачати на що-небудь марно (гроші, майно)’ і значення іменника ‘легковажна людина; кокетлива, пуста жінка’ перегукується з метафоричним значенням англ. *sinder* (*cinder*) ‘те, що малоцінне; сміття’ (див. вище).

У словнику В. І. Даля також є іменник *цындра* ж.р., який зустрічається в південних російських діалектах у значенні ‘гар,

блискітка, іскра, окалина під час кування' [Даль IV, 575]. ЕСУМ [VI, 249] вважає його запозиченням з української мови.

2.3. У живому вжитку прями континуанти цсл. *сѣдра* зберігаються в південнослов'янських мовах, а саме в сербській і хорватській, а також у західнослов'янських мовах – чеській, словацькій і польській.

Можливо, відсутність помітних слідів досліджуваної ізоглоси у східнослов'янських мовах пояснюється церковнослов'янським походженням останньої лексеми.

Що ж до германських мов, то тут ця ізоглоса простежується у північному (давньоісландська, ісландська, фарерська, норвезька, шведська і данська мови) і західному ареалах (у німецькій і англійській мовах). У нідерландській мові відповідне слово є запозиченням із німецької.

В англійській мові, окрім *cinder(s)*, яке є результатом розвитку прагерм. **sendra-*, є також запозичення з німецької *sinter* 1. *метал.* 1) 'шлак'; 2) 'окалина'; 3) 'агломерат'; 2. *геол.* 'натік, туф'; *sinter v sneц.* 1) 'спікати'; 2) 'спікатися' [НБАРС 3, 257].

Також варто зазначити, що у німецькій мові слово *Sinter* ніколи не було особливо вживаним. І хоча воно живе і поза межами мови техніки, у діалектах воно представлено не так широко. На історичній території поширення давньовірхньонімецької воно здебільшого відсутнє.

1 – 2. Індоевропейська основа **sendhro-* на германському ґрунті за чинними фонетичними законами могла перетворитися на *sindra* (*s > s*; *en > in*; *dh > d*; *r > r*; *o > a*), на слов'янському ґрунті ця ж основа могла привести до появи *сѣдро* (*s > c*, *en > ѣ*, *dh > д*, *r > р*; *o > o*). З цього випливає, що залучення церковнослов'янського *сѣдра* (*сѣдра*) для порівняння з германською частиною ізоглоси цілком коректне.

Якщо припустити, що в індоевропейській основі **sendhro-* міститься давній суфікс *-r-*, як зазначає В. Махек, то внаслідок його вилучення отримаємо корінь **sendh-*. Залишається спробувати реконструювати семантику цього кореня, а, можливо, і основи. Як видається, значенням основи **sendhro-* могло би бути 'маленький шматочок / часточка' (як у шетл. і фарер. *sinter*), а сам корінь, на нашу думку, міг би мати значення 'виділяти(ся), відділяти(ся)'.

8. ІСЛ. *PUNGUR* – ЛИТ. *TINGŪS* – РОС. *ТЯЖКИЙ, ТЯЖЕЛЫЙ*

(Розвиток індоєвропейського кореня
*tengh- ‘тягти, розтягувати, натягувати’
у германських, балтійських і слов’янських мовах)

0.1. Ця ізоглоса, як можна зробити висновок, підсумовуючи свідчення більшості дослідників, не викликає особливих сумнівів щодо своєї достовірності. При цьому всіма зазначається походження компонентів германо-балто-слов’янської ізоглоси від індоєвропейського кореня *tengh-* із початковим значенням ‘тягти, розтягувати, натягувати’ [Pokorny 1, 1067 тощо].

Сюди, окрім германо-балто-слов’янських відповідників, що цікавлять нас насамперед, зазвичай відносять авест. *ḍang-* (пор. *ḍanjasānte*, *ḍanjasayente*, дієприкметник *ḍaxta-*) ‘тягти, натягувати лук’, осет. *t’i□nji□n* ‘розтягувати’, вірм. *t’anjr*, род. в. *t’anju* ‘густий, товстий’ (**tṅghju*), лат. *tēmō*, *-ōnis* ‘дишло, голобля’ (**tenksmō*); тох. А *tānk-*, тох. В *tank-* ‘заважати, перешкоджати’ [Ibid.]. До цього ж лексико-семантичного ряду В. Мажюліс відносить також прус. *pertēnūns* ‘той, що затримався’, в якому він вбачає балт. **ten-* ‘тягти(ся), розтягувати(ся), продовжувати(ся)’ (пор. лит. *tęsti* ‘розтягувати, продовжувати’). У такий спосіб у цьому ряді знайшлося місце також і для нез’ясованого досі [див. Trautmann 1910, 397; Endzelīns 1943, 224, де тлумачення подаються обережно, без переконаності, частіше за все з відсиланням до попередніх думок] прус. *pertengninton* (дієприкметник минулого часу дійсного стану наз. в. чол. р.) ‘надісланий’, яке литовський дослідник трактує як утворення від дієслова *perteng-* ‘надіслати’, що походить від ‘доправити’ < ‘притягнути, притягти’ [Mažiulis 1981, 149].

0.2. Як це впливає з прикладів, наведених вище, корінь *tengh-* є загальноіндосвропейським, він засвідчений у різних мовних групах – індоіранській, вірменській, тохарській та ін.

Проте всі дослідники говорять про винятковість відповідників у германських, балтійських і слов'янських мовах [див.: Pokorny, *ibid.*; Miklosich 1886, 350–351; Jóhannesson 1956, 440 та ін.], що дозволило Кр. Стангу звести відповідники в мовах цих мовних груп до однієї ізоглоси [Stang 1972, 58]. Річ у тім, що ці відповідники вирізняються не тільки формальною єдністю, яка не викликає сумнівів, а й єдністю семантичною, що й дозволяє з великою часткою достовірності трактувати їх як північноєвропейську інновацію.

Отже, виникнення в цьому ареалі прикметника, що означає ‘важкий’ (германське, слов'янське), а також ‘лінивий’ (балтійське), можна віднести до явищ, що відбувалися після розпаду індоєвропейської прамови вже безпосередньо в так званому північноєвропейському ареалі.

1.0. У германській частині цього ареалу розглядана ізоглоса представлена виключно скандинавськими відповідниками: д.-ісл. *þungr* ‘важкий’, ісл. *þungur*, фарер. *tungur*, норв., шв. *tung* ‘т. с.’. До цього ж ряду, безумовно, належать близькі за значенням однокореневі слова: д.-ісл. *þungi* ‘ноша, тягар, вантаж’, *þyngja* ‘обтяжувати’, норв. *tyngja*, дан. *tynge*, шв. *tynga*, д.-ісл. *þungð* ‘неприємність, збентеження, утруднення’, норв. *tyngd*, дан. *tyngde*, шв. *tyngd*, а також ісл. *þyngsl* назив. в. мн. ‘горе, печаль, пригнічення’ [Jóhannesson, 440], фарер. *tyngsl*, норв. *tyngsla*. Сюди ж, з урахуванням присутності в цьому гнізді семи ‘утруднення, через силу’, відноситься оркн. *tinsal* ‘мить, момент народження теляти’ [див. Vries 1962, 630].

Наведений вище ряд слів автори всіх етимологічних словників скандинавських мов без будь-яких розбіжностей у думках відносять до індоєвропейського кореня **tengh-* із наведенням найближчих відповідників у слов'янських і балтійських мовах [див.: Jóhannesson, *ibid.*; Vries 1962, *ibid.*; Nielsen, 429; Falk, *Torp* 2, 1299].

Отже, враховуючи таку однаковість думок авторів етимологічних словників скандинавських мов, можемо з упевненістю

констатувати бездоганність формальної сторони наведених відповідників.

Проте, враховуючи специфіку нашого дослідження, а також необхідність докладнішого тлумачення слів, що вивчаються, за допомогою даних мов інших груп, належних до північноєвропейського союзу, ми вбачаємо потребу в детальнішому простежуванні семантичних процесів, які відбувалися в лексемах із цим коренем.

1.1. На наш погляд, доцільно простежити весь комплекс значень, які мають лексеми, залучені нами до аналізу, оскільки, як видається, саме в розвитку семантики полягає пояснення певного відхилення в семантиці цієї ізоглови в її литовській частині – пор. ісл. *þungur* ‘важкий, тяжкий’ і лит. *tingùs* ‘лінивий’. Хоча, на перший погляд, семантика наведених прикладів дуже близька (власне, в жодному з етимологічних досліджень така відповідність ніколи не підлягала сумніву), вона не є, однак, ідентичною. Це тим більш цікаво, тому що в цьому випадку, на наш погляд, ми маємо справу з певною дихотомією, де, з одного боку, єдиним блоком виступають германські (скандинавські) і слов’янські приклади зі значенням ‘важкий’, а з другого – балтійські (литовські) зі значенням ‘лінивий’. Хоча навіть на перший погляд неважко побачити близькість цих значень, видається цікавим простежити, в якому саме місці семантичного ланцюжка відбулося відділення литовської частини. Далі ми намагатимемося якомога детальніше простежити семантику відповідних лексем у різних мовах.

1.2. Д.-ісл. *þungr* (форми найвишого ступеня – *þungastr*, *þungstr*), за даними словника В. Бетке, має такі значення: 1) ‘важкий (за вагою); важкий, із великою вагою тіла; повний’: *gerir mér þungt ok hqfugt* ‘моя голова стає важкою і сонною (я стаю втомленим)’, *þungt fyrir* ‘важка перешкода’; 2) ‘важкий у русі, незграбний, лінивий’: *skipit var þungt undir arum* ‘корабель був важкий щоб гребти (рухатися вперед)’, *eke m maðr gamall ok þungr ok vanr lítt gongum* ‘я – стара, важка на підйом людина’, *honum váru augu þung* ‘у мене мутні, ліниві очі (я погано бачу)’, *þungr ok þrjótlyndr húskarl* ‘лінивий та примхливий слуга’; 3) ‘скрутний, трудний, пов’язаний із клопотом’: *má ae sliku marka hversu þungan matarafla*

þeir áttu? ‘які труднощі в вас із доставкою їжі?’, *var hann oss þungur í skiptum* ‘мені з вами важко’; 4) ‘тяжкий (щоб перенести, витримати), поганий, дурний, несприятливий’; 5) ‘скрутний, пригнічений, гнітучий’; 6) ‘недружній, ворожий’ [Baetke, 789–790].

Із наведеного матеріалу видно, що в давньоісландській мові ‘важкий’ із відтінком ‘лінивості’ виступає на другому місці, хоча, як свідчать приклади, це значення ще можна трактувати як переносне, оскільки ознака лінивості стосується в частині випадків неживих предметів.

В ісландській мові спостерігаємо майже ідентичну картину: *þungur*, вищий ступінь *þungri*, найвищий *þungstur* 1. ‘тяжкий’; 2. ‘важкий, тяжкий, такий, що важко рухається; лінивий’: *þungurtillgangs* ‘той, що насилу пересувається (від старості, ожиріння і т. п.)’, *þungura sér* ‘якому важко пересуватися’; 3. ‘трудний, важкий’; 4. ‘сильний (про течію, вітер)’; 5. ‘похмурий, стурбований, сумний’; 6. ‘загрозливий’ [Берков, Бедварссон, 904].

Давньоісландський та близький до нього ісландський матеріал свідчать про те, що спочатку значення ‘важкий’ і ‘лінивий’ були дуже близькими одне до одного в межах однієї лексеми. Слід зазначити, що ця обставина є досить важливою для нашого дослідження, оскільки в інших мовах ці значення розташовані на більшій відстані одне від одного, а в деяких випадках доводиться констатувати присутність ледве помітного відтінку значення, що нас цікавить.

1.3. Данський відповідник *tung* має такі значення: 1. ‘тяжкий’; 2. ‘трудний, стомливий’; 3. ‘великої ваги’; 4. ‘важкий, такий, що погано перетравлюється (про їжу, також перен.)’; 5. ‘тяжкий, сумний, гіркий (про долю)’; 6. ‘нездібний, некмітливий’; 7. ‘похмурий, безрадісний’; 8. ‘глибокий (про сон)’; 9. ‘помпезний, вигадливий (про стиль)’; 10. ‘спекотливий, душний, гнітучий (про погоду, атмосферу і т. ін.)’ [Крымова 1975, 722].

У цьому випадку можна говорити лише про відносну наявність семи ‘лінивість’. Частково можна помітити цю ознаку в значенні ‘нездібний, некмітливий’ – у нашому випадку це значення можна тлумачити як ‘такий, який має лінивий розум’ і т. п. Однак наве-

дений матеріал дає змогу констатувати, що в данській мові (в порівнянні з ісландською) в загалом відбулася спеціалізація значень і функція ‘лінивого’ перейшла до слова *lad*.

1.4. У шведській та норвезькій мовах спостерігається картина, більшою мірою подібна до данської, аніж до ісландської, хоча з формального погляду відповідні лексеми ідентичні як ісландським, так і данським: пор. шв. *tung* (*tyngr*, *tyngst*) ‘важкий’, *tung luft* ‘важке, задушливе повітря’, *tung mat* ‘важка, жирна їжа’; *tung söm* ‘важкий сон’; *tung suck* ‘важкий подих’, *tung stil* ‘важкий стиль’, *tung sorg* ‘тяжке горе’ [Миланова 1973, 615]. Однак значення ‘лінивий’ у цьому ряді також присутнє – його можна віднайти в семантиці таких словоформ, як шв. *túngfötad* ‘той, що важко йде’, *túngrodd* ‘нешвидкий (про веслове судно)’, перен. ‘важкий на підйом’.

1.5. Далі слід зазначити, що загальногерманського слова на позначення ‘важкості’ або ж ‘лінивості’ не існує. В інших мовах германського ареалу функціонують слова власне германського походження. Це, зокрема, англ. *heavy* ‘важкий’, відповідники якого не виходять за межі германських мов: пор. д.-англ. *hefig*, д.-сакс. *hebig* (дан. *hevig*), д.-в.нім. *hebīg*, д.-ісл. *hǫfugr*, *hǫfigr*, які походять від герм. *habuȝa, *habīȝa* ‘вага’ [ODEE 1967, 434].

Зважаючи на те, що в давньоанглійській мові не зафіксовано відповідника д.-ісл. *þungr*, можна припустити, що ізогласа *þungr* – *tingus* – *тяжкий* проходить тільки по скандинавських мовах германського ареалу, не охоплюючи решти германських мов. Однак видається цікавим проаналізувати англійський синонім (якщо розглядати германський ареал у цілому) із погляду розвитку семантики. Отже, стосовно англ. *heavy* в «Оксфордському словнику англійської мови» зафіксовані такі значення: I. У прямому фізичному розумінні: 1. З великою вагою, важкий. Значення, протилежне ‘легкому’. Фіксується з 1000 р.; 2. Той, що має велику вагу в порівнянні з розміром (про хліб, випічку); 3. Вагітна; 4. Той, що набув ваги з додаванням чого-небудь; 5. тех. Такий, що стосується товарів, тканин, порід тварин і т. д. з більшою, ніж зазвичай, вагою; 6. військ. Такий, що стосується гармати великого калібру;

7. військ. Той, хто несе важке знаряддя або устаткування (про солдатів); II. Той, що визначає дію фізично важких предметів: 8. Той, що має велику інертну силу; 9. Про землю, дорогу; 10. Те, що важко перетравлюється (про їжу); 11. Норовливий (про коня); III. Вагомий, серйозний: 12. Такий, що має велике значення, серйозний (у наш час у такому значенні не вживається); 13. Серйозний, вагомий, важливий, значний; IV. Такий, що має важкий вигляд, дію, звук: 14. Про небо, хмари і т. д.; 15. Той, що має порівняно велику товщину або масу, є масивним, позбавленим легкості, граційності, елегантності, делікатності: *The good humour and content which was expressed in their heavy features* (В. Скотт, «Роб Рой») ‘хороший характер і задоволення, які були відображені в їхніх крупних (важких) рисах’; 16. Той, що має важкий звук; 17. заст. Про наголос; V. Про повільну або мляву дію; 18. Про осіб, їхні якості: важкий і повільний у розумових вправах; 19. Той, що діє або рухається повільно, незграбно, через силу; позбавлений живості або старанності; млявий, лінивий, незграбний: *If that surly spirit melancholy had bak'd thy bloud, and made it heavy, thicke* (В. Шекспір [OED 5, 179–180]).

Останні значення стосуються стилю, театральної фрази, а також впливу на почуття, однак, на нашу думку, не є надто показовими. Наведені вище приклади цілком наочно демонструють розвиток семантики однієї й тієї самої лексеми, крок за кроком фіксуючи найменші відтінки в значенні. Такий детальний опис був необхідним для нас для того, щоб показати всю гаму можливих значень, поки не відбулася значеннєва диференціація за допомогою синонімічних утворень.

Отже, видається можливим висунути припущення про те, що в розвитку споріднених слів із ідентичним значенням відбуваються аналогічні процеси, які в свою чергу є універсальними і залежать уже не від формальної сторони слова, а від семантики. Одним словом, семантичний розвиток слова з певним значенням є наче «запрограмованим», і нам необхідно встановити цей алгоритм. У цьому випадку в такій ролі виступає, на наш погляд, набір значень, представлених в «Оксфордському словнику англійської

мови». У такий спосіб ми отримуємо ідеальну модель, яку використовуватимемо в подальшому дослідженні. Відразу слід зазначити той факт, що визначення відхилень від «ідеалу» є не менш важливим завданням, оскільки саме ці відхилення і зумовлюють особливість тієї чи тієї мови.

1. 1–5. Після аналізу даних германських мов ми можемо з більшою чи меншою впевненістю сказати, що давньоісландське (відповідно й ісландське) слово найповніше представляє можливий розвиток семантики. В інших мовах, які складають ізоглосу, цей розвиток зазнав змін із виникненням синонімів (*lad, dóven*), які приймають на себе частину функцій зазначеної лексеми.

Оскільки наша розробка частково базується на припущенні про те, що семантичні явища мають універсальний характер, для підтвердження цієї думки і продовження аналізу ізоглоси спробуємо проаналізувати її слов'янську і балтійську частини, застосовуючи обраний раніше метод.

2.0. Слов'янський матеріал у цьому випадку вирізняється як близькістю своїх рефлексів, так і повнотою семантики, оскільки прикметник, що цікавить нас, у слов'янських мовах може бути витлумачений як похідне утворення від однокореневого дієслова: пор. рос. *тяжелый, тяжкий*, укр. *тяжкий*, блр. *цяжкі*; ст.-сл. *тѣжькъ* 'βαρύς', б. *тѣжък*, с. *тѣжакъ*, жін. р. *тѣшка*, слвн. *těžak, težka*, ч. *těžký*, слвц. *t'ážký*, п. *ciężki*, в.-луж. *ćežki*. Відносно ст.-сл. *отѣжъчити* 'βαρῆν' вважається, що давнішою формою є **tęgъкъ*, -ж- пояснюється формою вищого ступеня *тѣжий* [Trautmann 1923, 318 – цит. за Фасмер IV, 140]. Сюди ж відносяться р. *тягáть, тяnúть, тягáться, тѣжба, тягáло, тѣгáлий*, укр. *тяг, тягáти, -ся, тягáти, тягну́*, блр. *цягáць, цягну́ць*, д.-рус. *тягати, тяго* с. р., род. в. *тягесе* 'ремінь' (пор. дан. *tíst* 'ремінь', шв. діал. *tist(e)* 'т.с' [Jóhannesson, 440]), ц.-сл. *растѣшати, растѣжж* 'distrahere, розтягти', б. *тѣгна* 'тяжію, важу', с. *тѣг* 'вага, тяга', *натѣгнути, нàтѣгнѣм* 'натягувати', слвн. *tégniti se* 'розтягуватися', ч. *tahati, táhnouti* 'т. с.', слвц. *tiahnut* 'т. с.', п. *ciągnąć*, в.-луж. *ćahać, ćahnyć*, н.-луж. *săgaś, sěgnuś*; усі вони беруть початок у прасл. **tęg, *tęgnōti*, яке в свою чергу є спорідненим із авест.

ḍanḷayeiti ‘тягне (віз)’, ‘натягує лук’ і т. д. [Фасмер IV, 139; ЕСУМ 5, 697–700; Вору́с, 83].

Отже, на слов’янському матеріалі перевіряється припущення з приводу значення індоєвропейського кореня **tengh-* – ‘тягнути і т. д.’

Однак нас цікавить насамперед прикметник із семою ‘важкий’, який, на відміну від іменника із значенням ‘тяга’ і дієслова ‘тягнути’, що мають індоєвропейський вік, за нашим припущенням, було утворено вже в північноєвропейську епоху.

2.1. У російській мові відомі такі значення слова *тяжелый*: ‘вагомий, тяжкий, обтяжливий, гнітючий’, додаткові нюанси значення розкриваються в таких словосполученнях, як *он тяжел на́ ногу* ‘погано ходить, не любить ходити або неохоче рушиться з місця’, *тяжел на подъем* ‘довго збирається’ [Даль 4, 455]. У детальнішому викладенні значень, яке представлено в «Словаре современного русского литературного языка», можна спостерігати такий перелік значень: 1. Той, що має велику вагу, з вантажем великої ваги, що вимагає для свого пересування або підняття великої витрати фізичної сили енергії (протилежне значення – ‘легкий’); 2. Огрядний, масивний, присадкуватий і той, що здається таким (про людину, тварину); 3. Такий, що важко пересувається, сповільнений, незграбний, перен. ‘такий, що повільно міркує’ (про розум); ~ *тяжелый, тяжел на подъем* – ледащий, який важко береться за що-небудь; такий, що не любить виходити, виїжджати тощо; 4. Позбавлений легкості, швидкості, незграбний (про ходу, рухи); 5. (Тільки ж., прост.) Вагітна; 6. Такий, що відчувається як тягар, який поглинає всі сили, можливості; обтяжливий, тяжкий; 7. Такий, що вимагає великих витрат фізичних або розумових зусиль; важкий; 8. Такий, що завдає труднощів, утруднення; важкий, скрутний; 9. Неприємний у спілкуванні, співжитті, такий, що гнітюче діє на тих, хто його оточує, своєю вдачею, характером тощо; 10. Такий, що завдає фізичних страждань, муки; болісний; 11. Обтяжливий, похмурий, гнітючий; 12. Такий, що володіє великою силою, могутністю; сильний, могутній; 13. Такий, що виражає себе якнайкраще; такий, що хворобливо відбивається, важко переноситься [ССРЛЯ 15, 1246–1258].

Як впливає з наведеного вище матеріалу, в російській мові слово *тяжелый* має, окрім інших, значення ‘лінивий’, яке розкривається у фразеологізмі *тяжелый на подъем*, значення якого, а саме 1. ‘важко, неохоче рухається з місця, виїжджає, виходить і т. п. будь-куди’ і 2. ‘з важкістю, неохоче приймається за що-небудь, іде на що-небудь’ [ФСРЯ, 543], цілком можуть стосуватися і прикметника *ленивый*.

Український прикметник *тяжкий* має такі значення: 1. Який має велику вагу; важкий; протилежне *легкий*; 2. Великий, масивний (про людину, тварину і частини їх тіла); 3. Позбавлений легкості, швидкості (про ходу, біг і т. ін.); 4. Здійснення, проведення чи подолання якого потребує великих зусиль, крайнього напруження; 5. Який несе з собою страждання, характеризується знегодами, труднощами, поневіряннями і т. ін.; 6. Значний за ступенем, інтенсивністю; 7. Дуже сумний, гнітючий, безрадісний (про думки, почуття, настрої і т. ін.); 8. Дуже густий, непроглядний (про туман, імлу і т. ін.); 9. Дуже густий, сильний і неприємний (про запах і т. ін.); 10. Який виражає суворість, похмурість; 11. (тільки ж., розм.) Вагітна [СУМ 10, 342–344].

У цьому випадку значення ‘лінивий’ не фіксується. Однак існування подібного значення можна припустити в таких випадках, як «Денис, *тяжкий на бігу, приплентався пізніше за всіх і порадював новиною: загубив картуз*» [Г. Тютюнник, «Вир», – із картотеки СУМ] і под. У діалектних матеріалах, поданих в ЕСУМ, можна побачити різні відтінки значення, що нас цікавить, у таких дериватах: *тежжур*, *тяжжур* ‘важка, гладка людина’, *отяжіти* ‘обважніти’, *отяжілий* ‘обважнілий’, *обтяжати* ‘бути тягарем; робити важчим для сприймання; накладати тягар обов’язків’ [ЕСУМ 5, 699–700].

У перекладних російсько-українських словниках фразеологізм *тяжелый на подъем* перекладається як ‘тяжкотілий, сидень’ [Иваницкий, Шумлянский 2, 202], ‘важкий на підйом, нерішучий, млявий’ [УРРУФС, 335]. Виходячи з того, що було сказано, можна припустити, що в українській мові частину функцій загальнослов’янського *тяжкий* прийняв на себе синонім *важкий*.

Слово *важкий* відоме також і в російській мові у значеннях, синонімічних відносно *тяжелый* [див. Даль 1, 159–160], проте в цьому випадку можна спостерігати зміщення значення в бік значущості, статечності тощо, тобто це слово у розгляданому випадку є синонімічним поширенішому *важный*.

В українській мові ми маємо справу з протилежним явищем – *важкий* є більш семантично наповненим: 1. Який має велику вагу; 2. Великий, масивний (про людину, тварину та їх частини тіла); 3. Позбавлений легкості, швидкості, характерний для руху когонебудь значного вагою, незграбного або втомленого (про ходу, біг і т. ін.), де особливо показовими, на наш погляд, є ті значення, які можна умовно назвати «тими, що їх бракує» (у порівнянні із значенням слова *тяжелый* у російській мові); 9. Нелегкий для порозуміння, незлагідний у стосунках; непривітний (про людину та її вдачу) [СУМ 1, 277–279].

Слово *важкий* є утвореним від *вага* германським запозиченням – пор. д.-в.-нім. *wāga*, н.-в.-нім. *wage* ‘ваги’, яке прийшло до східних слов’ян, напевно, через польську мову [Фасмер 1, 263]. Слово *вага* фіксується в українській мові з XIV ст. [ССМ 1, 150], у російській – із XVI [СлРЯ XI–XVII 2, 9], *важкий*, яке в російській мові вживається досить рідко, з XVII ст. в українській мові виступає нарівні з *тяжкий* [ІСУЯ 1, 178] і навіть переймає частину його функцій. На цьому етапі розвитку мови саме *важкий* є нейтральним членом синонімічної пари *важкий* – *тяжкий*.

На прикладі долі однокореневих слів у близькоспоріднених мовах ми маємо змогу спостерігати процес, існування якого ми передбачали на прикладах германських мов: виникнення синонімів і розподіл значень.

2.2. У польській мові слово *ciężki* відоме в таких значеннях: 1. Важкий, такий, що має вагу; нелегкий, такий, що має значну вагу або важкість: *c. wóz, młot, metal*; 2. Важкий (складний для виконання або перенесення), який обтяжує: *ciężka praca*; 3. Обважнілий, нерухливий, незграбний, повільний: *Nie bądź tak ciężki, jak ołów* ‘не будь таким важким, як свинець’; 4. а) сумний, страшний, вражаючий; б) грізний, небезпечний, смертельний; 5. Набрид-

ливий, суворий, немилосердний, нелюдський [SJP 1, 335–336]. Значення, яке в нашому випадку є найцікавішим, тобто ‘обважнілий, нерухливий, незграбний, повільний’, зафіксоване також і в давніших історичних джерелах польської мови – див. *ciężki* 2. ‘nieruchawu, osiężaly, nieskory’ в С. Б. Лінде [Linde 1, 309], у «Словнику польської мови XVI століття» серед інших зафіксоване значення ‘osiężaly, niezgrabny, gnuśny’: *Tacy ludzie bywają tłuści (leniwi) / ... / [piacy / ciężcy* ‘такі люди бувають товсті (ліниві), сплячі, важкі’ [Sł. P. XVI w. III, 511]. Синонімічний ряд прикметників, в якому вжите слово, що нас цікавить, свідчить про те, що в цьому випадку ми маємо справу зі значенням зразка ‘лінивий і под.’, яке, як свідчать дані зазначеного словника, є досить давнім. Проте в «Старопольському словнику», свідчення якого сягають XV ст. та давніших часів, *ciężki* не фіксується у таких значеннях [див. Sł. Stp. 1, 306–307]. Відразу треба зазначити, що відсутність того або того значення в словнику зовсім не говорить про його відсутність у мові – у цьому випадку слід враховувати виключно конфесійний характер текстів, що стосуються ранніх часів. А релігійні тексти, як відомо, польською мовою перекладалися насамперед із латинської, тому в багатьох випадках спостерігається пряме калькування, наприклад, *krzysz czyąsky gravissimum pondus* ‘важкий хрест’, *rocze czyoszkyc* ‘manus graves, важкі руки’. За умов такої двомовності, коли перекладачі конфесійних та світських текстів є значною мірою «прив’язаними» до мови оригіналу, що диктує свої закони, певний відтінок значення міг залишитися непоміченим. Із другого боку, якщо подібне значення справді відсутнє в мові певного періоду, ми можемо з більшою чи меншою вірогідністю встановити час його виникнення – XV–XVI ст.

Чеське слово *těžký*, як і його відповідники в інших слов’янських мовах, фіксується насамперед у значенні ‘важкий’ [див. Machek 1957, 528; Trávníček, 1799; SSSJČ, 811–812], а також у значеннях ‘масивний; великої ваги; трудний; нелегкий; хворобливий’ тощо [SSJČ, 811–812]. Проте в «Чесько-німецькому словнику» Й. Юнгмана зустрічаються також такі значення: *pieochybny* ‘нерухли-

вий', *nerychlý*, *negarný*, *neobratný* 'невправний, незграбний', 'schwerfällig', тобто 'неповороткий, незграбний, важкий на підйом', 'schwer', наприклад, *kůň, člověk, stařec lety těžký* [Jungmann IV, 586–587].

З усього, що було сказано в останніх параграфах, можна зробити висновок про те, що в західнослов'янських мовах слова, які є продовженням слов. *težьkъ, мають той самий діапазон значень, що й розглянуті вище східнослов'янські, а також германські лексеми, проте відсутність деяких значень у джерелах, які відображають найдавніший стан писемної мови, дозволяє висловити припущення про те, що значення 'лінивий' розвинулося пізніше, але за притаманною мовам певної групи моделлю. Однак ця теза потребує підтвердження, тому продовжимо розгляд свідчень слов'янських мов.

2.3. У південнослов'янських мовах також відомі рефлексії слов. *težьkъ з аналогічними значеннями:

б. *тежъкъ* прикм. 1. Хто має велику вагу. 2. Що вимагає великої праці, великих зусиль. *Тежък труд. Тежка задача*. 3. перен. Що викликає тривогу, хвилювання, безрадісний, похмурий. *Тежък живот*. 4. перен. Суворий, строгий, жорстокий. 5. перен. Напружений, утруднений. 6. перен. Той, хто повільно рухається; повільний, лінивий. *Тежък човек*. 7. Оснащений могутніми засобами для бою. 8. просторіч. про жінку: вагітна [БТР, 953–954];

с. *тежак* 1. важкий; 2. трудний; 3. суворий; 4. серйозний; 5. болісний; 6. (про людину, характер) тяжкий; 7. (про рухи, ходу) в'ялий, повільний, неповороткий, тяжкий [Иванович, Петранович 1976, 638].

Особливо чітко простежується значення 'лінивий' у болгарській мові (див. 6-е значення поданої словникової статті). З матеріалу інших джерел можна неодноразово переконатися у звичності подібного значення: *тежък, -жка, -жко* 11. розм. Той, хто повільно, ліниво або з незадоволенням учиняє що-небудь [РСБКЕ 3, 391–392]. Це значення відбите також у фразеологізмі *тежка гемия* (букв. 'важке судно'): 1. людина, яка вчиняє все повільно, в'яло, якій важко прийняти рішення тощо; 2. ірон.

важлива персона [ФРБЕ 2, 394], ‘важкий на підйом’ [БРФС, 564], ‘важкий на підйом, нерішучий, в’ялий’ [Стоянов, Чмир, 122].

Аналогічна схема присутня і в с. *тэжак*, про це свідчить хоча б той факт, що в «Систематичному словнику сербохорватської мови» це слово подане в такому ряді: *отромити(се)* ‘обважніти, стати важким, неповоротким, важким на підйом’, *отромболитисе* ‘стати пасивним, неактивним’, *незграпан* ‘невправний, незграбний, неповороткий’, *трапав* ‘незграбний, невправний’, *крут* ‘негнучкий’ [СРСХЈ, 195].

Проте, як і в більшості розглянутих нами випадків, давнє *тэжак* у значенні ‘лінивий, неповороткий’ витісняється не такими полісемантичними синонімами. З.О. Балтійська частина ізоглоси, що розглядається в цій роботі, представлена лит. *tingùs* ‘лінивий; недбайливий; в’ялий; повільний у роботі’ (*tingti* ‘розліновуватися, ставати лінивим’ [Fraenkel 1962, 1093; Lyberis, 830]). Формальна спорідненість литовського рефлексу зі слов’янськими і германськими відповідниками досі ні в кого не викликала сумнівів [див. Fraenkel 1962, *ibid.*; Vūga II, 628 і т. д.; Smoczyński 2007, 679]. Однак про семантичні аспекти відповідника досі ніде не йшлося. Утім, саме ця проблема, на наш погляд, потребує окремої уваги. Розглядаючи германський і слов’янський матеріал, ми намагалися звернути увагу на сукупність значень рефлексів у цих мовах.

3.1. Слід зазначити, що германські і слов’янські слова є багатозначними, тут присутні значення як ‘важкий’, так і – в більшості випадків – ‘лінивий’. Що ж до литовського слова, то воно є моносемантичним – тут присутнє єдине значення – ‘лінивий’: *tingùs* ‘лінивий’, присл. *tiñgiai, tingus* ‘opieszały, gnusny, leniwy; tardus, piger, leniwy’ (у словнику К. Сірвідаса [див. Širvydas, 131]), пор. *E]mi tingùs pra[chime* ‘я лінивий у проханні’, *tingus pri wisokios maldos, tingùs màno bernėlis sunkių darbėlių dirbti* ‘лінивий мій милій важку роботу робити’ [див. Vūga II, 628].

У латиській мові слово з таким коренем не збереглося – значення ‘важкий’ і ‘лінивий’ мають у ній слова з іншими коренями: *slinks, kūtrs, laisks* ‘лінивий, повільний’, *smags, grūts* ‘важкий’.

Єдиним рефлексом балт. *ting-* у латиському ареалі можна вважати лтс. (власне куршське) *Tingernieki* (-er- – діал. від -ur-) – село (або мешканці села) **Tinguri?* [Būga I, 488].

Оскільки ми вилучили з ізоглоси прус. *pertengginons* (див. вище), литовське *tingùs* залишається єдиним вірогідним елементом цієї ізоглоси в балтійському ареалі.

3.2. У нашому дослідженні ми вже вдавалися до практики розгляду синонімічних утворень (див. англійські, українські приклади). У цьому випадку вважаємо доцільним проаналізувати синонім не лит. *tingùs*, а слово, яке за значенням відповідає рос. *тяжелый* й ісл. *þungur* – лит. *sunkùs*: 1. Такий, що багато важить. 2. Для виконання, придбання якого потрібно багато сил, зусиль. 3. Такий, що завдає турботи, горя. 4. Неприємний, неспокійний, гнітючий (про внутрішній стан). 5. Такий, що має відчутні прояви, різко відбувається, різко відчувається. 6. Такий, що стосується важливої справи, великий: *Sunkus nusikaltimas* ‘тяжкий злочин’, *sunki nuodėmė* ‘тяжкий гріх’. 7. Суворий, жорстокий. 8. Небезпечний для життя (про хворобу, поранення і под.). 9. Такий, що довго перетравлюється, ситний, дуже поживний. 10. Такий, що повільно пересувається, не бариться, лінивий: *Jis prie darbo tai labai sunkus būdavo* ‘Він до роботи бував дуже важким (неохочим)’; *Yra tinginės ir sunkios žmoniu širdys klausyti* ‘Людські серця є дуже лінивими і важкими для того, щоб слухати’; *Greitas paimti, bet sunkus atiduoti* ‘швидкий, щоб узяти, але важкий, щоб віддати’. 11. Нерухливий, невірний, незграбний. 12. Утомлений, обважнілий. 14. Такий, що звинувачує, сердитий, образливий, грубий. 15. Твердий, не пухкий (про землю). 16. Задушливий, такий, що тисне (про повітря). 17. Складний, заплутаний. 18. Такий, що має велику силу, потужний. 19. Вагітна [LKŽ XIV, 171–178].

Як можна перекоонатися з поданого вище матеріалу, семантичні функції *þungur* – *тяжкий* у литовській мові перейшли до слова *sunkùs*, причому разом із значенням ‘лінивий’.

1–3. Виходячи з того, що було сказане вище, можна дійти висновку про те, що, скоріш за все, семантичний поділ германо-балтослов'янської лексики **tengh-* відбувся досить давно, можливо,

балтійська частина ізоглоси зі значенням ‘лінивий’ відокремилася вже в північноєвропейський період. Від того часу, через сильну конкуренцію синонімів, ця частина ізоглоси із закріпленням за нею єдиним значенням виявилася найслабшою ланкою, бо відповідні рефлекси збереглися лише в литовській мові. Інша частина, яка охоплює германські (скандинавські) і слов’янські мови, зберегла обидва значення: ‘важкий’ і ‘лінивий’. Про те, що таке співіснування є можливим, свідчать розглянуті нами синонімічні приклади в германських мовах і литовській мові, де слова з іншими коренем мають обидва значення – як ‘важкого’, так і ‘лінивого’.

**9. ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОРИНЬ
*(S)KEUB/P- / *(S)KOUB/P- / *(S)KŪB/P
'ЗГИНАТИ(СЯ); ПІДНІМАТИСЯ, ВИСОЧИТИ,
ОГИНАТИ' І ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ В ГЕРМАНСЬКИХ,
БАЛТІЙСЬКИХ І СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ**

Зазначений у заголовку індоєвропейський корінь, на нашу думку, став основою для двох германо-балто-слов'янських ізоглот: 1. англ. *hip* – прус. *kaīubri* – укр. *купина́* та 2. нім. *Höcker* – лит. *kuprà* – укр. *кúпер*. У своєму дослідженні ми намагатимемося довести правильність цього твердження.

Англ. *hip* – прус. *kaīubri* – укр. *купина́*

0. Ця ізоглот подається у списку Кр. Станга без слов'янської частини [Stang 1972, 27], крім того, далі він зазначає, що її можна віднести до особливих прусько-германських відповідностей, виникнення яких дослідник пояснює особливо близькими зв'язками між германськими і західнобалтійськими діалектами [Ibid., 78].

Така думка висловлюється і в «Етимологічному словнику німецької мови» [Kluge 21, 307], а в інших історичних і етимологічних словниках германське слово подається без відповідників поза межами германського ареалу [див. OED V, 295–296; Falk, Topf 1, 775; Nielsen, 166].

До проблем, пов'язаних із визначенням цієї ізоглоти, можна віднести не тільки існування відповідників у слов'янському ареалі, а й східнобалтійські відповідники, які, маючи ідентичну стосовно західнобалтійського *kaīubri* форму (пор. лит. *kaubrė́*, лтс.

kauburs), позначають не яку-небудь колючу рослину, як у випадках із германськими, пруськими і частково слов'янськими лексемами (див. нижче), а 'пагорб, горб', і це значення зустрічається також у слов'янському ареалі (пор. укр. *ку́тинá* 'горбик на луці чи болоті, порослий травою або мохом; багаторічна рослина лілійних із схиленими квітками та довгим кореневищем' [СУМ IV, 402], а також *неопалима купинá* а) у біблійній міфології – 'терновий кущ, який горить і якимось чудом не згоряє'; б) у церковному вжитку – назва ікони із зображенням богородиці, яка ніби рятує від пожежі [СУМ V, 349]).

Коло проблем, пов'язаних із зазначеним відповідником, спробував узагальнити В. Топоров у словниковій статті, присвяченій пруському слову. У ній він беззастережно наводить слов'янські відповідники і, зазначивши, що в слов'янських словах об'єдналися два значення ('колюча рослина' і 'височина'), з урахуванням східнобалтійського відповідника і даних пруської топоніміки, пропонує тлумачення пруського слова як 'височини, пагорба' [див. Топоров III, 104–105]. Проте в цьому випадку, на наш погляд, слід виявляти певну обережність, оскільки, як зазначає О. Трубачов в «Етимологічному словнику слов'янських мов», «зв'язок абсолютно всіх форм... із постульованими реконструкціями може виявитися у певному сенсі вторинним зближенням, залишкові «шви» якого вгадуються досі» [ЭССЯ 12, 57].

Отже, нами визначено коло основних проблем, пов'язаних із досліджуваною ізоглосою, і ми намагатимемося певною мірою їх розв'язати. На наш погляд, це можливо тільки після якомога детальнішого ознайомлення з наявним матеріалом.

1. У германському ареалі відповідні слова представлені в більшості мов (відсутні лише ісландські відповідники): д.-сакс. *hiopra* 'терник', д.-англ. *hēopa* 'ожина', *hēope* 'шипшина; насіннева коробочка шипшини; кущ, шипшина' [Clark Hall, 178]; англ. *hip* 'плід шипшини (дикої троянди) або троянди взагалі' [OED V, 295], часто вживається у сполученні *hips and haws*: *That no Fruit grows originally among us, beside Hips and Haws; I fed on scarlet hips and stony haws* (*haw* 'плід глуду') [Ibid.].

Д.-в.-нім. *hiufo*, с.-в.-нім. *hiefe* ‘шипшина (кущ)’ є назвою, яка зустрічається в біблійних текстах від XV ст.: *in der flamen des feuers des hifdorns*, а також *der im was derschinen in dem hifdorn (brennen der Dornbusch)* [Jelinek, 369], тобто в цьому випадку *hiefe* – біблійне дерево, яке запалилося перед очима пророка Мойсея! (пор. укр. *неопалима купина*). Нім. *Hiefe* – ‘шипшина, плід шипшини’, однак це слово могло означати також інші колючі рослини, наприклад, у «Німецькому словнику» Грімів зазначається, що *hiefe* є відповідником *tribullus* у Вульгаті [Grimm IV(2), 1309], а це латинське слово означає 1) ‘терник’ і 2) ‘чили́м’.

Ф. Клуге зазначає, що германське просте за будовою слово в німецькому ареалі було витіснене складним словом *Hagebutte* ‘шипшина, плід шипшини’, проте продовжує своє існування в Одерпфальці до Гессена і Альгау включно [Kluge 21, 307].

Згадаймо також д.-шв. *hjuþon*, дан. *hyben* ‘плід шипшини’, *hybentjørn* ‘глід, білий терен’, норв. *hjūpa* ‘шипшина’, і, звичайно, форми з початковим *n-* на зразок норв. діал. *njuþa*, шв. *nypon* та *njuþon* (під впливом таких утворень, як *steinhjūpa*) [Nielsen, 166 та ін.].

1.1. Для наведених вище германських форм відтворюється прагерманський архетип **heurōn-*, **heuron-*, який походить від і-є. **keub-*, що ж до значення наведених слів, то тут окреслюється досить тісне семантичне коло, що містить назви таких рослин, як терен, шипшина, ожина, а також їхніх плодів.

2.0. Як уже зазначалося вище, Кр. Станг подає у своєму списку розглядану ізогласу без слов’янської частини. Однак В. Топоров у своєму дослідженні про пруську мову, поруч з германськими і пруською формами, наводить також слов’янські рефлексії прасл. **kǫpina* [Топоров III, 105]. Слід також зазначити, що слов’янські етимологічні словники тлумачать ці слова переважно в межах слов’янського матеріалу, підкреслюючи, що йдеться про давнє утворення з суфіксом *-ina* від **kǫpa*, однак у такому випадку «привертає до себе увагу наявна слов’янська стародавність утворення і ширший матеріал, ніж у слова-основи» [ЭССЯ 12, 64]. В етимологічному тлумаченні переважають думки дослідників, які

пов'язують слов. **kop-* із лит. *kat̃pas* 'кут'; з іншим вокалізмом – лит. *kũt̃pas* 'кривий', *kũt̃pti* 'мимовільно погнутиися, робитися кривим', лат. *campus* 'поле', гр. κάμπη 'нагинання', κάμπτο 'згинаю' [Фасмер II, 420; БЕР III, 196 тощо]. Ми вважаємо за потрібне представити весь можливий набір значень слов'янських слів, перш ніж співвідносити слов'янські словоформи з германськими і прусською.

2.1. У слов'янському ареалі рефлекси можливого елемента досліджуваної ізоглоси *kopina представлені майже в усіх мовах. Видається доцільним почати огляд слов'янських форм із півдня ареалу: пор. ст.-сл. *кѡпина* βίτος, *gubus* 'кущ; ожина', б. *кѡпина* 'колючий повзучий чагарник із чорними соковитими плодами, ожина; плід цієї рослини', діал. 'особливий вид дрібного агрусу', похідні: *пѡлска кѡпина* 'рослина *Rubus caesius*, ожина', *кѡпинак* 'зарості ожини', *кѡпиняк* 'місце, заросле купиною', *кѡпинов*; у власних назвах: *Капінков*, *Капіннов*, *Капінновски*, *Капінски*, *Капінчев*, *Капинярски* з гіперкоректним *a* замість *ъ*, у топонімії: *Капинова*, *Капиньдовица*, *Кѡпиновото*, *Кѡпінчо* [див. БЕР III, 196], а також застар. діал. *кѡмпіна*, *кѡмпінъ*, макед. *капина* 'ожина (рослина і ягода)', діал. *купина*, *кѣринка*, хорв. *курина* 'ожина, *Rubus fruticosus* L.', с. *купина* 1. 'рослина з задерев'янілими продовгуватими гілками (зазвичай колючими) з роду *Rubus*, яка має пальцеподібне складне листя та їстівні плоди; плід і чагарник'; 2. 'агрус'; *црвена* (*чрлена*, *питовна*) *купина* 'малина', *црна купина* 'ожина' [РСХКНІ XI, 46], словн. *коріна* 'ожина, *Rubus fruticosus*', діал. *коріна* 'малина' [ЭССЯ 12, 63].

Із наведених вище прикладів випливає, що рефлекси слов. *kopina в південнослов'янському ареалі є переважно назвами різних колючих плодових чагарників: малини, ожини, агрусу, а також їхніх плодів.

2.2. У західнослов'янських мовах спостерігається різноманітніша картина: пор. ст.-ч. *курина* (назва рослини), ч. *курина* 'жмут; кущик; ожина', словц. *курина* 'ожина, *Rubus fruticosus*' [ЭССЯ 12, 63], ст.-п. *кѣрина* (*Кѣпина травнаѧ кѣсть*) [Там само], п. *кѣрина* 'грудка; купка рослин, що ростуть разом' [Linde 2, 345], 'височина

на луці, в полі, болоті; пагорок; купа каміння в полі; зарості на воді' [SJP II, 317]. Польські назви відрізняються від тих, що були представлені раніше, тим, що *кєра* і *кєріна* є синонімами, які можуть один одного замінювати, про що свідчать словникові статті, які відсилають від одного з аналізованих нами слів до іншого [див Linde 2, 345; SJP II, 317]. Ф. Славський зазначає, що *кєріна* відома в польській мові з XVIII ст., проте звертає також увагу на більше поширення **кєріна*, якщо порівнювати його з твірним словом **кєра*. Семантику слов'янського **кєра* польський дослідник пояснює як 'щось таке, що виступає, випирає, підноситься над оточенням', і в такий спосіб, на думку автора, виникає назва 'куща, що росте з землі жмутом пагонів' [Sławski 2, 2.2 (7)]. Однак таке тлумачення не може пояснити всі значення, що існують у слов'янських мовах, тобто значення, ознайомлення з якими ми продовжимо.

Що ж до західнослов'янського ареалу, то тут спостерігається певна «розкиданість» значень, яка виявляється вже в чеській мові, де поряд із значеннями, характерними для південнослов'янських лексем ('ожина; кущики'), з'являється загальніше значення 'жмут', а в польській мові повністю зникають значення, стосовні колючих рослин, проте з'являються значення, пов'язані з підвищенням, випиранням над тим, що оточує. Складається таке враження, що межа польської мови є своєрідною межею поширення двох різних назв, повністю ідентичних за формою.

2.3.1. Продовжимо огляд слов'янського матеріалу представленням прикладів із давньоруської мови, в якій *кѣпина* позначає насамперед біблійний 'терен, βάτος, *gubus*': *купина горяше* / *ó βάτος καίεται πυρί*, *gubus igitur igne* (у «Книзі виходу» за списками XIV ст.), *Коупиноу та неопальноу... достоино славимъ* [Срезневський I, 1369], *коупина* – 'терновий кущ, терен; (неопалима) купина': *посем же ѡвисѣ ему [Мойсею] Ъъ в купинѣ ѡгнь* (Лаврентьевський літопис, Володимирський літописний звід 1305 р., за списками 1377 р. [СДРЯ IV, 332]).

Отже, у східнослов'янських мовах з'являється «книжна» (точніше, південнослов'янська) *купина*, пов'язана передовсім із біблійним палаючим перед очима Мойсея кущем терну. Ця обста-

вина є надзвичайно важливою, оскільки вона дає змогу дійти висновку про те, що зазначене слово – явище не східнослов'янське, а південнослов'янське, яке через старослов'янську, тобто давньо-болгарську, мову потрапило до східнослов'янської писемності. У такому разі можна стверджувати, що слова на зразок *купина* в значенні 'колючий кущ' у східнослов'янських мовах є елементом південнослов'янським.

Подальший розгляд відповідних лексем у східнослов'янських мовах має посприяти з'ясуванню ситуації.

2.3.2. В українській мові перед нами розкривається гама найрізноманітніших значень: *купинá* 'зелень на грудці серед води, а також і сама грудка' [Грінченко II, 327], *ку́пина*, *ку́пині* 'горбик на луці чи на болоті, порослий травою або мохом', *ку́пина* 'велика кількість чого-небудь складеного, зсипаного горою в одному місці' (те саме, що й *ку́па*); *купинá* 'багаторічна рослина лілійних із схиленими квітками та довгим кореневищем', застар. 'скупчення рослин, стебла яких ростуть від поверхні ґрунту пучком' [СУМ IV, 402], *неопалима купинá* (див. вище).

Окрім біблійного тексту, *неопалима купинá* зустрічається також і в народній мові, правда, тлумачення цього словосполучення (показовим також є той факт, що це слово виступає виключно в зазначеному словосполученні) переконливо свідчить про його книжне походження – «ясенець білий, або «неопалима купина», що росте на півдні нашої країни, у теплі безвітряні дні огортається легкими речовинами, які вона виділяє» [ЗП, 29].

«Неопалима купина фігурує в багатьох українських народних переказах і легендах. Цю квітку оголошено заповідною... Її можна зустріти у нас у Медоборах на крутих гірських схилах» (із картотеки СУМ).

Вона часто зустрічається також у поетичних текстах, наприклад, у Лесі Українки:

*Тож найбільший пророк наш блукав
сорок літ вкупі з нами в пустині,
хоч із ним розмовляв сам Господь
віч-на-віч з огняної купини,*

а також у ширшому значенні – як символ незламної України – у В. Сосюри:

*Як та купина, що горить – не згора,
живе (Україна) у стежках, у дібровах,
у зойках гудків, і у хвилях Дніпра,
і в хмарах отих пурпурових.*

У цьому випадку ми так само, як це було з західнослов'янськими назвами, спостерігаємо розмежування значень: це і значення, пов'язані з височінням над навколишнім середовищем, тобто 'пагорб; грудка', пор. також *ку́пина* 'заросла грудка, болотна грудка' з Полісся, *купина́* 'нерівна грудкувата, бугриста поверхня' [МСБГ 6, 110], *купі́на* 'мурашник' [Онишкевич, 396], і також зазначені вище значення на зразок 'купка, жмут'. Але є також значення, пов'язані з рослинами, одне з яких має безсумнівно книжне (тобто південнослов'янське) походження і з'являється у старослов'янській мові (інший шлях розвитку ми вже мали можливість спостерігати в південнослов'янському ареалі, де рефлекс **kǫpina* відомі й народній мові), а друге, тобто назву трав'яної рослини, можна за пропозицією Ф. Славського тлумачити як 'жмут, що росте з землі, височить над землею'. У такому разі йдеться про розвиток першого значення ('пагорб, грудка').

2.3.3. У білоруській мові фіксується майже такий самий набір значень: *ку́пина* 'грудка' [ТСБМ 2, 757], діал. *ку́пина* 'мохова грудка' [ТС 2, 251], *купі́на* 'грудка, яма, вир' [СПЗБ 2, 573–574], *ку́пына* 'болотна грудка; жмут' [див. ЛП, 44]. У цьому випадку додається значення 'яма, вир', яке могло виникнути як дзеркальне відображення стосовно 'грудки'.

2.3.4. У російській мові картина мало відрізняється від тієї, що ми мали можливість спостерігати в українській і білоруській (а також частково польській) мовах: пор. діал. *ку́пина* 'горбочок на низовинному або болотистому місці, що поросло мохом, травою' (смол., пск.), *купина́* 'рослина купена' (курськ., орл., ворон.) і 'вид конвалії *Convallaria polygonatum* L.' (калуж.), а також назва інших трав'яних рослин: яструбинки синцевидної, китяток звичайних, вероники орхідейної [СРНГ 16, 101].

Форма *купена* скоріш за все є варіантом форми *купина*, який існував, можливо, ще в праслов'янський період, про що свідчать форми на зразок с. і хорв. діал. *kùrjena* 'чагарникова рослина *Rubus fruticosus* L.' (з XVI ст.), д.-рус. *купѣна* 'назва рослини' [СлРЯ XI–XVII 7, 125], блр. діал. *купѣна* 'рослина *Polygonatum*' [ЭССЯ 12, 63].

2.1–3. Наведені вище слов'янські лексеми, як уже зазначалося, походять від прасл. **kǫrina*, яке, в свою чергу, є суфіксальним утворенням від **kǫra* / **kǫrь*, що також відоме в багатьох слов'янських мовах: пор. слвн. діал. *kup* 'пагорб (голий або зарослий)', н.-луж. *kura* 'острів на річці', п. *кєра*, діал. *кара* 'купка, група дерев; острів на річці, порослий чагарниками', *кутра* [Górniewicz I, 160], словін. *kǫrǎ* 'обмілина, поросла очеретом, на озері', блр. діал. *купа* 'торф' [ЭССЯ 12, 56].

Далі в «Етимологічному словнику слов'янських мов» зазначається, що **kǫra* / **kǫrь* важко «відірвати», а часом і відрізнити від **kura* / **kurь*, яке виступає в близьких або тотожних значеннях на зразок 'купи, груди', при цьому йдеться і про індоєвропейські відповідники останнього з їхнім стійким повторенням семантики 'купи' та 'гори'. У світлі цих порівнянь і типологічних можливостей форми з носовим голосним – вторинні варіанти, тобто відношення **kura* – **kǫra* можна інтерпретувати як **kouřā* – **kutrā*, пор. в останньому випадку лит. *kùtra* 'жовно, гуля', лтс. *kutra* 'горб; грудка' МЕ II, 312» [ЭССЯ 12, 56]. Далі зазначається, що (як про це згадувалося вище) існує й інша думка, згідно з якою акцентується первинність носового в корені та значення кривизни, пор. лат. *campus* 'поле' < 'вигин', гр. *καμπή* 'вигин', лит. *katras* 'кут'. На перший погляд, усі названі значення загалом близькі, особливо за умов реконструкції (поняття 'вигин' розташовують біля значення 'пониження, впадина' > 'лук, поле' та значення 'гора' < 'випуклий вигин'), проте існує вірогідність особливого походження перерахованих індоєвропейських слів із основою **kamp-* – від кореня **kat-*, тобто досить далекого від **keu-p-* / **kou-p-*, що лежить в основі слов. **kura* [Там само].

Однак семантика слов'янських слів і особливо суфіксального утворення **kǫrina* вказує на зв'язок із германським ареалом, де

в нашому випадку спостерігається послідовне продовження і.-є. **kaub-*. За таких умов видається доцільним підтримати гіпотезу, що пояснює слов. **kqp-* як інфіксований варіант і.-є. **koup-* (про чергування *b/p* див. нижче).

Залишається лише проаналізувати балтійський матеріал, у якому може виявитися та остання риса, яка в порядку не зовсім чітку наразі картину.

3.1. Слово, з якого ми почнемо балтійську частину нашої розвідки, це, безперечно, певною мірою загадкове прус. *kaūubri* (безсумнівна кон'єктура – **kāubri*). Воно фіксується в нечисленних пруських текстах лише один раз. Тому цілком природно, що стосовно нього існує чимало тлумачень і сумнівів. Аналізоване пруське слово виступає в такому контексті: *kaūubri bhe strigli turrei tans tebbei pijst* 'Dorn und Disteln soll er dir tragen' [Mažiulis II, 201], тобто 'терни та чортополохи принесе земля тобі'. Значення 'терен' є ексклюзивним для всього балтійського ареалу, де точний фонетичний відповідник пруського слова – лит. *kaubrẽ* – має значення 'пагорок, височина' (див. далі). У зв'язку з цим деякі дослідники намагаються мотивувати пруську назву терну в такий спосіб: **kāubri* можна тлумачити як 'protuberance or excrescence on a plant (випуклість або наріст на рослині)', пор. *viršugalvio kauburys* 'tuber parientalis (тім'яна кістка)', звідки розвиток значень: 'outgrowth; excrescence (паросток; наріст)' → 'swelling' (on a plant) 'набряк' (на рослині) → 'thorn (шип)' [В. Смолстиг – цит. за Топоров III, 105]. В. Топоров вважає, що «оскільки *kaūubri* є *hapaх*'ом і оскільки топоніми фіксують за одним винятком тільки форму **kaup-* (пор. *Saupeaps*, *Kaupnitten*) для певного підвищеного місця, нагромадження, пагорка, то всі занадто визначені висновки щодо цього слова ризикують бути недостатньо достовірними» [Там само]. Далі дослідник припускає, що могла мати місце певна приблизність у відтворенні німецького тексту в пруському перекладі; наприклад, він міг передавати приблизно таке: 'пагорки (нерівності)... принесе земля (рілля) тобі', і пропонує для порівняння той же набір значень у рос. *бу́гор*, що й у лит. *kaubrẽ* і под. [див. СРНГ 3, 237–240], особливо ж виокремлю-

ється *бугóристый*, що стосується ниви або луки [Там само, 237].

Однак наявність наведених вище германських і слов'янських прикладів, а також той факт, що терен є рослиною, яка досить часто згадується в релігійних текстах, свідчать про те, що в цьому випадку *kaïubri* могло означати саме те, що ми бачимо в німецькому перекладі – ‘терен’.

Утім, не можна дійти достатньою мірою достовірних висновків без аналізу східнобалтійських прикладів.

3.2. У литовській мові існує багато варіантів названої вище лексеми: *kaubrẽ* (формально точний відповідник прусського слова) ‘гірка, пагорок; горб’, *kauburỹs* ‘невелика височина; вершина гори, пагорба; грудка’, анат. ‘здуття; височина’, *viršugalvio kauburỹs* (*tuber parientalis*) *regimieji kauburiai* (*Thalami optici*), *kaïbras*, *kaubrỹs*, *kaïburas* ‘т. с.’, *kauburẽ* ‘вершина гори’ [LKŽ V, 417–418].

У зв'язку з цим слід навести й інші приклади із чергуванням кореневого голосного: *kūbrỹs*, *kūbris* ‘спина біля ший, хребет’, жарт. розм. ‘спина, горб; вершина гори; пагорок, пагорб; нерівність, височина’, *kūburas* ‘вирита кротом грудка землі’ (те саме, що й *guburas* – див. нижче), *kūbūrė* ‘пагорб, височина, горб; купа’, *kuburỹs* ‘вершина гори; пагорб, височина; ‘купа; грудка’ [LKŽ VI, 752–754].

Цілком очевидно, що в цьому випадку ми маємо справу з іншим словом зі списку Кр. Станга: пор. лит. *kaïbras*, *kaïbrė* ‘пагорб, височина, вершина гори’, *kaïburas*, лтс. *kauburs* ‘пагорок’, яке зіставляється з д.-в.-нім. *houf* ‘купа’, д.-сакс. *hōp*, д.-англ. *héap* [Stang 1972, 27].

Далі дослідник висловлює думку про те, що лит. *kaïpas* ‘купа’, ст.-сл. *kirъ* ‘т. с.’, рос. *кyна* мають у корені і.-с. *p* і через це не можуть мати нічого спільного з наведеними вище балтійськими і германськими словами [Ibid.].

Ця теза є дуже важливою, адже якби вона була повністю доведеною, то з вибудованого нами ряду повністю випала б слов'янська частина.

Проте щодо цього є також інша думка, яку ми спробуємо представити.

Поza всяким сумнівом, і.-є. *p* дає в балтійських і слов'янських мовах *p* (у германських у такій позиції маємо *f*), а і.-є. *b – b* (у германських мовах – *p*). Однак дослідниками вже давно було помічено чергування *Tenuis: Media* у первинних коренях, що дозволило В. Кіпарському присвятити окрему працю питанням такого чергування. Увагу дослідника привернуло існування дублетів слів, які, маючи майже ідентичні значення, розрізняються певними приголосними [Kiparsky 1968, 73–74]. Він наводить цілий список таких дублетів, серед яких можна було б зазначити найцікавіші для нашого дослідження пари: у латиській мові – *gubens, gubenis* ‘купа’ – *kupena* ‘замет’, у литовській – *gaubras, gaubrys* ‘пагорок’ – *kaubras, kauburas, kauburyš* ‘пагорок; гуля, жовно’ [Ibid., 85, 90]. Це явище, яке спостерігається також і в слов'янських мовах, дослідник пов'язує з впливом фінських мов, де, як відомо, відбувається змішування дзвінких і глухих приголосних [Ibid., 73–97]. Проте подібне чергування могло відбуватися також і в раніші, індоєвропейські, часи, про що думав і Кр. Станг, наводячи авест. *kaofa* ‘гірський хребет’, д.-перс. *kaufa* з *f < ph* [Stang 1972, 27] (див. нижче думку В. Мажюліса).

З усього зазначеного вище випливає, що варіанти **kaub- / *kaup- / gaub-* можуть розглядатися як рефлексії спільного кореня. Отже, сюди можна долучити лит. *kuprà* ‘спина; будь-яке підвищення’ [LKŽ VI, 929], *kaūpas* ‘купа’, яке ще Е. Френкель уважав синонімом *kaūbras*.

3.3. Що ж до латиської мови, то в ній іще більше поширене явище, яке В. Кіпарський називає *b/p-Fälle* (через сильніший вплив фінно-угорської лівської мови, вплив, який діє й досі): *kauburs* ‘пагорок’ [ME II, 172, де *kaub-* також трактується як синонім *kaup-*], *kàupre* ‘пагорок, вершина гори’ [Ibid.], *kuburis* ‘погано випрасуване місце на одягу’ [Ibid., 297], *kupeņa* ‘купа’ – пор. *kupt* ‘стискатися, злипатися в грудку, клубок’, *kupina* ‘купа, замет’, *kuprs* ‘горб’ [Ibid., 317], *kaūba* ‘вершина гори’, *kaupra* ‘неродючий (часто оброслий мохом) пагорок; купа’, *kàupris* ‘вершина пагорка’ [HE I, 593–595], *kubrītis – kupr(ī)tis, kubris – kuprs* [Ibid., 666].

У новому латиському етимологічному словнику К. Каруліса зазначені також інші слова, зокрема *kupena* ‘купа, пучок, оберемок’, яке виводиться з і.-є. **keup-*, **kup-* ‘згинати; вигин; купа’, що в свою чергу походить від кореня **keu-* ‘гнути, гнутися’ [Karulis 1, 445]. Тобто, основним значенням автор вважає не ‘гостроту’, як це впливало б із попереднього матеріалу, а ‘вигинання’.

Цей корінь досить часто виступає і в східнобалтійській топоніміці – пор. (у Латвії) *Kupris*, *Kupri* (назва хутора та луки), *Kuprene* (назва луки), *Kupreni* (назва місцевості) тощо, а також лит. *Kuprà* (назва гори), *Kùpras* ‘т. с.’, *Kùprė* (назва річки), *Kupriaĩ*, *Kùprėnai* (назви садиби), а також пруський топонім *Cupritin* [Endzelīns, 177].

3.2–3. Усі перелічені вище слова належать до географічної термінології і містять сему ‘гора, височина’, тому тут важко знайти сліди семантики, пов’язаної з терном або будь-якою іншою колючою рослиною.

Що стосується словотвірного аспекту, то поруч із суфіксом *-r-*, характерним для пруської і литовської мов, зустрічається суфікс *-in-*, а також *-en-*, притаманний насамперед слов’янським утворенням. Що ж до інфіксації кореня, то це явище також можна спостерігати у східнобалтійських назвах, пор. лтс. діал. *kumburs* ‘шишка’, *kumburis* ‘невелика височина, пагорб’: *kuburis*, лит. діал. *kuburỹs*, лтс. діал. *kaũba* ‘вершина гори’ тощо [Urbutis 1981, 92]. Це явище К. Буга пов’язував із спадком куршської мови та зазначав «синонімічність» кореня *kumb-* із коренем *kaub-/kub-*: *kumbris* ‘горб’, лит. *kum̃bris* ‘Schiffsrippe (шпангоут)’, *kumbrỹs* ‘нахил’, *kum̃buras* ‘горбок’, діал. *kumburỹs* ‘кут’, лит. *kaũbrė*, *kũbris* тощо [Būga III, 210]. В. Урбутіс вважає, що межа цього явища не завжди збігається з межами поширення куршської мови [Urbutis 1981, 91], тому, напевно, можна вважати його більш універсальним.

Отже, можна з повною впевненістю стверджувати, що інфікований корінь є цілком реальним і міг існувати і в давніші часи, тобто за доби балто-слов’яно-германської спільноти.

Що ж стосується словотвірних елементів, то в цьому зв’язку слід зазначити, що наявність суфікса *-r-* не є суто балтійським

явищем, так само, як *-in-*, як можна було перекоонатися, не є чисто слов'янським елементом.

У слов'янських мовах досить поширеними є слова, утворені від кореня *куб-/куп-* за допомогою суфікса *-r-*: пор. рос. *кубырь* 'трав'яниста рослина дягель', *купырь* '(рослина родини зонтичних) дудник лісовий, буги́ла лісова, яги́ця звичайна, борщівник розсіченолистий; валеріана блискуча; свербіга східна' тощо [СРНГ 15, 386; 16, 105–106]; слова, які О. Трубачов тлумачить як утворення з суфіксом *-урь* від дієслівного кореня **kupiti* з очевидним значенням 'пахнути' [ЭССЯ 13, 115–116].

В. Топоров віддає перевагу тлумаченню цих слів як належних до одного ряду з прус. *kaūbri*, а також рос. *бугор*, і доходить висновку про те, що «подібно до того, як корінь *буг(о)р-* може означати в російській мові певні некорисні для людини і худоби рослини, так і в пруській мові корінь *kaubr-* міг стосуватися також і якої-небудь рослини» [Топоров III, 106].

Таке твердження видається надто категоричним, оскільки, як уже зазначалося вище, слід зважати на стилістичну орієнтацію пруського тексту, де вірогідніше йдеться про 'терен', аніж про 'полин' або що-небудь подібне.

3.1–3. У цьому контексті становить інтерес ознайомлення з тлумаченням пруського слова (яке в нашому дослідженні представляє балтійський ареал), запропонованим знаним сучасним прусистом В. Мажюлісом.

Воно є цікавим завдяки певній «альтернативності» стосовно нашого підходу, тому що його основу складає, так би мовити, «пробалтійський» шлях (на відміну від балто-слов'яно-германського в нашому дослідженні).

Водночас варто порівняти наслідки двох різних підходів до однієї проблеми.

У своєму дослідженні «Словотвірні релікти в гідронімії України та Польщі в слов'яно-балто-германській перспективі» цієї проблеми певною мірою торкався А. П. Непокупний. Після ретельного аналізу величезного корпусу ономастичних назв, у творенні яких брав участь суфікс *-r-*, дослідник, зокрема щодо семантико-

словотвірної моделі «корінь ‘згинати, вигинати’ + *-r*-суфіксація», зазначає, що вона «в залежності від розташування означуваного об’єкта може означати: 1) ‘звив по вертикалі’ – і тоді це термін підвищеного рельєфу або 2) ‘звив по горизонталі’ – і тоді це термін рівнинного рельєфу (наприклад, закрут річки)» [Непокупний 1996, 145]. Названа модель словотворення, на думку дослідника, виявляє себе у значній кількості дериватів, ряд яких іще довго залишатиметься відкритим. Далі вчений наводить дуже цікаві для нашого дослідження приклади з праць М. Бьоліка, зокрема назви двох польських озер: *Gebory Duże: Gebory Male* – від прус. *gemb-*, а також укр. *жбир* ‘скеля, гора; височина; намул, мілина; сіножаті, порослі купиною та кущами’, споріднене з лат. *gibber* ‘горбатий; бугристий’, *gibbur* ‘горб, бугор’ тощо [Там само, 146].

На думку автора «Етимологічного словника пруської мови» В. Мажюліса, недоліком загальноприйнятої етимології (яка пов’язує західнобалтійське слово з германськими відповідниками) є те, що її автори, формально розчленовуючи прус. **kāubri* на корінь **kaub-* та суфікс *-r-*, не намагаються аналізувати найважливіше – історію творення цього слова. Видається, – як уважає литовський учений, – що прус. **kāubri* ‘колючка, терен, будяк’ < **kaubrē* ‘т. с.’ походить від ‘колючки терну’ (вона є дещо кривою) < **‘викривлено гостра річ’* < балт. діал. **kaubrē* ‘таке, що викривлено стирчить, височіє’. Балтійський діалектний (прусько-литовський) іменник В. Мажюліс розглядає як похідне, утворене за допомогою флексії **-ē*, напевно, від балтійського прикметника **kaubra-/kaubrā-* ‘таке, що викривлено стирчить’, пор., наприклад, лит. діал. *bendrē* ‘спільна лука’ = ‘спільна справа’ ← прикметник *bendrā* (ж. р.), відповідно також *beñdras* (ч. р.). Прикметник (*o/ā*-основа) балт. **kaubra-/kaubrā-* ‘таке, що викривлено височіє (покриває)’ (→ іменник – лит. *kaūbras* ‘пагорб’) = прикметник (*o/ā*-основа) слов. **kaubra-/kaubrā-* ‘т. с.’ (→ іменник **kubrъ* і, відповідно, **kubrā*), вони є похідними від балто-слов’янського дієслова **kaub-/keub-/kūb-* ‘згинати(ся) височіючи (покриваючи)’, від якого йдуть лит. (**keub-* >) *kūb-ti* ‘пригинатися (до землі)’ [див. LKŽ VI,

753]. Додамо також слов. (дієслівний корінь **keub-* → прикметник **keuba-/ *keubā-*) іменник *čubъ*, відповідно *čuba* і под.

Це балто-слов'янське дієслово В. Мажюліс відносить до індоєвропейського діалектного дієслова **(s)keub/ *(s)koub-/ *(s)kūb-* 'згинати(ся) покриваючи / покривати(ся) згинаючи(сь)', пор., наприклад, д.-в.-нім. *houf* 'купа', *huf* 'стегно', д.-англ. *hiopo* 'терен' тощо, яке є індоєвропейським дієсловом **(s)keu-/ *(s)kou-/ *(s)kū-* 'т. с.', розширеним детермінативом **-b-*.

Індоєвропейський дієслівний корінь **(s)keu-/ *(s)kou-/ *(s)kū-* 'згинати(ся) покриваючи / покривати(ся) згинаючи(сь)' + детермінатив **-p-* є основою іншого кореня – **(s)keup-/ *(s)koup-/ *(s)kūp-* 'т. с.', який є давнішим, ніж і.-е. діал. **(s)keub/ *(s)koub-/ *(s)kūb-* 'т. с.' (тут початкова фонема **-p-*, напевно, розчленувалася на **-p-* і діал. *-b-*), і залишив чимало похідних у багатьох індоєвропейських мовах. Звідси і балто-слов'янське дієслово **keup-/ *kaup-/ *kūp-* 'згинати(ся) покриваючи' > лит. *kaip-ti* 'згрібати купу' (тобто робити з землі і под. певне викривлене покриття) тощо. Згадаймо також утворений від того ж балто-слов'янського дієслова за допомогою суфікса **-ra-* балто-слов'янський прикметник **kaupra-/ *kauprā-* 'що викривлено височіє', звідки іменник *kaipras* 'височина', а також *kauprà* 'т. с.' [LKŽ V, 439], слов'янський іменник **kuprъ* тощо [див. Mažiulis II, 60–62].

1–3. Семантичний аналіз досліджуваної ізолекси дає, зрештою, таку картину значень: германські мови – 'терен, шипшина; куш і плід', слов'янські мови – 'терен, ожина, малина, агрус; куш; плід'), 'височина, грудка', балтійські мови – (пруська) 'терен' і 'височина', (східнобалтійські) 'грудка; вершина гори' і под. У цьому випадку стає очевидним, що певна семантична (за відносною близькості формальної, оскільки тут спостерігається значна синонімія як у корені, так і в словотвірній частині) близькість, що об'єднує в одну ізогłosу германські, південнослов'янські (ізогłosа також охоплює і чеську мову, а рефлексії слов. **kopina* в українській і російській мовах можна розглядати як старослов'янськи, тобто елементи південнослов'янські) і пруську мови. Цілковито вірогідним є також те, що значення 'терен' є вторинним стосовно

‘нерівності, височини’, проте утворення цього значення на такій формальній основі і є північноєвропейською інновацією, що утворилося на основі індоєвропейського словника.

Далі ми продовжимо аналіз розвитку індоєвропейського кореня $*(s)keub/p-/*(s)koub/p-/*(s)kūb/p-$ на теренах, що нас цікавлять.

Нім. *Höcker* – лит. *kuprà* – укр. *ку́пер*

0. Ця ізоглоса для Кр. Станга є беззаперечною тільки в її балтогерманській частині, слов’янську ж представлено з певним застереженням: «правдоподібним є зв’язок із рос. *ку́н(е)п*» [Stang 1972, 31]. Тому видається доцільним розглядати її в світлі попередньої розвідки (англ. *hip* – прус. *kaūubri* – укр. *купина́*), на основі якої робиться висновок про те, що зазначена ізоглоса є відображенням розвитку індоєвропейського кореня $*(s)keub/p-/*(s)koub/p-/*(s)kūb/p-$ ‘згинати(ся) покриваючи; височіти, огинати тощо’ (див. вище).

Ознайомлення з описаним вище семантичним спектром, який, попри наявність спільних ознак (‘височина; те, що стирчить, гостре’), свідчить радше про паралельний розвиток одного й того ж кореня з досить близькими формально рефlekсами, але водночас належними до певних семантичних типів. Наочним прикладом, представленим у тексті, була картина, зафіксована в балтійських мовах: у той час, як прус. *kaūubri* ‘терен’ вочевидь тяжіє до германо-південнослов’янського ареалу, лит. *kaubrẽ*, *kauburỹs*, які формально є точними відповідниками пруського слова, виступають у значеннях ‘гірка, пагорб, невелика височина’ і примикають до північнослов’янського ареалу. У багатьох етимологічних дослідженнях ці приклади подаються в одній словниковій статті, однак, на наш погляд, у таких випадках завжди виникають утруднення, коли потрібно відтворити ланцюжок семантичного розвитку (формальна сторона, як уже зазначалося вище, у цьому випадку сумнівів не викликає). На нашу ж думку, розвиток індоєвропейського кореня $*(s)keub/p-/*(s)koub/p-/*(s)kūb/p-$ виявляється прикладом паралельного існування ізоглос, об’єднаних лише спільною семантичною основою.

У світлі сказаного нам видається доцільним проаналізувати ізогласу, винесену в заголовок другої частини статті.

У цьому зв'язку слід зазначити, що її аналіз загалом мало представлено в етимологічній літературі. Частіш за все такі паралелі не викликають особливих сумнівів [див. ЕСУМ 3, 146; ЭССЯ 13, 114; Фасмер II, 420; Sławski 3 (4–5), 377–378; Boryś, 274; Fraenkel, 314; Karulis 1, 446; Smoczyński 2008, 83], якщо не вважати сумнівом того, що деякі дослідники взагалі не залучають слов'янську частину [див. Kluge 21, 313; ME II, 319; СГГЯ 1, 73]. Окремо слід зазначити те, що ця ізогласа представлена в ареалі, що нас цікавить, порівняно фрагментарно: у германській частині тут представлена тільки німецька мова, у балтійській – тільки східнобалтійські (хоча в цьому випадку категорично такого стверджувати не можна через фрагментарність даних пруської мови), що ж до слов'янських мов, рефлексів в яких, як уже зазначалося, викликають певні сумніви у семантичному розумінні, то відповідники представлені тільки в польській, українській і російській мовах (особливо вражає відсутність цього слова в білоруській мові – див. нижче).

Така обмежена кількість матеріалу, з одного боку, обмежує наші можливості щодо статистичної верифікації фактів, а з другого – сама по собі є цікавим явищем, на яке слід звернути увагу.

1. У германському ареалі, як уже було зазначено, відповідники представлено дещо обмежено: пор. д.-англ. *hofer* 'горб; здуття', д.-сакс., д.-в.-нім. *hovar* 'горб', с.-в.-нім. *hocker, hog(g)er* 'горб; спина' [Kluge 21, 313; Jelinek, 374], які в сучасній німецькій мові мають продовження в слові *Höcker* із такими значеннями: 1. 'височина, пагорок, пагорб'; 2. а) 'горбик, шишка, горб (верблюда)'; б) 'опуклість, виступ, нарід (також патологічний) на кістках, відросток; в) перен. (у множині) 'нерівності, шорсткість'; 3. 'горбатий, горбун, тварина з горбом' [Тиандер, 637].

У «Німецькому словнику» Гріммів дається історична довідка, в якій, зокрема, представлені такі дані: найдавніші форми – д.-в.-нім. *hofar, hovar*, а також д.-англ. *hofer*, пор. н.-в.-нім. *hofer, hōfer*; у цьому ряду також зафіксована в XIII ст. швейцарська форма

hoger. Згодом відбуваються зміни, і в верхньонімецькому словнику першої половини XV ст. фіксується вже форма *hoker*, пізніше з'являється орфографічний варіант *hocker*: *der bauch wird voran hin gehen und der hocker hinden nach* 'живіт іде вперед, а горб назад', *unsern hocker wollen wir nicht wissen* 'своїх горбів ми не хочемо знати'. Є також форма з умляутом *höcker*: *sie füren ir gut auf der füllen rücke, und ire schetze auf der kamel höcker* 'вони везуть вас на спинах коней, а скарб ваш на горбах верблюда'. Ця форма переважає в сучасній літературній мові (маємо на увазі літературну мову XIX ст.): *ein zwerg... mit einem spitzen höcker* 'карлик із гострим горбом'; у переносному значенні *hocker* також уживається для позначення нерівностей ґрунту: *ich will für dir her gehen, und die höcker eben machen* 'я хочу для тебе сюди іти та нерівності (горби) рівняти'. У медичній термінології відомі такі поняття, як *ellbogenhocker* 'гострий кінець ліктьової кістки', *armhocker* 'опуклість на руці'. Є також значення 'наріст на камені': *an der seite (des Beireisschen diamanten) bemerkte man einem schwache hocker, einem nierenformigen auswuchs* 'на боці (баварського алмаза) було знайдено тонкий ниркоподібний наріст' [див. Grimm IV (II), 156].

У сучасній німецькій мові стосовно слова *Höcker* словники фіксують такі значення:

1. 'утворена з жирових відкладень подушка на спині верблюда': *das Dromedar ist in Kamel mit einem Hocker* 'дромедар – це верблюд із одним горбом'; *das Trampeltier mit zwei Höckern* 'бактриан із двома горбами', *die Höcker des Kamels sind Fettdepots, von denen die Tiere in Notzeiten zehren* 'горби верблюда – це жирові запаси, якими тварини за потреби живляться';

2. а) 'виникла на хребті внаслідок розростання опуклість, горб' (у людей): *er hat einem Höcker zwischen den Schultern* 'у нього горб між плечима';

б) 'підвищене місце, невелике здуття на певному місці поверхні тіла': *eine Nase mir einem Höcker* 'ніс із горбиком,

в) 'невелике підвищення на землі, ґрунті; пагорок': *Rechts lag ein breiter Berg mir zwei flachen Höckern* 'праворуч була розлога гора з двома пласкими відрогами' [Duden 3, 1268; WDG, 1877].

Слово *Höcker* часто виступає як частина складного слова: *Höckergans* ‘бурий або білий гусак з відносно довгою шиєю і з горбиком на дзьобі’, *Höckernase* ‘ніс із горбиком’, *Höckerschwan* ‘лебідь із чорним горбом та з оранжево-жовтим дзьобом’, *Höckerraupe* ‘горбата гусинь’, *Höckerschneck* ‘моховиця, горбиця’, *Höckertaube* ‘сенегальський чубатий голуб’, *Höckertragend* ‘горбатий’, *Höckerwal* ‘горбатий кит’.

Для повнішої семантичної картини доцільно навести також значення суфіксальних прикметникових утворень *höckericht*, *höckerig* (написання, що в «Німецькому словнику» Грімів вважається неправильним), історичний розвиток яких видається таким: д.-в.нім. *hovaroht*, с.-в.-нім. *hovereht*, новіші форми – *hogerecht* та *hokerecht*, *hockericht*, *hogkericht*, а також *hackericht*. У сучасній літературній мові прийняте написання *höckericht*, *höckerig*. У цьому, а також у сучасних словниках *höckericht*, *höckerig* подаються щодо:

1. людей і тварин: *der an einem fus oder hand gebrechlich ist, oder höckericht ist* ‘хто кривий на ногу або руку’;

2. речей, які вказують на нерівності: техн. *höckericht mineral das bald grözere, bald kleinere, bald stumpfe und scharfe erhöhunger und vertierfunger hat* – про мінерали, які мають більші або менші, тупі або гострі підвищення та поглиблення; досить часто про нерівності ґрунту: *alle tal sollen erhöhet warden, und alle berge und hugel sollen genidright warden und was ungleich ist, sol eben, und was höckericht ist, sol schlecht werden* ‘усі долини мають підвищитися, а всі гори й пагорби мають знизитися, і те, що є нерівним, має зрівнятися, а те, що горbate, має стати поганим’; фігуральне вживання: *der... menschliche verstand verwirkt zuletzt die vielen unterscheidungen, die ihm nur mühe und den weg seiner erkenntnis höckericht machen* ‘людський розум втрачає нарешті багато відмінностей, які йому тільки завдавали неспокою, та робить нерівним (буквально горбатим) шлях його пізнання’ [Grimm IV (II), 1651–1652]. У словнику К. Ф. Тіандера називаються такі значення:

а) ‘(весь) у буграх, у шишках, горбкуватий, шорсткий; (про дороги) нерівний, грудкуватий, ямкуватий;

б) анат. *der Höckerichte Teil der Leber* горбкувата частина печінки; з наростами, горбкуватий;

в) архіт. шишкуватий, нерівний; нечистий, з крупинками; в образній мові: *höckerichter Stil* шорсткий, уривчастий стиль [Тиандр, 637].

Етимологічне тлумачення в німецькій лінгвістичній традиції обмежується відновленням германської проформи у вигляді прикметника **hugga-* ‘горбатий’ і припущенням щодо зв’язку з таким рядом слів, як *hoch* ‘високий’ та *Hugel* ‘горб, пагорок; гірка’, а також упевненішим зближенням із гр. κυφος ‘горб’ [див. Kluge 21, 313].

Поданий вище матеріал дає можливість досить чітко визначити семантику і навіть послідовність розташування значень у словникових статтях: ‘горб верблюда; горб людини; опуклість або здуття на поверхні тіла; бугри, нерівності на поверхні землі’, тобто останні в цьому випадку є метафоричними. Спостерігається також значний ступінь сполучуваності німецького слова в «анатомічній» частині його семантики (пор. *Höckernase*, *Höckergans* і под.), а також відсутність однокоренових слів іншої частиномовної належності (окрім деривата *höckerricht*).

Видається потрібним розглянути балтійську частину ізоглоси, оскільки йдеться про загальноприйнятий відповідник німецької лексеми.

2.1. У балтійській частині досліджуваного нами ареалу в цьому випадку охоплена тільки східна його частина.

Литовська мова:

kuprà 1. ‘частина спини, що стирчить, горб’: *Nukėlė verbliūdas anas kupràs* ‘зняв верблюд ті горби’;

2. ‘спина’: *Motinėlei ir man per kuprą gunkst sudavė* ‘матусі та мені по спині бацнув’;

3. перен. ‘якась височина’: *Laukuose sniego truputį ploniau, o kelias suvažinėtas į aukščiau siaią kuprą* ‘на полях снігу трохи менше, а дорога збита на височенний горб’; *Dirva buvo nelygi, vienur kupra, kitur įlinkis* ‘рілля була нерівною, тут грудка, тут западина’ [LKŽ VI, 929].

Існує велика кількість похідних дієслів: *kuprénti* 1. ‘іти згорбленим’; 2. ‘працювати зігнути’: *kas eina, kas neina, o ta bobulytė vis kuprėna* ‘хто йде, хто не йде, а та бабуся все трудиться зігнута’ [LKŽ VI, 930], а також префіксальні утворення від цього дієслова, такі як *arkuprénti, iškuprénti, nukuprénti, susikuprénti; kupréti, -ėja, -ėja* ‘горбитися’, *kuprinėti* ‘ходити згорбленим’ [Ibid., 930];

kūprinti, -ina, -ino 1. ‘важко ступати згорбленим’;

2. ‘працювати згорбленим’;

3. ‘нагинатися’ [Ibid., 932];

kūprióti, kupriúoti 1. ‘спину гнути’;

2. ‘нести згорбленим’;

3. ‘називати горбуном’ [Ibid., 933].

У цьому ж ряду й утворені від *kupra* іменники: *kūpris, kuprỹs* ‘верблюд’, *kuprỹs, -ė* ‘горбун’ [Ibid.], прикметник *kuprūs, -i* ‘горбатий, нерівний’ [Ibid.], вигуки: *kuprė kuprė, kūpri, kūpri* для визначення руху у згорбленому вигляді: *kupre, kupre, vos bepaeit!* ‘купре, купре, ледве можна йти’ [LKŽ VI, 930].

Не можна лишити поза увагою такі слова з іншим ступенем вокалізму: *kauparà: Pasistačiau pirkeļ ant pačios kauparos* ‘побудував хатку на самій вершині пагорка’ [LKŽ V, 431], *kaūparas* ‘грудка’: *Kalniukas lyg kapčius bus kaūparas* ‘пагорок наче купка, буде грудка’ [Ibid.], а також слова, що мають у корені інший варіант консонантизму (про їхню спорідненість див. вище): *kaubrė, kaūbrė, kauburė* 1. ‘гірка, пагорок’; 2. у К. Буги – ‘горб’, *kaubrỹs, kaktos kaubrỹs* ‘tuber frontale, лобний бугор’, *kaubrė, kaūburė* ‘вершина гори’, *kauburỹs* 1. ‘невелика височина’; 2. ‘вершина гори, пагорка’; 3. ‘грудка; височина’; 4. анат. ‘здуття, опуклість’ [LKŽ V, 417].

Розгляд литовського матеріалу наводить на думку про те, що семантиці нім. *Höcker* тут відповідають значення відразу декількох слів, насамперед *kuprà* ‘горб’, *kauparà, kaūparas, kaūbrė (kaubrė), kaūburė (kauburė), kaubrỹs, kauburỹs* тощо.

З формального погляду найточнішим відповідником є *kauparà*, однак, через «розмитість» семантики цього слова його слід розглядати як перехідну ланку.

2.2. У латиській мові фіксуємо такі лексеми:

kupris ‘горб’: *lielu kupru mugurā* ‘спина з великим горбом’, діал. *kupre*: *kupre uz muguras* ‘горб на спині’, *zu kupris* ‘горбатий’, діал. *kuprs*: *balkas būvējuot liek ar kupru uz augšu* ‘колоди на будівництві вгору піднімають на горбі (спині)’, *ar kupriem deguniet* ‘ніс із горбиком’ [ME I, 677]; *kuprs*, також *kupris* ‘горб’: *sēdi taisni...*, *nemet kupra mugurā* ‘сиди прямо, не горбся’; *kaķis aiztecēja, kupru tezdams* ‘кішка втекла, вигинаючи спину’, *juo kaķi glauž, juo kupru (kupri) ceļ* ‘чим більше кішку гладити, тим більше (вона) спину (буков. горб) піднімає’; *uz kuŗu pusi kaķim kuprs, nuo tās puses viesi gaidāmi* ‘з якого боку котяча спина, з того боку гості очікуються’, *mugura jau kuprī* ‘спина вже з горбом’, *septītais ar kuprīti mugurā* ‘сьомий із горбатою спиною’, ‘горбатий’: *kupru sievu atveduši* ‘горбату жінку приведеш’, а також *kupris* за аналогією з литовським *kuprŷs* – ‘горбун’ (пор. *kuprītis* ‘горбун’) [ME II, 319].

Похідні утворення:

kuprainš 1) ‘горбатий’: *kupraina mugura* ‘горбата спина’, *kuprainš deguns* ‘ніс із горбиком’; 2) ‘опуклий (nach aussen gebogen, convex)’: *sagtes bij lēdzenas apaļas, kuprainas apaļas*;

kuprinātiēs ‘горбитися’: *kuprinādamies atgainās nuo kuodieniem* ‘горблячись, рятується від укусу’ [Ibid.]; *kupruōt* ‘покірно дивитися згорбленим’ [ME I, 677].

2.1–2. Привертає увагу поширеність кореня *kupr-* у балтійських топонімічних назвах – у Литві це *Kūprė* (річка – м. Бабтай, Каунаський район; м. Кражяй; м. Купішкіс) і *Kuprėlė* (річка – м. Купішкіс), *Kūprupis* (річка – м. Ілакяй, Скуодаський район; вигин річки – м. Купішкіс; поле – м. Смільгай, Паневежиський район; лука – м. Ретавас, Плунгеський район), *Kūprė* (поле – м. Йонішкіс; нива – м. Варняй, Тяльшяйський район; лука – м. Няmekшяй, Расейнський район; нива – м. Кальтиненай, Шилалський район; гора – м. Сурвілішкіс, Кедайнський район; м. Жасляй, Кайшядорський район);

у Латвії: *Kuprene* і *Kuprine* (лука), *Kuprinka* (річка) – всі вони йдуть від лит. *kuprà* ‘частина спини, що випирає, горб; височина’ [Vanagas 1981, 173].

Цей корінь поширений не тільки у назвах пагорбів, нив, звивистих річок, а й у назвах населених пунктів, які, скоріш за все, є

вторинними по відношенню до перших. У «Географічному словнику Королівства Польського» кінця XIX ст. майже всі назви з коренем *kupr-* стосуються литовської території: *Kupre* (поблизу Владислава, нині Кудіркос Науместіс), *Kupreliszki* (село поблизу Вілкавішкіса, село в Паневежиському повіті), *Kuprianiszki* (фільварок і село на Віленщині), *Kupry* (лит. Курґе, село в Маріямпольському повіті, а також *Kuprianice* з Ошмянського повіту, яке, попри наявність слов'янського суфікса, вочевидь належить до ряду литовських назв із коренем *kupr-*), *Kuprelek* (озеро в Сувалкському повіті, яке також має безсумнівне литовське походження) [SGKP IV, 889–890].

Популярність цього кореня в ономастиці підтверджує слушність судження про його семантику – ‘горб, опуклість; ‘височина, вигин (тобто опуклість в іншому вимірі)’.

Автори етимологічних словників балтійських мов, а саме «Етимологічного словника литовської мови» Е. Френкеля, етимологічної частини «Латисько-німецького словника» К. Мюленбаха і Я. Ендзеліна, в якому, як відомо, саме етимологічну частину підготував Я. Ендзелін, пов'язують лит. *kuprà* і лтс. *kupris* (*kuprs*) із лит. *kupsóti* ‘стояти або сидіти згорбленим’, *kuopsėti* ‘качати головою’, лтс. *kups* ‘тупий, із притупленим кінцем’, а також із лит. *kùpti* ‘підніматися’, *kupt* ‘стискатися, згортатися, бродити, киснути’ і лит. *kaiþpas* та *kùpeta* [ME II, 319; Fraenkel 1962, 314].

У новіших етимологічних дослідженнях із балтійських мов, які в наш час представляють етимологічні словники литовської мови В. Смочинського та латиської мови К. Каруліса, автори загалом не суперечать своїм попередникам і так само пов'язують зазначені балтійські назви з дієсловом *kùpti*, *kupt* ‘підніматися, згортатися’ [див. Smoczyński 2008, 83; Karulis I, 446].

Що ж стосується литовського *kùpti*, то його семантика видається нам дещо ширшою, пор.:

kùpti: *Pienas rūgdamas kupsta* ‘молоко, скисаючи, зсідається’;
iškupti 1. ‘піднятися’; 2. *Miežiai iškupo (išėjo į kupas)* ‘ячмінь піднявся’;

pakùpti ‘добре скиснути’; *prikùpti* ‘піднятися, припухнути’;
(*su*)*kùpti* ‘скласти до купи’ [LKŽ VI, 937–938].

Сюди ж, напевно, належить лит. *kūpėti* (з іншим ступенем вокалізму) 1. ‘сильно варитися, литися через край, підніматися’; 2. ‘добре рости, валитися з ниви (на землю)’: *Javai net kūpa iš dirvų* ‘зерно аж випадає з ниви’; 3. ‘підніматися, киснути’: *Duona pradėjo kūpėti* ‘хліб почав підніматися’; 4. перен. ‘(бути чого-небудь) занадто багато, виходити за край’: *Aguodai jo kviečiai, rugiais kūpėjo* ‘його засіки завалені пшеницею, житом’ [LKŽ VI, 924].

Ці балтійські дієслова є своєрідним ключем до розуміння розвитку індоєвропейського кореня в германських і східнобалтійських мовах – вони означають здуття, набухання, розростання і, внаслідок цього, височіння над оточенням.

3.0. Перш ніж перейти до найбільшою мірою проблематичної частини гаданої ізоглоси (її суперечливість у жодному разі не стосується її формальної частини), слід звернути увагу на специфічність семантики слов’янських назв – вони скрізь позначають гузку птаха, куприк, крижі.

3.1. У східнослов’янському ареалі найповнішу картину спостерігаємо в українській мові: *кúпер* 1. ‘сіднична частина тулуба людини’: *у купрях болить*; 2. ‘хвостець (птаха)’; 3. ‘кінці хустки у жіночій головній пов’язці’: *Жінки зав’язують голову в хустку із купром* – *от, трохи так, як київські міщанки* [Грінченко II, 327], *кúпра* ‘т. с.’, *кúприк*, анат. ‘нижня кінцева частина хребта у людини, деяких ссавців і птахів’, *кúприкова залоза* ‘парна шкірна залоза птахів, розташована над останнім хвостовим хребцем’ [СУМ IV, 405]. Від *кúпер* утворений прикметник *купра́тий* ‘такий, що має великий зад (про людей, птахів); різновид лайки’ [Грінченко II, 327], *купра́стий* ‘т. с. (про курей)’ [Желеховский I, 390].

В «Етимологічному словнику української мови» зазначається зв’язок цього слова з іншими слов’янськими відповідниками: рос. *купер*, *купр*, п. *купер*, ст.-п. *купр*, ст.-ч. *купр* [ЕСУМ 3, 146]. Що стосується польського слова, то про нього йтиметься нижче, російське ж слово виглядає дещо незвично.

Маємо на увазі відносно обмежену фіксацію цього слова в лексикографічних джерелах – воно представлене лише в словнику В. Даля: *кунёр*, *кун*, *кунри́к* (у звірів, худоби й людини) ‘кінець

крижової кістки, де початок куприкових'; (у птахів) 'хлупик; кардинальський шматочок; крайній задок, в якому стирчить хвостове пір'я': *куприк сластоежками почитается лакомым кусочком* [Даль II, 183].

Той показовий факт, що у Даля не названо місцевості, в яких зафіксоване це слово (при цьому у М. Фасмера зазначено, що *куприк* зустрічається в творах М. Гоголя [Фасмер II, 420]), відсутність цього слова в сучасній мові (що впливає з його відсутності в словниках російської мови) – все це разом узятє дозволяє висунути припущення про те, що *купер* і *куприк* у російській мові є українізмами. На користь цього твердження говорить також існування цілої низки похідних утворень в українській мові, що свідчить про «живучість» слова.

Отже, східнослов'янська частина ізоглоси звужується і представлена в наш час тільки українським словом.

3.2. Окремо слід зазначити білоруські відповідники, які деякими дослідниками помилково подаються в одному ряду з українськими і польськими [Budziszewska, 251]. У білоруській мові, точніше, в її північно-західних діалектах, репрезентоване слово є більшою мірою «балтійським» за своєю формою і семантикою, хоча деякі значення зближують його з українськими і польськими словами:

1. *ку'пра, купро'* 1. 'горб': *Баба з купрай ідзе да землі прыхіліўшыся.*

2. 'запотиличник, шия (задня частина)': *У купру дам зарас!*

3. 'стегно': *у купрэ балиць, я облежала сабе купро* (пор. укр. *у купрах болить*);

4. 'хлуп у корови': *збіла карова купро;*

5. 'шлунок у птахів': *Яда у пташак ідзе ў вуголё, а потом у купро* [СПЗБ 2, 575].

Деривати на зразок *купра'ты* 'горбатий' (пор. лит. *kuprótas* 'т. с.'), *купра'ч* 'горбун' [Там само] явно вказують на литовську мову.

В «Етимологічному словнику білоруської мови» слово *купра* тлумачиться як належне до балтизмів [див. ЭСБМ 5, 163], хоча

деякі його значення можуть свідчити і про зв'язок із слов'янським ареалом, наприклад, 'запотиличник; стегно' (пор. укр. 'сіднична частина' і под.). Картину ускладнює характер поширення цього слова (див. вище), проте якщо прийняти без застережень балтійське походження слова, то все одно слід зазначити самостійний розвиток значень.

3.3. Почнімо огляд польського матеріалу знову з балтизмів. У цьому випадку це географічні назви, зафіксовані М. Кондратиюком на польсько-білоруському і білорусько-литовському пограниччі: *Kupre'el-iska* і *Kupr'el-iska* (урочища), *Kupre'el-isko* (урочище в Бялостоцькому воєводстві), які дослідник пов'язує з лит. *kuprėlė* 'горбочок', *kuprỹs*, *kuprẽ* 'горбун', *kuprà* 'горб, опуклість; пагорб, найвища частина поля' [див. Kondratiuk, 189–197].

Наведений матеріал іще раз підтверджує слушність твердження про виключну популярність цього кореня в балтійській ономастиці і його відсутність у слов'янських географічних назвах.

У польській мові апелятив *kuper* виступає в таких значеннях:

1. 'задня частина тулуба у птахів, з якої росте пір'я хвоста': *Gospodynie dmuchały w gęsie kupry, aby sprawdzić pod upierzeniem zawartość ich tuszczu* 'господині дмухали в купри гусей, аби оцінити під пір'ям стан їхнього жиру';

2. 'нижня задня частина тулуба, зад, тил': *Wlepilem tu w kuper dwadzieścia pięć razy ucziwą ręką* 'Вліпив йому в купер двадцять п'ять разів добросовісною рукою'.

Серед фразеологізмів трапляються вирази на зразок *bić, strzelać jak w kaczu kuper* 'бити потужно, впевнено, не зустрічаючи опору, стріляти у видиму, близьку ціль з упевненістю, що віцілиш': *Wszystko to niedługo potrwa. Biją w nich, jak w kaczu kuper* 'Все це недовго протримається. Б'ю по них, як у качиний купер' (тобто 'б'ю напевно'), а також вульгарний вислів *zbierać kuper w garść* 'утікати' (пор. рос. *уносить ноги*): *Nie podoba ci się, więc zbieraj kuper w garść i ganiaj na ulicę* 'Не подобається тут – ноги в руги та забирайся на вулицю' [SJP III, 1294].

Слід навести також утворення на кшталт *kuperek* 'т. с.', *kuprowy*, *kupro* в анатомічних назвах [див. Wrückner, 282].

У розмовній мові спостерігається тенденція до перенесення значення 'зад, крижі' з орнітологічного середовища до середовища людських стосунків – у цьому випадку *kuper* часто зустрічається в грубих, вульгарних виразах. Досить показовими у цьому зв'язку є приклади із «Словника Варшавської говірки XIX століття» Б. Вечоркевича: *kuper* 'сідничне місце, зад': *Tancerz w kamiennej masce z wupchniętym do niemożliwości w tył kuprem* 'Танцюрист у кам'яній масці з випнутим до неможливості задом' [Wieczorkewicz, 248].

Ф. Славський, аналізуючи це слово, зазначає, що воно, насамперед у переносному значенні, фіксується в польській мові з XVII ст.

У Я. Карловича воно зафіксоване лише в районі Пшасниша [див. Sławski 3 (4–5), 377].

Що ж стосується етимології, то польський дослідник, слушно звернувши увагу на те, що рефлексії слів *kuprʹ* зустрічаються тільки в польській, російській (у В. Даля) та українській мовах, співвідносить їх із балтійськими словами: лит. *kaūpr̃as* 'опуклість; пагорок, височина, вершина гори', *kauprà* 'пагорб' = укр. діал. *кўпра* 'кінець крижової кістки, пагорок', лтс. *kàupre* 'пагорок', з апофонією: лит. *kuprà* 'горб', лтс. *kuprs* 'т. с.', д.-в.-нім. *hovar* 'т. с.', які йдуть від і.-е. **kupro-*. Далі зазначається близькість цього кореня до прасл. **kupa:* **kuprʹ*. На думку Ф. Славського, кінець крижової кістки названий так через опуклість, пор. прасл. **guzica:* **gazica* 'гузка' [Ibid.]. Із традиційною етимологією погоджується також В. Борись у своєму словнику, наводячи відповідники не тільки у слов'янських (підкреслюється, що вони існують тільки в східнослов'янських мовах), а також у балтійських і германських мовах, підкреслюючи існування однієї словотворчої моделі: **kuprʹ*/**kupa* + **-r-* [див. Вогус 2005, 274].

1–3. Після аналізу матеріалу німецької, східнобалтійських і (частково) північнослов'янських мов можна дійти певних висновків щодо розвитку індоєвропейського кореня **(s)keub/p-* / **(s)koub/p-* / **(s)kūb/p-* у сполученні з формантом *-r-*. На цій формальній основі формується ізоглоса, в якій індоєвропейський корінь із названим формантом набуває значень, що від загальних ('височина, опуклість') переходять до конкретніших, пов'язаних

із анатомічною будовою тіла людини і тварини. Далі розвиток у деяких випадках утворює коло, в якому значення, пов'язане з особливостями людського тіла, переноситься на навколишній світ. Маємо на увазі цикл розвитку значень у німецькій та балтійських мовах: і.-с. *‘опуклість, здуття’ → ‘горб людини, тварини’ → ‘пагорб, пагорок’ (звідси, напевно, значна поширеність кореня *kupr-* у балтійській топоніміці). У зв'язку з цим слід зазначити, що безперечними в ізоглосі (в ареалі, що ми розглядаємо) є тільки германська і балтійська частини, які демонструють не лише спільність форми, а й спільність семантики і навіть її спільний розвиток. Слов'янська ж частина, за умов точності формального співвідношення, є відхиленням від ізоглоси і свідчить про самостійний розвиток семантики (*‘здуття, опуклість’ → ‘кінець крижової кістки у птахів’ → ‘задня частина тулуба в людини’).

Висновки, отримані внаслідок дослідження, зобразимо у вигляді такої схеми:

і.-с. *(s)*keub/p-* / *(s)*koub/p-* / *(s)*kūb/p-* – дієслівний корінь на позначення процесу покривання, обгортання, височіння над навколишнім середовищем (пор. лит. *kūpti* ‘підніматися’) + суфікс -*r̥-* = ‘опуклість, височина’:

германські мови
(німецька мова)
hovar, hocker,
Höcker
‘горб, спина’
‘височина, пагорб,
пагорок’

‘опуклість, наріст’

балтійські мови
(литовська,
латиська мови)
kuprà, kuprs
‘горб, спина’
‘якась височина’
топоніми з коренем
kupr-
kauparà ‘пагорб’
kaubrū̃s ‘нерівність;
шишка’

слов'янські мови
(польська, українська мови)
kuper, купер
‘кінець крижової кістки,
куприк; гузка (у птахів)’
‘сіднична частина, зад’

Розгорнутий аналіз рефлексів індоєвропейського кореня **(s)keub/p-/*(s)kou̯b/p-/*(s)kū̯b/p-* у германських, балтійських і слов'янських мовах показав, що крім спільного у семантиці рефлексів, зумовленого вихідним значенням 'вигинання; височіння; покривання', можна говорити про спільні (пізніші) процеси в зазначених мовних групах. Маємо на увазі утворення на вихідному матеріалі двох ізоглос, з яких одна охоплює германські (без ісландської) мови, де рефлекси названого кореня позначають 'терен, шипшину; куш; плід', слов'янські мови, де зустрічаються значення 'терен; ожина; малина; агрус; куш; плід' і 'височина, грудка', а також балтійські мови, де значення можна поділити на західнобалтійську частину ('терен' і 'височина' – за свідченнями топонімічних даних) та східнобалтійську ('грудка, вершина гори' і под.). Продовження дослідження з додаванням дериваційних форм, де той самий корень був продовжений формантом *-ŕ-*, дало змогу визначити ще одну германо-балто-слов'янську паралель, до якої входять германські (німецькі) компоненти зі значеннями 'горб, спина; височина, пагорб, пагорок; опуклість, наріст', слов'янські (польські, українські) 'кінець крижової кістки, куприк; гузка (у птахів); сіднична частина, зад', балтійські (литовські, латиські): 'горб, спина; височина', топоніми з коренем *kupr-*, 'пагорб; нерівність; шишка'. На наш погляд, спорідненість проаналізованих лексем загалом переконливо доведена, а якщо зважати на те, що Кр. Станґ уважав обидві ізоглоси бінарними (в обох випадках, тобто англ. *hip* – прус. *kaūbri* – укр. *купина́* та нім. *Höcker* – лит. *kuprà* – укр. *ку́пер*) і недоведеними вважалися слов'янські частини, вважаємо, що з достатньою мірою впевненості можна вважати ці ізоглоси терціальними.

10. НІМ. WIESE – ЛИТ. VIKSVÀ – БЛР. ВИШ

0. Кр. Станг як слов'яно-балто-германську відповідність представляє «рельєфно-(болотяно)-рослинний» термін (наше визначення є досить умовним і може стосуватися лише паралелі загалом, оскільки в окремих групах мов, мовах і діалектах досліджуване слово може мати «рослинні» характеристики або виступати як термін рельєфу, так само як і охоплювати обидва семантичні плани) лит. *viksvà* 'довга жорстка трава, що росте на болоті; осока', *vikšris* 'очерет', *vizgà* 'осока', прус. *wissene* *бот.* 'багно, *Ledum palustre*', д.-рус. *вишь* 'болотяна трава', слвн. *viš* 'очерет, комиш, осока', п. *wisz*; д.-в.-нім. *wisa* 'лука', д.-ісл. *veisa* 'болото, драговина; калюжа', норв. діал. *veis* 'вологий, витягнутий у довжину луг' [Stang 1972, 63]. Названа германо-балто-слов'янська ізоглоса не є загальноприйнятою. Вона підтримується такими дослідниками як М. Фасмер, А. Брюкнер, В. Махек, про неї згадують також автори видань «Етимологічний словник української мови» та «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы» [див. Фасмер I, 325–326; Brückner, 624–625; Machek 1968, 691; ЕСУМ I, 387; ЭСБМ 2, 159, 171]. В етимологічних словниках давньоісландської мови Я. де Фрися, ісландської мови А. Йоганнессона, а також німецької мови Ф. Клуге при розгляді зазначених вище германських лексем паралелі з балтійських і слов'янських мов не наводяться [див. Vries 1962, 652; Jóhannesson, 121; Kluge 20, 856]. Однак фактичний матеріал слов'янських, балтійських і германських мов свідчить, на наш погляд, на користь лексичної паралелі, висунутої Кр. Стангом, і дає можливість висловити деякі міркування щодо спільних моментів у розвитку досліджуваних слів.

1.0. Норвезький учений як германську частину вказаної ізогlossen наводить д.-в.-нім. *wisa* ‘лука’, д.-ісл. *veisa* ‘болото, драговина’, ‘калюжа’; норв. діал. *veis* ‘вологий, витягнутий у довжину луг’ [Stang, 1972, 63]. З балтійськими прус. *wissene* *бот.* ‘багно, *Ledum palustre*’, лит. *viksvà* ‘очерет, осока’, слов’янськими д.-прус. *вишь* ‘болотяна трава’, слвн. *viš* ‘очерет, комиш, осока’ зіставляють й інші германські лексеми. Так, В. Махек у числі слів, споріднених із зазначеними слов’янськими і балтійськими, поряд із з д.-ісл. *veisa* ‘багно, болото’ називає також ісл., норв. *veisa*, шв. діал. *väis*, *vesa*, дан. діал. *veis* ‘болотистий ґрунт’, д.-англ. *wāse* ‘багно’ поруч із указаними у Кр. Станга д.-в.-нім. *wisa*, нім. *Wiese* [Machek 1968, 691]. М. Фасмер зазначає, що «...слов(’янські) слова можуть бути споріднені з норв. *vīse* ч. р. ‘мітелка, верхівка рослини, стебло’, *vīs* ч. р. ‘мітелка’, норв. *veis* ‘соковите стебло’, *veisa* ж. р. ‘твань’; д.-в.-нім. *wisa* ‘луг’», і посилається також на Г. Петерссона та Ф. Хольтхаузена [Фасмер I, 325–326]. Таку ж думку висловлюють й інші дослідники, що підтримують висунуту норвезьким ученим лексичну єдність [Brückner 624–625; ЭСБМ 2, 159, 171].

Розглянемо, як зазначені й споріднені з ними лексичні одиниці германських мов інтерпретуються етимологічними та іншими джерелами, зокрема й тими, що не вказують на їхній зв’язок із наведеними вище слов’янськими і балтійськими словами.

1.0.1. Прагерманська форма для д.-ісл. *veisa*, д.-англ. *wāse*, д.-фриз. *wāse* ‘мул; твань, баговиння; болото, багно; застійна заводь, ставок, калюжа’ реконструюється як **waisōn*, також **wisōn* (з чергуванням голосних): с.-н.-нім., с.-нідерл. *wese*, д.-в.-нім. *wisa* ‘лука’, с.-нідерл. *wisene* ‘wasserlauf’ (‘плин води’). Етимологічно ці форми зводяться до індоєвропейського кореня **weis-* ‘zerfliessen (auch geruch); faulender pflanzenreste, schlamm, gift’ – ‘розпливатися (також про запах), гнильні залишки рослин, мул, твань; отрута’ [Vries 1962, 652].

Із цим індоєвропейським коренем пов’язані д.-інд. *viṣám* ‘flüssigkeit – рідина, плинність’, *vēṣám* ‘gift – отрута’, *vēṣati* ‘zerfließt – розпливчастий’, *viśá m* ‘gift’, також гр. *ίός* ‘gift’, лат. *virus* ‘flüssigkeit, schleim; pflanzensaft, gift – рідина, витікання; слиз, мокрота; сік рослин; отрута’; кимр. *gwy* ‘flüssigkeit – рідина,

плинність', тох. А. *wiskāñc* 'schlamm – мул, твань', тох. В. *w(a)se* 'gift' [Vries 1962, 652; Jóhannesson, 121].

1.1. Досліджувані слова північногерманських мов, що належать до зазначеної вище лексичної ізоглоси, можуть бути об'єднані за семантичною ознакою 'м у л, т в а н ь, н а м у л и с т и й г р у н т' (тут і далі розрядка наша – Л. А.): пор. д.-ісл. *veisa* 'мул, твань, баговиння', ісл., норв. *veisa*, шв. діал. *väis, vesa*, дан. діал. *veis* 'намулистий ґрунт' [Vries 1962, 652; Jóhannesson, 121].

У значеннєвій структурі давньоісландської лексеми присутня також ознака заболоченої, намулистої в о д о й м и, пор. д.-ісл. *veisa* 'болото, драговина; калюжа' [Stang 1972, 63], 'заводь, калюжа, ставок' ('stagnant pool, puddle') [ODEE, 628].

Сучасне ісландське *veisa* 'намулистий ґрунт' [Vries 1962, 652; Jóhannesson, 121], 'мулиста калюжа, болото' [Берков, Бедварссон, 833] підтверджує збереження давньої семантики слова.

Північногерманські континуанти герм. *waisōn представлені й як терміни н и з о в и н н о г о р е л ь є ф у, пор. норв. діал. *veis* 'вологий, витягнутий у довжину луг' [Stang 1972, 63].

Відмінну від попередніх лексичних одиниць семантику і тому таку, що викликає особливий інтерес, представляють норвезькі лексеми *vīse* 'мітелка, верхівка рослини, стебло', *vīs* 'мітелка', норв. *veis* 'соковите стебло' [Фасмер I, 325–326; Brückner, 624–625; ЭСБМ 2, 159, 171], що належать до р о с л и н н о г о значеннєвого плану (поруч із норв. *veisa* 'намулистий ґрунт').

Отже, можемо спостерігати реалізацію семантичного переходу 'термін рельєфу' ↔ 'рослинність' у межах окремої північногерманської мови – норвезької. А на терені північногерманських мов – чотиричленного семантичного переходу 'мул, твань, болото' ↔ 'болото, калюжа, заводь, ставок' ↔ 'вологий, витягнутий у довжину луг' ↔ 'мітелка, верхівка рослини; соковите стебло', перші три частини якого стосуються географічної термінології, а остання – рослинництва.

1.2. Рефлекси індоєвропейського кореня **ueis-* 'розпливатися; гнильні залишки рослин, мул твань; отрута', прагерманських *waisōn / *wisōn представлені в західногерманських мовах.

1.2.1. Давньофризська лексема має ті самі значення, що і названа вище д.-ісл. *veisa*: пор. д.-фриз. *wāse* ‘мул, твань, баговиння’; ‘заводь; калюжа, ставок’ [Vries 1962, 652; ODEE, 628].

1.2.2.1. Д.-англ. *wāse* засвідчене в етимологічних і лексикографічних джерелах як багатозначне слово: ‘мул, баговиння, твань’ [Ibid.], ‘болото, трясовина, драговина, багно’ [Clark Hall, 412], ‘заводь, калюжа, ставок (stagnant pool)’ [ODEE, 628]; також ‘багно, болото, баговиння, твань; сирість, вологість, волога’ [Kluge 20, 858].

Значеннева структура давньоанглійського слова дозволяє виділити семантичний перехід ‘низовинний рельєф – болото, трясовина, драговина’ ↔ ‘водойма з відповідними характеристиками, тут – заводь, калюжа, ставок’.

(Давньоанглійське *wāse* ‘болото, трясовина, драговина, багно, грязь’ має також значення ‘дихальне горло, глотка’ [Clark Hall, 412]. На підтвердження смислового переходу, що на перший погляд сприймається неоднозначно, наведемо аналогічну балтослов’янську паралель: пор. східнослов’янське, запозичене з балтійських мов (див. лит. *pekle* ‘болото; трясовина, мокрий луг; калюжа’) східнополіське *пел, пел’ка* ‘чисте, не заросле ані рідким лісом, ані чагарником б о л о т о’, *п’ел’ка* ‘о п о л о н к а’ і укр. *розм. пелька* ‘г л о т к а’, а також брянське *пелька* ‘ямка в горлі’ [Толстой 1969, 145–149]. Отже, очевидно, значення давньоанглійської лексеми є одним із прикладів суміжного розвитку семантики географічних термінів і назв частин тіла).

Рельєфний план представляє також д.-англ. *wīscen* ‘meadow liable to floods – лука, яка може заливатися, затоплятися’, наведене в «Короткому англо-саксонському словнику» [Clark Hall, 412].

Важливу інформацію про давню лексику можуть надати топоніми. Так, у «Словнику британських топонімів» (DBPN – Dictionary of the British Place-Names) А. Д. Мілз (Anthony David Mills) наводить приклади назв місцевостей – складних слів, до яких входять компоненти, співвідносні з наведеною вище лексемою.

Так Wiseton, *Wisetone* 1086 (Domesday Book), пояснюється як ‘farmstead of a man called Wīsa’ або як ‘marchy-meadow farmstead’. Топонім, як уважає автор зазначеної праці, або корелює з давньо-

англійським антропонімом *Wisa* або ж пояснюється як давнє *wisk* + *tūn* [DBPN, Wiseton], звідки випливає апелятивне значення *wisk* ‘marshy-meadow’ – ‘заболочена лука’.

Wisboroug, давнє *Wisebreggh* (1227 р.), тобто д.-англ. *wisk* + *beorg*, трактується як ‘marshy-meadow hill’ – ‘підвищення на заболоченій луці’ [DBPN Wisboroug], що також говорить про значення ‘заболочена лука’ для давньоанглійського компонента *wisk*.

Cranwich, *Granewisse* 1086 (Domesday Book), означає ‘marshy-meadow frequented by cranes or herones’ (‘заболочена лука, куди приходять журавлі й чаплі’). Власна назва низовинного рельєфу розглядається як сполучення давньоанглійських компонентів *cran*+*wisk* [DBPN, Cranwich].

Наведені словоформи свідчать про можливі формальні й фонетичні варіанти д.-англ. *wisk* : *wich* (Cranwich), *wisse* (*Granewisse*), *wis* (Wisboroug), *wise* (*Wisebreggh*). [DBPN], пор. *wisce* [Clark Hall, 412].

На окрему увагу заслуговує назва річки *Wiske*. Гідронім входить до кількох найменувань населених пунктів. Так Appleton Wiske (N. Yorks. *Apeltona* 1086, Domesday Book) є ойконімом, назвою міста в Англії. Друга частина назви вказує на його розташування на річці *Wiske*, найменування якої А. Д. Мілз пояснює як таке, що походить від географічного апелятива д.-англ. *wisk* ‘заболочена, болотиста лука’ (‘marshy-meadow’). Є й інші топоніми з відповідною структурою, куди входить гідронім, зокрема Danby Wiske (N. Yorks. *Danby Super Wiske*, XIII ст.) тощо [DBPN].

Представлені топонімічні мовні факти не лише підтверджують присутність терміна низовинного рельєфу *wisk* ‘заболочена лука’ в давньоанглійській мові, але й говорять про його певну продуктивність. Вони свідчать також про актуальність семантичного переходу ‘заливна, заболочена лука’ ↔ ‘назва водного джерела’ для давньоанглійської лексеми.

У зв’язку з цим варто нагадати про ймовірну слов’янську (українську) паралель англійського гідроніма *Wiske* – назву річки *Вись*, *Виска* (*Велика Вись*, *Мала Вись*; *Велика Виска*, *Мала Виска*, також однойменні назви населених пунктів в басейні Південного Бугу в Кіровоградській та Черкаській областях) [ІМСУ КО, 406], на мож-

ливість мотивації якої терміном низовинного рельєфу, співвідносність із основою *wisz* зі значенням ‘болотяна осока’, а також на її походження від і.е. **weis-* > **uis-* > прасл. *vis указує український дослідник В. В. Лучик [Лучик, 24].

1.2.2.2. Продовженням давньоанглійського *wāse* є сучасне англ. *ooze* *n.*, якому в етимологічних джерелах англійської мови присвячено дві окремі статті, де, однак, зазначається, що нині два слова пов’язуються між собою [ODEE, 628; Klein II, 1085–1086].

Так *ooze I n* означає (1) *заст.* ‘сік; сік рослин’ (стосується давньоанглійського періоду); (2) ‘дубильна рідина, відвар для дублення шкіри’ (XVI ст.); (3) віддієслівне значення – ‘витікання, просочування’ (XVIII ст.) [Ibid.], також ‘те, що витікає (something that oozes)’ [Klein II, 1085–1086].

Лексемі в указаних значеннях відповідають давні форми: д.-англ. *wōs*, пов’язане з с.-н.-нім. *wōs(e)* ‘піна; накип; нечистоти; шлаки’, д.-ісл. *vás* (с.-шв. *os, oss, oos*, с.-дан. *oss, oess, voos*) [ODEE, 628], також данські *os* ‘дим, чад, угар’, *óse ví* ‘димити, чадити, коптіти’ [Крымова, 1960, 498], шведські *os* ‘чад, угар’ [Миланова 1973, 414].

Варто нагадати, що вказані давні германські лексеми тепер пов’язують із д.-англ. *wāse*, д.-ісл. *veisa* ‘мул, bagno; болото; застоююча вода, калюжа, ставок’ [ODEE, 628].

Похідне дієслово *ooze ví* означає (1) ‘повільно текти, витікати; сочитися, просочуватися’; (2) ‘виділяти вологу’; (3) *перен.* ‘убувати, зникати’ [Klein II, 1085–1086], ‘бути заповненим вологою’ [Балла 2, 49].

Ooze II n зафіксовано у значеннях (1) ‘липка грязь; мул, твань, також у руслі чи гирлі річки’; (2) ‘болото, bagno міцевість, драговина; замулистий берег (*mudbank*)’; (3) ‘вапниста речовина, що вкриває широкий простір на дні океану’, 1860 р. [ShOED, 1372]. Відповідні давні форми – д.-англ. *wāse*, с.-англ. *wōse*, ‘липке bagno, мул твань; болото, bagno міцевість; водойма з застоюючою водою’ [Klein II, 1085–1086; ODEE, 628].

У «Короткому Оксфордському словнику англійської мови» наведене також *ooze III n* (1555 р.) у значенні ‘морська водорість

(seaweed)’ із поясненням, що слово рідко вживається, а його етимологія є затемненою і сумнівною [ShOED, 1372].

Прикметникова форма *oozy adj* (с.-англ. *wosie, wose* ‘багно, слюта, мул, твань’) має значення ‘мулистий, тванистий, багнистий’; ‘вологий; що виділяє вологу’. *Oozy adj* відмічено також у значенні ‘слизький, в липкому мулі (про морську траву)’, 1742 р., див. *ooze III n* [Ibid.; Балла 2, 49].

В американському варіанті англійської мови *woozy adj. розм.*, яке відповідає наведеному вище слову, характеризує певний стан людини, означаючи ‘п’яний, задурманений алкоголем; очманілий, одурілий’ [Балла, 2, 49], також ‘такий, що відчуває запаморочення, слабкість, нудоту’ [Апресян, Медникова 3, 786]. Найцікавіше те, що семантика лексеми практично відтворює семантику індоєвропейського кореня **ceis-*, одним із значень якого є ‘отрута’, але в його сучасній інтерпретації – ‘отруєний алкоголем’.

(Порівняймо також розвиток значення інших англійських лексем із подібною семантикою: *slime n* ‘мул; каламуть, нанос; слиз’, ‘щось огидне (неприємне); багно’; *slimy a* ‘слизистий, в’язкий, слизький’; *амер.* ‘огидний, бридкий’, ‘образливий, зневажливий’ [Балла 2, 375; Мюллер 1992, 658]; також *damp n* (1) ‘вогкість, вологість, сирість’; (2) ‘смуток, нудьга; пригнічений настрій’; (3) *розм.* ‘випивка’; (4) ‘туман, імла’; (5) ‘слабкість, кволість’ [Балла 1, 261].)

Зауважимо, що семантичний фон досліджуваних англійських слів відповідає смислового плану північногерманських лексем.

1.2.3.1. У німецькій мові минулих історичних періодів давнім германським формам д.-ісл. *veisa*, д.-англ. *wāse* відповідають д.-в.-нім. *wisa*, с.-в.-нім. *wise*. Ф. Клуге, наводячи також н.-нім., с.-н.-нім. *wische* ‘луг’, зазначає, що в його основі лежить д.-сакс. *wisca*, якому відповідає д.-англ. *wisc* [Kluge 20, 858].

1.2.3.2. Сучасне нім. *Wiese f* тлумачать як ‘поросле травою велике поле, рівнина’ [Duden 6, 2881], ‘луг, пасовище, нива’ [Тиандер, 1447], ‘зарослі травою сільськогосподарські угіддя’ [TW VI, 900].

Варто звернути увагу на епітети, з якими вживається нім. *Wiese*: *eine grüne saftige, blühende Wiese* (‘зелений, яскравий, кві-

тучий луг'), die Wiese ist feucht ('луг мокрий, вологий') [Duden 6, 2881], saure Wiese ('кислий луг', тобто 'сирий, болотистий луг'). Отже, таким чином підкреслені ознаки 'мокрий, вологий, сирий, болотистий', що імпліцитно присутні в семантиці німецької лексеми й характерні для означуваної реалії.

Лексикографічні джерела наводять Wiese також у значенні 'лука, сіножать, толока' [Кміцикевич, 616].

1.2.3.3. Нім. Wiese і його похідні входять до багатьох складних слів.

А) До термінів низовинного рельєфу належать Wasserurwiese 'заливна лука, заплава' [TW, 900], Wiesenaue 'заплава; заливний луг', Wiesenmoor '(лугове) низове болото', Wiesental 'лугова долина', Wiesenland 'лука' [БНРС 2, 595].

Б) Назване вище Wiesenland *n* має також значення 'трави *pl.*, лози *pl.*' [Кміцикевич, 616]. Семантика лексеми дозволяє зіставлення зі слов'янськими словами, співвідносними з нім. Wiese: пор. д.-рус. *вишь* 'зелене гілля, хворостиння' (XIV ст.) [Срезневский I, 266], блр. *вішшо збірн.* 'гілля', *вішар* 'стара нескошена трава' [СБГПЗБ 1, 318], рос. *виш* 'зарості кушів, скупчення купини, торішньої трави в заплавах' [СРНГ 4, 310], п. *wiszar* 'зарості' [Brückner, 624–625] тощо.

Наведені вище німецька і слов'янські лексеми виражають збірність. У структурі німецького слова збірність виражена лексично (Wiesen-land), у слов'янських – морфологічно, зокрема за допомогою балто-слов'янського суфікса *-arь* (пор. блр. *вішар*, п. *wiszar*), що «уживається для утворення збірних назв, які позначають різні види рослинності» [Непокупний 2006, 270].

В) На особливу увагу заслуговує діалектна лексема з прозорою словотвірною структурою Wiesebaum (Wiesbaum), що означає 'довга жердина на возі з с і н о м, що притримує вантаж; жердина, що приминає с і н о на возі' [Bergmann, 215; БНРС 2, 595]. Можна зробити висновок, що значення першого компонента складного слова так чи так пов'язане з ознакою 'сіно': очевидно, тут Wiese – 'те, що з л у г а; с і н о'. Діалектний характер лексеми може свідчити про архаїчність «сінного» компонента її семантики.

Отже, перехід ‘луг’ – ‘сіно з луга’ присутній у смисловій структурі німецького слова. Порівняймо також згадане вище Wiese ‘лука, с і н о ж а т ь, толока’.

До назв, що містять у собі ознаку ‘скошеної або застояної трави, сіна з луки’, можна віднести також Wiesenschnitt ‘укос лугової трави’, Wiesenwachs ‘травостій’, Wiesenheu ‘лугове сіно’ [БНРС 2, 595].

(Присутність семени ‘сіно’, хоч і не прямо вираженої, в структурі значення німецького слова дозволяє провести паралель зі східнослов’янськими лексемами: рос. *вис* ‘сіно з поганих, стовбуристих трав’, *вишар* ‘б о л о т я н е сіно, що використовується для підстілки’; укр. *вишар* ‘торішня трава, б о л о т н е сіно на підстілку’).

Г) Компонент Wiesen (відповідає прикметникові у значенні ‘луговий’) утворює складні слова, що належать до рослинної, ботанічної термінології (що закономірно, оскільки низовинний, вологий, луговий рельєф є сприятливим для рослинництва): пор. Wiesengoldstern *m bot.* ‘гусяча цибуля лугова’ (*Gagea pratensis*), Wiesenkllee *m bot.* ‘конюшина лугова, дялина червона’ (*Trifolium pratense L.*), Wiesenkuhschelle *f bot.* ‘простріл луговий’ (*Pulsatilla pratensis*), Wiesenrispengras *n bot.* ‘м’ятлик луговий’ (*Poa pratensis L.*), Wiesenriedgras *n bot.* ‘осока звичайна’ (*Carex Goodenoughii*), Wiesensalbei *m bot.* ‘шавлія лугова’ (*Salvia pratensis L.*), Wiesenschachtelhalm *m bot.* ‘хвощ луговий’ [Там само] тощо.

Д) Серед складних слів із Wiese і його похідними – зоологічні терміни: Wiesenknarrer *m zool.* ‘коростель’ (*Crex crex L.*), Wiesenpieper *m zool.* ‘коник луговий’ (*Anthus pratensis L.*), Wiesenschmätzer *m zool.* ‘чекан луговий’ (*Saxicola rubetra L.*) тощо [Там само].

1.2.4. У нідерландській мові названим вище германським лексемам відповідають середньонідерландські *wase* ‘мул, bagno, грязь’ [Littre IV, 2426], *wese* ‘лука’ [Vries, 1962, 652].

Відрізняється в семантичному плані від наведених вище англійських і німецьких слів і тому привертає особливу увагу зазначена у Я. де Фриса середньонідерландська форма *wisene* ‘wasserlauf’ (‘плин води’) [Ibid.].

1.2.5.0. Значеннева структура давніх германських лексем іноді доходить до наших днів у обмеженому вигляді. Водночас досліджувані слова можуть зберігатися в інших мовах, зокрема романських, де вони присутні як явище германського субстрату або як давні запозичення.

Такі мовні факти є дуже цікавим матеріалом для лексичних і семантичних досліджень.

Еволюцію семантики вихідного германського слова дозволяє простежити сучасне французьке *vase f.*, що є германізмом, в основі якого лежить нідерландське *wase* ‘мул, багно, грязь’ [Littré IV, 2426]. Лексема цікава тим, що в іншому мовному оточенні може зберігати давню смислову структуру германського слова або ж у подальшому розвитку реалізувати потенційні семантичні можливості германської (нідерландської) лексеми.

1.2.5.1. Французькі лексичні одиниці, які генетично пов’язані з нідерландським *wase*, присутні як у давній, так і в сучасній мові.

«Словник середньофранцузької мови» наводить лексему *vase, vouise n. f.* (1396 р.), що походить від с.-нідерл. *wase* у значенні ‘мул, твань, болото, багно під водою (*limon déposé au fond de l’eau*)’ [Greimas, Keane, 648].

Лексикографічні джерела, що фіксують лексику наступних періодів, доповнюють і уточнюють наведене визначення семантики слова. Так, Е. Літре (словник мови XIX ст.) трактує значення лексеми як ‘мул, болото, багно, що залягає на дні ставків, канав, річок, моря’: *La mer transporte aujourd’hui ses vases avec les dépouilles des coquillages actuellement vivants, comme elle a autrefois transporté ces mêmes vases avec les dépouilles des coquillages alors existants. Cette espèce de mugissement que poussent les butors en enfonçant leur bec dans la vase des marais* [Littré IV, 2426]. Автор цитованого лексикографічного джерела також ілюструє семантику франц. *vase* фрагментами текстів XVI ст.: *Lanoue avec ses gens de cheval fit une charge de 300 pas dans les vases de la mer retirée* (‘Лану зі своїми вершниками із зусиллями просунувся на 300 кроків по болоту, мулу моря, що відхлинуло’ – тут і далі переклад наш – Л. А.); *La seche ... estant cachée dans le sable ou*

dans *la vase*... ('Каракатиця... , що сховалася у піску чи в мулі...') [Ibid., 2426].

Сучасне франц. *vase f.* означає 'відкладення органічних часток, що розкладаються, які утворюються в застійних водоймах або при повільній течії' [Robert 1970, 1878]; 'відкладення ґрунту й органічних часток, що розкладаються, які накопичуються на дні або на берегах річок, ставків або моря' [TLF, *vase f.*]; 'мул, твань; багно, болото; шлам, каламуть' [ФРС, 867]; синоніми: *boue f.* 'багно, болото; мул, осад', *fange f.* 'багно, болото, грязь; твань, драгови́на; мінеральний мул', *limon m.* 'твань; болото, багно', 'суглинок' [TLF, *ibid.*]. *Ver de vase* (1874 р.) – 'личинка мухи, що живе в мулі і використовується як наживка для риболовлі' [Ibid.]. Субстантив *vase f.* зафіксовано також як географічну назву, що належить до морської термінології, позначаючи 'намулисте, болотисте дно, на якому важко зупиняється якір': *Là, échoués sur une vase molle, les navires peuvent se livrer sans inquiétude à toutes les réparations dont ils ont besoin* [Littré IV, 2426].

«Словник арготизмів» наводить лексему *vase f.* у значенні 'сільська місцевість; село': *Ta maladie, tu me la copieras... Madame a ses vapeurs... Tu regrette ta vase, eh vachère* [див. DA, *vase*]. Контекст фрагмента підкреслює занижену стилістичну належність слова в названому значенні.

Франц. *vase f.* як частина складного слова утворює зоологічний термін *vasicole adj.* (*vase* і лат. *colo* 'j'habite'), що означає 'такий, що живе в мулі' [Larousse GDU 15, 799].

Окремо варто виділити такі значення *vase f.* як 'вода річки або дощу (*eau de rivière ou de pluie*)' та 'дощ', що належать до арготизмів і народнорозмовного стилю: *La vase qui tombait de plus en plus serrée* (A. Simonin, *Touchez pas au grisbi*) [цит. за TLF, *vase f.*; див. тж. DA, *vase*]. Від останнього походить дієслово *vaser, v. it., arg.* 'дощити' [Ibid.]. Такий смисловий компонент є досить цікавим, оскільки він, на наш погляд, створює уявлення не про застійність, а про певний рух рідини, про рідину в русі, що дає підстави говорити, що лексема семантично близька до згаданого вище с.-нідерл. *wisene* 'плин води'.

Не можна оминати також зазначене у тому ж лексикографічному джерелі словосполучення *vase atmosphérique* ‘poussières, gouttelettes et autres particules en suspension descendant dans les basses couches de l’atmosphère’ (‘пилинки, краплинки й інші завислі частки, що спускаються в нижні шари атмосфери’): Il faut envisager l’existence de poussières, qui, suivant l’expression imagée de Crova, contribuent à former *la vase atmosphérique*, dans laquelle nous vivons [Le radium, 1919, цит. за TLF, vase f.].

Наведений приклад, як видається, спонукає до проведення лексико-семантичної паралелі зі шв. *os* ‘чад, угар’ (*ósa vi: lampan* ~г лампа коптить) [Миланова, 1973, 414], дан. *os* ‘дим, чад, угар’ [див. Крымова 1975, 498], якщо зважати на співвідносність д.-ісл. *vás*, з яким пов’язують названі північногерманські лексеми, з д.-англ. *wōs*, с.-н.-нім. *wōs(e)* ‘scum, піна, накип’ д.-ісл. *vás* (див. 1.2.2.2). Останні ж давні лексеми порівнюють із д.-ісл. *veisa*, д.-англ. *wāse*, ‘мул, баговиння, твань’ тощо [ODEE, 628].

Лексему вживають у фразеологічному звороті, заснованому на метафорі, що належить до арготичної лексики: *être dans la vase* ‘потрапити в перепліт, влипнути’ [Гак, Кунина, 1080].

1.2.5.2. Із семантикою ‘намулистий, болотистий, тванистий’ пов’язані й похідні від французького германізма *vase f.*, що належать до різних синхронних зрізів. Так, прикметник *vaseux*, *-se* у значенні ‘намулистий, багний (тванистий)’ зафіксований у писемній традиції до 1484 р.: *Ces terres vaseuses, comme celles qui n’ont pas acquis toute leur consistance, produisent une quantité prodigieuse de gros roseaux* (‘Ці намулисті, багністі землі, що не мають твердого ґрунту, постачають величезну кількість товстого очерету’) [Littré IV, 2426]. Цитований фрагмент давнього тексту цікавий для нашого дослідження своїм контекстом, що вказує не лише на якість ґрунту, ділянки землі (‘намулистий, багний’), але й на рослинність, що є характерною для таких ґрунтів, земельних ділянок, а саме ‘комиш, очерет’ (*roseau m.*). Отже тут, у тексті, спостерігаємо суміжність ознак ‘намулистий’, ‘намулиста ділянка’ і ‘ролинність – очерет’. Це важливо у зв’язку з тим, що в семантиці слов’янських і балтійських лексем, які зіставляють

із германським словом, суттєве місце займає саме ознака рослинності, зокрема трави, що росте на болотяних, намулистих, вологих землях, пор.: д.-рус. *вишь* ‘болотяна трава’ [Stang 1972, 63], блр. *виш* ‘вид осоки’ [СБГПЗБ 1, 317], слвн. *viš* ‘осока, очерет’, п. *wisz* ‘очерет, лепеха’ [Karłowicz, 630], лит. *viksvā* ‘осока’ [Lyberis 867] тощо.

Вказівка на рослинність, яку містить цитований фрагмент давнього тексту, дозволяє зробити припущення про можливість існування рослинної назви, спорідненої з франц. *vase f.*, с.-нідерл. *wase*.

Крім того, вживання у тексті французького *terres vaseuses* (‘намулисті землі’) поруч із назвою рослинності – *gros roseaux* (‘товстий очерет’), характерної для багнистих, намулистих земель, робить можливим, як здається, його зіставлення з географічними апелятивами д.-англ. *wīscē*, *wisk* ‘заболочена лука’, п. *wis*, *wisz* ‘мокрый луг, зарослий очеретом’ [Karłowicz, 1919].

Субстантивна форма *vaseux m.* уживається також як термін риболовлі: ‘болотяний (із мулу, болота) черв’як, що використовується для риболовлі’ [LLF 1979, 1981].

Більш поширеними є переносні значення, які розвиває лексема (1883 р.), пор: *vaseux adj. розм.* (1) ‘у поганому стані здоров’я, в’ялий, стомлений’: *Se sentir vaseux* (синонім *mal en point*); (2) ‘малозрозумілий, туманний’: *Des idées vaseuses* (синонім *incertain*); (3) *заст.* ‘брудний, підлий’ [LLF 1979, 1981; Гак, Ганшина, 1137]. Варто зауважити, що в указаному тлумачному словнику слову в переносному значенні присвячено окрему статтю, що підкреслює актуальність переносних значень досліджуваного слова для сучасної мови.

1.2.5.3. До дериватів від франц. *vase f.* належить прикметник *vasé, -ée*, ‘покритий мулом, болотом, землею (зокрема про сіно)’, що утворює сільськогосподарський термін *foin vasé* ‘сіно, покрите мулом, болотом, з луки, що заливалася під час великої води, повені’ [Littré IV, 2426]. Зазначений мовний факт дає підставу для зіставлення семантики французького германізма з німецькими лексемами з основою *Wiese* ‘лука’, пор. нім. *Wiese* ‘сіножать’, *Wiesebaum* ‘жердина, що приминає сіно на возі’, а також дозволяє порівняння зі слов’янськими лексемами, зокрема блр. *вішар* ‘непридатне для вживання болотяне сіно’ [Яшкін, 35–36], рос. *вышар*

‘болотне сіно, що використовується для підстилki’ [Даль, I, 326] тощо (див. далі 3.3.1.). Найближчим відповідником французькому аграрному терміну може бути, очевидно, польське *wiszowy*, *wiszowaty* (пор. п. *wisz* ‘мокра лука, поросла очеретом’) у значенні ‘грубий (про сіно)’: *Siano grube, wiszowate* [Brückner, 624–625; Karłowicz, 630].

1.2.5.4. Інші французькі лексеми, що походять від запозиченого з середньонідерландської мови франц. *vase f.*, також доповнюють смислову структуру досліджуваного слова. Дещо осторонь у значеннєвому плані стоїть наведена у словнику Е. Літре споріднена з попередніми архаїчна лексема *vasais m.* ‘водойма, що називається також *vasière*, яка знаходиться на початку солоного болота і може наповнюватися під час високих припливів’ (1862 р.) [Littré IV, 2426].

Отже, в смисловій структурі германського (нідерландського) за походженням французького слова виокремлюється семантичний перехід ‘намулистий ґрунт’, ‘намулисте дно водойми’ (*vase f.*) → ‘болотиста, зоболочена водойма’ (*vasais, vasière*).

1.2.5.5. Згадане вище *vasière f.* має найдавнішу писемну фіксацію (1200 р.) серед французьких похідних, що пов’язані зі с.-нідерл. *wase*. Крім уже названого значення ‘солоня водойма на початку болота’, властивого й сучасній мові, слово також означає ‘намулисте місце’ [LLF 1979, 1981], ‘намулисте місце, мулиста яма’: *Dans l’île de Ré, sur une longueur de trois à quatre lieues une immense et stérile vasière a été convertie en un champ de production [d’huîtres] d’une richesse inouïe* (‘На острові Ре, довжиною у тричотири льє величезний і безплідний мулистий простір (намулиста земля) був перетворений на ділянку для виробництва [устриць] нечуваного багатства’) [див. Littré IV, 2426].

Е. Літре наводить також приклад уживання слова у тексті XIII ст.: *Avon baillé et ottrouié à homme religieux... nostre wasier [terrain vaseux] que nous avons à Caudebec* (‘Ми віддали в дар служителю церкви... нашу намулисту ділянку землі, яку ми маємо в Кодебеку’) [цит. за Littré IV, 2426].

Лексема *vasière* має, крім того, значення ‘місце здобування їстівних черепашок, мідій’ [Ibid.; LLF 1979, 1981].

Сучасне лексикографічне джерело тлумачить франц. *vasière* f. і як географічний термін – ‘замулене узбережжя, покрита мулом частина гирла, що знаходиться в зоні припливу і відливу’ [Ibid.].

1.2.5.6. Зазначимо також застарілу прикметникову форму *vasard* (1687 р.) *діал.* ‘намулистий, багнистий, тванистий’, пор. *côte vasard* ‘намулистий берег’ [Ibid.], *fond vasard* ‘дно з піску, змішаного з мулом’: *Le fond était quelquefois vasard, mais toujours de sable fin* (‘Дно було місцями намулистим, але з дрібного піску’) [Littré IV, 2462].

Слово вживають і в іменній функції, пор. *vasard* n. m. ‘намулисте дно’ (‘*fond de vase molle*’) [LLF 1979, 1981; Гак, Ганшина, 1137]. Обидві лексеми, прикметник і іменник, належать до морської термінології.

1.2.5.7. Від франц. *vase* f. ‘мул, твань, баговиння’ походять дієслівні форми. Пор. *dévaser, désenvaser* v. tr. (1870 р.) у значенні ‘очистити мул, баговиння на вході до порту чи русла річки’, *envaser* v. t. ‘замулювати’: *La Loire envase son estuaire*; ‘наповнювати мулом; занурювати в мул’: *Un canal s’envase. Je marche lentement, prudemment, de peur de m’envaser*; а також *envasement* m. ‘замулювання, нанос мулу’ (1792 р.): *L’envasement du port gêne le trafic* [LLF 1979, 1981].

1.2.5.1–7. Семантичні реалізації франц. *vase* f. і його похідних, як свідчать мовні факти, можна розділити умовно на дві групи. До першої належать такі, що безпосередньо співвідносяться зі значеннєвим планом відповідних північногерманських і західногерманських лексем, пор.:

‘мул, твань, багно, болото, багно під водою’ (*vase* f.) [Greimas, Keane, 648], ‘відкладення ґрунту й органічних часток, що розкладаються, які накопичуються на дні або на берегах річок, ставків або моря’ [TLF, *vase* f.];

терміни підводного і берегового рельєфу: *vase* f. фіксується як географічна назва, що належить до морської термінології, позначає ‘намулисте, болотисте дно, в якому важко зупиняється якір’ [Littré II, 2426], *vasière* f. – ‘намулисте місце, мулиста яма’, 1200 р. [LLF 1979, 1981; Littré IV, 2426], має також значення ‘замулене

узбережжя, покрита мулом частина гирла, що знаходиться в зоні припливу і відливу' [LLF 1979, 1981], *vasard n. m.* означає 'намулисте дно' [LLF 1979, 1981; Гак, Ганшина, 1137];

'водойма': *vasais m.*, *vasière f.* 'водойма на початку солоного болота, що може наповнюватися під час високих припливів' (1862 р.) [Littré IV, 2426].

Водночас варто звернути увагу на те, що наведені географічні апелюють саме термінами. До їхньої основної характеристики 'намулистий, болотистий, багnistий ґрунт' додаються й інші значеннєві маркери – 'дно, де важко зупиняється якір', 'узбережжя, частина гирла в зоні припливу і відливу' тощо. Осучаснюючись, вони звужують значення, їх семантика набирає термінологічного характеру, відповідно звужується сфера їхнього уживання. Так, наприклад, у сучасному лексикографічному джерелі прикметник *vaseux*, -se 'намулистий, багnistий; тванистий' відмічений як маловживаний [Robert 1970, 1878].

Друга група об'єднує компоненти смислової структури французького германізму *vase f.* і його дериватів, що відрізняються від попередніх, виявляють відмінність, спеціалізуються, реалізуючи таким чином потенційні можливості або зберігаючи чи розвиваючи давню семантику с.-нідерл. *wase* 'мул, багно, грязь', прагерманського *waisōn. Це такі значеннєві ланки як 'вода річки або дощу' [TLF, *vase f.*], 'дощ' [DA, *vase f.*]; (пор. *vaser v. it. apg.* 'дощити' [TLF, *vase f.*]); 'пилінки, краплинки й інші завислі частки, що спускаються в нижніх шарах атмосфери' – *vase atmosphérique* [Ibid.].

Окрему групу складають терміни й арготизми: *vase f. apg.* 'сільська місцевість, село' [DA, *vase f.*]; сільськогосподарський термін *foin vasé* 'сіно, покрите мулом, болотом, із луки, що заливалося під час великої води, повені' [Littré IV, 2462]; терміни риболовлі – *ver de vase* (1874 р.) 'личинка мухи, що живе в мулі й використовується як наживка' [TLF, *vase f.*], *vaseux m.* 'болотяний (із мулу, болота) черв'як для риболовлі' [LLF 1979, 1981], *vasière f.* 'місце здобування істівних черепашок, мідій' [Littré IV, 2426; LLF 1979, 1981]; зоологічний термін, *vasicole adj.* (*vase* і лат. *colo* 'j'habite') 'такий, що живе в мулі' [Larousse GDU 15, 799].

Переносні значення утворює прикметник *vaseux* *розм.* ‘у поганому стані здоров’я, в’ялий, стомлений; малозрозумілий, туманний’, *заст.* ‘брудний, підлий’ [LLF 1979, 1981; Гак, Ганшина, 1137]. Такий розвиток значення є закономірним для *vaseux* ‘намулистий, багnistий, тванистий’, пор. англ. *woozy* *adj* ‘очманілий, одурілий’, також ‘такий, що відчуває запаморочення, слабкість, нудоту’ (див. також 1.2.2.2).

1.2.5.8. З попередніми лексемами (*vase f.* і похідними) пов’язане франц. *gazon* (*wason*, 1213 p.), термін садівництва, зі значеннями (1) ‘коротка дрібна трава’ (1258 p.); (2) ‘ділянка, площадка землі, вкрита такою травою (*terrain couverte de cette herbe*)’ (1690 p.) [LLF 1979, 822]. Інше лексикографічне джерело на перше місце в смисловій структурі слова ставить термін рельєфу, пор. *gazon* ‘шмат, ділянка, площадка землі, вкрита травою (*motte, plaque de terre couverte d’herbe*)’ і, крім уже згаданого рослинного ‘коротка дрібна трава’, наводиться ще одне значення – ‘поверхня, вкрита газоном (*surface couverte de gazon*)’. Синонімами є *pelouze, prés, verdure* [Robert 1970, 774].

У семантичній структурі терміна чітко виражений перехід, що є, власне, універсалією: ‘ділянка, площадка, шмат землі’ ↔ ‘трава (рослина), яка там росте’.

Лексема веде походження від франсійської словоформи *waso ‘*motte de terre garnie d’herbe*’ (‘невеличкий клаптик землі, вкритий травою, дернина’) [LLF 1979, 822]. Нідерл. *wase* ‘грязь, болото, багно; мул, твань’, від якого походить франц. *vase f.*, відносять до того ж германського етимологічного гнізда, що й етимон слова *gazon* [див. TLF, *vase f.*].

1.1.–1.2. Аналіз смислової структури названих германських лексем, що пов’язуються з прагерманськими *waisōn / *wisōn, з урахуванням також споріднених, германських за походженням, лексичних одиниць у французькій мові, дозволяє виділити в ній окремі семантичні групи.

Смислові ознаки ‘мул, твань, багно, болото’ присутні в семантиці д.-ісл. *veisa*, норв. *veisa*, шв. діал. *väis, vesa*, д.-англ. *wāse*; англ. *ooze n* ‘мул, твань, болото, багно’, ‘мул, болото, багно, зокрема в руслі чи

гирлі річки’, *oozu a* ‘намулистий, тванистий, багнистий’, франц. (зі с.-нідерл. *wase*) *vaseux adj.* ‘т. с.’; *vase f.* ‘болото, мул, твань, що лежать на дні ставків, канал, річок, моря’, ‘багно під водою’ [Greimas Keane, 648], ‘відкладення ґрунту й органічних часток, що розкладаються, які накопичуються на дні або на берегах річок, ставків або моря’ [TLF, *vase f.*]; *vasard adj.* – морський термін зі значенням ‘намулистий (про піщане дно, змішане з мулом)’ [Littré IV, 2426].

З попереднім значеннєвим планом пов’язані ознаки ‘сирість, вологість, волога’, що виражені в семантиці д.-англ. *wās* ‘сирість, вологість, волога’ [Kluge 20, 858], англ. *oozu* ‘брудний, розпливчастий’ [Klein II, 1086], ‘намулистий, тванистий, багнистий’; ‘вологий; що виділяє вологу’ [Балла 1, 49].

‘Болото, драговину, трясовину’ називають д.-ісл. *veisa*, ісл. *veisa* ‘намулиста калюжа, болото’, норв. *veisa*, шв. діал. *väis, vesa*, дан. діал. *veis* ‘намулистий ґрунт’ [Jóhannesson, 121], пор. також ісл. *veita* ‘канава, болото’ [Берков, Бедварссон, 832]; д.-англ. *wāse* ‘болото, драговина, трясовина, багно’ [Clark Hall, 412], англ. *ooze* ‘болото, багниста місцевість; намулистий, заболочений берег’ [ShOED, 1372].

Терміни підводного і берегового рельєфу представлені продовженнями с.-нідерл. *wase* (*vase f.* і похідними) у французькій мові (див. 1.2.5.1.–7.).

Ознака застоюної водойми простежується у значеннях д.-ісл. *veisa*, д.-фриз. *wāse*, д.-англ. *wāse* ‘застояна вода, калюжа, ставок’ [ODEE, 628], франц. *заст.* *vasais m., vasière f.* ‘водойма, що знаходиться на початку солоного болота і може наповнюватися під час високих припливів’ [Littré IV, 2462].

З плином води, водою в русі пов’язана семантика с.-нідерл. *wisene* ‘плин води, течія’, а також нідерландського за походженням франц. *vase f.* ‘вода річки або дощу’ [TLF, *vase f.*]; ‘дощ’ *арг.* [DA, *vase f.*], пор. *vaser v. it. арг.* ‘дощити’ [TLF, *vase f.*].

Співвідносні зі с.-нідерл. *wase* французькі лексеми набувають термінологічних і арготичних значень (див. 1.2.5.1–7.).

Семантику французького словосполучення *vase atmosphérique* ‘пилинки, краплинки й інші завислі частки, що спускаються в

нижніх шарах атмосфери' можна, очевидно, розглядати як «повітряну» проекцію властивого лексемі *vase f.* значення 'відкладення ґрунту й органічних часток, що розкладаються, які накопичуються на дні або на берегах річок, ставків або моря'. Лексикографічне джерело, що фіксує словосполучення, подає його з ремаркою "за аналогією".

В обох підгрупах германських мов присутні лексеми, що є найменуваннями низовинного рельєфу – луки: пор. норв. діал. *veis* 'вологий, витягнутий у довжину луг' [Stang 1972, 63]; д.-англ. *wīſce* 'лука, що може заливатися, затоплятися' [Clark Hall, 412], *wisk* 'заболочена лука' [DBPN]; с.-в.-нім. *wise*, д.-в.-нім. *wisa*, с.-н.-нім. *wische* 'лука' (пов'язується з д.-сакс. *wisca*, д.-англ. *wisc*) [Kluge 20, 858], а також нім. *Wiese* 'луг, пасовище, рілля; заросла травою велика рівна поверхня, поле; порослі травою сільськогосподарські угіддя' [Duden 6, 2881; TW, 900].

Окрему увагу варто приділити «рослинній» семантиці континуантів прагерманських **waisōn / *wisōn*. Зазначимо, що рослинний фон не є достатньо вираженим у смисловій структурі германських лексем, що розглядаються. Він представлений уже згадуваними північногерманськими лексемами: норв. *vīse* 'мітелка, верхівка рослини, стебло', *vīs* 'мітелка', *veis* 'соковите стебло'. [Фасмер I, 324].

Сюди також, з певною мірою обережності, можна додати англ. *ooze n* 'seaweed – водорість' (1555 р.), що є новим хронологічним утворенням. «Короткий Оксфордський словник англійської мови» подає значення слова з ремаркою «неясне» [ShOED, 1372]. Там же наведено також *oozy adj* 'слизький, в липкому мулі (про морську траву)', 1742 р., яке пов'язують з дієслівною формою *ooze vi*. [Ibid.] 'повільно текти, витікати; сочитися, просочуватися'; 'виділяти вологу', похідною від *oozy I n* ('сік; сік рослин'; 'витікання, виділення, просочування вологи'), що, у свою чергу, співвідносять з англ. *ooze II n* 'липке багно, мул, твань; болото, трясовина' [Klein II, 1085–1086], с.-англ. *wose*, д.-англ. *wāse* 'т. с.'. Останню ж указану давньоанглійську лексему В. Махек наводить як належну до одної лексичної паралелі з балтійськими і слов'янськими

назвами рослин, які ростуть у болотах, мокрих місцях, на мілководді [Machek 1968, 691]. Отже, не виключено, що англ. *ooze n* ‘seaweed – водорість’ може бути віддалено спорідненим з лит. *viksvà* ‘довга жорстка трава, що росте на болоті, осока’, д.-рус. *вишь* ‘болотяна трава’, слвн. *viš* ‘осока, очерет’, блр. *виш* ‘т. с.’ і умовно мотивуватися балтійськими і слов’янськими рослинними термінами. Нагадаємо у цьому зв’язку думку В. Махека про первинне значення праслов’янського кореня *višь* «болото, трясовина, болотяна рослинність» [Machek, 1968, 691].

Семантику англ. *ooze* ‘seaweed – водорість’ (1555 р.) можна, очевидно, трактувати і як ‘рослина в мулі, з мулу, з намулистого дна’, як таку, що співвідносна з семантичним компонентом ‘твань’ (пор. твань – скупчення рослин, що живуть у воді, в основному водоростей). Ознаки ж ‘мул, твань’ присутні в семантиці англ. *ooze II n*, *ooze adj*.

Рослинну семантику можуть підтримати також названі вище фр. *gazon* (*wason*, 1213 р.) ‘коротка дрібна трава’ (1258 р.) [LLF 1979, 822], нім. *Wiese* ‘трави, лози’ [Кміцикевич, 616.].

Сюди ж можна віднести й нім. *Wiese* ‘луг, пасовище, рілля; заросла т р а в о ю велика рівна поверхня, поле; порослі т р а в о ю сільськогосподарські угіддя’ [Duden 6, 2881; TW, 900], де рослинний значеннєвий план виражений опосередковано.

2. У балтійських мовах лит. *viksvà* і споріднені з ним лексеми є переважно назвами рослин: пор. лит. *viksvà* ‘довга жорстка трава, що росте на болоті, осока’, *rutulinè viksvà* ‘кругла осока, різновид осоки’, *viksvà*, *vikšris* ‘осока; очерет’, *vikšris* також *бот.* ‘ситник’ [Lyberis, 867]; *vizgà* ‘осока’, *viksvuðlè* ‘zypergras, superus – сить, циперус’; похідною формою є *viksvinìs* ‘із осоки’. До рослинних термінів належить також західнобалтійська лексема прус. *wissene бот.* ‘багно’ [Fraenkel 1962 2, 1249]. Порівняймо також литуанізм із білоруської мови *віксва* ‘трава, що росте в болотяних луках’ [Urbutis 1969, 52].

Латиське *vikse* означає ‘осока; схожа на осоку болотяна рослина; рослина з довгим листям, що росте у вологих місцях’ [ME IV, 584].

Водночас тлумачення відповідних балтійських слів, наведені в лексикографічних джерелах, дають підставу стверджувати, що в

їхній семантиці присутні тісно пов'язані між собою ознаки як рослинності ('осока; очерет', *бот.* 'багно'), так і місця, рельєфу, на якому ця трава, рослина росте ('болото, вологі місця, лука'), пор. лит. *viksvà* 'довга, жорстка т р а в а, що росте на б о л о т і', лтс. *vikse* 'осока, схожа на осоку б о л о т я н а р о с л и н а; рослина з довгим листям, що росте у в о л о г и х м і с ц я х', блр. (із лит.) *віксва* 'т р а в а, що росте в б о л о т я н и х л у к а х'.

Балтійський фактичний матеріал дає підстави говорити і про наявність географічних апелятивів у складі досліджуваного етимологічного гнізда. Так, сюди відносяться найменування низовинного рельєфу західнобалтійське прус. *weysigis* 'луг', а також лит. *viksvýnas* 'заросле о с о к о ю місце – л у к а' [Fraenkel 1962 2, 1249].

Для балтійського слова семантичний перехід 'трава, рослина (що росте на вологих місцях)' ↔ 'місце вологе, лука' підтверджується вже на давньому мовному матеріалі. Порівняймо згадані вище західнобалтійські (пруські) лексеми *wissene* *бот.* 'багно' і *weysigis* 'лука' [Ibid.]. Представимо семантичний ланцюжок, де крайніми будуть смислові ознаки 'рослина (багно, осока)' і 'лука, термін рельєфу': *бот.* 'багно' (прус. *wissene*), 'осока' (лит. *vizgà, rutulinė viksvà, лтс. vikse*) ↔ 'трава, що росте на болоті' (лит. *viksvà, лтс. vikse*) ↔ 'трава, яка росте в болотяних луках' (блр. з лит. *віксва*) ↔ 'заросле осокою місце, луг' (лит. *viksvýnas*) ↔ 'лука' (прус. *weysigis*). Зауважимо, що на кінцях ланцюжка – пруські лексеми *wissene* *бот.* 'багно' і *weysigis* 'луг, лука'.

Доповнює семантику балтійського слова лексема, що є ймовірним запозиченням із литовської мови, наведена російським дослідником А. Є. Анікіним (з посиланням на Lemchtenas 1970 : 32): «Пор. Литва *viksves* мн. 'осока', 'погане сіно, яке косять там, де луг сирий' [Анікин, 113].

Е. Френкель поєднує балтійські лексеми зі слов. *višь* (рос. *вишь*) у значенні 'болотяна трава', 'комиш, очерет; осока', слвн. *viš*, п. *wisz*; д.-в.-н. *wisa* 'луг', д.-англ. *wāse* 'мул, твань, багно; болото, трясовина, драговина', д.-ісл. *veisa* 'болото, трясовина, драговина', але відносить їх до і.-с. кореня *uei-, *ui- 'winden – намотува-

ти, обвивати, крутити; flechten – плести, в'язати' і до гнізда лит. *výti* [Fraenkel II, 1249].

В. Махек вважає такий зв'язок малоймовірним і пов'язує балтійські слова із коренем **veis-*/**vis-* [Machek, 1968, 691]. Посилаючись на думку чеського дослідника про значення праслов'янського кореня *višь «'болото, трясовина, болотяна рослинність'» [Ibid.], з рефлексами якого співвідносять зазначені балтійські лексеми, можна висловити припущення, що поєднання «рослинних» і «болотяних (рельєфних)» характеристик у семантиці балтійських лексем, зокрема й на рівні пруської мови, також може свідчити про спільне «рослинно-болотяне» значення вихідного загальнобалтійського кореня.

3. Слов'янські лексеми, що наводяться у Кр. Станга як частини запропонованої ним ізоглоси, і їхні деривати присутні в південних, західних і східних слов'янських мовах. Вони зводяться до праслов'янського кореня *višь, більш пізнього *višag* (останнє стосується насамперед польських і українських територій) [Machek 1968, 691; ЕСУМ I, 387; ЭСБМ 2, 171]. В. Махек звертає увагу на різноманітність і невизначеність ботанічних значень рефлексів кореня, що, на його думку, «вказує на первинне широке значення 'болото, трясовина, болотяна рослинність'» [Machek 1968, 691]. А. Брюкнер визначає семантику кореня як «'mokre' czy 'pełne'» [Brückner, 624–625].

Пропоновані для дослідження лексичні одиниці часто належать до діалектної лексики, що говорить про їхній архаїчний характер і обмежене коло вживання.

Автор «Етимологічного словника чеської мови» вказує на давнє слов'янське слово – церковнослов'янське *višь*, *viš je* (12 ст.), що означає 'очерет'; 'зелене гілля чи листя' [Machek 1968, 691].

3.1.1. Продовження праслов'янського *višь у південнослов'янських мовах представлені сербськими, хорватськими і словенськими лексемами.

У сербській (і хорватській) мові *viš* м. – ботанічний термін, він позначає 'високу лугову траву, *Lasiagrostis calamagrostis*', а також один із різновидів трави – 'чешльица, *Sesleria coerulea*': *Српом*

жању неку штркљасту траву која се зове виш и то у сноповима носи кући или на базар ('Серпом жну високу траву, яка називається виш, і снопами носимо додому або на базар') [ПСХКНЈ 2, 681].

Вис означає також 'вид трави, чешљица, *Sesleria*' [Там само, 647].

Зауважимо, що термін *Sesleria* багатозначний. Він уживається на позначення трав'янистих рослин, що часто мають суцвіття у вигляді мітелки. Порівняймо, зокрема, описання рослини *Sesleria coerulea*: «Багатолітня рослина, висотою до 50 см, що має колоски і головчату мітелку». Вкажемо й на характеристики інших рослин родини *Sesleria*: «Багаторічна рослина, яка розповзається практично по всій поверхні ґрунту, утворюючи суцільний шар», «має суцвіття колосовидне у вигляді мітелки» тощо (електронний ресурс).

У зв'язку з цим напрошується зіставлення с. (і хорв.) *viš* у значенні 'вид трави, *Sesleria coerulea*', тобто 'рослина з верхівками у вигляді мітелки', з північногерманськими лексемами норв. *više* ч. р. 'мітелка, верхівка рослини, стебло', *viš* ч. р. 'мітелка' норв. *veis* 'соковите стебло' (що порівнюються з д.-ісл. *veisa* ж. р. 'твань'; д.-в.-нім. *wisa* 'луг' [Фасмер I, 325–326]).

3.1.2. Словенська лексема *viš* зафіксована у значенні 'осока, очерет' [Там само; Machek 1968, 691].

3.1.1–3.1.2. Приклади з південнослов'янських мов вказують на «рослинний» характер семантики наведених лексем. Проте у їх смисловому плані все ж присутні ознаки низовинного рельєфу, вологого місця, вологого ґрунту. Так, с. (і хорв.) *viš* – 'трав л у г о в а'. У визначенні йдеться про м і с ц е, де росте трава – л у г. Слвн. *viš* 'осока, комиш' належить до назв б о л о т я н о ї трави, тобто тут імпліцитно присутня семантична ознака в о л о г о г о м і с ц я, б о л о т а.

3.2.1. Рефлекси прасл. *višь* присутні й у західнослов'янських мовах.

П. *wisz* означає 'зарості' [Brückner, 624–625], 'зарості чагарнику, лозняка, бур'янів': *Jałove role, kędy ś. tylko wisze krzewią a kałole* ('Безплідна земля, де тільки чагарники і кукіль'); *Uciekła w niedostępne wisze i rogoże* ('Знайшла спасіння в недоступних зарос-

тях і рогозі»). Слово, також у формі *wis*, виступає і як назва окремих рослин, пор. *wis*, *wisz*, ‘комиш, очерет’, ‘aір’ [Karłowicz, 630].

Лексема зафіксована й у «рельєфному» значенні – ‘мокрый луг, зарослий очеретом’: *Wisowata łąka, siano złe, na takich wisach ktobi siana kupił* (Погане сіно на луці, сіно погане, на таких мокрих луках (вишах) хто сіно збирає’) [Ibid.].

Від *wisz* ‘зарості; очерет; мокра лука, поросла очеретом’ походять прикметникові форми *wiszowy*, *wiszowaty* (див. попередній приклад), зокрема також у значенні ‘грубий (про сіно)’: *Siano grube, wiszowate* [Brückner, 624–625; Karłowicz, 631]. Семантика слова поєднує в собі характерні ознаки референта: ‘з мокрої луки’ і ‘рослинистий на луці – бур’яни, очерет’, які й зумовлюють якість сіна – ‘грубе, погане’.

Особливо цікавим є значення прикметника у словосполученні *wiszowaty grunt* – ‘мокрый, неродючий ґрунт, мергелистий (із глиною і вапняком)’ [Ibid.]. Варто звернути увагу на те, що тут, у поясненні п. *wiszowaty*, відсутня вказівка на рослинистий, яка є характерною для рефлексів прасл. *višь. Така риса наближує слово до германських лексем, що можуть співвідноситися зі слов’янськими, пор. д.-ісл. *veisa* ‘мул, твань, баговиння’, ісл., норв. *veisa*, шв. діал. *väis, vesa*, дан. діал. *veis* ‘намулистий ґрунт’, д.-англ. *wāse* ‘мул, баговиння, твань’ [Vries 1962, 652].

Wiszar, як і попереднє *wisz*, позначає ‘зарості’ [Brückner, 624–625], *wieszar* – ‘зарості лози, лозняку; чагарники, зарості бур’янів’: *Nie patrzy, gdzie wiszar, gdzie droga* (‘Не дивиться, де чагарники, де дорога’); *Ukryty w tym wiszarze* (‘Укритий, схований у тих заростях’) [Karłowicz, 630].

Лексему засвідчено також у значенні ‘мокра, заросла травною лука’ [Machek 1968, 691].

Фрагменти текстів і контекст сприяють розкриттю семантики польського слова в певному напрямі: пор. *Przed wilkiem ukrył ś. w n a d b ł o t n e wiszary* (‘Від вовка сховався в надболотних заростях’); *Teraz odkryte b a g n i s k a i t r z e s a w y, które porasta szorstki wiszar i bobownik* (‘Тепер відкриті болота і драговини, які поросли жорстким очеретом і бобовником’) [Karłowicz, 630].

3.2.2. У відповідних значеннях представлені також чеські лексеми: пор. *viš*, *výšina*, *výšovka* ‘високі лісові трави, що ростуть на вологих, болотяних місцях, на берегах водойм’; *výšovka* також ‘трава, яку застосовують при виготовленні трав’яних тюф’яків, вид осоки’. Ботанічний термін *viš* – ‘різновид лісового комишу’. Назви рослин *viš* і *výšovka*, як зазначає В. Махек, не розмежовуються і взаємозамінюються. *Vyšě*, *višiny* – ‘комиш, очерет у ставку’ [Machek 1968, 691].

Ч. *vyšovat’ca* означає ‘місце дещо підвищене, ґрунт, земля в болоті, трясовина, драговина’, однак при цьому робиться зауваження, що спочатку слово, очевидно, означало ‘місце з численними заростями виші, комишу (*više*)’ [Ibid.].

У межах розглядуваної ізоглоси В. Махек наводить чеські топоніми (гідроніми, ороніми), а саме *Vyšný* (ручай у басейні верхньої Влтави), *Vyšatov* (став), *Výšovka*, *Vij* (гора; чеський учений вважає, що така назва гори пов’язана з великими заростями на ній рослин – виші), *Vyšovatka* – найменування місцевості. Утворення цих топонімів, на думку дослідника, має зв’язок із народною етимологією [Ibid.].

3.2.3. Нижньолужицьке *wiš* – ‘болотяна трава, комиш’, також *бот.* ‘*grosses Süßgras*’, ‘великий манник’, *Glyceria spectabilis* [Schuster–Šewc 3, 1594]. Рослина *манник великий* – висока багаторічна трава з квітами у вигляді колосків, що зібрані в мітелку. Росте на берегах водойм і на болотяних луках, утворює зарості.

3.2.1.–3.2.3. Наведені західнослов’янські лексеми, як свідчить фактичний матеріал, мають відношення як до рослинної термінології, так і до географічних апелятивів. При цьому рослинні терміни часто містять у собі «рельєфну» ознаку, ознаку місцевості (пор. ч. *vyšě*, *višiny* ‘комиш, очерет у ставку’, н.-луж. *wiš* ‘болотяна трава, комиш’), у той же час у найменуваннях рельєфу присутні «рослинні» характеристики (п. *wis*, ‘мокра лука, поросла очеретом’; пор. також згадане вище ч. *vyšovat’ca* тощо).

Зазначимо характерний для західнослов’янських лексем семантичний перехід: п. *wisz* ‘комиш, очерет’, ч. *vyšě*, *višiny* ‘комиш, очерет у ставку’, н.-луж. *wiš* ‘болотяна трава, комиш’ ↔

п. *wis* ‘мокрый луг, зарослий очеретом’, *wiszar* ‘мокра, заросла травою лука’.

3.3.1. Східнослов’янські континуанти прасл. *višь найчастіше відносяться до діалектної чи обласної лексики. Наведемо відповідні лексеми, розподіливши їх за семантичними групами.

‘Зелене гілля, хворостиння’ – д.-рус. *вишь* ‘зелене гілля, хворостиння’ (XIV ст.) [Срезневский I, 266]; блр. *вішишо* (збірн. назв.) ‘гілля’: *Нада наламаць вішиша на венікі* [СБГПЗБ 1, 318].

‘Чагарник, трава на с у х о м у місці, в степу і в з а п л а в а х’ – рос. *виш* ‘зарості кущів, скупчення купини, торішньої трави в заплавах’: *В вишу немало птицы* [СРНГ 4, 310]; *вишарник* ‘народна назва зарості зі степових кущів’ [Там само], ‘чагарники, купиння, торішня трава в розливах’ [ПОС 4, 32]. Варто звернути увагу на локалізацію лексеми: Псковська (північ) і Курська (південь) області.

‘Трава осока, комиш та ін.’ – укр. *вишар* бот. ‘осока, *Carex paludosa* L.’ [ЕСУМ 1, 387], ‘болотяна осока’, *вишай* ‘комиш’ [Machek 1968, 691]; рос. *вышар* ‘рослина *Carex paludosa* L., рід осокових; осока’ [СРНГ 6, 58]; блр. *віс* ‘вид трави’ [ЭСБМ 2, 159], *віш*, *віша* бот. ‘вид осоки’: *віш – е такая трава, асака* [СБГПЗБ 1, 317]; *вышишэй: Асака-разуха, якую кладуць на дах або на вышкі для ўцяплення, а таксама скарыстоўваюць на подсціл. У Завішновы багата вышишэю накосыв, думаю шчо хопыць на всю зыму* [НЛ, 106]; *вішар* ‘рослина, що росте на низьких місцях, як айр, лише купками’ [див. Непокупний 2006, 275].

‘Трава з верхівками мітелками’ – блр. *віш*, *віша*: ... *віша з макушками наверх, як мятла, яна на гравяры расце, сама усока у рост чалавека* [СБГПЗБ 1, 317] (пор. норв. *više* ‘мітелка, верхівка рослини, стебелина’, *viš m.* ‘мітелка’, *veis* ‘соковита стебелина’ [Фасмер I, 325–326; ЭСБМ 1, 171]).

‘Висока жорстка трава’ – блр. *віша*: *Віша – трава бальшушчая і рэская, можаи пальцы парэзаць; ... яна на гравяры расце, сама усока, у рост чалавека, яе нічога ня есь, можа зімою ласе питаюцца; віша пруткая, яе не абложвае снех* [СБГПЗБ 1, 318].

‘Стара трава; трава, що не скошена на зиму’ – укр. *виш* ‘стара вчасно не скошена трава, яку використовують для удобрювання’

[Лисенко, 46], *вишар* ‘торішня трава’ [ЕСУМ 1, 387]; рос. *вис* ‘стара трава’ [ПОС 4, 25]; блр. *віш* ‘трава, що залишилася на зиму нескошеною’: *Віш – дзе ня косяць доўго, у пуццы трава звішая. Віша – трава, пасохлая на корані* [СБГПЗБ 1, 317–318]; *вишар* ‘нескошена трава, яка зазимувала на сінокосі’ [МСНМ, 162]; пор. *вішаваць* недок. ‘засихати на корені’: *Вішуе нескошаны сенакос. Вішуе трава, не пакасілі – вот і вішуя* [СБГПЗБ 1, 318].

‘Сіно (болотяне, поганої якості)’ – укр. *вишар* ‘торішня трава, болотяне сіно на підстілку’ [Machek 1968, 691]; рос. *вышар* ‘болотяне сіно, що використовується для підстілки’ [Даль I, 326]; *вис* ‘сіно з поганих, стовбуристих трав’: *В нас плахо сена вис фсе... там фсяка трава, такая плахая, калючки, кругляш. Очень плохое сена, гарас, вис па-нашэму, круглае такое, скот ня ис... Вис эта лоси любяат* [ПОС 4, 25]; блр. *вишар* ‘непридатне для вживання болотяне сіно’ [Яшкін, 35–36].

‘Трава, сіно, що використовується для підстілки худобі’ – рос. *вышар м.* ‘болотне сіно, що зазвичай іде на підстілку’ (1874 р.) [СРНГ 6, 58]; блр. *віш, віша, вишар*: *...нашла накасіла вішы паслаць карову... бо віша палсухая, расце на сухом, а у вадзе – асака... Віш каровам добра патсцілаць; Вишар – пустая трава, ужываем на патсцёл. На патсцёл накосіў вішару* [СБГПЗБ 1, 318].

‘Низовина, болото; низовинний рельєф’ – укр. *вишар* ‘низина, що заросла травою’ [Марусенко, 221] (нагадаймо, що низовинне розташування пов’язане, як правило, з певною вологістю ґрунту); блр. *вишар* ‘грузькі болота, де траву косять тільки по льоду або вона там зазимовує’, ‘місця на березі в затоці, де лежить суха болотяна трава, різне сміття після повені’ [Яшкін, 35–36].

3.3.2. У смисловій будові наведених вище східнослов’янських лексем, як бачимо, виділяються два основні плани – рослинний і рельєфний.

Широко представлений рослинний план. Він включає назви певного в и д у рослин – укр. *вишар* бот. ‘осока, *Carex paludosa* L.’ [ЕСУМ 1, 387], рос. *вишар* ‘рід осокових; осока’ [СРНГ 6, 58], блр. *віш, віша бот.* ‘вид осоки’ [НЛ, 106]; п о д і б н и х рослин, пор. блр. *вис* ‘вид трави’ [ЭСБМ 2, 159], *вишар* ‘рослина, що росте

на низьких місцях, як аїр, лише купками’ [див. Непокупний 2006, 275]; рослин за певними з о в н і ш н і м и х а р а к т е р и с т и к а м и : блр. *віш*, *віша*: ‘трава з верхівками – мітелками’, ‘висока жорстка трава’ [СБГПЗБ 1, 317–318].

В «рослинній» семантиці східнослов’янських слів виділяється ознака сіна (сухої трави) з певними особливостями – ‘болотного’, ‘жорсткого’, ‘сіна з луга’, пор. блр. *вішар* ‘непридатне для вживання болотяне сіно’ [Яшкін, 35–36] тощо.

У смисловій будові рослинних термінів простежується також семема сільськогосподарського призначення: укр. *виш* ‘стара вчасно не скошена трава, яку використовують для удобрювання’ [Лисенко, 46], *вишар* ‘торішня трава, болотяне сіно на підстилку’, рос. *вьшар*, блр. *віш*, *віша*, *вишар* ‘т. с.’.

Названі лексеми часто виражають збірність: пор. д.-рус. *вишь* ‘зелене гілля, хворостиння’, укр. *вишар* ‘торішня трава’, рос. *вис* ‘стара трава’, *виш* ‘зарості кущів, скупчення купини, торішньої трави в заплавах’, *вишарник* ‘зарості із степових кущів’, блр. *вішшо* ‘гілля’ тощо.

Значно вужче, українською і білоруською лексемами, представлені географічні апелятиви, що позначають низовинний рельєф, пор. укр. *вишар* ‘низина, що заросла травою’ [Марусенко, 221]; блр. *вішар* ‘грузькі болота, де траву косять тільки по льоду або вона там зазимовує’, ‘місця на березі в затоці, де лежить суха болотяна трава, різне сміття після повені’ [Яшкін, 35–36]. Вони, до того ж, мають додаткову семантичну ознаку – ‘присутність рослинності, трави’.

Зазначимо, що суміжність ознак ‘осока’, ‘очерет’, ‘аїр’, ‘інші різновиди болотяної рослинності’ в семантиці одної лексеми або споріднених лексем не є випадковою. Названі реалії є суміжними у природному середовищі, що відбивається також у фрагментах текстів, зокрема українських. Пор. «Поблизу берега осока, далі очерет, комиш, водяна сосонка-хвощ» (Курс загальної геології, 1947, 124); «Сьогодні зранку на ставку скошуватимуть рогозу та комиш» (О. Донченко, I, 1956, 50); «Кругом обняла його річка зеленими плавами, лозами й очеретами» (П. Куліш, Вибр., 1969, 49) [цит. за СУМ 4, 245; 5, 831].

Суміжними (і в природі) є також ознаки ‘болотяна рослина’, ‘сіно’, ‘сіножать’, ‘луг’, пор.: «Сула виляса нанизу срібною стрічкою по зелених лугах, по сіножатях, по густих очеретах» (Нечуй-Левицький, VII, 1966, 20) [Там само].

1–3. Представлений фактичний матеріал германських, балтійських і слов’янських мов дозволяє зробити певні висновки. Наведено аргументи, що, на нашу думку, підтримують лексичну паралель нім. *Wiese* – лит. *viksvà* – блр. *виш*, побудовану за Кр. Стангом.

А) В трьох групах мов серед континуантів і.-є. **weis-* присутні географічні апелятиви, зокрема назви низовинного рельєфу:

норв. діал. *veis* ‘вологий, витягнутий у довжину луг’ [Stang 1972, 63]; д.-англ. *wīsce* ‘лука, що може заливатися, затоплятися’, *wisk* ‘заболочена лука’; д.-в.-нім *wisa*, с.-в.-нім. *wisc*, с.-н.-нім. *wische*, с.-нідерл. *wese* ‘луг’, нім. *Wiese* ‘луг, пасовище, рілля, порослі травною сільськогосподарські угіддя’ [ТW, 900];

прус. *weysigis* ‘луг’, лит. *viksvūnas* ‘заросле осокою місце – лука’ [Fraenkel 1962 2, 1249];

укр. *вишар* ‘низина, що заросла травною’; блр. *вишар* ‘грузькі болота, де траву косять тільки по льоду або вона там зазимовує’, ‘місця на березі в затоці, де лежить суха болотяна трава; різне сміття після повені’; п. *wis* ‘мокра лука, поросла очеретом’, *wisz*, *wiszar* ‘мокрый, бур’яном порослий луг’; ч. *vyšovat’ca* ‘місце дещо підвищене, ґрунт, земля в болоті, драговина (із зауваженням, що спочатку слово, очевидно, означало ‘місце з численними заростями вишу)’.

Б) У смисловій структурі германських лексем широко представлені ознаки намулистого, заболоченого ґрунту, болота, болотистого місця, пор. д.-ісл. *veisa* ‘мул, твань, баговиння; болото, трясовина, драговина’, д.-фриз. *wāse*, д.-англ. *wāse*, ‘те саме’, англ. *ooze* п. ‘болото, багниста місцевість’, ‘намулистий берег’, пор. франц. *vasard m.* ‘намулисте дно’, *vasière f.* ‘намулисте місце’ тощо.

У слов’янських мовах «болотяну, намулисту» семантику може представляти білоруський географічний термін *вишар* ‘грузькі болота, де траву косять тільки по льоду або вона там зазимовує’ [Яшкін, 35–36].

Окремо зазначимо польське *wiszowaty*, пор. *wiszowaty grunt* – ‘мокрий, неродючий ґрунт, мергелистий (із глиною і вапняком)’ [Karłowicz, 630]. Зауважимо, що в значенні польського слова тут відсутня ознака рослинності, що зближує його з германськими лексемами.

Разом із тим «болотяний, багнистий» значеннєвий план виражається опосередковано в семантиці багатьох слов’янських і балтійських лексем, що є рослинними назвами: пор. д.-рус. *вишь* ‘б о л о т я н а трава’ [Stang 1972, 63], ч. *viš* ‘високі лісові трави, що ростуть на в о л о г и х, б а г н и с т и х місцях, на берегах водойм’, н.-луж. *wiś* ‘б о л о т я н а трава, комиш’, лит. *viksvà* ‘довга, жорстка трава, що росте на б о л о т і’, лтс. *vikse* ‘осока, схожа на осоку б о л о т я н а рослина’.

В) До балто-слов’янської частини ізоглоси, запропонованої норвезьким ученим, належать рослинні назви, ботанічні терміни, що позначають рослини, які ростуть у вологих, заболочених місцях, у воді: очерет, осока, аїр, комиш тощо (див. 2.; 3.1.–3.3.).

У смислових реалізаціях відповідних германських лексичних одиниць «рослинний» смисловий план, хоча й не так широко, як у семантиці балтійських і слов’янських слів, теж представлений. Так, він виражений у значеннях норвезьких лексем *vîse* ‘мітелка, верхівка рослини, стебеліна’, *vîs* ‘мітелка’, *veis* ‘соковита стебеліна’ [Фасмер, 324–325]. Сюди ж можна віднести й англ. *ooze* *n* ‘водорость’ [ShOED, 1372].

Рослинна семантика, хоча й опосередковано, виражена також у значенні уже згаданого нім. *Wiese* ‘луг, пасовище, рілля, порослі т р а в о ю сільськогосподарські угіддя’ [TW, 900]. Варто взяти до уваги й те, що нім. *Wiese* і його похідні утворюють ботанічні терміни, які є назвами лучних рослин, пор. *Wiesенklee* *m* *бот.* ‘конюшина лугова’, *Wiesенkuhschelle* *f* *бот.* ‘простріл луговий’, *Wiesенrispengras* *n* *бот.* ‘м’ятлик луговий’ тощо (див. 1.2.3.3. Г).

Серед рефлексів прасл. *višь представлені збірні назви чагарників, лозняку, пор. рос. *виш* ‘зарості кущів, скупчення купини, торішньої трави в заплавах’ [СРНГ 4, 310], п. *wisz* ‘зарості чагарнику, лозняку, бур’янів’ [Karłowicz, 630] тощо. Бути відповід-

ником слов'янським лексемам, а також підтримати «рослинний» компонент германської частини паралелі може, очевидно, цитоване нім. *Wiese* у збірному значенні 'трави, лози' [Кміцикевич, 616].

Контекст уживання французького прикметника *vaseux* (від с.-нідерл. *wase*) 'намулистий, болотистий, багnistий' поряд із рослинною назвою *goseau* т. 'очерет, комиш' також наводить на думку про можливо втрачену значеннєву ланку 'болотяна рослинність; очерет, комиш' в семантиці слова (див. 1.2.5.4).

Прикладом для підтвердження «рослинної» семантики германських лексем може бути й франц. *gazon* 'коротка дрібна трава' (*wason*, 1213 р.), генетично пов'язане з франц. *vase* f. та германськими лексемами, що розглядаються (див. 1.2.5.8).

Г) Германські, балтійські і слов'янські лексичні одиниці, що належать до розглядової ізоглоси, вживаються на позначення рослин (або їх частин), що мають ідентичні характеристики, пор.:

– північногерманські норв. *vîse* 'мітелка, верхівка рослини, стебллина', *vîs* 'мітелка', *veis* 'соковита стебллина' [Фасмер I, 325–326; ЭСБМ I, 171]; (пор. *стеблина* – 'окрема трав'яниста рослина'; 'основна частина трав'янистої рослини від кореня до верхка, яка тримає на собі листя, квіти і плоди' [СУМ 9, 678]; референт, отже, може асоціюватися з певною висотою, пор. 'високий і тонкий, як стеблина' [Там же]);

– лит. *vikšgrīs* 'осока, очерет', також *бот.* 'ситник' [Lyberis, 867]; ситник росте на болотах, болотистих луках, берегами й заболоченими місцями, рослина *висока*, майже метрової висоти й більше, на верхівці стебла знаходиться суцвіття у вигляді *мітелки*;

– південнослов'янське с. (і хорв.) *vīši* м., ботанічний термін, що позначає 'високу лугову траву, *Lasiagrostis calamagrostis*', а також один із різновидів трави – 'чешльица, *Sesleria coerulea*' [РСХКНЈ 2, 681], яка є багатолітньою рослиною *висотою* до 50 см., що має суцвіття у вигляді *колосків* і *головчату мітелку*;

– н.-луж. *wiš* *бот.* 'grosses Sussgras, великий манник, *Glyceria spectabilis*' [Schuster-Šewc, 1594]. *Манник великий* – *висока* багаторічна трава з квітами у вигляді *колосків*, що зібрані в *мітелку*, росте на берегах водойм і на болотяних луках, утворює зарості;

– східнослов'янське блр. *віш, віша*: ...*віша з макушкамі на версе, як мятла, яна на гравяры расце, сама усюка, у рост чалавека...* [СБГПЗБ 1, 317].

Отже, йдеться про германо-балто-слов'янську рослинну термінологічну ізолексу, що з германської сторони представлена норвезькими лексемами (*vîse, vîs, veis*), з балтійської – литовською (*vikšris*), а зі слов'янського боку – лексемами з трьох підгруп слов'янських мов: південнослов'янської (сербське, хорватське *віши*), західнослов'янської (нижньолужицьке *wiš*), східнослов'янської (білоруське *віш, віша*).

Д) Слов'янські, балтійські й германські лексеми, які розглядаються, можуть уживатися в аналогічному контексті, що також може бути аргументом для їхнього формального і смислового наближення.

Порівнюємо семантичний план слов'янських слів, пов'язаний із назвами болотяного сіна, укр. *вишар* 'торішня трава, болотяне сіно на підстилку' [Machek 1968, 691], рос. *вышар* 'т. с.' [СРНГ 6, 58], блр. *вішар* 'непридатне для використання болотяне сіно' [Яшкін, 34–35], п. *wiszowy, wiszowaty* 'грубий (про сіно)' [Brückner, 624] і уже згадуваного германізму у французькій мові прикметника *vasé, -ée* (похідного від від *vase f.* 'мул, твань, болото; намулисте місце', спорідненого із с.-нідерл. *wase*). Словник Е. Літре подає лексему в словосполученні *foin vasé*, що пояснюється як 'сіно, покрите мулом, болотом, із луки, що заливається при водопіллі, під час повені' [Littré IV, 2426], тобто йдеться про 'погане сіно', 'болотяне сіно'. Важливим для нашого дослідження є також і те, що у поясненні йдеться про місце, звідки беруть таке сіно – із заливної луки. Для уточнення семантики словосполучення *foin vasé* французький лексикограф застосовує ремарку "сільськогосподарський термін".

Для ілюстрації переходу 'заливна лука (волога, болотяна місцина)' – 'болотяне сіно' в семантиці досліджуваної лексики наведемо паралелі з трьох груп мов.

Вкажемо на співвідносність смислових ознак 'низовинний, заболочений рельєф' – 'болотяне сіно' у слов'янських мовах на прикладі білоруської, української і польської лексем: пор. укр.

вишар ‘низина, що заросла травною’ [Марусенко, 221] – ‘торішня трава, болотяне сіно на підстілку’ [Machek, 1968, 691]; блр. *вішар* ‘грузькі болота, де траву косять тільки по льоду’ – ‘непридатне для використання болотяне сіно’ [Яшкін, 35–36]; п. *wis, wisz* ‘мокра лука, що заросла очеретом’ – *wiszovy, wiszowaty* ‘грубий (про сіно)’ [Brückner, 624].

Зважаючи на литуанізм із мови їдш у Литві *viksvės мн*; відповідний семантичний ланцюжок можна представити і на матеріалі балтійських мов, пор. прус. *weysigis* ‘луг’, лит. *viksvūnas* ‘заросле осокою місце – лука’ [Fraenkel 1962 2, 1249] – їдш у Литві *viksvės мн*. ‘погане сіно, яке косять там, де луг сирий’ [Аникин, 113].

Побудуємо за аналогією також германський відповідний ряд: норв. діал. *veis* ‘вологий, витягнутий у довжину луг’ [Stang 1972, 63], д.-англ. *wīsce* ‘лука, що може заливатися, затоплятися’ [Clark Hall, 412], *wisk* ‘заболочена, болотиста лука’ [DBPN]; д.-в.-нім. *wise*, с.-н. нім. *wische*, с.-нідерл. *wese* ‘лука’, нім. *Wiese* ‘лука’, ‘лука, сіножать, толока’ → франц. *vasé, -ée* (зі с.-нідерл. *wase*) у словосполученні *foin vasé* ‘болотне, в мулі, сіно з луки, що заливається’ [Littré IV, 2426].

Е) Підтримати обговорювану герmano-балто-слов’янську паралель можуть також топонімічні мовні факти. Зокрема, йдеться про спробу виділення ймовірної герmano(англійської)-слов’янської(української) гідронімічної ізоглоси англ. *Wiske* (назва річки в Англії, притока річки *Swale*, Йоркшир) – укр. *Вись, Виска* (річки *Велика Вись, Мала Вись; Велика Виска, Мала Виска* в басейні Південного Бугу) (див. 1.2.2.1.), що, безперечно, потребує подальшого вивчення і розвитку.

4. Представлена версія трактування слов’яно-балто-германської ізоглоси нім. *Wiese* – лит. *viksvà* – блр. *виш* не може уважатися повною і завершеною і потребує подальшого дослідження. Однак аргументи, наведені на її користь, підтримують, як видається, думку Кр. Станга про можливість виділення запропонованої ним лексичної єдності. Паралель має архаїчний, діалектний, термінологічний характер і навряд чи може розглядатися як така, що має перспективу в сучасних мовах.

Частина 2

ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНІ ЗВ'ЯЗКИ ГЕРМАНСЬКИХ, БАЛТІЙСЬКИХ І СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

1. К ПРОБЛЕМЕ ДЕРИВАТОВ В ИСТОРИЧЕСКИХ И ЭТИМОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВАРЯХ БАЛТИЙСКИХ И СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

0.1. Основной труд литовской лексикографии XX столетия – многотомный «Словарь литовского языка» – является своеобразным перекрестком множества путей не только в филологии, но и шире – в истории и культуре Литвы и общеевропейском контексте. По этой причине вряд было бы корректным сразу же раскрывать тот или другой из его томов на той или иной странице, предварительно не бросив хотя бы беглого взгляда на ретроспективу того, как складывалась судьба этого тезауруса литовского языка. Сделать это представляется тем более необходимым, что вся первая половина столетия в истории фундаментального издания под названием «Lietuvių kalbos žodynas» была связана с именами двух его фундаторов и создателей – К. Буги и Ю. Бальчикониса.

Как нам представляется, материалы той дискуссии вокруг «Словаря литовского языка», которая происходила в 1952–

1953 г., следует теперь перечитать заново, чтобы лучше понять те критерии, которыми руководствовались лексикографы второй половины нашего века, чтобы не искать в многотомнике того, что в нем не было предусмотрено. Так, в статье, написанной в 1953 г. и дополненной в 1957 г., Б. А. Ларин, с одной стороны, высоко оценивал наследие К. Буги («следовало бы посвятить особую монографию... словарным работам К. Буги...» [Ларин 1957, 138]), а с другой, постулировал отход от принципа историзма в литовском тезаурусе. Так, говоря о подготовке под его руководством новой инструкции, согласно которой «был переработан III том словаря», ученый подвел следующий итог: «материалы из древнейших источников отодвинуты на второе место как средство создания в словаре исторического фона, ибо академический словарь с о в р е м е н н о г о (здесь и ниже подчеркнуто в цитируемом тексте – А. Н.) не может быть построен как исторический, по простейшей хронологической схеме, – в нем на первом месте даны основные значения употребления слов в н а ш е в р е м я, в современной художественной, политической, научной литературе и в речи образованных людей» [Там же, 143].

Что же касается противоположной стороны, принимавшей участие в дискуссии, то здесь обращает на себя внимание позиция Ю. Бальчикониса, который, во-первых, выступал против деления «на как будто нужные и ненужные слова»: «... если помещается какое-нибудь ненужное слова, от этого словарь много не пострадает. Слово может оказаться нужным» [Balčikonis, 213] и, во-вторых, ссылаясь на то, что «вся лексикографическая работа не имеет установленных окончательных принципов» [Ibid., 214], возражал против поспешной подготовки новой редакции коллективного труда: «Сейчас нам спешить с переделкой нашего словаря нет никакого смысла» [Ibid., 215].

Тем не менее Ю. Бальчиконис вынужден был уйти из состава редколлегии «Словаря литовского языка».

Таким образом, «Словарь литовского языка» подготовлен с ориентацией на современность с включением даже такого субъективного критерия как оценка нужности или ненужности слова.

Это и следует учитывать при подходе к названному труду как источнику информации как по широком, так и по более узким вопросам литовской лексикологии. В частности, сказанное относится и к проблеме дериватов.

0.2. Проблема идентификации дериватов как отдельных не только форм, но уже и слов, имеющих свое собственное новое значение, является весьма существенной для лексикографии. Ведь нередко в практике составления словарей возникает ситуация, когда уже фактически новое слово все еще рассматривается лишь как словообразовательный вариант известного обозначения того или иного предмета или явления. Так, например, в статье под словом *knūgos* помещена и форма *knugelės* из «Катехизиса» М. Мажвидаса (LKŽ VI, 242). Вместе с тем, как нам удалось доказать, здесь речь идет о новом педагогическом термине *knugelės* со значением уже не ‘книжечка’, а ‘учебник’ [Непокупнас 1994, 76]. Следовательно, приведенное слово заслуживает того, чтобы в дальнейших лексикографических трудах оно выступало в качестве самостоятельной единицы словника.

«Словарь литовского языка» отчасти содержит в себе элементы как исторического, так и этимологического словарей. По этой причине некоторые его статьи с полной уверенностью можно поставить в один ряд с соответствующими разработками, содержащимися уже не в общих, а в специальных лексикографических трудах по балтийскому и славянскому языкознанию – в исторических и этимологических лексиконах.

Ниже вниманию исследователей предлагаются два этюда, где в роли исходного выступает материал, взятый из «Словаря литовского языка». Если в первом из них рассматриваются дериваты, образованные с помощью общего германо-балто-славянского суффикса от балто-германского и славянского названия ребенка, то во втором анализируется случай параллельного семантического словопроизводства – переход балтийского и балто-славянского названия возвышенного рельефа в сферу метеорологической терминологии.

1.0. Если попытаться кратко определить одну из ведущих категорий, словообразовательное выражение которой является, так

сказать, «профилирующим» в терминологии родства, то это будет категория посессивности (принадлежности, притяжательности), что связано с происхождением обозначаемого. Как писал О. Н. Трубачев, «развитие значения отъсь в славянском ‘отцов’ > ‘отец’ – пример встречающейся деэтимологизации производных с суффиксом принадлежности; при этом производное снова принимает значение непроемной основы – ‘отец’. Ср. нем. Mensch ‘человек’ < др.-в.-нем. mennisco ‘der von Mannus Stammende’ с суффиксом -isco» [Трубачев 1959, 26].

Пример с нем. Mensch (со ссылкой на труд: F. Kluge. *Nominale Stammbildungslehre der altgermanischen Dialekte*. – 2. Aufl. – Halle, 1899, S. 10) является для нас в данном случае особенно важным, поскольку с тем же самым суффиксом -isco выступают не только германские, но также балтийские и славянские производные образования от названия ребенка, о которых далее идет речь.

1.1. В специальной студии «Семантика лит. bérnas: bęrnis и их производных» Р. Бертудис убедительно показал, что первичное значение указанной восточнобалтийской лексемы ‘ребенок; дитя’ продолжает сохраняться только в современном латышском литературном языке, тогда как в литовском обнаруживает целую цепочку семантических переходов, реконструируемую как ‘ребенок’ → ‘мальчик’ → ‘парень’ → ‘батрак’, а также ‘мужчина’ [Bertulis 1972, 32]. Таким образом, если бы «Словарь литовского языка» как словарь тезаурусного типа представлял значение слова в порядке иторического развития, то зафиксированное только в памятниках и в говоре Пялясы ‘ребенок, дитя’ должно было бы стоять не на втором [LKŽ I, 767], а на первом месте.

Говоря о производных, Р. Бертудис обратил внимание, в частности, на то, что сохраняющий в себе первоначальное значение исходного слова дериват bernišké ‘детство, юность’ [Ibid., 770] встречается только в древних памятниках [Bertulis 1972, 21], уточним – лишь в «Постилле» М. Даукши, где эта форма отмечена трижды. И здесь мы бы хотели указать на научную значимость представления в «Словаре» этого производного образования для сравнительно-иторического языкознания.

Дело в том, что памятники готского языка сохранили в себе не только существительное *barn* (сред. р.) ‘дитя’, а также образованное от него прилагательное *barnisks* ‘детский’, но и дериват от последнего *barniski* (сред. р.) ‘детство’ [Wright, 170, 178, 310]. Так, во «Втором послании св. апостола Павла к Тимофею» (гл. III, ст. 15) находим: *jah Patei us barniskja weihōs bōkōs kunþēs...* [Ibid., 290], т. е. «И ты с детства Священное Писание знаешь...».

Следовательно, между готским переводчиком Библии епископом Ульфилой (ок. 311–ок. 383 гг.), с одной стороны, и литовским переводчиком «Постиллы» (1599 г.) каноником М. Даукшей – с другой, проходит общая гото-литовская лексико-словообразовательная параллель: гот. *barniski* (сред. р.) ‘детство’ – лит. *berniškė* (жен. р.) ‘то же’.

Приведенный пример, свидетельствуя о значительной научной ценности дериватов, содержащихся в «Словаре литовского языка», вместе с тем убеждает в том, что в будущем этимологическом словаре литовского языка, по-видимому, уже было бы недостаточно ограничиваться только краткой статьёй об исходном *bėrnas* [Fraenkel 1962, 40].

1.2. В «Лаврентьевской летописи» – копии летописного свода 1305 г., составленной в 1377 г., – под 945 г., встречается запись: *Вольга же бяше в Киевѣ с с[ы]н[о]мъ своимъ съ дѣтскомъ С[вя]тославом* (55), которую составители исторического словаря русского языка приводят в качестве иллюстрации в статье под словом *дѣтский* (прилагательное со значением ‘малолетний, детского возраста’) [СлРЯ XI–XVII 4, 239], однако очевидно, что в данном случае речь идет не о прилагательном *дѣтский*, а о производном от него, но уже существительном *дѣтско* (среднего рода) ‘дитя, ребенок’, которому в цитируемом словаре необходимо было посвятить отдельную статью.

Эта же самая ошибка повторяется и в исследованиях по исторической лексикологии украинского языка. Так, среди «названий, касающихся человека, его возрастных особенностей», выделена форма *дѣтскъ* (субстантивированное прилагательное *děťskъ*) < *дѣтск* ‘дитя’», что проиллюстрировано примером из Галицко-

Волынской летописи под 1206 г.: *король же Андрѣи... хотѣще дати д[ѣ]щерь свою за княза Данила обѣма дѣтскома бывшима* [ПУМ ЛФ, 31]. Однако форму дательного-творительного падежа двойственного числа на *-ома* (ср. *дѣтскома*) имеют имена существительные не только мужского, но и среднего рода. Вот почему вместо предложенного автором разработки несуществующего варианта лексемы *дѣтскъ* следует реконструировать форму среднего рода *дѣтско* ‘дитя’. Что же касается семантической адекватности такого обозначения, то напомним, что князю Даниилу Галицкому (1201–1264) на 1206 год (время записи в летописи) было всего пять лет.

Итак, на основании двух летописных записей: 1) под 945 г. – о киевском князе Святославе (?–972) и 2) под 1206 г. – о галицко-волынском князе Данииле для истории украинского языка восстанавливается слово *дѣтско* как одно из названий ребенка.

С позиции этой реконструкции следует взглянуть на место соответствующего деривата в обоих словарях праславянского языка, параллельно выходящих в России и Польше. Так, если в первом из них формы типа п. *dziecko* ‘дитя’ рассматриваются в общей статье под словом *děťskъ(ь)* [ЭССЯ 5, 17], то во втором субстантивированная форма прилагательного среднего рода *děťsko* с пометой о его западнославянском характере выделена в отдельную статью [SP 3, 174–175].

Полученные нами материалы подтверждают целесообразность особой разработки обсуждаемого деривата. Вместе с тем уже и сейчас необходимо отказаться от определения этого образования как западнославянского по своему распространению. Помимо уже приведенных нами новых фактов ср. также фиксацию искомой формы в южнославянском ареале. Так, например, в словенском языке известно экспрессивное слово *děčko* (в частности, так говорят о крепком парне), отмеченное (*dezhko*) около 1800 г. [Bezljaj 1, 98].

Таким образом, как по хронологии, так и по географии своей фиксации дериват *děťsko* ‘дитя’ несомненно относится к образованиям праславянского периода и в этом качестве должен найти свое место в будущих дополнениях к словарю праславянского языка.

2.0. Сложность адекватного представления в «Словаре литовского языка» как исторической, так и диалектной лексики заключается в том, что нередко в этой части лексического фонда встречаются такие формы слов, а также их значения, которые еще не имеют за собой сколько-нибудь сложившейся традиции не только лексикографической, но даже лексикологической интерпретации. Сказанное относится, в частности, и к той части производных образований, в которых деривация осуществляется без изменения структурной формы слова – исключительно на семантическом уровне, когда перед лексикографом возникает необходимость определиться – с чем он имеет дело: так сказать, с «разовым» отклонением от широко известного старого значения или же с новым значением? В данном случае речь пойдет о семантической деривации, наблюдаемой в одном из литовских названий возвышенности (*gaubrỹs, gũbrỹs* и под.), материал к которому – в основном значении – представлен в «комментарии» № 80 к «Атласу литовского языка» [LKA I, 180].

2.1. В статье под словом *gũbugas* в «Словаре литовского языка» упоминаются только два диалектных источника – говоры Ленас и Дусятос: первый при указании на значение ‘*kauburyš, kupstas, kelmas, kalva*’ (т. е. соответственно ‘бугор, кочка, пень, холм’), второй при паспортизации иллюстрации – *Šiandiej ant dangaus daug guburų (panašiu į kelmus debesų) – reikia bul’vos sodint – gerai augs* [LKŽ III, 691] ‘Сегодня на небе много «бугров» (*похожих на пни облаков*) – надо картофель садить – хорошо будет расти’.

В цитируемой статье обращает на себя внимание то, что ее составитель (или редактор) среди четырех возможных вариантов интерпретации диалектного примера избрал сходство с пнями.

Вместе с тем показательно, что в том же говоре Дусятос отмечено и прилагательное *guburúotas*: *Šiandiej guburúotas dangus, gera sėmenija* [LKŽ III, 692], т. е. ‘Сегодня «бугристое» небо, хорошее время для сева’. И о том, что такой адъектив не является чем-то случайным, красноречиво свидетельствуют еще три примера из литовской печати до 1940 г.:

1) gauburiutas: Du žalsvi garlaiviai nuplauke į šiaurę, kur renkasi gauburiuoti debesys [LKŽ III, 161];

2) gūbriuotas: Padange šliaužiojo sunkūs, gūbriuoti debesys [LKŽ III, 690];

3) gubriúotas: Tolumoje juodoja gubriuoti debesys [LKŽ III, 692], т. е. 1) ‘Два зеленоватых парохода отплыли на север, где собираются «бугристые» облака’; 2) По небу ползли тяжелые «бугристые» облака; 3) Вдали чернеют «бугристые» облака’.

Во всех приведенных выше иллюстративных примерах мы избрали для своего буквального перевода сходство облаков не с пнем, как предложено в «Словаре литовского языка», а с бугром, к чему обязывает ближайшая славянская перспектива.

2.2. Опубликованные статьи обоих праславянских словарей о восточнославянском регионализме – названии возвышенности *bugъgъ* [SP 1, 436; ЭССЯ 3, 79] к настоящему времени уже могут быть дополнены новыми материалами.

Так, с балтийской стороны здесь представляется весьма ценным свидетельством лит. *bugur̃s* ‘*mažas pakilimas*’, т. е. ‘небольшое возвышение’, зафиксированное в д. Мауручяй Пиренайского р-на собирателями материалов для «Атласа литовского языка» [LKA I, 180]: до сих пор балтийское соответствие было известно только в латышском языке.

Что же касается новых свидетельств диалектологии уже с собственно славянской стороны, то они оказываются не менее важными и для интерпретации параллелей из той же лексико-семантической группы балтийского словаря.

Так, в своих «Дополнениях к лексическим материалам» упомянутого словаря российских этимологов А. Ф. Журавлев привел, в частности, не учтенные раньше свидетельства белорусской диалектной лексикографии: *бугры* ‘кучевые облака’ и уменьш. *бугарок* ‘тучка’ [Журавлев 1990 I, 36]. Первый пример (множественное число; метеорологический термин) записан в д. Охремовцы Браславского р-на Витебской обл.: *Як вясной буграмі неба – садзіць гуркі трэба* [СПГПЗБ 1, 232], т. е. ‘Как весной буграми небо – садить огурцы нужно’. Вторая фиксация относится к Лоев-

скому р-ну Гомельской обл. (Я н к о в а Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны, Мінск, 1982, 58; приводится по тексту публикации А.Ф. Журавлева).

Таким образом, *бугарок* ‘тучка’ и *бугры* ‘кучевые облака’ отмечены на диаметрально противоположных окраинах Белоруссии, причем Браславский р-н даже граничит с Зарасайским р-ном Литвы, на территории которого (*Дусятос*) и было зарегистрировано *Šiandiej ant dangaus daug guburų...* (см. выше), т. е. – переводя уже на диалектном уровне – ‘Сегодня на небе много бугров’.

2.1–2. Оба термина возвышенного рельефа – лит. *guburas* и блр. *бугор*, имея одну и ту же семантико-словообразовательную структуру (в обоих случаях: балто-славянский корень со значением ‘гнуть, сгибать’ + суффикс *-uras/-ьрь* = ‘возвышение’) обнаруживают одно и то же направление дальнейшей семантической деривации ‘возвышение’ → ‘облако’ как образ облачного неба через призму восприятия рельефа земной поверхности. По-видимому, в этой связи не лишним будет вспомнить и начальную строку стихотворения А. С. Пушкина «Редет облаков летучая гряда...».

2.3. Ввиду установления белорусско-литовской изоглоссы (*бугор/ guburas*) ‘возвышение’ → ‘облако’ представляется целесообразным вернуться к одному из тезисов авторов фундаментального труда «Индоевропейский язык и индоевропейцы», которые утверждают, что «сочетание значений ‘горы’ и ‘облака’, ‘тучи’ в одном слове... отражает реальную картину ландшафта древних индоевропейцев: у вершин ‘высоких гор’ собираются ‘тучи’, чем и можно объяснить семантическую связь этих значений, прослеживаемую в древних индоевропейских традициях» (Гамкрелидзе, Иванов, 667–668).

Вместе с тем осуществление семантической деривации (перехода) ‘возвышение’ → ‘облако’ в условиях Восточноевропейской равнины (ареал литовского и белорусского языков) в данном случае может выступать в качестве контраргумента в дискуссии о гористом характере прародины индоевропейцев. Ср. точку зрения американского компаративиста В. П. Лемана, который, оценивая цитируемый выше труд, отметил, что «нельзя согласиться

со всеми их (т. е. Т. В. Гамкрелидзе и Вяч. Вс. Иванова – *А. Н.*) выводами, особенно относительно прародины индоевропейцев... области, лежащие к северу от Черного и Каспийского морей, представляются более вероятными в качестве локализации прародины, поскольку в таком случае легче объяснить последовательные этапы развития праязыка...» [Леман 1991, 24–25].

1–2. Идентификация дериватов – как на словообразовательном, так и на чисто семантическом уровнях – является одной из важнейших задач современной балтийской и славянской лексикографии. От тщательности подхода при определении связи между исходным образованием, с одной стороны, и дериватом от него – с другой, зависит корректность представления той или иной производной формы не только в современном языке.

Как учит опыт обращения к историческим и этимологическим словарям балтийских и славянских языков, они отчасти требуют нового прочтения, поскольку вследствие неточной или даже ошибочной трактовки содержащихся в них дериватов иногда случается даже так, что весьма важные свидетельства, имеющие определенное значение не только для того или иного частного языкознания, но и для индоевропеистики в целом, оказываются «заблокированными» от исследователя.

Благодаря созданию многотомного «Словаря литовского языка» лексическая база будущего «нового Френкеля» станет неизмерно богаче по сравнению с той, какой располагал автор труда под названием «*Litauisches etymologisches Wörterbuch*». Кроме того, не исключено, что изменится и позиция составителей «Этимологического словаря литовского языка», когда, к примеру, информация о дериватах от глагола *gaubti*, в частности, будет содержаться не только в статье о последнем, но хотя бы отчасти будет сосредоточена в соответствующих разработках под производными от него словами.

2. БАЛТО-СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СУФІКС ЗБІРНОСТІ *-or/-arь*

1.0.1. Підбиваючи підсумки своєї 40-річної праці над «Етимологічним словником слов'янських мов», російський фундатор праслов'янської лексикографії особливо наголосив на тому, що «пафосом нашого бічення праслов'янського словникового складу була й залишається увага до древнього лексичного діалектизму» [Трубачев 2003, 11].

Як приклад останнього О. М. Трубачов навів, зокрема, форму *listarь (схв., рос. діал.) 'листя': «певно стара словотвірна ізоглоса» [Там само, 16]. Пор. словникову розробку цим же дослідником відповідної статті з таким узагальненням: «Збірне похідне із суфіксом *-arь* від *listь, яке утворює цікаву сербськохорв.-рос. словотвірну ізоглосу. Пор. аналогічне *kustarь» [ЭССЯ 15, 143].

При цьому щодо вторинного характеру обох реконструйованих слів слід нагадати про точку зору згаданого автора, який писав: «...якщо правова принципово нічим не відрізняється від сучасної живої багатифункціональної мови, то й правовна лексикографія значно більше споріднена з будь-якою іншою лексикографією (синхронною, історичною), ніж це може здатися на перший погляд. Звідси неминучий висновок про те, що *п о х і д н е с л о в о* (тут і нижче розрядка в тексті – *А. Н.*) – рівноправний сюжет і словникова позиція в правовій і етимологічній лексикографії; саме тут аналогія зі словником *ж и в о ї* мови є особливо плідною» [Трубачев 1985, 12].

Тож із орієнтацією на деривати, що містять у собі, зокрема, суфікс *-arь*, з одного тому праслов'янського словника в інший і стала

складатися певна лексико-семантична серія, а саме: *bъtagь – рос. діал. *батáрь* чол. р. ‘бур’ян’ [ЭССЯ 3, 140]; *kustagь – д.-рус. близько 1427 р., рос. діал. *кустáрь*, блр. діал. *кустáр* ‘чагарник’ [13, 135]; *lěščaгь – схв. *лєштáр* ‘ліщина’ [14, 262]; *līragь – схв. *лїпáр* ‘липовий ліс’ [15, 118–119]; вище вже згадане *līstagь – схв. *лїстáр* ‘листя’ та рос. діал. *листáрь* ‘т. с.’ [Там само, 143].

При цьому статті *lěščaгь і *līstagь відсилають до аналогічного за своєю семантико-словотвірною структурою слова *kustagь, а останнє супроводжується ремаркою: «Пор. близьке за формантом та лексичним значенням *bъtagь» [ЭССЯ 13, 135].

Однак показово, що думка про прасл. *-arь* як суфікс на позначення збірності сформувалася не відразу – вона простежується лише від коментаря до форми *lěščaгь.

У такий спосіб автори «Етимологічного словника слов’янських мов» однозначно вийшли на узагальнення, що даний суфікс уживається для утворення збірних назв, які позначають різні види рослинності. Разом з тим уже й цих п’яти статей виявилось цілком достатньо для того, щоб пересвідчитися в одному: не тільки ґрунтовні роботи з граматики, а навіть і спеціальна література про деривацію сербських і хорватських збірних назв безпідставно оминає мовчанням як існування суфікса *-aгь*, так і функціонування утворених за його допомогою загальних та власних найменувань лісів та чагарників [див. Frančič].

1.0.2. Як бачимо, слов’янська дериватологія виявилася недостатньо підготовленою до адекватного сприйняття праслов’янських реконструкцій на *-arь*, за відповідниками яких у сучасних мовах постійно бовваніє тінь імовірності стороннього впливу.

Вихідну теоретичну позицію щодо того форманта, на утворення з яким і буде зосереджено нашу увагу, сформульовано в такий спосіб: «Суфікс *-aгь* слугує для позначення людини певної професії. Це лат. *-āgius*, яке поширилося завдяки запозиченню слів, що позначають професію, в грецькій, кельтських, германських, і, за посередництвом германських, у слов’янських мовах, а далі, за посередництвом слов’янських, у литовській мові» [Мейє, 298–299].

Більше того, розвиваючи цю тезу і польський фундатор праслов'янської лексикографії Ф. Славський сприймав суф. *-arь* (в його записі – *ar`ь*) лише як «виняткове в праслов'янському словотворі культурне запозичення із заходу», поєднуючи з першопочатковим лат. *-ārius* не тільки схв. *šljivār* ‘торговець сливами’, а й схв. *šljivār* ‘сливняк’ [див. Sławski 1976].

Однак, якщо останнє слово ще можна віднести до термінології культури (забігаючи наперед зауважимо, що тут ідеться про суфікс збірності), то що є робити з тими формами, які позначають бур'ян, листя, ліщину, липняк та чагарник?

Навіть на цій, розглянутій вище короткій серії реконструйованих ботанічних назв можна пересвідчитися в тому, що в праслов'янській мові справді існував свій власний суфікс збірності *-arь*. І цей приклад у найнаочніший спосіб доводить одне: включення до реєстру праслов'янського словника якомога повнішого корпусу дериватів є потужним чинником у розвитку вчення про праслов'янську мову та її словотвір.

1.1. Прогалину в дослідженні збірних назв дерев, кущів і трав у південнослов'янських мовах якщо не заповнив, то принаймні суттєво звузив І. Дуриданов. Уже самою назвою своєї публікації 1971 р. – «Збірні іменники на *-ar* із найменувань рослин у сербсько-хорватській та болгарській топонімії» – дослідник остаточно сформулював ту семантико-словотвірну тезу, до якої поодинокі ще тільки наближались автори згаданих вище статей ЕССЯ. Слушно підкреслити, що вишуканий та вишикуваний ним для дослідження словотвірний ряд майже не пригорнув до себе уваги мовознавців, учений не обмежився лише заявленими в заголовку географічними назвами, а перед подачею добірки останніх (залишаємо поза облік «репродукції» кожної форми) запропонував власноруч складений перелік віднайдених апелятивів.

Оскільки в болгарській мові подібні збірні утворення серед загальних назв залишаються «майже невідомими», то не зайве переказати відповідний фрагмент: *bukár* ‘буковий ліс’ *glogár* ‘кушова рослина, глід (*crataegus*)’, а також ‘місце, де ростуть названі рослини’. Останнє значення зафіксоване як єдине у деривативів від

назв ліщини – *leskár, leštar* та сливи – *šlivár* [Duridanov, 81]. Пор. те, що було сказано про тлумачення схв. *šljivār*.

У цілому кількісне співвідношення загальних назв рослин та похідних від них топонімів за мовами і країнами можна звести до такої схеми:

1) сербсько-хорватська (8) – Сербія (27), Хорватія (9), Герцеговина (1);

2) болгарська (4) – Болгарія (23);

3) македонська (–) – Македонія (12).

На завершення своєї розвідки І. Дуриданов ставить питання: що являє собою цей тип утворення – збереження праслов'янської спадщини чи обмежений південнослов'янським ареалом Балкан (басейн Морави та захід Болгарії – регіон Кюстенділ – Софія) слід іншомовного впливу (пор. хоча б лат. *rosāgium* 'розарій')? [Ibid., 84–85].

Сформульовану в такий спосіб альтернативу дослідник залишає без відповіді. Водночас, очевидно, зважаючи на особливу значущість врахування ареального аспекту при розв'язанні такої проблеми, він подає орієнтаційну карту поширення збірних фітонімічних форм на *-ar* на території кол. Югославії (без Словенії) та Болгарії [Ibid.]. При цьому Дуриданов робить спробу кинути погляд і на сусідні країни, відзначаючи, зокрема, що в румунській мові утворення такого типу є непродуктивними, тоді як існування їх в албанській мові взагалі залишається недоведеним [Ibid.].

Разом з тим автор не тільки вельми цікавою, а й не менш актуальної розвідки висловлює й дискусійну думку про те, що, мовляв, подібні утворення на *-ar* (*-арь*) «для словенської, як і західно- та східнослов'янських мов, є зовсім чужими» [Ibid.]. Далі ми скористаємося нагодою, щоб у цьому випадку запропонувати свою контртезу.

1.2. На шойно згаданій ескізній карті І. Дуриданова найбільше скупчення збірних ботанічних назв на *-ar* локалізується в межиріччі Дунаю та його правої притоки Морави, недалеко від її гирла. Обидві течії утворюють своєрідний кут на території східної частини Сербії. Що ж до лінгвістичного виміру, то це – район

ресавських говірок сербської мови (пор. Ресава – права притока Морави).

Така докладність у подачі географічних орієнтирів зумовлена тим, що, ймовірно, в цьому випадку йдеться про центральний регіон сучасного побутування досліджуваного явища. На користь викладеної точки зору свідчить не лише графічно виражена позиція болгарського академіка (пор. його карту), а й пізніше введені до наукового обігу результати спостережень сербської ономастики Зв. Павлович над мікротопонімією складової частини саме цього, визначеного вище географічного кута – між правими берегами пониззя Морави та Дунаю.

Однак для нашої теми ця сербська розвідка є надзвичайно важливою завдяки не тільки місцезнаходженню досліджуваного об'єкта, а й характеру останнього. Якщо для своїх теоретичних побудов Дуриданов брав, з одного боку, апелюючи, з другого – географічні назви, то мікротопонімія займає проміжне становище поміж обома категоріями лексики: це форми, які в своєму розвитку перебувають на шляху від слова до власної назви. І неспростовним свідченням перехідного періоду в еволюції тієї чи іншої лексеми є словотвірна варіативність відповідного мікротопоніма.

Саме таке паралельне вживання різних деривативів від однієї лексеми й демонструють польові матеріали Павлович. Дослідницею було зібрано колекцію мікротопонімів, певну частину яких становили форми, похідні від назв дерев чи, точніше, їхніх сукупностей. Ось уривок з її праці: «*јасењар* чи *јасењак* (2х); *клењак* (2х), *клењар* (3х); *лештар*; *липак* (5х), *липар* (6х), *липовак* (2х); *топољак*, *топољар*, *топоље*. Фітонім *топола* представлений у мікротопонімії як *Тополовица* і в збірній формі *Топоље*, від якої утворено мікротопоніми за допомогою суфіксів *-ак* [*Топољак*] та *-ар* [*Топољар*]» [Павловић, 219].

Як бачимо, суфікс *-ар* при номінації сукупностей дерев і кущових рослин (*лештар* ‘ліщина’) виступає на рівних правах зі своїм основним конкурентом – синонімічною морфемою на позначення збірності – формантом *-ак*. І наведеної ілюстрації цілком достатньо для того, щоб пересвідчитися, що у сербських говірках

межиріччя Морави (пониззя) та Дунаю прасл. *-arь* на позначення збірних ботанічних об'єктів виявляє свою продуктивність і в наші дні.

Отже, сербська мова – головний носій і колектор обговорюваного нами форманта збірності.

1.3. Заздалегідь говорити про збірні форми ботанічних назв на *-ar* як для словенської мови «зовсім чужі» (див. 1.1) не є коректним хоча б уже тому, що в цьому випадку довести «теорему про неіснування» (подібне вміють робити математики) навряд чи можливо.

Якщо у Хорватії порівняно із Сербією топоніми типу *Jasenar* зустрічаються рідше, то це ще не означає, що вже далі на північний захід, у сусідній Словенії, вони вже повністю відсутні.

Щоб довести протилежне, вкажемо на відповідні назви кількох хуторів чи маленьких поселень з «Атласу Словенії»:

Lipar – 1) 148 Grosuplje, c 2; 2) 172 Šentjernej, A 1;

Slivar – 129 Litija, B 1;

Smrekar – Ibidem, A 2 [див. AS].

До речі, буквально такі самі утворення занотовано й на протилежному кінці Балкан – у Болгарії [Duridanov, 82, 83]. Отже, немає ніяких підстав вилучати Словенію із загального ареалу південнослов'янських ботанічних назв із суфіксом *-ar*. Мова може йти лише про більш ретельний пошук реліктів у словенських словниках і текстах, включаючи найдавніші пам'ятки.

Слід зауважити, що на крайньому заході поширення словенської мови, вже вже в зоні словенсько-італійського контактування та території Італії серед назв чорниці (*Vaccinum myrtillus*) поряд із формою *čarníce* дослідники відзначають не тільки варіант *čarnikule* з «подвійним фріульським (furlanskim) формантом *-icule*», а й пошукуване нами утворення *čarnikulár*, в якому виступає ще один «фріульський суфікс *-ar* [Merkù, 190]». Більше того, саме таке найменування знайшло свої відображення й у мікротопонімі *Čarnikulár (pri Samardení)* [Ibid.].

Однак чи може цей приклад правити за модель при пошуках відповіді про характер появи досліджуваного суфікса збірності в

уському південнослов'янському ареалі? В усякому разі він повертає нас до тієї дилеми, яку сформулював І. Дуриданов стосовно походження форманта *-ar* у слов'янських мовах Балкан (див. 1.1).

1.4.0. Переходячи від південно- до північнослов'янських мов, перш за все зауважимо, що будь-які сумніви, а тим більше заперечення відносно функціонування суфікса *-arъ* в ареалі останніх (пор. 1.1) не мають під собою ніяких підстав. Про це свідчать, зокрема, вже згадувані на початку нашої розвідки статті «Етимологічного словника слов'янських мов», одну з яких (*kustarъ) проілюстровано виключно білорусько-російськими діалектними та історичними лексемами, а форма їх тлумачення 'кустарник' [ЭССЯ 13, 135] наочно показує, що для вираження значення збірності з часом виникла потреба до давнього суфікса додати новий. Про ще один сюжет, щоб довести цього разу вже «теорему про існування», далі й піде мова.

1.4.1. Незважаючи на те, що через етимологічні словники польської, білоруської та української мов як складова частина германобалто-слов'янської ізоглоси проходить форма *wiszar* [Brückner 1974, 624], *вішар* [ЭСБМ 2, 172] та *вишар* [ЕСУМ 1, 387], проте жоден з них не порушує питання щодо суфікса цього деривата від *wisz* 'очереття', *viш* 'торішня трава' та *виш* 'т. с.'. Разом з тим у світлі всього того, про що йшлося вище, поза всяким сумнівом тут ідеться про збірний характер наведених похідних утворень.

На жаль, для нас лишається відкритим питання про ареальне співвідношення форм *wisz* і *wiszar* у польській мові, а тим більше – *виш* і *вишар* – в українській. І лише білоруська мова завдяки своєму лексичному атласу народних говірок надає в наше розпорядження докладний просторовий образ функціонування обох варіантів – як *виш*, так і *вишар*.

За матеріалами відповідей на питання програми «В якому значенні на питання програми вживається слово віш (вішар)?» авторами «Атласу» було складено карту «Віш», в коментарі до якої форму *вішар* – найменування рослини, котра росте «на низьких місцях, як аїр, лише кучками», занотовано лише в одному пункті – м. Холмеч Речицького р-ну Гомельської обл. [ЛАБНГ 1, 114].

Зате на позначення старої нескошеної трави маємо такі варіанти з пошукуваним суфіксом збірності: *віша́р* (11), *выша́р* (5), *вышя́р* (3), *вышя́р* (2), *вышар* (1), *вішчар* (1), *вы́жар* (1), тоді як без нього – *віш* (1), *выш* (1), *віша́* (4). Отже, суфіксальних форм – 24, безсуфіксних – 21.

Коли ж перейти до розгляду розташування перелічених форм на карті, то виявиться, що:

1) на північ від лінії (зі сходу на захід) Могильов – Мінськ – Гродно занотовано лише єдине протиставлення: *віша́р* (Ореховка Ушацького р-ну Витебської обл.) – *віш* (Великі Дольці того ж району та області),

2) на схід від течії Дніпра бракує будь-яких позначок щодо фіксації тих чи інших форм і, нарешті,

3) ареал *віша́р* – це майже виключно басейн Прип'яті [Там само. – Карта № 278].

Однак найцікавішим у територіальному протиставленні вихідної та похідної форм стане те, що *віш* відзначено у центральній частині загального ареалу обох лексем, тоді як *вішар* – по його східній та західній окраїнах. При цьому до останньої форми в околицях Бреста прилягає ще й варіант *выша́р*, підсилюючи західний фланг утворень із суфіксом *-ар*. Інакше кажучи, похідна форма *вішар/вышар*, локалізуючись на схід і захід від центру, де поширена лексема *віш*, згідно з відомою нормою бокових ареалів має бути оцінена як більш архаїчна.

Отже, у межах поширення білоруської мови простежується системне функціонування збірного суфікса на позначення рослинності *-арь* (*віша́р* / *выша́р*), який разом з тим носить риси певної архаїчності. Встановлення цієї семантико-словотвірної особливості на північнослов'янській території видається нам досить важливим для інтерпретації відповідних утворень на півдні Славії. Адже в такий спосіб теза про іншомовний вплив на Балканах як одна з причин появи ботанічних назв на *-ар* (пор. альтернативну постановку цієї проблеми у І. Дуриданова) повністю поступається своїм місцем твердженню про збереження праслов'янської спадщини у словотворі лексики природи,

насамперед сербської та хорватської, а також болгарської та словенської мов.

Ще 1913 р. К. Буга звернув увагу на те, що від дендронімів *béržas* ‘береза’ та *liera* ‘липа’ в Литві виникли назви озера *Bėržasas*, двох сіл *Lierogai* та річки *Lieroga* [Būga I, 525]. Відтоді було зроблено кілька спроб витлумачити характер деривації наведених утворень, аж поки автор цих рядків не виніс відповідного визначення до заголовка своєї доповіді у Вільнюсі – «суфікс збірності» [Непокупный 2002, 23].

Заздалегідь відзначимо, що ключ для тлумачення структури наведених литовських географічних назв було знайдено поза межами Литви в раніше обійденому увагою пруському оронімі, який чомусь лишився «непрочитаним», хоча й був представлений в класичній праці Г. Гярулліса:

«133: *Leypiten, Leypitten, Lepiten, Lepare*, Berg SU 184 im Samland...» [Gerullis, 86].

Йдеться про останню форму *Lepare*, котру автор цитованої праці, як тепер з’ясувалося, даремно не виділив в окрему статтю свого зібрання пруського топонімікону. У чому ж річ? І що ж то за документ, на який покликається Гярулліс?

2.1.1. З’ясувалося, що через століття після того, як хрестоносці розпочали своє завоювання пруських земель (1230 р.), виникла потреба докладно розмежувати терен Самбійського півострова поміж володіннями єпископа, з одного боку, та Ордену – з другого. Задля цієї мети в 1331р. було проведено підготовчі роботи, підсумком яких стало укладання «Трактату про поділ» (Theilungstraktat), який і став підставою для самої делімітації єпископсько-орденського суміжжя: порівнявши різні списки (Codex) згаданого «Трактату», Г. Г. Ф.Нессельман першим звернув увагу на те, що одна й та сама ділянка делімітованого кордону позначена різними формами:

1) «кодекс А» – *juxta viam prope montem leypiten dictum*, що супроводжується варіантами («С») *Leypiten*, («D») *leypitten* і

2) «кодекс В» – *prope viam et montem qui vocatur Lepare* [Nesselmann, 295].

Отже, існує словотвірна опозиція *Lepiten* (*Leypiten*, *Leypitten*) – *Lepare*, обидва члени якої автор терміна «балтійські мови» вивів од прус. *lipa* E 601 ‘липа’, а похідні від дендроніма утворення вилумачив як *Lindenbergr* [Ibid., 310], тобто ‘Липова гора’.

Мине півстоліття, і Г. Герулліс сумарно повідомить: «1331 *Leypiten* (див. вище)...: рг. *leipo ‘Linde’... + Suff. -*ī-*...» [Gerullis, 86].

Щойно наведене тлумачення, яке впевнено ввійшло до активного фонду балтистики, разом з тим не можна вважати самодостатнім:

по-перше, здійснивши аналіз – поділ ороніма на дві складові частини *Leip-it(en)*, дослідник так і не звернувся до синтезу, яким мала стати семантична інтерпретація всієї форми в цілому, а, подруге, повністю оминув мовчанням інший суфіксальний варіант похідного утворення – *Lepare*. Оскільки останній дериват виступає як рівнозначний першому, то стає очевидним, що через відоме *Leypiten* можна вирішити питання й про поки що невідому форму на *-are*. Таким чином, насамперед необхідно з’ясувати, що ж означає прус. *Leypiten*?

2.1.1. Найточніші відповідники прус. *Leypiten* можна знайти в латиській і литовській мовах. Так, серед похідних місцевих назв від лтс. *liēra* ‘липа’ Я. Ендзелін відзначив форму «*Liepīte*, затока Малої Югли в Ікшкіле (там багато лип)», Огрський р-н Латвії, причому дослідник завершив свою словникову статтю згадкою саме про прус. *Leypiten* [Endzelīns, 339]. Як апелював лит. *liepūtė* ‘кущі лип’ занотовано в Рагуві, р-н Паневежіс, єдине, але авторитетне свідчення – запис проф. Й. Яблонскіса [LKŽ 7, 426].

Ми спеціально – заради надто докладних відповідників – зупинимося на похідних формах від назви лише одного дерева *Tilia L.*, однак у литовській мові зовсім неважко вишикувати чималий ряд віддендронімічних утворень, що містять у собі саме цей формант. Не вдаючись до викладу історії питання, відзначимо лише найгрунтовніше новітнє дослідження С. Амбразаса, в якому автор розглядає утворення на *-ūtė* з широкої позиції збірних назв (*nomina collectiva*) як однієї з найдавніших словотвірних категорій узагалі [Ambrasas, 47–48].

Отже, перефразовуючи прислів'я, ставимо крапку: в прус. *Leupiten* (*Leupitten*, *Lepiten*) 'за деревами' ('липа'; пор. наведені вище тлумачення Нессельмана і Геруліса) слід бачити збірне поняття 'липовий ліс, липняк'. І те ж значення має й прус. *Lepare*.

Одержаний у такий спосіб результат сучасного прочитання двох так тісно пов'язаних між собою, але словотворчо протиставлених одна одній пруських назв 'Липової гори' в Самбії, відкривши в їх структурі в додачу до відомого *-īt-* ще й невідомий суфікс збірності *-or-*, дає в руки дослідників важливий орієнтир для дослідження історичного топонімікону балтійських народів.

3. ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУФІКС *-isko-* І ЙОГО РОЗВИТОК У МОВАХ РІЗНИХ ГРУП

Названа тема виявляється досить важливою й актуальною, особливо за умов її розгляду на широкому індоєвропейському мовному тлі, оскільки вона тісно пов'язана з порівняльно-історичними й типологічними аспектами індоєвропейського словотвору. Йдеться про один із основних суфіксальних етимонів, рефлексів якого й досі активно використовуються для творення переважно відносних прикметників відіменникового характеру. Мовно-історична цінність реконструйованого етимона полягає в тому, що його континуанти існують практично в усіх європейських мовах індоєвропейської сім'ї і становлять один із тих фактів, що підтверджують наявність індоєвропейської мовної єдності на структурно-граматичному рівні.

Необхідно зауважити, що при визначенні засадничих критеріїв ми дотримуватимемося, зокрема, класичної концепції Г. Гірта, викладеної в його фундаментальній «Індогерманській граматиці» 1927 р. [див. Hirt 1927, 82]. Отже, йдеться не про детермінатив, а саме про суфікс, надзвичайно продуктивний, а також неоднорідний і неоднозначний у семантичному відношенні, про що свідчить порівняння значень відповідних лексем у різних індоєвропейських, у тому числі близькоспоріднених, мовах.

Роль суфіксів не тільки виявляється в тому, що за їх допомогою лексичний фонд мови збагачується у кількісному відношенні, а й зумовлюється тим, що вони певною мірою визначають семантичні ознаки словоформ, сприяючи створенню значної кількості конотативних відтінків. Саме це є однією з найважливіших рис індоєвропейської морфосемантичної структури як значною мірою

флексивної, на відміну від мов інших сімей, наприклад, фіноугорських або тюркських із властивою їм аглютинацією.

Одним із нових напрямів у розвитку сучасних мовознавчих досліджень є так звана імпліцитна морфологія як складова частина функціональної граматики. Це оригінальне визначення не дає, можливо, достатньо повного уявлення про сутність відповідного поняття, але водночас парадоксальним чином досить точно відбиває позначувану мовну реальність. Згідно з одним із основних постулатів імпліцитної морфології, що видається цілком слушним, «форма є неоднозначною, здатною поповнюватися різним, часом протилежним змістом» [Соколов, 4]. Саме це безпосереднім чином стосується досліджуваної проблеми, досить зважити на діяхронічний аспект, а також на той факт, що в цьому разі розглядаються мови різних груп у широкому індоєвропейському контексті. Крім того, йдеться про випадок, у якому словотвірні аспекти пов'язані не тільки з граматичною будовою різних мов, а й із розвитком лексики та змінами, що «відбуваються у словниковому складі мови у зв'язку із змінами в суспільному житті й діяльності людини» [Шанский, 4]. Оскільки ці такі зміни у різних народів, що є носіями різних мов, відбуваються по-різному, ще виразнішою стає національна специфіка окремих сімей, груп і мов, у тому числі мов споріднених. Розкриття цієї національної специфіки є одним із основних завдань імпліцитної граматики, що охоплює, природно, і словотвір. Як свідчить фактичний матеріал мов, що є предметом цієї розвідки, розвиток словотвору в різних мовах, за умов відносної зовнішньої «прозорості» деяких елементів (у цьому разі суфіксів), із погляду змісту є багато в чому імпліцитним, що особливо наочно виявляється саме у порівняльному плані.

У випадку з рефlekсами і.-є. -isko- поле для семантичних порівнянь є досить широким, досить урахувати, наприклад, те, що у слов'янських мовах вони показують «відношення до різних груп живих істот, сфер буття, до просторово-територіальних одиниць і т. д.» [Зверковская, 272]. Але й тут, попри значну морфологічну і (що є особливо важливим) семантичну подібність відповідних суфіксів, компаративний аналіз дає змогу спостерігати досить

виразні дивергентні явища. Вони стосуються насамперед квантитативного розподілу суфіксів між різними прикметниковими (рідше іменниковими) основами або ж різної валентності основ стосовно суфіксів у різних мовах.

Розглядана суфіксальна форма є особливо важливою у плані слов'янського ад'єктивного та іменного словотвору. У мовах слов'янської групи словоформи, утворені за допомогою рефлексів індоєвропейського *-isko-*, є широковживаними й різнорідними в семантичному аспекті.

Такі рефлекси від давніх часів є характерними для слов'янських мов. Так, уже відповідні старослов'янські лексеми, що їх називає К. Бругман в «Огляді порівняльної граматики індогерманських мов» (1906 р.), свідчать про надзвичайно широкий значеннєвий спектр, досить порівняти такі приклади, як *чловеческъ*, *детскъ*, *кънежескъ*, *римьскъ*, *бесовскъ* або *пъсьскы*. Як впливає з наведених зразків, семантичною домінантою є значення присвійності або ж належності в широкому, у тому числі переносному, розумінні. Для точнішого визначення семантичних характеристик суфікса *-ск-* (*-sk-*) у слов'янських мовах скористаймося термінологією знаного російського лінгвіста В. А. Никонова, котрий запропонував дефініцію «наявна належність» (в оригіналі «наличная принадлежность» [див. Никонов 1969, 106]). За такого підходу мовна «витривалість» суфікса опиняється в прямій залежності від конотативного забарвлення, а точніше його відсутності. Л. А. Булаховський наголошував на тому, що кількість і відносна частота вживання суфіксів із конотативними характеристиками в різних мовах дедалі більше скорочуються [див. Булаховський 1959, 93].

В. А. Никонов, аналізуючи розгляданий суфікс у слов'янських мовах і підкреслюючи факт мінімального розходження значень відповідних словоформ у мовах різних підгруп, зазначав водночас, що нерідко одна й та сама основа сполучається із структурно різними суфіксами. Він порівнює, зокрема, рос. *автобусный*, *трамвайный* із п. *autobusowy*, *tramwajowy* і с. *аутобуски*, *трамвайски*, хорв. *autobuski*, *tramvajski*, а також рос. *стенной* із с. *стенски*, хорв. *stepski* [Никонов 1962, 108, 106]. Проте з цього

не впливає, що в сербів і хорватів прикметники на *-ск-* є загалом поширенішими, аніж у східних або західних слов'ян, досить порівняти, приміром, утворення на зразок укр. *жюльєрнівський* із с. і хорв. *жулвернов*, *žulvernov*. Можна сказати лише, що сербський суфікс *-ск-* (хорв. *-sk-*) був і залишається досить продуктивним словотвірним засобом; це виявляється, скажімо, при зіставленні відносно нових прикметникових словоформ, в основі яких – корені неслов'янського походження, і це не тільки «транспортна» лексика на зразок *тролейбуски* (пор. укр. *тролейбусний*, рос. *троллейбусный*, п. *trolejbusowy*), а й, наприклад, географічна (пор. с. *мередијански*, хорв. *meredijanski* з укр. *меридіональний*, рос. *меридиональный*), загальнотехнічна (с. *регуляторски*, *регулацијски*, хорв. *regulatorski*, *regulacijski* й укр. *регулювальний*, рос. *регулировочный*) та інші (с. *регистарски*, хорв. *registarski* й укр. *реєстраційний*, рос. *регистрационный*). Щоправда, є й подібні випадки з прикметниками слов'янського походження: пор. с. *коренски*, хорв. *kogenski* з укр. *кореневий*, рос. *корневой*, *коренной*, п. *korzeniowy*, ч. *korenny*, б. *коренен*.

Слід, безумовно, зважати на те, що вихідний індоєвропейський суфікс майже в кожній окремо взятій мові (якщо він у ній зберігся) може мати різні морфологічні вияви, тобто кілька рефлексів спільного походження, до того ж вони, зазвичай, формуються в кожній мові на різних етапах її історичного розвитку. Іноді в зв'язку з цим фіксуються навіть явища дещо парадоксального характеру, як-от у випадку, описаному в ґрунтовній статті В. А. Никонова. Ідеться про слов'янські лексеми, утворені від назв свійських тварин [див. там само, 113]. Зауважимо, що вже сама тематика передбачає досить давнє походження таких слів. І якщо дослідники чеської мови зазначають, що в ній за допомогою суфікса *-sk-* будуються зокрема ад'єктивні форми, в основі яких лежать назви саме свійських тварин (до того ж переважно великих), то в болгарській у відповідних випадках здебільшого фігурує суфікс *-шк-* (типологічно й історично паралельний): пор. ч. *kravský* і б. *кравешки* 'коров'ячий', ч. *peský* (*psovský*) і б. *кучешки* 'собачий', ч. *oslovský* і б. *магарешки* 'ослячий' (щоправда, у двох останніх випадках

слова з ідентичною семантикою мають різні корені, але в цьому разі принципового значення це не має). Разом із тим однокореневі слова можуть мати якісно різні суфікси, досить порівняти з вищенаведеними словами рос. *коровий*, п. *krowi*, ч. *kraví*, с. *крављи*, хорв. *kravlji*; п. *psi*, с. *паци*, *псећи*, хорв. *pasji*, *pseci* і б. *песи*. Семантика цих лексем є фактично тотожною, чого не можна сказати вже про деякі східнослов'янські кореневі відповідники: пор. укр. *песячий* і *песький* або рос. *псиный*. Іноді ж, попри етимологічну спорідненість відповідних слів, семантичні розбіжності можуть бути значними: пор. ч. *hovadský* 'скотинячий' і рос. *говяжий*, словц. *hovadzi*, с. *говеђи*, хорв. *govedi* 'яловичий' і, нарешті, б. *говеден* 'вечірній (час, коли худоба повертається додому з поля)'. Проте, як видається, можна говорити не тільки про дивергенцію, а й про конвергенцію, в усякому разі на морфологічному рівні, інакше важко було б пояснити структурно-семантичну спільність укр. *кінський*, рос. *конский*, п. *koński*, ч. *konský*, с. *коњски*, хорв. *konjski* [див. Beard, 77] з одного боку і б. *конски* з другого, адже відомо, що в останній мові *-ск-* (на відміну від згаданого вище *-шк-*) є відносно пізнішим утворенням.

А втім, останнє твердження не слід уважати аксіомою, бо можна говорити так само і про певний перерозподіл функцій суфіксів, у тому числі й континуантів і.-е. *-isko-*, у різних споріднених мовах, або ж не просто перерозподіл, а розширення семантики. Так, наприклад, можна констатувати, що в давньоруських пам'ятках прикметники на *-ск-* у більшості випадків мають «етнічно-територіальні» значення: пор. д.-рус. *курское* (княження), *ханаонський* (царь). *литовський* (мечи), а також *угорський*, *готський*, *оварський* або ж *городеньський*. Згодом суфікс *-ск-* став одним із основних засобів творення прикметникових форм (у східнослов'янських мовах), а його семантика стала настільки широкою, що в деяких випадках він набув навіть експресивних ознак: пор., наприклад, рос. *скотный* 'скотинячий, скотячий, скотний' і *скотский* (напрошується паралель з названим вище ч. *hovadský* 'т. с.'), а також рос. *свиной* ('свинячий' у «нейтральному» розумінні цього слова) і *свинський* (із виключно переносним значенням), морфологічні

відповідники якого в інших мовах (п. *świński*, ч. *svinský*, б. *свински*) поєднують пряме значення з фігуральним. До того ж, наприклад, останнє з наведених слів має синонім (с.) *свињећи* ‘свинячий’ (морфологічна і семантична у прямому розумінні паралель), водночас рос. *свинячий* має виразне експресивне значення.

Особливістю східнослов'янського *-ск-* є також те, що цей елемент досить активно поєднувався і поєднується з іншими суфіксами та «суфіксоїдними» формантами, перетворюючись таким чином на *-овський*, *-инський*, *-ческий*, *-енческий*, *-ический* і т. ін. [див. Виноградов 1975, 54]. Цей перелік можна розширити за рахунок форм на зразок *-ецкий*, що виникли внаслідок морфологічного спрощення [див. Реформатский, 261], характерного вже для давньоруської мови: пор. *руський* (*русьський*), *половецький* (*половцьський*), *галичкы*, *ляцкы* [див. Обнорский, 142].

Слід наголосити на тому, що і подібні складні суфікси у сучасних східнослов'янських мовах, передусім у російській, можуть містити певну емоційну забарвленість, досить згадати колоритний розмовний вираз *здать Храповицкого* (= *храпака*) або наведені тим самим автором точні «географічні» координати, які давали на Русі, розповідаючи про кулачні подвиги: *Я съездил его в Харьковскую губернию, Зубцовского уезда, в город Рылъск, після чого деякі розбишаки вирушали в Могилевскую губернию, останній вираз із «летальним» значенням, на думку дослідника, «досі не відображений у літературній мові, але живе активним життям на величезній території – від Українського Полісся до Білого моря»* [Мокиєнко, 178, 179]. Таке явище, у зв'язку з яким можна згадати вже дещо застарілі умовні назви *N-ский* (про місто) або *N-ская* (про губернію, область, установу, військову частину), можна вважати типово східнослов'янським, але дещо більшою мірою російським, хоча в цілому східнослов'янські лексеми з суфіксами, що походять від *-isko-*, не виявляють особливих розбіжностей ані в семантичному, ані в морфологічному плані, якщо не зважати на пом'якшення першого консонанта в українському суфіксі, а також на акцентологічні аспекти, а саме наявну в українській мові «деяку тенденцію на поширення кінцевого наголосу коштом

попереднього: *сільський* (рос. *сельский*)» [Булаховський 2, 432]. Що ж до слів на зразок укр. *товариський* (пор. рос. *товарищеский*), то останній автор пояснює їх певним впливом польської мови (пор. п. *towarzyski*).

До слова, саме в польській мові досить виразно виявляється цікава особливість слов'янських словоформ із суфіксами-рефлексами *-isko-*, маємо на увазі порівняно невелику групу історично ад'єктивних форм, що давно вже зазнали субстантивації внаслідок випадення означуваних ними іменників. Згадаймо виокремлені Л. А. Булаховським [див. Булаховський 5, 21] п. *wojsko* (що йде від виразів на зразок *siła wojska* '*військова сила*' [див. Brückner, 629] пор. укр. *військо*, рос. *войско*) і п. *Polska* '*Польща*' (що історично є, як відомо, ад'єктивною частиною складної назви *Rzecz Pospolita Polska*, тобто, власне, '*Польська Республіка*', де перша частина є точним еквівалентом лат. *res publica* '*державна / суспільна справа*').

Подібне явище фіксується і в інших західнослов'янських мовах – пор., наприклад, ч. *ženska* прост. '*баба, молодиця*' і цілу низку географічних назв, це насамперед хоронімічні назви: *Alžirsko* '*Алжир*', *Bulharsko* '*Болгарія*', *Dansko* '*Данія*', *Estonisko* '*Естонія*', *Finsko* '*Фінляндія*', *Gruzinsko* '*Грузія*', *Holandsko* '*Толландія*', *Charvatsko / Chorvatsko* '*Хорватія*', *Irsko* '*Ірландія*', *Japonsko* '*Японія*', *Jordansko* '*Йорданія*', *Lotyšsko* '*Латвія*', *Mad'arsko* '*Угорщина*', *Moldavsko* '*Молдавія*', *Mongolsko* '*Монголія*', *Nizozemsko* '*Нідерланди*', *Norsko* '*Норвегія*', *Rakousko* (слвц. *Rakúsko*) '*Австрія*', *Rumunsko* '*Румунія*', *Rusko* '*Росія*', *Slovensko* '*Словаччина*', *Slovinsko* '*Словенія*', *Srbsko* '*Сербія*', *Švedsko* '*Швеція*', *Španelsko* '*Іспанія*', *Švycarsko* (слвц. *Švajciarsko*) '*Швейцарія*', *Thaisko* '*Таїланд*', *Tunisko* '*Туніс*'; ще більшим може бути відповідний перелік у словацькій мові, в якій, окрім паралелей вищезгаданих назв, є також *Albansko* '*Албанія*', *Bielorusko* '*Білорусія*', *Francuzsko* '*Франція*', *Kirgizsko* '*Киргизія*', *Taliansko* '*Італія*', *Turkmensko* '*Туркменія*' і т. д. Той факт, що всі перелічені слова належать, на відміну від п. *Polska*, до середнього роду (пор. ч., слвц. *Polsko*), свідчить про дещо складніший із граматичного

погляду процес субстантивзації, що в семантичному розумінні містить також елемент часткового абстрагування.

Слід сказати також, що в чеській і словацькій мовах є чимало подібних слів, які позначають історичні області, території тощо: ч. Alsasko ‘Ельзас’, Badensko ‘Баден’, Bavorsko ‘Баварія’, Bengalsko ‘Бенгалія’, Durynsko ‘Тюрингія’, Flamsko / Vlamsko (і Flandry) ‘Фландрія’, Gaskonsko ‘Гасконь’, Gronsko ‘Гренландія’, Kladsko ‘Кладненський край’, Lašsko ‘Ляшський край’, Lotrinsko ‘Лотарингія’, Mandzuskо ‘Маньчжурія’, Prusko ‘Пруссія’, Sarsko ‘Саарська область’, Skotsko ‘Шотландія’, Slezsko ‘Сілезія’ (пор. п. Śląsk ‘т. с.’), Srbsko ‘Сербія’, Štyrsko ‘Штирія’, Vestfalsko ‘Вестфалія’ і т. д. Можна виділити й топоніми з дещо іншими суфіксами, що мають ту саму етимологічну основу: пор. ч. Nemecko ‘Німеччина’, Recko (слвц. Grecko) ‘Греція’, Turecko ‘Туреччина’, Slovacko ‘Моравська Словаччина’, а також слвц. Anglicko ‘Англія’, Belgicko ‘Бельгія’ etc.

Такий досить цікавий топонімічний феномен спостерігається (хоча й меншою мірою) і в мовах південнослов'янського ареалу: пор. б. *Хърватско* ‘Хорватія’, *Словашко* ‘Словаччина’, с. *Бугарска* і хорв. *Bugarska* ‘Болгарія’, *Данска* і *Danska* ‘Данія’, *Енглеска* і *Engleska* ‘Англія’, *Ирска* й *Irska* ‘Ірландія’, *Мађарска* (*Маџарска*) і *Madarska* (*Madzarska*) ‘Угорщина’, с. *Низоземска* ‘Нідерланди’, с. *Польска* і хорв. *Poljska* ‘Польща’, *Турска* і *Turska* ‘Туреччина’, *Финска* і *Finska* ‘Фінляндія’, *Француска* і *Francuska* ‘Франція’, *Хрватска* і *Hrvatska* ‘Хорватія’, *Чешка* і *Česka* ‘Чехія’, *Швајцарска* (*Швиџарска*) і *Švajcarska* (*Švicarska*) ‘Швейцарія’, *Шведска* і *Švedska* ‘Швеція’, *Шпањолска* і *Španjolska* ‘Іспанія’, *Моравска* і *Moravska* ‘Моравія’, *Саска* і *Saska* ‘Саксонія’, *Шкотска* і *Škotska* ‘Шотландія’, а також *Грчка* і *Grčka* ‘Греція’, *Немачка* і *Nemačka* ‘Німеччина’, *Словачка* і *Slovačka* ‘Словаччина’, *Норвешка* і *Norveška* ‘Норвегія’, *Влашка* і *Vlaška* ‘Валахія’, *Корушка* і *Koriška* ‘Каринтія’ і т. д. Виділити якісь закономірності, стосовні утворення таких назв у західно- і південнослов'янських мовах, нелегко, бо, з іншого боку, існують також ч. і слвц. *Čechy* ‘Чехія’, с. *Алжир* і хорв. *Alžir* ‘Алжир’, *Грузија* і *Gruzija* ‘Грузія’, *Естонија*

і Estonija ‘Естонія’, *Јапан* і Japan ‘Японія’, *Јордан* і Jordan ‘Йорданія’, *Летоніја* і Letonija ‘Латвія’, *Луксембург* і Luksemburg ‘Люксембург’, *Молдавіја* і Moldavija ‘Молдавія’, *Монголіја* і Mongolija ‘Монголія’, *Португаліја* і Portugalija ‘Португалія’, *Румуніја* і Rumunija ‘Румунія’, *Русіја* і Rusija ‘Росія’, *Словеніја* і Slovenija ‘Словенія’, *Тајланд* і Tajland ‘Таїланд’, *Туніс* і *Tunis* ‘Туніс’, *Холандіја* і Holandija ‘Голландія’; різняться за морфологічними ознаками навіть семантично еквівалентні назви у близькоспоріднених мовах – чеській і словацькій, досить згадати ч. *Albanie* ‘Албанія’, *Anglie* ‘Англія’, *Vila Rus* ‘Білорусь’, *Belgie* ‘Бельгія’, *Francie* ‘Франція’, *Italie* ‘Італія’, *Kirgizie* ‘Киргизія’, *Turkmenie* ‘Туркменія’.

Так само важко визначити якісь критерії, за якими вищенаведені назви, зокрема позначені розгляданими суфіксами, формувалися в межах однієї окремо взятої мови. Можна сказати лише, що слов’янські (насамперед чеські, словацькі, сербські й хорватські) субстантивні топоніми з рефlekсами -isko- відповідають переважно тим країнам, оригінальні назви яких є безсуфіксальними утвореннями (пор. франц. *France* ‘Франція’, нім. *Schweiz*, франц. *Suisse* ‘Швейцарія’), іменними композитами (пор. дан. *Danmark* ‘Данія’, норв. *Norge* ‘Норвегія’, шв. *Sverige* ‘Швеція’, порт. *Portugal* ‘Португалія’), мають в основі етимологічно інший корінь (пор. нім. *Deutschland* ‘Німеччина’, нідерл. *Nederland* ‘Нідерланди’, нім. *Österreich* ‘Австрія’, а також алб. *Sqiperi* ‘Албанія’, ірл. *Eire* ‘Ірландія’, гр. *Ελλάς* ‘Греція’) або ж узагалі неіндоєвропейськими (пор. уг. *Magyarország* ‘Угорщина’, фін. *Suomi* ‘Фінляндія’, ест. *Eesti* ‘Естонія’, а також назви деяких азійських, африканських та інших країн). Можливо, певну роль тут відіграє і той факт, що відповідні прикметники у різних мовах, зокрема германських, мають той самий суфікс: пор. нім. *schweizerisch* ‘швейцарський’, дан. *dansk* ‘данський’, норв. *norsk* ‘норвезький’, шв. *svensk* ‘шведський’, нідерл. *nederlandsk* ‘нідерландський’. В інших випадках у вихідній назві виступають інші поширені індоєвропейські суфікси (наприклад, с. *Југославија* і хорв. *Jugoslavija* ‘Югославія’, укр. *Україна*, лит. *Lietuva* ‘Литва’), але можна зафіксувати й чимало винятків,

досить згадати іншомовні (слов'янські) назви таких країн, як укр. *Росія* (рос. *Россия*), *Болгарія* (б. *България*), *Латвія* (лтс. *Latvija*), *Румунія* (рум. *Romania*), *Іспанія* (ісп. *España* від лат. *Hispania*), згадаймо ще й ісл. *Ísland* 'Ісландія' – назви цієї країни в слов'янських мовах не мають суфікса *-sk-*.

Говорячи про субстантивацию, слід повернутися до польської мови, а точніше до специфічних кашубських форм, серед яких фігурують, окрім «стандартних» на зразок *polshi* 'польський', *morhi* 'морський', *jezerhi* 'озерний' або *prajacelshi* 'приятельський', формально ад'єктивні *xlopshi* 'хлоп' або *babshi* 'баба' [див. Булаховський 5, 74], останню лексему можна порівняти, наприклад, із наведеним вище ч. *ženská*. У серболужицьких мовах, поряд із «класичними» прикметниками на кшталт н.-луж. *serbski* 'сербський', *wóskojski* 'батьківський', трапляються й іменники *kulušk* 'валок' або *mandlušk* 'качалка' [Кондрашов, 155, 156, 157], але тут, як видається, йдеться про редуковані демінутивні суфікси. Цікавою особливістю західнослов'янського іменного словотвору є специфічні віддієслівні утворення на зразок ч. *hledisko* 'погляд, точка зору' (< *hleděti* 'дивитися'), що наводиться як приклад вияву «семантичної конденсованості чеського суфіксального словотвору» [Бурлакова, 15]. Не менш характерним є таке явище для польської мови: пор. п. *stoisko* 'відділ, секція; стенд' (< *stać* 'стояти') або *widowisko* 'видовище' (< *widzieć* 'бачити'), *nazwisko* 'прізвище' (< *nazwać* 'назвати'), *przezvisko* 'прізвисько' (< *przezwać* 'прозвати'), *wyzwisko* 'т. с.', *wyzwiska* (мн.) 'лайка', до того ж деякі з цих форм стали основою для утворення нових («бісуфіксальних») іменників і навіть прикметників: пор. п. *lotnisko* 'аеродром' > *lotniskowiec* 'авіаносець', *lotniskowy* 'аеродромний'. Таким чином, приєднання суфікса *-sk-* вже не є останнім етапом словотворення [пор. Кубрякова, 52]. Вочевидь слушним є висновок В. А. Никонова про рівномірний розвиток *-sk-* (або ж *-vskъ*, *-vska* за Л. А. Булаховським) в усіх слов'янських мовах, що обумовлюється «сталістю значень його, відносно «нейтральних» і нечисленних» [Никонов 1962, 115].

Загалом подібна ситуація спостерігається в германських мовах, тому цю тезу цілком можна було б поширити і на них, слід

підкреслити лише, що в цьому випадку вихідний суфікс зазнав дещо більших морфологічних змін, особливо в мовах західної підгрупи, а також те, що його германські рефлексі загалом не досягли за своїм поширенням рівня подібних слов'янських форм. Це можна пояснити принаймні тим безперечним фактом, що в слов'янських мовах суфіксація взагалі є відчутно розвиненішою, ніж у германських мовах. Дослідники зазначають, що вже в давніх германських мовах суфікси, що йдуть від і.-є. *-isko-*, зокрема д.-ісл. *-sk* і д.-в.-нім. *-isc*, були досить поширеними [див., напр., Стеблин-Каменский, 46; Бенвенист, 238; Persson, 837].

Для романістів у плані досліджуваної проблематики найбільший інтерес з-поміж германських мов становить англійська, в якій прямим рефлексом *-isko-* є «суфіксальна морфема» [Ефанова, 108] *-ish*, що утворилася на основі д.-англ. *-isc*, прикладом може бути перехід д.-англ. *Brittisc* > англ. *British* 'британський' [див. Каращук, 78]. Як і в решті германських, а також в інших індоєвропейських мовах, категорійне значення відповідних прикметників можна визначити як «належний, притаманний або стосовний того, на що вказує словотворча основа» [Там само, 79]: пор. англ. *apish* 'мавп'ячий; той, що мавпує; дурний' з нім. *arfig* 'манірний; пихатий; схожий на мавпу' (тут уже переносні значення нині переважають), англ. *cattish* 'котячий; хитрий; змії' із нідерл. *kattig* 'сварливий, злий на язик; зубатий, різкий, дратівливий' (слово походить від *kat* 'кіт', але в сучасній мові має лише фігуральні значення), англ. *English* 'англійський' із нім. *english*, нідерл. *engels* (судячи з усього, з рештками того ж суфікса), шв. *engelsk*.

Останній із процитованих авторів визначає три основні семантичні класи іменників в англійській мові, від яких утворюються прикметники з суфіксом *-ish*.

Це, передусім, назви живих істот, при цьому похідні прикметники нерідко поєднують, як уже було видно з наведених прикладів, прямі значення, пов'язані з відповідними категорійними ознаками, з переносними, які завжди мають метонімічний зв'язок із історично первісним; те саме спостерігається і в інших мовах германської групи: пор. англ. *dwarfish* (< *dwarf* 'карлик') 'карли-

ковий' і 'недорозвинений' із нім. zwergartig (< Zwerg 'карлик') 'карликовий', шв. dvärglik (< dvärg 'карлик') 'т. с.', англ. maidenish (< maiden 'дівиця, дівчина') 'дівочий' із нідерл. meisjesachtig (< meisje 'дівчинка, дівчина; наречена') 'дівочий' і 'схожий на дівчинку', англ. mannish (< man 'людина' і 'чоловік') 'схожа на чоловіка, мужичка (про жінку)' і 'властивий чоловікам' із нім. männlich (< Mann 'чоловік') 'чоловічий', 'мужній' і 'гідний чоловіка'), нідерл. mannelisk, шв. manlig (< man 'чоловік') 'чоловічий' і 'мужній'), англ. doggish (< dog 'собака') 'собачий', 'жорстокий' і 'дратівливий' із його семантичними й загальноструктурними еквівалентами (з іншим коренем): нім. hündish (< Hund 'собака') 'собачий' і 'раболіпний, улесливий; підлий, бридкий', нідерл. honds (< hond 'собака') 'грубий, брутальний' або ж англ. mulsh (< mule 'мул') 'упертий (як осел)' із нідерл. (теж з іншим коренем) ezelachtig (< ezel 'осел') 'дурний, нетямущий', англ. slavish (< slave 'раб') 'рабський' із нім. sklavish (< Sklave 'раб') 'рабський; раболіпний', нідерл. slaafs (< slaaf 'раб') 'рабський' і особливо із шв. slavisk (< slav 'раб') 'рабський' і 'раболіпний'.

Дещо відокремлене положення займають словоутворення від власних імен, що набувають загального (внаслідок метонімічного переносу) значення, як-от нім. catilinarisch у виразі catilinarische Existenzen букв. 'катилинські створіння' (вперше вжитому в XIX ст. письменником Теодором Конігом), що став означати 'декласовані верстви населення' або ж просто людей, здатних на злочин через невдоволення своєю долею (прототипом є розорена римська знать, що брала участь у змові Катиліни).

Окрему групу становлять численні етноніми на зразок англ. Polish, нім. polnish, шв. polsk 'польський', англ. Scottish, нім. schottisch, шв. skotsk 'шотландський', англ. Finnish, нім. finnisch, шв. finsk 'фінський', англ. Swedish, нім. schwedisch, шв. svensk 'шведський', англ. Danish, нім. dänisch, шв. dansk 'данський', англ. Irish, нім. irisch, irländisch 'ір(ланд)ський', англ. Spanish, нім. spanisch, шв. spansk 'іспанський', англ. Turkish, нім. türkisch, шв. turkisch 'турецький', англ. Jewish, нім. jüdisch, шв. judisk 'єврейський'.

I, нарешті, третю групу складають прикметники, що передають різноманітні властивості, риси і стан людини: пор. англ. *modish* (< *mode* ‘мода’) ‘модний’ із нім. *modisch* (< *Mode* ‘мода’) ‘т. с.’, англ. *feverish* (< *fever* ‘лихоманка’) ‘гарячковий, збуджений, неспокійний’ із нім. *fiebrig* (< *Fieber* ‘лихоманка’) ‘гарячковий’, шв. *feberaktig* (< *feber* ‘лихоманка’) ‘т. с.’, нім. і нідерл. *ironisch* ‘іронічний, глузливий’ із шв. *ironisk* ‘т. с.’, нім. *ausländisch* із шв. *uitländsk*, дан. *udenlandsk* ‘зарубіжний’, нім. *deutlich* ‘ясний, виразний, чіткий, зрозумілий’ із нідерл. *duidelijk*, шв. *tydelig* ‘т. с.’, нім. *ehrlich* ‘чесний’ із нідерл. *eerlijk*, шв. *ärlig*, дан. *aerlig* ‘т. с.’, нім. *falsch* зі шв. і дан. *falsk* ‘фальшивий’, нім. *freundlich* ‘дружній’ із нідерл. *vrïenlelijk*, шв. *vänlig*, дан. *venlig*. ‘т. с.’, нім. *gefährlich* зі шв. і дан. *farlig* ‘небезпечний’, нім. *gewöhnlich* зі шв. *vanlig*, дан. *seedvanlig* ‘звичайний’, нім. *glücklich* із нідерл. *gelukkig*, шв. *lycklig* і дан. *lykkelig* ‘щасливий’, нім. *hauptsächlich* із нідерл. *hoofdzoekelijk*, шв. *huvudsaklig* і дан. *hovedsagelig* ‘головний, основний’, нім. *häuslich* із нідерл. *huilelijk*, шв. і дан. *huslig* ‘домашній’, нім. *höflich* із шв. *hövlig*, дан. *høflig* ‘увічливий’, нім. *lächerlich* із нідерл. *belachelijk*, шв. *löjlig*, дан. *latterlig* ‘смішний’, нім. *natürlich* із нідерл. *natuurlijk*, шв. і дан. *naturlig* ‘природний’, нім. *schädlich* із нідерл. *schadelijk*, шв. *skadlig*, дан. *skaddig* ‘шкідливий’, нім. *verantwortlich* із нідерл. *verantwoordelijk*, шв. *ansvarig* і дан. *ansvarlig* ‘відповідальний’ і т. д. У морфологічному відношенні особливо показовими є рідкісніші паралелі на зразок нім. *medizinisch*, шв. і дан. *medecinsk* ‘медичний’, нім. *militärisch* – шв. *militärisk* ‘військовий’, нім. *praktisch* – шв. і дан. *praktisk* ‘практичний’, нарешті, шв., дан. *handske*, норв. *hanske* і *hendshoke* (мовою їдиш) ‘рукавичка’.

На загальному тлі дещо відмінного характеру набувають лише ті (відносно нечисленні) випадки, в яких англійський суфікс *-ish* та його відповідники в інших германських мовах виражають послаблення вихідної ознаки: пор. англ. *greenish* ‘зеленуватий’, нім. *grünlich* ‘зеленуватий, із зеленим відтінком’, нідерл. *groenachtisch* ‘зеленуватий’, шв. *grönaktig* ‘т. с.’, англ. *reddish*, нім. *röttlich*, нідерл. *goedachtig* ‘червонуватий’, а також типово англійські *coldish* ‘холоднуватий’, *baddish* ‘погануватий’, *baldish* ‘лисуватий’, *newish*

‘досить новий’ і т. ін. З останнім значенням англійського суфікса пов’язане властиве сучасній розмовній мові вживання прикметників і навіть числівників на позначення приблизного часу на зразок *mid-nightish* ‘(приблизно) північний (опівночі)’, *half-past-fivish* ‘(десь) о пів-на-шосту’ або *at fivish* ‘десь о п’ятій’.

Однією з найхарактерніших рис англійського словотвору є, поза всяким сумнівом, наявність великої кількості суфіксів романського, а точніше французького походження, серед яких особливе місце займає *-esque*, не тільки тому, що він з’являється (поряд з *-ese*), на відміну від решти інших романських (власне латинських суфіксів), відносно пізно – у XVI–XVII ст. [див. Кочетков, 124]. На морфологічному рівні його специфічність полягає в тому, що він співіснує в мові з питомим англійським *-ish*, що має ту саму індоєвропейську основу, але є водночас наслідком природної еволюції мови. Що ж стосується семантики, то його особливість – це «наліт надзвичайності й дивовижної оригінальності» [Marchand, 226]. Розглянутий вище суфікс *-ish-* передає характерні ознаки, інколи навіть із пейоративним відтінком: пор. *foolish* ‘дурний’; безрозсудний; придуркуватий’ (на відміну від «конкретнішого» *fool*), *girlish* (< *girl* ‘дівчина’) ‘дівочий’ і ‘зніжений’, *childish* (< *child* ‘дитина’) ‘дитячий, дитинячий’ і ‘дитинний; хлопчачий, хлоп’яцький; легковажний’, *womanish* (< *woman* ‘жінка’) ‘подібний до жінки’ (про чоловіка, пор. рос. *женоподобный*) або ж, приміром, *selfish* (< *self* ‘власна особа, сам’) ‘еґоїстичний’ (такі слова, з огляду на співвідношення між формою і змістом, можна вважати специфічно англійськими, характерними саме для цієї мови). Ознакою «питомості» англійських прикметників на *-ish-* є їхня здатність до формування нових лексем, а саме прислівників та іменників: пор., наприклад, *childishly* ‘по-дитячому’, *selfishness* ‘еґоїзм’, а також *britishism* (= *briticism*) ‘анґліцизм; ідіома, типова для анґліців, але не вживана у США’.

Подібне явище є менш характерним для прикметників на *-esque*, значення яких традиційно пояснюється як ‘схожий на.., що нагадує або є характерним для предмета, позначеного основою’ [див. Мешков, 76]: пор., наприклад, *sculptural* ‘скульптурний’ і

sculpturesque ‘пластичний’ або opal ‘опаловий’ і opalesque ‘що має молочний полиск’. Елементи пейоративної конотації можна знайти в нечисленних випадках (за даними зворотного словника англійської мови 1971 року М. Лернерта лексем на -esque налічується всього 25), у яких основа відповідного прикметника є власне англійською (себто германською), можна згадати таке слово як blottesque ‘написаний густими мазками, грубими штрихами’ (про картину, опис) – від blot ‘пляма, ляпка’, пор. дієслово to blot ‘бруднити; плямувати’.

Специфічний характер -esque виявляється при зіставленні однокоренових прикметників із ним і суфіксом -ese, що теж уперше фіксується вже в пам’ятках ранньоанглійського періоду, наприклад, Japanese (< Japan ‘Японія’) ‘японський’ (пор. нім. japanisch або шв. japansk ‘т. с.’) і Japanesque ‘у японському стилі’ або ж novelese (< novel ‘роман’) ‘мова і стиль дешевих романів’ [Мюллер 1992, 477] (ідеться про прикметник й іменник) і novelesque ‘романний’ (пор. novelettish ‘сентиментальний’ (< novelet(te) ‘бульварний роман’)). До речі, про субстантивацію й подальше словотворення – фіксуються вже й окремі випадки такого роду з -esque: grotesque ‘гротеск’, grotesquely ‘гротесково’, grotesqueness ‘гротесковість’ або навіть burlesqued ‘жартівливий’. Щоправда, ці слова лише поступово входять до літературної мови і не всі вони фіксуються навіть тлумачними словниками, що стосується і деяких прикметників, так само як і їхніх синонімів на -ese: Londonese і Londresque (< London ‘Лондон’) ‘лондонський, властивий Лондону’, jargonese і jargonesque (< jargon ‘жаргон’) ‘жаргонний, жаргонного характеру’. І взагалі субстантивація форм на -esque (не дуже характерна для вихідної мови, тобто в даному разі французької) – явище відносно нове. Так, наприклад, англ. Roman ‘римський латинський’ вперше зустрічається в тексті початку XVI ст., прикметник Romanesque ‘романський’ (архітектурний стиль) вперше з’являється двісті років потому, а таке саме слово в ролі іменника в значенні ‘романський стиль’ – лише на початку XIX ст. Свого роду винятком може вважатися англ. humoguesque муз. ‘невелика п’еса жартівливого характеру’, що є включно імен-

ником, запозиченим, скоріше, з німецької мови, в свою чергу нім. *Humoreske* йде від іт. *umoresca* 'т. с.', що є наслідком субстантивзації (лише у формі жіночого роду) прикметника *umogresco* 'гумористичний', синоніма частіше вживаного *umoristico*.

Відповідні лексеми в сучасних слов'янських мовах (укр. *гумореска*, рос. *юмореска*, п., ч. *humoreska*, б., с. *хумореска*, хорв. *humoreska* і т.д.) мають, окрім оригінального музичного, ще більш поширене значення літературного терміна. У будь-якому разі йдеться про феномен неординарного характеру.

З одного боку, у французькій мові суфікс *-esque* є, можна сказати, «штатною» словотворчою (і відносно продуктивною) моделлю, за допомогою якої можуть будуватися нові лексеми, навіть на основі запозичених (у тому числі і з англійської мови) лексем; так, від англ. *clown* 'клоун, блазень' утворилося франц. *clownesque* 'клоунський, блазеньський' (пор. англ. *clownish* 'т. с.'). З другого боку, англійські словоформи з *-esque* є прикладом зворотного за своєю сутністю явища – запозичення лексем, при якому далі використовується відповідний суфікс для подальшого словотворення на власній основі, бо в сучасній англійській мові рееструються не тільки слова на кшталт *Dantesque* 'у стилі Данте', *Rembrandtesque* (що пишуться також із малої літери, як у французькій мові, бо мають метонімічно-номінальне значення), а й такі, в основі яких – прізвища англомовних діячів культури: *Brontesque*, *Byronesque*, *Hemingwayesque*, *Iringesque*, *Londonesque*, *Thackerayesque*, *Turneresque*, *Whitmanesque* та ін., але не всі такі слова утворено від власних назв, бо є, скажімо, й *blottesque* 'написаний густими мазками'.

Це підтверджує думку Л. А. Булаховського про істотну відмінність словотворчих афіксів від формотворчих флексій, бо «перші елементи (словотворчі афікси) можуть через засвоювані одним народом від іншого слова входити у мовну систему тієї мови, яка запозичає» [Булаховський 1959, 206]. Варто додати коментар іншого вітчизняного дослідника щодо «перенесення словотворчих афіксів з однієї мови в іншу» – «Його особливістю є посередній характер запозичення: спочатку переноситься ціла серія слів з тим самим суфіксом або префіксом, і тільки після того, як в цих

словах буде усвідомлене значення і функція афікса, вів вичленяється і може потім стати активним словотворчим засобом, який приєднується й до власних основ цієї мови» [Жлуктенко, 117], чого не можна сказати про флексії [див. Вайнрайх, 63]. Отже, спостерігається діалектичний перехід від кількісних змін до якісних.

Дослідники англійської мови зазначають факт постійного зростання в ній кількості лексем на *-esque*, особливо протягом останніх десятиріч. Хронологічно найдавніші з них нерідко зазнавали морфологічного впливу мови-реципієнта (маємо на увазі іменні основи), внаслідок чого утворилися такі форми, як англ. *picturesque* ‘мальовничий’ (пор. англ. *picture* ‘картина’) < франц. *pittoresque* < іт. *pittoresco* ‘т. с.’, англ. *carnavalesque* (пор. англ. *carnival* ‘карнавал’) ‘карнавальний’ < франц. *carnavalesque* ‘т. с.’ (а також ‘екстравагантний, смішний’) < іт. *carnevalesco* ‘т. с.’. Іншим характерним семантичним аспектом є поступова метафоризація подібних утворень, особливою мірою це стосується тих випадків, коли за основу беруться назви живих істот, переважно тварин, до того ж як таких, що існують реально (англ. *lionesque* ‘левиный’), так і нерідко міфологічних [див. Кочетков, 130]: пор. англ. *dragonesque* ‘драконівський’, *gnomesque* ‘гномічний’, *goblinsque* ‘гоблінський’ (< *goblin* ‘домовик’), *griffinesque* ‘грифонівський’ тощо. Саме оригінальність і незвичність такої моделі спричинила утворення похідних навіть від штучно утворених слів: *gobot* ‘робот’ > *robotesque* із виключно переносним значенням. Отже, в англійській мові суфікс *-esque* (на відміну від загалом семантично універсального *-ish*) є яскраво вираженим стилістично маркованим, експресивно забарвленим засобом словотворення. Що ж до французької мови, то в ній суфікс *-esque* є, як відомо, асимільованою формою іт. *-esco* [див. Штейнберг, 48–49, 126].

Оскільки йдеться вже про романські мови, то першооснову слід шукати, безперечно, у надрах латинської мови, а саме тут ситуація стає дещо парадоксальною, бо, незважаючи на факт існування реконструйованого і.-є. *-isko-* й належність латинської мови (як однієї з найдавніших) до індоєвропейської сім’ї, питання про безпосереднє походження лат. *-iscus* залишається відкритим.

Відомо, що до нашої ери центральну частину Апеннінського півострова займала країна Етрурія – лат. *Etruria* або *Tuscia*, звідки походить етнонім (іменник і прикметник) *Etruscus* ‘етруск; етрусський’, синонімічними прикметниковими формами є *Tuscus* (відомі приклади *Tuscus dux* ‘туський вождь’, мається на увазі Мезентій, *Tuscus equus* ‘туський вершник’, тобто Меценат, покровитель поетів, римський вершник з етрусського роду, *Tuscus amnis* ‘Туська ріка’ або *Tuscus alveus* ‘Туське річище’ – назви ріки Тибр, на берегах якої на межі Лація й Етрурії, знаходиться Рим, нарешті, *Tuscus vicus* ‘Туська вулиця’ – квартал у Римі) і *Tuscanus* або *Tuscanius* ‘т. с.’, є також похідні: *Tusculum* ‘Тускул’ (місто в області Лації), *Tusculanus* ‘тускульський’ і ‘мешканець Тускула’, *Tusculanum* ‘Тускуланум’ (масток поблизу Тускула, де намагалися усамітнитися римські гранди, звідки образне вживання скороченого *Tusculum* у німецькій мові [див. GW, 436–437] у значенні ‘тихий масток у великому місті’), *Tusculanensis* ‘тускуланумський’. Слід чекати, що й назва розташованої на території колишньої Етрурії італійської області Тоскана (іт. *Toscana*), де формувалася літературна італійська мова, має етрусську основу [див. Корлєтяну, 25]. Відомо, що етрусській мові, витісненій латинською лише в I ст. (тобто вже за часів класичної латини), була властива так звана морфологічна редетермінація або ж нашарування рівнозначних афіксів, що не виключає можливості певного морфологічного впливу цієї мови на інші, насамперед латинську. Цікаво, що з назвою міста *Tusculeum* збігається демінутивна форма *tusculum* (< *tus* ‘пахуча смола, фіміам’, слово грецького походження) ‘невелика кількість фіміаму’, що зустрічається вже у Плавта (III–II ст. до н. е.), тобто в архаїчній латині [див. ЛРС, 895].

Як це не дивно, саме зменшувальними є більшість зареєстрованих словоформ із складним суфіксом *-usculus* (*-uscula*, *-usculum*), деякі з них набули значного поширення (у тому числі в інших мовах): *corpusculum* (< *corpus* ‘тіло’) ‘тільце, частина, атом’ (пізніше, наприклад у Палладія – V ст. – фіксується також варіант *corpuskula*, потім це слово було використано також М. В. Ломоносовим), *opusculum* (< *opus* ‘праця’) або множинне

opuscula ‘невеликий літературний твір, невелика праця’, згодом слово набуло пейоративного значення (пор. рос. *сочиненьце*), *serpusculum* (< *serper* ‘темний; неясний; сумнівний, ризикований’) ‘напівсвітло, напівтемрява; сутінки’, звідки походять лексеми із значенням ‘сутінки’ і ‘захід (сонця)’ у романських мовах: франц. *crépuscule*, ісп., порт. *serpúsculo*, кат. *serpuscule*, іт. *serpuscolo*, рум. *serpuscul*. Приклади іншого типу (тобто без демінутивного значення) є поодинокими. У класичному «Бенкеті у Тримальхіона» (I ст.) зустрічається іменник *baliscus*, що трактується як синонім *bal(i)neum* ‘лазня, ванна; купання’ – згідно з коментарем румунських дослідниць М. Ілієску і Л. Макаре це грецьке слово з типовим суфіксом *ίσχος* (як у словах на зразок *obeliscus* ‘обеліск’, що можна знайти тільки в Петронія [див. CR I, 20]. «Нестандартне» походження має й лат. *lentiscus* ‘мастикове дерево; мастика’ і ‘зубочистка з мастикового дерева’, іменник жіночого роду, незважаючи на типово чоловіче закінчення *-us* (є, щоправда, і форма середнього роду *lentiscum* ‘т. с.’). Про певний вік лексеми свідчить, зокрема, наявність композита *lentiscifer* ‘той, що виробляє мастикові дерева’, але в основі слова *lentiscus* – скоріш за все дієслово *lentesco* ‘ставати липким або гнучким’ із характерним інхотативним суфіксом, що не має нічого спільного з досліджуваним іменним (пор. сучасні назви того ж дерева – франц. *lentisque*, ісп., порт. *lentisco*, іт. *lentis(ch)io*); проводиться також паралель із прикметником *lentus* (< *lentiscus*) у значенні ‘гнучкий’ [Walde, Hofmann 1, 78, 4], а суфікс традиційно трактувався або як успадкований [див. Brugmann, Delbrück, 502], або як запозичений із грецької (пор. *(h)ibiscum* ‘алтея’) [Ernout, Meillet, 351].

Варто згадати прикметник *priscus* (генетично пов’язаний із *prigor* ‘передній’ і ‘старший’ (компаративна форма, похідна від архаїчного *prī*, що є аргументом на користь саме суфіксальної природи *-isc-*) ‘стародавній, давній; патріархальний, прадідівський; старомодний; старий, колишній’. Форми *priscus*, *prisca*, *priscum* зафіксовано у сполученнях із великою кількістю іменників (*vir* ‘чоловік’, *lex* ‘закон’, *littera* ‘літера’, *virtus* ‘мужність’, *homo* ‘людина’, *nomen* ‘ім’я’). У лінгвістичній праці пізньолатинського

автора-енциклопедиста Ісидора Севільського (VI–VII ст.) читаємо: *Latinas autem linguas quartuor esse quidam dixerunt, id est Priscam, Latinam, Romanam, Mixtam* [CR I, 93] «А латинських мов, як було сказано, чотири, тобто стародавня, латинська, романська, мішана» (пер. наш – В. П.). Отже, маємо ще один парадокс – досить поширене слово не іншомовного походження з нехарактерним загалом суфіксом, який навряд чи можна ототожнювати з названим грецьким, бо в жодному випадку немає ознак демінутивності; разом із тим слово виводилося з *pris-kos* [Walde, Hofmann 2, 363]. Народнолатинське *mariscalcus* (> ісп. *mariscal* ‘маршал’ і т. д.) є сполученням, утвореним герм. (франк.) *march* ‘кінь’ і *skalk* ‘слуга’. Стосовно ж, наприклад, слова *theodiscus*, яке зустрічається в середньовічних латинських текстах, відомо, що це транскрибований варіант д.-в.-нім. *diutisc* (< *deot* ‘народ’) ‘народний’, спочатку воно означало мову країни, яка протиставлялася мові «вченій», тобто латині, потім воно стало етнонімом, стосовним частини германських племен, які називали себе так, власне ‘тими, що з народу’ або ж ‘належними до такого ж народу, що й ми, належними до тієї ж спільноти’ [Бенвенист, 238]. Звідси, як відомо, походять назви німців та ад’єктиви із значенням ‘німецький’ у деяких неолатинських мовах, а саме італо-романських (див. далі), хоча й у сучасній французькій існує прикметник *tudesque* ‘давньогерманський, тевтонський’ (той же корінь має лат. *Teutonicus* ‘тевтонський, германський’) і ‘германський’, а також (перен.) ‘жорстокий, брутальний’, наприклад *manières tudesques* [NPL, 1049] ‘брутальні манери’; в минулому слово мало також значення ‘німецький’, наприклад, у лінгвіста XVIII ст. Антуана Рівароля згадується *langue tudesque* ‘німецька мова’. З цього приводу слід згадати того ж Ісидора Севільського, в якого зафіксовано також етнонім *franciscu*, з котрим пов’язані давньофранцузькі форми *franceis*, *francois* і *francois* (чоловічого роду) і *francoise* або *francesque* (жіночого роду) і сучасна форма – *français*. Проте вони мають, як відомо, знову ж таки германське походження, так само, як і *fres* або *frois* (ж. р. *fresche*) ‘свіжий’ або *norrees*, *norrois* (ж. р. *norresch*) ‘норвезький’ із суфіксом *-eis* (< *-isk*) [див. Шишма-

рев 1955, 121, 122, 177]. Є також подібні до них іменники жіночого роду на зразок *tresche* (різновид танцю), в основі яких – дієслова (у цьому випадку герм. *griscan* ‘молотити’).

Продовжуючи романську тему, зазначимо, що в давньофранцузьких пам’ятках (перші з них є, як відомо, найдавнішими серед романських) зустрічаються й інші лексеми, подібні за структурою (і змістом) до вищеназваних етронімів. Так, у «Пісні про Роланда» (XII ст.) є, наприклад, назви жителів міст *Saraguse* і *Valance* (Сарагоса в Іспанії і Валанс у Франції), що, як видається, цілком могли бути утвореними за продуктивною германською моделлю, тобто *saraguzeis* і *valentineis*, до них можна додати ще й *sarazinais* ‘сарацинський’ (поряд із *sarazin* ‘сарацин’ і ‘сарацинський’, зареєстрованим в іншій пам’ятці – «Вінчанні на царство Людовіка»), пор. сучасне іт. *saracinesco* ‘т. с.’. А взагалі у текстах старо- і середньофранцузького періоду таких прикладів обмаль. Є ще, наприклад, відоме з IX ст. *breteske* (*britisca?) ‘крита галерея вздовж зубців фортечної стіни’ не з’ясованого остаточно походження [див. Bloch 1, 100], що пов’язувалося здебільшого з *Brittus* ‘бретонець’ [Dauzat 1938, 112] або д.-англ. *brittisc* ‘британський’ [Gamillscheg, 151], а також топоніми *Grèasque*, *Salasque*, *Venasque*, *Albiosc*, *Venosc*, *Vichosque*, *Lantosque*, що вважаються залишками лігурійського субстрату [див. Корлєтяну, 238], проте відомості про мову лігурів, які проживали на території Галлії ще в докельтський період, є дуже обмеженими.

Не є до кінця з’ясованим походження ст.-франц. *chevaleresc* ‘лицарський’, ж. р. *chevaleresce* (у сполученні *bien chevaleresce* ‘кінні ноші’). Вважається, що лат. *caballus* ‘коняка, шкапа’ (> франц. *cheval* ‘кінь’ і т. д.) має доіндоевропейське походження, що ж до подальшого перетворення суфікса на *-esque* (*traditions chevaleresques* ‘лицарські традиції’ у мадам де Сталь – XVIII–XIX ст.), то воно відбувалося вже під італійським впливом, особливо значним у ранній і класичний новофранцузький період. Так, у «Зауваженнях про французьку мову» Вожеля (1647 р.) вжито вже субстантивовану форму (*le*) *burlesque* ‘бурлеск’, що стала пізніше загально-визнаним літературним терміном, запозиченим багатьма мовами,

у той час як ідентичний прикметник широко вживається у сучасній мові і має досить широкий спектр семантичних відтінків (не тільки ‘сміховинний’ і ‘блазеньський’, а й ‘насмішкуватий, іронічний’ і т. д. (наприклад, *paroles... burlesques* ‘насмішкуваті слова’ в історика XIX ст. Ж. Мішле, *infini burlesque* ‘безглузда безкінечність’ у поета XX ст. Р. Шара). Великою популярністю серед поетів і прозаїків традиційно користується також прикметник *gigantesque* ‘гігантський, велетенський’ (*de noirs rochers gigantesque assemblage* ‘чорних скал гігантське пасмо’ в поета XVIII–XIX ст. Ж. де Ліля з виразною препозицією означення, *météore gigantesque* ‘велетенський метеор’ у Ж. Верна і т. д.). Чимало подібних слів існує в двох іменних «іпостасях» – прикметниковій й іменниковій, пор. те саме *grotesque* ‘смішний, комічний; гротескний, гротесковий, химерний, чудернацький’ і ‘гротеск’ а також, ‘людина екстравагантної зовнішності або поведінки’ (так, наприклад, Т. Готьє називав Сирано де Бержерака [див. СИВС, 574]); *pittoresque* ‘мальовничий; живописний; живий, барвистий, виразний (про стиль); картинний’ (пор. вирази *aperçu pittoresque* ‘пишнобарвний вигляд’ або *fantaisie pittoresque* букв. ‘барвіста фантазія; музична п’еса, що характеризується живою виразністю’, а також ‘живописність, барвистість’ (наприклад, із вишуканою іронією вживали це слово М. Є. Салтиков-Щедрін і М. І. Глінка); *romanescque* ‘романічний, романтичний’ (так, жанр творів М. Прево дотепно визначали як *roman romanescque*, букв. ‘романічний роман’, тобто ‘любовний’) і ‘стиль драматичних творів, що вирізняються гостротою сюжету, стрімкістю дії, що захоплюють глядача сміливістю фабули і яскравістю форми’ [Там само, 1136].

Ці італійські за походженням слова набули поширення також завдяки французькій мові. З іншого боку, в італійській мові важко знайти щось схоже за формою (і значенням) на франц. *fantasque* ‘химерний; норавливий, навіжений’ (може також бути іменником; вперше зафіксовано в М. Монтеня – XVI ст.); вираз *personne fantasque* російською перекладається як ‘взбалмошная особа’ [Там само, 1012], а «екзотичний» суфікс *-asque* нагадує названі вище топоніми згодом лігурійського (тобто загадкового) походження,

але це слово поєднують знову ж таки з італійською лексемою – *fantastico* 'фантастичний', називаючи французьку форму «адаптацією» (А. Доза), «популяризованою» (Е. Гамільшег) або виводячи її з *fantaste (О. Блош).

Слова з суфіксом *-isque* мають, як відомо, грецьку основу, хоча трапляються й етимологічні «курйози» на зразок *odalisque* 'рабиня або прислужниця в гаремі', що є «романізованою» формою тур. *odalık* 'т. с.' (< *oda* 'кімната' + суфікс *-lık*, пор. за формою рос. *горничная*), яка завдяки французькій потрапила до інших європейських мов (згадаймо, наприклад, представника російської поезії «срібного» віку К. Бальмонта – *Ты цепенеешь – как одалиска...*).

На завершення французької частини процитуймо коментар відомої російської дослідниці-романістки про те, що «незвичність самої форми суфікса *i*, можливо, значення таких італізмів, як *burlesque*, *grotesque*, *gigantesque*, закріпили за похідними з *-esque* більш-менш яскраво виражений жартівливий, презирливий або зневажливий відтінок...» [Штейнберг, 127]; отже, слід уважати, що саме тому (не говорячи вже про іншомовне походження) цей суфікс не належить до числа продуктивних [див. Халифман, 64]. Отже, розвиток *i.-e. -isko-* у французькій мові має загалом опосередкований і відносно обмежений характер.

Стосовно генеалогічно найближчої до французької мови – окситанської (провансальської) – можна констатувати, що її матеріал не дає змоги говорити про поширення досліджуваного суфікса – трапляються слова на зразок *fugisco* 'швидкоплинний' (в анонімній поемі XVIII ст. (а також *fresc(o)* 'свіжий' (в А. Мат'є, поета XIX ст.), але це, як відомо, типове германське запозичення, а в іншого поета того ж століття – М. Камела (носія гасконського діалекту) зустрічається ще й іменник *anèsque* 'вівця' нез'ясованого походження.

З історією розглянутих французьких суфіксальних утворень можна порівняти відповідні процеси, що відбувалися в іберо-романських мовах. У староіспанських текстах теж практично не зустрічаються прикметники з суфіксами-континуантами *i.-e. -isko-*. Щоправда, трапляються іменники на зразок *ventisco* (< *viento*

'вітер') 'снігова буря' або *pedrisco* (< *piedra* 'камінь') 'сильний град' (у поета XV–XVI ст. Х. дель Енсіни). Як за формою, так і за загальним семантичним спрямуванням вони відрізняються від розглянутих вище французьких прикладів. Із ними можна порівняти поширене в сучасній мові слово *borrasca* 'буря', яке вважається асимільованою формою іт. *bugasca* 'т. с.', в основі якого – гр. βόρας 'північний вітер, борея' (із кінцевим [s]). Отже, у випадку з наведеними староіспанськими лексемами, що збереглися дотепер, можна припустити грецький вплив. Крім того, згодом в іспанській мові за допомогою власних продуктивних суфіксів сформувалися прикметники *ventiscoso* 'завірюшний, хуртовинний' і т. д. У п'єсі іншого класика XVI ст. – Лопе де Рuedи – знаходимо також іменник *parentesco* 'спорідненість; спільність, близькість, зв'язок', що є точною копією застарілого італійського прикметника із значенням 'споріднений (< *parente* 'родич', пор. дифтонгізоване ісп. *pariente* 'т. с.'). Початок поширення прикметників на *-esco* (як і форм на *-esque* у французькій мові) теж припадає на XVI–XVII ст. Так, племінниця сервантесівського Дон-Кіхота, говорячи про стан свого дядька, називає його *enfermedad caballeresca* 'лицарська хвороба' (останнє слово, як і франц. *chevaleresque*, пов'язане з іт. *cavalleresco*); у сучасника Сервантеса Л. де Гонгори згадується *galera turquesca* 'турецька галера' (ісп. *turquesco* й іт. *turchesco* нині є архаїзмами, цей факт не видається випадковим, оскільки даний суфікс є вже загалом стилістично маркованим; італійське слово взагалі трактується вже як зневажливе або іронічне – пор., наприклад, рос. *чухонский* у значенні 'фінський' або ж новітнє розм. *поляцкий* 'польський').

Не можна беззаперечно стверджувати, що подібні слова формувалися в іспанській мові саме під італійським впливом, хоча підстави для цього є, це принаймні старший вік італійських словоформ і їхня значно більша поширеність. Проте це не односторонній процес, бо, наприклад, слова на кшталт ісп. *mayorazgo* 'майорат' (часто зустрічається в Г. М. Ховельяноса – XVIII ст.) були адаптовані італійською мовою (пор. іт. *maggiorasco* 'т. с.' – сама реалія прийшла з феодальної Іспанії). Так само й іспанським фор-

мам властива субстантивация. Так, прикметник *villanesca* ‘сільська’ стає іменником, що позначає народний танець і наспів (Х. Мелендес Вальдес – XVIII ст.) або ж просто ‘вільянеску’. Звісно, що поширюються й класичні форми власне італійського походження. У класика XIX ст. П. А. де Аларкона зустрічаємо, наприклад, *pintoresco* *paraje* ‘мальовнича місцина’ (цікаво, що у відповідному випадку описується саме італійський пейзаж), *grotesco* *donaire* ‘комічна вишуканість’ (зазначимо, що в сучасній мові існує також іспанізована з морфологічного погляду форма *grutesco* ‘пещерний’ < *gruta* ‘грот, печера’, а також похідні на зразок *pintoresquismo* ‘мальовничість’, відсутні в мові-донорі).

Письменники й літератори нерідко використовують також виразні означення, утворення від власних назв, до того ж типово іспанських: М. де Унамуно (XIX ст.) пише про *heroísmo* *quijotesco*, а також про *sanchopanchesco*, себто ‘донкіхотівський’ або ж ‘санчопансівський героїзм’; ще в XVI ст. в Іспанії було започатковано літературний жанр, відомий під назвою *novela picaresca* ‘шахрайський роман’, (слід підкреслити, що слово *pícaro* ‘шахрай’ є типово іберо-романським, передусім іспанським, разом із тим у французькому літературознавстві вживається термін *roman picaresque*, до того ж останнє слово потрапило через французьку до англійської мови), сучасні автори (наприклад, філософ А. Кастро Кесада) вживають навіть прислівник *picarescamente* ‘по-шахрайському’, у цього ж автора йдеться про *formas novelescas* ‘романічні форми’.

У сучасній літературі чи не найпоширенішим (як свідчать проаналізовані тексти) із прикметників цього розряду є *gigantesco* ‘гігантський; грандіозний’, прикладів можна навести чимало: це і *cóndor de alas gigantescas* ‘кондор із велетенськими крилами’ (у перуанського прозаїка Р. Пальми), і *guardián gigantesco* ‘гігантський стражник’ (в аргентинського поета Б. Фернандеса Морено), а сучасний колумбійський класик Г. Гарсія Маркес взагалі віддавав йому перевагу над синонімом епоге ‘величезний’ (що поєднує фізичні характеристики з фігуральністю і має, таким чином, досить широке семантичне поле), у нього *gigantesco* (-а) може бути означенням до таких слів, як *lupa* ‘лупа’, *castaño* ‘каштан’, *ceiba*

‘бавовняне дерево’, *torbellino* ‘вир’, *jaula* ‘клітка’ [García Márquez, 34, 39, 187, 297, 358], тобто виступати як у прямому, так і в майже переносному значенні. Збереглися й залишки латинських демінутивних форм на зразок *minúsculo* ‘дрібний’ (чимало прикладів зареєстровано в того ж автора, а також в іспанського прозаїка С. Гонсалеса Анаїя). Нерідко прикметники на *-esco*, що їх уживають письменники, утворюються від іменників – атрибутів книжної мови. Так, в одному з романів останнього автора виступає вишукане порівняння *faunesca estampa de su figura* [González Anaya, 77] ‘фавнівський відбиток його фігури’. Цей факт видається цілком природним з огляду на нестандартність і певну «белетристичність» цього суфікса. Зазначимо ще одну специфічну рису іспанської суфіксальної системи – відносно поширення словоформ на *-usco*, зокрема в латиноамериканських варіантах. Характерним прикладом може бути перехід від запозиченого з мови індіанців кечуа іменника *chuño* ‘картопляний крохмаль; висушена картопля; кукурудзяне або картопляне борошно’ до прикметника *chuñusco* [Amer., 246] ‘в’ялий, пом’ятий’, що вживається також фігурально – стосовно людей у значенні ‘із зморщеним обличчям’.

Можна зробити висновок про те, що й в іспанській мові загальна семантика досліджуваних словотворчих елементів поєднує в собі значення «наявної належності» з певною експресивністю.

Схожими шляхами йшов розвиток відповідних словоформ у португальській мові. Щоправда, вже в «Пошуках святого Грааля», а це XIV–XV ст., є розділ під назвою *Episodio cavalleiresco* ‘Лицарський епізод’. Але особливого поширення таких лексем аж до XVIII ст. констатувати не доводиться (ще один аргумент на користь відомої тези про сповільненість темпів історичного розвитку португальської мови). У дослідженому тексті класичної поеми «Лузіади» Л. ді Камойнша (XVI ст.), окрім *fresco* ‘свіжий’ та його похідних (*refresco* ‘охолодження; продовольство, харчі; підкріплення»), а також грецьких слів (*basilisco* ‘гармата’) слід виділити *Tusco* (< лат. *Tuscus*) ‘етруський’ і особливо прикметник у сполученні *calças soldadescas* ‘солдатські штани’; з тексту випливає скоріше, що йдеться про швейний виріб військового покрою,

оскільки йдеться про багате вбрання Вашку да Гама. Сучасні ж тлумачні словники трактують це слово як зневажливе: пор. *feito soldadesco* [див. Lello, 1114] ‘солдатський вигляд / характер’. Нині існують і субстантивовані форми на зразок *soldadesca* ‘солдатня’ (показовий приклад знайдено в А. Рібейру – сучасного прозаїка).

Запозичена лексика теж зазнає певної асиміляції, набуваючи більш органічного для мови-реципієнта вигляду: пор. франц. *romanesque* > порт. *romanesco* ‘романічний; романтичний’, іт. *carnevalesco* > порт. *carnavalesco* ‘карнавальний; смішний; романтичний’, іт. *pittoresco* > порт. *pitoresco* або *pinturesco* ‘мальовничий, живописний’; в останньому випадку перший варіант є скоріш європейським (себто власне португальським), а другий переважно бразильським – пор. *alvorecer pinturesco* ‘мальовничий світанок’ в А. Еркулану – португальського автора ХІХ ст. – і *São Cristóvão pitoresca* ‘живописний Сан-Криштовау’ (місто – прим. авт.) у бразильського класика Ж. Амаду. Нерідко така адаптація не потрібна: пор. порт. й ісп. *picaresco* ‘шахрайський’, порт. й італ. *pedantesco* ‘педантичний’ або, наприклад, *fidiesco* ‘фідіївський, у стилі Фідія’ (від імені найвидатнішого з античних скульпторів). Іноді ж змінюється лише граматичний рід, це стосується рефлексів латинських зменшувальних форм: лат. *arbuscula* > порт. *arbúsculo* ‘низкоросле дерево, чагарник’. Є й суто португальські утворення на зразок *trampesco* ‘удар кулаком, ляпас’ < *trampa* ‘лайно’.

Особливістю іберо-романського ад’єктивного словотвору можна вважати суфікс *-isco*: пор. ісп. *morisco* й порт. *mourisco* ‘мавр(итанський)’ з іт. *moresco*, франц. *mauresque* (*moresque*) ‘т. с.’, хоча й не можна беззастережно відкидати можливість грецького або германського впливу. До цього ж ряду можна додати кат. *moresco* (e.g. *cadència moresca* ‘мавританський ритм’ із твору Ж. Алковера, поета ХІХ–ХХ ст.), це слово можна розглядати як певний аргумент на користь тези про свого роду проміжне положення на лінгвістичній карті Європи, що його займає каталанська мова, зближуючи галло- та іберо-романську підгрупи. Про це свідчать певною мірою й інші слова (різного походження) з тим самим суфіксом: *fresc* ‘свіжий’ (< ст.-кат. *fresch* – є характерний приклад

із поетичного тексту XVI ст.), *pintoresc* ‘мальовничий’, *cavalleresc* ‘лицарський’ і т. д. (тобто можна спостерігати зв’язок з іспанською мовою у кореневій частині і з окситанською у суфіксальній).

Слід констатувати, що в мовах іберо-романського ареалу розглядані суфікси не належать до основних засобів іменного (зокрема прикметникового) словотвору, проте це пояснюється не тільки особливостями їхнього походження, певною специфічністю семантики, а й наявністю багатьох інших (зокрема несуфіксальних) засобів ад’ективації.

Морфологія ретороманських форм зазнала, як слід чекати, германського (а точніше німецького) впливу. Про це можуть свідчити вже романшські топоніми з тексту XIV ст. *Favergatscha* і *Vafergatscha*, слова із значенням ‘німець(кий); німецька мова’: пор. енгадинське *Tudaischk* (XVI ст.), *Todesk* (XVII ст.), сурсельвське *Tudeschk* (XVII ст.), хоча можна знайти і сполучення *tiarra Tudescha* ‘німецька земля’ (теж XVII ст.), сучасні форми: фріульське *todesc*, ладинське *Tudesc*, пор. ‘*nglëisc* ‘англійський’, енгадинське *tudaisch*, сурсельвське *tudestg*. Те саме можна сказати і про самоназви ретороманців: пор. енгадинські *Romaunsch* (XVI ст.) і *Romansch*, сучасне *romantsch* – Г. Барблан, поет XIX–XX ст., називав свою мову *sonog romantsch (ladin)* ‘дзвінкою романшською (ладинською)’. Разом із тим віддавна існують подібні словоформи на романській основі, що не є власне топонімічними або етнімічними дейктичними показниками. Так, в енгадинській віршованій хроніці XVI ст. виступає вже семантично виразне *ladrunitschs* (= *ladronetsch*) ‘злодійський’ (пор. іт. *ladronesco* ‘т. с.’); фріульські сатиричні вірші XVII ст. мають назву *Cingaresca* (пор. іт. *zingaro* ‘циганський’ і *zingaresco* ‘т. с.’, а також ‘циганського зразка’), звідки походить іменник *zingaresca* ‘циганська музика’, отже, в цьому разі мається на увазі поетичний твір, мотиви якого нав’язні циганськими піснями; у тексті Ж. П. Шалькета, теолога XVII ст., зустрічається цікава (енгадинська) форма [I]ibaresch ‘призначений для життя (виживання)’, що не має аналогів в інших романських мовах. На сучасному етапі подібні прикметникові форми зазвичай мають італійські паралелі: пор. фріульське *maniere popolare* ‘народні

звичаї' (у літератора Д. Вірджілі) й *it. maniere popolaresche* 'т. с.'; усе це не виключає наявності іншомовних (передусім грецьких) за етимологією словоформ на зразок фріульського *basalisch* 'змії; чудовисько'. Ретороманські утворення такого штибу теж набули відносного поширення. Істотно інакше традиційно виглядає ситуація в італійській мові, в якій із найвіддаленіших часів активно функціонують прикметники (і похідні від них іменники) на *-esco*.

Це не тільки «класичні» германізми *fresco* 'свіжий' або *tedesco* 'німець(кий)', що вживається, зокрема, у «Божественній комедії» Данте (пор. *toesco, todesco*) 'т. с.' або ж *proenzalesco* 'провансальський' в окситанського трувера XIII ст. Р. де Вакейра, що користувався генуезьким діалектом. А от у сучасних діалектах зустрічаються варіації: пор. п'ємонтське *Tudescun* і ломбардське *tudisk* 'т. с.' (діалекти, як відомо, нерідко зберігають певні архаїчні риси, пор., наприклад, неаполітанське *frisco* 'свіжий' Цікаво, що сучасне порт. *tudesco* означає лише 'германський' або 'германець', ісп. *tudesco* взагалі набуло зневажливого відтінку, а його іменникову форму можна порівняти з рос. *немчура*. Італійська ж форма зберегла загалом нейтральне значення, якщо не враховувати відомого виразу *tedesco furor* 'німецька лють', що йде від Петрарки (XVI ст.); з іншого боку, можна згадати мистецький термін *alla tedesca* 'у німецькому стилі'.

У староіталійських текстах виступає вже чимало подібних форм, утворених повністю на власній основі. Так, поетична збірка флорентійця Л. де Медичі (XV ст.) має назву *Canti carnascialeschi* (сучасна літературна форма – *carnevalesco*), себто 'карнавальні наспіви'. Іншим показовим фактом є поширення прізвищ на зразок *Filippeschi* або *Brunelleschi*. Усі ці утворення співіснують із давнішими й новими подібними лексемами: *asterisco* 'зірочка, астериск; замітка' (з грецької мови), з одного боку, і *ricaresco* 'шахрайський' (з іспанської), *claunesco* 'блазеньський' (з англійської), з другого боку. Слід підкреслити, що досить давно чітко окреслилася семантична домінанта власне італійських утворень на *-esco*, яку можна визначити в загальних рисах як 'властивість, характерність' або, 'схожість, подібність': пор. *vita cavalleresca* 'лицарське

життя' в Дж. Боккаччо (XIV ст.), *costumanze cavalleresche* 'лицарські звичаї' в Дж. Кардуччі (класик XIX ст.); доречним буде згадати й одну з лінгвістичних праць, присвячених сучасній італійській мові, де порівнюються різноманітні ад'єктивні похідні від латинської і грецької назв коня у характерних сполученнях, а саме *statua equestre* 'кінна статуя', *gazza equina* 'порода коней', а також *concorso ippico* 'змагання з кінного спорту', проте є також пізньолатинська назва нез'ясованого походження, від якої утворилися вже не чисто відносні, а й певною мірою якісні прикметники (коментар наш – прим. авт.): пор. *muso cavallino* 'кінська морда' і *comportamento cavalleresco* 'лицарська (власне 'вершникова') поведінка' [Sensini, 514]. Ще один показовий приклад – *romanesco* 'римський', синонімом якого є «універсальне» *romano*. Перше означення стосується головним чином сучасного міста і має також іменникове значення 'римський діалект' – так, наприклад, дослідник історії італійської мови, характеризуючи мову деяких романів 50-х років, називає її *romanesco sottoproletario* 'люмпенською' [Lanuzza, 79]. Але, як зазначав свого часу російський дореволюційний письменник П. Д. Боборикін, «Romanesco не один тільки жаргон, але все чисто римське, місцеве, побутове, народне, все, що йде не від держави, не від влади сенату або курії, а знизу, від маси народу: мова, звичаї, вино, всілякі сільські порядки, харчі, виробництво» [СИБС, 1136]. Цей безперечно цікавий коментар, попри всю свою белетристичність, дає цілком певне уявлення не тільки про зміст цього слова, а й про семантику його морфологічних паралелей.

Окрім «класичних» *grottesco* 'гротескний, гротесковий; чудернацький, дивний; комічний', *burlesco* 'блазенський, сміховинний, жартівливий', *gigantesco* 'велетенський', *pedantesco* 'педантичний', *arabesco* 'арабський', *pittoresco* 'мальовничий', запозичених й адаптованих багатьма іншими мовами, у сучасній італійській мові існує досить велика кількість подібних словоформ, що дає підстави говорити про їхні своєрідні особливості. Їх можна розбити на кілька основних тематичних груп. Найчисленнішу (як показує кількісний аналіз) складають слова, утворені від назв людей (а точніше соціальних категорій, професій, занять

і т. ін.), в яких розгляданий суфікс вказує на відповідні ознаки: *por. calzoni marinareschi* ‘матроські штани’ (Дж. Маротта), *diffidenza contadinesca* ‘селянська недовіра’ (І. Н’єво – XIX ст.). Інші приклади: *cittadinesco* ‘міський’ (зневажливе), *cortigianesco* (< *cortigiano* ‘придворний’) ‘услесливий, догідливий’, *nobilesco* ‘дворянський, шляхетний’, *schiavesco* ‘рабський’, *signoresco* ‘панський’ (із негативним відтінком), *villanesco* (< *villano* ‘селянин’) ‘грубий, неотесаний’, *paladinesco* ‘лицарський’ (жартівливе), *notaresco* ‘нотаріальний’ (але *stile notaresco* позначає ‘судовий стиль’), *pretesco* ‘попівський’, *scolaresco* ‘школярський’ (дуже поширеним є збірний іменник *scolaresca* ‘школярі’ – приклади знайдено в О. Реді, Е. Де Маркі, А. Пандзіні), *studentesco* ‘студенський’ (а також іменник *studentesca* ‘студентство’). Особливо виразними є означення, утворені від назв, що вже самі по собі є певними характеристиками: *barbaresco* ‘варварський; дикий’, *birbonesco* ‘підлий, бридкий’, *cafonesco* ‘мужицький, грубий’, *ciarlatanesco* ‘шарлатанський’, *furbesco* ‘шахрайський’, *istrionesco* ‘комедіантський, блазенський’, *tiranesco* ‘тиранічний’, нарешті, *donnesco* ‘жіночий, властивий жінці; жіночний’.

Окрему групу складають топонімічні та етнімічні утворення на зразок *fiorentinesco* ‘флорентійський’ або ‘під флорентійця’ [НИРС, 351], узагалі ж подібні назви, якщо вони позбавлені коннотативних ознак і мають інакше афіксовані еквіваленти, є маловживаними: *sardesco* ‘сардинський’, *saracinesco* ‘сарацинський’ (більш уживаним є іменник *saracinesca* у значенні ‘опускна залізна віконниця’), *tartaresco* ‘татарський’; функціональними залишаються також назви жителів різних населених пунктів на *-asco*: *bergamasco* (з міста Бергамо), *chiavennasco* ‘з міста К’явенна’, *comasco* ‘з міста Комо’ тощо. Прикметники, утворені від імен та прізвищ видатних осіб, як реальних, так і вигаданих (*leonardesco*, *tizianesco*, *boccaccesco*, *petrarchesco*, *dongiovannesco*), можуть не мати безпосередньої дотичності до відповідних персоналій: *por. concezione dantesca* ‘дантівська ідея (концепція)’ (Б. Кроче – літератор) і *orma dantesca* ‘пекельний відбиток’ (Дж. Бертоліні, йдеться про сувору природу Скандинавських гір). Іще один специфічний

розряд – прикметники, утворені від назв тварин, вони вживаються переважно у метафоричному значенні: *animalesco* ‘звірячий, жорстокий’, *asinesco* ‘ослячий’, *mulesco* ‘т. с.’ (пор. *saparbietà mulesca* ‘осляча впертість’), *cagnesco* ‘собачий’ (в А. Мандзоні, Л. Капуани зафіксовано поширену ідіому *guardare in cagnesco* ‘дивитися злісно (по-вовчому)’), а в Дж. Джусті – *stare in cagnesco* ‘сердитися’), *elefantesco* ‘слонячий’, *leonesco* ‘левиний’, *lupesco* ‘вовчий’, *maialesco* ‘свинячий’ (пор. рос. *свинский*), *pappagallesco* ‘папужий’, сюди ж слід додати *diavolesco* ‘диявольський’. Можна навести також приклади, що виходять за межі запропонованої класифікації: *fiabesco* ‘казковий’, *manesco* (< *mano* ‘рука’) ‘забіякуватий, задержуватий’, *tempogalesco* ‘грозовий, штормовий’. Усі ці факти дають підстави стверджувати, що італійська мова посідає особливе місце в розрізі розгляданої теми.

Досить близькими за формою і змістом до італійських були відповідні лексеми у далматинській мові – у поезіях XVI ст. знаходимо: *sango zentilisco* ‘благородна кров’ (пор. іт. *gentile*), *schiaunisco*, *tudisco*, *paduanisca lingua* (‘слов’янська (мова)’, ‘німецька (мова)’, ‘падуанська мова’).

На завершення – про румунську мову. У Східній Романії рефлексів латинського суфікса *-iscus* стали найпоширенішими серед усіх ад’єктивних [див. Корлэтяну, 232]. Уже в найдавнішому з відомих румунських текстів, «Посланні Някшу» (1521 р.), фігурує сполучення *țera rumânească* ‘румунське царство’, у юридичному документі 1588 р. зустрічаємо *mărturisesc* (< *martur* ‘свідок’), пор. рос. *свидетельский*). Сакральні тексти цього ж періоду дають такі приклади, як *apostolêsc* ‘апостольський’, *surătêsc* ‘акуратний’; у євангеліях кінця XVI ст. зустрічаються слова *setêsc* ‘громадянський’, *gră<e>sc* ‘грецький’, *sărbêsc* ‘сербський’, *crestinêsc* ‘християнський’, *dumnezeêsc* ‘божественний, божий’, *sufletesc* ‘душевний, духовний’ (< *suflet* ‘душа; дух’ – із перекладу Біблії). Отже, як впливає з наведених прикметників, їх семантика досить широка, до того ж вони фактично позбавлені експресивної конотації. Тексти XVII–XVIII ст. рясніють подібними словоформами, значення яких розширюється дедалі більше, наведемо лише кілька показових

прикладів: *grisosesc* ‘зайвий; рясний’, *hḡānesc* ‘продовольчий’ (із творів митрополита Молдови Варлаама), *cegesc* ‘небесний; божественний’ (у митрополита Дософтеї), *trupesc* ‘тілесний; плотський’, *drăcesc* ‘диявольський’ (із літопису), *stăpanesc* ‘хазяйський’ (Д. Кантемир), *bărbățesc* ‘чоловічий’ (календар 1733 р.), *judecătoresc* ‘судовий’ (із юридичного документа), нарешті *rossiesc* ‘російський’ або *vinovătesc* ‘кримінальний, каральний’ (пор. укр. *винуватий*).

Отже, не можна не констатувати цілком очевидний (східно)слов’янський вплив, що поширюється не тільки на іменні основи. Не виключено, що й розвиток лексем на *-esc* певною мірою пов’язаний із слов’янсько-румунськими мовними контактами. Особливо наочними в цьому відношенні є приклади з лексемами, в яких і корінні частини мають спільну із слов’янськими або слов’янську ж основу: *calvinesc* ‘кальвінівський’, *săzăcesc* ‘козацький’ (пор. рос. *казаческий*), *crăiesc* ‘королівський’, *filosofesc* ‘філософський’, *împărațesc* ‘імператорський’, *d<u>h<o>vnicesc* ‘духовний’.

Прикладів із сучасної літератури можна було б навести дуже багато, бо суфікс *-esc* залишається надзвичайно продуктивним. Він сполучається як із романськими (латинськими) основами (*sărpesc* ‘козячий’, *femeiesc* ‘жіночий’ і ‘жіночний’, *pedantesc* ‘педантичний’), так і з іншомовними, зокрема тюркськими (*ciobănesc* ‘пастуший, чабанський’) і, звичайно, слов’янськими основами (*cinovnicesc* ‘чиновницький’, *mojicesc* ‘грубий, мужицький’, *prietenesc* ‘дружній, приятельський’, *prostesc* ‘дурний; звичайний, пересічний’ – пор. рос. *простецкий*).

У квантитативному відношенні рефлекс *i.-e. -isko-* в румунській мові виявився майже настільки ж частотним, як і його численні генетичні паралелі в слов’янських мовах і принаймні не менш продуктивним, аніж відповідні суфікси в мовах балтійської і германської груп, а в семантичному аспекті в цілому є так само нейтральним, виражаючи загалом значення «наявної належності».

Вихідне значення суфікса зазнало певних змін у різних індоєвропейських мовах. Якщо більшість слов’янських, балтійських

і германських лексем, утворених за допомогою його рефлексів, не має особливих конотативних ознак (те саме стосується й румунської мови, що можна пояснити слов'янським впливом), то в більшості романських мов, особливо в італійській та французькій, такі лексеми виявляють специфічні значеннєві характеристики.

Характеризуючи загальну картину в (індоевропейських) мовах європейського ареалу, слід припустити, що розвиток і поширення континуантів праформи йшли зі сходу на захід, тому в романських мовах (за винятком румунської і певною мірою італійської) відповідні лексеми нерідко мають специфічні значеннєві ознаки. Відповідні суфікси вони були і переважно залишаються факультативними засобами словотворення, до того ж романські мови зазнали в цьому розумінні певного іншомовного (грецького і германського) впливу.

Порівнюючи в цьому плані західнороманські мови, слід підкреслити, що особливе місце тут належить італійській мові, бо в ній суфікс *-esco* не тільки є досить розвиненим і певною мірою стилістично маркованим – під італійським впливом з'явилося також чимало подібних іменних словоформ в іберо- і галло-романських мовах, особливо французькій, яка сама згодом стала джерелом формування нового лексичного шару в інших, головним чином нероманських, мовах (слов'янських, германських, серед яких особливе місце в цьому відношенні належить англійській).

Розглянутий матеріал свідчить про складність і неоднорідність еволюційних процесів, що відбуваються на індоевропейських мовних теренах і позначаються як конвергентними, так і дивергентними тенденціями.

4. СУФІКС *-sk* У ГЕРМАНСЬКИХ МОВАХ: ГЕНЕЗА ТА ЕВОЛЮЦІЯ СИНОНІМІЧНИХ СУФІКСІВ

0. Германський суфікс *-sk* (< i.-e. * *-isko*) належить до дериваційних афіксів, тобто вживається для утворення нових слів, а саме прикметників від іменників. Першопочатково він слугував для позначення властивості того предмета, від назви якого був утворений прикметник. Пор. гот. *mannisk* ‘людський’ (< *mann* ‘людина, чоловік’), *barnisks* ‘дитячий’ (< *barn* ‘дитина’), д.-англ. *eotonisc* ‘велетенський’ (< *eoten* ‘велетень’), д.-в.-нім. *irdisc* ‘земний’ (< *ird* ‘земля’) [див. ще Левицький 2006, 382].

Як зазначає В. М. Жирмунський, «диференціація прикметників як самостійної граматичної категорії від іменників – явище ... порівняно пізнє» [Жирмунський 1976, 209]. Про це ж говорив іще О. О. Потебня: «В історії мов, що розрізняють назву предмета і ознаки (а не всі це роблять), прикметник, як виділений із зв'язку ознак, як абстрактніший, ніж іменник, пізніший іменника і утворився від нього» [Потебня 1968, 60]. В іншій частині праці «Из записок по русской грамматике» читаємо: «Відмінність між іменником і прикметником не одвічна. Прикметники виникли від іменників, тобто був час, який залишив у різних індоєвропейських мовах більш або менш виразні сліди та дані, коли властивість уявлялася конкретно, лише як річ» [Там само, 69].

Підтвердження думки, висловленої О. О. Потебнею, знаходимо у давніх мовах, які зберегли більш архаїчну структуру. У таких мовах ім'я, яке є позначенням предмета та стоїть поряд з іншим іменем, має функцію означення і таким чином виконує роль

прикметника. Отже, «шлях від іменника до прикметника є атрибутивне вживання іменника» [Потебня 1968, 62].

Значний інтерес для дослідження розвитку граматичної категорії прикметників становлять складні слова «як граматико-синтаксичні утворення великої древності». У багатьох з них, як пише В. М. Жирмунський, «збереглися численні сліди колишньої недиференційованості іменника і прикметника» [Жирмунський 1976, 211].

1. Суфікс *-sk* в історії англійської мови

Численні приклади такої «недиференційованості іменника і прикметника» можна знайти у давньоанглійській мові. Ілюстрацією цього явища можуть бути наступні складні слова: *brōðordohter f* ‘племінниця’ (досл. ‘братова донька’, ‘донька брата’) < *brōðor m* ‘брат’ + *dohtor f* ‘донька’; *brōðorsunu m* ‘племінник’ (досл. ‘братовий син’, ‘син брата’) < *brōðor m* ‘брат’ + *sunu m* ‘син’; *brōðorwīf n* ‘невістка’ (досл. ‘братова дружина’) < *brōðor m* ‘брат’ + *wīf f* ‘жінка; дружина’; *dohtorsunu m* ‘онук’ (досл. ‘доньчин син’, ‘син доньки’) < *dohtor f* ‘донька’ + *sunu m* ‘син’; *sweostorbearn n* ‘племінник, племінниця’ (досл. ‘сестрина дитина’, ‘дитина сестри’) < *sweostor f* ‘сестра’ + *bearn n* ‘дитина’; *sweostorsunu m* ‘племінник’ (досл. ‘сестрин син’, ‘син сестри’) < *sweostor f* ‘сестра’ + *sunu m* ‘син’; *fæderġedel m* ‘вітчизна, батьківщина; батьківщина’ (досл. ‘батьківський родовий маєток’) < *fæder m* ‘батько’ + *ġedel m* ‘родовий маєток’, ‘країна’; *fæderfeoh n* ‘посаг, який отримує наречена від батька’ (досл. ‘батьківське майно’, ‘батьківська власність’) < *fæder m* ‘батько’ + *feoh n* ‘рухоме майно, власність’; *fædergeard m* ‘батьківське житло’; ‘батьківська оселя’ < *fæder m* ‘батько’ + *geard m* ‘двір’, ‘дім, житло, оселя’; *fæderland n* ‘батьківська земля’, ‘спадщина’, ‘батьківщина’, ‘спадкове майно’ < *fæder m* ‘батько’ + *land n* ‘земля’, ‘територія’, ‘земельна власність’; *hǣðencyning m* ‘король-язичник, король-варвар’ (досл. ‘язичницький/ варварський король’) < *hǣðen m* ‘язичник’ + *cyning m* ‘король’; *hǣðencynn n* ‘язичники’ (досл. ‘язичницьке плем’я’) < *hǣðen m* ‘язичник’ + *cynn n* ‘люди’, ‘раса’, ‘плем’я’; *hǣðenfeoh n* ‘язичницьке пожертвування, (по)жертва’ < *hǣðen m* ‘язичник’ + *feoh n* ‘худоба, ‘стадо’, ‘власність’; *hǣðengiold n* ‘ідолопоклонство’, ‘ідол’ (досл.,

‘язичницьке поклоніння’, ‘язичницький бог’/ ‘ідол’) < hæðen *m* ‘язичник’ + gield ‘поклоніння’, ‘культ’, ‘бог’, ‘ідол’; Denemearc *f* ‘Данія’ (досл. ‘данський район’, ‘данська провінція’) < Dene *збірн.* ‘данці’) + mearc *f* ‘район’, ‘провінція’, ‘край із чітко встановленими кордонами’; Wealhscynn *n* ‘валлійці’ (досл. ‘валлійське плем’я’) < Wealh *m* ‘валлієць’ + scynn *n* ‘люди’, ‘раса’, ‘плем’я’; Wealhfareld *n* ‘озброєний загін, який патрулював кордони Уельсу’ (досл. ‘валлійська експедиція’) < wealh *m* ‘мешканець Уельсу’ + fareld *n* ‘експедиція’, ‘подорож’; ‘свита’, ‘ескорт’; wealh-gefira ‘командир озброєного загону, який патрулював кордони Уельсу’ < wealh *m* ‘валлієць’; wealhnutu *f* ‘волоський горіх’ (досл. ‘валлійський горіх’) < wealh *m* ‘валлієць’ + hnutu *f* ‘горіх’; Wealhðeod *f* ‘валлійський народ(ність)’ < wealh *m* ‘валлієць’ + ðeod *f* ‘народ(ність)’, ‘плем’я’; Cent-land *n* ‘Кент’ (досл. ‘кентська територія’) < Cent *f* ‘Кент’ + land *n* ‘земля’, ‘територія’, ‘провінція’, ‘район’; Centgise *n* ‘кентське королівство’, ‘королівство Кент’ < Cent *f* ‘Кент’ + gise *n* ‘правління’, ‘влада’, ‘королівство’ [див. Hall, 1975].

Як бачимо, в усіх наведених вище прикладах іменник, який стоїть на першому місці складного слова, виконує роль прикметника і вказує, кому належить те, що позначено іншим іменником.

З часом перший елемент таких складних слів «оформлюється за нормами розвинутішого синтаксису як родовий відмінок іменника, яким керує інше слово» [Жирмунский 1976, 212], наприклад, як в іменнику Denalagu *f* ‘данське право’, ‘право для частини Англії, окупованої данцями’ < Dena родовий відмінок від іменника Dene ‘данці’ + lagu *f* ‘право’, ‘правління’, ‘правило’. (За термінологією Г. Гірта, це так звані «неповноскладені» сполучення на відміну від «повноскладених» сполучень, які наводилися вище, де перший елемент є чистою іменниковою основою).

Ще пізніше з’являються повноскладені сполуки, перший елемент яких оформлений як прикметник, наприклад як в hāligdæg *m* ‘свято’ (досл. ‘святий день’) < hālig *adj* ‘святий’, ‘священний’, ‘освячений’; Hāligmōnað *m* ‘вересень’ (досл. ‘святий місяць’) < hālig *adj* + mōnað ‘місяць’, hāligwæter *n* ‘свята вода’ < hālig *adj* + wæter ‘вода’; hāligweorc *n* ‘святинище, храм’ (досл. ‘свята

споруда / будівля) < *hālig adj* + *weorc n* ‘будівля’, ‘споруда’; *frēodōm m* ‘свобода’ < *frēo adj* ‘вільний’ + *dōm m* ‘присуд’, ‘суд божий’, ‘закон’, ‘звичай’; *frēobeorn n* ‘дитина знатного походження’ (досл. ‘вільна дитина’) < *frēo adj* ‘вільний’ + *beorn* ‘дитина’; *frēodohtor f* ‘вільнонароджена донька’ < *frēo adj* ‘вільний’ + *dohtor f* ‘донька’; *frēoburh f* ‘місто’ (досл. ‘вільний дім, оточений укріпленням’) < *frēo adj* ‘вільний’ + *burh f* ‘дім/оселя, оточений(-а) укріпленням’, ‘замок’.

І лише на ще пізнішому етапі розвитку індоєвропейських мов виникають суфікси, які є специфічними формантами прикметників. У германських мовах такими стали *-ig*, *-ag*, *-īn*, *-isk*, а згодом і деякі інші.

Суфікс *-isk* (< і.е. *-is-ko* > герм. *-iska*), який є предметом нашого дослідження, на думку В. М. Жирмунського, «поширився як продуктивний формант прикметників лише в мовах германської та слов'яно-балтійської груп.

У решті індоєвропейських мов можна простежити лише початки такого вживання» [СГЯ 4, 41–42].

На підтвердження цього В. М. Жирмунський зазначає, що «в латинській мові відмічені лише одиничні випадки, наприклад: *mariscus* ‘чоловічий’ від імен. *mās*, *māris* – прикм. ‘чоловічий’, ‘чоловік’ (*пор.* *masc-ul-us* ‘чоловічий’); у кельтській – у назвах племен і поселень: *Taurisci*, *Viviscum*, у грецькій – у категорії зменшувальних (що передбачає початкове значення належності): *παδίσχος* ‘синок, синочок’ – *παδίσχη* ‘донька’ (від *παῖς* род. в. *-δός* ‘дитя’) *пор.* прикм. *παδίσχος* ‘дитячий’, суф. *-iko*); у слов'янській і балтійській – подібно до германської: ст.-сл. *НѢБЕСЬКЪ* ‘небесний’, *РИМЬСКЪ* ‘римський’; лит. *diėviškas* ‘божественний’, *lietuviškas* ‘литовський’ [Там само, 42]. «Початкове значення основної групи – ‘який має властивість такого-то предмета’ (частіше від імені з особовим значенням), надалі – у ширшому значенні відносного зв'язку» [Там само].

Дотримуючись викладеної нами схеми диференціації прикметників як самостійної граматичної категорії від іменників, простежимо цей процес у германських мовах.

Особливо численні такі складні іменники, перший елемент яких – визначник, який синтаксично функціонує як атрибут зі значенням прикметника, у «Беовульфi» [тут і далі див. Beowulf; використується російський переклад В. Г.Тихомирова]:

<p>330 <i>sæ-manna searo,</i> <i>ask-holt ufan græg:</i> <i>wæpnum gewurðad.</i></p>	<p><i>gâras stôdon,</i> <i>samod ätgädere,</i> <i>wäs se iren-þreát</i></p>
--	---

там же составили
 вместе с мечами –
 вооружение

копья из ясеня
 330 *бремя железное,*
морестранников.

(де *sæ-manna* – родовий відмінок множини від *sæ-mann m*; *досл.* ‘море’ + ‘людина’ → ‘морська людина’ → ‘моряк’; а *ask-holt* – називний відмінок множини від *äsc m* ‘ясен’ + *holt n* ‘дерево’ → ‘ясенове дерево’ → ‘ясеновий спис’ = ‘спис (виготовлений) із ясеня’);

<p>1425 <i>gesâwon þa äfter wätere</i> <i>sellîce sæ-dracan</i></p> <p>1424 <i>тут же приметили</i> <i>подводных чудищ,</i> <i>лежавших на отмели</i></p>	<p><i>Fêða eal gesät;</i> <i>wygm-cynnes fela,</i> <i>sund cunnian,</i> <i>спешившись, конники</i> <i>червоподобных</i> <i>игравших в зыбях,</i> <i>морских драконов</i></p>
--	--

(де *sæ-dracan* – знахідний відмінок множини від *sæ-draca m* ‘морський дракон’).

Крім морських драконів, автор «Беовульфа» згадує також *eorð-draca* ‘дракона, який живе в землі’, *fûg-draca* ‘вогненного дракона’, *lêg-draca*, *lîg-draca* ‘полум’я дракона’, ‘дракона, який вивергає полум’я’, *nið-draca* ‘вражого дракона’, ‘дракона-ворога’:

<p>2825 <i>egeslîc eorð-draca,</i> <i>bealwe gebæded:</i></p> <p>2823 <i>но тут же, рядом,</i> <i>лежал бездыханный,</i> <i>погибший в схватке,</i></p>	<p><i>Bona swylce lög,</i> <i>ealdre bereáfod,</i> <i>его убийца</i> <i>жизнекрушитель</i> <i>змея зломерзкий</i></p>
---	---

(де eorð *f* ‘земля’);
 þá wæs þeod-sceaða   þridan sîðe,
 2690 frêcne fȳr-draca   fæhða gemindig
 2687 Тут с третьего раза,   метнувшись на недруга
     червь огнедышащий,   бич смертных

(де fȳr *n* ‘вогонь’);
 Hāfde līg-draca   leóda fāsten,
 2335 eá-lond ūtan,   eorð-weard þone
     glêdum forgrunden;   испепеленный
 2332 Дом дружинный,   дворец в пучинах
     палящим змеем
     пожара канул

(де līg *mn* ‘вогонь, полум’я’).

Складних іменників, утворених за моделлю N + N, у яких першим компонентом є іменник *sæ* ‘море’, в давньоанглійській мові безліч. Наведемо ще приклади з «Беовульфа»:

1511   *sæ-deór* monig
     hilde-tuxum   here-syrčan brāc,
     êhton âglæcan.

1510   *морские чудища*
     клыками лязгая,   грызли железо

(де deór *n* ‘дика) тварина, звір’);
 Gewât him þá se hearda   mid his hond-scole
 1965 sylf äfter sande   *sæ-wong* tredan,
     wîde waroðas.
 1963 Предводитель шел,   и дружина за ним,
     от *приморских* песков   по знакомой дороге,
     прочь от берега

(де *sæ-wong* *m* ‘морське узбережжя’ < *wong-wang* *m* ‘рівнина’, ‘луг’, ‘поле’);

Higelâc Hrêðling   þær ät hâm wunað
 1925 selfa mid gesîðum   *sæ-wealle* neáh.
 1922   К дому Хигелака,
     сына Хределя, –   на *приморском холме*
     вождь с дружиной   сидел в хоромах

- (де *weall m* ‘скелястий берег; бескид; урвище’);
- 1653 Hwät! wê þê þæs *sæ-lác*, sunu Healfdenes,
leód Scyldinga, lustum brôhton,
1655 tîres tô tâcne, þê þû hêr tô lôcast.
1652 Вот, гляди, тебе, сын Хальфдана,
дань с морского дна, владыка Скильдингов,
в знак победы сюда принесли мы!
- (де *lác nf* ‘(по)дарунок’, ‘трофей’, ‘здобич’);
- 1881 Him Beówulf þanan, Him Beówulf þanan,
gûð-rinc gold-wlanc, gräs-moldan träd,
since hrêmig: *sæ-genga* båd
âgend-freán, sê þe on ancre räd.
1881 Вышел Беовульф,
из хором на луга, славным радуясь,
золотым дарам (а уж *конь морской*
ждал хозяев, корабль на якоре)
- (*sæ-genga* дослівно означає ‘морський супутник, товариш’ – кенінг для передачі значення ‘корабель’ < *genga m* ‘супутник, попутник’, ‘товариш’);
- 2380 Hune wräc-mægias Hune wräc-mægias
ofer sæ sôhtan, suna Ohteres:
häfdon hý forhealden helm Scylfinga,
þone sélestan *sæ-cyninga*
морескитальцы, Когда же явились
2380 восставшие против наследники Охтере,
в державе Скильдингов *морского конунга*
- (де *cyninga* родовий відмінок множини від *cyning m* ‘король’).
- Синонімом іменника *sæ* у давньоанглійській було *mere m* ‘море’. Воно також часто було першим компонентом складних іменників і фактично функціонувало як прикметник:
- Þær git eágor-streám Þær git on sund reón,
mæton *mere-stræta*, earmum þehton,
515 glidon ofer gâr-secg; mundum brugdon,

Пучин теченья
 1515 взмахами меряя
 вы плыли по волнам,
 зимними ветрами,
 (де *mere-stræta* – знахідний відмінок множини від *mere-stræt f* ‘морська дорога’ < *mere m* ‘море’ і *stræt f* ‘дорога’);

сеча руками,
more-dorogu,
 по водам, взбитим
 семеро суток

Ongeat þâ se gôda
 1520 *mere-wîf* mihtig;
 пред ним предстала
пучин волчица,

grund-wyrgenne,

женочудовице

(де *mere-wîf* – знахідний відмінок однини, дослівне значення якого ‘морська особина жіночої статі’);

1906 þâ wæs þe mæste
 segl sâle fâst.

mere-hrægla sum,

1905 взвился на мачте
 к реe крепко привязанный,

парус, *плац морской*,

(де *mere-hrægla* родовий відмінок множини від *mere-hrægl n*, що дослівно означає ‘морські шати’ – кенінг на позначення ‘вітрила’ < *hrægl n* ‘убрання, шати’).

Отже, іменник-визначник часто має просторове значення (*sæ*, *mere* ‘море’, *eorð* ‘земля’).

Серед таких іменників, які передають просторове значення, знаходимо також *woruld f* ‘світ, всесвіт’, *brim n* ‘прибій, хвиля, море, океан’:

3181
 cwædon þât hê wære
 manna mildust
 leódum lîðost

heorð-geneátas,
woruld-cyninga,
 ond mon-þwærust,
 ond lof-geornost.

3180
 он был щедрейший,
 и жаждал славы

среди *владык земных*
 любил народ свой
 всевековечной.

(де *woruld-cyninga* – родовий відмінок множини від *woruld-cyning m* ‘король всесвіту’, ‘володар всесвіту’ < *cyning m* ‘володар’, ‘король’);

3083 lête hyne licgean,
 wícum wunian

þær hê longe wæs,
 oð *woruld-ende*.

3082

змей дожидался бы
мирокрушения

пускай довека
в своем подземелье

(де *woruld-ende* – іменник чоловічого роду в знахідному відмінку однини; дослівне значення ‘кінець світу’ < *ende m* ‘кінець’);

1507 *Bār þā seó brim-wylf,*
hringa þengel

þā heó tō botme cōm,
tō hofe sīnum,

1506 и потащила

пучин волчища

кольцевладельца

в свой дом подводный

(де *brim-wylf* – іменник чоловічого роду в називному відмінку < *brim n* ‘прибій’, ‘хвиля’, ‘море’, ‘океан’, ‘вода’ + *wylf f* ‘вовчиця’; дослівно ‘морська / підводна вовчиця’, тобто інша назва на позначення матері Гренделя);

1600 *þæt hine seó brym-wylf*

þā þās monige gewearð,
âbroten hæfde.

1599 победу празднует –
пучин волчища.

так рассудили –

У досліджуваних складних утвореннях першим компонентом часто є іменник, який є назвою живої істоти:

1358

warigeað, wulf-hleoðu,

Hie dýgel lond

1360 *frêcne fen-gelâd,*

windige nâssas,

under nâssa genipu

þær fyrgen-streám

flôd under foldan;

nîðer gewîteð

и где их жилище –

люди не знают;

по *волчьим скалам,*

по обветренным кручам,

в тумане болотном

их путь неведом,

1360 и там, где стремнина

гремит в утесах,

поток подземный

(*wulf-hleoðu* – знахідний відмінок множини від іменника середнього роду *wulf-hlið n* ‘скаля / гора, де живуть вовки’ → ‘вовча скаля / скаля вовків’ < *wulf m* ‘вовк’+ *hlið n* ‘скаля, пагорб, гора’);

2925 *þátte Ongenþiô*

ac wäs wîde cûð,

Häðcen Hrêðling

ealdre besnyðede

wið Hrefna-wudu

2923

как в *Роще Вороньей*
Хадкюна Хредлинга

ведь всем известно,
убил Онгентеонов

(де Hrefna-wudu – знахідний відмінок однини; має значення ‘воронячий гай’ < hrefn *m* ‘ворон, крук’ + wudu *m* ‘ліс’);

3031

eódon unblíðe
wollen-teáre

Weorod eall ârâs,
under *Earna-näs*
wundur sceáwian.

3030

пошли воители,
к *Орлиным скалам*

Встала дружина;
слезами облившись,
взглянуть на чудо

(*Earna-näs* < earn *m* ‘орел’ + näs *m* ‘скеля (біля моря)’);

gôðne gegyrwan;

Hêt him ýð-lidan
cwäð hê gûð-cyning

200 ofer *swan-râde*

mærne þeóden,
и приказал он
готовить в плавание:

sêcean wolde,
þâ him wäs manna þearf.
корабль надежный
там, за морем,

200 сказал, найдем мы,
конунга славного,

за *лебединой дорогою*,
но бедного слугами!

(тут swan-râde – знахідний відмінок однини від іменника жіночого роду swan-râd *f* ‘лебединий шлях’, ‘шлях лебедів’ – кенінг на позначення ‘моря’ ‘океану’ < swan *m* ‘лебідь’ + râd *f* ‘шлях, дорога’);

weóx under wolcnum,
oð þât him æghwylc

hê þäs frôfre gebâd,
weorð-myndum þâh,
þâra ymb-sittendra

10 ofer *hron-râde*
gomban gyldan:

hýran scolde,
þât wäs gôð cyning!
ему воздалось:

стал разрастаться
и, возвеличенный,

властный под небом
силой принудил

10 народы заморья
дань доставить
Добрый был конунг!

дорогой китов
достойному власти.

(де *hron-råde* – давальний відмінок однини від *hron-râd f*, що дослівно означає ‘китова дорога’, ‘дорога китів’, тобто ‘море’ (кєнінг) < *hron m* ‘кит’ + *râd f* ‘шлях, дорога’);

ond þâ folgode	feorh-geniðlan,
2935 oð þät hi oðeódon	earfoðlice
in Hrefnes-holt	hlâford-leáse.
	рать бегущую
2935 близ <i>Леса Вороньего</i>	настиг – и немногих
там уцелевших,	усталых и раненых,
обставил воинством	

(тут *Hrefnes-holt n* ‘воронячий ліс’ < *hrefn m* ‘ворон’ + *holt n* ‘ліс’);

2196 ond him gesealde	seofan þûsendo,
bold ond <i>brego-stól</i> .	

2195 и отрезал ему	семь тысяч земли
вместе с <i>домом</i> ,	<i>с чертогом престольным</i>

(іменник чоловічого роду *brego-stól* дослівно означає ‘королівський стілець’, тобто ‘трон’ < *brego m* ‘правитель, вождь, король, володар’ + *stól m* ‘табурет, стілець’, ‘трон’);

þät þâ hild-latan	Näs þâ lang tō þon
tydre treów-logan	holt ofgêfan,
þâ ne dorston ær	týne ätsomne,
2850 on hyra <i>man-dryhtnes</i>	dareðum lâcan
2844	miclan þearfe;
	Тогда уж из лесу,

из рощи вышли	клятвопреступники, –
те десять бесславных,	бежавших в страхе,
копья в испуге	поднять не посмевших,
меча в защиту	<i>ратеначальника</i>

(у цьому фрагменті *man-dryhtnes* – родовий відмінок однини від іменника чоловічого роду *man-dryhten* ‘пан, володар’ < *man m* ‘людина, чоловік’ + *dryhten m* ‘правитель, володар, пан; король’; дослівно ‘чоловік-правитель / володар’ – ‘володар, господар людей’).

Інколи такий іменник-визначник мав колективне значення:

	näs se <i>folc-cýning</i>
2735 ymbe-sittendra	æning þâra,

þê mec gûð-winum egesan þeón.	grêtan dorste,
2732 из сопредельных не смел потревожить грозить мне набегом!	и ни единый <i>племеводителей</i> меня дружиной,
(тут <i>folc-cyning m</i> ‘племінний король’, ‘король народу’ < <i>folc n</i> ‘плем’я, народ’ + <i>cyning m</i> ‘король’);	
2750 âfter mâððum-welan líf ond <i>leóðscipe</i> ,	þät ic þý sæft mäge mîn âlætan þone ic longe heóld.
2749 возлягу рядом жизнь покину	и без печали и <i>власть земную</i>
(у цьому уривку <i>leóðscipe</i> – знахідний відмінок однини від іменника чоловічого роду ‘народ’, ‘країна’ < <i>leód f</i> ‘народ’ + <i>scipe m</i> ‘суспільне становище’);	
1425 fûslíc <i>fýrd-leóð</i> .	Horn stundum song
1423 пел погудку	рог боевую
(<i>fýrd-leóð n</i> дослівно означає ‘бойова / військова / армійська пісня’ < <i>fýrd</i> ‘армія, військо’ + <i>leóð n</i> ‘пісня’).	
У деяких випадках у складних іменниках у ролі визначника виступає ім’я з часовим значенням:	
þâ on <i>undern-mæl</i>	oft bewitigað
1430 sorh-fulne sîð	on segl-râde
1428 из тех, что часто парусу путь	в <i>час предраcсветный</i> преграждают в море
(де <i>undern-mæl</i> дослівно означає ‘вранішній час’ < <i>undern m</i> ‘ранок’, <i>mæl n</i> ‘час приймання їжі’);	
605 tô medo môdig, ofer ylða bearn sunne swegl-wered	Gæð eft sê þe môt siððan <i>morgen-leóht</i> ôðres dôgores, sûðan scîneð!
605 Завтра поутру,	когда над миром

823 смерть близькою;
уже кончилась
(тут *däg-rîm n* дослівно означає ‘лік днів’ < *däg m* ‘день’ + *rîm n* ‘лічба, лік’, ‘кількість’);
1790 *Niht-helm geswearc*
deorc ofer dryht-gumum.

земная жизнь его

Niht-helm geswearc

Ночь шоломом

1790 накрыла бражников
(де *niht-helm m* дослівно має значення ‘нічний шолом’, ‘прикриття ночі’, тобто ‘сутінки’ < *niht f* ‘ніч’, ‘темрява’ + *helm m* ‘прикриття’, ‘шолом’).

У ролі атрибута могли вживатися також абстрактні іменники:

2891 *Deað bið sêlla*
eorla gehwylcum þonne edwît-lîf!
Уж лучше воину

2890 уйти из жизни,
чем *жить с позором!*

(іменник середнього роду *edwît-lîf* дослівно означає ‘ганебне життя’ < *edwît n* ‘ганьба, безчестя’ + *lîf n* ‘життя’);

gôdum gegongen, þâ wæs ende-dæg
3038 *Wedra þeóden, þât se gûð-cyning,*
3035 *правивший ратью, wundor-deáðe swealt.*

3035 *правивший ратью, долго и праведно,*
щедрый на кольца, а ныне похищенный
смертью в сражении, державный ведер

(тут *wundor-deáðe* – орудний відмінок однини від *wundor-deáð m* – дослівно ‘жахлива смерть’ < *wundor n* ‘чудо, диво, щось незвичайне; жак’ + *deáð m* ‘смерть’);

1682 *wundor-smiða geweorc*

1683 драгоценность искусно выкованная

(дослівно ‘творіння чудових ковалів / диво-ковалів’, де *wundor-smiða* – родовий відмінок множини іменника чоловічого роду, *wundor-smið* ‘умілий коваль’; дослівно ‘диво-коваль’ → ‘чудовий коваль’ → ‘умілий коваль’ < *wundor n* ‘диво, щось незвичайне’ + *smið m* ‘коваль’);

2173 *Hýrde ic þât hê þone heals-beáh Hygde gesealde,*

wrätlicne *wundur-mâððum*,
2172 И еще я слышал:
шейный обруч,

bone þe him Wealhþeoð geaf,
преподнес он Хюгд
подарок Вальхтеов

(в оригіналі: ‘подарував він Хюгд *диво-прикрасу*’, де *wundur-mâððum* – знахідний відмінок однини іменника чоловічого роду *wundur-mâððm*, який дослівно означає ‘диво-скарб / диво-коштовність → чудовий скарб / коштовність’ < *wundur n* ‘диво, щось незвичайне’ + *mâððm m* ‘коштовність, прикраса’);

2461 Gewiteð þonne on sealman,
ân æfter ânum:
wongas ond wïc-stede.

sorh-leoð gäleð
þuhte him eall tō rûm,

2459 Выйдет ли *скорбный*,
дом и усадьба
чрезмерно обширными!

один, *стена*, –
ему покажутся

(у цьому фрагменті *sorh-leoð* – знахідний відмінок однини іменника середнього роду *sorh-leoð* ‘поховальна пісня’; дослівно ‘тужлива / сумна пісня’ < *sorh f* ‘горе, сум’ + *leoð n* ‘пісня’; в оригіналі фраза *sorh-leoð gäleð* дослівно перекладається ‘тужливу пісню / поховальну пісню голосить’; дієслово *gäleð* (< *galan*) означає ‘пронизливо кричати, голосити’).

Як відомо, пам’ятка давньоанглійської мови поема «Беовульф» датується приблизно 1000 роком. «Але сама епопея належить, на думку більшості фахівців, до кінця VII або до першої третини VIII століття» [Гуревич 1975, 8].

Свої фантастичні подвиги Беовульф здійснює серед народів Північної Європи. «У «Беовульфі» фігурують данці, шведи, гаути, згадуються інші племена, названі королі, які колись дійсно ними правили» [Там само, 9]. Сам Беовульф за походженням гаут. Свій перший подвиг, двобій із Гренделем, він здійснює на землях данів, якими правив Хігелак.

Розгляньмо, як автор давньої поеми називав різні народи та їхні землі.

Оскільки сам Беовульф, головний герой поеми, належав до племені гаутів, то саме гаути, гаутські землі і гаутські вожді найчастіше згадуються в поемі.

Колективне ім'я племені гаутів – Geátas, Wederas (225, 423), Weder-Geátas, Sæ-geátas ‘морські гаути’, Gûð-geátas (1539).

Значення належності до народу гаутів у «Беовульфi» передається родовим відмінком іменника, який є назвою народності / племені + іменник leóda ‘народ’ або leód *m* ‘людина’:

205 hæfde se gôda *Geáta leóda*
cempa gecorone, þára þe hê cênoste
findan mihte:

205 тогда собрал он, ратеначальник,
в дружину *гаутов* наихрабрейших,
товарищей верных

(де Geáta – родовий відмінок іменника Geátas ‘гаути’; дослівно ‘гаутські люди’ → ‘гаутський народ’);

225 *Wedera leóde* þanon up hraðe
sæ-wudu sældon on wang stigon,
gûð-gewædo); (syrca hrysedon,
þæs þe him yð-láde gode þancedon,
eáde wurdon.

226 *герои гаутские* сошли на берег,
блестя кольчугами, звеня мечами,
и возгласили хвалу Всевышнему,
что ниспослал им стезю безбурную

(тут Wedera родовий відмінок іменника Wederas ‘ведери’ = ‘гаути’);

260 Wê synt gum-cynnes *Geáta leóde*
ond Higelâces heorð-geneátas.

261 «Мы все от семени *мужей гаутских*,
наш конунг – Хигелак, его дружина – мы».

361 Hêr syndon geferede feorran cumene

ofer geofenes begang *Geáta leóde*;

362 Люди, пришедшие к нам издалека,
морской дорогой из края *гаутов*,
Gefêng þa be eaxle (nalas for fæhðe mearn)

1539 *Gûð-Geáta leód* Grendles môdor;

1537 Не устрашился *гаутский витязь*:
схватил за плечи родитель Гренделя

(в останньому фрагменті *Gûð-Geáta* – родовий відмінок іменника *Gûð-Geátas* ‘бойові / ратні гаути’, ‘гаути-ратники’ (< *gûð* ‘битва, війна’ + *leód m* ‘людина’);

Wên' ic þät hê wille, in þæm gûð-sele etan unforhte,	gif hê wealdan môt, <i>Geátena leóde</i> swâ hê oft dyde
445 mǣgen Hrêðmanna. И если он	победит, как обычно
444 в этом зале, моих соратников, пожрет, злобесный;	тогда уж <i>гаутов</i> , он беспрепятственно
1855 lícað leng swâ sêl, hafast þû gefêred, <i>Geáta leóðum</i> sib gemæne inwit-nîðas, милий Беовульф, ибо ты учинил	Mê þîn mōð-sefa leófa Beówulf: þät þâm folcum sceal, ond Gâr-Denum ond sacu restan, þê hîe ær drugon; А еще по душе, мне твое благомыслие, в наших землях мир в <i>гаутах</i> с данами, – не бывать войне, распри забудутся! <i>wäl reáfedon</i> <i>Geáta leóde</i>
1856 и согласие и отныне меж нами и усобицы прежние, Wyrсан wîg-frecan	и это сокровище поживой слабейших где многих <i>гаутов</i>
1214 äfter gûð-sceare, hrea-wíc heóldon. также стало	
1213 врагов на поле, смерть похитила.	

Гаутських вождів автор «Беовульфа» іменує по-різному: *dryhten m* ‘правитель, король’; *sepra m* ‘воїн, витязь’; ‘поборник’; *leód m* ‘людина; вождь; король’; *þeoden m* ‘вождь племені, правитель, король’. Цим іменникам передує родовий відмінок іменника *Geátas* ‘гаути’ – *Geáta*, або родовий відмінок від

Wederas → Wedera, або родовий відмінок від Weder-geátas → Weder-Geáta:

- 1485 Mæg þonne on þæm golde ongitan *Geáta dryhten,*
geseón sunu Hrædles, þonne hê on þät sinc starað,
þät ic gum-cystum góðne funde
beága bryttan, breác þonne mōste.
- 1484 пусть он узнает, *гаут державный,*
поймет сын Хределя, взглянувши на золото,
что встретил я щедрого кольцедарителя
и этим богатством владел до срока;
- 1551 Háfde þá forsîðod sunu Ecgþeowes
under gynne grund, *Geáta cempa,*
nemne him heaðo-byrne helpe gefremede,
here-net hearde, ond hâlig god
- 1555 geweóld wîg-sigor, wîtig drihten;
1550 и сгинул бы воин, потомок Эггтеова,
вождь гаутский, в водной пучине,
когда б не спасла его сбруя ратная,
сеть боевая, когда б Всевышний,
Правитель Славы, его покинул.
- 1831 Ic on Higeláce wât,
Geáta dryhten, þeáh þe hê geong sý,
folces hyrde, þät hê mec fremman wile
wordum ond weorcum,
- 1830 ибо знаю, что Хигелак,
правитель гаутский,
хоть и молод, словом и делом,
он поможет мне
- 340 Him þá ellen-rôf andswarode,
wlanc *Wedera leód,* word äfter spræc,
heard under helme:
- 341 *Вождь гаутов* ему ответил,
Стойкий в битве статный под шлемом,
такими словами:
Äfter þæm wordum *Weder-Geáta leód*
êfste mid elne, nalas andsware

- 1495 *bīdan wolde;*
(Weder-Geáta – род. відмінок від Weder-Geátas);
- 1492 Завет измолвив, не стал ждатель ответа,
но прянул прямо в бурлящие хляби
вождь гаутский –
- 2551 *Lêt þā of breóstum,* þā hê gebolgen wās,
Weder-Geáta leód word út faran,
stearc-heort styrmdē; stefn in becôm
heaðo-torht hlynnan under hârne stân.
Тогда разъярился
воплъ неистовый
гневное слово
среди утесов.
- 2550 *вождь ведеров:* Him þâs gûð-cyning,
из горла вырвался, гневное слово
громом грянуло среди утесов.
2336 *Wedera þióden,* Him þâs gûð-cyning,
2334 *ратолюбивый* Но конунг *ведеров*
замыслил мщенье
(в останньому фрагменті *þióden = þeóden*);
- Ne þynced mē gerysne, þæt wê rondas beren
2655 eft tō earde, nemne wê æror mǣgen
fâne gefyllan, feorh ealgian
Wedra þeóðnes.
- 2652 Бесчестно было бы нам, щитоносцам,
вспять обратиться, не испытавши
врага железом, не встав на сторону
правителя ведеров!
- (тут *þeóðnes –* родовий відмінок однини).

Значно рідше родовий відмінок іменника на позначення народності є постпозитивом відносно іменника *dryhten m* ‘правитель, король’:

- 2402 *Gewât þā twelfa sum* torne gebolgen
dryhten Geáta dracan sceáwian;
2400 *Владыка гаутов,* а с ним одиннадцать
его соратников искали змея.
2901 *Nū is wil-geofa* Wedra leóða,

<i>dryhten Geáta</i>	deáð-bedde fäst,
wunað wäl-reste	wyrmes dædum;
2900 «Возлег сегодня	на ложе смерти
владыка ведеров,	<i>гаут всевластный,</i>
уснул, убитый	в бою драконом!»

Подібний порядок розміщення слів має місце також у наступних прикладах:

640 þám wífe þá word	wel lícodon,
<i>gilp-cwide Geátes;</i>	
640 Пришлась по сердцу	хозяйке дома
<i>клятва гаута.</i>	
676 Gesprác þá se gôða	gylp-worda sum
<i>Beowulf Geáta,</i>	ær hê on bed stige:
676 Входя на ложе	воскликнул <i>Беовульф,</i>
<i>гаут могучий,</i>	врагу в угрозу:
1203	<i>Higelâc Geáta,</i>
nefa Swertinges,	
1202 <i>Гаутский Хигелак,</i>	внук Свертинга
2325 þá wäs Biówulfe	brôga gecýðed
snûde tô sôðe,	þät his sylfes hâm,
bolda sêlest,	bryne-wylmum mealt,
<i>gif-stól Geáta.</i>	
2323 Внедолге и Беовульф	сам изведаль
гибельность бедствия:	<i>дом с престолом</i>
<i>вождя гаутского</i>	в потоках пламени
сгорел и расплавился;	

Як не дивно, сполучення іменників із значенням ‘гаутські землі’, ‘гаутська земля’ у тексті «Беовульфа» відсутні. Згадуються лише ‘гаутські скелі’:

1912 þät hîe <i>Geáta clifu</i>	ongitan meahton,
cûðe nássas.	
1911 <i>скалы гаутские</i>	показались вблизи.
Зустрічається в поемі також словосполучення ‘гаутське військо’:	
2657	Ic wât geare,
þät næron eald-gewyrht,	þät hê âna scyle

Geáta duguðe
gesígan át sáce:

вождю мы платим
2657 коль скоро конунг,
гибнет в битве!

(тут *duguðe* – родовий відмінок однини іменника *duguð fm* ‘люди’; ‘армія’; ‘військо’).

Дізнавшись про лихо, яке спіткало Хігелака, короля данів, Беовульф збирає дружину і мандрує за море, щоб поборотися з чудовиськом Гренделем, яке уже дванадцять років вчиняє напади на палац Хігелака Хеорот і винищує дружинників короля. Отже ми зустрічаємося з данами, які в поемі «Беовульф» звуться *Dene*, а значення ‘данський народ’ передається родовим відмінком від *Dene* – *Dena*, *Denia*, *Deniga*, *Deninga* – у сполученні з іменником *leóda* ‘народ’:

692 *Nænig heora þóhte,*
eft eard-lufan
folc oððe freó-burh,
695 ac hîe hæfdon gefrûnen,
in þæm wîn-sele
Denigea leóda.

692 Из них ни единый
под кров отеческий,
в земли дальние,
ибо знали,
славных *витязей*
было убито.

1323
Denigea leóðum.

1322
датчан печали:
ne geweóx hê him tô willan,
1713 ond tô deað-cwalum

gnorn þrôwian,

Не должным образом
за прежние милости,
покинутый *гаутами*,

þæt hê þanon scolde
æfre gesécean,
þær hê âfêded wæs;
þæt hîe ær tô fela micles
wâl-deað fornam,

не чаял вернуться
к своим сородичам
их вскормившие,
как много *датских*
в этом зале

Sorh is geniwod

Вновь посетили

ac tô wâl-fealle
Deniga leóðum;
Не во благо им,

1712	но к погибели	<i>племени датского.</i>
2125	nôðer hÿ hine ne môston, deáð-wêrigne bronde forbärnan, leófnе mannan:	syððan mergen cwôm, <i>Denia leóde</i> nê on bæл hladan
2124	и не было поутру пламени предано, <i>даны</i> горестные возложить его.	тело мужа и, оплакав сородича, не могли на костер

Значення ‘данський’ у «Беовульфi» може також передаватися родовим відмінком від Dene ‘дани’, у постпозиції до означуваного іменника:

656	Næfre ic ænegum men siððan ic hond ond rond <i>þrÿð-ärn Dena</i>	ær álÿfde, hebban mihte, bûton þe nû þá.
656	«Кроме тебя, я не вверял с тех пор, как впервые	никому до сегодня <i>сокровищниц датских</i> поднял свой щит»

(тут *þrÿð-ärn Dena* дослівно перекладається як ‘данський величний дім / палац’ < *þrÿð-ärn n* ‘величний дім, палац’ < *þrÿð f* ‘сила, величність; пишнота’ + *ärn n* ‘житло, дім’).

1670	<i>deáð-cwealm Denigea,</i>	fyren-dæda wræc, swâ hit gedêfe wäs. За <i>датчан</i> сполна
------	-----------------------------	--

1670 я воздал ярой нечисти
(у цьому фрагменті *deáð-cwealm Denigea* у дослівному перекладі означає ‘данська насильна (не своя) смерть’ → ‘насильна смерть данців’ < *deáð m* ‘смерть’ + *swealm m* ‘вбивство’).

Значення ‘данська земля’ передається двома способами:

1) шляхом сполучення родового відмінка іменника Dene ‘дани’ (Dena) у препозиції до іменника land ‘земля’:

1905	drêfan deóp wäter,	Gewât him on ÿð-nacan, <i>Dena land ofgeaf.</i>
1903	и отплыли, покинули	И отчалили корабельщики, <i>землю данов.</i>

2) шляхом розміщення означення у вигляді родового відмінка Dena (Dene ‘дани’) у постпозиції до означуваного ним іменника:

240	ende-sæta, þê on <i>land Dena</i> mid scip-herge	Иc hwîle wäs æg-wearde heöld, lâðra mænig sceððan ne meahhte.
242	Давно храню я <i>поморье датское</i> морских разбойников, чтобы чужая на этот берег	наши границы, от злонамеренных но не упомяну, дружина вышла так, без опаски
251	frum-cyn witan, leáse sceáweras furður fêran.	Nû ic eówer sceal æg gê fyr heonan on <i>land Dena</i>
252	узнать немедля дабы вошли вы не как лазутчики.	Но я обязан ваш род и племя, в <i>пределы датские</i>

Згадуються в «Беовульфi» і шведи – Sweón. Іншою їх назвою є також Sweó-þeód f ‘шведський народ, шведське плем’я’ (< þeód f ‘люди, народ, плем’я’):

Merewióinga	ûs wäs â syððan milts ungyfeðe.
2923 Nê ic to <i>Sweó-þeóde</i> wihte ne wêne;	sibbe oððe treówe
2921 возненавидели Не жду я также от <i>племени шведов</i> .	нас меровинги. добра и мира

Значення ‘шведський народ’ передається в поемі також у звичайний спосiб: родовим відмінком іменника Sweón ‘шведи’, тобто Sweóna + іменник leód ‘народ’:

3000 þät ys sió fæhðo wäl-nið wera, þê ûs sêceað tô	ond se feónscipe, þäs þe ic wên hafo, <i>Sweóna leóde,</i>

Вот корни распри
3000 и кровомщения!
нагрянут *шведы*

2959 *Sweóna leódum*
2958 но следом стяги
теснящей *шведов*,

В оповіді про подвиги Беовульфа згадуються також фризські землі, де жили фризи – Frêsan, Frîsan, Frÿsan (1094, 1105, 2916, 1208, 2913). Країну фризів автор поеми спочатку називає складним іменником Frÿs-land:

1126 Gewiton him þâ wîgend
freóndum befeallen
hâmas ond heá-burh.

1125 И спешила дружина,
разойтись по домам
в *пределах фризских*;

2355 hond-gemôta,
syððan Geáta cyning
frea-wine folca
Hrêðles eafora

2360 bille gebeáten;

2353 ему и в схватке,
войсководитель,
в пылу сражения
потомок Хределя
мечами иссеченный.

Далі місце проживання фризів іменується Frêсна land ‘фризька земля’ (де Frêсна – родовий відмінок від Frêсан ‘фризи’):

2915 heard wið Hûgas,
faran flot-herge
þær hyne Hetware

и ярости недругов
Я знаю, скоро
к нашим жилищам...
þâ wäs æht boden
segn Higelâce.
дружины Хигелака,
по полю двинулись

wîca neósiان,
Frÿs-land geseón,

рать скорбящая,
в ютских землях,

Nô þät læsest wäs
þær mon Hygelâc slôh,
gûðe ræsum,
Frês-londum on,
hioro-dryncum swealt,

Не легче было
где сгинул Хигелак,
гаутский конунг:
на *поле фризском*
пал наземь,

Wäs sió wrôht scepen
syððan Higelâc cwôm
on *Frêсна land*,
hilde gelnægdon

2913
когда на хугов
и флот свой двинул
где войско Хетваров
(в оригіналі ‘на фризьку землю’).

Та распря вспыхнула,
дружину Хигелак
к *пределам фризским*,
с ним переведалось

Згадується в поемі також ‘фризьке поле битви’ – Frêš-wāle.
Останнє є складним іменником (як і Frêš-land):

1070
in *Frêš-wāle*

Hnāf Scyldinga,
feallan scolde.
Хнафу Скильдінгу

1070 смерть суждена была
(де Frêš-wāle < Frêšan ‘фризи’ + wæl [walu] ‘поле битви’).

Єдиний раз згадується Frêšena сун ‘фризький клан / фризьке плем’я (де Frêšena – родовий відмінок від Frêšan ‘фризи’ + сун *n* ‘походження’; ‘народ’, ‘клан, плем’я’):

Hengestes heāp
efne swā swīðe
fættan godes,

hringum wenede,
sinc-gestreónum
swā hê *Frêšena сун*

1095 on beór-sele

byldan wolde.

1091 дарить чтодневно
пластины золота,
а вместе и честь
равно как и *фризской*

героям Хенгеста
каменя и кольца,
воздать им в застолье,
своей *дружине*

(в оригіналі дослівно ‘фризькому клану / фризькому племені’).

Правителя фризів – ‘фризького короля’ – автор поеми називає складним іменником Frêš-cyning:

2502 syððan ic for dугeðum
tô hand-bonan,
nalles hê þâ frätwe

Dāghrefne wearð
Hûga cempa;
Frêš-cyninge

2500
убил я, и хугский
к *владельцу фризюв*

с тех пор, как Дагхревна
вождь не вернулся
вместе с добычей.

В оповіді про своє змагання з Брекою в умінні плавати, Беовульф згадує, як течія принесла його до ‘фінської землі’:

Þâ mec sæ oðbār,

580 flôd äfter faroðe wadu weallendu.	on <i>Finna land</i> ,
581 Меня усталого, приливом вынесло, к <i>финским скалам</i>	но невредимого, морским течением

(в оригіналі: ‘на землю Фіна’, ‘на фінську землю’).

Є в поемі також згадки про інші племена, зокрема про «венделів» та «інгвіонів»:

Wulfgâr maðelode wäs his môd-sefa	(þät wäs <i>Wendla leód</i> , manegum gecyðed,
350 wîg ond wîsdôm): Вульфгар отответствовал,	<i>вождь венделов</i> ,
350 муж многомудрый, мужеством славный:	меж соплеменников
Ond þa Beówulfe	bêga gehwädres
1045 <i>eodor Ingwina</i> wicga ond wærna;	onweald geteäh,
1043 <i>Защитник Ингвионов</i> , удачи воинской, владенье Беовульфу	желая ратнику отдал во вечное одежды боя

(тут eodor Ingwina дослівно ‘інгвіонський захисник / захисник Інгвіонів’ < eodor *m* ‘принц, лорд’ + Ingwine – родовий відмінок від Ingwina).

Gang þa äfter flôre mis his hand-scale þät hê þone wîsan	fyrð-wyrðe man (heal-wudu dynede) wordum hnægde
1320 <i>freán Ingwina</i> ; Шагал по плитам и с ним дружина навстречу мудрому <i>владыку Ингвионов</i>	прославленный в битвах (дрожали стены) старцу-конунгу; спросил он, приветствуя,
1320 счастливо ль минула	ночь прошедшая.

(тут freán Ingwina ‘друг Інгвіонів’ < freán ‘друг’ + Ingwina родовий відмінок від Ingwine).

Данів автор «Беовульфа» іменує також Scyldingas (Scyldungas). Ця назва утворилася від власного імені Scyld. На самому початку

поєми згадується Скільд Скеванг-«знайда». Човна з немовлям Скільдом водою прибило до берегів Данії, народ якої на той час був беззахисним через відсутність короля; згодом Скільд став володарем Данії і заснував династію [див. Гуревич 1975, 10].

Крім того, автор поеми називає данів ще й такими іменами: *Âr-Scyldingas* (464), *Sige-Scyldingas* (597, 2005), *þeód-Scyldingas* (1020), *Here-Scyldingas* (1109):

for here-brôgan
þanon hê gesôhte
ofer yða gewearc,
465 þâ ic furðum weôld
ond on geogoðe heôld
hord-burh hâleða:

462
страшась усобиц,
бежал он от мести
под руку *Скильдингов*,
где я уже властил
правил державой,
Ac hê hafað onfunden,
atole ecg-þræce
swîðe onsittan,
nymed nýd-bâde,
600 leóde Deniga,
swêfeð ond sendeð,
tô Gâr-Denum.

Но знает он,
противоборствуя,
и без опаски
600 на земли *Скильдингов*,
и с данов дань
и ест и пьет он
при встрече с данами.

2000 Biówulf maðelode,

þâ hine Wedera cyn
habban ne mihte.
Suð-Dena folc
Âr-Scyldinga;
folce Deninga
ginne ríce,

когда же гауты,
его отринули,
к нам, за море,
в пределы датские,
тогда над данами,
обширным краем.
þæt hê þâ fæhðe ne þearf,
eówer leóde
Sige-Scyldinga;
nænegum ârað
ac hê on lust wigeð,
secce ne wêneð

что его не встретят
мечами острыми,
враг набегаєт
твоих сородичей,
собираєт кровью,
и не трепещет

bearn Ecgþiós:

<p>þät is undyrne, mære gemêting hwylc orleg-hwîl wearð on þām wange,</p>	<p>dryhten Higelâc, monegum fira, uncer Grendles þær hê worna fela sorge gefremede,</p>
<p>2005 <i>Sige-Scyldingum</i> yrmðe tō aldre; Молвил Беовульф,</p>	<p>отпрыск Эггтеова: вождь мой Хигелак, нам повстречавшимся, переведался в ночной хоромине, где бесчинствовал</p>
<p>2000 «То известно, многим людям, как я с Гренделем в том чертоге, в доме <i>Скильдинга</i> адский выходец</p>	
<p>1020 <i>þeód-Scyldingas</i></p>	<p>Nalles fâcen-stafas þenden fremedon. еще не извели междоусобиц и вероломства</p>
<p>1019 распрей <i>Скильдинги</i> (де <i>þeód f</i> іменник жіночого роду ‘народ(ність)’, ‘плем’я’, а <i>Scyldingas</i> – називний відмінок ‘Скільді́нги’);</p>	<p><i>Here-Scyldinga</i></p>
<p>1110 betst beado-rinca</p>	<p>wäs on bælg gearu; и тогда на костер вместе с воином,</p>
<p>золотые сокровища</p>	<p>были возложены</p>
<p>1109 с героем <i>Скильдингом</i></p>	
<p>(складний іменник <i>Here-Scyldinga</i> утворений іменниками <i>Here n</i> ‘військо, армія, головним чином, данська армія’ + <i>Scyldinga</i> – ро- довий відмінок від <i>Scyldingas</i> ‘скільді́нги’).</p>	
<p>У тексті поеми «Беовульф» зустрічаються також словосполу- чення зі значенням ‘скільді́нський вождь’ = ‘вождь скільді́нгів’:</p>	
<p>cwäð þät hyt hæfde 2160 <i>leód Scyldunga</i>, nô þû æg suna sînum hwatum Neorowearde, breóst-gewædu.</p>	<p>Hiorogâr cyning, lange hwîle: syllan wolde, þeah hê him hold wære Brûc ealles well! что конунг Херогар,</p>
<p>да сказал бы,</p>	

<p>власний Скульдинг, 2160 этим ратным нарядом, не наследнику, всехраброму Хероварду, –</p> <p>Непрямо згадуються в древньому епосі і франкські племена: 1211 <i>gehwearf þā in Francna fǣdm</i> <i>breóst-gewædu</i></p> <p>1210 и с телом вместе достался <i>франкам</i></p>	<p>владел до срока но оставил его не любимому сыну ты хозяин сокровища!</p> <p><i>feorh cuninges,</i> <i>ond se beáh somod:</i></p> <p>убор нагрудный</p>
--	---

(*Francna fǣdm* дослівно перекладається як ‘франкські обійми / простягнені руки’ < *Francna* – родовий відмінок від *Francan* ‘франки’ + *fǣdm* *t* ‘простягнені руки’, ‘обійми’).

Уже в перших рядках поеми зустрічаємо власне ім’я *Scedeland* – назву країни, яку Пліній називав *Scadinavia* і яка згодом перетворилася на *Scandinavia* ‘Скандинавія’.

У часи, які описуються в поемі, землі ці належали Данії, що й відобразилося у російському перекладі:

<p>18 <i>Beówulf wæs brême,</i> <i>Scyldes eaferan</i></p> <p>18 знатен был Беовульф, в <i>датских владениях.</i></p>	<p><i>blæd wīde sprang</i> <i>Scede-landum in.</i></p> <p>Скульдово семя,</p>
---	--

Норвезька земля згадується у таких рядках:

<p>520 <i>þonon hê gesôhte</i> <i>leóf his leódum</i> <i>freoðo-burh fägere,</i> <i>burg ond beágas.</i></p>	<p><i>swæsne êðel,</i> <i>lond Brondinga,</i> <i>þær hê folc âhte,</i></p>
---	--

520 брошенный бурей
 он возвратился
 в земли Бродингов,

на утро восьмое,
 к *норвежскому берегу,*
 в свои владенья,
 в дом наследный.

Прототипи майбутніх відносних прикметників можна побачити ще й у таких прикладах:

<p>1571 <i>Líxte se leóma,</i> <i>efne swâ of hefene</i> <i>rodores candel.</i></p>	<p><i>leóht inne stôð,</i> <i>hâdre scîneð</i></p>
---	---

1570 меч изнутри
так ранним утром
свеча небесная

озарился светом –
горит на тверди

(тут *rodore* *candel* дослівно перекладається як ‘небесне світило’ < *rodore* родовий відмінок від *godor* *m* ‘небо; небеса’ + *candel* *f, n* ‘свічка, лампа; світило’);

2727 þät hê däg-hwîla
eorðan wunne;

gedrogen hæfde,

2724 ему осталось,
он чуял, мало

земного счастья

(у цьому фрагменті *eorðan wunne* має значення ‘земна радість’ < *eorðan* родовий відмінок від *eorðe* *f* ‘земля’ + *wunne* – знахідний відмінок однини від *wun* *f* ‘радість’);

1056 swâ hê hyra mâ wolde,
nefne him wîtig god
ond þäs *mannes mōd*:
gumena sunnes,

wyrd forstōde
metod eallum weöld
swâ hê nû git dēð;

1055 Не будь Судьба их
не будь героя
убийца с радостью
Но род человеческий

вершима Богом,
доблестносердого,
избил бы многих!
ходит под Господом

(*mannes mōd* дослівно означає ‘людська відвага’ < *mannes* – родовий відмінок від *man* *m* ‘людина’ + *mōd* *n* ‘мужність, відвага’);

1946 ealo-drincende
þät hió leód-bealewa
inwit-nīða,
gyfen gold-hroden

ôðer sædan,
læs gefremede,
syððan ærest wearð
geongum cempa,
syððan an hió Offan flet
be *fāder lāre*

1950 äðelum dióre,
ofer fealone flōd
sīðe gesōhte

1945 и за чашей медовой
что смирилась,
с той поры, как взял
деву златоукрашевную

люди сказывали,
притихла злочинная
юный вождь
в жены за море,

конунг Оффа
1950 там по воле *отцовской*,
зажила она...

в свои чертоги, –
за желтыми водами,

(*fäder lâre* – дослівно – ‘батьківська настанова’ < *fäder* – родовий відмінок від *fader* ‘отець’+ *lâre* – давальний відмінок від *lâr f* ‘настанова, вказівка, припис’).

Цікаво, що в «Беовульфi» нам вдалося знайти лише один прикметник із суфіксом *-isc*. Це *eotonisc* ‘гігантський’, утворений від іменника чоловічого роду *eoten* ‘велетень, чудовисько; ворог’ (пор. *Eotenas mpl* ‘юти’). Він зустрічається в поемі тричі:

Geseah þa on seargwum
eald *sweord eotonisc*
1560 *wigena weoḡð-mynd*:

sige-eádig bil,
ecgum þyhtig,

Тогда он увидел
орудие славное,
во многих битвах

среди сокровищ
меч победный

1560 клинок – наследие
Lêt se hearda
brâðne mēce,

древних гигантов
Higelâces þegn
þa his brōðor lāg,
entiscne helm

2980 *eald sweord eotonisc*,
brecan ofer bord-weal:

Тогда воитель
брата увидев,
мечом размахнулся

из рати Хигелака,
к земле склонившегося,
и кровлю шлема,

2980 щита ограду

рассек – тут конунг
ond his mágum átbær

2615

brûn-fâgne helm,
eald sweord eotonisc,
his *gâdelinges*
fyrð-searo fûslîc:

hringde byrnan,
þæt him Onela forgeaf,
gûð-gewædu,

шлем железный

нагрудник кольчатый,
и меч отменный,
издревнее лезвие, –
орудие сечи,

2315 подарок Онелы,
одежды битвы,
наряд воителя.

Варто зазначити, що у найстарішій пам'ятці давньоанглійської мови – поемі «Відсіт» (Widsith), яка, як уважають, з'явилася не пізніше VII ст. [Смирницкая, 250], цей суфікс іще відсутній. Значення 'походження, належності' у ній передається виключно родовим належності: *Gotena cyning* (W, 89) – 'готський король'; *Heaðobeardna Frym* (W, 49) – 'хеадобеардів військо'; *Herefarena cyning* (W, 34) – 'херефаренський король / король херефаренів'; *Wīcinga cyunn* (W, 47) – 'вікінгівське військо / військо вікінгів'; *Wāla rices* (W, 78) – 'вальськими землями'; *Ēdel Gotena* (W, 109) – 'предковічна готська земля'; *Fresna cyunne* (W, 26) (gen. pl від *Frysa*) – 'фризьким племенем'. В одному випадку це значення у недодиференційованому вигляді присутнє у складному іменнику *Hrēðcyning* (W, 7) – 'король хред(-гот)ів', 'хред(-гот)ський король'.

Як показала проведена нами суцільна вибірка прикметників із суфіксом *-isc* із словника Д. Р. Кларка Холла [див. Clark Hall], у давньоанглійській мові такі прикметники утворювалися від іменників із просторовим значенням, зокрема від

а) географічних назв: *Cent f* 'Кент' > *Centisc adj* 'кентський' [р. 67]; лат. *Galilæa* 'Галілея' > *Galilēisc adj* 'галілейський' [р. 147]; *Lundonisc adj* 'з Лондона; лондонський'; *Libanisc adj* 'з Лівану, ліванський', *Memfitisc adj* 'з Мемфіса, мемфіський', *Tirisc adj* 'з Тіри, тірський' [Supplement];

б) апелятивів: *ceaster f* 'замок, форт, місто' > *ceasternisc adj* 'міський' [р. 66]; *heofon mf* 'небо' > *heofonisc adj* 'небесний' [р. 178]; *ūpland n* 'село' (на противагу 'місту') > *ūplendisc adj* 'сільський' [р. 389]; *ūtland n* 'чужа земля, чужа країна' > *ūtlendisc adj* 'чужий, іноземний, чужинський, заморський' [р. 390]; *dūnland n* 'пагорбкувата місцевість' > *dūnlendisc adj* 'гористий' [р. 90]; *elland n* 'чужа країна, чужина' > *elelendisc adj* 'чужий, чужинський, іноземний' [р. 103].

Прикметник *ofersæwisc* 'із-за моря, чужоземний, іноземний' очевидно утворився від прийменникового словосполучення *ofer sǣ* 'за морем' (*nop.* також gen. sing *sæwe* < *sǣ* 'море') [р. 258]. Прикметник *ðæderlendisc* 'тутешній, туземний, рідний' був створений від словосполучення, до складу якого входить займенник та

іменник *ðæder land*, ‘ця земля’. Таке ж походження і у прикметника *ūrelelendisc* ‘наш, наський / з наших земель’ < *ūre land* ‘наша земля’ [р. 389]. Чисті основи іменників *sǣ* ‘море’ і *land* ‘земля’ не стали твірними для прикметників із суфіксом *-isc* у давньоанглійській мові. Принаймні такі прикметники не зареєстровані в словнику Дж. Р. Кларка Холла. Проте обидва іменники стали базовими для утворення великої кількості складних іменників, де вони є першим компонентом і, так би мовити, виконують атрибутивну функцію та, фактично, мають значення відносного прикметника. Наведімо приклади таких складних іменників з першим компонентом *sǣ* ‘море’: *sǣælf m* ‘морський вугор’ (< *sǣ* + *ælf m* ‘вугор’); *sǣælfen f* ‘нереїда’ (досл. ‘морська німфа’) (< *sǣ* + *ælfen f* ‘наяда’) (пор. *landælf f* ‘наземна німфа’); *sǣbāt fm* ‘корабель’ (досл. ‘морський човен’) (< *sǣ* + *bāt fm* ‘човен’); *sǣburg f* ‘морський порт’ (досл. ‘морське місто’) (< *sǣ* + *burg f* ‘місто’); *sǣceosol m* ‘галька’ (досл. ‘морський пісок’) (< *sǣ* + *ceosol m* ‘пісок, гравій’); *sǣclif n* ‘скеля на березі моря; стрімкий морський берег’ (досл. ‘скеля поблизу моря’ → ‘морська скеля’) (< *sǣ* + *clif n* ‘скеля’); *sǣdēor m* ‘морське чудовисько’ (досл. ‘морська тварина’) (< *sǣ* + *dēor n* ‘звір, тварина’); *sǣdraca m* ‘морський дракон’ (< *sǣ* + *draca m* ‘дракон’); *sǣ-faroð m* ‘морське узбережжя’ (< *sǣ* + *faroð m* ‘берег’); *sǣfisc m* ‘морська риба’ (< *sǣ* + *fisc m* ‘риба’); *sǣflōd mn* ‘морський приплив’ (< *sǣ* + *flōd mn* ‘маса води’, ‘повінь’, ‘хвиля’) (досл. ‘морська повінь’); *sǣhund m* ‘тюлень’ (досл. ‘морська собака’) (< *sǣ* + *hund m* ‘собака’); *sǣland n* ‘узбережжя, прибережний район’ (< *sǣ* + *land n* ‘земля’, ‘територія’) (досл. ‘морська земля’, ‘земля поблизу моря’); *sǣtann m* ‘моряк; пірат; вікінг’ (досл. ‘морська людина’) (< *sǣ* + *tann m* ‘людина, чоловік’); *sǣ-snægl, -snæl m зоол.* ‘ліпарис’ (досл. ‘морський равлик / слимак’) (< *sǣ* + *snægl (snæl) m* ‘равлик, слимак’); *sǣwār n* ‘морська водорість’ (< *sǣ* + *wār n* ‘водорість’); *sǣwaroð n* ‘морське узбережжя, морський берег’ (< *sǣ* + *waroð n* ‘берег’, ‘прибережна смуга’) та ін.

Прикладами складних іменників з першим компонентом *land* *n* ‘земля’, ‘країна’, можуть бути такі: *landār f* ‘земельна власність’ (< *land* + *ār f* ‘власність, володіння’); *landgafol n* ‘земельний

податок / податок на землю' (< land + gafol *n* 'податок, данина'); landhæfen *f* 'нерухоме майно' (досл. 'земельне майно') (< land + hæfen *f* 'власність, володіння'); landhere *m* а) 'місцеве / туземне військо'; б) 'сухопутне військо' (на відміну від морського); landhlāford *m* 'поміщик' (досл. 'землевласник, володар земель') (< land + hlāford *m* 'володар, правитель, власник'); landlyre *m* 'втрата території' (досл. 'землевтрата') (< land + lyre *m* 'втрата'); landmann *m* 'корінний мешканець країни' (< land + mann *m* 'людина'); landmearc *m* 'кордон, межа' (досл. 'земельна розмежувальна лінія', 'позначка'); landriht *n* 'право на землю (володіння землею)' (досл. 'земельне право') (< land + riht *n* 'право'); landhredding *f* 'повернення землі' (< land + hreddung *f* 'рятування, звільнення'); landrīca *m* 'землевласник' (< land + rīca *m* 'впливова людина, володар'); landspēd *f* 'земельна власність' (< land + spēd *f* 'багатство'); landsplott *m* 'земельна ділянка' (< land + splott *m* 'невелика ділянка / латка (землі)'); landweard *m* 'берегова охорона' (< land + weard *m* 'охоронець / доглядач, страж') та ін.

Найчисленнішу групу прикметників із суфіксом *-isc* утворюють прикметники, утворені від іменників, що є позначеннями етнічних груп. Як правило, такі прикметники утворюються від форми множини іменників: Egipte *mp* 'египтяни' > Egiptisc *adj* 'египетський' [р. 102]; Dene *mp* 'данці' > Denisc *adj* 'данський' [р. 84]; Engle *mp* 'англи' > Englisc *adj* 'англський' > 'англійський' [р. 105]; Galleas / Gallias *mp* 'галли' > Gallisc *adj* 'галльський' [р. 147]; Gotan *pl* 'готи' > Gotisc, Gotonisc *adj* 'готський' [р. 159]; Grēcas *mpl* 'греки' > Grēcisc *adj* 'грецький' [р. 160]; Iūdēas *mp* 'йудеї' > Iūdēisc *adj* 'йудейський' [р. 207]; Rōmāne, -an *pl* 'римляни' > rōmānisc *adj* 'римський' [р. 279]; Scottas *mpl* 'скотти' > Scyttisc *adj* 'скоттський' > 'шотландський; ірландський' [р. 299]; Norðhymbre *mp* 'мешканці Нортумбрії' > Norðhymbrisc *adj* 'нортумбрійський' [р. 252] та ін.

Ще одна група прикметників утворилася від іменників на позначення інших груп людей: folc *n* 'люди, народ, плем'я' > folcisc *adj* 'народний' [р. 123]; elðēod *f* 'чужі люди, іноземці; вороги' > elðēodisc *adj* 'іноземний, чужий' [р. 104]; ðēod *pl*. 'ідолопоклонники,

язичники' > *ðeodisc adj* 'іновірський, язичницький' [р. 358]; *hæðen m* 'язичник, іновірець' > *hæðenisc adj* 'язичницький' [р. 166] та ін.

Наступна група прикметників на *-isc* утворилася від іменників на позначення живих істот, зокрема:

а) людей: *cild n* 'дитина' > *cildisc adj* 'дитячий': *cildisc wesan* [OED V. I, 343]; *ceorl m* 'простолудин' > *ceorlisc adj* 'простонародний'; також *cierlisc (ciorlisc, cyrlisc)* [OED II, 409–410]; *eorl m* 'хоробрий воїн, вождь, володар' > *eorlisc adj* 'знатний, благородний' [р. 106]; *mann m* 'людина' > *mennisc adj* 'людський' [р. 233];

б) міфічних істот: *ent m* 'гігант' > *entisc adj* 'гігантський' [р. 105];

в) назв тварин: прикметник *tigrisc* 'of a tiger' ('тигрячий'), до того ж він утворився від форми множини *tigras* 'тигри' іменника *tiger* 'тигр':

г) від назв дерев у давньоанглійській мові утворилися два прикметники: *ceder nmf* 'кедр' > *cēdrisc adj* 'кедровий; (виготовлений) з кедра' ('of cedar') [р. 66]; *laug m* 'лавр' > *laurisc adj* 'лавровий, з лаврового дерева' [р. 213].

З-поміж інших прикметників із суфіксом *-isc* у давньоанглійській мові назвемо: *cristallisc* 'кристалічний' ('of crystal') < *cristall m* 'кристал' [р. 75]; *dōmisc adj* 'судний (про день)' ('of the day of judgment') < *dōm m* 'страшний суд, суд Божий, важке випробування, вирок'; *gimmisc adj* 'оздоблений коштовностями' < *gimm m* 'коштовний камінь' [р. 155]; *godspellisc* (а також *godspellic adj* 'євангельський' < *godspell n* 'Євангеліє' [р. 158]; *grammaticisc* (нарівні з *grammatic adj* 'граматичний' [р. 160]; *mechanisc adj* 'механічний' [р. 231]; *militisc adj* 'воєнний' [р. 237].

Як впливає з викладеного вище, у давньоанглійській мові прикметники на *-isc* утворювалися від іменників. Кілька прикметників утворилися від прийменникових словосполучень (*ofersæwisc* 'чужоземний' (досл. 'заморський') та словосполучень *Prn + n + -isc* → *Adj* (*ðæderlendisc* 'тутешній, туземний, рідний'; *ūrelendisc* 'наш, наський / з наших земель' (див. вище).

Протягом середньоанглійського та новоанглійського періодів продовжувалося поповнення груп, а також з'явилися нові. Варто зазначити, що уже в середньоанглійському періоді суфікс *-ish*

(< *-isc*) використовується для передачі зневажливого відтінку значення. За припущенням Г. Марчанда, цей відтінок значення міг з'явитися під впливом *seorlisc adj* 'простонародний' і *hæðenisc adj* 'язичницький' [Marchand, 305].

I. Найбільша кількість відносних прикметників з суфіксом *-ish* виникла від іменників на позначення живих істот, зокрема а) людей: *amateur* 'любитель, непрофесіонал, дилетант' > *amateurish adj* (1784) 'любительський, непрофесійний, дилетантський; невмілий (про роботу)'; *amateurish attempt* 'невміла / дилетантська спроба'; *deplorably amateurish work* 'жалюгідна / дилетантська робота'; (1864, Miss Braddon H., *Dunbar III*, i.6) Fond of pictures, in a frivolous *amateurish* kind of way; (1865, Dickens, *Mut. Fr.*, 1.X.72) He goes in a condescending *amateurish* way, into the city; (1868, *Pall Mall G.*, 19 Sept. 12) As a work of literary art it is what painters call '*amateurish*'; (1881, *Athenæum*, No. 2810, 310/3) Written in a more *amateurish* style [OED I, 265];

baby 'немовля, дитина' > *babyish adj* 'дитячий, малечий'; 'простий, доступний дитині'; 'нерозумний, наївний', 'дитинний'; to have a *babyish* look 'скидатися на немовля'; it's a *babyish* problem 'це завдання для дитини'; what a *babyish* thing to do! 'що за легковажність'; (1753, Richardson, *Grandison* (1820) I. XV. 96) To me she has a *babyish* look, especially when she smiles; (1868, G. Duff, *Poll. Surv.* (1868), 159) Too *babyish* to deserve even the semblance of consideration;

boor 'груба, невихована людина'; 'селюк, мужлай' > *boorish adj* 'невихований, грубий', 'брутальний'; 'мужицький, селюцький': (1562, Turner, *Herbal II*. 51) Horehounde. groveth.. in suche places as the *bourishe* wormwod groweth; (1660, Pepys, *Diary*, 19 May) Dutch boors eating of fish in a *boorish* manner; (1726, Amherst, *Terræ Fil.* xlvi. 245) You are the fiirst.. that ever call'd Oxford a *boorish*, uncivilized place;

boy 'хлопець' > *boyish adj* 'отрочий; пов'язаний з дитинством'; 'хлопчачий, жвавий, веселий'; 'недосвідчений, непрактичний'; my *boyish* days 'дні моєї юності': (1604, Shaks. *Oth.* I. iii. 132) Euen from my *boyish* daies;

(1761, Sterne, *Tr.*, Shandy III. lxxxv) From the first hours of our *boyish* pastimes; (1873, Symonds, *Grk*, Poets. vi. 164) In the bloom of manly or of *boyish* strength [OED I, 1040];

cad ‘грубиян; нечема; хамло, негідник’; > *caddish adj* ‘грубий’, ‘вульгарний, хамський’; *caddish behaviour* ‘хамська поведінка’: (1881, Blackw. Mag. C XXIX, 186) A cad never seems more *caddish* than when he comes nearest to the most primeval simplicity of costume [OED II, 13];

clown ‘клоун, блазень’; ‘неотесаний хлопець, селяк’ > *clownish adj* ‘блазеньський, клоунський’; ‘грубий’: (1704, T. Brown, 2 Oxf. Scholars Wks, 1730 I, 16) Honest peasants, whose *clownish* dances are attended with extempore verses; (1653, Bogan, *Mirth*, Chr. Life, 189) His fears of being counted foolish, or childish, or *clownish* [OED II, 533];

франц. *coquette* ‘кокетка’ > *coquettish adj* ‘кокетливий; грайливий’: (1702, *Eng. Theophrast*, 29) A *Coquettish* Humour is an Irregularity, or Debauchery of the Mind; (1792, Mary Wollstoneer, *Rights, Wom.* V., 195) Her dress is extremely modest in appearance, and yet very *coquettish* in fact [OED II, 981];

frump ‘старомодно і погано одягнена жінка’; ‘сварлива баба; пліткарка’ > *frumpish adj* ‘старомодно вдягнений; старомодний; неохайний’; (*frumpish dress* ‘старомодна сукня’); ‘сварливий; зломовний’: (1647, Wharton, *Pluto’s Progr. Gt. Brit.*, 15) Thy lowring scowling makes me *dumpish*, For to see my Love so *frumpish*; (1757, Foote, *Author II. Wks.*, 1799, I. 155) Methought she looked very *frumpish* and jealous [OED, v. IV, 578];

girl ‘дівчинка; ‘дівчина’ > *girlish adj* ‘дівочий’; ‘зніжений, схожий на дівчинку’ (*про хлопчика*): (1788, Burns, *Let.* to Mrs. Dunlop, 16 Aug.) An old grand-uncle, with whom my mother lived a while in her *girlish* years; (1875 W. S. Hayward, *Love Agst*, 3) *World* Walter was... more *girlish* than either of the others [OED V, 178];

gull ‘простак, дурень’ > *gullish adj* ‘простакуватий, дурнуватий’: (1598, Florio, *Dissitio*); (1845, Disraeli, *Sybil* (1863) 33) The *gullish* multitude studied the daily reports with grave interest [OED IV, 505];

б) міфічних істот:

elf ‘ельф; фея’ > *elfish adj* ‘що стосується ельфів (фей)’; ‘чарівний, таємничий, примарний’: (1542, Udall *Erasm.*, Aroph., 296 b) The Cypres tree.. is *elfishe* and frowarde to spryng vp.; (1798, Coleridge, *Anc. Mariner* IV. Xii) The *elfish* light Fell off in hoary flakes; (1876, Freeman, *Norm. Cong.* I., App. 770) The *elfish* names are mainly English;

fiend ‘диявол’ > *fiendish adj* ‘диявольський; лиходійський; жорстокий’; *fiendish tortures* ‘нелюдські / жорстокі катування’; *fiendish grin* ‘диявольська усмішка’: (1529, More, *Comf. Agst. Trib.* 11, Wks. 1187/1) This woman was so *fiendish*; (1798, Coleridge, *Anc. Mar.* VII. B) It hath a *fiendish* look;

ghoul ‘вовкулака, упир, вампір’ > *ghoulish adj* ‘огидний, мерзенний, мерзотний’: (1875, Miss Braddon, *Str. World* I. IX. 150) They had done nothing but talk about the murder all the morning with a *ghoulish* gusto [OED IV, 150];

gnome ‘гном, карлик’ > *gnomish adj* ‘схожий на гнома’: (1822, New Monthly Mag. V, 542) A gloomy, perverse *gnomish* sprite; (1897, Daily News, 18 June, 5/4) Their excited gesticulations, their *gnomish* faces full of disgust;

в) назв тварин:

baboon *зоол.* ‘бабуїн’ > *baboonish adj* *знев.* ‘мавпоподібний’; *baboonish manners* ‘мавпячі звичаї; непристойна поведінка; огидне кривляння’;

bear ‘ведмідь’ > *bearish adj* ‘грубий, неотесаний’; *bearish fellow* ‘грубіян, ведмідь, бурмило’; *bearish manners* ‘ведмежі звичаї, грубість’; cock *n* ‘півень’ > *cockish adj* *знев.* ‘півнячий’; cow *n* ‘корова’ > *cowish adj* ‘важкий, повільний, незграбний (у руках)’; kitten *n* ‘кошеня’ > *kittenish adj* ‘грайливий, пустотливий’; mule *n* ‘мул’ > *mulish adj* ‘упертий (як осел)’; peacock *n* ‘павич’ > *peacockish adj* ‘надутий, пихатий, бундючний’; pig *n* ‘свиня’ > *piggish adj* ‘свинячий, свиноподібний’; small *piggish* eyes ‘маленькі свинячі очі’; swine *n* ‘свиня’ > *swinish adj* ‘свинський, скотський; брудний, грубий’; toad *n* ‘жаба’ > *toadish adj* ‘жаб’ячий; схожий на жабу’; viper *n* ‘гадюка’ > *viperish adj* ‘злісний, злобний, ущипливий,

ехидний'; vulture *n* 'яструб' > *vulturish adj* 'схожий на яструба, на стерв'ятника; хижий, жадібний'; wasp *n* 'оса' > *waspish adj* 1) 'уїдливий, їдкий; жовчний, дратівливий'; *waspish comments* 'уїдливі зауваження'; *waspish temper* 'жовчність, дратівливість; злостива вдача'; 2) 'осиний (про талію)'; wolf *n* 'вовк' > *wolfish adj* 'вовчий, звірячий'; *wolfish cruelty* 'звіряча жорстокість'; *wolfish appetite* 'вовчий апетит';

2) невелику групу складають прикметники, утворені від іменників на позначення речовини: *varour* 'туман' > *varourish adj* 'туманний, затуманений'; *vinegar* *n* 'оцет'; 'погана вдача' > *vinegarish adj* 'дошкульний; різкий, їдкий; з поганою вдачею'; *water* *n* 'вода' > *waterish adj* 'водянистий'; *whey* *n* 'сироватка' > *wheyish adj* 'сироватковий; схожий на сироватку'; *glue* *n* 'клей' > *gluish adj* 'трохи липкий, клейкий; глеюватий' та ін.;

3) окрема група складається з відносних прикметників, утворених від іменників зі значенням 'стан душі, якість, властивість людини': *dump pl* 'нудьга, хандра, туга' > *dumpish* 'сумний; меланхолійний'; *fever* *n* 'жар, пропасниця, лихоманка'; 'нервове збудження' > *feverish adj* 1) 'гарячковий'; *feverish symptoms* 'ознаки лихоманки'; *feverish dreams* '(стан) марення'; 2) 'збуджений, схвилюваний'; *freak* *n* 'примха, дивацтво, каприз' > *freakish adj* 'капризний, примхливий (*freakish child* 'вередлива дитина'; *freakish climate* 'несталий клімат'); 'дивний, химерний' (*freakish behaviour* 'дивна поведінка'; *freakish root* 'корінь химерної форми'); *hip* *n* *розм.* 'меланхолія, смуток' > *hippish adj розм.* 'смутий, сумний, який нудить світом'; *huff* *n* 'приступ роздратування/гніву; спалах гніву; образа' > *huffish adj* 'дразливий, дратівливий; примхливий; уразливий'; *reeve* *n* 'роздратування, роздратований стан' > *reevish adj* 'сварливий, дратівливий, буркотливий'; *stand-off* *n* 'відштовхування; холодний прийом' > *standoffish adj* 'пихатий, непривітний, стриманий; манірний'; *trick* *n* 'хитрість, обман' > *trickish adj* 'хитрий, здатний обманути' та ін.;

4) окрему групу становлять прикметники, утворені від іменників із просторовим значенням: *fen* *n* 'болото, драговина, трясовина' > *fennish adj* 'болотистий, багнистий' (*fennish area* 'болотиста

місцевість’); ‘що росте на болоті, болотний’; *hell n* ‘пекло’ > *hellish adj* ‘пекельний’; *home n* ‘дім, житло’, ‘рідний дім’ > *homish adj* ‘домашній, затишний’; *town n* ‘місто’ > *townish adj* ‘міський (на противагу сільському)’; *moor n* ‘мохове болото, заболочена місцевість’; ‘місцевість, що заросла вересом’ > *moorish adj* ‘болотистий’, ‘зарослий вересом’; ‘болотяний; що росте на пустищі’ та ін.

Треба сказати, що в цьому випадку в англійській мові з суфіксом *-ish* конкурують суфікси *-ly* та *-y*. Обидва суфікси, приєднуючись до основ іменників, виражають значення ‘що має ознаку, властивість, особливість або схожість із тим, що передається словотворчою основою’.

Із суфіксом *-ly* (< д.-англ. *-līc*) можна назвати такі прикметники: *earthly* 1) ‘земний, суєтний’; 2) ‘прозаїчний, приземлений’; 3) *рідк.* ‘земляний’ < *earth n* ‘земля’; *heavenly* ‘небесний, божественний; священний’; *heavenly angel* ‘небесний ангел’; *heavenly vision* ‘небесне видіння’; *heavenly spirit rel.* ‘святий дух’; *Our Heavenly Father* ‘Отець наш небесний’; *Heavenly City бібл.* ‘святе місто’; 2) ‘неземний, небесний, чистий’; *heavenly beauty* ‘неземна краса’; 3) *асмп.* ‘небесний’; *heavenly bodies* ‘небесні тіла, світила’; *heavenly influence* ‘атмосферний вплив’ < *heaven n* ‘небо, небеса, небозвід’; *worldly* ‘мирський, суєтний; земний (на противагу небесному)’; *worldly pleasures* ‘земні / мирські радощі’; *worldly goods (possessions)* ‘земні скарби (про майно)’ < *world n* ‘світ, всесвіт’ та ін.

Із суфіксом *-y* (< д.-англ. *-ig*) було утворено такі прикметники: *meadowy* ‘лучний, луговий; багатий на луки (про місцевість)’ < *meadow n* ‘лука, луг’; *hilly adj* ‘горбистий’; *hilly country* ‘горбиста місцевість’ < *hill n* ‘(па)горб, узвишшя, височина’; *fen n* ‘болото, драговина’ > *fenny adj* 1) ‘болотистий; грузький’; *fenny area* ‘багниста місцевість’; 2) ‘болотний, який росте на болоті’; *fenny grass* ‘болотна трава’ (хоча є і *fennish* у цьому ж значенні); *swamp n* ‘болото, драговина’ > *swampy adj* ‘болотистий, багнистий’; *swampy ground* ‘грузький ґрунт’; *swampy terrain* ‘болотиста місцевість’; *bog n* ‘болото, трясовина’ > *boggy adj* ‘болотистий’; *boggy hollows* ‘болотисті низини’; *wood n* ‘ліс’ > *woody adj* ‘лісистий’; *moor*

n ‘мохове болото, заболочена місцевість’; ‘місцевість, що заросла вересом’ > *moor* *adj* = *moorish adj* ‘болотистий’; ‘зарослий вересом’; ‘болотний; що росте на пустищі’ *marsh n* ‘болото, драговина’ > *marshy adj* ‘болотистий, багнистий; болотний’; та ін.

Характерною рисою англійської мови є відносно вільне вживання іменників у функції означення іншого іменника. Таке вживання часто веде до ад’ективації іменників, набуття ними лексико-граматичних властивостей прикметника. У функції таких відносних прикметників часто вживаються апелятиви з просторовим значенням: *country n* ‘село, сільська місцевість’ > *country club* ‘заміський клуб для мешканців міста’; *country house* ‘заміський будинок’; *country store* ‘сільський універмаг’; *country seat* ‘заміська резиденція’; *earth n* ‘земля’ > *earth time astp.* ‘земний час’; *earth bank* ‘земляний насип’; *earth station* ‘наземна станція (яка приймає сигнали супутників або космічних кораблів)’; *coast n* ‘морський берег, узбережжя’ > *Coast Air Forces* ‘берегова авіація’; *Coast Artillery військ.* ‘берегова артилерія’; *marsh n* ‘болото, драговина’ > *marsh fever мед.* ‘болотна пропасниця’; *marsh gas* ‘болотний газ, метан’; *ocean n* ‘океан’ > *ocean monster* ‘морська потвора’; *ocean bed* ‘дно океана’; *ocean carrier* ‘океанське торговельне судно’; *ocean liner* ‘океанський лайнер’; *ocean steamer* ‘океанський пароплав’; *land* ‘земля, суша, суходіл’ > *land bank* ‘земельний банк’; *land breeze* ‘береговий вітер, бриз’; *land crab зоол.* ‘сухопутний краб’; *land patent амер. юр.* ‘документ, що підтверджує право на володіння землею’ (досл. ‘земельний патент’); *land power а) військ.* ‘сухопутні війська’; б) ‘сухопутна держава’; *land reform* ‘земельна реформа’; *land register* ‘поземельний кадастр, опис землеволодінь’; *land retirement геол.* ‘вітрова ерозія ґрунту’; *land survey* ‘топографічне вимірювання; межування’; *land tenure* ‘землеволодіння’; *land warfare* ‘війна на суходолі’; *sea* ‘море’ > *sea air* ‘морське повітря’; *sea anemone зоол.* ‘актинія’ (досл. ‘морський анемон’); *sea battle* ‘морський бій’; *see breeze* ‘морський вітер, вітер з моря’ (*пор.* з *land breeze* вище); *sea chart* ‘морська карта’; *sea lane* ‘морський шлях’; *pl.* ‘морські комунікації’; *sea level* ‘рівень моря’ (досл. ‘морський рівень’); *sea loch шотл.* ‘морський рукав; вузька

морська протока'; sea mile 'морська миля'; sea mule *мор.* 'портовий робочий буксир' (*досл.* 'морський мул'); sea ooze 'морський мул / намул'; sea power 'морська держава'; 'військово-морська могутність' (*пор.* з land power вище) та ін.

Ще частіше апелятиви з просторовим значенням, беручи участь у процесі утворення складних слів, стають першим компонентом складних іменників. Цей процес словотворення, який був надзвичайно продуктивним у давньоанглійській мові, зберігає свою продуктивність донині: *country-box* 'заміський будиночок, маленька дача'; *country-folk збірн.* 'сільські жителі', 'селяни'; *countryman* 'сільський мешканець, селянин'; 'земляк, співвітчизник'; *countryside* 'сільська місцевість'; 'місцеве сільське населення'; *countrywoman* 'сільська мешканка; селянка'; 'землячка, співвітчизниця'; *earthday астр.* 'земна доба'; *earthfall* 'зсув' (*досл.* 'земляний обвал', 'обвал землі'); *earth-nut* 'земляний горіх, арахіс'; *earthquake* 'землетрус'; *earth-road* 'грунтова дорога'; *earthworm зоол.* 'дощовий або земляний черв'як'; *coastland* 'узбережна смуга / зона'; 'примор'я, морське узбережжя'; *coastline* 'берегова лінія'; *coast-man* 'мешканець прибережної смуги'; *coast-warning мор.* 'штормовий сигнал' (*досл.* 'берегове попередження, попередження з берега / узбережжя'); *marsh-fire* 'блукаючий вогник' (на болоті); *marshland* 'болотиста місцевість'; *marsh-mallow бот.* 'алтея лікарська' (*досл.* 'болотна мальва'); *oceanfront* 'узбережжя океана'; *ocean-line* 'океанський шлях (сполучення)'; *pl.* 'океанські комунікації'; *land-chain* 'землемірний ланцюг'; *landform* 'обриси суші'; *landholder* 'власник або орендар земельної ділянки' (*досл.* 'земледержатель'); *land-hunger* 'земельний голод; прагнення скупувати ділянки землі'; *land-ice* 'прибережна крига, припай'; 'материковий лід'; *land-law* 'земельне законодавство'; *landline* 'наземна лінія зв'язку'; *landowner* 'землевласник'; *landowning* 'землеволодіння'; *landshark* 'берегова акула; шахрай, який грабує матросів, що загулялися на березі'; *landslide, landslip* 'зсув, обвал' (*у горах*); *landsmen* 'мешканець суходолу, не моряк'; *land-tax* 'земельний податок'; *land-trash* 'бита крига біля берега'; *land-utilization* 'землекористування', 'землеустрій'; *sea-arm* 'морський рукав'; 'вузька

морська протока'; *seabeach* 'морський пляж'; *sea-bear* *зоол.* 'білий (полярний) ведмідь' (*досл.* 'морський ведмідь'); 'котик, морський кіт'; *seabed* 'морське дно'; *seabird* 'морський птах'; *sea-biscuit* 'галета, морський сухар'; *seacoast* 'морське узбережжя; берег моря'; *sea-craft* 'морське судно'; *збірн.* 'морські судна; морський флот'; *sea-fight* 'морський бій'; *sea-foam* 'морська піна'; *sea-law* 'морське право'; *sea-lion* *зоол.* 'морський лев'; *seamaid*, *seamaiden* 'морська німфа'; *sea-rover* 'морський розбійник, пірат'; *sea-salt* 'морська сіль'; *seashore* 'морський берег, узбережжя'; *sea-snake* *зоол.* 'морська змія' та ін.;

5) невелика кількість прикметників утворилася від апелятивів із значенням збірності: *clan* *n* 'клан, рід' > *clannish* *adj* 'родовий, що належить до клану / роду'; 'відданий своєму клану, роду'; *clique* *n* 'кліка, угруповання' > *cliquish* *adj* 'що має характер кліки; замкнутий'; *mob* *n* 'натовп, юрба'; 'натовп, чернь' > *mobbish* *adj* 'безладний, галасливий'; 'що подобається голоті; простий, грубий';

6) прикметників, утворених від іменників із часовим значенням, нам вдалося виявити у сучасній англійській мові всього два: *Mondayish* *позм.* 'який неохоче починає робочий тиждень' < *Monday* *n* 'понеділок' (*пор.* *Monday feeling* 'небажання працювати (після вихідних)' і *Novemberish* *adj* 'листопадовий'; 'по-осінньому похмурий' < *November* *n* 'листопад'.

На відміну від фризської мови, де досить багато прикметників було утворено за допомогою суфікса *-sk* від іменників із часовим значенням, в англійській мові такі прикметники утворюються з допомогою суфікса *-ly*: *yearly* 'щорічний'; *monthly* 'щомісячний; місячний'; *weekly* 'тижневий, щотижневий'; *daily* 'щоденний, добовий'; *hourly* 'щогодинний, погодинний, постійний'; *quarterly* 'тримісячний, кварталний'; *fortnightly* 'двотижневий, що виходить раз на два тижні'; *nightly* 'нічний; щонічний'; *momently* 'моментальний, щохвилинний'; *instantly* 'негайний'; *minutely* 'щохвилинний';

7) один прикметник утворився від назви частини людського тіла: *liver* *n* 'печінка' > *liverish* *adj* *позм.* 'з хворою печінкою'; 'жовчний'.

Протягом останніх двох століть до конкурентів *-ish* приєднався суфікс *-al*. Він став продуктивним в англійській мові під впливом латинської, з якої англійська мова запозичила багато слів (лат. *autumnalis* > англ. *autumnal* ‘осінній’; лат. *municipalis* > англ. *municipal* ‘муниципальний, міський’; лат. *mensalis* > англ. *mensal* мед. ‘місячний’; лат. *muralis* > англ. *mural* ‘стінний’ (*mural painting* ‘настінний / фресковий живопис’; лат. *pastoralis* > англ. *pastoral* ‘пастушачий, пасторальний’). Значення цього суфікса ‘той, що має певне відношення (за схожістю, походженням тощо) до того, на що вказує основа’. Серед прикметників із суфіксом *-al*, які утворилися уже в англійській мові, можна назвати: *continental* (1760) ‘континентальний’ (< *continent n* ‘континент’); *global* (1676) ‘кулястий; що має форму кулі’; ‘світовий, глобальний, всесвітній’ < *globe n* ‘куля; земля; небесне тіло’. Суфікс *-al* приєднується, головним чином, до слів латинського, іноді грецького походження: *coast n* ‘морський берег, узбережжя’ > *coastal adj* (1883) ‘береговий, прибережний’; *coastal waters* ‘прибережні води’; *coastal patrol service* ‘берегова патрульна служба’; *tribe n* ‘плем’я’ > *tribal adj* (1632) ‘племінний’. Творення прикметників із суфіксом *-al* від питомо германських іменників не є характерним для англійської мови. Винятком є *hundredal* (1862) *ісм.* ‘окружний’ < *hundred n ісм.* ‘сотня’, ‘округ графства зі своїм судом (в Англії)’ і *tidal* (1807) ‘припливний’ (*tidal river* ‘a river which is affected by the tides for some distance from its mouth’); *cotidal географ.* (1833) ‘рівноприпливний’ (*co-tidal line* ‘a line on a map connecting at those places at which high water occurs at the same hour’) [ShOED, 403; див. тж. Marchand, 238–239].

Із другої половини XIV сторіччя суфікс *-ish* почав приєднуватися до прикметників, які позначають кольори: *yellowish adj* (1379) ‘жовтуватий’ < *yellow adj* ‘жовтий’. Ганс Марчанд гадає, що позначення кольорів трактувались як іменники, тобто, що і в цьому випадку моделлю словотвору була модель *N + -ish* → *adj*: *greenish adj* (1384) ‘зеленкуватий’ < *green adj* ‘зелений’; *whitish* (1400) ‘білястий, білуватий; блідий, світлий (про колір)’: *whitish blue* ‘блідо-блакитний’; *whitish green* ‘ясно-зелений’ < *white adj* ‘білий’;

blueish (1400) *adj* ‘блакитнуватий’ < blue *adj* ‘блакитний’, ‘синій’; blackish (1500) *adj* ‘чорнуватий’ < black *adj* ‘чорний’; brownish *adj* (1555) ‘коричнюватий’ < brown *adj* ‘коричневий’; greyish *adj* (1562) ‘сіруватий; сивуватий, з сивиною’ < grey *adj* ‘сірий; сивий’; purplish *adj* (1562) ‘багрянистий’, ‘з фіалковим відтінком’ < purple *adj* ‘фіалковий, бузковий; багровий, багряний’ [Marchand, 306].

Надалі до словотвірної моделі *Adj* + *-ish* → *adj* крім прикметників на позначення кольорів долучаються інші прикметники, а новоутворений прикметник передає значення ‘приблизної тотожності’: baddish *adj* ‘поганенький’ < bad *adj* ‘поганий’; longish *adj* ‘довгуватий’ < long *adj* ‘довгий’; loudish *adj* ‘досить гучний’ < loud *adj* ‘гучний’; newish *adj* ‘досить новий’ < new *adj* ‘новий’; prettyish *adj* *розм.* ‘досить приємний, непоганий’ < pretty *adj* ‘милий, чарівний; привабливий; приємний, гарний’; queerish *adj* ‘дещо незвичайний, оригінальний; дивнуватий, трохи дивний, чуднуватий’ < queer *adj* ‘дивний, незвичайний’; saltish *adj* ‘солонуватий’ < salt *adj* ‘солоний’; smallish *adj* ‘менший (ніж потрібно); низькуватий; короткуватий’; smallish man ‘низенька людина’ < small *adj* ‘маленький, невеликий’; smartish *adj* 1) ‘досить сильний, значний’; smartish distance ‘значна відстань’; smartish frost ‘досить сильний мороз’; 2) ‘досить швидкий, енергійний’; 3) ‘досить спритний, моторний’ < smart *adj* ‘сильний, різкий, суворий’; *амер.* ‘значний, досить великий’; ‘швидкий, енергійний’; stoutish *adj* ‘дещо гладкий, товстуватий’ < stout *adj* ‘гладкий, опасистий, огрядний’; tartish *adj* ‘кислуватий’; ‘різкуватий’; tartish apple ‘кислувате яблуко’; tartish answer ‘доволі різка / різкувата відповідь’ < tart *adj* ‘кислий, терпкий, їдкий’; ‘різкий, ущипливий (*про заперечну відповідь*)’; wettish *adj* ‘сіруватий; непросохлий’ < wet *adj* ‘мокрый, вологий, сирий’; youngish *adj* ‘моложавий, нестарий’ < young *adj* ‘молодий’.

За моделлю *V* + *-ish* → *adj* утворилося лише кілька прикметників. Це snappish *adj* (1542) 1) ‘причепливий, дратівливий’; ‘буркотливий, сварливий’; 2) ‘різкий, грубий, уривчастий (*про мову*)’; 3) ‘злий, кусливий (*про собаку*)’; 4) ‘неспокійний (*про море*)’ < snar *v* 1) ‘хапати, кусати(ся)’; 2) ‘різко переривати, обривати; розмовляти різко, уривчасто, роздратовано’: I found him morose and

snappish (Borrow) ‘Я застав його понурим і роздратованим’; A... *snappish* tone of voice (1885); Vexed at a *snappish* answer Madame Williams did give me Pepys. [ShOED, 1929]; *morish adj* (1621) ‘схильний до хандри; похмурий’ < more v ‘хандрити; бути пригніченим; бути до всього байдужим’; *peckish* (1785) *adj* 1. *розм.* ‘голодний’; to feel (to be) *peckish* ‘зголодніти’; 2. *підк.* ‘апетитний’ < peck v ‘клювати, дзьобати’; *розм.* ‘мало їсти, лизькати’.

Прикметник *ticklish* (1581), можливо, утворився від дієслова to tickle ‘лоскотати; роздратовувати; викликати роздратування’ або від прикметника tickle ‘ненадійний, примхливий; нестійкий, німецький, хиткий; складний, делікатний; тонкий, чутливий’. Значений вище прикметник має такі значення: 1) ‘який боїться лоскотання, чутливий до лоскоту’, напр.: *ticklish* person ‘людина, яка боїться лоскотання’: Some part of the skin is... thin, as in the... soles of the feete, which is the reason that there men are *ticklish*. 1615 [Ibid., 2189]; 2) ‘делікатний, тонкий, складний’: *ticklish* situation (question) ‘дражливе / делікатне становище’ (‘делікатне питання’): the whole thing is very *ticklish* ‘справа потребує великої обережності (значного такту)’; But foreign friendship is *ticklish*, temporary, and lasteth no longer than it is advantaged with mutual interest (Fuller); 3) ‘німецький, хиткий, нестійкий’: *ticklish* basis ‘ненадійна основа’; the boat is *ticklish* ‘човен нестійкий’; such friendship is *ticklish* ‘така дружба недовговічна’; So *ticklish* are the scales of victory, a very mote will turn them (Fuller); 4) ‘чутливий, уразливий’: *ticklish* person ‘уразлива людина’; he is *ticklish* on those points ‘він хворобливо реагує на будь-які розмови про все це’; You are *ticklish* on such points Byron [Ibid.; БАРС 2, 635].

Два прикметника з’явилися внаслідок приєднання суфікса *-ish* до часток. Це *urpish adj* (1678) 1) ‘зарозумілий, пихатий, бундючний’; 2) ‘нахабний, зухвалий’; 3) *діал.* ‘уразливий, дратівливий’ і *offish adj* (1830) *розм.* ‘відлюдний, нетовариський, замкнутий’; 2) ‘манірний, холодний, стриманий’.

У двох випадках твірною основою є займенники. Це *selfish* (1640) ‘егоїстичний, себелюбний’; to act from a *selfish* motive ‘діяти з корисливих мотивів’: Want makes almost every man *selfish*

Johnson. 'Well, but what's to become of me?' urged the *selfish* man (Dickens) [ShOED, 1835]. В американському варіанті англійської мови з'явився прикметник *ittish* 'сексуально привабливий' ('sexually attractive') [Marchand, 306].

Останнім часом у розмовній мові та в творах газетного стилю можна зустріти оказіоналізми з суфіксом *-ish*, які мають відтінок зневажливості, утворені від власних імен, географічних назв, складених іменників і навіть цілих фраз: *Disraelitish*, *Heine-ish*, *Mark Twainish*, *Micawberish*, *Miss Martineauish*, *Queen Annish*, *Spectator-ish*, *Tupperish*, *West English*, *all-over-ish*, *at-homeish*, *dewil-may-care-ish*, *how-d'yedoish*, *jolly-good-fellowish*, *merry-groundish*, *out-of-townish* і под.:

(1815, *Hist. Mr. F. Decastro* II, 243) She might have an I-don't-know-howishness about her which no lady can run away from unless she runs one way;

(1836, Dickens, *Sk. Boz.* (1837) II, 2) A clean-cravatish formality of manner;

(1845, Tennyson in Ld. Tennyson Mem. (1897) I, 227) I feel the least bit possible Miss Martineauish about it:

(1883, 'Annie Thomas' *Mod. Housewife*, 150) The Micawberish prospect of anything turning up;

(1887, *Pall Mall G.*, 17 Oct. 3/1) A Heine-ish sneer at the tendency of the Eternal-Feminine to relax the tension of our ideals;

(1894, *Daily News*, 4 Jan., 4/7) Some huge pile of building, generally more Queen Ann-ish than the houses of Queen Ann's own time [OED V. 5, 501–502].

Утворені в XX столітті від основ чисельників прикметники з суфіксом *-ish* мають значення 'близько, коло': *eightish adj* 'близько восьми годин', *fortyish adj* 'близько 40 років'; таку ж семантику мають прикметники, утворені від основ іменників на позначення часу: *dinnerish adj* 'під обід' [БАРС 1, 861; Marchand, 306].

Отже, у сучасній англійській мові прикметники на *-ish* утворюються за двома продуктивними моделями: I. *N + -ish → Adj*; II. *Adj + -ish → Adj*. Решта моделей (*V + -ish → Adj*, *Prn + -ish → Adj*, *particle + -ish → Adj*, *Num + -ish → Adj*) малопродуктивні.

Розгляньмо першу модель. Як зазначають дослідники словотвірної системи англійської мови, у цій моделі суфікс *-ish* має значення ‘що належить, притаманний або що стосується того, на що вказує словотвірна основа’ [Карашук 1977, 102].

За цією моделлю *-ish* «може утворювати прикметники лише від основ певних семантичних класів іменників», а саме а) від основ іменників на позначення живих істот: *coltish adj* ‘лошачий, пустотливий, властивий лошаті’, *mannish adj* ‘чоловікоподібна, нежіночна (про жінку); властивий чоловікові’; б) від основ іменників на позначення належності до певної нації, народності, мовної групи: *Danish adj* ‘данський’, *Cornish adj* ‘корнуольський’, *Swedish adj* ‘шведський’; в) від основ іменників на позначення внутрішньої властивості, якості або стану людини: *mawkish adj* ‘примхливий; навіжений; сентиментальний’, *freakish adj* ‘примхливий, химерний, дивний’ [Там само; Боргничук, Василенко, Пастушенко, 57].

Дійсно, ці три групи іменників стали основою для формування найчисельніших груп прикметників з суфіксом *-ish*. До того ж спочатку *-ish* приєднувався до іменників зі значенням належності до певної нації, національності та до іменників на позначення живих істот.

Відносні прикметники зі значенням ‘який належить до певної нації / народності’, ‘який мешкає / знаходиться в певній місцевості’ в англійській мові утворюються не лише з допомогою суфікса *-ish*. Окрім цього питомого германського суфікса використовуються суфікси романського походження *-an*, *-ian*; *-ese* та *-ic*.

Суфікси на *-an* / *-ian* походять від латинських суфіксів *-ānus*, *-iānus*. У латинській мові суфікс *-ānus* позначав ‘належність особи або предмета до певної місцевості’ і приєднувався до назв місцевостей: лат. *Alba* ‘м. Альба’ > *Albānus adj* ‘альбанський’, *n* ‘мешканець м. Альба’, лат. *Cos(s)a* ‘м. Косса’ > *Cos(s)ānus adj* ‘коссанський’, *n* ‘мешканець м. Косса’, лат. *Cūmae* ‘м. Куми’ > *Cūmānus adj* ‘кумський’, *n* ‘мешканець м. Куми’, лат. *Rōma* ‘м. Рим’ > *Rōmānus adj* ‘римський’, *n* ‘римлянин’, лат. *montāna* ‘гориста місцевість, гірський край, нагір’я’ > *montānus I. adj* ‘гірський, родом з гір; гористий; нагірний’; II. *n* ‘горянин, горець’, *īnsula* острів >

īnsulānus I *adj* ‘острівний’, II *n* ‘острів’янин’. Цей же суфікс міг передавати значення ‘належності певній особі’: лат. *Cornēlius* ‘Корнелій’ > *Cornēliānus adj* ‘який належить Корнелію → корнеліїв’, лат. *Cīcero* ‘Цицерон’ > *Cīcerōniānus adj* ‘який належить Цицерону → цицеронівський’, лат. *Nero, ōnis* ‘Нерон’ > *Nerōniānus adj* ‘який належить Нерону → неронів(ський)’ і т. д. Спочатку обидва ці суфікси значення ‘належності або походження з певної країни’ не виражали. Але уже у пізній латині, а ще частіше у середньовічній латині вони використовувалися для утворення прикметників від іменників-назв країн і міст. Прикметники *Etruscanus, Tuscus* (пізня латина) почали витісняти вживані у класичній латині форми *Etruscus, Tuscus*. У тому випадку, коли основа закінчувалася на *-i*, приєднувався суфікс *-ianus*: *Arabīānus* (< *Arabia*), *Italianus* (< *Italia*).

Англійська мова запозичувала багато таких прикметників із середньовічної і навіть пізнішої латини. Як зазначає Г. Марчанд, у середньоанглійському періоді деякі слова латинської мови потрапляли до англійської мови через посередництво французької. У цьому випадку латинський суфікс під впливом давньофранцузької перетворювався на *-ien*. Тому в англійській мові можна виявити такі форми, як *Persien, Sirien*, які з часом латинізувалися і перетворилися на *Persian* ‘перський’ і *Syrian* ‘сирійський’ відповідно. Поміж таких запозичень із латинської мови в середньоанглійський період з’явився прикметник *Italian* (1547) ‘італійський’. Але величезний приплив слів на *-ian* почався вже у XVI столітті. Тоді були запозичені *Anglian* ‘англський’, *Australian* ‘австралійський’, *Bohemian* (1579) ‘богемський’, *Burgundian* (1578) ‘бургундський’, *Caledonian* (1656) ‘каледонський / шотландський’, *Carinthian* ‘каринтський’, *Carpathian* ‘карпатський’, *Cilician* ‘кілійський’, *Dalmatian* ‘далматський’, *Esthonian* ‘естонський’, *Etrurian* (1623) ‘етруський’, *Iberian* 1601 ‘іберійський’, *Ionian* (1563) ‘іонічний’, *Lydian* (1545) ‘лідійський’, *Prussian* (1677) ‘пруський’, *Russian* (1538) ‘російський’, *Scythian* (1543) ‘скіфський’, *Utopian* (1551) ‘утопічний’.

Наявність такої величезної кількості запозичень безпосередньо з латинської мови сприяла виділенню суфікса *-an / -ian*, який

став продуктивним в англійській мові. І вже безпосередньо в англійській мові за цією моделлю були утворені прикметники, спочатку від латинізованих власних імен (а, а потім і від таких, які не мали латинізованої основи (б):

(а Aberdonian (<Aberdeen 'м. Абердин'; Cantabrigian (<Canterbury 'кентерберійський'; Etonian (< Eton) 'ітонський'; Glaswegian, Oxonian; Wincastrian (< Winchester) 'вінчестерський';

(б Bostonian (< Boston) 'бостонський'; Bristolian (< Bristol) 'брістольський', Devonian (< Devon) 'девонський'. Такі прикметники мають відтінок науковості.

Від сучасних географічних назв, які закінчуються на *-a*, часто утворюються прикметники з суфіксом *-an*: America > American (1578) *adj* 'американський', Alasca > Alaskan, Bahama > Bahaman *adj* 'багамський', Corsica > Corsican *adj* 'корсиканський', Guatemala > Guatemalan *adj* 'гватемальський', Jamaica > Jamaican *adj* 'ямайський', Korea > Korean *adj* 'корейський', Okinawa > Okinawan *adj* 'окінавський', Tacoma м. Такома > Tacoman *adj* 'такомський', Торека м. Топіка > Torekan *adj* 'топіканський'.

Від географічних назв на *-o* утворюються прикметники на *-oan*: Chicago > Chicagoan; Elpaso > Elpasoan, а також на *-onian*: Buffalo > Buffalonian, Toronto > Torontonian [див. Marchand, 245–247].

Що ж до походження суфікса *-ese*, то етимологи вважають, що він виник «від ст.-франц. *-eis* (сучасні *-ois*, *-ais*)» [ShOED, 632]. Г. Марчанд гадає, що його появі сприяла італійська мова (< іт. *-ese* < лат. *ensem*), де він мав значення 'з певної місцевості'. Англійська мова запозичила з італійської такі прикметники як Milanese (1484) 'міланський', Genoese (1553) 'генуезький', Chinese (1577) 'китайський', Portuguese (1586) 'португальський' (або з порт. *Portuguez*, як зазначається в OED), Maltese (1615) 'мальтійський', Genevese (1650) 'жєневський', Tyrolese (1809) 'тірольський', Viennese (1839) 'віденський'.

У подальшому в англійській мові за цією моделлю утворилися прикметники від іменників-назв віддалених держав і міст, які знаходяться головним чином на Далекому Сході: Burma 'Бірма' > Burmese *adj* 'бірманський', Ceylon 'Цейлон' > Ceylonese *adj*

‘цейлонський’, Nepal ‘Непал’ > Nepalese *adj* ‘непальський’, Peking ‘Пекін’ > Pekinese *adj* ‘пекінський’, Sudan ‘Судан’ > Sudanese *adj* ‘суданський’, Senegal ‘Сенегал’ > Senegalese *adj* ‘сенегальський’, Vietnam ‘В’єтнам’ > Vietnamese *adj* ‘в’єтнамський’. Усі ці слова можуть вживатися не лише як прикметники, а й як іменники зі значенням ‘ мешканець певної країни’, а також ‘ мова відповідної країни’. Як уважає Г. Марчанд, відтінок «незвичайності і дивовижної своєрідності», який виникає під час вживання цих слів, сприяв появі в англійській мові таких похідних із суфіксом *-ese* як *journalese* (1882) ‘газетна мова’, *novesele znev.* ‘мова і стиль дешевих романів’, *officialese n* ‘канцелярський стиль’, *telegraphese rozm.* ‘«телеграфний» стиль’, в яких наголошується на незвичності стилю / мови певного жанру [Marchand, 285–286].

Суфікс *-ic* походить від латинського суфікса *-icus* (напр. у *classicus, civicus, domesticus*) та д-гр. *-ikós*, які є суфіксами прикметників і передають значення належності. Перші слова з суфіксом *-ic*, які з’явилися в англійській мові, надійшли до неї через французьку (де суфікс *-ique* – один із найпродуктивніших суфіксів прикметників).

Як стверджує Г. Марчанд, перші власне англійські похідні прикметники з суфіксом *-ic* почали з’являтися приблизно з 1600 року. Всі вони є головним чином науковими термінами.

Відтінок науковості притаманний також прикметникам на *-ic*, утвореним від іменників на позначення етносу. Такі прикметники з’являлися в результаті копіювання латинських слів *Celticus, Fennicus, Gallicus, Lombardicus, Teutonicus*. З XVII століття зафіксовані *Celtic* (1656) ‘кельтський’, *Finnic* (1668) ‘фінський’ (пор. *Finnish*, 1789), *Gallic* (1672) ‘галльський’, *Germanic* (1633) ‘германський’, *Lombardic* (1697) ‘ломбардський’, *Teutonic* (1605) ‘тевтонський’.

Прикметник *Icelandic* (1674) ‘ісландський’ був утворений уже без латинського прототипа. [див. Marchand, 294].

У сучасній англійській мові прикметники на *-ic* є позначеннями мови певного етносу і мають чітко виражений відтінок науковості. Пор.:

Finnic 1668	Finnish 1789 ‘фінський’
Lettic 1872	Lettish 1831 ‘латиський’
Ethiopic 1659	Ethiopian 1552 ‘ефіопський’
Ethiopic тепер вживається лише по відношенню до мови країни.	
Mongolic 1834	Mongolian 1738 ‘монгольський’
Persic 1606	Persian ‘перський’
Ugric 1884	Ugrian 1841 ‘угро-фінський’
(< запозичення з російської мови Ugrі ‘угри’);	
Wendic 1861	Wendish 1614 ‘венедський’
Turkic 1859	‘тюркський’
Turkish 1545	‘турецький’

В останньому випадку спостерігається не лише стилістична, а й значеннева відмінність.

Серед інших таких суто наукових назв мов вкажімо Greenlandic ‘гренландський’, Samoyedic (< запозиченого з російської мови Samoyede(e) 1556 ‘самоїд’) ‘самоїдський’, Semitic 1813 ‘семітський’, Tungusic ‘тунгуський’.

2. Суфікс *-isk-* у готській мові

Значення ‘належності, походження’, притаманне суфіксу прикметників *-isko-* у готській мові, в переважній більшості випадків передається за допомогою родового відмінка іменників; до того ж «означення, виражене родовим належності, має тенденцію до постпозиції» [Гухман, 288].

Проілюструймо це прикладами з Готської Біблії (з класичним українським перекладом):

saei allis waurkeiþ *wiljan gudis*, sa jah broþar meins jah swistar jah aiþei ist (Mc III, 35) – Бо хто *Божу волю* чинитиме, той мені брат, і сестра, і мати;

... aiþei meina jah broþrjus meinai þai sind, þai *waurd gudis* gahausjandans jah taujandans (L VIII, 21) – Моя мати й брати Мої – це ті, хто слухає *Боже слово*, і виконує!

swa qiþa izwis, faheds wairþiþ in andwairþja *aggele gudis* in ainis idreigondins frawaurhtis (L XV, 10) – Так само, кажу вам, радість буває в *Божих Ангелів* за одного грішника, який кається;

jah galaiþ in Kafarnaum, *baurg Galeilias* jah was laisjands ins in sabbatim. (L IV, 31) – I прийшов він у Капернаум, *галілейське місто*, і там їх навчав по суботах;

goleins meinai *handau Pawlaus* (Kolosser IV, 18) – Привітання моєю рукою *Павловою*;

...ana *bokom Mosezis* (Mc XII, 26) – ... в *Мойсеевій книзі*;

niu þata ist sa timrja, sa *sunus Marjins* (Mc VI, 3) – Хіба ж він не тєся, *син Маріін*.

Означення, виражене родовим належності, у препозиції – явище надзвичайно рідкісне у готській мові:

if þaim galafodam Iudaie jah þiudo Xristu, *gudis maht jah gudis handugein* (K I, 24) – а для самих покликаних юдеїв та греків – Христа, *Божу силу та Божю мудрість*;

jah þan ussigwaidau at izwis so aipistaule, taujaiþ ei jah in *Laudekaion aikklesjon* ussigwaidau, jah þoei ist us *Laudekaion*, jus ussigwaid (Kolosser IV, 16) – I як буде прочитаний цей лист до вас, то зробіть, щоб прочитаний був він також у *Церкві Лаодикійській*, а того, що написаний з *Лаодикії*, прочитайте і ви;

...if þis *fairhwaus saurga* dauþu gasmiþof (K II. VII, 10) – ... а *смуток світський* – чинить смерть.

Іменник-означення може належати до різних значенневих розрядів, а саме бути:

а) власним іменем:

if *swaihro Seimonis* lag in brinnon (Mc I, 30) – А *теща Симонова* лежала в гарячці...

...Iesu, *sunu Daweidis*, armai mik! (L XVIII, 38) – Ісусе, *сину Давидів*, – змилуйся надо мною!

jah suns us þizai swnagogen usgaggandans qemun in *garda Seimonis* jah *Andraiins* miþ Iakobau jah Iohannen (Mc I, 29) – I вийшли вони з синагоги *небавом*, і прийшли з *Яковом та Іваном до дому Симонового й Андрієвого*;

aþþan þatei urreisand dauþans, jah Moses bandwida ana aihwatundjai, swe qiþiþ: sawh frauþan *guf Abrahamis* jah *guf Isakis* jah *guf Iakobis* (L XX, 37) – А що мертві встають, то й *Мойсей по-*

казав – при куці, – коли він назвав Господа «*Богом Авраамовим, і Богом Ісаковим, і Богом Яковим*»;

daureins Iohannis uzuh himina was þau uzuh mannam? (L XX, 4) – *Іванове хрещення з неба було чи від людей?*

б) географічною назвою (назвою країни тощо):

goljand izwis aikklesjons Asiais (К I. XVI, 19) – *Вітають вас азійські Церкви;*

Abþan kannja izwis, broþrjus, anst gudis þo gibanon in aikklesjon Makidonais (К II. VIII, 1) – *Повідомляємо ж вас, браття, про Божу благодать, що дана церквам македонським;*

þarþo qam ana fera Saurais jah Kileikiais. (G. I, 21) – *Потому пішов я до сирських та кілійських країн;*

...þu is þiudans Iudaie? (Mc XV, 2) – *Чи ти цар Юдейський?*

Jah qemun bindar marein in landa Gaddarene (Mc. V, 1) – *І на другий бік моря вони прибули, до землі Гадаринської;*

jah hwarbonds faur marein Galeilias gasahw Seimonu jah Andraian... (Mc I, 16) – *І коли він проходив біля Галілейського моря, то побачив Симона та Андрія...*

...jah is silba was standans nehwa saiwa Gainnesaraip (L 5, 1) – *Він стояв біля озера Генісаретського;*

в) назвою істоти:

qam auk sunus mans sokjan jah nasjan þans fralusanans (L XIX, 10) – *Син бо Людський прийшов, щоб знайти та спасти, що загинуло;*

jah swaswe warþ in dagam Nauelis, swah wairþiþ jah in dagam sunaus mans. (L XVII, 26) – *І, як було за днів Ноевих, то буде так само й за днів Сина Людського;*

...kann þuk, hwas þu is, sa weiha gudis (Mc I, 24) – *Я знаю Тебе, хто Ти, – Божий святий;*

qifands þatei usfullnoda þata mel jah atnehwida sik þiudangardi gudis (Mc I, 15) – *і говорив: «Збулися часи, – і Боже Царство наблизилось»;*

...ei mageiþ standan wiþra listins diabulaus (Eph. VI, 11) – *щоб могли ви стати проти хитроців диявольських;*

г) назвою тварин:

wasuþ-þan Iohannes gawasipþ *taglam_ulbandaus* jah gairda filleina bi hup seinana... (Mc I, 6) – А Іван зодягався в одѣжу з *верблюжого волосу*, і мав пояс ремінний на стегнах своїх...

д) назвою речовини:

ei þo gaweihadedi gahrainjands *þwahla watins* in waurda (Eph. V, 26) – щоб її освятити *водяним купелем* у слові...

е) іменником із просторовим значенням:

...jabai wesi raþjo suniwe Iaraelis swaswe *malma mareins*, laibos ganisand. (R IX, 27) – Коли б число синів Ізраїлевих було, як *морський пісок*, то тільки останок спасеться;

...usgagg sprauto in gatwons jah *staigos baurgs*...(L XIV, 21) – Піди швидко на вулиці та на *завулки міські*...

...goleiþ izwis Airastus, *fauragaggja baurgs*, jah Qartus sa broþar (R XVI, 23) – Вітає вас *міський доморядник* Ераст і брат Кварт;

jah qaþ du imma Iesus: fauhons grobos aigun jah *fuglos himinis* sitlans... (L IX, 58) – Ісус же йому відказав: «Мають нори лисиці, а гнізда – *небесні пташки*»;

...jah gasaihwip þana sunu mans af taihswon sitandan mahtais jah qimandan miþ *milhtam himinis*. (Mc XIV, 62) – І побачите ви Сина Людського, що сидітиме по правиці сили Божої, і на *хмарах небесних* проходите;

...iþ þis *fairhwaus saurga* dauþu gasmiþoþ (K II. VII, 10) – а *смуток світський* – чинить смерть;

є) назвою частини тіла:

aþþan us managai aglon jah *aggwiþai hairtins* gamelida izwis þairh managa tagra, ni þeei sairgaiþ, ak ei frijaþwa kunneiþ þoei haba ufarassau du izwis – Бо з великого горя та з *туги сердечної* я написав вам з рясними слізьми не на те, щоб були ви засмучені, але щоб пізнали любов, що в мене її пребагато до вас!

ж) назвою рослини:

qaþ þan frauja: jabai habaidedeiþ galaubein swe *kaurno sinapis*, aiþrau jus [jabai] qiþeiþ du bairabagma þamma (L XVII, 6) – А Господь відказав: «Коли б мали ви віру, хоч як *зерно гірчичне*, і сказали шовковиці цій!»

з) абстрактним іменником:

... jau nu silba ik skalkino gahugdai witoda gudis, ip leika *witoda frawaurhtais*. (R VII, 25) – Тому то я сам служу розумом Законові Божому, але тілом – закону *гріховному*...

и) конкретним іменником:

raþizo allis ist ulbandau þairh *þairko neplos þairhleifan þau gabigamma in þiudangardja gudis galeifan*. (L XVIII, 25) – Бо верблюдові легше пройти через *голчине вушко*, ніж багатому в Боже Царство ввійти (де *neplos* – родовий відмінок іменника жіночого роду *neþla* ‘голка’).

У готській мові, як і у давньоанглійській, багато складних іменників, у яких зберігаються сліди первісної недиференційованості іменника і прикметника: *Iudaialand n* ‘країна іудейська’, *baurgswaddjus* ‘мур, міський мур, міська стіна’; *marisaiws m* ‘море’, *broþrulubo* ‘братня / братерська любов’, *gudhūs* ‘храм’ (досл. ‘божий дім’), *kaisaragild* ‘податок для кесаря / кесарський податок’, *brūþfaþs* ‘наречений’ < *brūþs* ‘невістка’ + *-faþs* ‘пан; чоловік’); *hundafaps* ‘сотник’ (досл. ‘отаман, ватажок (пан) сотні людей’; ‘сотенний ватажок/ ватажок сотні’); *foþubaurd* ‘ослінець’ (досл. ‘дошка, підставка для ніг’), *augadaugo* ‘вікно’ (досл. ‘очні ворота’, ‘ворота для очей’), *þiudangardi* ‘королівство’ (досл. ‘королівський двір’), *manamaurþrja* ‘людиновбивець’, *þiurmagus* ‘слуга’ (< *þiur* ‘слуга, раб’ + *magus* ‘хлопчик, підліток; слуга’), *witodalaisareis m* ‘законовчитель’ (< *witōþ* ‘закон, заповідь’ + *laisareis* ‘вчитель’), *nahtamats m* ‘вечеря’ (досл. ‘вечірня трапеза’ < *nahts f* ‘ніч’ + *mats m* ‘їжа’), *undaurnimats m* ‘обід’ (де гот. *undaurni* = д.-ісл. *undorn* ‘передобідні 9 годин’ (‘vormittag 9 Uhr’), д.-англ. *undern* ‘полудень’, д.-в.-нім. *untarn, untorn* ‘полудень’), *galiugaguf* ‘ідол’ (< *galiug* ‘неправда’ + *guf* ‘бог, божество’; досл. ‘фальшивий (несправжній) бог’, *galiugabroþar* ‘falscher Bruder’; *galiugaweitwoþs* ‘лжесвідок’ (< *galiug* ‘неправда’ + *weitwoþs* ‘свідок’).

Як зазначає М. М. Гухман, звичайно перший компонент складного слова – чиста основа: *foþubaurd* ‘ослінець’, *þiurmagus* ‘слуга’. Поява словозмінної форми типу *baurgswaddjus* ‘міська стіна’, де *baurgs-* стоїть у формі родового відмінка, є винятком [Гухман, 212].

10 Waldufnja þataine *gudiskamma* galausjan allans us diabulaus
11 anamahtai [Skereins 1, 10, 11];

4) haiþiwisks ‘дикий / польовий’ (< haiþi f ‘степ’):

wasuþ-þan Iohannes gawasifs taglam ulbandaus jah gairda filleina
bi hup seinana jah matida þramsteins jah milip *haiþiwisk* (Mc I, 6)
– А Іван зодягався в одєжу з верблюжого волосу, і мав пояс ремін-
ний на стегнах своїх, а їв сарану та мед *польовий*;

5) funisks* ‘вогнєний’ (< fōn ‘вогонь’, род. відм. funins):

ufar all andnimandans skildu galaubeinai, þammei maguþ allos
arhwaznos þis unseljins *funiskos* afhwapjan (Eph. VI, 16) – А най-
більш над усе візьміть щита віри, яким зможете погасити всі
огненні стріли лукавого;

6) fwnikisks* ‘фінікійський’:

wasuþ-þan so qino haiþno, Saurini *fwnikiska* gabaurþai, jah baþ ina
ei þo unhuþon uswaurpi us dauhtr izos. (Mc VII, 26) – А ця жін-
ка грекиня була, родом сиропінікіянка. Вона стала благати Його,
щоб із її дочки демона вигнав;

7) judaiwisks ‘юдейський’:

ni atsaihwandans *judaiwiskaize* spilli jah anabusne manne
afwandjandane sis sunja (T I, 14) – І на *юдейські* байки не вважали,
ані на накази людей, що від правди відвертаються.

9 ni þana-

10 seiþs *judaiwiskom* ufarranneinim jah sinteino<m> daupeinim
brukjan

11 usdauðjaina, ak Iohanne hausjandans þamma faurrinnandin

12 aiwaggeljon [Skeireins 3, 9–12].

Від прикметника *iudaiwisks* ‘юдейський’ у готській мові був
утворений прислівник *iudaiwisko* ‘по-юдейському’:

...jabai þu Iudaius wisands *þiudisko* libais jah ni *iudaiwisko*,
hwaiwa þiudos baideis *iudaiwiskon*? (G II, 14) – «Коли ти, бувши
юдеєм, живєш по-поганському, а не по-юдейському, то нащо поган
ти примушуєш жити по-юдейському?»

Цей же уривок із «Послання до Галатів» містить також дієсло-
во *iudaiwiskon* ‘жити по-юдейському’.

І тут же вжито прислівник ‘по-поганському’ (< *þiuda f* ‘погани, ідолопоклонники’).

З цього можна зробити висновок про те, що в готській мові був також прикметник *þiudisks ‘поганський’, не засвідчений у відомих нам пам’ятках готської писемності.

3. Суфікс *-isc* у німецькій мові

Як зазначає В. М. Жирмунський, суфікс *-isch* (д.-в.-нім. *-isc*) конкурує з суфіксом *-ig* (д.-в.-нім. *-ig* (*-îg*), *-ag*). Обидва суфікси є граматичною ознакою прикметника, але суфікс *-isch* менш уживаний [Жирмунский 1965, 342].

Про вживаність цього суфікса можна зробити висновок, вивчивши частотність його вживання.

Таке дослідження афіксів німецької мови за трьома періодами його історії здійснили Л. Р. Зіндер та Т. В. Строева у своїй «Історичній морфології німецької мови» (1968).

Для давньоверхньонімецького періоду загальна вибірка з творів різних авторів та різних жанрів склала 2194 випадки, для середньоверхньонімецького періоду – 2915 прикладів, а для сучасної німецької мови – 2473.

Усі словотворчі афікси були розміщені згідно з тим, яку частину мови вони утворюють.

Щодо суфіксів прикметників були отримані такі результати:

Давньоверхньонімецький період			Середньоверхньонімецький період		
суфікс	у %	в абсолютних цифрах	суфікс	у %	в абсолютних цифрах
<i>-ig</i> (<i>-ag</i>)	63,4	310	<i>-ic</i>	48,7	224
<i>-isc</i>	7,1	35	<i>-isch</i>	1,9	9
<i>-în</i>	2,6	13	<i>-în</i>	1,9	9
<i>-lîch</i>	23,1	113	<i>-lîch</i>	43,0	197
<i>-haft</i>	2,2	11	<i>-haft</i>	2,4	11
<i>-sam</i>	1,6	8	<i>-sam</i>	0,2	1

Новонімецький період		
суфікс	у %	в абсолютних цифрах
<i>-ig</i>	31,1	114
<i>-isch</i>	18,0	66
<i>-ern</i>	3,0	11
<i>-lich</i>	32,3	118
<i>-haft</i>	1,1	4
<i>-sam</i>	2,5	9

В усіх трьох періодах частотність суфікса *-ig* найвища (63,4, – 48,7 % – 31,1 %). Суфікс *-isc* (*-isch*) значно поступається йому в частотності, хоча у новонімецькому періоді він істотно активізується за рахунок приєднання до іменників іншомовного походження (7,1 % – 1,9 % – 18,0 %) [Зиндер, Строева, 43, 149, 194].

Здійснена нами суцільна вибірка прикметників на *-isc* із «Давньоверхньонімецького словника» Рудольфа Шютцеля (1969) показала, що кількість їх у давньоверхньонімецькій мові більш як удвічі менша, ніж у давньоанглійській.

I. Найчастіше такі прикметники у давньоверхньонімецькій мові є похідними від назв племен і народностей, мешканців міст і географічних назв: *arabiscg* ‘арабський’ (с. 10), *dorig* ‘дорійський’ (с. 32), *egipziscg*, *egyptziscg* ‘єгипетський’ (с. 38), *hebraisc*, (h)*ebreisc*, *ębraisc*, *ebraisc* ‘давньоєврейський; юдейський’ (с. 78), *indiscg* ‘індійський’ [с. 90], *israhelisc* ‘ізраїльський’ (с. 93), *judeisc*, *judæisc*, *judeiscg*, *judi(i)scg* ‘юдейський’ (с. 94), *chriehhiscg* ‘грецький’ (с. 100), *latīnisc* ‘латинський’ (с. 107), *magdalēnisc* ‘магдаланський’ (с. 120), *pazarenisc* ‘назаретський; родом із Назарета’ (с. 135), *ninewetisc* (*ninevisc*) ‘ніневський’ (с. 138), *rūmisc*, *rūmiscg*, *rōmiscg* ‘римський’ (с. 155), *samaritānisc*, *samaritāniscg* ‘самаритянський’ (с. 159), *tīriscg* ‘тирський’ (с. 194), *trojāniscg* ‘троянський’ (с. 198), *walascg*, *walescg* ‘романський (валахський)’ < *wal(a)h m* ‘Romane’ (с. 220).

Сюди ж приєднуються прикметники *heitnisc* ‘поганський’ (с. 78) і *diutiscg*, *dūtiscg* спочатку ‘народний’ (як означення іменника ‘мова’) < *deot* ‘народ’, а потім ‘німецький’. Прикметник *achadēmiscg* (с. 3) ‘академічний’ (‘академський’) також треба віднести до цієї

групи, адже він утворився від назви місцевості поблизу Афін, де навчав своїх учнів Платон.

II. Від іменників-апелативів із просторовим значенням були утворені: *irdisc* ‘земний’ (с. 92), *himilisc* ‘небесний’ (с. 83), *heimisc* ‘рідний, вітчизняний’ (с. 79).

III. Кілька прикметників утворилися від назв живих істот: *kindisc* (*kindiscg*, *chindisc*, *chindiscg*) ‘дитячий’ (с. 97), ? *licmisc* ‘тілесний’ (с. 112).

IV. Один прикметник є похідним від іменника з часовим значенням: *lenziscg*, *lenzesg* ‘весняний’ < *lenzo m* ‘весна’.

V. Прикметник *pruttiscg* ‘жахливий, страшний, який вселяє жах’, утворений від іменника *brut(t)I*, *prut(t)i* ‘жах, переляк’, можна зарахувати до таких, які згодом виникали від іменників зі значенням ‘якість / властивість, душевний стан людини’.

Про низьку частотність прикметникових утворень на *-isch* (< *-isc*) у середньовісній німецькій мові свідчить здійснений нами аналіз «Пісні про нібелунгів» (*Das Nibelungenlied*), пам’ятки писемності середньовісній німецькій мові, з метою виявлення прикметникових утворень із суфіксом *-isch* (< *-isc*). Він підтверджує дані, отримані Л. Р. Зіндер і Т. В. Строевою (див. вище). У 2379 чотирядкових строфах цієї поеми нам вдалося знайти лише три такі прикметники: *arâ-bisch* ‘аравійський, арабський’, *tiutsch* ‘німецький’ та *hiunisch* ‘гунський’: *Die arâbischen sîden wîz alsô der snê* [N 362(1)] – ‘аравійський шовк білий, як сніг’; *arâbischen golde* [N 366 (1)] ‘золотом аравійським’; *von arâbischen sîden* [N 1825 (3)] ‘по шовку аравійському’; *von den tiuschen gesteren* [N 1354 (4)] ‘Німецьким гостям’; *von hiunischen landen* [N 1180 (4)] ‘з гунської землі’; *in daz hiunische lant* [N 1712 (4)] ‘у гунську землю’.

У решті випадків значення ‘походження, належності’, притаманне суфіксу *-isch*, передається у «Пісні про нібелунгів» за допомогою родового належності:

Der künic von Bûrgonden kladete sînen tôt [N 992 (1)] – ‘король бургундський оплакав його смерть’;

Willekomen Gunther uzer Bûrgonden lant [N 2362 (4)] ‘Ласкаво просимо, Гунтере, правителю бургундської землі’;

Wir enkomen nimmer widere in der *Burgonden lant* [N 1587 (4)]
‘Ми ніколи не повернемося в землю бургундів’;

Dô sprach der *künic von Rîne* [N 859 (1)] ‘Сказав володар рейнський’;

Der *künec von Tenemarke* [N 298 (1)] ‘король данців / данський король’;

Îrinc von Tenemarken [N 2037 (1)] ‘Ірінг данський / з Данії’;

Irnfrit von Düringen [N 1345 (3)] ‘Ірнфрід тюрінгський / з Тюрінгії’.

Dô stuont gegen dem winde *Îrinc von Tenelant* [N 2058 (1)] ‘Став проти вітру Ірінг данський / з Данії’;

Ez was Liudeger ûzer *Sahsen lande* [N 140 (1, 2)] ‘це був Людигер, правитель саксонських земель’.

Daz müet in *Sahsen lande* vil manec wætlîchez wîp [N 194 (4)]
‘Сьогодні в Саксонських землях з’явиться багато вдів’;

Der helt von Niederlant [N 214 (2)] ‘нідерландський герой’; in der *Sahsen lant* [N 180 (3)] ‘у володіння саксів / у саксонські володіння’; durch der *Beier lant* [N 1174 (3)] ‘через баварську землю / країну, через країну баварців’; durch *Peyer lant* [N 1295 (1)] ‘т. с.’;

Dô sprach der marcgrâve uzer *Beyer lant* [N 1603 (1)] ‘сказав маркграф, правитель баварської землі / країни’; Von dem *lant ze Kiewen* [N 1340 (1)] ‘з Київської землі’;

Der herzoge Râmune ûzer *Vlâchen lant* [N 1343 (1)] ‘Герцог Рамунг, правитель валахської землі’; und von Spâne *Walther* [N 1756 (3)] ‘і з Вальтером іспанським’; *Botelunges kint* [N 1314 (2)] ‘син Ботлунга’; der *künic von Hiunen lant* [N 1168 (4)] ‘король / володар гунської землі’; *Hiunen spileman* [N 1439 (2)] ‘гунські шпільмани’; von Berne der herre *Dietrich* [N 1726 (3)] ‘Дітріх Бернський’; der helt von Berne [N 2356 (4)] ‘бернський герой’ і т. д.

Аналіз сучасного стану словникового складу німецької мови показав, що у переважній більшості випадків суфікс прикметників *-isch* приєднувався до основ іменників, хоча можливе також виникнення прикметників на базі словосполучень, зокрема а) прийменникових словосполучень: *überirdisch* ‘неземний, надприродний’, *unterirdisch* ‘підземний’, *außereuropäisch* ‘неєвропейський’;

б) сполучення прикметника з іменником: *kleinstädtisch* ‘провінційний, глухий; обивательський, міщанський’ (< *klein Stadt* ‘маленьке (провінційне) містечко’) [див. тж. Степанова 1953, 255].

Моделі словотвору *Adj + -isch* → *Adj* (*linkisch* ‘незграбний, неповороткий, вайлуватий’ < *link adj* ‘лівий’) і *V + -isch* → *Adj* (*mürrisch* ‘буркотливий; понурий, непривітний’ < *mürrig v* ‘ремствувати, бурчати, нарікати (на що-небудь)’, *neckisch adj* ‘завзятий; глузливий; смішний’ < *necken vt* ‘дражнити (кого-н. чим-н., глузувати (з кого-н.))’) малопродуктивні в німецькій мові.

Серед іменників, які є словотвірними прикметників з суфіксом *-isch*, можна виокремити:

1) назви країн: *ägyptisch* ‘египетський’ (< *Ägypten* ‘Єгипет’), *algerisch* ‘алжирський’ (< *Algerien* ‘Алжир’), *argentinisch* ‘аргентинський’ (< *Argentinien* ‘Аргентина’), *armenisch* ‘вірменський’ (< *Armenien* ‘Вірменія’), *flandrisch* ‘фландрський’ (< *Flandern* ‘Фландрія’), *ghanaisch* ‘ганський’ (< *Ghana* ‘Гана’), *guineisch* ‘гвінейський’ (< *Guinea* ‘Гвінея’), *italienisch* ‘італійський’ (< *Italien* ‘Італія’), *kanadisch* ‘канадський’ (< *Kanada* ‘Канада’), *keniaisch* ‘кенійський’ (< *Kenia* ‘Кенія’) та ін.;

2) назви міст: *athenisch* ‘афінський’ (< *Athen* ‘м. Афіни’), *florentinisch* ‘флорентійський’ (< *Florenz* ‘м. Флоренція’), *karthagisch* ‘карфагенський’ (< *Karthago* ‘м. Карфаген’), *mailändisch* ‘міланський’ (< *Mailand* ‘м. Мілан’);

3) назви континентів: *australisch* ‘австралійський’ (< *Australien* ‘Австралія’), *europäisch* ‘європейський’ (< *Europa* ‘Європа’);

4) назви морів, океанів: *pazifisch* ‘тихоокеанський’ (< *Pazifik* ‘Тихий океан’), *atlantisch* ‘атлантичний’ (< *Atlantik* ‘Атлантичний океан’);

5) назви гірських масивів: *kaukasisch* ‘кавказький’ (< *Kaukasus* ‘Кавказ, Кавказькі гори’), *pyrenäisch* ‘піренейський’ (< *Pyrenäen* ‘Піренеї (гори)'), *altaisch* ‘алтайський’ (< *Altai* ‘Алтай, Алтайські гори’), *apenninisch* ‘апенінський’ (< *Apennin* ‘Апеніни (гори)'), *karpatisch* ‘карпатський’ (< *Karpaten* ‘Карпати, Карпатські гори’);

6) назви річок: *rheinisch* ‘рейнський’ (< *Rhein* ‘р. Рейн’);

7) апелятиви з просторовим значенням: *ausländisch* ‘іноземний, зарубіжний, закордонний’ (< *Ausland* ‘зарубіжні країни,

закордон'), *festländisch* 'континентальний, материковий' (< Festland 'материк, континент, суша'), *hochländisch* 'нагірний, гірський' (< Hochland 'нагір'я, плоскогір'я; гірська країна'), *höllisch* 'пекельний, диявольський, страшний' (< Hölle 'пекло'), *infernalisch* 'пекельний' (< Inferno 'пекло'), *inländisch* 'вітчизняний, внутрішній; місцевий; тубільний' (< Inland 'рідна країна, своя країна'), *kosmisch* 'космічний, світовий' (< Kosmos 'космос, всесвіт'), *nordisch* 'північний' (< Nord 'північ'), *ozeanisch* 'океанський' (< Ozean 'океан'), *städtisch* 'міський' (< Stadt 'місто'), *überseeisch* 'заокеанський, заморський, трансатлантичний' (< Übersee *f* 'заокеанські (трансатлантичні) країни'), *unterländisch* 'низовинний, низинний' (< Unterland *n* 'низовина, низ(ов)инна місцевість'), *vaterländisch* 'вітчизняний' (< Vaterland 'вітчизна, батьківщина'), *vulkanisch* 'вулканічний' (< Vulkan *m* 'вулкан') і т. ін.;

8) власні імена: *archimedisch* 'архімедів(ський)' (< Archimedes 'Архімед'), *aristotelisch* 'аристотелівський' (< Aristoteles 'Аристотель'), *faustisch* 'фаустівський' (< Faust 'Фауст'), *herkulisch* 'геркулесівський, геркулесовий', напр. *herkulische Kräfte* 'геркулесівська сила' (< Herkules *mif.* 'Геркулес'), *herostratisch* 'геростратів(ський)' (< Herostrat 'Герострат'), *homerisch* 'гомерівський; гомеричний', напр. *homerisches Gelächter* 'гомеричний сміх' (< Homer 'Гомер'), *kantisch* 'кантивський' (< Kant 'Кант'), *lutherisch* 'лютеранський' (< Luther 'Лютер') тощо;

9) назви тварин: *hündisch* 'собачий; холопський, улесливий' (< Hund *m* 'собака'), *säuisch* 'свинський, брудний' (< Sau *f* 'свиня', *розм.* 'нечепура'), *schweinish* *розм.* 'свинський (про поведінку)' (< Schwein *n* 'свиня'), *tierisch* 'тваринний; звірячий' (напр. *tierischer Haß* 'звіряча ненависть'), 'звірячий, жорстокий', напр. *ein tierischer Mord* 'звіряче вбивство' (< Tier *n* 'тварина, звір'), *viehisch* 'тваринячий, скотинячий' (< Vieh *n* 'худоба, скотина'), *wölfisch* 'вовчий'; 'ненажерливий' (< Wolf *m* 'вовк'); прикметники, утворені від назв тварин, мають відтінок значення 'притаманний певному виду тварин';

10) назви осіб: *agratisch* 'аграрний, земельний' (< Agrarier *m* 'аграрій, великий землевласник'), *akrobatisch* 'акробатичний'

(< Akrobat *m* ‘акробат’), *anarchistisch* ‘анархістський’ (< Anarchist *m* ‘анархіст’), *anreißerisch* ‘крикливий; рекламний’ (< Anreißer *m* ‘нав’язливий / невідчепний рекламист’), *aufhetzerisch* ‘підбурювальний’ (< Aufhetzer ‘підбурювач’), *auführerisch* ‘бунтівний, заколотний’ (< Auführer *m* ‘заколотник, бунтівник’), *aufschneiderisch* ‘хвалькуватий, брехливий’ (< Aufschneider *m* ‘хвалько, брехун’), *banaisisch* ‘обивательський, неуцький’ (< Banause *m* ‘обиватель, неук’), *barbarisch* ‘варварський, дикий’ (< Barbar *m* ‘варвар, дикун’), *bäuerisch* *розм.* ‘селянський, мужицький, неотесаний, грубий’ (< Bauer *m* ‘селянин’), *dörflich* ‘сільський, селянський’ (< Dörfler *m* ‘сільський мешканець’), *draufgängerisch* ‘нерозважливо хоробрий; наполегливий; хвацький’ (< Draufgänger *m* ‘шибайголова, сміливець; хват, зух’), *eigenbrötlerisch* ‘оригінальний, своєрідний, дивакуватий’ (< Eigenbrötler *m* ‘дивак’), *einsiedlerisch* ‘самітницький’ (< Einsiedler *m* ‘самітник, анахорет’), *freidenkerisch* ‘вільнодумний’ (< Freidenker *m* ‘вільнодум(ець)’), *frevlerisch* ‘злочинний, зухвалий, нахабний’ (< Frevler *m* ‘злочинець, лиходій’), *gärtnerisch* ‘садівничий, садівницький; городницький’ (< Gärtner *m* ‘садівник; садовод; городник’), *götzdienerisch* ‘ідолопоклонницький’ (< Götzdiener *m* ‘ідолопоклонник’).

Особливо багато таких прикметників утворено від найменувань осіб на *-er*: *grüblerisch* ‘мрійливий’ < Grübler *m* ‘мрійник’, *heuchlerisch* ‘лицемірний, святенницький’ < Heuchler *m* ‘лицемір’, *ketzerisch* ‘єретичний’ < Ketzer *m* ‘єретик’, *kriegerisch* ‘войовничий, бойовий; військовий’ < Krieger *m* ‘воїн, боєць’, *künstlerisch* ‘художній; артистичний’ < Künstler *m* ‘художник, артист’, *lügnerisch* ‘брехливий’ < Lügner *m* ‘брехун’, *machthaberisch* ‘владний, деспотичний’ < Machthaber *m* ‘володар, владар, повелитель’, *malerisch* ‘живописний, мальовничий’ < Maler *m* ‘художник, живописець’ та ін.;

11) іменники на позначення ‘якості / властивості / душевного стану_людини; утворені від них прикметники мають значення ‘який має цю якість / властивість / душевний стан: *abergläubisch* ‘забобонний, марновірний’ < Aberglaube *m* ‘забобон, марновірство’, *argwöhnisch* ‘підозрілий, недовірливий’ < Argwohn *m* ‘підозра, недовіра’, *heimtückisch* ‘підступний; віроломний,

зрадницький' < Heimtücke *f* 'підступність, затаєна злість; віроломність', majestätisch 'величний' < Majestät *f* 'велич, величність', mikrologisch 'дріб'язковий' (про людину) < Mikrologie *f* 'дріб'язковість, буквоїдство, педантизм', melancholisch 'меланхолійний' < Melancholie *f* 'меланхолия, смуток, туга', mißtrauisch 'недовірливий' < Mißtrauen *n* 'недовіра, недовірливість', neidisch 'заздрісний' < Neid *m* 'заздрість', rechthaberisch 'непоступливий, який не терпить заперечень; норовливий' < Rechthaberei *f* 'непоступливість, норовливість' та ін.

У новонімецький період суфікс *-isch* був особливо продуктивним під час утворення прикметників від запозичених основ, зокрема від

а) абстрактних іменників: analogisch 'аналогічний, схожий' < Analogie *f* 'аналогія, схожість', anarchisch 'анархічний' < Anarchie *f* 'анархія', aphoristisch 'афористичний' < Aphorismus *m* 'афоризм', despotisch 'деспотичний' < Despotie *f* 'деспотія, деспотизм', dogmatisch 'догматичний' < Dogma *n* 'догмат'; 'догма', dynastisch 'династичний' < Dynastie *f* 'династія', epidemisch 'епідемічний' < Epidemie *f* 'епідемія', ideologisch 'ідеологічний' < Ideologie *f* 'ідеологія', monografisch 'монографічний' < Monographie *f* 'монографія' і т. д.;

б) назв наук, течій тощо: akustisch 'акустичний' < Akustik *f* 'акустика', algebraisch 'алгебраїчний' < Algebra *f* 'алгебра', anatomisch 'анатомічний' < Anatomie *f* 'анатомія', anthropologisch 'антропологічний' < Anthropologie *f* 'антропологія', astronomisch 'астрономічний' < Astronomie *f* 'астрономія', bakteriologisch 'бактеріологічний' < Bakteriologie *f* 'бактеріологія', biochemisch 'біохімічний' < Biochemie *f* 'біохімія', biologisch 'біологічний' < Biologie *f* 'біологія', botanisch 'ботанічний' < Botanik *f* 'ботаніка', genetisch 'генетичний' < Genetik *f* 'генетика', geologisch 'геологічний' < Geologie *f* 'геологія' і т. д.;

в) наукових термінів: atavistisch 'атавістичний' < Atavismus *m* 'атавізм', autognostisch *філос.* 'автогностичний' < Autognosie *f* *філос.* 'автогносія, самопізнання', azotisch 'азотний' < Azot(e) 'азот', binomisch *мат.* 'двочленний' < Binom *n* *мат.* 'біном', dialektisch *філос.* 'діалектичний' < Dialektik *f* *філос.* 'діалектика', etymologisch

‘етимологічний’ < *Etymologie f* ‘етимологія’, *homonymisch lінгв.*
‘омонімічний’ < *Homonym n лінгв.* ‘омонім’, *lethargisch мед.* ‘ле-
таргічний’ < *Lethargie f мед.* ‘летаргія’, *neurasthenisch мед.* ‘не-
врастенічний’ < *Neurasthenie f мед.* ‘неврастенія’, *polynomisch*
mat. ‘поліномний’ < *Polynom n mat.* ‘поліном’ та ін.

4. Суфікс *-sk-* у фризській мові

У наукових виданнях, які публікувалися в Україні і колишньо-
му Радянському Союзі, дані про словотвір фризської мови і зокре-
ма про суфікс *-sk-* доволі бідні. Так, у монографії Ю. О. Жлуктенка
і О. В. Двухжилова «Фризська мова» (1984) знаходимо інформацію
про найпоширеніші суфікси прикметників, серед них і про суфікс
-sk: *grutsk* ‘гордий’, *stedsk* ‘міський’, *Frysk* ‘фризський’ [Жлуктен-
ко, Двухжилов, 162].

Унаслідок здійсненого нами дослідження лексичного складу
фризської мови на матеріалі тлумачного словника фризської мови та
перекладного словника «*Frysk Wurdboek: frysk-nederlânsk*» (1985)
нам вдалося встановити таке.

У сучасній фризській мові суфікс *-sk* продовжує залишатися жи-
вим і дуже продуктивним. За його допомогою утворюються голо-
вним чином прикметники і прислівники:

moarnsk adj ‘ранковий; вранішній’ < *moarn* ‘ранок’;

helsk 1. *adj* ‘пекельний; жахливий’ < *hel* ‘пекло’;

2. *adv* ‘пекельно, жахливо’;

boersk 1. *adj* ‘селянський’; 2. *adv* ‘по-селянському’ < *boer s.* ‘се-
лянин’.

У словотворі за допомогою суфікса *-sk* твірними основами є як
питомі, так і запозичені слова:

bernsk ‘дитячий’ < *bern* ‘дитина, дитя’;

ensyklopedysk ‘енциклопедичний’ від запозичення з грецької,
яке прийшло через посередництво французької мови, *fotografysk*
‘фотографічний’ від запозичення з англійської мови *fotografy*
‘фотографія’, *fonologysk* ‘фонологічний’ від запозичення з фран-
цузької мови *fonology* ‘фонологія’, *akrobatysk* ‘акробатичний’
< *akrobaat* ‘акробат’ (запозичено з французької мови) і т. д.

У переважній більшості випадків словотвірною основою прикметників, утворених за допомогою суфікса *-sk*, є іменники: *doarpsk* ‘сільський, селянський’ < *dorp* ‘село’, *steatsk* ‘державний’ < *steat* ‘державна’, *útlânsk* ‘закордонний, іноземний’ < *utlân* ‘закордонні країни, закордон’ тощо. Ми виявили також невелику групу прикметників, утворених шляхом приєднання *-sk* до дієслівної основи: *bytsk* ‘колючий, ущипливий’ < *bite v* ‘кусати’ (хоча є також іменник *byt* ‘укус, місце укусу’), *dweepsk* ‘мрійливий, схильний (по)мріяти’ < *dweerje v* ‘мріяти’, *fleansk / fluensk / fleonsk / fliensk / fliemsk* ‘удавано дружній, улесливий’ < запозичення з нідерландської мови *flemen v* ‘лестити, улещувати’, *glûpsk adj* ‘лицемірний, фальшивий, не відкритий, нещирий’ < *glupe v* ‘лицемірно, нещиро, злодійкувато дивитися’, *griemsk* ‘(про дорогу) брудний (як результат відлиги)’ < *grieme v* ‘бруднити, забруднювати’, *ytsk* ‘який має добрий апетит’ < *ite v* ‘їсти’, *klomsk / klûmsk* ‘зимний, холодний (про погоду)’ < *klomje v* ‘мерзнути, мерзти’, *motsk* ‘мрячний, хмарний, сирий, вологий’ < II *motsje v* ‘мрячити’ (пор. *motsk waar* ‘сира, волога погода’), *nypsk* ‘ображений, якого допекли до живого’ < *nipe v* ‘щипати, ущипнути; *перен.* мучити’, *skobsk* ‘ненажерливий; ненажерний’ < III *skobje v* ‘жадібно, пожадливо їсти’, *skrousk* ‘тремтячий, холодний, студений’ (пор. *skrowske berntsjes* ‘тремтячі діти’), *skrousk waar* ‘(дуже) холодна / студена погода’ < *skrouskje v* ‘тремтіти (від холоду)’, *slynsk* ‘ласий’ < *sline v* ‘таємно ласувати’, *wensk* ‘прив’язаний душею (особливо до оселі); пов’язаний дружбою’ < *wenne v* ‘звикати; привчати(ся)’, *stymisk adj* ‘безмовний, мовчазний через упертість’ < I *stymje v* ‘дуться / сердитися, не хотіти розмовляти через упертість’.

Нам вдалося виявити два випадки утворення прикметників із суфіксом *-sk* від вигуків. Це *dealekaters(k)* ‘гаспидський, диявольський’ < *dealekater interj.* ‘чорт його бери’, *fergémysk* ‘страшний, жахливий’ < *fergeemje = fergemy interj.* ‘лайливе слово’.

Розгляньмо детальніше семантику словотвірної основи.

I. Велика група прикметників утворилася від іменників із просторовим значенням. З-поміж них можна виокремити дві групи: до першої входять апелятиви, а до другої – власні назви.

1) Наведімо приклади з першої групи: ‘binlân s. ‘земля, захищена дамбою’ > ‘binlânsk *adj* ‘розташований поблизу ділянки землі, захищеної дамбою’, binnenlân s. it ‘внутрішні райони країни; батьківщина, рідні місця’ > ‘binnenlânsk *adj* ‘внутрішній; тубільний, місцевий’, borpegrûn ‘верхній шар землі’ > borpegrûnsk *adj* ‘наземний’, ‘eilân s. it ‘острів’ > eilânsk *adj* ‘острівний’, faderlân s. it ‘вітчизна, батьківщина’ > faderlânsk *adj* ‘вітчизняний, рідний’, heechlân s. it ‘гірська країна, нагір’я’ > heechlânsk *adj* ‘нагірний’, heitelan s. ‘вітчизна, батьківщина’ > heitelânsk *adj* ‘вітчизняний, рідний, патріотичний’, ierde s. de ‘земля; земна куля’ > ierds *adj* ‘земний’, Leechlân s. it ‘ни(зо)вина’ > Leechlânsk *adj* ‘низ(ов)инний, розташований у ни(зов)ині’, oseaan s. de ‘океан’ > oseyansk *adj* ‘океанський; океанічний’, ûnderwrâld s. de *miѳ.* ‘пекло’ > ûnderwrâldsk *adj* ‘пекельний’, wrâld s. de ‘світ; всесвіт’ > wrâlds(k) *adj* ‘світський’ (напр. wrâlds libje ‘світське життя’, wrâldsk skatten ‘скарби всесвіту’).

2) Прикметники, утворені від власних назв, можна проілюструвати такими прикладами: Belgysc ‘бельгійський’, Europeesk *adj* ‘європейський’, Naachsk *adj* ‘гаазький’, Kanadeesk ‘канадський’, Limburchsk ‘лімбурзький’ (< Limburch ‘Лімбург’ (нідерландська і бельгійська провінції), Skandinavysk ‘скандинавський’, Drintsk ‘дрентський’ (Дрент – провінція в Нідерландах), Geldersk ‘хелдерландський, з провінції Хелдерланд’, seelânsk ‘зееландський, з провінції Зееланд’ та ін.

II. Другу велику групу словотвірних основ прикметників із суфіксом *-sk* складають іменники-назви країн, націй, у результаті сполучення з якими утворюються найменування відповідних мов (або діалектів).

До того ж такі прикметники у фризській мові субстантивуються і можуть уживатися також як іменники: Deen ‘данець’ > Deensk *adj* ‘данський’ → s. it ‘данська мова’, Fries s. de ‘фрисландець, фриз’ > Frysk *adj* ‘фризський’ → s. it ‘фризька мова’, Germaan ‘германець’ > Germaansk *adj* ‘германський’ → s. it ‘германська мова’, Gryk s. de ‘грек’ > Gryksk *adj* ‘грецький’ → s. it ‘грецька мова’, Hongaar s. de ‘угорець’ > Hongaarsk *adj* ‘угорський’ → s. it ‘угорська мова’,

Ier s. de ‘ірландець’ > Iersk *adj* ‘ірландський’ → s. it ‘ірландська мова’, Ingelân ‘Англія’ > Ingelsk *adj* ‘англійський’ → s. it ‘англійська мова’, Ingweoan ‘інгвеон’ > Ingweoansk *adj* ‘інгвеонський’ → s. it ‘інгвеонська мова’, Israelyt ‘єврей, іудей’ > Israëlitysk *adj* ‘єврейський, іудейський’, Nederlân s. it ‘Нідерланди’ > Nederlânsk *adj* ‘нідерландський’ → s. it ‘нідерландська мова’, Noar s.de ‘норвежець’ > Noarsk *adj* ‘норвезький’ → s. it ‘норвезька мова’, Poal s.de ‘поляк’ > Poalsk *adj* ‘польський’ → s. it ‘польська мова’, Rus s. ‘росіянин’ > Russysk *adj* ‘російський’ → s. it ‘російська мова’, Saks s. de ‘сакс(онець)’ > Saksysk ‘саксонський’ → s. it ‘саксонська мова’, Sinees s. de ‘китаєць’ > Sineesk *adj* ‘китайський’ → s. it ‘китайська мова’, skot s. de ‘шотландець’ > skotsk *adj* ‘шотландський’ → s. it ‘шотландська мова’, sudafrikaan s. de ‘бур’ > sudafrikaansk *adj* ‘бурський’ → s. it ‘бурська мова’, Sweed s. de ‘швед’ > sweedsk *adj* ‘шведський’ → s. it ‘шведська мова’, Switser s. de ‘швейцарець’ > switsersk *adj* ‘швейцарський’, Turk s. de ‘турок’ > Turksk *adj* ‘турецький’ → s. it ‘турецька мова’, Waal s. de ‘валлон’ > Waalsk *adj* ‘валлонський’ → s. it ‘валлонська мова’.

III. Третю групу формують іменники на позначення часу: dei s. de ‘день’ > deisk *adj* ‘щоденний; повсякденний, буденний’, oerdei ‘полудень, пообідній час’ > oerdeisk *adj* ‘полуденний’, foartiid s. de ‘доісторичне минуле’ > foartiidsk *adj* ‘доісторичний, колишній’, middel ieu ‘середній вік’ > middelieusk *adj* ‘середньовічний’, tuskentiid s. de ‘проміжок часу’ > tuskentiidsk *adj* ‘проміжний’, doetiid s. de ‘минулий час’ > doetiidsk *adj* ‘тодішній, тогочасний’.

До цієї групи можна приєднати випадки, в яких прикметник на *-sk* утворюється в результаті оформлення ним словосполучення: alle dei ‘увесь день’ > alledeisk *adj* ‘повсякденний, щоденний’, âld ieu ‘старий вік’ > âldieusk *adj* ‘колишній’, âld wrâld ‘старий світ’ > âldwrâldsk *adj* ‘старомодний, старозавітний; із далекого минулого’, eigen tiid ‘той самий час’ > eigentiidsk *adj* ‘сучасний’, foar oarloch ‘до війни’ > foaroarlochsk ‘довоєнний’, nei oarloch ‘після війни’ > nei-oarlochsk *adj* ‘повоєнний’, njogettjinde ieu ‘дев’ятнадцяте століття’ > njogettjinde-ieusk *adj* ‘який належить до / стосується дев’ятнадцятого століття’, oer jier ‘цілий рік’ > oerjiersk

adj ‘цілорічний’, *tsien dei* ‘десять днів’ > *tsiendeisk adj* ‘десятиденний’.

До цієї ж групи належать іменники, що є

а) назвами днів тижня: *snein* ‘неділя’ > *sneinsk adj* ‘недільний’, *sneon s. de* ‘субота’ > *sneonsk adj* ‘суботний’;

б) назвами пір року: *simmer* ‘літо’ > *simmersk* ‘літній’ (*simmerske dei* ‘літній день’), *winter s. de* ‘зима’ > *wintersk adj* ‘зимовий’ (*De winterske rêst* ‘зимовий відпочинок’), *neisimmer s. de* ‘бабине літо, кінець літа’ > *neisimmersk* ‘який належить до бабиного літа / кінця літа’. Проте іменник *hjerst* ‘осінь’ утворює прикметник зі значенням ‘осінній’ не з суфіксом *-sk*, а з суфіксом *-ich*: *hjerstich*;

в) назвами частин дня: *moarn s. de* ‘ранок’ > *moarnsk adj* ‘вранішній, ранковий’; паралельно з ним вживається прикметник із суфіксом *-ich*: *moarnich*, а іменник *nacht* ‘ніч’ приєднує суфікс *-lik*: *nachtlik* ‘нічний’.

г) назвами місяців: *april s. de* ‘квітень’ > *aprilsk adj* ‘квітневий’; *maart s. de* ‘березень’ > *maartsk adj* ‘березневий’.

IV. До четвертої групи іменників, які є твірними основами прикметників із суфіксом *-sk*, входять назви осіб: *âlde s. de* ‘старий, дід’, ‘стара, баба’ > *âldsk adj* ‘старий; несвіжий; застарілий’, *barbaar s. de* ‘варвар’ > *barbaarsk* ‘варварський’, *bern* ‘дитя, дитина’ > *bernsk adj* ‘дитячий’, *перен.* ‘старечий’, *boer s. de* ‘селянин’ > *boersk adj* ‘селянський’, *deade s. de* ‘покійник’ > *deadsk adj* ‘мертвий’, *frou s. de* ‘жінка’ > *frousk adj* ‘жіночий’, *freon s. de* ‘друг’ > *freonsk adj* ‘дружній’, *heiden s. de* ‘поганин’ > *heidens(k)* ‘поганський’, *hugenoat s. de* ‘гугенот’ > *hugenoatsk adj* ‘гугенотський’, *раар* ‘католик; папіст’ > *раарsk adj* ‘католицький, папістський’, *patriot s. de* ‘патріот’ > *patriotsk adj* ‘патріотичний’, *rebel s. de* ‘заколотник, бунтівник’ > *rebelsk adj* ‘заколотний; бунтівницький’, *skarlún s. de* ‘шахрай, шельма’ > *skarlúnsk adj* ‘хитрий, лукавий, шахрайський’, *skelm s. de* ‘шельма, шахрай’ > *skelmsk adj* ‘хитрий, лукавий, шахрайський’, *slaaf s. de* ‘раб’ > *slaafsk adj* ‘рабський’, *toerist* ‘турист’ > *toeristysk adj* ‘туристичний’.

V. Окрему групу прикметників на *-sk* складають такі, які утворилися від імен реальних історичних осіб. Утворені у такий спосіб

прикметники мають значення ‘який відноситься до, який є прихильником теорії, поглядів тощо’: gregoriaansk ‘грегоріанський’ (< Gregorius); Hegeliaansk ‘гегельянський’, homearysk ‘гомеричний’, Juliaansk ‘юліанський’, kalmyaansk ‘кальміанський’ (< Kalma), Kantiaansk *adj* ‘кантіанський’ (< Kant); luthersk *adj* ‘лютеранський’ (< Luther), napoleonsk ‘наполеонівський’, pytagoreysk / pytagoarysk ‘піфагорійський’ та ін.

VI. Аналізований суфікс прикметників *-sk* у фризській мові приєднується до іменників як із конкретною, так і з абстрактною семантикою.

Наведемо приклади словотвірної основи з конкретною семантикою: bit II s. it ‘мундштук; вудила’ > bitsk *adj* ‘гострий, різкий, непривітний’, boal s. de ‘кат; *перен.* мучитель, жорстока людина’ > boalsk *adj* ‘жорстокий’, falle s. de ‘западня, пастка, капкан’ > falsk *adj* ‘неправильний / хибний; фальшивий, лукавий, підступний’, fret II s. de ‘їжа, страва’ > fretsk *adj* ‘який любить поїсти; дуже голодний’; *нідерл.* haan ‘півень’ > haansk *adj* ‘гарячий / запальний; сердитий, роздратований’ [WFWFT 8, 73], hagel s. de ‘град’ > hagsk(k) *adj* ‘несамовитий, скажений’, heak s. de ‘гак, гачок; косинець’ > heaks(k) *adj* ‘прямовисний, перпендикулярний’, hiem s. it ‘двір, ділянка землі (біля будинку)’ > hiemsk *adj* ‘звиклий домовати / сидіти вдома; звичний, звиклий’; hûn s. de ‘собака’ > hûnsk *adj* ‘грубий, неотесаний’, kliem s. it ‘мастило, мазь’ > kliemsk *adj* ‘клейкий, липкий; глевкий (про хліб)’, kûgel s. de ‘куля, ядро; *розм.* снаряд’ > kûgelsk *adj* ‘сердитий, злий’; ‘шалений / скажений’, lum ‘настрій; каприз, примха’ > lumsk *adj* ‘капризний; мінливий, непостійний’ (*нор.* lumje v ‘міняти(ся), змінювати(ся)’), його синонімом є також прикметник з суфіксом *-ich* lumich (lumich waar ‘мінлива погода’; In lumige keardel ‘капризний / примхливий хлопець / парубок’), rip s. de ‘тіпун’ (*хвороба nmaxiv*) > ripsk *adj* ‘млявий / слабкий; не зовсім здоровий’, praat s. it ‘розмова, бесіда; балаканина’ > praatsk *adj* ‘балакучий; говіркий; язикатий’, priem s. de ‘в’язальна спиця’ > priemsk I *adj* ‘гострий, уїдливій’, skeet s. de ‘вітер’ > skeetsk *adj* ‘уїдливій, дошкульний, насмішкуватий’, skom s. it ‘піна’ > skomsk *adj* ‘трохи пінявий’, snau s. de ‘окрик, уїдливе / гостре висловлю-

вання' > *snausk adj* 'різкий, уїдлиий; дошкульний, єхидний', *grau s. de* 'грубий / різкий окрик' > *grausk adj* 'грубий' (*grausk en snausk* 'грубий і різкий'), *sneed s. de* 'лезо, вістря' > *sneedsk adj* 'гострий, різкий, уїдлиий', *spot s. de* 'насмішка' > *spotsk adj* 'насмішкуватий', *stoarm* 'шторм, буря' > *stoarms(k) adj* 'надзвичайно поганий' (*stoarms(k)e frjemd, mål, gaar* 'поганий іноземець, модель / зразок' (*Dy starms(k)e bern!* 'огидні / погані, вередливі, надокучливі діти'), пор. *stoarmich adj* 'буряний, бурхливий'; *wurwar s. de* 'дурниця, нісенітниця' > *wurwarsk adj* 'трохи недужий; не зовсім гаразд'.

VII. Як приклади прикметників із словотвірною основою з абстрактною семантикою назвімо *grime s. de* 'гнів, лють' > *grumsk adj* 'гнівний, лютий; сердитий, непривітний', *haat s. de* 'ненависть' > *haatsk adj* 'злопам'ятний' (пор. *haatlik adj* 'ненависний; дошкульний, різкий'), *nju s. de & it* 'задоволення, радість' > *njusk adj* 'радісний', *pronk s. de* 'виблискування / блиск; краса; пишність, показна розкіш, пишнота, парадність' > *pronksk adj* 'пишний, показний; марнославний, хвалькуватий'.

VIII. У фризькій мові суфікс *-sk* надзвичайно продуктивний у сфері термінологічної і книжної лексики. Приєднуючись до таких іменників, він утворює прикметники зі значенням 'який має відношення до словотвірної основи'. З-поміж таких іменників можна виокремити:

1) назви наук: *akoestyk s. de* 'акустика' > *akoestysk adj* 'акустичний', *algebra s. de* 'алгебра' > *algebraysk adj* 'алгебраїчний', *anatomy s. de* 'анатомія' > *anatomysk adj* 'анатомічний', *argeology s. de* 'археологія' > *argeologysk adj* 'археологічний', *astronomy s. de* 'астрономія' > *astronomysk adj* 'астрономічний', *bakteriology s. de* (1948) 'бактеріологія' > *bakteriologysk adj* 'бактеріологічний', *biology s. de* 'біологія' > *biologysk adj* 'біологічний', *botany s. de* 'ботаніка' > *botanysk adj* 'ботанічний', *ekonomy s. de* 'економіка' > *ekonomysk adj* 'економічний', *estetik s. de* 'естетика' > *estetysk adj* 'естетичний', *etnografy s. de* 'етнографія' > *etnografysk adj* 'етнографічний', *filology s. de* (1926) 'філологія' > *filologysk adj* (1952) 'філологічний', *filosofy s. de* 'філософія' > *filosofysk adj* 'філософський', *fysika s. de* 'фізика' > *fysysk adj* 'фізичний', *fonology s. de*

‘фонологія’ > *fonologysk adj* ‘фонологічний’, *gemy s. de* ‘хімія’ > *gemysk adj* ‘хімічний’, *geografy s. de* ‘географія’ > *geografysk adj* ‘географічний’, *geology s. de* ‘геологія’ > *geologysk adj* ‘геологічний’, *hydrografy s. de* (1952) ‘гідрографія’ > *hydrografysk adj* (1952) ‘гідрографічний’, *leksikology s. de* ‘лексикологія’ > *leksikologysk adj* ‘лексикологічний’, *leksikografy s. de* ‘лексикографія’ > *leksikografysk adj* ‘лексикографічний’, *meteorology s. de* ‘метеорологія’ > *meteorologysk adj* ‘метеорологічний’, *pedagogy(k) s. de* ‘педагогіка’ > *pedagogysk adj* ‘педагогічний’, *sosjology s. de* ‘соціологія’ > *sosjologysk adj* ‘соціологічний’, *topografy s. de* ‘топографія’ > *topografysk adj* ‘топографічний’ та ін.;

2) термінологічні назви: *allegory s. de* ‘алегорія’ > *allegoarysk adj* ‘алегоричний’, *atmosfeer s. de* ‘атмосфера’ > *atmosfearysk adj* ‘атмосферний’, *base s. de* *xim.* ‘луг, базис’ > *basysk adj* *xim.* ‘базисний’, *hyperboal s. de* (1952) ‘гіпербола’ > *hyperboalysk adj* (1952) ‘гіперболічний’, *hystery s. de* ‘істерія’ > *hystearysk adj* ‘істеричний’, *kalory s. de* ‘калорія’ > *kaloarysk adj* ‘калорійний’, *metafoar s. de* ‘метафора’ > *metafoarysk adj* ‘метафоричний’, *metonymy s. de* ‘метонімія’ > *metonymysk adj* ‘метонімічний’, *paraboal s. de* *mat.* ‘парабола’ > *paraboalysk adj* ‘параболічний’, *sfeer s. de* ‘сфера’ > *sfearysk adj* ‘сферичний’, *symboal s. it* ‘символ’ > *symboalysk adj* ‘символічний’;

3) найменування осіб, які працюють у сфері певної науки або мають відношення до певної течії або роду діяльності: *alchemist s. de* ‘алхімік’ > *alchemistysk adj* ‘пов’язаний з / який захоплюється алхімією’, *ateïst s. de* (1922) ‘атеїст’ > *ateïstysk adj* ‘атеїстичний’, *despoat s. de* ‘деспот’ > *despoatysk adj* ‘деспотичний’, *egoïst s. de* ‘егоїст’ > *egoïstysk adj* ‘егоїстичний’, *ekspresjonist s. de* ‘експресіоніст’ > *ekspresjonistysk adj* ‘експресіоністський’, *ekstremist s. de* ‘екстреміст’ > *ekstremistysk adj* ‘екстремістський’, *fantast s. de* ‘фантаст; фантазер’ > *fantastysk adj* ‘фантастичний; схильний фантазувати’, *farmaseut s. de* ‘фармацевт’ > *farmaseutysk adj* ‘фармацевтичний’, *federalist s. de* ‘федераліст’ > *federalistysk adj* ‘федералістський’, *humanist s. de* ‘гуманіст’ > *humanistysk adj* ‘гуманістичний’, *idealist s. de* ‘ідеаліст’ > *idealistysk adj* ‘ідеалістичний’;

kommunist s. de ‘комуніст’ > kommunistysk *adj* ‘комуністичний’, materialist s. de ‘матеріаліст’ > materialistysk *adj* ‘матеріалістичний’, mohammedaan s. de ‘магометанин’ > mohammedaansk *adj* ‘магометанський’, nasjonalist s. de ‘націоналіст’ > nasjonalistysk *adj* ‘націоналістичний’, moralist s. de ‘мораліст’ > moralistysk *adj* ‘моралістський’, optimist s. de ‘оптиміст’ > optimistysk *adj* ‘оптимістичний’, pasifist s. de ‘пацифіст’ > pasifistysk *adj* ‘пацифістський’, pessimist s. de ‘песиміст’ > pessimistysk *adj* ‘песимістичний’, propagandist s. de ‘пропагандист’ > propagandistysk *adj* ‘пропагандистський’, protestant s. de ‘протестант’ > protestantsk *adj* ‘протестантський’, puritein s. de ‘пуританин’ > puriteinsk *adj* ‘пуританський’, sadist s. de ‘садист’ > sadistysk *adj* ‘садистський’, separatist s. de ‘сепаратист’ > separatistysk *adj* ‘сепаратистський’, sjauvinist s. de ‘шовініст’ > sjauvinistysk *adj* ‘шовіністичний’, sosjalist s. de ‘соціаліст’ > sosjalistysk *adj* ‘соціалістичний’.

IX. Невелику групу складають іменники-назви грошових одиниць. Прикметники, утворені від них з допомогою суфікса *-sk*, мають значення ‘який коштує певну суму’: blank (< франц.) s. de ‘бланк, старовинна монета вартістю шість грошей (3 $\frac{3}{4}$ цента)’ > blanksk *adj* ‘який коштує / вартує 1 бланк’, daalder s. de ‘талер’ > daaldersk *adj* ‘який коштує / вартує 1 талер’, sint s. de ‘цент’ > sintersk *adj* ‘який коштує 1 цент’, skelling s. de ‘шилінг’ > skellingsk *adj* ‘який коштує 1 шилінг’, stoater s. de ‘стотер (старовинна монета вартістю 12,5 цента)’ > stoaters(k) *adj* ‘який коштує 1 стотер’, stoer s. de ‘стюйвер’ (нідерландська монета вартістю 5 центів) > stoerts(k) *adj* ‘який коштує 1 стюйвер’, сюди ж: tsienstoertsk *adj* ‘який коштує 10 стюйверів’, fjirdelstoertsk *adj* ‘який коштує три і п’ять десятих стюйвера’.

X. Невелика група прикметників на *-sk* утворилася від іменників зі значенням ‘тканина’. Усі вони мають значення ‘виготовлений з того, на що вказує основа’: duffel s. de & it ‘вовняна байка’ > duffels(k) *adj* ‘з вовняної байки’, lekken s. it ‘сукно’ > lekkens(k) *adj* ‘сукняний’, linnen s. it ‘полотно’ > linnens *adj* ‘полотняний’. Сюди ж треба віднести прикметники, утворені від атрибутивних словосполучень, які містять інформацію про колір тканини:

blaulekkens(k) *adj* ‘з голубого сукна’, goudlekkens s. it ‘золота парча’ > goudlekkensk *adj* ‘із золотої парчі’, skierlennensk *adj* ‘із сірого полотна’, sulverlekkensk *adj* ‘із срібної парчі’, swartlekkensk *adj* ‘із чорного сукна’, wytlinnensk *adj* ‘із білого полотна’.

XI. Ми виявили лише три прикметники з суфіксом *-sk*, утворені від назв тварин. Це *beversk adj* ‘виготовлений із бобра (тобто з хутра бобра)’ < *bever s. de* ‘бобер’, *blaukroppers(k) adj* ‘який належить до голубих властивих голубів’ < *blaukropper s. de* ‘голубий властивий голуб’ і *koosk adj* ‘коров’ячий’ < *ko s. de* ‘корова’.

XII. Семантика похідних прикметників із суфіксом *-sk*

Як зазначає В. М. Жирмунський, «первісне значення основної групи» цих прикметників у германських мовах – «який має властивість такого-то предмета» (частіше за все імені з особовим значенням), надалі – у ширшому значенні відносного зв’язку» [СГГЯ 4, 42].

Це справедливо і по відношенню до фризьких прикметників з суфіксом *-sk*. У переважній більшості випадків такі прикметники є відносними і мають значення ‘який має властивість словотвірної основи’: *bibelsk adj* ‘біблійний / біблейський’ < *bibel s. de* ‘біблія’, *akrobatysk adj* ‘акробатичний’ < *akrobaat s. de* ‘акробат’, *alfabetysk adj* ‘алфавітний’ < *alfabet s. de* ‘алфавіт’, *eufemistysk adj* ‘евфемістичний’ < *eufemisme s. it* ‘евфемізм’, *plattelânsk adj* ‘сільський, селянський’ < *plattelân s. it* ‘сільська місцевість, село’, *Leechlânsk adj* ‘низинний, який знаходиться в низовині’ < *Leechlân s. it* ‘низовина’ (In *leechlânske pleats* ‘хутір, ферма, розташовані в низовині’).

Таке значення мають прикметники, утворені від іменників (див. вище), а також віддієслівні прикметники: *dweepsk adj* ‘мрійливий, схильний (по)мріяти’ < *dweerje v* ‘мріяти’, *stymsk adj* ‘безмовний, мовчазний через упертість’ < *stymje v* ‘дутися / сердитися, не хотіти розмовляти через упертість’.

Принагідно зазначимо, що в англійській мові віддієслівні прикметники з суфіксом *-ish* (< д.-англ. *-isc*) – явище нечасте. З таким значенням в англійській мові продуктивними є суфікси *-ful* (*forgetful adj* ‘забудькуватий’, *resentful adj* ‘ображений,

злопам'ятний') та *-able* (readable *adj* 'читабельний'; floatable *adj* 'плавучий').

Унаслідок сполучення з основами абстрактних іменників, які виражають різноманітні емоційні та фізичні властивості людини, виникають прикметники зі значенням 'який має зазначену властивість повною мірою': grymsk *adj* 'гнівний, лютий' < griem 'гнів, лють', pjuusk *adj* 'радісний' < pju 'задоволення, радість'; haatsk *adj* 'злопам'ятний' < haat 'ненависть', evels(k) *adj* 'дуже злий, сердитий' < evel s. it 'зло, біда'.

Приєднуючись до основ конкретних іменників, суфікс *-sk* може передавати значення 'характерний, властивий': mânsk *adj* 'сильний, дужий' < man 'людина, чоловік' (In mânske keardel 'дужий / сильний парубок'), minmânsk *adj* 'несильний, слабкий' < словосполучення min man 'слаба / квюла людина', boalsk *adj* 'жорстокий' < boal s. de 'кат; мучитель', deakers(k) *adj* 'чортячий, гаспидський, диявольський' < deaker s. de 'диявол', deals(k) *adj* 'чортячий, гаспидський, диявольський' < deale s. de 'чорт, диявол', demoanysk *adj* 'демонічний, диявольський' < demon s. de 'демон', drommelsk *adj* 'чортячий, диявольський' < drommel s. de 'чорт, диявол', duvels(k) *adj* 'диявольський' < duvel s. de 'диявол', satan(y)sk *adj* 'сатанинський, диявольський' < satan s. de 'сатана, диявол', helsk *adj* 'пекельний, жадливий' < hel s. de 'пекло', skarlunsk *adj* 'лукавий, підлий' < skarlun s. de 'шельма', skelmsk *adj* 'лукавий' < skelm 'шельма', haansk *adj* 'гарячий, запальний' < haan 'півень', hûnsk *adj* 'грубий, неотесаний' < hûn 'собака', priemsk *adj* 'гострий, дошкульний' < priem 'в'язальна спиця', skeetsk *adj* 'дошкульний, уїдлиий' < skeem 'вітер', praatsk *adj* 'балакучий, язикатий' < praat 'розмова; балаканина', daaisk *adj* 'не випечений; сирий' < daai s. it 'тісто'.

5. Суфікс *-(i)sk* у данській мові

Як зазначає О. С. Новакович у «Короткому нарисі з фонетики, граматики і словотвору данської мови», який міститься в «Дансько-російському словнику» за редакцією того ж автора (1975), «суфікс *-(i)sk* слугує для утворення прикметників від іменників

(географічних назв і власних імен). Утворені з цим суфіксом прикметники виражають загальне значення «наявність відношення до поняття, що передається іменником», напр.: *kommunistisk* ‘комуністичний’, *københavnsk* ‘копенгагенський» [Кримова, 1975, 888].

У фундаментальному виданні «*Moderne Dansk*» (København: Grafisk Forlag, 1967, ч. II) наводяться детальніші відомості про цей суфікс. Суфікс *-sk*, зазначає автор А. Хансен, може приєднуватися до дієслів. Утворені у цей спосіб прикметники мають значення ‘який робить так, як вказує дієслово, яке відповідає цьому прикметнику’: *drilsk a* ‘який любить дражити, задержуватий’ (< *drille v* ‘дражити, глузувати’), *løbsk a* ‘дикий, неприборкний’ (*løbe løbsk a*) ‘втікати, мчатися стрілою’; б) ‘понести (*про коней*)’, *blive løbsk nepen*. ‘розлюститися; закусити вудила’ (< *løbe v* ‘бігти, бігати; ризикувати’), *springsk a* ‘пустотливий; невгамовний; який перебуває в тічці’ (*про тварин*)’ (< *springe v* ‘плигати, скакати; стрибати’), *sprælsk a* ‘буйний, невгамовний’ (< *sprælle v* ‘битися; борсатися; дригати (*руками і ногами*)’), *indbildsk a* ‘самовпевнений, бундючний, марнослашний’ < *indbilde v* ‘прищеплювати (кому-н. що-н.)’ (*indbilde sig at...* ‘думати, уявляти собі, що...’).

Випадки утворення віддієслівних прикметників (за моделлю *V + -sk → Adj*) нечисленні. Найчастіше прикметники на *-sk* утворюються від іменників: *hundsk a* ‘собачий; поганий’ < *hund n* ‘собака, пес’, *svinsk a* ‘свинський, неохайний’ (*en svinsk tankegang* ‘нечисті думки’) < *svin n* ‘свиня; замазур’, *bondsk a* ‘мужицький, неотесаний, грубий’ (< *bonde n* ‘селянин; мужик’; ‘вайло, мужлай’), *fjendsk a* ‘ворожий’ (< *fjende n* ‘ворог, (су)противник, неприятель’).

Суфікс *-sk* приєднується безпосередньо до основи іменника (див. *hundsk*, *svinsk*) або до основи, від якої відкидається кінцева *-e* (див. *bondsk*, *fjendsk*).

У цих випадках новостворений прикметник має значення ‘який має властивість / якість словотвірного іменника’: *skælmisk a* ‘лукавий; жартівливий’ (< *skælm n* ‘хитрун, пустун, шибеник’), *kættersk a* ‘еретичний’ (< *kætter n* ‘еретик’), *hadsk a* ‘сповнений ненависті, злобливий, злісний; ненависний’ (< *had n* ‘ненависть, злість, злоствість, ворожнечість’).

Численною є група прикметників із суфіксом *-sk*, які позначають належність до певної національності або нації: *norsk a* ‘норвезький’, *svensk a* ‘шведський’, *dansk a* ‘данський’, *tyस्क* ‘німецький’, *engelsk* ‘англійський’, *spansk* ‘іспанський’, *mongolsk* ‘монгольський’, *australsk* ‘австралійський’, *rumænsk* ‘румунський’, *bulgarsk* ‘болгарський’ тощо.

Слідом за ними йде група прикметників, утворених від іменників, що є а) власними іменами: *kalvinsk a* ‘кальвіністський’ – від імені Жана Кальвіна (1509–1564), *luthersk a* ‘лютеранський’ – від імені Мартіна Лютера (Luther, 1483–1546), *Beethovensk a* ‘бетховенський’ (*en Beethovensk symfoni* ‘симфонія Бетховена’), *Rembrandtsk a* ‘рембрандтівський’ (*et Rembrandtsk Landskab* ‘пейзаж Рембрандта’), *por. den Sartreske Filosofi* ‘філософія Сартра’, *Shakespeareske og dickenske Figurer* ‘шекспірівські і дікенсівські образи’; і б) географічними назвами: *københavnsk a* ‘копєнгагенський’ (< København ‘Копєнгаген’), *viborgsk a* ‘виборзький’ (< Viborg ‘Виборг’); *de amsterdamske Kanaler* ‘амстердамські канали’ (< Amsterdam ‘Амстердам’);

Ще одна велика група прикметників із суфіксом *-(i)sk* утворилася від іменників *nomina agentis* на *-er*. У процесі утворення прикметників від цих іменників має місце конкуренція *-sk / -isk*: *kunstnerisk a* ‘художній’ (< *kunstner* ‘художник’), *malerisk a* ‘малювничий’ (< *maler* ‘художник, живописець, маляр’), *forførerisk a* ‘захоплюючий, спокусливий, звабливий’ (< *forfører* ‘спокусник, звабник’). Треба сказати, що зараз форми *kunstnersk*, *malersk*, *forførerisk* уживаються рідше. Про перемогу форми на *-isk*, на думку А. Хансена, говорять такі слова, як *bedragerisk a* ‘обманливий, ілюзорний’ (< *bedrager* ‘обманщик, шахрай’), *forbryderisk a* ‘злочинний’ (< *forbryder* ‘злочинець’), *krigerisk a* ‘войовничий’ (< *krieger* ‘солдат, боєць, воїн’), *røverisk a* ‘розбійницький’ (< *røver* ‘грабіжник, розбійник’), *hyklerisk a* ‘лицемірний’ (< *hykler* ‘лицемір, святенник’), *sværmerisk a* ‘мрійливий’ (< *sværmer* ‘мрійник, фантазер’), які вживаються частіше, ніж форми *bedragersk*, *forbrydersk*, *krigersk*, *røversk*, *hyklersk*, *sværmersk*.

У деяких випадках спостерігається неусталеність: *talerisk* : *talersk* ‘ораторський’ (< *taler* ‘оратор’), *skuespillerisk* : *skuespillersk* ‘артистичний’ (< *skuespiller* ‘артист, актор’), *oprækkerisk* : *oprækkersk* ‘шахрайський’ (< *oprækker* ‘спекулянт, шахрай’). Тут же треба згадати *færøsk*, нарівні з яким вживається також *færøisk* ‘фарерський’.

До запозичених словотвірних основ іменників частіше приєднується суфікс *-isk*: *partisk*. Але до іменників на *-l*, *-m* і *-n* – суфікс *-sk*: *animalsk a* ‘тваринний, звірячий’ (*animalsk føde* ‘тваринна їжа’, *animalske lidenskaber* ‘звірячі пристрасті’) < *animal* ‘тварина’ (< англ.), *vandalsk a* ‘вандальський’ (< *vandal* ‘вандал’), *jerusalemsk a* ‘єрусалимський’ (< *Jerusalem* ‘Єрусалим’), *vulkansk a* ‘вулканічний’ (< *vulkan* ‘вулкан’), *medicinsk a* ‘медичний’, ‘терапевтичний’ (< *medicin* ‘медичина’). Нарівні з *japansk a* ‘японський’ зустрічається застаріле *japanesisk*, як і *apostolsk* при наявності *apostolisk* і *diabolsk a* ‘диявольський, хитрий; гаспидський’ нарівні з *diabolisk*, тоді як *katolsk a* ‘католицький’ витіснив давнішу форму *katolisk*.

До назв країн на *-ien* під час утворення від них відносних прикметників додається суфікс *-sk*: *indisk a* ‘індійський’ (< *Indien* ‘Індія’), *arabisk* ‘арабський’ < *Arabien* ‘Аравія’, *belgisk a* ‘бельгійський’ (< *Belgien* ‘Бельгія’), *mesopotamisk a* ‘месопотамський’ (< *Mesopotamien* ‘Месопотамія’), *Serbisk a* ‘сербський’ (< *Serbien* ‘Сербія’) і т. д.

У деяких випадках можна спостерегти словотвірну модель *Adj* + *-sk* → *Adj*: *pyramidalsk* (< *pyramidal*) ‘пірамідальний’, *genialsk* (< *genial*) ‘геніальний’, *joyalsk* (< *joyial*) ‘веселий, життєрадісний, добродушний’, *idealsk* (< *ideal*) ‘ідеальний, досконалий’. У той час як обидва прикметники *pyramidal* і *pyramidalsk* продовжують функціонувати у мовленні в тому ж самому значенні, прикметники *genialsk*, *joyalsk* і *idealsk*, як указує А. Хансен, або застаріли, або набули зневажливого чи жартівливого відтінку значення [див. *Hansen*, 440-443].

6. Висновки

Порівняння даних, отриманих у результаті дослідження рефлексів індоєвропейського суфікса *-isko* в ряді германських мов

(готській, німецькій, англійській, фризській і данській), дозволяє зробити деякі висновки.

Характерною рисою англійської мови є те, що рефлекс *i*-*e* суфікса *-isko* (англ. *-ish*) дуже продуктивний у моделі *Adj + -ish* → *Adj*, яка слугує для утворення прикметників, що виражають слабший ступінь якості. У німецькій мові з цією метою вживається суфікс *-lich*: нім. *gelb* ‘жовтий’ > *gelblich* ‘жовтуватий’, *got* ‘червоний, рудий’ > *rötlich* ‘червонястий, рудуватий’, *grün* ‘зелений’ > *grünlich* ‘зеленкуватий’, *schwach* ‘слабий, недужий’ > *schwächlich* ‘слабосилий, кволий, хворобливий’ і т. д. Модель *adj + -isch* → *adj* (*link* ‘лівий’ > *linkisch* ‘неспритний, незграбний, неповороткий’) також зустрічається в німецькій мові, але вона малопродуктивна.

Ще в давньоанглійській мові суфіксом *-isc* могли оформлятися цілі вільні словосполучення, зокрема прийменникові (*ofer sæ* ‘за морем’ → *ofersæwisc* ‘чужоземний, іноземний, (і)з-за моря’ (досл. ‘заморський’), а також словосполучення іменника з займенником (*ðæder land* ‘ця земля’ > *ðæderlendisc adj* ‘туземний, рідний, тутешній’; *ūre land* ‘наша земля’ → *ūrelendisc* ‘наш, наський / з наших земель’). Останнім часом така властивість суфікса приєднуватися до цілих виразів спостерігається в сучасній англійській мові, особливо в розмовній мові і в творах газетного стилю (*Qveen Annish*, *all-over-ish*, *at-homeish*, *devil-may-care-ish*, *how-d’ye-doish*, *jolly-good-fellowish*, *merry-go-roundish*, *out-of-townish* та ін). Здатність суфікса *-sk* приєднуватися до цілих словосполучень ми зазначили також у фризській мові. Проте тут переважають словосполучення з часовим значенням (а не просторовим, як у давньоанглійській): *alledeisk* ‘повсякденний, щоденний’ < *alle dei* ‘увесь день’, *âldieusk* ‘колишній, давній’ < *âld ieu* ‘старий вік’, *âldwraldsk* ‘старомодний, старозавітний; із далекого минулого’ < *âld wrâld* ‘старий світ’, *eigentiidsk* ‘сучасний’ < *eigen tiid* ‘той самий час’, *foaroarlochsk* ‘довоєнний’ < *foar oarloch* ‘до війни’ тощо. У німецькій мові також можлива поява прикметників на базі словосполучень, зокрема а) з прийменникових груп: *überirdisch* ‘неземний’, ‘надприродний’, *unterirdisch* ‘підземний’; б) від сполучень *N + Adj*: *kleinstädtisch*

‘провінційний, глухий; обивательський, міщанський’ < klein Stadt ‘маленьке (провінційне) містечко’.

На відміну від фризської мови, де досить багато приметників утворилося від іменників із часовим значенням, в англійській мові словотвірні основи з такою семантикою зовсім нечисленні. Ми виявили всього два таких випадки (*Mondayish* і *Novemberish*).

В англійській мові це значення передається суфіксом *-ly* (‘схожий на / для якого характерне те, на що вказує основа’): *yearly* ‘щорічний’, *monthly* ‘щомісячний, місячний’, *weekly* ‘тижневий, щотижневий’, *daily* ‘щоденний, добовий’, *hourly* ‘(по)годинний, щогодинний, постійний’, *quaterly* ‘тримісячний, кварталний’, *fortnightly* ‘двотижневий, який виходить раз на два тижні’ і т. д.

Для всіх розглянутих германських мов характерне приєднання *-sk* до основ іменників із просторовим значенням. Це можуть бути апелювати або географічні назви: гот. *haiþi f* ‘степ’ > *haiþiwisks* ‘польовий; дикий’, д.-англ. *ceaster f* ‘замок, форт, місто’ > *ceasternisc* ‘міський’, англ. *home* ‘дім, житло; ‘рідний дім’ > *homish* ‘домашній, затишний’, фриз. ‘*eilân* ‘острів’ > ‘*eilânsk* ‘острівний’, дан. *jord* ‘земля, земна куля’ > *jordsk* ‘земний’, нім. *Heim* ‘домашнє вогнище, домівка’ > *heimisch* ‘домашній; рідний; вітчизняний’. Варто зазначити, що під час утворення відносних прикметників від апелювативів із просторовим значенням в англійській мові з суфіксом *-ish* конкурують суфікси *-ly* (< д.-англ. *-līc*) та *-y* (< д.-англ. *-ig*): *heavenly* ‘небесний’ (< *heaven* ‘небеса’), *earthly* ‘земний’, ‘земляний’ (< *earth* ‘земля’), *moory* = *moorish* ‘болотистий, болотний’ (< *moor* ‘мохове болото, заболочена місцевість’), *fenny* = *fennish* ‘болотистий, багnistий; болотний’ (< *fen n* ‘болото, драговина’), *hilly* ‘пагористий’ (< *hill n* ‘пагорок, височина’).

В усіх германських мовах суфікс, що є предметом аналізу, приєднується до іменників на позначення племен і народів, а також мешканців міст та певних місцевостей: гот. *judaiwisks* ‘юдейський’, д.-англ. *Dene mp* ‘данці’ > *Denisc* ‘данський’, д.-англ. *Iūdēas mp* ‘юдеї’ > *Iūdēisc* ‘юдейський’, д.-в.-нім. *frenkisc* ‘франкський’, *romisc* ‘римський’, дан. *svensk* ‘шведський’, *dansk* ‘данський’, фриз. *Deen* ‘данець’ > *Deensk* ‘данський’.

Так само в усіх германських мовах суфікс *-isk* приєднується до назв живих істот, зокрема:

а) людей: гот. *barn* ‘дитина’ > *barnisks* ‘дитячий’, гот. *mann* ‘людина’ > *mannisks* ‘людський’, д.-англ. *cild* ‘дитина’ > *cildisc* ‘дитячий’, англ. *boy* ‘хлопець’ > *boyish* ‘отрочий; зв’язаний з дитинством; хлопчачий’, нім. *Bauer* ‘селянин’ > *bäuerisch* *позм.* ‘мужичий’, фриз. *bern* ‘дитя’ > *bernsk* ‘дитячий’, *frou* ‘жінка’ > *frousk* ‘жіночий’, дан. *bonde* ‘селянин, мужик’ > *bondsk* ‘мужичий, неотесаний, грубий’;

б) тварин: англ. *bear* ‘ведмідь’ > *bearish* ‘грубий, неотесаний’, англ. *cow* ‘корова’ > *cowish* ‘важкий, повільний, незграбний (про рухи)’, нім. *Schwein* ‘свиня’ > *schweinish* *позм.* ‘свинський (про поведінку)’, дан. *hund* ‘собака’ > *hundsk* ‘собачий’, фриз. *ko* ‘корова’ > *koosk* ‘коров’ячий’. Варто зазначити, що у фризській і німецькій мовах кількість прикметників, утворених за допомогою суфікса від назв тварин, значно менша, ніж в англійській мові.

У всіх (за винятком готської) германських мовах дуже значна кількість словотвірних основ із суфіксом *-isk* – це найменування осіб; зокрема у німецькій і данській мовах багато *nomina agentis* на *-er*: англ. *cad* ‘грубіян; нечема; хамло’ > *caddish* ‘грубий, вульгарний; хамський’, *clown* ‘клоун’, ‘блазень’ > *clownish* ‘клоунський, блазеньський’, дан. *maler* ‘художник, маляр’ > *malersk* ‘мальовничий’, нім. *Kaufmann* ‘торговець, комерсант; купець’ > *kaufmännisch* ‘торгов(ельн)ий, комерційний; купецький’, фриз. *skarlung* ‘шахрай, шельма’ > *skarlunsk* ‘хитрий, лукавий, шахрайський’.

В усіх досліджених нами мовах (за винятком готської) словотвірною базою прикметників на *-isk* виступають іменники з абстрактною семантикою, зокрема зі значенням ‘душевний стан / людська якість / властивість’: англ. *dump* ‘сум, нудьга’ > *dumpish* ‘сумний, меланхолійний’, *reeve* ‘роздратування, роздратований стан’ > *reevish* ‘сварливий, дразливий, буркотливий’, нім. *Neid* ‘зздрість’ > *neidisch* ‘зздрісний’, дан. *had* ‘ненависть’ > *hads* ‘сповнений ненависті’, фриз. *haat* ‘ненависть’ > *haatsk* ‘злопам’ятний’. Зазначимо, що в той час як у німецькій мові такі прикметники з’явилися ще в давньовірхньонімецький період (д.-в.-нім. *pruttisg* ‘жахливий, страшний, який жахає, жахаючий’ < *brut(t)i*, *prut(t)i*

‘жах, переляк’), то у давньоанглійській мові нам таких випадків виявити не вдалося.

У німецькій, данській і фризській мовах суфікс *-(i)sk* (*-isch*) приєднується до імен реальних історичних осіб: дан. *Beethovensk symphony* ‘симфонія Бетховена’, нім. *kantisch* ‘кантівський’, *luthersch* ‘лютеранський’, фриз. *homearysk* ‘гомеричний’, фриз. *luthersk* ‘лютеранський’, фриз. *napoleonsk* ‘наполеонівський’. В англійській мові цю функцію виконують суфікси *-(i)an*, *-onian*, *-ic*: *Miltonian* < Milton; *Shakesperian* < Shakespeare, *Byronian* < Byron, *Baconian* < Bacon, *Tennisonian* < Tennyson, *Lutheran Church* ‘лютеранська церква’, *Kantian* ‘кантіанський’, *Kantian philosophy* ‘філософія Канта’, *Milonic*, *Anacreontic*, *Byronic*, *Cervantic* та ін.

У сучасній англійській мові прикметників на *-ish* значно менше, ніж у німецькій чи фризській мовах. Певною мірою це можна пояснити відносною свободою вживання іменників у функції означення іншого іменника, що часто вело до ад’єктивації таких іменників в англійській мові, набуття ними лексико-граматичних властивостей (відносних) прикметників.

Що стосується географії поширення досліджуваного суфікса, можна припустити, що центр його виникнення локалізувався в північних ареалах розселення давніх германців. Перші історично засвідчені прикметники з суфіксом *-isk* у германських мовах виявлені в готському тексті Біблії, який датується V–VI ст. Кількість їх невелика.

Для передачі значення походження, належності у переважній більшості випадків вживаються означення, виражені родовим належності: *sunus mans* ‘син людський’, *ward gudis* ‘слово бже’. Так, навіть в одному й тому ж реченні поряд уживаються ці два способи вираження цього значення:

frijodedun auk mais *hauhein manniska* þau
hauhein gudis. (I. XII, 43).

– Бо любили вони *славу людську* більше,
аніж *славу Божу*.

У поемі «Відсіт» («Widsith»), що, як зазначалося вище, з’явилася не пізніше VII ст. [Смирницкая, 220], цей суфікс іще

відсутній. Значення походження, належності в ній передається виключно родовим належності (див. вище).

У поемі «Беовульф», яку датують приблизно 1000-м роком, зустрічаються лише два прикметники з суфіксом *-isk* (eotenisk ‘гігантський’ < eoten ‘гігант, чудовисько’ та entisc ‘велетенський, гігантський’). Надалі прикметників на *-isk* у давньоанглійський період виникає досить багато, значно більше, ніж у давньоверхньонімецькій мові, що, очевидно, також є одним із доказів на користь гіпотези про північноєвропейський центр виникнення суфікса *-isk*.

Частина 3

ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ ЯК РЕЛЕВАНТНА ОЗНАКА СЕМАНТИЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ МОВ

1. ВИЗНАЧАЛЬНІ НАПРЯМИ Й ОСНОВНІ ТЕМАТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ У СУЧАСНИХ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВАХ

У вступній частині говорилося про основні загальнотеоретичні аспекти досліджуваного явища, тому немає особливої потреби повертатися до них, тим більше що вони вже досить детально висвітлені в науковій літературі.

Зазначимо лише, що проблеми вторинної номінації традиційно посідають важливе місце в мовознавчому дослідництві. Уже сама наявність об'єкта дослідження свідчить про розвиток мови, її постійне збагачення. Істотною видається та обставина, що в цьому разі процес відбувається внаслідок епідігматичного переосмислення мовних (передусім лексичних) одиниць.

Відомо, що на сучасному етапі мовного розвитку значною мірою саме завдяки наданню нових значень словам, що давно

є частиною лексичного корпусу тієї чи тієї мови, відбувається семантичне збагачення її словникового складу.

Звісно, що іншим важливим джерелом названого процесу є утворення нових словоформ на базі наявних продуктивних основ, а також іншомовні лексичні запозичення, але відповідні можливості мов у цьому відношенні не можуть бути необмеженими.

Сучасні мови, зокрема індоєвропейські, а в цьому випадку романські, германські і слов'янські, не є винятком у цьому плані, тобто вони йдуть усіма можливими шляхами, проте водночас виразно тяжіють до «повторного» використання власних лексичних ресурсів, автономним або непрямим чином.

Проблема вибору постає при появі нових релевантних реалій, і вирішується вона в різних мовах по-різному, залежно від внутрішніх креативних можливостей, основних тенденцій мовного розвитку, мовної політики та багатьох інших чинників.

Для початку наведемо один свого роду універсальний приклад, стосовний сучасного етапу історичного розвитку індоєвропейських та інших мов світу. Досить показовими можуть бути в плані проблем номінації слова на позначення відносно нового й невід'ємного вже атрибута нашої дійсності – комп'ютера. Так, більшістю слов'янських мов було запозичено новітню англійську назву (до речі, з латинським коренем) *computer* (в основі якої – слово із початковим значенням 'той, хто обчислює'), – пор. рос. *компьютер*, при цьому фактично вийшли з ужитку не зовсім адекватні за значенням і не дуже зручні аббревіатури радянської доби на зразок рос. *ЭВМ (электронно-вычислительная машина)* або калькованого укр. *ЕОМ (електронно-обчислювальна машина)*, п. *computer*, б. *компютър*, с. *компјутер* або *компјутор* (наявність двох орфографічних варіантів пояснюється лише різницею між написанням і читанням слова в англійській мові), хорв. *kompjuter*. Втім, з історичних причин традиційно менш сприйнятливі щодо іншомовних елементів слов'янські мови скористалися власними словотвірними ресурсами: існує і питома хорватська словоформа *računalo*, пор. словн. *računalnik*, а також ч. і словц. *počítač* (власне 'лічильник').

Схожа ситуація спостерігається за умов зіставлення відповідного матеріалу інших індоевропейських мов. Так, у балтійських мовах запозичена назва зазнала лише певної орфографічної обробки: пор. лтс. *kompiūters* і лит. *kompiuteris*.

Інші германські мови або запозичили англomовну назву у «чистому» вигляді (пор. дан., нідерл., *computer*, нім. *Computer*), або утворили нову назву на власній основі, – пор. норв. *datamaskin* (від слів ‘дані’ і ‘машина’), шв. *dator* (‘дані’ плюс суфікс виконавця дії), ісл. *tölva*.

Неоднорідною виявилася й реакція романських мов. З одного боку, ту саму англomовну лексему було запозичено у вихідній формі *computer* італійською мовою (попри введення власного терміна *elaboratore* ‘розробник’, яким практично не користуються); у цьому вочевидь простежуються наслідки мовної глобалізації (мається на увазі значна кількість іншомовних, передусім англійського походження, слів, що з’явилася в італійській мові у другій половині ХХ ст. після штучної «латинізації» за часів тоталітарного режиму Б. Муссоліні). (До речі, на позначення важливого допоміжного знаряддя, яке в українській мові отримало перекладну назву *мишка*, в італійській мові використовується так само запозичене з англійської *mouse*). З другого боку, французька мова, котра є вочевидь менш перцептивною стосовно запозичень (зокрема германського походження), оскільки необхідність збереження автентичності й своєрідності цієї так само міжнародної мови постійно підкреслюється й не тільки у Франції, скористалася відносно маловживаною донедавна назвою *ordinateur* ‘розпорядник’ або ‘головний бухгалтер’. Подібним чином було утворено ісп. *ordenador* (із такими ж вихідними значеннями), а також радше морфологічно кальковане порт. *computador* (пор. ісп. *computador* або *computadora*, поширені переважно в Латинській Америці). У румунській мові нового значення набуло так само питоме щодо походження слово *calculator* (‘лічильник’).

Не можна не згадати з цього приводу й інший цікавий факт із тієї ж галузі. Переносні персональні комп’ютери мають у нас так само запозичену з англійської назву *ноутбук* (від англійської композити *notebook* із первинним значенням ‘записник, зошит’).

Проте саме це слово в сьогodenній англійській мові вже практично не вживається в такому значенні (судячи з усього, його було визнано не дуже вдалим), – натомість було запроваджено інший варіант назви – неологізм *laptop* (від *lap* ‘коліна’ і *top* ‘кришка’). До речі, це нагадає певним чином історію запозичених свого часу з німецької укр. або рос. *бутерброд* (вихідне нім. *Butterbrot* – власне ‘хліб із маслом’ – давно вийшло з ужитку, поступившись місцем спочатку словосполучі *belegtes Brot*, а потім запозиченому з англійської *Sandwich*). Ці та подібні явища зайвий раз підтверджують тезу про постійний лексичний розвиток мов, пошук нових денотативних засобів, що нерідко виглядає як процес природного відбору.

Слід зауважити, що у випадку з назвами комп’ютера загальна картина підтверджується залученням фактів інших мов, і не тільки індоєвропейських: маємо як запозичені (у тому числі дещо модифіковані) назви на зразок *computer* (урду, перська мова), *komputer* (угорська, індонезійська) або *kataparayūtaḡ* (мова гінді), так і «національні» словоутворення, приміром гр. *υπολογιστής* (‘обчислювальник’), фін. *tietokone* (букв. ‘машина відомостей’), ест. *arvuti* (‘лічильник’), тур. *bilgi sayar* (‘відомості’ і ‘лічильник’) або *makhshev* в івриті.

Усі ці різnorідні факти, звісна річ, аж ніяк не спростовують тезу про незмінно істотне значення вторинної номінації. Ідеться про одне з фундаментальних наукових питань, стосовних засадничих аспектів походження, еволюції і сучасного стану мов індоєвропейської родини, їхньої взаємодії в історичному плані й на сучасному етапі розвитку. Звідси впливає як безперечна актуальність проблеми, так і її теоретичне й практичне значення. Не можна не зважати при цьому й на такі постійно важливі аспекти як порівняльно-історичний і типологічний, які теж доволі тісно пов’язані з нею. Із концептуального погляду досліджувані питання є безпосередньо дотичними до вивчення найзагальніших і найбільшою мірою закономірних тенденцій мовного розвою, а також до цілої низки суміжних наукових аспектів лінгвокраїнознавчого, етнологічного та історичного характеру, тобто мають виразну культурологічну забарвленість.

Особливість даної теми полягає, як видається, у тому, що відповідна проблематика є практично універсальною і майже невичерпною за змістом, тому всі узагальнення слід робити лише на основі розгляду конкретного мовного матеріалу. Слід виокремити й іншу своєрідну обставину, а саме той факт, що назване явище може розглядатися у плані діахронії на різних історичних зрізах на основі різних лінгвістичних категорій, починаючи в цьому разі від такого поняття як індоєвропейська прамова, і тоді подальший семантичний розвиток лексем у різних індоєвропейських мовах може трактуватися як вторинна номінація стосовно первинних (етимологічних) значень.

Те саме стосується й хронологічно пізніших (приміром) загальногерманських або загальнослов'янських основ, континуанти яких в окремих германських або слов'янських мовах набули інших або додаткових значеннєвих ознак. Отже, це той випадок, коли в ролі *tertium comparationis* можуть виступати якісно і категорійно різні вихідні основи.

Так, наприклад, писав А. П. Непокупний у співавторстві з Н. М. Биховець в історичному огляді, що став однією з його останніх прижиттєвих публікацій: «Розвиток вторинних значень у лексиці германських, романських, балтійських і слов'янських мов у методологічному плані є спробою деякі підходи етнолінгвістики, яка розвивається на ґрунті головним чином сучасних свідчень, застосувати також і на хронологічному рівні дописемного періоду в історії германо-балто-слов'янського лінгвістичного «трикутника». У такий спосіб етнолінгвістика допомагає етимології, щоб разом працювати над реконструкцією протокультури індоєвропейських народів» [Биховець, Непокупний, 291–292].

Отже, йдеться як про ті слова, вторинне значення котрих «розвивається на основі образу, винесеного з даліни часів» [Колесов, 37], так і про ті, що були по-новому сприйняті і введені до мовленнєвого обігу нещодавно.

З огляду на зазначені обставини спробуймо зосередитися на більш предметних аспектах, передусім семантичних, або ж денотативних. Крім того, намагатимемося при цьому приді-

лити належну увагу такому незмінно актуальному планові як типологічний.

Звісно, що значення лексем, утворені внаслідок вторинної номінації, охоплюють практично всі сфери життя й діяльності людини. Тому не має особливого сенсу визначення якихось тематичних розділів або лексико-семантичних груп.

Можна було б застосувати також якісно інший критерій аналізу, щоб з'ясувати, до яких лексичних розрядів належать ті свого часу моносемантичні лексеми, які найчастіше стають основою вторинних за часом утворення назв. Таке завдання не є простим, бо й такі лексеми утворюють досить широкий тематичний спектр. І все ж можна здійснити таку спробу з метою формулювання принаймні деяких типологічних узагальнень. Наголосимо на тому, що ця розвідка матиме не системний чи фундаментальний, а оглядовий, а точніше узагальнювальний концептуальний характер, зумовлений насамперед роллю й позицією цієї статті в тексті праці колективу авторів. При цьому увага приділятиметься принагідно й окремим ширшим або вужчим аспектам процесу й наслідків вторинної номінації.

Почнімо з прикладів, які можна вважати класичними або, принаймні, такими, що мають категорійний характер.

Оскільки йдеться в будь-якому разі про життєдіяльність людини, звернімося для початку саме до назв із семою 'людина'. Відомо, що укр. *людина*, укр. і рос. *люд(и)*, а також інші подібні слов'янські назви на зразок б. *люде*, с. *људи*, п. *lud(zie)*, ч. *lidé*, слвц. *ludia* є хрестоматійним зразком загальнослов'янської назви. Що ж до етимологічних паралелей в інших індоєвропейських мовах, то вони порівнюються зазвичай із готською дієслівною словоформою *liudan* 'рости', яка походить від аналогічної за значенням індоєвропейської основи. Аналогічним чином із останнім словом співвідносяться сучасні германські назви на кшталт нім. *Leute* або нідерл. *lieden* 'люди'. Відразу ж виникає програмне й водночас майже риторичне запитання: чи існувала при цьому спільна для всіх названих мов іменна основа з давнім або сучасним значенням? Якщо семантичний перехід видається загалом зрозумілим,

важко сказати, на якому історичному етапі відбулося те, що ми називасмо вторинною номінацією і чи взагалі є підстави говорити в цьому й багатьох інших подібних випадках саме про таке явище.

Водночас інше походження має рос. *человек* як семантичний еквівалент укр. *людина*, співвідносний генетично з укр. *чоловік*, б., с. *човек*, п. *człowiek*, ч. *člověk* або слвц. *človek*, але тут уже ми можемо констатувати зразок віддаленої в часі вторинної номінації, що стосується української лексеми, до того ж вторинне значення, як це буває нерідко, майже повністю, принаймні на рівні літературної мови, витіснило первинне.

Так само іншу історію мають синонімічні германські назви з ряду англ. *man* або нім. *Mann* ‘людина’, але остання теж набула пізнішого за часом утворення значення ‘чоловік (подружжя)’, властивого сучасному укр. *чоловік*. Це дозволяє зробити важливий, на нашу думку, висновок про те, що прояви семантично подібної або навіть тотожної вторинної номінації в різних мовах не перебувають у безпосередній залежності від спільного походження відповідних лексем, натомість на перший план виходить асоціативна природа мислення людини, тобто чинники радше психолінгвістичного характеру.

Іншу картину дають семантичні відповідники романських мов, у яких семи ‘людина’, ‘люди’ і ‘чоловік’ представлені різними за походженням лексемами, що не дають прикладів семантичних паралелей, подібних до згаданих германо-слов’янських (пор. порт. *homem*, *gente*, *marido*, ісп. *hombre*, *gente*, *marido*, кат. *home*, *gent*, *marit*, франц. *homme*, *gens*, *mari*, іт. *uomo*, *gente*, *marito* і т. д.). Тут маємо дещо інакше, але ще одне певне підтвердження попередньої тези. Додамо ще й те, що розглядане явище не залежить так само від спільного для багатьох мов і збереженого в них первинного значення. Це зайвий раз свідчить про те, що даний феномен не визначається лише суто лінгвальними передумовами.

До речі, варто згадати ще й абсолютно нестандартний випадок – порт. (а) *gente* ‘люди’ досить часто, особливо у бразильському варіанті, вживається на розмовному рівні замість займенника *pós* ‘ми’ (завжди з означеним артиклем, у 3-й особі однини), таке

значення, пов'язане ще й зі своєрідною зміною граматичного статусу іменника, не має аналогів в інших мовах.

А от, скажімо, зіставлення лексичних рядів на значеннєвій основі 'жінка' дає вже виразні романо-германо-слов'янські семантичні паралелі: пор. порт. *mulher*, ісп. *mujer*, франц. *femme*, нім. *Frau*, укр. *жінка*, що поєднують значення 'жінка' й 'дружина', у той час як англ. *woman*, кат. *dona*, іт. *donna* й рум. *femeie* мають лише перше значення, так само як англ. *wife*, кат. *muller*, іт. *moglie*, рум. *soție* вживаються лише у другому. Проте не буде зайвим зазначити, що в цьому разі факт вторинної номінації є доволі відносним, тому що первинно названі значення сприймалися як одне, тому подальша диференціація значень мала переважно соціолінгвістичну природу.

Усі ці приклади наведено з метою констатації очевидного факту – вторинна номінація є складним, багатоаспектним, неоднорідним і неоднозначним явищем, що вимагає надзвичайно уважного й диференційованого підходу.

Вище йшлося також про так звані терміни спорідненості, тож додамо ще кілька коментарів із цього приводу.

Індоевропейські лексеми на позначення 'брата' або 'сестри', переважна більшість яких зводиться до спільного етимона, широко вживаються, як відомо, у переносному, образному значенні, відіграючи роль засобів інтимізації мовлення (пор. укр. *брат(е)*, англ. *brother*, ісп. *hermano*).

Порівняння таких назв, як укр. *дядько* або рос. *дядя* з деякими романськими відповідниками, а саме порт. *tio*, ісп. *tío* або іт. *zio*, наводить на думку про те, що їх об'єднує передусім вторинне, загалом розмовне, прозивне значення ('особа, тип, суб'єкт'), нехарактерне для відповідних термінологічних назв абсолютної більшості інших розглянутих мов. Звідси випливає ще один важливий висновок – вторинні значення рідко бувають синонімічними, натомість нерідко можуть мати виразні конотативні, у тому числі пейоративні, ознаки. Зауважимо при цьому, що мова йде вже не про етимологічну спорідненість, а про спільні семасіологічні характеристики.

Порівняймо також романські синонімічні назви спільного походження – франц. *cousin* та іт. *cugino* ‘двоюрідний брат, кузен’, що мають не менш поширені значення ‘свояк, родич’ і розм. ‘приятель’, у той час як ісп. *primo* ‘т. с.’ на розмовному рівні вживається у значенні ‘бевзь, тютя’. У цьому випадку спільною семантичною рисою є іронічний відтінок.

Продовжуючи огляд назв, стосовних людини, слід виокремити такий специфічний і цікавий клас як етноніми. Велика кількість різноманітних вторинних значень пояснюється історичними контактами, взаємодією різних культур.

Про те, що вторинна номінація має доволі глибокі історичні корені, свідчить уже матеріал класичних мов, зокрема латинської.

Наведемо лише кілька характерних прикладів для наочності. Маємо на увазі широко вживані в інших значеннях лексеми на зразок укр. *гречка* (рослина і крупа), рос. *финка* (ніж), *испанка* (хвороба), п. *węgiełka* ‘(угорська) слива’, франц. *polonaise* ‘полонез’, багато з яких були запозичені іншими мовами саме у вторинних значеннях.

Вторинна номінація охоплює, звісно, й інші слова, що належать до найдавнішого лексичного фонду мов – ті, що за своєю тематикою пов’язані з природою й довкіллям. Причина вбачається в тому, що в цьому разі йдеться про загальновідомі речі, уявний образ яких легко асоціюється з різними категоріями або поняттями. Класичними прикладами можуть бути, скажімо, переносні значення таких слів, як укр. або рос. *море*, іт. *mare* або ісп. *mar* (‘велика кількість’), укр., рос. *гора* та їхні відповідники у різних мовах: англ. *mountain*, франц. *montagne* тощо у подібних значеннях. У деяких випадках давні вторинні значення настільки затверджуються в багатьох мовах, що подумки майже об’єднуються з первинними – пор. укр. *джерело*, рос. *источник*, нім. *Quelle*, франц. *source* або ісп. *fuelle*, – попри різне походження, їх об’єднує ідентичність прямого й переносного значення.

З іншого ж боку, нерідко як абсолютно різні слова сприймаються ідентичні за будовою словоформи (спільного походження), паралельне існування яких є наслідком давньої вторинної номі-

нації. Показовою є в цьому відношенні історія англ. *spring*, основними значеннями якого є ‘джерело’ і ‘весна’. Синонімічне англ. *source* (див. вищеназвані приклади з різних мов) було запозичене з французької мови, як слід чекати, саме через поширення й комунікативну значущість історично вторинного значення питомого (германського за походженням) *spring*. До слова, щось подібне сталося (хронологічно значно пізніше) в американському варіанті, де типово германське слово *fall* (власне ‘падіння, опадання’) витіснило британське (романського походження) *autumn* ‘осінь’.

Іншою показовою деталлю є те, що нерідко запозичуються саме слова у вторинному, головним чином метонімічному, значенні, – пор., наприклад, укр. і рос. *арена*, що походять від лат. *arena*, вихідним значенням якого є ‘пісок’.

Окремо слід сказати про термінологічний словотвір, оскільки чимало слів на позначення реалій природи свого часу було використано для номінації нових явищ – пор. укр. *хвиля*, рос. *волна*, нім. *Welle*, франц. *onde* у «гідрографічному» і «фізичному» значеннях або назви на зразок франц. *courant* або ісп. *corriente* – ‘потік’ і ‘струм’; в українській мові назву фізичного явища було утворено від слова *струмок*.

Зауважмо, нарешті, й те, що деякі назви з царини природи теж було створено завдяки вторинній номінації, до того ж іноді це відбувалося за умов переходу нового слова до іншої граматичної категорії, як-от у випадку з назвами ‘протоки’ в романських мовах, в основі яких – спільного походження прикметники із значенням ‘вузкий’: іт. *stretto*, ісп. *estrecho*, порт. *estreito*.

Що ж до згаданих вище зоологічних назв, то вони дійсно дають досить великий і різноманітний матеріал, який ілюструє найрізноманітніші аспекти вторинної номінації. Найпростішим прикладом є вже такі слова як укр. *звір*, рос. *зверь* та їхні відповідники в інших мовах на зразок франц. або ісп. *animal* у переносному розумінні, тобто вживані стосовно окремих представників людського роду. Не є випадковим той факт, що значна частина таких значень припадає на назви свійських тварин – вони є давно і добре відомими людині.

Навіть побіжний порівняльний аналіз говорить про те, що у значній кількості випадків конотація є відверто негативною – саме назви тварин створюють особливий значеннєвий контраст, пор. укр., рос. *осел*, нім. *Esel*, іт. *asino* або ісп. *burro* на позначення нерозумної і впертої особи (дуже виразним і до того ж найновішим – сленговим – значенням останнього слова є ‘героїн’), пор. порт. *burro que nem uma porta* ‘такий осел, що дурніший за двері’. Проте, з іншого боку, англ. *donkey* не вживається в такій ролі, це лише образне позначення демократичної партії, символом якої є, як відомо, осел, але тільки як уособлення впертості, настійливості.

Іншим характерним прикладом можуть бути не менш виразні укр., рос. *козел* й ісп. (розм.) *sabrón* ‘рогоносець’ (порт. *sabrão* ‘т. с.’) і ‘покидьок, наволоч, сволота’, – саме в названих мовах такі слова є особливо вживаними у зневажливому значенні. Слід зазначити при цьому, що інтенсивність негативної характеристики може бути різною, про що свідчать приклади на зразок укр. або рос. *коза*, пейоративність яких є, можна сказати, пом’якшеною, це радше жартівливе визначення. Водночас в інших мовах метонімічні значення словникових еквівалентів можуть бути зовсім іншими. Так, наприклад, п. *koza* має ще й значення ‘каталяжка’, а нім. (*dumme*) *Ziege* (букв. ‘(дурна) коза’ означає, власне, ‘дурепа’, наближаючись, таким чином, до східнослов’янських значеннєвих асоціацій. Певною мірою синонімічним видається англ. *giddy goat* ‘легковажна коза’ як уособлення дурості, недоумкуватості. Отже, зауважимо відразу, що в певних випадках вторинна номінація може бути частковою або ситуативною. Водночас ісп. *sabra* має цілу низку вузькоспеціальних значень, серед яких виділимо властиві латиноамериканським національним варіантам ‘нечесна гра в кості’ або ‘хитрість’. Отже, як бачимо, основу вторинних значень можуть складати майже діаметрально протилежні ознаки. Водночас порт. *sabra* має лайливе значення, що приблизно відповідає укр. ‘сучка’. Це зайвий раз підтверджує той факт, що одні й ті самі образи носіями різних мов і культур сприймаються по-різному, викликаючи якісно різнорідні розумові і почуттєві асоціації.

Так само показовим є зіставлення відверто пейоративних вторинних значень укр. або рос. *баран* з відповідниками в інших мовах. Якщо, скажімо, словники західно- й південнослов'янських мов не фіксують подібних значень п. *baran*, ч. *beran* або с. *ован*, то нім. *Hammel* має практично ідентичне переносне значення 'бовдур, лобур'. Отже, можна припустити ще й цілком можливий іншомовний вплив у плані, так би мовити, запозичення, а точніше калькування вторинних значень семантичних відповідників, навіть за умов різного походження відповідних лексем у різних індоевропейських мовах. Зазначимо при цьому, що ми залишаємо поза увагою спільні для названих, зокрема, у цьому параграфі лексем різних мов термінологічні (на зразок 'гімнастичний козел') або господарчі значення, теж досить наочні. До речі, подібні вторинні значення нееквівалентної, але семантично близької лексики різних мов теж є вочевидь поширеним явищем. Так, наприклад, франц. *mouton* 'баран' вживається також у значенні 'вівця (про покірливу, сумирну людину)'.

Згадаймо також про такий своєрідний лексичний розряд як арготизми. Назване вище французьке слово має також арготичне значення 'донощик, виказувач, провокатор' (пор. рос. *стукач*). З ним можна порівняти ісп. *chivo* 'козля', якому належить подібне значення у кубинському варіанті.

Не можна не згадати й численні приклади негативної конотації, якою позначені в багатьох мовах лексеми на позначення 'собаки' і 'свині' – пор. п. *świnia*, нім. *Hund* і *Schwein* (згадаймо ще й унікальне за формою лайливе *Schweinehund* 'негідник, мерзотник', букв. 'свинособака'), іт. *cane* і *maiale*, ісп. *perro* і *cerdo* тощо. (Як відомо, особливо негативними є відповідні образи в арабській та інших мовах, носії котрих сповідують іслам.) До речі, релігійні та інші культурологічні чинники відіграють чималу роль в оцінному сприйнятті тих чи інших реалій, у тому числі живих істот – досить порівняти статус, що його має велика рогата худоба в Індії, з асоціаціями, що їх викликають уживані в переносному значенні слова на зразок укр. *корова*, п. *krówa*, ч. *krava*, порт. *vaca* і т. д.

Розгляд зоонімів, зокрема назв свійських тварин, показує, що давні асоціативні образи можуть набувати подальшого розвитку у нових значеннях. Так, наприклад, із давніх-давен образ kota або кішки для багатьох народів є символом хитрості. Цікаву інтерпретацію знаходимо в сучасній іспанській мові, де gato ‘кіт’ позначає мешканця столиці Іспанії Мадрида, а також має такі розмовні значення, як ‘злодій’ і ‘спритник, пройдисвіт’ (як і порт. gato ‘спритник, хитрун’ і ‘обман’). З іншого боку, англ. cat – це ще й ‘сварлива жінка’. Те саме ісп. gato має «канонізоване» термінологічне значення ‘домкрат’ (пор. технічні значення укр. *кішка* і рос. *кошка*), відповідником якого у португальській мові є macaco з основним (первинним) значенням ‘мавпа’. Оскільки порт. gato має також значення ‘затискач, скоба’, слід припустити, що у випадках із різними пристроями мається на увазі як первинна ідея здатність до чіпляння, захоплення. Крім того, як відомо, слов’янські назви на зразок укр. *кіт* уважаються запозиченнями, в основі яких – народнолатинська словоформа cattus ‘дика кішка’, тобто йдеться про класичний випадок розширення вихідної семантики у запозичених словах.

У частково подібних значеннях у різних мовах нерідко виступають і назви ‘лиса’ або ‘лисиці’ (попри зовсім різне походження, навіть в окремо взятих романських мовах), наприклад, п. lis ‘пройдисвіт’, англ. fox, нім. Fuchs, ісп. zorro, порт. raposa, іт. volpe ‘хитрун’, франц. renard (також ‘шпик’), із ними можна порівняти рос. *жук* у синонімічному значенні.

Звісно, що нерідко при цьому вторинні значення еквівалентних різномовних назв можуть бути певною мірою подібними, але далеко не синонімічними, як у випадку з назвами ‘курки’. Якщо, скажімо, рос. *курица* є радше зневажливим стосовно жінки (пор. вираз *мокрая курица*, що може стосуватися також чоловіків, до якого наближаються ісп. gallina й порт. galinha ‘боягуз’), а англ. hen є просто жартівливим, то вжите як прозивне у розмовній мові італійське слово є вочевидь образливим, виступаючи у значенні ‘дурепа’, водночас розмовні значення франц. poule можуть бути різними – як ‘молодичка, подружка’, так і ‘потіпаха, коханка’.

Не менш виразними й різноманітними за конотативними характеристиками є переносні значення назв 'півня' – від презирливого укр. діал. *кугут* 'селюк' або евфемістичного «блатного» арготизму *петух* у російській мові до «сороміцького» значення англ. *cock*, у той час як романські назви дають цілу низку інших значень – пор. іт. *gallo* 'забіяка, шибеник' (при цьому демінутивна форма *galletto* 'півник' має поширене значення 'бабій'), ісп. *gallo* 'заводій, верховод', порт. *galo* 'гуля на лобі'.

Є також складніші за характером випадки. Показовим прикладом можуть слугувати назви 'вовка'. Якщо у слов'ян і германців ця тварина асоціюється переважно з хижістю і люттям (пор. англ. *wolf* 'ненажера' і 'жорстока, зла людина', нім. *Wolf* тех. 'м'ясорубка'), то романські вторинні назви демонструють інші значеннєві нюанси – пор. франц. *loup* 'помилка, промах у роботі', ісп. *lobo* амер. 'сп'яніння, хміль' або 'зłodій' (слово жіночого роду *loba* 'вовчиця' має розмовне значення, синонімічне рос. *гром-баба*), а іт. *vecchio lupo* ('старий вовк') часто вживається як приязне, дружнє звертання (пор. укр. *старий* або рос. *старик*).

Інший спектр вторинних значень демонструють вторинні значення назв 'ведмедя'. Так, рос. *медведь* є образною назвою незграбної, неповороткої людини (до речі, художня творчість дає зразки авторського переосмислення подібних значень – згадаймо героя однойменного оповідання А. П. Чехова), англ. *beag* – це також 'брутальна, невихована людина', нім. *Bär* уживається стосовно людини дужої і здорової, а порт. *urso*, ісп. *oso*, франц. *ours* й іт. *orso* мають значення 'відлюдок'.

Відверто негативними є в багатьох мовах вторинні значення назв плазунів і земноводних на зразок укр. *змія*, *гадюка*, *жаба* і т. ін.; красномовними видаються також, приміром, переносні значення ісп. *gusano* 'черв'як': 'нікчема; покидьок' і навіть 'контрреволюціонер' (у кубинському варіанті, саме в цьому значенні російською мовою було свого часу запозичене слово *гусано*).

Певні «національні» відмінності у сприйнятті тих чи тих образів спостерігаються у метонімічних назвах комах (про них детальніше розповідатиметься далі) – пор. порт. *formica* (перен.

‘скнара’), ісп. *horniga* ‘мураха’, що може вживатися (на відміну від вираження ідеї працездатності у східних слов’ян – пор. рос. *муравей*) у значенні ‘маленька, незначна людина’, або іт. *pidocchio* ‘віш’ у значенні ‘скупий’.

Утім, в інших випадках відповідна характеристика (переважно людини) може бути й позитивною. Досить згадати поширені метонімічні значення укр. або рос. *лев* як уособлення мужності, з яким можна порівняти нім. *Löwe* ‘герой’. Англ. *lion* має, зокрема, значення ‘знаменитість’, а *Lion* (із великої літери) – національний герб Великої Британії. Своєрідне метонімічне значення має множинна форма *lions* – ‘визначні, цікаві місця’ (рос. *достопримечательности*, що виникло, судячи з усього, у зв’язку з історією колоніальних завоювань в Африці).

До речі, про країнознавчий аспект. Деякі вторинні значення, зокрема зоологічні, відбивають особливості природи певних країн, тому вони є характерними для обмеженої кількості мов. Прикладом може слугувати укр. або рос. *зубр*, що не мають відповідного значення в інших мовах, хоча б тому, що сам денотат видається реалією майже екзотичною. Подібні випадки фіксуються, природно, і в інших мовах, – пор. англ. *monkey* жарт. (несхвальне) ‘пустун, витівник’, франц. *singe* розм. ‘патрон, господар, начальник’, ісп. *mono* ‘мавпа’, яке, скажімо, на відміну від рос. *обезьяна* у переносному значенні ‘кривляка, мартопляс’, вживається у значенні ‘манірна молода людина’, а в деяких латиноамериканських варіантах має етнімічні значення ‘еквадорець’ або ‘китаєць’; водночас екзотичне для європейців ісп. *guanaco* ‘гуанако (різновид ламы)’ у названих варіантах може мати ще й такі значення, як ‘висока кістлява людина’, ‘селюк’, ‘бевзь, тютя’, а також ‘сальвадорець’.

Чималий інтерес становлять орнітоніми. Зазвичай похідні від їхніх денотатів значення є особливо експресивними – досить згадати, наприклад, укр. *орел*, рос. *орёл* або франц. *aigle*, ісп. *águila* ‘герой’, проте порт. *águia* має інші значення – ‘людина гострого і проникливого розуму’ (у бразильському варіанті, щоправда, реєструється значення ‘стріляний горобець, спритник’). Цікавий семантичний збіг демонструють історизми – англ. *eagle* ‘золота

монета вартістю 10 доларів' та ісп. *águila* 'іспанська золота монета часів Карла V, що дорівнює 10 реалам'.

Іншим показовим прикладом є назви 'солов'я' як ще один образ, широко використовуваний у художній творчості, що особливо мірою стосується слов'янських культур. А от, скажімо, франц. *rossignol* має дещо «нестандартні» розмовні значення – 'відмичка' і 'залежаний товар'.

Варто згадати в цьому плані також про 'ластівку' і 'голуба'. Зазначимо, зокрема, що, на відміну від ліричних образів у слов'янській фольклорній і літературній традиції, матеріал інших мов демонструє якісно відмінну спрямованість семантичного розвитку у вторинних значеннях – пор. англ. розм. *pigeon* 'тюхтій, макуха', ісп. *paloma* 'лагідна (доброзичлива) людина' і (у кубинському варіанті) 'простачок (у грі)', франц. розм. *pigeon* 'бевзь, йолоп', – саме в цьому значенні воно було запозичене деякими мовами, – пор. рос. *пужон* 'пуста людина' (до нього додалася близька за змістом конотація, а саме додаткове значення 'франт, чепурун'). Зауважимо з цього приводу також те, що в подібних випадках запозичене слово не тільки нерідко піддається цілком природній орфографічній (і, відповідно, фонетичній обробці), воно, за умов поширеності, не сприймається як наслідок тієї ж вторинної номінації. Класичним прикладом у цьому відношенні є укр. або рос. *кран* як назва пристрою для піднімання вантажів. Джерелом запозичення є, як відомо, німецька мова, в якій слово *Kran* 'кран' походить від *Kranich* 'журавель' (пор. англ. *crane*, що поєднує названі значення). Цікаво, що так само відповідну назву було переосмислено і в деяких інших мовах, і не тільки германських – пор. ісп. *grúa* (характерний факт – це слово у вихідному, тобто орнітологічному, значенні є вже застарілим), порт. *grúa*, франц. *grue*, іт. *gru*.

Варто зазначити, що експресивні значення (на відміну від термінологічних, як в останньому прикладі, класичному випадку зорової асоціації або вподібнення), що виникли внаслідок метонімії, лише умовно можна вважати наслідком вторинної номінації, бо в таких випадках вона є непрямою або неавтономною, навіть на рівні окремих лексем, а не сталих виразів.

Іншим важливим із погляду розгляданого явища лексичним розрядом є назви, що належать до рослинного світу. З-поміж великої кількості дендронімів наведемо лише деякі приклади, особливо характерні з погляду аналізованого явища. Починаючи знову із слов'янських назв, зазначимо, що, наприклад, вторинні значення найменувань 'дуба' нерідко виявляються синонімічними деяким із тих, які було розглянуто вище. Маємо на увазі переносні значення укр. і рос. *дуб*, стосовні нерозумної, недолугої людини; водночас п. *daß* асоціюється з людиною дужою, кремезною, а вираз *chlór jak daß* букв. 'хлопець, як дуб' можна перекласти словом 'здоров'як'. До речі, окремо слід сказати про ідіоматичні вирази. Іноді формальні паралелі в різних, навіть споріднених, мовах, можуть мати зовсім різні значення – пор. укр. *дати дуба* 'померти' і п. *daç deða* розм. 'утекти'. В інших (неслов'янських) мовах подібні явища не фіксуються. Нерідко вторинні значення синонімічних і до того ж спільних за походженням лексем можуть бути подібними, але не тотожними, – пор. рос. *лѣта* 'фальшивка, підробка' і п. *líra* 'обман, шахрайство'. І, природно, чимало вторинних, зокрема розмовних або жаргонних, значень є специфічними для окремих мов. Характерними прикладами можуть бути, скажімо, рос. *малина* 'гарне життя' і 'притон', іт. *zucca* ('гарбуз') розм. 'голова' (рос. *башка*), порт. *nabo* ('ріпка') 'дурень, йолоп'.

Цікавою особливістю будови деяких продуктів вторинної номінації є певні морфологічні аспекти. Іноді окремі нові значення поширюються лише на форми множини вихідних лексем. Показовим прикладом є історія англ. *nut* ('волоський) горіх'. Поряд із розмовним значенням 'голова' (на основі зовнішньої подібності) виникло пов'язане з ним інше (абстраговане) – 'дивак, пришелепкуватий', але найбільшого поширення в сучасній розмовній мові (в усіх варіантах) набуло множинне *nuts* у значенні 'дурник, псих' (пор. частотну розмовну формулу *Are you nuts?* 'Ти збожеволів (з глузду з'їхав)?')

Останнім часом спостерігається значне поширення в розмовній мові арготизмів, атрибутів професійних сленгів (наприклад, комп'ютерного), які втрачають у такий спосіб свою «галузеву»

належність, стаючи елементами повсякденного мовлення. Прикладом може бути, скажімо, англ. *cherry* ‘вишня (плід)’. Тлумачні й тим більше перекладні словники не фіксують його «пікантного» значення ‘незаймана’ (про жінку), поширеність якого не перестає бути від цього фактом.

Від тварин і рослин можна перейти до назв, стосовних харчування. Класичним з історичного погляду можна вважати випадок із назвами на зразок укр. *пиріг* або рос. *пирог*, що походять від спільної слов’янської основи *пирь* ‘святковий хліб’, від якої йде також п. *riegóg* ‘вареник’. У цьому разі йдеться про утворення вторинних значень на етапах формування окремих мов. У сфері таких назв значною мірою даються взнаки особливості національних культур, міжетнічні і, відповідно, мовні контакти. Візьмемо укр. *балик* або рос. *балык* – давні запозичення, в основі яких – тур. *balık* ‘риба’. Первинним значенням запозичених лексем було ‘просолена й пров’ялена спинка червоної риби’, тобто відбулося характерне для багатьох запозичень звуження (конкретизація) вихідного значення. Далі, проте, мав місце протилежний за характером процес, оскільки запозичені слова перейшли й на назви обробленого відповідним чином м’яса. На протилежному боці перебувають оказіональні випадки на зразок нім. *englisch* ‘англійський’ у значенні ‘із кров’ю (про їжу)’ або *Berliner* (‘берлінець’) ‘пончик’.

Згадаймо ще одну важливу лексико-семантичну мікросистему – назви металів та інших матеріалів. Тут достатньо було б згадати численні значення назв ‘золота’ [див. Очерки, 36 і т. д.] і ‘срібла’ [див. вище ч. 1].

Іншою семантично продуктивною сферою є побутова лексика. У діяхронічному плані заслуговують на увагу випадки на зразок укр. *чобіт* й іт. *ciabatta* ‘капця’, що мають спільне тюркське походження, але вихідним значенням є ‘личак’. В індоєвропейській лексичній царині можемо знайти приклади з ряду укр. *шкарпетка* й іт. *scarpa* ‘черевик’ (пор. укр. розм. *шкари* ‘т. с.’). Своєрідним є приклад з укр. або рос. *роба* ‘робочий одяг із грубої тканини’ (пор., напр., б. *роба* ‘домашня жіноча сукня’; водночас с. *роба* має єдине значення ‘товар’). Відомо, що вони походять (як запо-

зичення) від нім. *Robe* ‘мантія, тога; вечірня сукня’, яке, в свою чергу, має романське походження, бо йде від франц. *robe* ‘сукня; тога, мантія’. Цікаво, що на значення (східно)слов’янських лексем вплинула вочевидь зовнішня форма слова (отже, маємо щось на зразок паронімічної атракції, тобто народної етимології). Водночас останні значення історично є вторинними, бо французьке слово походить від іт. *goba* з широким спектром загалом близьких за семантикою, але різних значень (‘річ, предмет, штука; майно; багаж; робота; одяг’ і т. ін.), що досить часто вживається на розмовному рівні в сучасній мові.

Наостанок наведемо ще один показовий приклад з іншомовними назвами. Укр. і рос. *пудра* є типовими запозиченнями петровської доби із французької мови. Аналогічне значення франц. *poudre* є типовим зразком вторинної номінації, оскільки вихідним є значення ‘пил’, на основі якого виникли також інші вторинні значення (‘порошок; порох’). Від того ж лат. *pulvis* ‘пил’ походять семантичні еквіваленти в інших романських мовах, що поєднують усі названі значення (іт. *polvere*, ісп. *polvo*, порт. *pó*). Проте нерідко семантична багатозначність спричинює «затухання» певних значень (переважно дещо менш стійких вторинних) або утворення на тій же основі нових словоформ, що беруть на себе відповідні значення. Так, у сучасній італійській мові у значенні ‘пудра’ вживається слово *сіргіа*, що виникло на основі словосполучення *polvere di Sirgo* (букв. ‘кіпрська пудра’ – пор. за способом утворення укр. *одеколон* від франц. *eau de Cologne* – кальковане нім. *Kölnischwasser* ‘кельнська вода’ або *крепдешин* від франц. *crêpe de Chine* ‘китайський креп’).

Окремо слід сказати про такий специфічний лексичний розряд як історизми. Переважна більшість таких лексем є архаїзмами або принаймні застарілими. Проте іноді саме завдяки вторинній номінації такі слова починають, так би мовити, друге життя завдяки тому, що саме вторинні значення стають актуальними й фактично основними. Наведемо два характерних приклади з італійської мови. Слово *galera* ‘галера (двощоглове судно XVI ст.)’ давно вже набуло метонімічного значення ‘каторга’ (як відомо, каторжна

робота на галерах у ті часи була досить поширеною практикою), яке в сучасній мові вживається (і досить часто) переважно у фігуральному значенні, а також як евфемізм на позначення в'язниці, у тому числі у виразах на зразок *mettere in galera*, тобто 'ув'язнити' (а буквально 'посадити на галеру'). Другий приклад, відносно нещодавній, є певною мірою екстравагантним. Словники української мови фіксують маловживане нині слово *стахановець* (рос. *стахановец*) – неологізм 30-х рр. минулого століття, що відразу набув свого часу чималого поширення (хоча багатьом представникам нинішнього молодого покоління українців воно вже невідоме). Тоді ж російське слово було запозичене різними європейськими мовами. В італійській утворилася радше калькована назва *stachanovista* (а також похідні: *stachanovismo* 'стахановський рух', *stachanovistico* 'стахановський' і т. д.). У сучасній мові перше слово активно вживається виключно в образному (переважно іронічному) значенні, – так називають тих, хто виявляє надмірний ентузіазм або завзяття у роботі та інших видах життєдіяльності (аж до інтимних стосунків), хоча, як показало опитування, його походження та історія абсолютній більшості носіїв італійської мови невідомі.

Останній сюжет у цій монографії присвячено особливому різновиду вторинної номінації, що цілком може поширюватися не тільки на іменні частини мови, а й на інші, зокрема на особові займенники, які реалізуються у звертанні. Проте з цього приводу зауважимо ще й те, що так звані титульні форми звертання, в ролі яких виступають передусім іменники, теж можуть бути наслідками цього явища. І це теж можна зважати її специфічним виявом. Пояснимо це на конкретному типовому прикладі.

Типологічний аналіз найпоширеніших іменних звертань, уживаних у більшості індоєвропейських мов, переконливо свідчить про те, що як із діахронічного, так і з синхронічного погляду до названого ряду слід віднести передусім алокутиви на зразок укр. *пан* або рос. *господин*. До того ж саме історія слов'янського іменного звертання є особливо показовою в цьому плані. Мається на увазі те, що ці та інші слова як форми звертання набули дещо інших,

більш узагальнених, семантичних характеристик порівняно з вихідними – парадигматичними – значеннями. Крім того, первинні словникові значення цих слів мають відносно вузькі денотативні межі, оскільки вони стосуються переважно певного соціального стану. Водночас у звертанні семантичні характеристики цих лексем виявляються досить специфічними внаслідок своєї абстрагованості й узагальненості, виступаючи в ролі форм увічливості.

На завершення наголосимо на тому, що зроблений огляд має на меті констатацію засадничого факту: вихідним матеріалом для вторинної номінації виступає передовсім давній за походженням і широкоживаний у мові лексичний фонд. Це явище тісно пов'язане з іншими шляхами розвитку лексичного складу мови – словотвором (у тому числі утворенням неологізмів) і запозиченням іншомовних лексем і є запорукою необхідного й адекватного збагачення словникового складу мов. Ретельний аналіз відповідних явищ дає відповідь на численні питання, стосовні історичної еволюції мов світу.

2. ДОХРИСТИЯНСЬКІ ПОЧАТКИ ПРУССЬКОЇ ТА НІМЕЦЬКОЇ НАЗВ КОРОЛЬКА В ЕЛЬБІНЗЬКОМУ СЛОВНИКУ

0. Відтоді, коли 1868 р. вперше було опубліковано Ельбінзький словник (далі – ЕС або Е), прусський компонент його статті, яка дістала порядковий номер 707, залишався «темним місцем». Відповідно словникова розробка класика балтійського мовознавства Я. Ендзеліна лише констатувала: «Без етимології» [Endzelīns 1943, 236]. І такий стан тривав до 1996 р.

У доповіді на Міжнародній конференції «Colloquium Pruthenicum secundum» (Могиляни поблизу Кракова, 3–6 жовтня 1996) автор цих рядків уперше оприлюднив свій висновок про те, що прус. *prestors* Е 707 походить від нім. *Priester* ‘священик’. Запропоноване вирішення нерозв’язаного питання дістало одностайну підтримку, про що, зокрема, написали учасники колоквиуму Б. Стундзя [Stundžia, 279] та В. Смолстіг [Schmalstieg, 255]. Через два роки згадану доповідь було надруковано [Непокупный 1998]. До речі, саме часом цієї публікації (1998) проф. В. Смочинський датує й запропоновану нами етимологію прус. *prestors* Е 707 [див. Smoczyński, 82], хоч сам же він був одним із тих, хто своїм виступом підтримав її на Другому прусському колоквиумі в жовтні 1996 р.

Подальше вивчення Ельбінзького словника спонукало переглянути деякі підходи до етимологізування прусської лексики, закладені ще на самому початку дослідження вказаної пам’ятки. На цю тему нами було виголошено доповідь (Вільнюс, листопад 2001 р.), яка викликала дискусію [Bilkis L., Kabašinskaitė, 154], а у відповідь – подальші наші публікації [див. Непокупный 2001 (2); Непокупный 2003; Непокупный 2004; Neпокупный 2004].

Отже, йдеться про нові спостереження, уточнення та міркування не тільки щодо пруської, а й німецької назв найменшого птаха в Ельбінзькому словнику.

1. Насамперед звернімо увагу на місце статті *Konigelyn prestors E 707* у загальній системі представлення зоологічної лексики в Ельбінзькому унікумі.

Наукова думка тих часів, які безпосередньо передували створенню найдавнішого балтійського лексикона, всю фауну поділяла на чотири групи: риби, птахи, тварини та черви (Гільдегард фон Бінген, XII ст.) або на тварин, які ходять, літають, плавають та повзають (Альберт Великий, XIII ст.) [DS 2, 743].

Такий поділ світу тварин надовго збережеться в народі – його увявленнях та мові – і знайде відображення в німецькій поезії – *vische, wilt, gewürme, vogel* (1198 р., Вальтер фон дер Фогельвейде) [Ibid.].

Певним підтвердженням цього етапу в розвитку систематики живої природи є й сам Ельбінзький словник, де зазначені зоологічні рубрики виступають у такій послідовності:

- 1) *Vysch* ‘риба’ 560 (561–585);
- 2) *Tuer* ‘тварина’ 647 (дикі звірі – *Wesant* ‘зубр’ 648 (649–670); домашні тварини – *Varre* ‘бугай’ 671 (672–686); молочні продукти (687–695); мисливські собаки (700–704);
- 3) *Vogel* ‘птах’ 706 (707–773);
- 4) *Slange* ‘змія’ 774 (775–791).

В який же спосіб організовано «презентацію» окремих видів тварин у межах кожної групи?

Перший іхтіонімічний ряд ЕС після заголовної статті *Vysch* відкривається назвою щуки (*Hecht* 561), яка за своїми максимальними розмірами (згідно з нашими підрахунками) поступається лише вугру (*Oel* 565), осетру (*Stoer* 567), сому (*Welz* 569) та камбалі (*Halpvischz* 582) і випереджає решту риб у кількості 20 (пор.: *Bresme* 562 ‘ляц’ – *Dursch* 585 ‘тріска’ тощо). Отже, № 1 в реєстрі належить до одного з крупніших представників іхтіофауни.

Модель, за якою «лідери» за своєю величиною обов’язково мали стояти попереду всього списку, виразно унаочнено в другій

серії назв. Серед тварин (Tuer 647) перше місце однозначно ‘зарезервоване’ за найбільшими істотами: зубр – серед диких тварин, бугай – з-поміж свійських.

Зовсім окреме питання – четверта група зоонімів, яка слідом за змією (Slange 774) та вужем (Notir 775) має в своєму реєстрі: ящірку, ведмедика, веретільницю, ропуху, жабу, жука, муху, комара, ‘собачу муху’ (Stomoxys calcitrans), дощового черв’яка, личинку, бджолу, джмеля, осу, шершня і мурашу.

До речі, наведений перелік є дуже важливим для датування оригіналу ЕС, яке й до сьогодні залишається орієнтовним – кінець XIII – початок XIV ст. Адже в XII ст. Гільдегард фон Бінген відносив комах, що літають (жук, муха, бджола), ще до птахів, тоді як усупереч йому та більшості своїх сучасників Альберт Великий (бл. 1193–1280) – вже до плазунів, тобто до черви [Ibid.]. Отже, саме останній погляд і знайшов своє відображення в тексті ЕС, закодувавши для дослідників ще одну точку в системі хронологічних координат Ельбінзької пам’ятки!

Однак, попри відзначене, головну увагу слід звернути на те, що змія та вуж, які очолюють цю зоогрупу, є незрівнянно більшими від усіх представників запропонованого в ЕС об’єднання, а надто – тих, що літають.

Таким чином, якщо у першому реєстрі (Vysch) на перше місце було поставлено назву лише одного з найкрупніших представників відповідної категорії тварин, то в другому (Tuer) та в четвертому (Slange) перші місця віддано найменшій вужі вже однозначно найбільших за своїми розмірами істот.

У такий спосіб ми й з’ясуємо головний принцип, за яким добиралися назви тварин для того, щоб ними розпочинати той чи інший розряд фаунонімів: їхні носії мали б у т и н а й б і л ь ш и м и.

Отже, перше місце статті Konigelyn prestors E 707 р і з к о к о н т р а с т у є з першими номерами решти трьох фауногруп, бо йдеться не про найбільшого, а, навпаки, про н а й м е н ш о г о п т а х а. Однак, незважаючи на це, принципової різниці між найбільшими тваринами, з одного боку, та найменшими серед пернатих – з другого, насправді не існує, оскільки в останньому

випадку лік ведеться вже не у фізичному, а в соціальному вимірі: Konigelyn 707 ‘королюк’ займає ту саму позицію після Vogel 706 ‘птах’, що й Konîg 405 ‘король’ – після Nerre 404 ‘пан’, тобто обидва посідають перші місця у своїх тематичних блоках.

Таким чином, стаття Konigelyn prestors E 707 належить одночасно до двох сфер лексики – як природи, так і суспільства. І вже в самому цьому факті слід бачити доказ того, що у межах Ельбінзького словника поряд з мікро- – існують і свої макроконтексти.

2. Завдяки встановленню етимології прус. prestors E 707 з’ясовується, що нім. ‘король, цар’ (König у демінутивній формі) виявляється тотожним нім. ‘священик; жрець’ (Priester у варіанті prestors як германізм пруської мови). Отже, в одній статті Ельбінзького словника виявилися прирівняними один до одного представники світської та духовної влади. І нехай тут ідеться лише про *еквівалентність* форм у їхніх вторинних значеннях, однак уже сам факт перекладу однієї назви іншою викликає як мінімум два питання:

- 1) якою є семантична характеристика вихідних термінів та
- 2) що стоїть за історичними процесами її формування?

Взаємовідносини світської та духовної влади – це одне з класичних питань історії суспільств на всіх етапах їхнього розвитку.

Так, досліджуючи латинську назву царя (про демінутив від якої *regulus* у функції орнітоніма далі ще йтиме мова), Е. Бенвенист дійшов висновку, що «і.-є. *rex* – поняття більш релігійне, ніж політичне. Обов’язки *rex* – не повелівати та владарювати, а встановлювати правила й визначати те, що відноситься до ‘права’ в прямому сенсі цього слова. Визначений у такий спосіб *rex* виявляється значно ближчим до жерця, ніж до самодержця. Такого роду царська влада зберігалася, з одного боку, в італійців та кельтів, з другого – в Давній Індії» [Бенвенист 1995, 252]. Подібний погляд щодо основи *rek’- у значенні ‘скеровувати, виправляти, вирівнювати’, від якої й виводять індоєвропейську назву ‘священний цар’ (*g̑ȓx sac̑ȓgum*), досить широко побутує в порівняльно-історичних дослідженнях [Гамкрелідзе, Иванов, 751–752]. Ось чому реконструкцію у давніх індоєвропейців образу саме такого царя слід

завершити висновком про те, що «для загальноіндоевропейського суспільства характерною є відсутність ... централізованої державної влади» [Там само, 885–886].

До речі, термін «священний цар» широко вживав англійський етнолог А. М. Хокарт, який мав нагоду впродовж кількох років на початку ХХ ст. спостерігати на островах Океанії реконструйований для далекого минулого «комплекс звичаїв, пов'язаних із ритуальною роллю фіджійського священного царя та його помічників» [Иванов 1999 I, 789]. Попри все із плином часу «вже існуючі інститути типу священного царя та його помічників і ритуали, пов'язані з ними, було переосмислено. Державна організація є розвитком цих ритуалів» [Там само, 784].

У світлі цих знакових відкриттів, коли сучасність вручила ключ для декодування минулого, стає зрозумілим, чому, згідно з Е. Бенвенистом, «потрібні були тривалий розвиток та докорінне ламання понять для виникнення концепції царської влади класичного типу, заснованої виключно на владі, а також для поступового відокремлення політичної влади від релігійної, яка залишалася прерогативою жрецтва» [Бенвенист 1995, 252–253].

2.1. Ілюстрацією до того, в який спосіб соціальна світська термінологія зберігає релікти конфесійної, якщо не переходить до розряду останньої, можуть слугувати й різні продовження прасл. *kъnęzь – раннього запозичення з герм. *kuninga- «глава роду, вождь племені» (з якого пізніше розвинулося нім. König «король»). Пор. ст.-ч. knězь ‘князь; священник’ (XV ст.), ч. kněz ‘священник’, словц. kňaz ‘т. с.’, в.-луж. knjez ‘пан; поміщик; священник’, н.-луж. kněz ‘пан; король (у картах); поміщик; ксьондз’, ст.-п. ksiądz ‘государ, князь; священник’, п. ksiądz (ст.) ‘князь; (католицький) священник, ксьондз’ [ЭССЯ 13, 200–201] – перелік, у якому звертає на себе увагу виключно західнослов'янська локалізація позначень духовенства.

У пам'ятках староукраїнської мови при переважному вживанні як титулу бояр та вельмож (528 прикладів) чи глави держави, князівства (88) слово *князь* лише в семи випадках занотовано в значенні ‘священник’, причому йдеться виключно про католицького свяще-

ника, ксьондза, а самі свідчення датуються XV ст. [ССМ 1, 481]. Пор. єдиний приклад *ксензь* ‘ксьондз’ під 1451 р. [Там само, 521].

Ідею рівнозначності світської та християнської влади виразно відображає вислів Захарія Копистенського в його «Палінодії, або Книзі оборони...» (1621–1622 рр.): «*Петръ есть началникъ або княжа апостолское*» (442) [Тимченко, 369]. Однак форму *княжа* ‘князь’, старочеську за своїм походженням (*kněžě*), – 1) ‘глава держави, князівства’ (43 свідчення) та 2) ‘титул бояр, вельмож’ (2 приклади), що її в обох значеннях проілюстровано найдавнішими записами – Луцьк, 1389 р. [ССМ 1, 480], слід сприймати як доказ домінування світського над християнським.

3.1. Вище вже йшлося про те, що для інтерпретації першої, німецької частини статті *Konigelyn* (*prestors*) E 707, необхідний мінімум свідчень надає в розпорядження дослідника вже сам словник, оскільки поряд із похідною формою в ЕС співіснує й вихідна *Konig* 405, тобто *Koning* – прус. *konagis* ‘король’, яка розпочинає тематичну групу панів (володарів) – пор. *Herre* (*rikis*) 404. Однак від внутрішніх аспектів розгляду нім. ‘короля’ та ‘королька’ перейдемо до зовнішніх – уже в контексті німецької мови.

Дослідники німецької орнітології вже давно визначились із тим, що д.-в.-нім. *Kuningilîn* ‘*Königlein*’ як найменування волового очка (*Zaunkönig*; *Troglodytes troglodytes*) поширилося в німецькій мові під впливом античної легенди про змагання на звання короля птахів, яка дійшла до Німеччини «лише в християнський час» [Suolahti, 81].

Завдяки виходу в світ «Німецького лексичного атласу», перший том якого містить докладну карту назв птаха «*Zaunkönig*», з’ясовується, що найближчою до с.-в.-нім. *Konigelyn* з Ельбінзького словника є форма *Kinigl*. Як у ізольованих ареалах, так і в «густих розсипах» поодиноких свідчень цей орнітонім занотовано виключно на південному заході території поширення німецької мови до Другої світової війни, а саме – в орієнтирах Кельн–Регенсбург–Грац [DW 1, К. 43]. Показово, що в коментарі до однойменної карти «Судетськонімецького лексичного атласу» при обговоренні загальнонімецької перспективи вживання різних найменувань

волового очка, у тому числі й згаданого Kinigl (= Königlein), а також (на півдні Чехії) Königel, саме д.-в.-нім. Kuningilîn було схарактеризоване як «буквальний переклад (die wörtliche Übersetzung) лат. *regulus* античної байки» [Schwarz 2, 41].

Цей погляд, згідно з яким д.-в.-нім. Kuning(i)lîn, Kuniglî є калькою (Lehnübersetzung) лат. *regulus*, залишається непохитним і в сучасній етимологічній науці, у зв'язку з чим питання про походження с.-в.-нім. Konigelyn у першій частині статті 707 Ельбінзького словника слід вважати остаточно розв'язаним.

Зрештою, на «римський слід» у свідченнях «Німецького лексичного атласу» однозначно вказує і географія форми Kinigl з орієнтацією на лінію Кельн – Регенсбург – Грац (див. вище). Що ж стосується внутрішньої, власне німецької ареальної оцінки калькованого найменування, то його локалізація обов'язково має бути врахована при пошуку джерел тієї лексичної програми, яка знайшла своє пряме відображення у вихідній, німецькій частині Ельбінзького словника.

3.1.1. Разом з тим, маючи як зразок латинський орнітонім *regulus*, не слід забувати про те, що римляни не були першими, хто винайшов саме таку модель найменування найменших за своїми розмірами птахів.

Слід гадати, що саме така, переважно римська орієнтація автора класичної монографії «Die deutschen Vogelnamen» («Німецькі назви птахів») мала своїм наслідком те, що дотичні до нашої теми свідчення давньогрецької мови опинилися в його дослідженні на другому плані.

Так, відзначаючи прадавній характер легенди про пташиного короля,

Г. Суолахті вказує насамперед на Плінія і додає: «також у Аристотеля ... можна знайти подібний натяк», хоча грек це зробив на три століття раніше від римлянина.

Однак, порівнюючи лат. *regulus* із грецькими формами, важко говорити про те, що в останніх усе відбувається так само: адже ці свідчення є давнішими. Разом з тим, попри такий «зворотний» хронологічний порядок орнітонімів, саме він згодом знайшов

підтримку в «Етимологічному словнику російської мови», де при покликанні на згадану вище тезу Г. Суолахті вже було опущено ім'я Аристотеля і названо одного лише Плінія.

Та найбільш увиразниться теоретичне значення свідчень грецької мови, коли після німецької частини статті Е 707 ми перейдемо до другої, пруської – *prestors!*

3.2.1.0. Ця частина статті *Konigelyn prestors E 707* насамперед веде нас до нім. *Priester* ‘священик’, а від нього – до грецького субстантивованого прикметника вищого ступеня від *πρέσβυς* ‘старий’, який спочатку, здається, ще не мав у собі нічого специфічно християнського. Однак звертання саме до грецьких витоків цього пруського слова є вкрай необхідним для розуміння самої природи такого поєднання, що було зафіксовано в короткому рядку Ельбінзького словника.

3.2.1.1. У статті про рос. *королёк*, покликаючись на названу працю Г. Суолахті, М. Фасмер згадує античну легенду про те, як птахи обирали собі царя, і при цьому вказує на «Природничу історію» Плінія [Фасмер II, 333]. Тож на цьому місці вже доречно нагадати, що під титулом «царя птахів» (*rex avium*), свого часу поширеного в Італії – *rex avium in Italia*, об'єднують двох птахів – королька у двох різновидах (*Regulus regulus* і *Regulus ignicapillus*) та волове очко (*Troglodytes troglodytes*). Якщо перший має на маківці «жовтогарячий чубчик, порівняльний із золотою короною птахів», то у другого така ж прикраса є «яскраво-червоно-помаранчевою у самиці та жовтою у самця» [André, 139]. Що ж до волового очка, то попри відсутність згаданого вище чубчика цього птаха «часто плутають» з обома корольками «через його крихітні розміри та голос» [Ibid.].

Разом з тим, віддаючи належне свідченням Плінія, доцільніше було б звернутися до його попередника Аристотеля, в якого у праці «Про виникнення тварин» ще за три століття до згаданого твору римлянина чи не вперше в ролі королька (*Regulus regulus* або *Regulus cristatus*) та волового очка (*Troglodytus parvulus*) виступають назви βασιλεύς ‘цар’ та πρέσβυς ‘старійшина’ (букв. ‘старий’): καλεῖται δὲ πρέσβυς καὶ βασιλεύς: διὸ καὶ τὸν ἀετὸν αὐτῷ φάσι

πολέμειν «Називаються або ‘старійшина’, або ‘цар’, бо обидва, як кажуть, з орлом воюють» [див. Aristote IX, 85].

Коментатори Аристотеля відзначають, що в його праці «Про виникнення тварин» вживаються три найменування королька – βασιλεύς, πρέσβυς, τροχίλος, кожне з яких відрізняється тими чи іншими особливостями, що виявляються в самому тексті. Якщо, наприклад, у главі «Війна поміж тваринами» останній із наведених термінів виступає як цілком звичний у ролі (за легендою) одного з «ворогів орла» [Ibid.], то вже другий (з кінця) грецький орнітонім уводиться до тексту описово: «птах, якого називають ‘старійшина’» (‘ο πρέσβυς καλοῦμενος... [Ibid., 66]).

Нагадаємо, що форму πρέσβυς як назву королька зареєстровано лише в цього античного автора, для якого таке позначення швидше за все було новим.

Однак особливо цінними для нашої розвідки виявилися заключні рядки глави «Винахідливість у виборі гнізд» (кн. IX, 11), де одночасно зустрічаються всі досліджувані назви цього птаха.

Почавши, очевидно, з найбільш звичної для себе назви птаха ‘ο δὲ τροχίλος та зауваживши, де саме побутує носій такого найменування, Аристотель завершує свою довідку про королька такими словами: «Καλεῖται δὲ πρέσβυς καὶ βασιλεύς· διὸ καὶ τὸν ἀετὸν αὐτῷ φασι πολεμῆιν» [Ibid., 85], тобто «його (королька – А. Н.) називають ще πρέσβυς (‘старійшина’) або βασιλεύς ‘цар’: ось чому, кажуть, орел веде з ним війну».

Таке зосередження трьох відомих грецьких назв королька становить неабиякий інтерес.

По-перше, серед самих синонімів наявне безперечне протиставлення між формами τροχίλος, з одного боку, та βασιλεύς і πρέσβυς – з другого. Якщо перша з них вже має статус терміна, чому й з’являється в тексті без будь-якої «підготовки» читача до його сприйняття, то інші дві, навпаки, супроводжуються попередженням, що йтиметься про назви того самого птаха.

По-друге, тут прямо говориться про існування суперництва між орлом та корольком, чий царський титул βασιλεύς, як повідо-

мляється, і став причиною того, що великий хижий птах воює з найменшим серед пернатих.

Нарешті, по-третє. У заключних рядках зазначеної глави праці Аристотеля чи не найповніше відбився один із досить поширених сюжетів, який відповідно до Міжнародного покажчика типів казок А. Аарне – С. Томпсона (далі – АТ) стоїть на самому початку розділу про птахів (№№ 220–249), а саме – АТ 221 А: – «Хто літає вище всіх?» Ідеться про те, що:

1) серед інших поданих назв птаха *τροχίλος* більш соціально значущим (порівняно зі ‘старійшиною’) має бути (і, певно, що так і є) ‘цар’, тобто *βασιλεύς*;

2) у контексті, який супроводжує таку номінацію, безпосередньо названий і другий член протиставлення – *αετός* ‘орел’. Отже, сюжетна інтрига твору *βασιλεύς – αετός* акцентується Аристотелем, і в такий спосіб автор повертає свого читача до провідної теми однієї з попередніх глав – «Війна між тваринами».

3.2.1.2. Однак ще більше ніж Аристотель «устарожитнє» витоки античної легенди про царя птахів напівлегендарний давньогрецький байкар Езоп (VI ст. до н. е.).

По-перше, серед творів останнього, які дійшли в переказах інших античних авторів, зафіксовано байку № 386 (за іншими виданнями – № 434) «Корольок та Орел». Ідеться про те, що вже наприкінці 1 – початку 2 ст. н.е. у своєму трактаті «Політичні настанови» Плутарх вдається до порівняння відносин між людьми з випадком, коли «в Езопа пташка корольок піднялася в небо на плечах орла, а потім злетіла й першою досягла мети» [Езоп, 179]. Слід відзначити, що точніше в оригіналі – «досягла слави». Пор. *τούτων οὖν ἔχεσθαι δεῖ τῶν ἀνδρῶν καὶ τούτοις ἐμφύεσθαι, μὴ, καθάπερ ὁ Αἰσώπου βασιλίσκος ἐπὶ τῶν ὤμων τοῦ αἰετοῦ κομίσθεις αἰφνίδιον παρεξέπτη καὶ προέφθασεν, οὕτως τῆν ἐκείνων δόξαν ὑφαρπάζονται αὐτούς* [Plutarque, 806. E. 7 F. 1 – Plutarque, 96 – 97] «Таке почалося між людьми, подібно до королька у байці Езопа, який злетів на плечі орлові та привласнив його славу».

По-друге, автентичний характер езопівської «цитати» у Плутарха підтверджується ще й тим, що творець відповідного жанру

мав у своєму доробку (з так званого «основного збірника») ще дві байки на тему виборів царя птахів: № 101 «Галка і птахи» та № 219 «Павич і Галка». Якщо в першій «Зевс забажав призначити птахам царя й оголосив день, щоб усі з'явилися до нього» [Там само, 93], то в другій «птахи радилися, кого обрати царем, і Павич наполягав, щоб обрали його, бо він гарний» [Там само, 126].

Цікаво, що для сюжетів обох байок властиві такі риси як:

1) суб'єктом дії виступає Галка, яка то прикрашає себе пір'ям інших птахів, то виступає як опонент Павича;

2) запорукою успіху на виборах обидва претенденти вважають чинник краси «кандидата»;

3) у вирішальний момент, коли в одному випадку Зевс «вже хотів ... обрати царем» Галку, а в другому – «птахи вже готові були погодитися» на Павича, дія одних (птахи) або слово інших (Галка) зривають вибори.

Особливий інтерес викликає байка № 219, у якій Галка «знімає з виборів» кандидатуру Павича, поставивши питання: «А якщо ти будеш царем, і на нас нападе орел, то як ти нас врятуєш?» [Там само]. І далі йде мораль, що, мовляв, «не краса, а сила має прикрашати правителів» [Там само].

На наш погляд, цю дидактичну розробку про Павича слід тлумачити як своєрідний вступ до «драматургії» байки № 386 «Корольок та Орел». Таку думку можна обґрунтувати тим, що: 1) тут з'являється образ Орла та 2) поставлено питання про силу цього хижака. Але ж саме останнього своєю вигадкою й спроможеться подолати куди менший за нього Корольок! Отже, якщо продовжити ланцюжок міркувань – «не сила, а мудрість має прикрашати правителів».

У такий спосіб переказана Плутархом тема Королька виявляється щільно вплетеною в контекст творчості Езопа. Це дає міцну підставу, щоб упевнено датувати найдавнішу фіксацію обговорюваної нами легенди часом життя давньогрецького байкаря – VI ст. до н. е.

3.2.2. Проте від античного Середземномор'я перенесемося до країн Балтії часів Реформації, в яких завдяки поширенню

християнства вже встиг зробити чималу «кар'єру» і давньогрецький 'старійшина', ставши спочатку 'священником' (нім. *Priester*), а відтак і 'корольком' (прус. *prestors*). Заслуговує на увагу те, що навіть у надто скромній друкованій спадщині пруської мови все ж таки можна вказати місце, де мало бути вжито прус. *prestors* у своєму конфесійному значенні. Однак цього не сталося. І коли 1561 р. у Кенігсберзі вийшов у світ двомовний німецько-прусський «Енхїрїдїон. Малий катехїзис доктора Мартїна Лютера», то в ньому нім. *Priester* було перекладено як прус. *lūbeniks*.

Так, у розділі про порядок одруження йде мова про те, що:

1) нім. *Wenn sie antworten Ja / So sol der Priester jnen weiter sagen / Also...*;

2) прус. *Kaden stai abbai ia ettrāi / Tīt turri stas Lūbeniks steimans tals gerdant titet...* [Mažiulis 1981, 194–195], тобто «Коли вони обое (ті, що вступають до шлюбу – А. Н.) відповідають «так», то – (за оригіналом) *der Priester // stas Lūbeniks* – їм далі говорить таке...».

Коментатори прус. *lūbeniks* вже давно визначилися з тим, що ця форма як споріднена зі словом *salūban* (знах. відм.) 'шлюб' означає 'той, хто єднає шлюбом'. Тому даний термін, хоч і виступає замість нім. *Priester* 'священик', однак має бути інтерпретований саме в цьому, «шлюбному» значенні [Топоров V, 367].

Разом з тим здійснення обряду вінчання – це лише одна з функцій священника. Отже, та обставина, що перекладач не вжив тут пруського германізму *prestors*, який уже у вторинному значенні був засвідчений ще в Ельбінзькому словнику (Е 707), має свідчити лише про одне: нім. *Priester* не набуло значного поширення в пруській мові чи щонайменше в її самбійському діалекті, з території якого походить згадана пам'ятка.

4.0. Розмірковуючи над тим, що стоїть не стільки за перекладом, скільки за історико-етимологічним тлумаченням лат. *rex*, звернімося до згаданої праці Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванова. Безпосередньо перед викладом (вище порушеної й нами) теми 'священного царя' автори монографії розглядають питання про зв'язок між назвами 'роду', з одного боку, та 'проводиря роду' – з другого. При цьому вони стверджують, що останній «міг,

природно, позначатися словом від того самого кореня» [Гамкредлидзе, Иванов, 750], тобто як і назва роду. У такий спосіб від і.-с. *kēn- у значенні ‘народжувати’ дослідники виводять заг.-герм. *kunjа ‘рід’ (пор. гот. kuni), а далі – *kuningaz ‘проводир, цар’ (пор. нім. König) [Гам само].

4.1. На відміну від наведеного тлумачення, сучасна німецька етимологія пропонує зовсім інший погляд на походження престижного соціального титулу. Ще 1960 р. Г.-Д. Каль виступив із дослідженням, в якому доводив, що:

1) поряд з іс. *gēnə- ‘народжувати’ існує ще й омонімічний корінь і.-с. *gēnə- / gñō- ‘пізнавати; признавати’, який і слід вбачати в нім. König;

2) німецька назва царя (короля) має «вражаючу паралель» в лит. žunỹs

(1. ‘знахар; чаклун’; 2. (істор. ‘жрець’), похідному від žunóti ‘знати’, причому в обох випадках ідеться про найменування діяча, який з н а є про майбутнє.

І, нарешті, останнє за переліком, але не за вагомістю: висловлений погляд на передісторію нім. König цілком поділяє та пропонує певні підсумки своєї подальшої розробки такої версії Е. Зібольд, автор не тільки нового опрацювання всього тексту «Етимологічного словника німецької мови» Ф. Клуге, а й спеціальної статті на цю тему (1992) [Kluge 23, 520].

Так повертається «на круги своя» ідея Е. Бенвеніста, що лат. rex – це «більше жрець, ніж самодержець»: адже віднині в один ряд із ним стає нім. König, яке, по-перше, через лит. žunỹs приєднує до себе й д.-рус. *знахарь, знахорь* разом з його продовженнями в рос. *знáхар*, блр. та укр. *знáхар* [Фасмер II, 101], а по-друге, разом із ними утворює нову германо-балто-слов’янську ізоглосу, якої, приміром, ще не було в монографії Хр. Станга [Stang 1972, 96]. Отже, звернімося до литовського відповідника нім. König.

4.2. Лит. žunỹs в академічному словнику литовської мови зареєстровано у чотирьох значеннях: 1) іст. ‘служитель давніх релігійних культів, священик’; 2) ‘пророк, ясновидець’; 3) ‘чаклун; чарівник; чародій’; 4) ‘знавець’ [LKŽ XX, 637–638].

Якщо перше з них ілюструється прикладами починаючи з XIX ст., то друге вже є в Біблії Й. Бреткунаса (1590) та в Постілі М. Даукші (1599). Такою самою залишається й найдавніша дата фіксації форми *žunỹs* у пам'ятках литовської мови – 1590 р., проте, крім рукопису автора перекладу Біблії, цього разу поміж джерел вже маємо й друкований текст його Постіли, виданої в Кенігсберзі 1591 р.

Узагалі, виносячи за дужки останнє значення ('знавець' як мало засвідчене й до того ж виключно сучасне, хоча водночас інколи й застаріле), слід наголосити на тому, що ілюстративні матеріали до семи 'чаклун; чарівник; чародій' займають рівно половину обсягу всієї статті в литовському академічному словнику.

Як основне (принаймні за цитованим лексикографічним джерелом) значення 3) 'burtininkas' (від *būrti* 'ворожити, чарувати'; пор. *būrtas* 'жереб', множ. 'ворожба, чаклування, чародійство'), на наш погляд, названа праця лише приблизно передає зміст форми *žunỹs*.

Так, якщо при перекладі книги пророка Захарія (10, 2) Й. Бреткунас як варіант до *žunỹs* подає *burtininkas*, пор. (мн.) *žuniai* (*burtinykai*), то в Першій книзі Мойсеевій (41,8) він розділяє ці лексеми: «(Faraonas) atvadindinojo visus burtinykus Egipto ir visus žynius». Можна заперечити тому, хто пише ці рядки, що, мовляв, останній вислів подано в словнику під значенням 2) 'пророк, ясновидець'... Однак такі самі протиставлення вживаються і як приклади до *žunỹs* 3) 'burtininkas'. Пор. у авторів XIX ст.: «...pas žynius ir burtininkus teirauties» (М. Валанчюс) або «... dabar nėra raganų, raganių, burtinykų ir žynių» (Й. Рупейка). Отже, вже сам текст словникової статті про *žunỹs* [LKŽ XX, 637–638] частково може свідчити про те, що відповідна дохристиянська назва священика в часи християнства витіснялася на периферію вжитку, пересеміювалася і врешті-решт зникла.

4.3. У зв'язку з новою етимологією нім. König не може не відбутися зміна і в розумінні передісторії запозичення спорідненого лит. *kūnigas*, значення якого академічний лексикон подає в такій послідовності [LKŽ VI, 892–893]:

1) ‘пан, володар; вождь’ (застар.), засвідчене пам’ятками XVII–XVIII ст.;

2) ‘князь’ (застар.) – сучасна літературна мова, однак у похідній формі *kunigáikštis* фіксується з кінця XVI ст.;

3) ‘священик (звичайно католицький)’. В останній функції лексема *kūnigas* широко вживається в литовській мові, починаючи від праць М. Мажвідаса (бл. 1510–1563) і кінчаючи сьогоднішнім днем.

Саме такий порядок семантичної еволюції литовського германізму *kūnigas* визначив Е. Френкель, стверджуючи, що, по-перше, значення ‘священик’ є вторинним відносно семемами ‘пан, князь’, а, по-друге, такий семантичний перехід відбувся відповідно до польської мови, у якій *ksiądz* ‘ксьонз’ розвинулося поряд із *książe* ‘князь’ [Fraenkel I, 310].

Разом з тим індоєвропейська ретроспектива з її реконструкцією образу ‘священного царя’, з одного боку, та пізніше встановлена германо-балто-слов’янська ізоглоса нім. *König* – лит. *žunỹs* – д.-рус. *знахар* – з другого, дають вагомі підстави для твердження, що насправді семантичний розвиток соціальної термінології відбувався в протилежному напрямку – від духовної влади до світської. Цей висновок мовознавців-компаративістів вже не в реконструкції прадавнього минулого, а в реальному житті тих суспільств, які й у XX ст. ще перебували на початковому ступені свого розвитку, фактично підтримали й провідні етнологи світу.

*

Свого часу А. Доза писав: «Християнство, яке до підвалин стрясло античне суспільство, настільки перетворило мову, що Юду вдалося виявити у словнику два послідовних нашарування: язичницьку латинь і християнську латинь... Ця зміна постає в IV ст. ... Увесь релігійний язичницький словник поступово забувається. Його змінює інший словник, у якому переважають грецькі слова, що отримали спеціальне значення вже в християнській грецькій мові: ... *presbyteri* (‘старійшини > священики’, *prêtres*) та ін.» [Доза, 132].

Однак у світлі викладеного постають як мінімум два питання:

1) Чи не було занижено елемент сакральності в латинській та грецькій мовах дохристиянського періоду? та

2) Чи не було ще в цьому періоді створено та апробовано модель 'старійшини'? Принаймні здобутки опрацювання концепції 'священного царя' доводять, що успадкування християнством термінології язичництва було значно глибшим, ніж це здавалося раніше.

* *

На завершення розвідки повернемося до її початку, аби наголосити на тому, що «моментом істини» при етимологізуванні прус. E 707 *prestors* ми завдячуємо спробі порівняти це слово з укр. діал. *ксьондзик* 'Goldhähnchen, Regulus' – орнітонімом, який влітку 1898 р. в с. Деревні (нині Жовків. р-н Львів. обл.) занотував І. Г. Верхратський [Верхратський, 274].

За відсутністю в нашому розпорядженні прямих свідчень про вживання такої пташиної назви в інших місцевостях України, доречно скористатися фрагментами її опосередкованого відображення в мові власних імен опублікованих історичних документів. Так, серед прізвищ чоловіків, які не повернулися додому з війни, згадуються, причому переважно кілька разів в одному селі, такі, як *Ксендзик* (Мокряни Дрогобицького р-ну) [КПЛ 1, 360], *Ксьондзик* (Голосковичі Бродівського р-ну [Там само, 61], Горинка [КПТ 2, 215] та Кімнатка Кременецького р-ну [Там само, 207], *Ксьонзик* (Любитів Ковельського р-ну) [КПВ 2, 65–66] та ін.

Уже й ці відомості можуть правити за певний орієнтир для визначення географії того найменування птаха короля, яке через мову народу й перетворилося на прізвище...

Однак ідеться про місцезнаходження не лише в просторі, а й у часі. Тож, оскільки Езоп, у творчості якого засвідчено досліджуванний сюжет про вибори царя між птахами, жив ще в VI ст. до н. е., то виходить, що за щойно наведеними іменами з «поминальних» реєстрів України стоять аж два з половиною тисячоліття історії людства!

3. ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ В АД'ЕКТИВНІЙ СФЕРІ ЗА ОЗНАКАМИ КОЛЬОРУ: ІСЛ. RJÚRA – ЛТС. RUBENIS – УКР. РЯБИЙ

У плані розвитку ідей, висунутих Е. Бенвеністом, В'яч. Вс. Івановим та іншими дослідниками стосовно відображення в мові міфопоетичних моделей світу, особливе місце належить одному з найбільш міфологічно значущих прикметників, який позначає поняття 'рябий' і дає цілу низку зоонімів та інших похідних у мовах германо-балто-слов'янського ареалу.

Литовське прислів'я про те, що «дятел рябий, а світ іще рябший», добре ілюструє знаковість строкатості, колористичної неоднорідності, а також плямистості і крапчастості не лише щодо ряду птахів, їхніх яєць, а також змій та інших тварин і рослин, а й у значно ширшому культурному контексті. Зауважимо також особливу роль орнітонімів у реконструкції слов'янської прабатьківщини і праекології [див. Трубачев 1996, 41, 48; Андерсен, 39].

Із семантичною ознакою строкатості, поєднання різних кольорів пов'язана наведена Кр. Стангом германо-балто-слов'янська ізогласа, що об'єднує похідні від праоснови **reub-* / **rub-* – назви птахів та їх забарвлення, а також певні здійснювані ними або асоційовані з ними дії: лтс. *rubenis*, де присутній аблаут – пор. форми на зразок д.-сканд. *rjúra* 'тетерук', лит. *jerubī* 'рябчик' (інші форми – *jerūbé*, *ierbé*, *irbé*, *jerbē*), лтс. *îrbe* 'куріпка' (також *i/é/-rube*, *virba*), ст.-сл. *jařeбъ*, рос. розм. *рябка* 'т. с.', с. *jārēb* і хорв. *jārēb* 'гірська куріпка', с. *jarēбица* і хорв. *jarēbica* 'куріпка', словц. *jeřeб*, ч. *jěřáb(ek)*, п. *jarzəb* 'рябчик', д.-сканд. *rjúra* 'біла куріпка', д.-сканд. *jarri* 'рябчик', *jarpr* 'коричневий', д.-в.-нім. *erpf* 'темний';

темного кольору', а також лит. *rubinât* і *rubêti* 'квокати, воркувати (про тетерука)' [див. Stang 1972, 46].

У мовах германських, балтійських і слов'янських народів у семантиці однокореневих слів присутня кольорова, світлова (результат чергування світла і тіні) або ознака фактури, але найголовніше – це ознака середовища, яке характеризується мінливістю, неоднорідністю, певною розкиданістю. У плані колористики на міжмовному рівні спостерігається спектральна зміна кольорової співвіднесеності – від світлих тонів, із незначним мерехтливим забарвленням (пор., наприклад, д.-сканд. *fjura* 'біла куріпка'), через блискотливий відтінок синього кольору (пор. *Листья под ветром рябили молочно-голубой изнанкой* – М. Шолохов, «Тихий Дон» [див. ССРЛЯ 12, 1654]) до розпаду кольору, рябизни, відчуття строкатості, великої кількості різнокольорових крапок, пор. рос. *рябой*, укр. *рябий*, лит. *gáibas*, лтс. *gàibs* 'строкатий'; подальша зміна відбувається через теплі тони, плями, колір, асоціативно об'єднується аж (впритул) до 'рудого' і до темніших тонів, відображених у германських лексемах, як, наприклад, у д.-сканд. *jaǫgr* 'коричневий', норв. *jaǫre* / *jeǫre*, шв. *jåǫre*, *håǫre* 'темно-коричневий', д.-англ. *eogp/eaǫp* 'темний'.

Перехід від світлих кольорів і їхніх носіїв, що є символічними представниками, характеристиками погоди, навколишнього середовища, до розпаду, відображений у семантиці аналізованих слів, характеризує вже саме середовище, з його різноманітністю і строкатістю, найбільшою мірою виявлені кольори якої (наприклад, відтінки жовтого, рудого, червоного) вступають у взаємодію між середовищем і тотемічним рядом, представленим позначеннями (часто евфемістичного характеру, пор., наприклад, назву табуйованих тварин, в основі яких – кольорова ознака – д.-англ. *bea* букв. 'коричневий', тобто 'ведмідь').

Германська частина ізоглоси представлена орнітологічними і колористичними назвами. До зазначених Кр. Стангом лексем слід додати ісл. *jaǫri*, норв. *jaǫre*, *jeǫre*, шв. *jåǫre*, *håǫre* 'темно-коричневий', ісл., фарер. *jaǫrig*, д.-англ. *eogp*, *eaǫp* 'темний, темного кольору', ісл. *gjúra*, фарер. *гура*, норв. *gjúra*, *гуре*, шв. діал.

гiра, гiро, гуро, дан. гуре, д.-в.-нім. gerahuon ‘куріпка’ [див. Vries 1962], а також Erpr, jerf, Irpa, raf, refr, ra, rjüpr [Johannesson; Kluge 23]: «Das des germ. Wortes *erfa – stimmt nicht zu der idg. wzl. *erbe; man denkt an Verschärfung aus einer abl. *erbhno, einfacher ist idg. Wuzzelvariation voranzusetzen. Die vollform êrebh liegt ni asl. jarębĭ vor.; daneben auch *rebh wie in asl. rębŭ und ahd. rebahuon ‘rebhuhn’, тобто «Форма германського слова *erfa не узгоджується з індоєвропейським коренем *erbe; вважається підсиленням від аблаутного *erbhno, простіше індоєвропейську кореневу варіацію пристосувати. Повна форма представлена в ст.-сл. jarębĭ, близько також *rebh або ст.-сл. rębŭ і д.-в.-нім. rebahuon ‘куріпка’ [Ibid., 671].

Д.-англ. (прикметники) eaġr, eoġr уживалися в значеннях ‘темний, темнуватого відтінку; тьмянний; коричневий; брудний’ [Bosworth 1882 1, 235, 255]. Наприклад: Eaġran gesceafte, fŭs ofer folcum, fŷre swáetar... ‘темні створіння (про хмари), поспішаючи над людьми, кривавий піт...’ [Codex Exoniensis: Ibid., 235] або Eoġr weġod ‘брудне військо, натовп (про єгиптян)’ [Cædmon’s Metrical Paraphrases of Parts of the Holy Scriptures: Ibid., 255].

Примітним є те, що Х. Андерсен указує на «західногерманську лексичну асоційованість» рябчика *Bonasa bonasia* з горішником *Corylus avellana*, причому «буквальне значення прагерманського слова для ‘рябчика’, півн.-зах. і.-е. *(h.)erb-i, – ‘птах темряви, хто-нічний птах’» [Андерсен, 32–33].

Серед генетично споріднених слів у балтійській групі Кр. Станг наводить назви птахів: лтс. rubenis ‘тетерук’, лит. jerubĭ (jerŭbi, ierbė, irbė, jerbė) ‘рябчик’, лтс. ĭrbe (i/e/rube, virba) ‘куріпка’, а також дієслова: лит. rubināt ‘квоктати, воркувати (про тетерука)’, rubėti [Stang 1972, 46]. Додамо сюди також назву рослини *Sorbus aucuparia* L. у латиській мові – irbene [Фасмер, III, 535].

До балтійського етимологічного ряду варто також додати лит. rāibās і лтс. rāibs ‘строкатий’, дієслова rāibtĭ ‘рябити, блимати (в очах)’, rībėti ‘рябити, мерехтіти’ [Там само], пор. прус. roaban ‘смугастий’. Цікаво, що лит. rāibas, rāibtĭ пов’язують не тільки з рос. *рыбой*, але й із рос. *рыба* [Маковський, 170], яке, у свою чергу, пов’язане зі значенням ‘різати’, що може переходити в значення

‘колір, фарба, обриси’» [Там само]. Якщо й можна мати сумніви щодо етимологічної правильності такого співвіднесення, то з семантичного погляду воно є ще одним підтвердженням сприйняття середовища як певного різноманіття, строкатості у балтослов’янській міфопоетичній традиції.

Ознака ‘рябизни, строкатості’ закладена у внутрішній формі багатьох назв, стосовних тваринного і рослинного світу, що сприймалися у свідомості стародавніх людей як частина середовища, як такі, що характеризували і персоніфікували його. Пор. такі позначення риби і змії як представників одного (нижнього) тотемічного ряду: лит. *raibuõlis* ‘окунь’, *rainẽ* ‘короп’, *rainõjõ* ‘змія’ (букв. ‘ряба’). Прикметники *raibas*, *raimas*, *rainas*, *raivas* часто виступають їх епітетами у фольклорних текстах. Порівняймо показове латиське прислів’я *Ķūska ir raibõga kustonis* ‘змія є строкатою твариною’. Цікавими є також евфемістичні позначення чорта як ‘рябого’ (*raĩnasis*) і ‘чорного’ (*juodasis*), а також ‘строкато-сірого’ (*raināpilkis*) у литовській народнопоетичній традиції. Поруч із постійним епітетом субстантивована форма прикметника *raibas* є частим фольклорним позначенням півня і курки (пор. рос. *курочка-ряба*, укр. *курка-рябуха* і т. п.). На думку дослідників, у балтослов’янському ареалі «строкате забарвлення птаха стало мовним стереотипом «строкатості взагалі»» [Невская, 153], до того ж робиться висновок про негативну конотацію позначень, об’єднаних даною ознакою [Там само, 153, 155], які представляють, на нашу думку, середовище як таке, а також характеризують його як хистке, мінливе, якоюсь мірою навіть вороже у своїй непізнаності. У колористичному плані розпад цілісності виступає ніби антиподом кольору і естетично знижує сприйняття. Останнє справедливе і для кольорових компонентів семантичної структури ‘рябого’: ‘рудий; темний, бурий’.

До балтійського «орнітологічного ряду» варто додати литовські субстантивовані назви зозулі *raibuonėlė*, *raibūnėlė*, *raibūtė*, яка, подібно до риби, співвідноситься з загробним життям як міфопоетичний символ утілення душі, а також лтс. *raibala* ‘сорока’ і цілу низку найменувань із стійким компонентом ‘рябий’: лтс. *dzenis raibs*, лит. *genys raibas* ‘строкатий дятел’, лит. (народнопоетичне)

raibas sakalēlis, sakalēlis raibužēlis ‘рябий соколок’, raimas vanagas ‘строкатий яструб’ і под.

Латиський прикметник дав багато похідних форм зі значеннями ‘корова; бичок’: raibaļa, raibuļa, raibule, raibuļīte, raibelīte, raibalīte, raibaļiņa, raibuliņa, raibelīte, raibebe, raibene [див. МЕ III, 465], пор. лит. raibė. Цікавим у плані вживання споріднених похідних форм є такий приклад: Guotiņ, mana raibuļīte, kas tev raibu raibināja? [Ibid., 468] ‘Корівонько, моя рябенька, хто тебе вкрив таким ряботинням?’.

Лтс. raibaļa може бути позначенням рябого коня, однак загалом кінь у балтійських і слов’янських мовах рідше позначається у такий спосіб.

‘Рябий, строкатий’ є традиційною ознакою kota в балтійському фольклорі: пор. лит. katinas rainmargis букв. ‘строкато-рябий’, rainakėlis ‘строкатоокій’, описове найменування kota raĩnius, лтс. raĩns kaķis. Пор. укр. *кіт-рябо*, *Рябо* як кличку собаки [Грінченко IV, 91].

Серед похідних знаходимо чимало назв, співвідносних зі сферою ткацтва: лтс. raibe, raibe, raibene ‘строкате сукно’, raibes ‘смуґаста спідниця’, raibulis ‘візерунок на тканині’ [МЕ III, 467], лит. rainėlė, raĩnis, rainuota ‘строката (домоткана) тканина’ і т. п. [LKŽ XI, 55, 57].

У плані негативних асоціацій серед аналізованих паралелей становлять інтерес такі вирази: лтс. raibajā būt ‘бути п’яним’, лит. raĩvaliuotis ‘почувати себе в безпам’ятстві, дрімоті від слабкості’ та ін. [Невская, 155].

Що ж стосується слов’янських мов, то тут виступає велика кількість споріднених найменувань, переважно назв тварин (особливо птахів) і рослин, у мотиваційній основі яких наявна семантична ознака ‘рябий’.

До слов’янських прикладів Кр. Станґа додамо укр. *рябець* (Milvus Lac), діал. *ра́биць*, *рябчик* (Tetrastes bonasiu), також *рябе́ць* (останні розглядаються як запозичення з російської мови) [ЕСУМ 5, 152–153], рос. *рябчик* – у значеннях 1) птах, у якого, зокрема, «...оперення спинки бурувато-сіре, з темнішою плямистістю й білуватими плямами на хвості гарного попелясто-сірого тону» [див.

ССРЛЯ 12, 1657] і 2) рід трав'янистих рослин сімейства лілейних із кольоровим різноманіттям забарвлення, звичайно зі строкатим малюнком [Там само], пор. *рябок* 'птах, який нагадує голуба (живе переважно в степах, напівпустелях)', словосполучення *чорнобрюхий, белобрюхий рябок* [ССРЛЯ 12, 1656], *горобинник* '(строкатий) птах сімейства дроздових' [Там само, 1653], *рябец* (вид форелі) [див. Фасмер, III, 535], також укр. *рябець* 'птах із роду шулік' [СУМ 8, 920; ЕСУМ 5, 152], с. і хорв. *järēb*, слвн. *jeřeb*, ч. *jeřábek*, п. *jarząb* 'рябчик'.

У слов'янській групі мов така кольорова ознака лежить в основі назв дерева: пор. рос. *рябина*, укр. *горобина* (пор. *горобець*), також *орябина, оробина* [Фасмер III, 534, 535], слвн. *jeřebika*, ч. *jeřáb, jeřabina* ('ягода горобини'), п. *jarząb, jarzębina*, в.-луж. *wjerjebina*, н.-луж. *jeřebina*. Ці назви М. Фасмер пов'язує із с.-б. *erabъ* 'куріпка', ст.сл. *ярѣбъ, еребъ*, б. *яребица, еребица*, с. (і хорв.) *järēb* 'т. с.', слвн. *jeřeb, jeřebica*, ч. *jeřábek* 'рябчик', слвц. *jařab* 'т. с.', а також із слвц. *jařabý* 'бурий', п. *jarząbek* 'рябчик' і *jarzębaty* 'плямистий'. Вихідними формами є, як припускається, *erebъ 'рябчик' і *erebъ 'бурий'. Висловлюється гіпотеза стосовно варіанта з носовим інфіксом щодо лтс. *irbe* 'куріпка', *irbenes* 'рослина *Sorbus aucuparia*' [Там само]. Як справедливо зауважує Л. А. Булаховський, назви птахів на зразок *рябчик, рябок* сприймаються «як асоційовані з *рябий*» [Булаховський 3, 220].

Прикметник рос. *рябой* (пор. форми *ряб, ряба, рябо*) серед основних має значення 'з плямами іншого кольору на основному тлі (про забарвлення кого-н., чого-н.)', наприклад, *рябой конь, рябая кобыла* (М. Гоголь, «Ніч перед Різдвом»), *рябые скворцы* (О. Купрін, «Олеся») [СлРЯ III, 989].

Спостерігаючи, як слова із значенням 'рябий' функціонують у поезії, можна помітити певне ставлення до них як до обставини місця, середовища, світу (згадаймо *пестрий мир* О. Блока). У поетичній традиції 'рябе, строкате, мінливе' виступає частою обставиною, своєрідним поетичним середовищем. У вірші «Набридло» В. Маяковського, наприклад, воно персоніфікує середовище проживання: поет повертається додому, розчарований «зовнішнім

світом», шукає опору в домі, «*прижмимаясь к обоям*»: *где роза / есть нежнее и чайнее? / Хочешь – тебе / рябое / прочту «Простое как мычание»?* [Маяковский, 8].

Тут відбувається наближення до народного сприйняття як первинного (що загалом властиве російській та українській поезії початку ХХ століття – це О. Блок, В. Маяковський, В. Хлебников, С. Єсенін, М. Семенко та ін.), де простежується звернення до такої ознаки як до середовища, до світу. Щодо народної свідомості, яка найближча до образного сприйняття, можна згадати «курочку-рябу», «рябого бичка», «рябу невістку».

У народній творчості руда або ряба людина, судячи з казок, це, як правило, людина хитра, з незрозумілою, мінливою психологією, яка несе в собі ознаку мінливості світу. Як відомо, компонентами семантичної структури слова «рудий», близького до «рябого», є «блязень; балакун; лукавство; гумор», тобто це відображення мінливості світу, його подрібненості. Людина, яка існує начебто для розваги, створює нове, ігрове середовище. Вона вийшла з середовища, вона – людина середовища, вона створює середовище (у найширшому сенсі).

Водночас характеристика людини як «рябої» припускає її нестійкість, незрозумілість, у ній відчувається негативне ставлення, пор. «...*Рябий, гугнявий та ще й злодій...*» [Коцюбинський, 69].

Середовище не заперечується як таке, однак коли представник середовища втілює в собі таку характеристику, виникає фактор заперечення.

Часто визначення «рябий» («рудий»), «строкатий» накладаються на предмети домашнього вжитку як певна риса, як характеристика забарвлення, яке буває різнотипним. Пор., наприклад, укр. *ряба качка, ряба корова*, рідше *рябі коні* (Волинська, Закарпатська обл., 1991 р. – дані опитування, здійсненого автором. – Л. К.). У природі рябі коні трапляються досить рідко. Однак, ця масть коня знайшла відображення в народних повір'ях, переважно як негативна характеристика.

Примітно, що в Литві, побачивши рябого коня, селяни розпитують, чий же він, і хазяїн, який поважає себе, не поїде на тако-

му серед людей [Непокупний 1979, 135]. Дівчина не вийде заміж, якщо рябий кінь перейде їй дорогу [Там само]. У художньому творі в такій характеристиці предмета, тварини чи людини може відбутися образний і смисловий «стрибок», який підсилює характеристики, наприклад «*рябі коні рвуть із копита, в хмарі куряви сміються молоді обличчя...*» [Коцюбинський, 51], а означення, що розглядаються нами, наближаються до статусу поетизму.

Цікаво, наприклад, що у слов'ян сформувалося уявлення, згідно з яким у того, хто бере в руки крапчасті перепелині, ластівчині і т. п. яйця, з'являються веснянки (ластовиння) [див. Гура, 47].

Варто зауважити, що у птахів «виразніше, ніж в інших групах тварин, виявляється опозиція чистий (святий, добрий) – нечистий (диявольський, злий)» [Там само, 527]. Серед однокорених орнітонімів, що нами розглядаються, зустрічаються як одні, так і другі. У слов'янській народній традиції горобець уважався «нечистим», оскільки «цвірінькаючи» він видав Христа переслідувачам (Харківська губ.), кричав «Живий! Живий!», коли Божа Мати ховала немовля Христа (Україна) [див. там само, 586–587]. У Західній Україні з *горобцем* пов'язувалися різні погані прикмети. У той же час у румунів, сербів, південних слов'ян, також у Поліссі, Вітебській області, деяких частинах Росії був звичай з'їдати горобця на Новий рік і під Різдво, щоб, як горобець, бути легким і здоровим [див. там само, 589–594]. У ряді «чистих» птахів, які символізують жіноче начало, в українців, росіян і білорусів виступає тетерка, у поляків, східних слов'ян – перепілка і куріпка – у південних слов'ян. У поетичній традиції цих народів, разом із ластівкою, качкою, голубкою, лебедем, вони є втіленням дівчини-нареченої.

О. В. Гура звертає увагу на граматичний жіночий рід у сербських і болгарських назвах перепілки, зазначає окремі випадки зближення назв цих птахів, зокрема в північноросійських діалектах: пор. (арханг.) *тетера* 'куріпка' та (волог.) *тетерка* 'перепілка' [Там само, 718].

У колористичному аспекті сприйняття розгляданих прикметників інтерес становлять такі зібрані нами дані:

«*Рябий* – це чорно-білий, ще й жовтий, коли вони змішаються» (с. Брищі Волинської обл., 1991 р.), «світліший від каштануватого», «близький до жовтого», «без кольору», «сіруватий» (сприйняття мешканців Волинської і Закарпатської обл., 1991 р.). У колористичній структурі прикметника часто присутній жовтий колір, який символізує і асоціюється зі змінами, непостійністю.

У 1993–1995 рр. польським дослідником Стефаном Вархолом був зібраний цікавий діалектний матеріал (зі Східної Люблінщини). З нього випливає, що клички домашніх тварин, зокрема утворені від прикметника *rabu* ‘строкатий’, на відміну від того, що спостерігається в західноукраїнських і білоруських говірках, стосуються переважно чорно-білої масті тварин, пор. *Rabulla / Rabulka, Rabatka, Raba* ‘чорно-біла’ (про корову) і *Krasula* ‘руда з білим’ [Warchoł, 370]. Те саме може стосуватися й коня чорно-білої масті. Зафіксовано *Rabu* з тим же значенням стосовно собаки, кличку *Rabus* (про собаку), *Raba* (про kota темної масті з білими плямами [див. *ibid.*, 371]).

Повертаючись до рос. *рябой*, зазначимо також суміжне за зоровим сприйняттям значення цього прикметника – ‘який має *работиння*’ (‘маленьке заглиблення, щербина на обличчі, тілі’). До речі, *рябина* має ще значення ‘невелика пляма на чомусь’, пор., наприклад, ...*рябины* (у рябчика) *разноцветные* (С. Аксаков, «Записки рушничного мисливця» [СлРЯ III, 989]). В академічному «Словнику сучасної російської літературної мови», окрім значень ‘укритий плямами’ і ‘строкатий’, наводяться також ‘освітлений так, що чергуються світло і тіні’, наприклад: *В поле чистом се-ребрится / Снег волнистый и рябой...* (О. Пушкін), ‘укритий маленькими хвилями, брижами, рябизною’ і переносне ‘негладкий’ (про землю і т. п., як, наприклад, *рябая от пушечных выстрелов стена*) (О. Герцен). Так, рос. *рябой* указує на кольорову неоднорідність, а також характеризує зорове сприйняття певної нерівномірності, близьке до колористичного, пор. також ряд однокореневих похідних: *рябоватый* (зменшення ступеня якості), *рябоватость, рябеный, рябизна, рябь, рябить*, також *рябеть* [Фасмер III, 535], *рябуха* (просторічне) ‘хвороба тютюну, при якій на листі

блідо-жовті плями» [ССРЛЯ 12, 1657]. Підкреслимо в структурі значень цих слів власне колористичні характеристики: наприклад, *рябить* – ‘виокремлюватися, виднітися (про предмети різного кольору)’: *Листья под ветром рябили молочно-голубой изнанкой* (М. Шолохов, «Тихий Дон») або *рябь* – ‘відчуття строкатості, великої кількості різнокольорових точок, кружків в очах» [ССРЛЯ 12, 1654, 1659].

Цікаво, що у творах О. Пушкіна, М. Гоголя, Д. Маміна-Сибіряка та ін. *рябчик* виступає і як розмовна зневажлива назва цивільних осіб у військових колах Росії [див. ССРЛЯ 12, 1657], ґрунтована, можливо, також на різноманітті відтінків, строкатості цивільного одягу порівняно з мундиром.

Укр. *рябий* також містить колористичні особливості, маємо на увазі значення ‘покритий плямами іншого кольору, відтінку, що вирізняються на основному тлі’ – наприклад, в І. Нечуя-Левицького: *Біла стіна стала ряба (віт грязюки)*, ‘забарвлений різними, переважно яскравими, кольорами (про тканину тощо), з узорами різного кольору» [СУМ 8, 920], М. Фасмер наводить також укр. *орябок* ‘рябчик’, пов’язане з відповідними прикметниками у східнослов’янських мовах.

Укр. *рябий*, а також споріднені з ним похідні форми входять до складу фразеологізмів, як, наприклад, *горобина ніч* (пор. рос. *воробьиная / рябиновая ночь*, блр. *рабінавая ноч*), тобто ‘ніч із сильною бурею або зірницями’, а також (переносне значення) ‘неспокійна, безсонна, страшна ніч’. У діалектах зафіксовано такі форми: укр. *веребиная, горобиняча, гороб’яча, грабиная, орабина, оребина, оробина, орабинова, оребинова, оробьева, рабинова, рабінова, рабова*, рос. *рябовая, рябья, рэбинная*, блр. *арабінова, вераб’іная, воробіная, орабінова, рабікова*. Примітним є те, що «в повір’ях і лексиці народних говорів збереглися відголоски якихось культурво-містичних побудов, які співвідносили культ горобини і культ горобця з бурею, блискавкою, зірницями, а значить, очевидно, і з давньослов’янським божеством-громовержцем у його давнішій іпостасі, яка передувала великокнязівському Перунові» [Тульцева, 174]. О. М. Афанасьєв і деякі інші міфологи припускали, що

горобина була деревом Перуна. З одного боку, відома співвіднесеність *горобця* з аграрними культурами (наприклад, прикмети про дощ пов'язувалися з поведінкою горобців перед його початком) у давніх (язичницьких) уявленнях східних слов'ян, а з другого – зазначається співвіднесеність культу птаха з культом дерева. За цвітінням горобини також робили прогнози щодо врожаю, визначаючи стан погоди.

Існує значна кількість пізніших тлумачень розгляданого фразеологізму. Наведімо лише деякі з них: «...*Восени буває така одна ніч дуже бурлива, з громами і блискавицями, і тоді злий дух збирає всіх воробців, насипає їх повні чвертки і тільки згортає долонею губ...*» [Франко I, 257–258], «Грізні ночі липня і серпня називаються «горобиними», тому що грім і блискавка не дають заснути і горобцям» [Маркевич, 15]. Д.-рус. *рябинная ночь* (у формі *рябинная ночь* у «Повісті временних літ» сягає Тверського зводу початку XV ст.) – «бурхлива грозова ніч, яка спричиняє масову загибель куріпок» [Німчук, 236–246].

За іншим свідченням, «У Мосальському повіті існує повір'я, що у кожному році неодмінно бувають три «горобинові» ночі: одна – наприкінці весни, інша – в середині літа, а третя – на початку осені або перша – коли цвіте горобина, друга – коли починають дозрівати на горобині ягоди і третя – кола ягоди повністю достигнуть» [Афанасьев 2, 377].

В. І. Даль наводить два тлумачення: *рябиновая ночь* 'задушлива, із зірницею, під час цвітіння *горобини*' [IV, 124], *воробьиная ночь* 'осіннє рівнодення' [I, 242; детальніше про це див. Агапкина, Топорков, 230–253].

Ми поділяємо думку тих дослідників, які застерігають від того, щоб прямо пов'язувати «*рябиновые*» ночі з горобиною і «*воробьиные*» – з горобцями. Д.-рус. *рябинная ночь* могло мати значення 'ряба, строката ніч' (тобто 'зі спалахами блискавок') [Ларин, 26]. Пор. д.-рус. *рябинный* – 'строкатий, як куріпка, рябчик'. Суфікс *-ин(ый)* міг з'явитися внаслідок давнього зв'язку зі словом *горобина*. У будь-якому разі, – як зауважують Т. О. Агапкина і А. Л. Топорков, – видається виправданою гіпотеза про те, що д.-рус. *рябинный* «пов'язане врешті-решт із *рябий* і спорідненими індоєвропейськими назвами кольору» [Агапкина, Топорков,

245]. В.В. Німчук співвідносить давньоруський прикметник із *рябь/рябь* (прасл. *rębъ), пов'язані, зі свого боку, з *arębъ /*erębъ, eębъ 'куріпка', простежує розвиток української форми в складі фразеологізму від *орябина* до *горобина* [Німчук, там само]. Назва птаха (укр. *горобець*) і дерева, незважаючи на близьке звучання, не пов'язані між собою. У назві ж дерева відображається образне сприйняття древніх – пор. *рябина* від *ряба* 'строката'. Гіпотеза про те, що «назву свою дерево отримало навесні: помітили люди і оцінили його квітучу кучеряву красу в пору першого – весняного – цвітіння» [Брагіна, 6], видається малопереконливою: кольорова ознака «строкатості», яка лежить в основі мотивування, очевидно, пов'язана насамперед із червоністю цього дерева (і, частково, з формою і малим розміром плодів і листя), оскільки, як відомо, з одного боку, червоний колір завжди активно діє на сприйняття, а з другого – ягоди горобини мали практичне значення в житті людини. Народна свідомість за своєю сутністю дуже близька до поетичного світосприйняття. Згадаймо, наприклад, російську народну загадку, пов'язану з горобиною: «Под ярусом, под ярусом висит кафтан с красным гарусом» або відомі слова С. Єсеніна *горит костер рябины красной...*

Примітне в цьому відношенні, наприклад, і те, що назва горобини в німецькій мові (*Vogelbeerbaum*) також пов'язана з ягодами цього дерева – букв. 'дерево пташиних ягід'.

З іншого боку, дослідники нерідко пов'язують назву *горобини* (*Sorbus aucuparia* L.) із назвою птахів, зокрема *рябчика* [див. Андерсен, 31, 39]. «...У свідомості мовця саме наявність ягід, які вживають птахи, могла виявитися основною ознакою, за якою дерево отримало свою назву» [Радзявичюте 1987, 34]. Утім, нещодавно литовський дослідник В. Урбутіс піддав сумніву цю думку. Цікаво, що рос. *рябинник* 'дрізд малий' уже є беззаперечним похідним від назви дерева [Там само, 33].

Зрештою, і назви дерева, і птахів у слов'янських мовах пов'язані з поняттям строкатості. Розглянуті найменування птахів відносяться до найдавніших [див. Булаховський 3, 271, 293] і дали багато похідних утворень. Цікаво, наприклад, що лтс. *irbėnājs* 'калина' співвідноситься з *irbė* 'рябчик' [Радзявичюте 1987, 35].

Серед українських діалектних найменувань зазначимо також *ярубець*, де відображено «вплив іншого найменування птаха, наприклад, *голубець* ‘голубок’ або *яструбець* ‘яструбок’» [Булаховський 3, 293] і *горобка* ‘рябчик’, де відбувається «зближення *орябка* з *горобець*, *горобка* ‘горобина самка’» [Там само, 232].

Примітно, що, наприклад, В. Махек відносить до них якісні прикметники зі значенням ‘рябий’: слвц. *jarabý, jarabatý* (пор. ч. *jeřabý*), п. *jarzębaty* і т. д., подібно до того, як рос. *голубой* виводять із назви голуба [Machek 1957, 176; див. тж. Андерсен, 39]. З іншого боку, можна припустити, що розглянуті вище найменування рябчика і куріпки могли походити від кореня (гѣb-) зі значенням ‘рябий’ (всупереч А. Мейє і А. Вайяну, а також Л. А. Булаховському, які вважали, що для такого висновку немає достатнього мовного обґрунтування [див. Булаховський 3, 261]). На користь нашої гіпотези говорять і дані германських і балтійських мов, де назви птахів споріднені з кольоровими позначеннями (пор. д.-ісл. *iagre* ‘куріпка’ і *iargr* ‘коричневий’).

У колористичному аспекті поняття рябизни як характеристики середовища у зіставлюваних групах мов, якщо мати на увазі поєднання кольорів, містить гаму відтінків – від світлих до більш виразних (рудий, чорно-жовтий і т. п.) і до темних (коричневий, бурий).

Така ознака символічно переноситься на ізотеричні істоти і могла ототожнюватися з ними, супроводжуючись як (частіше) негативними (пор., наприклад, позначення чорта в балтійському ареалі і т. п.), так і позитивними конотаціями, лягла в основу цілої низки стійких означень і постійних фольклорних епітетів.

Група слів, об’єднаних цією семантичною ознакою та спільним походженням від індоєвропейської праоснови **reub-, ub*, налічує значну кількість термінологічної лексики і зоонімів, орнітонімів, дендронімів та інших (ботанічних) найменувань, розмовних одиниць, діалектизмів, а також поетизмів, що й обумовлює її різноманітне функціонування. Порівняльно-семантичний аналіз матеріалу дає можливість установити напрям етимологічних парадигм і сприяє виявленню особливостей міфопоетичності картини світу в германо-балто-слов’янському ареалі.

4. ПТАХИ, ОХРЕЩЕНІ ІМЕНАМИ СВЯТИХ

(Романські орнітоніми як християнські антропоморфізми)

Згідно з теорією номінації, всі назви у мові можна, як відомо, поділити на дві групи. Первинні, згідно з назвою, виникли першими, без особливого впливу з боку інших слів. Таких назв у мові відносно небагато і, як правило, ці слова належать до найдавнішого шару лексики. Переважна ж більшість значень слів – вторинні, тобто такі, що виникли на основі наявного лексичного матеріалу.

Вторинна номінація – один із основних і найпродуктивніших способів утворення нових назв. Розвиток і збагачення значень слова відображають пізнання світу людиною. Позначення нових понять і реалій за допомогою старих слів, які розширюють своє значення, надає можливість постійно розширювати коло інформації.

Слово або конкретизує значення, або розширює його, або ж метафорично переноситься на інший предмет [див. Бородина, Гак, 17]. Деякі дослідники вважають саме метафору основним засобом творення нових понять, а В. Пізані назвав мову «словником стертих метафор» [див. Пізани, 142].

Метафоричні перенесення відбуваються у різних напрямках, але найзагальнішим є перехід від конкретного до абстрактного та від людини до навколишнього світу [див. Складарська, 44].

Можливо, найдавнішим способом таких перенесень є антропоморфічний. Це – універсальне явище, так, наприклад, деякі назви рельєфу запозичені від назв людського тіла, і взагалі йдеться про «численні випадки антропоморфізації неживих об'єктів у мові, в образних системах» [Топоров 1988, 12].

Але й ці перенесення можна деталізувати за належністю до різних сфер людського суспільства, людської культури. Чималий інтерес в історичному плані становить релігійна (християнська) складова Середньовічної Європи, зокрема назви, що йдуть від імен релігійних діячів.

Саме в контексті таких перенесень мова йде про так звані християнські антропоморфізми. Так, в «Атласі мов Європи» цей термін уживається, приміром, стосовно назв божої корівки, що походять від імен святих, назв священників і ченців [ALE, 136]. У цьому разі ми застосуємо названий термін до орнітонімів.

Розглянемо назви святих в орнітонімах романських мов. Почнемо із так званого птаха святого Мартина. Перша фіксація такої назви у старофранцузькій мові («Роман про Лиса») не дає можливості точно її датувати, оскільки, як відомо, цей твір є колективним і створювався протягом десятиліть (приблизно в 1170–1250 рр).

Однак, у словнику середньовічної латини Дю Канжа (1681 р.), в якому подається французька цитата [див. Du Cange, 391], вище наводиться латиномовний фрагмент іншого тексту з подібною назвою, а саме лист Отця Церкви Петра Блазеньського (бл. 1200 р.).

Отже, маємо орієнтуватися на цю дещо більш визначену дату. До того ж контекст виявляється майже однаковим, пор.:

1) (лист П. Блазеньського) *Somnia igitur ne cures, nec te illorum errore involvas... qui de jucundo gloriantur hospitio,.. si a sinistra in dexteram avis S. Martini volaverit* 'Не турбуйся про [значення] снів та не роби таку помилку як ті.., що вважають добрим знаком,.. якщо з лівої до правої руки полетить птах святого Мартина';

2) («Роман про Лиса») *Là riens qui plus le desconforte, / Ce fu quantam il vint à la porte, / Entre un frasne un sapin, / A veu l'oiseil saint Martin, / Assés bucha, à destre, à destre, / Mais li oisiaus vint à senestre* 'Сталосся ще прикріше, бо коли вони підійшли до воріт, між ясенем та ялиною вони побачили птаха святого Мартина. Вони волали: «Праворуч, праворуч». Але птахи полетіли ліворуч'.

В обох випадках напрям польоту птахів передвіщає майбутнє, сприятливе або ні.

Спостереження за птахами має в Європі давню традицію і сягає часів язичницького Риму, в якому цій справі приділялася державна увага. Ауспіції (гадання) вирішували час проведення виборів, військових походів, питання війни та миру. Птахи ж поділялися за значимістю на три групи [див. Murray, 175]: 1) за польотом (*alites*): орли і грифи (*aquila, vultur, sanqualis, ossifraga, immusulus*); 2) за криком (*oscines*): круки та ворони, буревісники, сичі, шуліки та півні (*corvus, cornix, noctua, gallina*); 3) за обома ознаками: *picus Martius* ‘зелений дятел’ і два невідомих птахи [див. André, 130]: *picus Feronius* (букв.) ‘дятел Феронії’ і *parra Vestae* – (букв.) ‘птах Вести’. Звернімо увагу на те, що третю групу, функціонально найважливішу, утворюють птахи з назвами, що йдуть від імен богів.

Серед цих богів найважливішим був Марс. Є. М. Штаерман зазначає, що бога війни Марса вважали насамперед охоронцем громади й покровителем сільського господарства [див. Штаерман, 130]. Саме таке його призначення ототожнювалося з місцевими культурами завойованих провінцій Галлії (території сучасної Франції) [див. Шкунаєв, 299].

Святий Мартин (336–397рр.), з ім’ям якого пов’язується назва наших птахів, – постать досить цікава. Народився він на території сучасної Угорщини (римська провінція Паннонія). Батько-офіцер (трибун) дав йому ім’я Мартин (*Martinus*) на честь бога Марса, бо сподівався, що син продовжить справу батька та піде до армії. Але Мартин кидає військо і стає ченцем, а згодом і дияконом. Наприкінці життя його призначають єпископом галльського міста Тур. Святий Мартин вважається першим, хто приніс ідею чернецтва до Західної Європи. Саме він почав засновувати в Галлії монастирі.

Цікаво, що свято Мартина у католицтві (день його смерті – 11 листопада) припадає на завершення сільськогосподарських робіт. Цей збіг, можливо, й зумовив його статус покровителя сільського господарства та обрядів, стосовних споживання м’яса свійських птахів [див. Токарев, 18, 36].

Але є ще одна обставина, через яку цей святий має відношення до птахів. У його життєписі знаходимо, зокрема, епізод, у якому він проповідує ченцям. Нагадуючи про необхідність охороняти

власну душу від демонів, він показав на чорних птахів, які вилували рибу з води: «Так само й демони хапають людські душі» [Sulpicius, 490–491]. У тексті вживається слово *mergus*. На думку П. Кабара, це баклани, річкові птахи чорного кольору [Cabard, Chauvet, 53].

Зіставляючи дані про Марса та Мартина, можна дійти висновку про те, що у V ст., коли формувався культ святого, на це міг вплинути народний язичницький культ бога Марса. І справді, обидва мають відношення до сільського господарства, навіть їхні свята певною мірою збігаються у часі: 11 листопада – свято Мартина, а на 11 жовтня припадало одне з важливих свят Марса – так звана армілустрія – освячення зброї [див. Винничук, 421].

Але основною причиною могла бути очевидна похідність імені *Martinus* від *Martis*. Водночас могли бути запозичені й атрибути бога Марса, серед яких той самий зелений дятел (*picus Martius* – дослівно ‘Марсів дятел’). Птах святого Мартина (*avis S. Martini*) – це ворона (Дю Канж подає латинський синонім *corvus* [Du Cange, 391]), а ворона належить до птахів для ауспіїв (див. вище).

Про можливий зв’язок між назвами *picus Martius* та *avis S. Martini* писав ще Я. Грімм у «Тевтонській міфології» (гл. 35 – «Магія»). Він уважав, що назва «птих святого Мартина» могла б бути наслідком контамінації назви *Martis avis*, але не міг «дійти певного висновку щодо цього птаха» [Grimm J., 16].

Отже, ми вважаємо, що латинська назва *avis S. Martini* і ст.-франц. *oiseil S. Martin* є наслідком ототожнення функцій християнського святого та язичницького бога з перенесенням на першого атрибутів останнього. Іншими словами, якщо у I ст. н. е. у латинській мові можна виділити семантичну модель орнітонімів ‘птих Бога’ (представлену назвами *picus Martius*, *picus Feronius*, *parva Vestae*), то у Середньовіччі ця модель переосмислюється як ‘птих святого’.

Зауважимо, що переосмислення функцій язичницьких богів як християнських святих було поширеним явищем у часи раннього християнства, коли для обернення на неофітів місцеві божки ніби вливалися до монотеїстичної релігії та видозмінювали її [див. Крывелев, 173–174].

Інший сюжет стосується птаха святої Марії в італійській мові. У творі флорентійського письменника Луїджі Пульчі під назвою «Morgante» (1483 р.) зустрічаємо опис казкового килима, де зображені всі відомі на той час види птахів. Серед них ми знайшли й назву *ucsell' santamaria* – ‘птах святої Марії’. Вона виступає разом із назвою *riombino* – ‘птах-рибалочка’ (гл. 14, ряд. 443) [див. Pulci].

Найбільший словник італійської мови С. Батталі фіксує цю назву на півтора століття пізніше у творі Джованні Оліні «Uscelliera» (1622 р.).

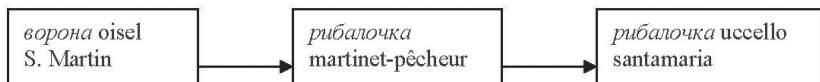
Італійські етимологічні джерела не помічають цієї назви взагалі, а автори видання 2002 р. не знаходять іншого пояснення, як подібність ‘за синім кольором’ [Battaglia 21, 489].

На нашу думку, така назва – приклад дії згаданої вище семантичної моделі ‘птах святого’.

Річ у тім, що птаха-рибалочку (*Alcedo atthis*) і святого Мартина об’єднує окрема легенда. Мартин зустрічає чорного птаха, який рибалить, та кличе його. Птах підлітає і, за слухняність, святий нарекає його власним ім’ям і перетворює на різнокольорового птаха: «тебе зватимуть мартином-рибалкою (франц. *martin-pêcheur*), бо я дозволяю тобі рибалити у моїх струмках та водоймах» [Cabard, Chauvet, 240].

У французькій мові дійсно фіксується (1313 р.) назва птаха-рибалочки *martinet-pêcheur* [Robert 6, 279].

Зобразимо все схематично:

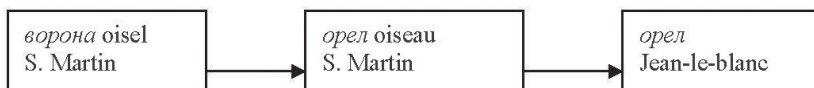
Варто згадати й про птаха святого апостола Іоанна. Французький природознавець П’єр Белон (1555 р.) подає таку назву як паралельну до *oiseau saint Martin*, що позначає орла-змієда (*Circaetus gallicus*) [Belon, 103].

По-перше, звернімо увагу на те, що цей птах отримав назву святого Мартина. Чому саме орел? Це не дивно, бо цей птах має прямий стосунок до ауспцій. Це птах Зевса, він навіть мав у Ста-

родавньому Римі відповідну описову назву *avis Iovis* (в «Енеїді» Вергілія: I, 394; XII, 247) [див. Virgilius, 66]. Тепер з'ясуємо, чому він отримав другу назву – *Jean*. Пояснення П. Кабара, який зводить його до найменування дурної, безглуздої тварини, на нашу думку, не є переконливим. Адже яку символіку мав у християнстві орел? Він був уособленням святого апостола Іоанна [див. Иванов, Топоров Энц., 260; Борейко, Грищенко, 70], зображався поруч із ним [Migne 1850, 764], або навіть сам апостол Іоанн міг мати голову орла [Соколова, 159]. Отже, цілком зрозуміло, що тут ми маємо ще один приклад дії семантичної моделі ‘птах святого’.

Відповідна схема має такий вигляд:

Тепер – про птаха святого Гійома. У життях католицьких святих, призначених для щоденного читання протягом року, знаходимо цікавий уривок про святого Гійома (друга половина XI ст.). Святий був особливо милостивим до тварин й одного разу навіть розпорядився покласти сіно біля паркану, для «маленьких птахів, щоб захистити їх від голоду та холоду» [Vies 4, 49]. Гадаємо, що ця деталь могла бути причиною виникнення чотири століття потому (1555 р.) у французькій мові демінутивної назви птаха *guillemot* унаслідок дії названої вище семантичної моделі.

Підтвердженням цього може бути те, що один *s3* видів птахів, який у французькій мові отримав таке ім'я – баклан (*Phalacrocorax carbo*), тобто той самий птах, якого як демона проганяв святий Мартин у життєписі V ст.

Показовою є також історія птаха святого Петра як назви птахів-качурок. Джерела, як етимологічні [див. Cabard, Chauvet, 39], так і орнітологічні [див. Шунтов, 77], сходяться на тому, що французька назва *rétrel* запозичена з англійської мови і виникла як порівняння польоту птаха над водою із проходженням святого Петра по воді (Євангеліє від Матфея, 14, 61). Єдине, що викликає подив, це те, що принаймні у трьох романських мовах фіксується подвійна на-

зва птахів-качурок: пор. франц. *rétrel* та *oiseau S. Pierre* [Robert 7, 310], ісп. *petrel* та *ave de S. Pedro* [Cabard, Chauvet, 39], іт. *petrello* та *uccello di S. Pietro* [Battaglia, 489] – ‘птах святого Петра’.

В англійській мові, з якої цю назву запозичено, як гадано, французькою, реєструється тільки форма *petrel*, яка, до речі, не пов’язується авторами англійських етимологічних словників з ім’ям святого Петра [пор. Klein 2, 1167; NSDEL, 1848]. Можливо, ця назва виникла не в англійській мові, а, навпаки, у французькій? Відповідь на це запитання потребує спеціального дослідження англо-французьких лексичних зв’язків.

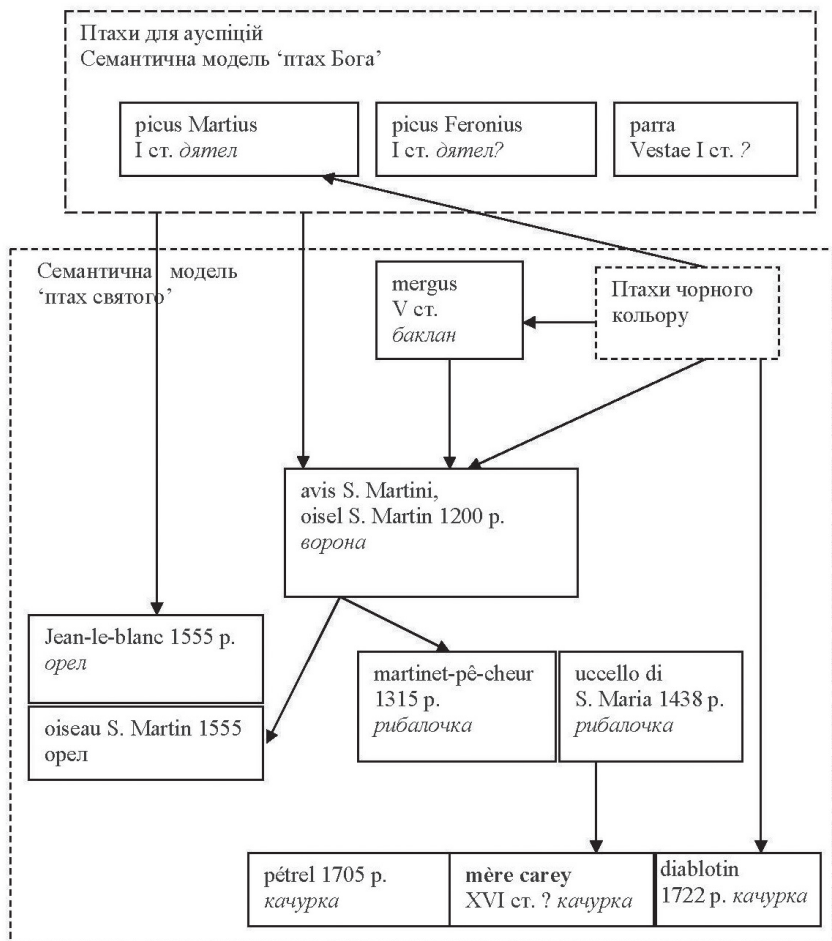
Іншою назвою качурки у французькій мові є ‘птах святої Марії’. Про наявність такої назви свідчить, як це не дивно, англійське джерело: «французи називають цих птахів [качурок – *hydrobates pelagicus*] *oiseaux de Notre dame*, або *aves sanctae Mariae*, або *Mater cara*» [Brewer, 863]. Подібну назву згадує й П. Кабар, він також виводить її з середньовічного *mater cara* – назви святої Марії [див. Cabard, Chauvet, 46]. Цей птах є покровителем моряків [Brewer, 863]. Французьку назву його – *mère careu* – згадує орнітолог Жорж Бюфон та зауважує, що вона вперше з’являється в оповіданнях відомого англійського мореплавця Джеймса Кука (1772 р.) [див. Buffon 9, 334]. Інші французькі джерела не згадують цієї назви, однак треба згадати, що у XV ст. в італійській мові вже була назва птаха з ім’ям святої Марії. Пригадаймо, що цим птахом була рибалочка (*Alcedo atthis*). За часів античності цей птах був оберегом для моряків, бо, за давнім уявленням, коли він відкладав яйця, на морі наставали тиша і спокій [див. André, 25]. Птах-рибалочка був символом богині Афіни, покровительки моряків.

Порівнюючи наведені назви, бачимо, що контекст однаковий: в обох випадках птах є заступником моряків і має назву, що йде від імені святої Марії. На нашу думку, це не може бути випадковим збігом. Навпаки, йдеться про еволюцію назви, перенесення її на позначення іншого птаха (див. схему).

Про повернення до язичницьких витоків свідчить історія птаха «нечистої сили». Назву *diablotin* (букв.) ‘дияволеня’ фіксує той самий Ж. Бюфон (1797–1802 pp.) як іще одне найменування згаданих вище птахів-качурок [Buffon 10, 319]. П. Кабар пояснює назву чорним кольором оперення птаха [Sabard, Chauvet, 41].

Цілком зрозуміло, що ця назва стосується семантичної моделі ‘птах святого’, хоча й позначає негативного персонажа християнського пантеону. Вона немовби повертається до витоків цієї

семантичної моделі. Пригадаймо проповідь святого Мартина, який проганяє чорних птахів-демонів, що викрадають рибу як символ людських душ (відтак із часом виникає назва ворони як птаха святого Мартина у латинській і, згодом, французькій мовах). Мартин проганяє демонів, хоча його культ, можливо, пов'язаний із язичницьким богом Марсом (демоном із погляду войовничого християнства, яке забороняє такі культу вже у V–VI ст. [див. Лозинский, 29]). Культ Мартина запозичує функції та атрибути бога Марса, так семантична модель 'птах Бога' перетворюється на модель 'птах святого'. Але в новоутворенні *diablotin* вона певною мірою повертається до початку – позначення володаря тих демонів, яких так успішно прогнав святий Мартин.

На завершення пропонуємо представлену на схемі семантичну модель «птах Бога» та її зміну на модель «птах святого».

5. ДО ПОХОДЖЕННЯ ІТАЛІЙСЬКОЇ НАЗВИ MULACCHIA, АБО ЯК СОРОКА-ВОРОНА СТАЛА ЧЕРНИЦЕЮ

«На початку був смисл... та смисл цей був Бог», – так, можливо, треба було б перекласти перший рядок Євангелія від Іоанна (гл. 1, 1, 3). Грецьке слово λόγος має і таке значення [Дворецкий 1, 1034]. Смисл, значення панує над усім. Без нього не може бути слова, і слово без значення втрачає сенс. Але слово може виникати й завдяки іншому слову, коли значення ніби «перелітає» на інший предмет. Така міграція значень (вторинна номінація) може йти у різних напрямках та відбуватися між зовсім різними «згряями» слів [див. Скляревская, 44].

Одним із напрямків таких міграцій є перенесення значень від назв людей на назви птахів. Цього питання торкалися у спеціальних дослідженнях з орнітонімії: 1) на матеріалі німецької мови – Х. Суолахті [Suolahti, 32–33]; 2) слов'янських мов – Л. А. Булаховський [3, 213–214]; 3) латинської мови – Ж. Андре [André, 12]; 4) польської мови – Й. Струтинський [Strutyński, 110]; 5) романських мов – П. Кабар та Б. Шове [Cabard, Chauvet, 52, 110, 200, 233, 239, 249]. Вражає несподіваність деяких перенесень: на матеріалі індоевропейських мов А. П. Непокупний дослідив орнітоніми, що йдуть від назв священників [див. Непокупний 2005, 9]. Який, здавалося б, зв'язок існує між ними? Чи можна це пояснити?

Так, в італійській мові XIV ст. назву *mulacchia* 'ворона; сорока' виводять від *monacchia* 'черниця' [Battaglia XI, 56]. Вперше орнітонім засвідчено у творі «Доповнення до «Метаморфоз» Овідія» (1333–1334) Appiго Сімінтенді: *Muttosi in uccella... ella ha neri i piedi, è mulacchia, è coperta di nere penne* 'перетворилася на птаха,

в неї чорні лапи, – це мулакк’я, вкрита чорним пір’ям’ [тут і далі переклад наш – П. М.]. Як зазначено у словнику, слово має флорентійське походження й походить від від *monacchia* ‘чорниця’ з етимологічним наближенням до слова *mula* ‘дівчина’ [Ibid.]. Але чому сорока та ворона отримали такі дивні прізвиська, у словнику не пояснюється, тобто мотивація не наводиться.

Вторинна номінація – важливий засіб творення мовних одиниць [див. Теля, 336], а дослідження цього явища є одним із найактуальніших завдань сучасної лексикології. Визначення певних семантичних моделей уможливує опис і, можливо, навіть прогнозування лексичних процесів.

Отже, нашою метою є пошук мотивації досліджуваної назви. В одному з псалмів Давида розповідається про те, як треба зосереджено молитися, удень та вночі, усамітнившись: 101.7. *Similis factus sum pelicano solitudinis: factus sum sicut nycticorax in domicilio.* 101.8. *Vigilavi, et factus sum sicut passer solitarius in tecto* [Migne, 303] – ‘Я став схожим на пелікана у пустелі, я став немов пугач у домівці. Я не спав та став ніби горобець-одинак на даху’.

Такі порівняння часто вживають у своїх (латиномовних) творах християнські теологи IV–XII ст. від Амвросія Медіоланського до Петра Целленського. Часом у текстах спостерігаються навіть метафори на зразок ‘горобець – священник’, ‘горобець – чернець’, ‘горобець – (християнський) народ’ [див. Махлін 2006 (1), 84]. Прочитуймо, наприклад, папу Григорія Першого (540–604 pp.), а саме фрагмент із «Викладу семи псалмів про покаяння»: *Per passerem quae cauta et querula avis est, et in domibus nidificat, recte homo intelligitur, qui in excelsis habitans, et solitudinem incolens, pro peccatis suis clamare non cessat* [Migne, 608–609] – ‘замість горобця, який є обережним і жалібним птахом та будує гнізда на будинках, мається на увазі людина, яка, мешкаючи на горі в пустелі, не перестає молитися за свої гріхи’. Іншим прикладом можуть бути слова Петра Целленського (кінець XII ст.) з «Промови 21, на вшанування св. Бенедикта»: *Aegyptus sonat tenebras; has tenebras incoluit B. Benedictus in specu, in solitudine, in raritate hominum habitans, sicut passer solitarius in tecto* [Ibid., 703] – ‘Єгипет відо-

мий своїм мороком, цей морок спостерігав блаженний Бенедикт у печері, у пустелі або мешкаючи серед невеликої кількості людей, немов горобець-одинак на даху’.

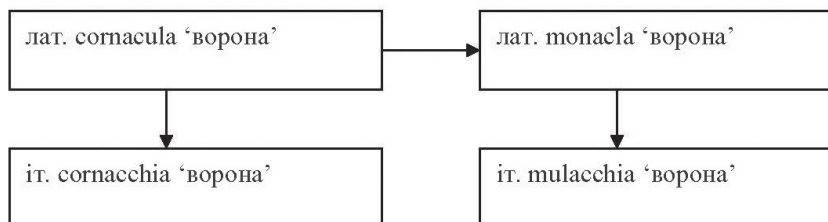
Проілюструймо метафоричні значення біблійного вислову із значенням горобець-одинак’ у творах «Батьків Церкви» (цифрами позначено кількість уживань) за допомогою таблиці:

Сто- ліття н. е.	Циту- вання	Метафори					
		Да- вид	Хри- стос	Релігійна людина	Чер- нець	Християн- ський народ	Церк- ва
IV		1			1		
V	4		2	2			1
VI				1			
VII	1		1	2			
VIII			1	1			
IX	1		1	2			
X	2			1			
XI	1		2	2			
XII	4		2	4	1	1	

Отже, маленький птах стає немовби символом побожної людини, тому не дивно, що вже у 1247 р. (у «Життєписі св. Франциска») з’являється нова образна назва птахів – ‘черниці’ (с.-лат. *monaclae*): Qui ad locum quemdam applicuit prope Mevanium, in quo diversis generis congregata erat avium maxima multitudo, columbarum videlicet, cornicularum et aliarum quae vulgo monaclae vocantur [Acta IV, 699] – ‘Там, поблизу Менавія, зібралась велика кількість різного роду птахів, очевидно голубів, галок та інших, які в народі називаються черниціями’.

Які види птахів отримали назву ‘черниці’ – не було відомо авторів коментарів до цитованого видання – quamdam avium speciem significare [Ibid., 701] ‘означає якийсь вид птахів’. Можливо, що за час, який пройшов від написання життєпису покровителя птахів св. Франциска (1247 р.) до виникнення флорентійської назви ворони та сороки *mulacchia* (1334 р.), не збереглося пояснень щодо того, який саме різновид пернатих позначало лат. *monacla*.

Порівняймо три види птахів, про які йдеться у життєписі: columbae ‘голуби’, cognaculae ‘ворони’ і monaculae (?). Італійську назву mulacchia пов’язують зі словом monacchia ‘черниця’ (адже іт. monacchia утворене від засвідченого в життєписі лат. monacula!). Чому ж цю назву перенесено саме на ворону? Ворона в італійській мову мала й інше найменування – cognacchia [Battaglia, 56], що походить від іншої назви, вживаної в життєписі, – лат. cognacula. Чи не могла виникнути нова назва ворони (mulacchia) саме тому, що у життєписі св. Франциска латинську назву monacula сприйняли як назву ворони? Тобто, значення слова monacula запозичено в «сусіднього» слова cognacula ‘ворона’. Появу значення ‘ворона’ у слова monacula можна зобразити графічно в такий спосіб:

Якщо наше припущення правильне, то нова назва ворони та сороки спирається на міцний метафоричний ґрунт попередньої християнської традиції. Тобто, ‘черниця’ як найменування птаха – це творче наслідування метафори з біблійного псалма. Тільки через не зовсім точне розуміння тексту життєпису св. Франциска біблійний горобець збільшився до розмірів ворони. Саме це непорозуміння може свідчити про «народний» шлях утворення назви у Флоренції. Чому така назва виникла саме тут? Можливо, тому, що перший заступник св. Франциска, який очолив у 1227 р. орден міноритів (францисканців) – юрист Джованні Паренті – сам був родом із Флоренції, і саме в цьому місті з’явилися одні з перших осередків ордену [див. Order].

Подібні семантичні переходи у романських мовах з’являються і пізніше. Наприклад, у XIV ст. у французькій мові виникає найменування папуги *parroquet*, що йде від іт. *parroco* ‘священик’

[Gorra, 77] і згодом поширюється в інших романських мовах: пор. іт. *parrochetto* [DEI, 731], ісп. [RAE II, 1117] і порт. *periquito* [Machado 4, 70]. Причина подібного найменування знаходиться, на нашу думку, ще у дохристиянські часи та пов'язана з особливою важливістю для античної релігії деяких птахів [див. Махлін 2006 (2)].

Подібним чином застосовуються назви священників і в інших індоєвропейських мовах. А. П. Непокупний, коментуючи відповідну семантичну модель, зазначив: «семантичний перехід ‘священик’ → ‘птах’ не є чимось унікальним: він простежується у лексиці низки мов, у тому числі ... слов'янських..., балтійських... та германських мовах» [1998, 110]. На його думку, такий перехід міг відбутися ще в античні часи, оскільки вже в «Історії тварин» Аристотеля виступає назва невеликого птаха королька $\rho\rho\epsilon\sigma\beta\upsilon\varsigma$: $\kappa\alpha\lambda\epsilon\iota\tau\alpha\ \delta\epsilon\ \rho\rho\epsilon\sigma\beta\upsilon\varsigma\ \kappa\alpha\iota\ \beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\varsigma$: $\delta\iota\omicron\ \kappa\alpha\iota\ \tau\omicron\nu\ \alpha\epsilon\tau\omicron\nu\ \alpha\upsilon\tau\omicron\ \phi\alpha\sigma\iota\ \rho\omicron\lambda\epsilon\mu\epsilon\iota\nu$ «Називається або старійшиною, або царем, бо обидва, як кажуть, з орлом воюють» [Aristote, 90]. Це слово мало перше значення ‘старійшина’, тобто ‘представник світської влади’. Але, на думку Е. Бенвеніста, за часів, що становлять ранній період в історії давньогрецької мови, не було розрізнення духовної та світської влади [див. Бенвеніст, 252–253].

Отже, італійська назва ворони та сороки, що йде від найменування служителя культу, є продовженням християнської метафоричної традиції та частиною групи типологічно подібних назв у низці індоєвропейських мов. Тому нове «амплуа» цих птахів – уподібнення до черниці – видається закономірним явищем. Підґрунтя подібної метафори знаходиться у релігіях, які передували християнству та формували його.

Перспективою подальших розвідок є дослідження інших випадків вторинної номінації в романських орнітонімах, що походять від назв служителів культу. Такі випадки становлять інтерес не тільки для мовознавства, а й для історії європейської культури. Цю культуру не можна уявити без різнобічного впливу християнства, яке справді є її джерелом і початком.

6. АПЕЛЯТИВАЦІЯ ЕТНОНІМІВ У РОМАНСЬКИХ ТА ІНШИХ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВАХ

Як зазначалося вище, проблеми вторинної номінації традиційно посідають важливе місце в мовознавчих працях. І це є цілком виправданим фактом. Важливим чинником збагачення мови слід уважати утворення нових словоформ за допомогою традиційних продуктивних засобів. Згадаймо також «фіксацію» певних словосполучень, зокрема іменних, а точніше ад'єктивно-субстантивних. Не можна, нарешті, не враховувати процес утворення нових фразеологічних одиниць.

Усі названі явища, пов'язані тією чи іншою мірою із вторинною номінацією і, відповідно, процесом мовної еволюції, мають безпосередній стосунок до етронімів – важливого й водночас специфічного лексичного розряду будь-якої мови. Своєрідність етронімічних назв досить виразно виявляється, як це показує досліджуваний мовний матеріал, саме при розгляді феномена апелятивації, під чим ми розуміємо своєрідне розширення семантики, завдяки якому етроніми набувають загальних (нерідко образних) значень.

Варто згадати слова, сказані у передмові до спеціалізованого наукового збірника: «В усі часи етроніми привертали увагу, породжували зливу здогадів і домислів, а з розвитком науки ставали предметом серйозного дослідження» [Никонов Чит., 3]. Це видається цілком природним, адже йдеться про досить важливий із лінгвістичного й не тільки мовного погляду лексичний шар, тісно пов'язаний з історією і географією, або ж «історичною географією» [Попов, 6], соціологією, психологією, етикою, естетикою і загалом культурою цілих народів. Проте можна говорити також

про зв'язок етніміки насамперед із «власне етнографією та історією, до того ж користь для цих дисциплін обопільна: з одного боку, етнімічний матеріал буває недостатнім без етнографічних даних, із другого – етнографія багато може діставати з суто мовного аналізу етнічних назв» [Агеева, 17]. І якщо, згідно із цілком слушним твердженням про те, що «етимологія етнімівів ... часто допомагає пояснити соціальну та етнічну історію етносу» [див. Ковалев 1991, 3], загальну картину значною мірою можуть доповнити і збагатити різноманітні «етніміоїди», а саме численні відетнімічні деривати, апелятиви етнімічного походження, лінгвоніми і, нарешті, фразеологічні одиниці з етнімічними й хоронімічними складниками. Як зазначав знаний російський ономаст Б.А. Никонов, «Завдяки своєму зв'язкові з позначуваним об'єктом етнімімі може набути зовсім нових значень за тими чи тими ознаками позначуваного об'єкта. Про людину смугляву або бородату в дореволюційній Росії говорили *цыган*. Це зовсім інше значення, не етнімімічне, а відетнімімічне...» [Никонов Этн., 12]. (Чимала кількість таких прикладів розглядається у статті А.Г. Горнфельда «Країни й народи в мові» із збірника «Муки слова» (існують видання 1906 й 1927 р.), що став уже бібліографічним раритетом [див. Мгеладзе, Колесников, 106].) Водночас у словнику В.І. Даля назване слово тлумачиться ще й як 'обманщик, шахрай, гендляр, перекупник' [Даль IV, 575], до того ж наводяться похідні, які так само позначають якісні, а не відносні характеристики.

У вітчизняному мовознавстві поступово відбувалося певне зміщення акцентів від діахронічного аналізу етнімівів та етнімімії окремо взятих етносів до «розгляду специфіки формування сучасних етнічних систем як в окремих слов'янських мовах, так і на базі широкого зіставлення якомога більшої кількості слов'янських мов і навіть ширше – індоевропейських» [Ковалев 1991, 15].

Не є винятком у цьому відношенні мови романської групи, які вирізняються досить активним семантичним розвитком етнімімічних назв. У такий спосіб надається досить цікавий мовний матеріал, що свідчить не тільки про традиційні історичні

зв'язки (культурні, економічні тощо) між романськими та іншими народами (передусім, звичайно, європейськими, у тому числі слов'янськими), це також важливе джерело країнознавчої інформації, а з суто мовного боку – цілий комплекс лінгвостилістичних, психолінгвістичних та інших аспектів, нерідко нерівнозначних і, можна також сказати, проблемних.

0. Уже пам'ятки класичної латини свідчать про наявність у ній означених процесів, а це ще один аргумент, що підтверджує високий ступінь розвитку цієї мови. Відповідних прикладів не так багато, але є підстави припускати існування значно більшої кількості подібних слів і виразів, принаймні на рівні розмовної мови, відомості про яку є, на жаль, досить обмеженими.

Для початку процитуймо коротке речення з класичної історичної хроніки Тита Лівія (I ст. до н. е. – I ст. н. е.) «Римська історія»: *roenus, quia non vicisset, pro victo esset* [Т. Liv., 95] ‘Оскільки пунієць не перемагав, він, здавалося, був переможений’. Цей приклад цікавий тим, що в ньому слово *roenus* ‘пунієць, карфагенянин’ має цілком конкретне уособлене значення, оскільки йдеться про карфагенського полководця Ганнібала. Така конкретизація етнічної назви може вважатися першим етапом апелювання (вона ще відносна, але етнонім вжито у дещо «нестандартному» конкретизованому значенні).

Те саме явище може мати й протилежний із погляду семантичної трансформації характер, маємо на увазі певне смислове узагальнення (розширення) значень етнонімів, насамперед для позначення важливих історичних подій у прикладах на зразок *bellum Gallicum* ‘війна римлян проти галлів’ (букв. ‘галльська війна’, досить згадати хрестоматійні *Commentarii de bello Gallico* – «Записки про галльську війну» Юлія Цезаря – I ст. до н. е.). Значимо з цього приводу, що франц. *gaulois* ‘галльський’ іноді образно вживається в «неофіційному» значенні ‘французький’; соқ *gaulois* ‘галльський півень’ – один із історичних символів Франції, а також означає ‘жартівливий; вільний; нескромний’. До речі, угоду про добровільне підкорення завойованих територій Риму пізніше було названо *рах гомана*, тобто ‘римським миром’. Відомий

також образний вираз, автором якого є поет-сатирик «золотого віку» Марк Валерій Марціал (I ст.): перемогу імператора Доміціана над сарматами він назвав *Sarmatica laurus* букв. ‘сарматський лавр’ (> ‘сарматська перемога’).

У подібних виразах можуть уживатися так само прикметники, що походять від топонімічних назв, згадаймо з цього приводу епізод, пов’язаний з утечею воєначальника Інея Помпея після перемоги флоту Октавія біля берегів Сицилії, що в поета Секста Проперція (I ст. до н. е.) називається *Sicula fuga*, тобто ‘сицилійською втечею’. Таке розширення вихідного значення прикметника могло бути не тільки okazіональним, а й просто метонімічним, як-от у прикладі з Плінія старшого, письменника і вченого I ст., що називав рідну латинську мову *Romana lingua*, тобто власне ‘римською мовою’ (нехай іще не зовсім точно з погляду географічного походження мови, але треба зважати на той факт, що катойконім *Roma* ‘Рим’ є водночас і хоронімом, оскільки йдеться про місто, що перетворилося свого часу на велику державу, а в цьому разі підкреслюється державний характер мови), пор. *romano more (loqui)*, тобто ‘(говорити) по-римському’.

З другого боку, слово *Latinus* ‘латинський’ уживалося так само в екстралінгвальному і, так би мовити, «екстраетнонімічному» значенні ‘римський’, а згодом набуло значення ‘ясний, зрозумілий, прямий, щирий’ (пор. укр. *щирий українець*), що впливає з виразу *plane et Latine loqui* ‘говорити ясно і щиро’ (букв. ‘ясно і по-латинському’). Тому можна сказати, що реліктовий характер мають деякі сучасні романські вирази, найпоказовішими з яких є *it.* (що видається цілком природним з огляду на історичні та географічні чинники) *capire (intendere) il latino* ‘розуміти, про що йде мова’ (букв. ‘розуміти латину’) і, навпаки, *non capire il latino* ‘не розуміти простих речей’ (букв. ‘не розуміти латину’), а також, скажімо, франц. *être au bout de son latin* (букв. ‘бути наприкінці своєї латини’), *perdre son latin* (букв. ‘губити свою латину’) у значенні ‘заходити в глухий кут’, пор. *j’y perds mon latin* (букв. ‘тут я втрачаю (гублю) свою латину’) ‘не знаю, що й думати’ (рос. ‘ума не приложу’). Розглядане явище не могло не охопити назви інших

етносів, що відіграли важливу роль в історії Стародавнього Риму. Як приклад вторинної номінації можна трактувати демінутивну форму Graeculus (< Graecus ‘грек’), що мала виразно пейоративне значення (пор., напр., рос. *французик* або *францушика*), але ще цікавішим для нас є той факт, що первісно нейтральне Graecus, починаючи від Марка Туллія Цицерона (I ст. до н. е.), вживалося також у значенні ‘легковажний, фривольний, пустий’, а це свідчить про наявність певних колізій у стосунках між двома найважливішими європейськими етносами античного світу. Разом із тим про активні контакти між ними можуть свідчити деякі похідні від назви греків, а саме Graecanicus (color) ‘мідно-свинцевий колір’ (типовий для грецьких орнаментів), що згадується Плінієм, або навіть дієслова graecisco ‘наслідувати грецькі манери; розмовляти по-грецькому’ чи graecog (із розряду verba deponentia) ‘жити на грецький лад’. До кольорових ознак можна додати ще такі приклади, як Spartanus ‘пурпурний’ (Децим Юній Ювенал, поет-сатирик I–II ст.) або punicans ‘червоний, рум’яний (від сорому)’, в основі яких – характерний колір одягу спартанців та пунійців (в останньому випадку маємо ще й зразок метонімічного перенесення значення, а саме кольорової ознаки на етнімі).

Те саме spartanus (власне ‘спартанський’) у творах Сілія Італіка (I ст.), сучасника горезвісного імператора Нерона, зафіксоване у значенні, яке «Латинсько-французький словник», виданий 1906 р., трактує як sabin, тобто ‘сабін’ [DLF, 1291]. Відповідь на запитання, що відразу ж виникає, можна знайти в тому самому виданні, в якому sabellus ‘сабінський’ наводиться, з посиланням на згаданого вище Ювенала, з переносним значенням ‘стриманий, помірний’ [Ibid., 1214]. Звідси випливає висновок про те, що для римлян уособленням таких рис були передусім сабіни (італійське плем’я, що відіграло істотну роль у формуванні римського етносу), з якими порівнювалися вже більш відомі нам спартанці (представники елліністичного світу, до того ж урешті-решт підкорені Римом), саме вони є для сучасних європейських народів (тобто не тільки романських, а й слов’янських, германських і т. д.) символом мужності, терпіння й аскетизму, що відбивається у відпо-

відних словах і виразах європейських мов (пор. укр. *спартанські умови* або *спартанське виховання*).

До речі, той самий Сілій Італік відомий головню як автор поеми про II Пунічну війну під назвою «Punica» – власне ‘пунічне’, тут слово важко назвати апелятивом, але етнімічне значення є частково втраченим, оскільки основним у цьому разі є максимальне розширення й узагальнення значення; подібні форми широко використовуються у сучасній науковій практиці, зокрема в назвах тематичних збірників на зразок *Ucrainica, Russica, Polonica* тощо.

Показовим є, наприклад, вираз, що вживався кілька століть тому стосовно тих учених, які не зважали на важливі праці іспанських дослідників, зокрема арабістів: *Hispanica non leguntur* [СИБС, 593], тобто ‘іспанською (іспанського) не читають’. Продовжуючи розмову про асоціації, що виникають у зв’язку з деякими назвами давніх європейців, не можна не згадати про германське плем’я вандалів (лат. *vandalii*), яке залишило по собі, як відомо, сумну славу, а відповідні назви у сучасних мовах (ісп. *vándalos*, порт. *vândalos*, франц. *vandales*, іт. *vandali* і т. д.) символізують варварство, насильство, знищення культурних цінностей.

Повернімося до стародавніх римлян, історико-культурний спадок яких є, значно багатшим і різноманітним, досить згадати хоча б римське право (*jus romanum*), яке й досі значною мірою зберігає свою важливість. До слова, в цитованого вище Плінія воно називається *italicus jus*, тобто ‘італьським правом’. Вище йшлося переважно про певні характерні риси представників деяких давніх етнічних груп. Цікавим видається той факт, що вже за часів Плінія старшого і Ювенала, тобто у I–II ст. н. е., окремі апелятиви етнімічного походження позначали також цілком конкретні професії, наприклад *Liburnus* ‘житель Лібурнії’ (іллрійського узбережжя) і ‘носильник, вантажник’ (представники цих професій походили зазвичай із Лібурнії) [DLF, 768] або *Phrygio* ‘фригієць’ (представник індоевропейського етносу з західної частини Малої Азії) і ‘вишивальник’, від чого було утворено навіть ад’єктив *phrygiopus* ‘вишитий’, пор. *phrygiae vestes* ‘розписаний (фригійський) одяг’ у Вергілія (I ст. до н. е.). Згадаймо також відому з історії фригійську

шапку (фригійку) як символ волі (ісп. *gorro frigio*, франц. *bonnet phrygien*, іт. *berretto frigio* і т. д.).

Ціла низка латинських етнонімічних назв зазнала апелятивациї у такій сфері як військова справа; це не викликає подиву, якщо зважити на ту роль, що її відігравали війни в історії стародавнього світу. Як це не парадоксально (на перший погляд), але війни теж позначалися на розширенні семантики окремих латинських лексем, у тому числі етнонімічних. Наведімо кілька показових прикладів: лат. *Phraex* – це не тільки ‘фракієць’ (представник іншого давнього індоевропейського етносу – одноплемінник Спартака), а й ‘гладіатор із фракійським озброєнням’ (переважно щитом і кинджалом), а *francisca* (слово германського походження, що фіксується в архієпископа Ісидора Севільського, історика VI–VII ст.) ‘бердиш, бойова сокира’ – типова зброя галлів і франків (> франц. *francisque* ‘т. с.’). Додамо також деякі словосполучення: лат. *Hispanicus gladius* ‘іспанський (королівський) меч’ або *Hispana machaera* ‘т. с.’ (фіксується в Луція Аннея Сенеки, філософа і поета «золотого віку»), *Punicum lutum* ‘різновид мортири’ (пунічного походження), *gladiatores Samnites* ‘гладіатори в самнітському озброєнні’ (самніти, як відомо, населяли гірські райони в центрі півострова), у Цицерона й Тита Лівія *Samnis* ‘самніт’ позначає озброєного певним чином гладіатора [DLF, 1223], в останнього автора *punica ars* ‘пунічне мистецтво’ має значення ‘військова хитрість’ (з історії відомо, що карфагеняни не раз демонстрували неабияку військову вправність і кмітливість, пор. також франц. *foi punique* ‘віроломство’, власне ‘пунічна віра’, тобто те, чому не можна довіряти).

А втім, повернімося до реалій матеріального боку буття. Міжнародні і, відповідно, міжмовні контакти не обмежувалися, на щастя, лише війнами. Економічний і культурний обмін не міг не відбиватися в мові. Так, наприклад, відомо, якого рівня сягнули римська архітектура і будівництво, що вбирали в себе й кращі зразки матеріальної культури інших народів. Про це красномовно свідчать пам’ятки класичної латини, в яких можна знайти, зокрема, назви будівельних матеріалів, різних споруд та їхніх елементів, за-

позичених у сусідніх народів, а саме тих самих греків (graecanicum ‘грецька підлога’, graecae scalae ‘грецькі сходи’ – згадуються в Геллія, граматиста, що жив у II ст.), спартанців (spartanum saxum ‘лакедемонський мармур’ у Марціала і lasonicum ‘відділення миської лазні з невеликим басейном для обмивання, парильня’ – згадується у Вітрувія Полліона, оратора й архітектора IV ст.); у багатьох авторів розповідається про легке судно (з Лібурнії), що називалося liburna (Горацій, Лукан, Тацит – представники різних жанрів літератури «золотого віку») або liburnica (Пліній, Светоній – той самий період), а щось схоже за формою на такий корабель називалося liburnatus. У сучасних романських мовах існують іт., ісп., порт. liburna, франц. libourne ‘т. с.’.

Про активність контактів між античними народами особливо свідчить той факт, що досить значний шар лексики такого штибу охоплює побутову сферу. Це, передовсім, назви різних видів одягу та взуття. У названих народів римлянами були запозичені такі речі, як lasonicum ‘одяг лакедемонського крою’, punicus ‘плащ, туніка’, власне ‘карфагенський (одяг)’ і т. д. (згадується ще письменником і енциклопедистом Варроном – I–II ст. до н. е.), gallica ‘галльська сандаля (на товстій підошві)’ (у Цицерона) або gallicula (демінітивна форма) ‘малий галльський черевик’ (в Ієроніма, що жив у IV–V ст., у нього ж згадується також навіть gallicarius ‘виробник галльського взуття’). Усе це приклади субстантивованих прикметників, але є, звичайно, і словосполучення, як-от: toga graecanica ‘грецький плащ’ (власне ‘грецька тога’ – Светоній), Dalmatica vestis ‘далматик(а)’ (простора довга туніка або мантія з довгими широкими рукавами, згадується Ісидором Севільським), звідси, наприклад, франц. dalmatique, ісп. dalmática ‘т. с.’; відома також дієприкметникова форма dalmaticus ‘одягнений у далматик(у)’ (Dalmaticus – одне з імен трибуна Л. Цецилія Метелла), пор. baeticatus (із твору Марціала) ‘одягнений у бетійську вовну’; згадаймо, нарешті, ювеналівське Spartana chlamys (власне ‘спартанська хламида’), що тлумачиться як ‘пурпурна хламида’ [Ibid., 1291].

Не менш показовими в цьому відношенні є також назви деяких страв і напоїв на зразок punicus ‘різновид тістечка’ (фігурує в тек-

сті, автором якого є Секст Помпій Фест – III ст.), *trojanus porcus* ‘троянська свиня (кабан, фарширований іншою дичиною)’ – Макробій, граматист і філософ V ст., (*vinum*) *sabinum* ‘сабінське (вино)’, про поширення якого свідчить той факт, що згадку про нього можна знайти в класиків Горація й Овідія, – це те, що в сучасній енології має назву *пікет* (вино з виноградного жому). Останнє латинське слово у формі жіночого роду, тобто *sabina*, зафіксоване в основоположника римської літературної прози Катона (III–II ст. до н. е.) у словосполученні *sabina herba* (власне ‘сабінська трава’), а в Овідія те саме значення має вже субстантивоване *sabina* як позначення рослини ‘козацький ялівець’ (пор. іт., ісп. *sabina*, франц. *sabine* ‘т. с.’).

Це, звичайно, не єдиний приклад, ботанічної назви, але слід відразу ж зауважити, що при цьому ми не враховуємо латинські термінологічні назви рослин, які вживаються у сучасній науці, бо вони створювалися, як відомо, протягом останніх століть «штучним» чином із метою уніфікації ботанічної (так само як і зоологічної) термінології. Так, наприклад, названа рослина, що використовувалася ще за античних часів для культового паління, має нині «офіційну» латинську назву *Juniperus sabina*, тобто, власне, ‘сабінський ялівець’, пор., напр., англ. *savin juniper* ‘т. с.’ [див. БР, 253]. Не менш показовими є подібні приклади на зразок лат. *britannica* (*herba*), власне ‘британська (трава)’ (у природознавця Плінія – I ст.), це різновид рослини *англійський шпинат*, сучасною латинською назвою якого є *Rumex patientia* [Там само, 408], букв. ‘стійкий щавель’. Так само відома всім піхта («канонізована» латинська назва – *Abies alba*, букв. ‘біла ялина», пор. франц. *sapin blanc* або нім. *Weißtanne* ‘т. с.’) в Исидора (VI–VII ст.) називається *gallica* або *gallicum*. У працях агронома XVIII ст. Колумелли, співвітчизника попереднього автора, згадується, зокрема, сорт великого часнику під назвою *punicum allium* ‘пунічний часник’.

Говорячи про ботанічні назви, зокрема плодові культури, варто згадати й той факт, що тим самим карфагенянам латиняни завдячували назвами гранатового дерева (*punica arbor* букв. ‘пуніське дерево’ або *punica malus* ‘пунічна яблуня’ у Плінія),

відповідно плід цього дерева ще за часів імператора Августа лікар Корнелій Цельсій (I ст. до н. е. – I ст. н. е.) називав *rupicum malum* ‘пунічне яблуко’, водночас в Овідія той самий фрукт має назву *rupicum rotum* ‘пунічний плід’ або *rupicum* (із характерним для таких назв еліпсисом, що його можна було спостерігати на інших наведених прикладах). Цікаво, що сучасною латинською назвою гранатового дерева є *rupica granatum* ‘пунічний гранат’ або знову ж таки *rupica* (*regio rupica* – так римляни називали пунічне царство на території сучасного Тунісу, звідки прийшли свого часу екзотичні для Європи соковиті плоди). Доречним видається згадати про те, що арабська назва цього дерева (і його плодів) транскрибується латиницею як *gumtān*, до того ж не виключається, що вона містить у собі сему ‘римський’ [див. Pisani, 167]; арабський корінь зберегли сучасні порт. *gotā* ‘гранат’ і, відповідно, *gomeira* ‘гранатове дерево’ (в інших романських мовах відповідні назви мають інше походження). Ще один досить цікавий факт – з арабською назвою граната пов’язуються назви відомої всім ручної ваги або *безміна* (він же *кантар*) в усіх романських і не тільки романських (пор. кальковане нім. *Römische*) мовах. Уважається, що в їх основі – назва противаги (що мала форму граната), з неї назву (за рахунок синекдохи) було поширено на весь прилад (пор. ісп., порт., іт. *gotana*, франц. *gotan*); отже, думка про те, що це, власне, ‘римські ваги’ – типовий зразок народної етимології, оскільки Рим і римляни в цьому випадку практично ніякого стосунку до теми не мають.

Подібним до історії з латинським позначенням граната є сюжет, стосовний назви іншої плодової культури, що теж прийшла до Європи зі Сходу. Маємо на увазі абрикос звичайний (*Armeniaca vulgaris*), що його стародавні римляни називали *rotum armeniacum* або *armeniacum malum*, тобто ‘вірменським яблуком’ (той самий Ісидор Севільський), а дерево отримало назву *armeniaca* (знову ж таки еліпсис). Як відомо, слов’янські і германські назви абрикоса мають арабське походження, те саме стосується ісп. *albaricoque*, франц. *abricot*, іт. *albicosca*, а в основі порт. та ісп. (Лат. Ам.) *damasco* – назва столиці сучасної Сирії.

Зазначимо також, що деякі латинські (автохтонні) ботанічні назви етнімічного походження означали вже лише певні сорти деяких рослин, наприклад, *Greculae vites / rosae / mala* (у Плінія), тобто ‘грецький виноград / грецькі троянди / грецькі яблука’, але водночас *Graeca pux* букв. ‘грецький горіх’ у Макробія (V ст.) – це не рос. *грецький орех*, а ‘мигдаль’ [DLF, 598]. Як відомо, згаданий російській назві (з характерною давньою формою прикметника, що вживається лише в даному випадку) відповідає укр. *волоський горіх* (тж. *волошка*, пор. п. *orzech włoski*), назва якого йде від ст.-укр. *волох* ‘румун’ (пор. п. *włoch* ‘італієць’, але *wołoch* ‘румун’, ч., слвц. *vlach* ‘італієць’, б. *влах*, макед. *влав*, с. *vlāx* ‘румун’, слвн. *láh* ‘італієць’, а також нім. *welsch* ‘романський; французький; італійський’ [див. Иванов, Топоров, 69]. Отже, зокрема саме з огляду на такі факти (заради уникнення плутанини) було застосовано єдину систему латинських ботанічних, а також зоологічних назв.

Оскільки було згадано про назви, стосовні тваринного світу, видається доцільним навести деякі типові приклади «автохтонних» латинських назв, як-от *graecum genus* ‘грецька порода (овець)’ (зафіксовано ще в комедіографа античного періоду Тита Макція Плавта – III–II ст. до н. е.), *graecae panterae* ‘пантери Малої Азії’ (але буквально ‘грецькі пантери), *spartanus* (Ювенал), *laco* (Вергілій) або *lasonicae canes* ‘спартанська (сторожова) собака’.

Додамо ще декілька прикладів з інших тематичних розділів, пов’язаних із різними сферами буття, вони свідчать про жваві й різноманітні контакти між народами античності. Тут і побутова лексика на зразок *punicanus lectus* ‘(низьке) карфагенське ліжко’ (Цицерон, Ієронім), і назви творів мистецтва – *tuscanicae* ‘етруські вази’, і медична термінологія – *campanus morbus* ‘кампанська хвороба’ (бородавчатий лишай, що вперше з’явився в Кампанії на півдні Апеннінського півострова (Горацій), і, нарешті, назви свят та розваг, тут найпоказовішим прикладом апелятивації є Троја (у Вергілія), тобто ‘ігри-змагання з верхової їзди, започатковані Енеєм у Трої і відроджені імператором Августом’, водночас у Светонія фігурує повніша назва – *Trojae ludus* (букв. ‘розвага Трої’), пор. укр. *олімпійські ігри* і т. д. Важливо зазначити при цьо-

му, що деякі словосполучення з такою структурою набули образних значень: *equus trojanus* ‘троянський кінь’ (‘прихована небезпека’ – вперше вжито у цьому значенні Цицероном) або *lascivitas brevitatis* ‘лакони́чність’, *graeca fides* (‘грецька віра’), тобто ‘віроломство, нещирість’, – відповідні вирази вживаються практично в усіх європейських мовах, хоча мають, власне, грецьке походження [див. Белецкий 1972, 57], оскільки джерелом є давньогрецькі міфи. Ще давнішими за часом виникнення видаються вирази, пов’язані з «таємничими» етрусками: *tuscus amnis (alveus)* ‘туська ріка (русло)’, тобто Тибр, на берегах якого знаходиться Рим, *tusca sacra* ‘магічні (етруські) церемонії’ (згадуються Катоном), *tusco modo* ‘по-етруському’ (Плавт), тобто ‘продавати шляхом продажу’ [DLF, 1438], – тут розуміється саме продаж, а не обмін товарами, і т. ін.

Цікавою видається історія слова *Germanus* ‘германець, германський’. Увагу дослідників давно вже привернув той факт, що воно повністю збігається за формою з прикметником *germanus* ‘рідний’, пор. *frater germanus* ‘(рідний) брат’, саме від цього виразу утворилися еліптичним шляхом іберо-романські назви ‘брата’ – ісп. *hermano*, порт. *irmão*, кат. *germà* [див., напр., Pisani, 164]. Разом із тим семантичний зв’язок між двома латинськими словами встановити нелегко. Існує навіть гіпотеза, згідно з якою латинський етнонім має взагалі іншомовне походження і навіть не германське (!), а кельтське [див. Walde, Hofmann, 194]. Із цього приводу можна згадати лише, що самоназва німців *deutsch* походить, як відомо, від д.-в.-нім. *diutisc* ‘народний’ [див. Гамкрелідзе, Иванов, 749], тобто можна провести певну смислову паралель між останнім словом і семою ‘рідний’. Інша латинська назва германців, що походить від вищезгаданої автохтонної назви [див. Агеева, 72–73], стала основою відомого виразу *furor teutonicus* ‘тевтонська лють’, вперше зафіксованого в поемі Марка Аннея Лукана (39–65 рр.) «Фарсалия, або Про громадянську війну» (між Цезарем і Помпеєм), що від самого початку мав промовисто негативну конотацію [див. GW, 402]. Пізніше його використали середньовічний історик Еккегард з Аури (XII ст.), а також Франческо Петрарка (XIV ст.) в одній із своїх канцон у формі (іт.) *tedesco furor* ‘німецька лють’.

Про образність вислову свідчить уже той факт, що «канонічно» відносний прикметник *tedesco* ‘німецький’ вживається препозитивно. Ще один цікавий факт – в історичних мемуарах кюре Жана Буше (XV–XVI ст.) зустрічається вже вираз (франц.) *francisque fureur* ‘франкська лють’ (як позитивна характеристика), а в макаронічному вірші південнофранцузького поета Антоніуса де Арена (XVI ст.) вжито (в переважно латинському контексті) іт. *fugia francese* ‘французька лють’ [Ibid., 271]. Історичні колізії відбилися також у лат. *lingua franca* (‘франкське наріччя’), що позначає жаргон, уживаний туземцями східного Середземномор’я, до нього входили грецькі, романські й східні елементи, пізніше з’явилися нові значення – ‘мішана мова та універсальна мова’ [СИВС, 810]. Таким чином, образний латинський вираз було поширено на інші мови, та ще й із істотними структурними й семантичними змінами.

Ще виразнішим прикладом поширення латинського вислову є історія фрази *ad Kalendas graecas* ‘до грецьких календ’ [див. напр., Сомов, 14]. Як відомо, календами римляни називали перший день місяця, коли зазвичай розраховувалися за грошовими обов’язками. Відомо також, що греки такого поняття не мали. За свідомством історика Светонія (I–II ст.), автора 8 книг «Про життя цезарів», так полюбляв говорити імператор Август (31–14 рр. до н. е.) про неспроможних боржників, маючи на увазі те, що вони ніколи не заплатять. Отже, латинський вираз від самого початку мав цілком певне евфемістичне значення (пор. укр. *коли на горі рак свисне* або рос. *после дождичка в четверг*). Цей вислів в оригінальній латинській формі або в перекладі відповідною мовою можна знайти в творах багатьох класиків європейської літератури, у тому числі представників слов’янських літератур.

Подібні вирази у поєднанні з дієсловами можна вважати фразеологізмами, це, наприклад, цicerонівське *graeco modo bibere* ‘пити по-грецькому (у грецький спосіб)’, тобто ‘призначати тамаду’ [див. DLF, 598], – такий звичай був характерним для римлян, котрі, як відомо, навіть розводили вино водою. Деякі з таких фразеологічних одиниць увійшли до числа широковідомих афоризмів (в яких теж присутній елемент апелятивації), згадаймо вер-

гілієве *Timeo Danaos et dona ferentes* ‘боюся данайців (= греків), що приносять дари’. Іншим прикладом може бути *civis romanus sum* ‘я – римський громадянин’ – посилення на привілеї, зумовлені соціальним статусом [СІВС, 263].

Тому можна стверджувати, що латинська мова і в такому розумінні послужила надійною основою для відповідних процесів (апелятивації етронімів) у романських (неолатинських) мовах. Не можна, безперечно, говорити в даному разі ані про специфічно латинське, ані про виключно романське явище, хоча б тому, що подібні випадки знайдено так само у давньогрецьких пам’ятках [див. Белецкий 1972, 56–58], вони зустрічаються, як показує проаналізований фактичний матеріал, в усіх мовах європейського (і не тільки європейського) ареалу, проте саме в романських мовах відповідні процеси набули особливо виразних ознак.

2.0. Перш ніж перейти до сучасного романського матеріалу, видається необхідним зупинитися на деяких важливих аспектах загальнотеоретичного характеру. Передусім слід принаймні в загальних рисах розглянути корпус етронімів із етимологічного погляду. У цьому плані досить цікавою видається загальна етимологічна класифікація етронімів О.В. Суперанської (на матеріалі російської мови). Вона передбачає їхній поділ на дві основні групи, а саме на слова давнього походження «із втраченою початковою семантикою: *англичане, чехи, русские*» і «слова з етимологією, що збереглася або якої було набуто вторинно – *лангобарди, швабы, поморяне*» [Суперанская (2), 83]. Цю тезу можна поширити, звичайно, на романські назви романських народів, наприклад, *français* ‘французи’ з одного боку (аллоетноніми) й *españoles* ‘іспанці’ з другого), а також на романські назви інших етносів (скажімо, французьку й італійську назви німців – *allemands* і *tedeschi*). Далі в того ж автора зазначається: «Стаючи етронімом, ономастичне слово пориває з ономастичним рядом і починає конотувати. Тому за своїми мовними особливостями етноніми, тобто назви народів, народностей, племен, національних груп – не власні назви» [Там само]. Зазначимо відразу ж, що в цьому випадку проблема класифікації ще не знаходить остаточного вирішення, це питання,

можна сказати, має діалектичний характер. Тому ономасти нерідко відносять етноніми «до суміжних явищ між онімами й апелятивами» [Ковалев 2002, 113]. Варто згадати, наприклад, той факт, що у французькій і португальській мовах (щоправда, в останньому випадку йдеться лише про одну) субстантивні етноніми пишуться з великої літери, а в італійській та іспанській – із малої (загалом подібна ситуація спостерігається, скажімо, при зіставленні відповідних германських і слов'янських назв). Іще складнішим із теоретичного погляду виявляється питання, стосовне утворень (словосполучень) із компонентами етнонімічного походження. Так, зокрема, у відомій роботі з показовою щодо розгляданої теми назвою «Від власних назв до загальних» (Москва, 1981 р.) читаємо: «Не так просто вирішити, до власних чи загальних віднести, наприклад, такі назви: ... *лондонские капли* (проблема поширюється також на відкатойконімічні утворення – прим. авт.), *английская соль*...» [Введенская, Колесников, 11]. Останній приклад, до речі, має тотожні відповідники в романських мовах. Деякі дослідники (як, наприклад, цитований вище Б.А. Никонов) традиційно відносили етноніми до власних назв, інші (О.В. Суперанська) виокремлювали їх як особливу групу назв загальних [див. Агеева, 4]. Схиляючись до останньої думки, підкреслимо, що коли навіть «класичні» власні назви (антропоніми, топоніми), входячи, наприклад, до складу термінів, більшою чи меншою мірою набувають апелятивних характеристик [див. Суперанская (1), 22], то «В усіх подібних випадках відбувається переоцінка власних назв, їхнє абстрагування від носія (епоніма) і набуття ними додаткових конотацій – співвіднесення з предметними рядами, одиниці яких вони іменують. Онімічні епітети (означення і доповнення) несуть у складі терміна або номена інтелектуальну інформацію і, відповідно, зазнають апелятивації» [Там само].

Така концепція дістала активну підтримку з боку інших дослідників [див., напр. Болотов, 104]. Останній автор цитує ще одну фразу О. В. Суперанської (з монографії 1965 р. «Орфографія власних назв»), яку можна вважати програмною: «Реальна межа власних і загальних назв проходить там, де закінчується видо-

ве, підвидове і сортове подрібнення й починається індивідуальне присвоєння назв» [Там само].

На наш погляд, саме дві останні цитації досить точно формулюють і визначають сутність основних морфосемантичних процесів, що відбуваються також тоді, коли як етноніми (зазвичай тісно пов'язані з генетично з власними назвами – хоронімами, топонімами і т. д.), вжиті не в «канонічному» значенні, так і відетнонімічні утворення з відповідними словосполученнями і т. ін. втрачають або майже втрачають власне етнонімічні характеристики, переходячи до іншого лексико-семантичного розряду. Складність питання виявляється зокрема, в тому, що вона відчувається на різних категорійних рівнях мови. Так, наприклад, у передмові до «Словника омонімів російської мови», зазначається, що «в дослідженнях з омонімії найбільш спірними видаються випадки на зразок *финка*, *полька*, проте оскільки основним критерієм є саме той чи той характер системних відносин, *финка I* (співвідноситься з *финн*) і *полька I* (співвідноситься з *поляк*) не можуть об'єднатися в семантичній структурі одного й того самого слова з *финка II* (ніж) і *полька II* (танець)» [Ахманова 1986, 6]. Другий приклад не є, на жаль, дуже вдалим, адже, як відомо, назва популярного танцю (як і сам танець), має не польське, а чеське походження, до того ж його етнонімічна основа не є загальновизнаною [див., напр., ЕСУМ 4, 506], тобто йдеться, власне, про «чистий» омонім (омограф і омофон). Що ж стосується розмовної назви фінського ножа, то тут (як і в багатьох подібних випадках) маємо досить специфічний випадок омонімії етимологічного зразка. Якщо ми виходимо з того, що етноніми не є власними назвами, то це, природно, ще більшою мірою стосується відетнонімічних апелютивів, хіба що за винятком прізвиськ – згадаймо, наприклад, героя популярного роману бразильського письменника П. Коельйо «Алхімік», що в тексті книги називається лише Англійцем (в оригіналі – порт. *Inglês*), тут уже маємо дещо інший у категорійному відношенні випадок – загальна назва стає власною. Те саме стосується і словосполучень, зокрема, наприклад, термінологічних назв на зразок згаданої вище *англійської солі*. В одному випадку це може

бути (оказіонально) просто звичайна сіль (хлористий натрій), вироблена в Англії, з іншого (у термінологічному розумінні) – інша хімічна речовина, а саме сульфат магнію.

Такі приклади можна розглядати як особливий випадок полісемії, зумовленої перенесенням або розширенням вихідного значення (передусім це стосується, звичайно, окремих лексем, а не словосполучень). Оскільки загалом не йдеться про перехід від власних назв до загальних або навпаки, ми говоримо про специфічний тип вторинної номінації, а саме про перехід від загальної назви як такої до загальної назви-апелятива. Таким чином, поняття «загальна назва» й «апелятив» ми розмежуємо, на відміну від традиційного розуміння цих термінів [див., напр., Ахманова 1969, 465; Марузо, 34; Розенталь, Теленкова, 27], розглядаючи друге як наслідок апелятивації першого, тобто в цьому разі етнонім як загальна назва стає апелятивом етнонімічного походження.

2.1. Переходячи до власне романських аспектів окресленої проблеми, зауважимо, що вони ще не були об'єктом спеціального дослідження, можна згадати лише окремі морфологічні пасажі, пов'язані з етнонімами, у лексикологічних працях загальнішого характеру. Романські етноніми як такі цікаві вже своїм етимологічним та історичним розмаїттям. Це явище зазначається звичайно при порівнянні назв одного етносу в мовах, що належать до різних груп: «... серед етнонімів не є рідкісними розходження форм, особливо у випадку найстарших назв різного у різних мовах походження на зразок: Р *немец*, А *German*, Н *Deutsch*, Ф *Allemand*» [ИЭ, 46]. Можна скористатися тим самим прикладом, оскільки романські назви німців теж мають різну етимологію: якщо рум. *german* продовжує латинську традицію, іт. *tedesco* має очевидну германську основу, а франц. *allemand*, кат. *alemany*, ісп. *alemán* та порт. *alemão* походять від назви племені алеманнів (близького географічно до західнороманського ареалу), тоді як слов'яни поширили на весь німецький етнос назву племені неметів [див. Doroszewsky, 88]. При цьому слід враховувати й те, що в останньому випадку можна говорити про утворення етноніма (етнонімів) унаслідок апелятивації мікроетноніма. Історія свідчить і про те,

що іноді «звичайні» етнімі можуть виконувати (на певних рівнях мови) макроетнімічні функції: «...змінюється й зміст назв народів, що даються їм іншими. На Русі до XIX ст. термін *татари* стосувався багатьох східних народів. В епоху Петра I *німцями* називали, крім німців, голландців (згадаймо принагідно англійську назву голландців Dutch, що має спільне походження з самоназвою німців Deutsch – прим. авт.) і данців. У побуті це зберігалось довше. *Татарами* називали свого часу все населення Сибіру і Далекого Сходу, *киргизами* називали казахів і навіть туркменів (перш за все в прикордонних областях Росії, зокрема на Уралі – прим. авт.), а *циганами* і *греками* називали молдаван» [Чеснов, 30].

Отже, в полі зору з'являється назва романського етносу; її некоректні з етнолінгвістичного погляду назви йшли з південних регіонів царської Росії, зокрема з Одеської губернії, в якій досить широко були представлені всі три відповідні діаспори. Можна знайти певні паралелі і серед власне романських етнімів: так, наприклад, в іспаномовних країнах Латинської Америки, іспанців (у розмовному мовленні) нерідко називають gallegos, тобто 'галісійцями'. Ідеться при цьому про (сучасних) латиноамериканців іспанського походження, передусім емігрантів та їхніх нащадків, оскільки, як відомо, серед тих, хто виїхав свого часу до Латинської Америки з Іспанії, було багато саме жителів Галісії (необов'язково етнічних галісійців), яка до 70-х років минулого століття була відносно бідним регіоном. Цей випадок особливо цікавий тим, що йдеться про два етнімі ('галісійці' → 'іспанці'), що позначають генетично близькі, але разом із тим різні етноси (галісійці, як відомо, з етнічної і мовної точки зору найближчі до португальців). Крім того, є й «радикальні» випадки на зразок іт. albanese ('албанець') у значенні 'чужоземець' [Zingarelli 1990, 52].

Окремо слід сказати про морфологічний аспект досліджуваної теми. Як показує зібраний фактичний матеріал романських мов, коли йдеться про апелятивацію етнімів як таких (як, наприклад, в останньому випадку), а не про відетнімічні утворення і т. ін., досить часто апелятиви, утворені внаслідок вторинної номінації,

виступають у формі жіночого роду. Приблизно те саме спостерігається і в інших мовах, зокрема слов'янських (згадаймо ту саму *фінку* у значенні 'фінський ніж'). Уважається, що лексеми такого зразка (у слов'янських мовах) утворюються немовби безпосередньо від іменників (у цьому разі від *фін*), у той час як насправді вони мають прикметникову основу, а етноніми жіночого роду як такі сформувалися на базі відповідних основ чоловічого роду [див. Ковалев 1991, 106–107].

Цю тезу можна поширити і на подібні романські етноніми, зважаючи при цьому ще й на те, що «Іменники із значенням предмета на зразок ...*испанка* (шапка), *румынки* (черевики)... і багато інших займають проміжне положення між словами одного дня й термінами» [Даниленко, 78]. Така думка видається досить слушною, бо в її основі – діалектичний підхід до розуміння мовного розвитку, що характеризується, зокрема, швидким або поступовим виходом з ужитку одних лексем і закріпленням або ж термінологізацією інших. Так, наприклад, порт. *ladino* (< лат. *latino*) має застаріле значення 'справжній' і загальновідоме й поширене 'хитрий, спритний' [Lello, 685], пор. ісп. *ladino* 'здібний до мов; хитрий, підступний, лукавий' або (у Латинській Америці) 'індіанець, що правильно розмовляє іспанською' [Martínez Calvo, 1156], а також (звуження значення) просто 'метис' [PLI, 611], іт. 'легкий, рухливий' і, нарешті, 'ладинський, ретороманський' [Сергиевский, 346]. Цей випадок цікавий тим, що тут відбулося, з одного боку, звуження етнонімічного значення ('латинський' → 'ладинський'), а з другого – його перенесення з позначенням якісно інших характеристик, у тому числі мовних. Треба підкреслити й той факт, що поняття 'ладинський' і 'ретороманський' не є, власне кажучи, тотожними, бо, як відомо, окрім ладинів, ретороманцями є також фріули та романші; інша справа – це те, чи існує єдина, спільна для цих трьох етнічних груп, ретороманська мова, чи є більше підстав для того, щоб говорити обережно про ретороманські мови. Проте в будь-якому разі в цьому випадку романські лексеми з етнонімічними значеннями принаймні не виходять за межі однієї (романської) групи. Іноді словом *ладино* позначається сефардська

(іспано-єврейська) мова. Водночас трапляється й так, що назви племен або більших етнічних об'єднань, які зникають із різних причин з етнографічної карти світу, стають основою нових етнонімів, навіть коли йдеться про дещо або зовсім іншу генеалогію. Класичним прикладом є історія з самоназвами пруссів (балтів) і прусаків (германців).

Романський мовний матеріал дає не менш цікаві (і не тільки з суто мовного погляду) приклади. Досить згадати історію з 'богемою'. Відома з історичних джерел латинська назва середнього періоду Bohemia, що позначала приблизно територію нинішньої Чехії, пов'язана з назвою кельтського племені боїв, котрі населяли в давні часи цю територію [Вартаньян, 21], – як відомо з історії, до початку римських завоювань саме кельти займали значну частину західно- і центральноєвропейських земель. Від лат. Bohemia походить, зокрема, франц. Bohème 'т. с.', відповідним етнонімом є bohémien, який уже в XV ст. позначав як чехів, так і циганів, що значною мірою розмістилися саме на відповідній території [див. Gamillscheg, 123]. Крім того, вважається, що перші цигани, які з'явилися у Франції, були саме з Богемії [див. Мгеладзе, Колесников, 114]. Але семантичний розвиток на цьому не припинився. У сучасній французькій мові субстантивний етнонім Bohémien зберіг лише значення 'циган', а прикметникова форма bohémien 'циганський' збіглася з апелятивованим іменником у значенні 'бродяга' (основним чинником такої метафоризації став, звичайно, мандрівний спосіб життя циганів). Подібні процеси відбулися і в інших романських мовах, пор. іт. boemite 'циган', ісп. bohemio 'циган' і 'той, що живе богемним життям' і т. д. Водночас французький топонім Bohème практично втратив вихідне значення, натомість відбувся досить складний семантичний перехід від похідного апелятивованого bohème 'циганщина' до позначення людей вільного способу життя, вільних звичаїв і думок (тобто переважно представників «вільних» професій – поетів, художників і т. ін.), і саме в цьому значенні воно було запозичене багатьма мовами, винятку серед яких не становлять слов'янські (укр. *богема* → *богемний* і т. д.).

Саме такі процеси спричинили те, що в сучасних романських мовах, як і в багатьох інших, спостерігається справді вражаюча картина «участі назв країн і народів у формуванні нових слів» [Агеева, 14], до яких слід додати також словосполучення, образні вирази, фразеологію. Важливо підкреслити при цьому, що охоплюються практично всі сфери життя і діяльності людини, у зв'язку з чим виникає потреба здійснити спробу семантичної або ж тематичної класифікації відповідного мовного матеріалу. Ця частина романського лексичного арсеналу становить не тільки суто мовний інтерес – вона чималою мірою відбиває історію романських та інших народів, зокрема складні історичні колізії, різні аспекти менталітету, спосіб життя, особливості суспільного, економічного, культурного, побутового характеру і багато інших важливих рис.

2.1.1. Дотепер розглядалися переважно лише деякі приклади так званих гаданих (за термінологією О. В. Суперанської «мнимых») псевдоетнонімів на зразок ісп. gallegos або франц. Bohémiens, що позначають такі етнічні спільноти, які реально не існують. Порт. galego ‘галісієць’ теж має (передусім у бразильському варіанті) «неформальне» значення ‘португалець’, розмовне ‘носильник, вантажник’ і переносне ‘невіглас’ (із натяком на певне культурне відставання Галісії, пов’язане з її політичною відокремленістю від Португалії), при цьому прикметник galego ‘галісійський’ має переносне значення ‘брутальний’. Порт. boémio ‘циган(ський)’ (пор. ісп. bohemio) вживається також у значеннях ‘той, хто має богемний спосіб життя’, ‘бродяга’ і, нарешті ‘чех; чеський’, а специфічний іменник boémia означає ‘пустощі’ і ‘богемне життя’, пор. французький вираз vie de bohème(s) ‘богемне життя’, відомий із XIX ст., у той час як іменник Bohème (> Bohémien) вперше виступає в тексті XIV ст. [див. Dauzat 1938, 95]. До речі, у французькій мові фіксується лексема romanichel ‘циган’ і ‘бродяга’, що походить від самоназви циганів, а основна назва цього етносу, тобто gitan, виводиться з Égyptane, що вживалося як це не парадоксально, на перший погляд, у двох значеннях – ‘египтянин’ (у сучасній мові Égyptien, пор. англ. Gipsy ‘циган; циганський’)

і ‘циган’(!) [NPL, 471]. Так само в іспанській мові *gitano* ‘циган’ знову ж таки має значення ‘бродяга’ й ‘улеслива людина’ (ще одна особливість циганського характеру на думку європейців). В останній мові, окрім двох вищезгаданих назв циганів, існує ще одна і досить специфічна. Це слово *flamenco*, яке дивовижним чином поєднує два зовсім різних етнімічних значення – ‘фламандець’ і ‘циган’. Проте в цьому разі йдеться лише про досить цікавий приклад омонімії, зумовленої збігом за формою двох лексем абсолютно різного походження. Назва фламандців (пор., напр., нідерл. *Vlaams*) має германське походження [див., напр., Amer., 294], у той час як назва циганів походить від ісп. *flama* (< лат. *flamma*) ‘полум’я’, саме це слово було запозичене багатьма мовами, у тому числі й українською (*фламенко*), для позначення своєрідного музичного жанру (музики, співу і танцю), що йде з півдня Іспанії, а точніше від циганів Андалусії. До речі, відповідний іспанський прикметник в Іспанії має значення ‘циганський’, ‘цигансько-андалусійський’ і ‘нахабний’, а також (у формі жіночого роду) ‘повнокровна, квітуча’ (про жінку), а в Латинській Америці має не менш цікаву семантику – ‘худий, охлялий’ (мабуть, за аналогією з талією танцюристів фламенко); можна додати ще деякі специфічні значення іменника *flamenco* в латиноамериканських варіантах, а саме ‘складаний ніж’ і ‘кинджал’.

Отже, належність до розряду етнімів може бути уявною або просто позірною, тому трапляються також псевдоетнімі. Ще один специфічний приклад – ісп. *griego* (‘грек’) у значенні ‘мешканець костариканського міста Гресія (назва якого збігається з назвою Греції)’. Інша справа – слова на зразок порт. *turco* (‘турок’), що в розмовній мові Бразилії фіксується у значеннях ‘араб’, ‘сирієць’, ‘ліванець’, тобто наближається до загального значення ‘мусульманин’ (відомо, що Бразилія стала другою батьківщиною також для багатьох турків й арабів, зокрема сирійців).

Можна виділити ще один характерний лексичний розряд – так звані культурно-історичні етнімі як особливий приклад реапелітації. Їх функціонування пов’язане з найхарактернішими або ж найістотнішими з історичного погляду рисами деяких давніх

етносів. Досить було б згадати такий хрестоматійний приклад, як назву вандалів, германських племен, що в середині V ст. пограбували Рим і знищили велику кількість пам'яток античної культури. Вони не тільки дали назву іспанській історичній області Андалусія (= 'країна вандалів'), а й стали уособленням варварства і жорстокості, пор. франц. vandale, іт. vandalo, ісп. vándalo, порт. vândalo і т. д.), утворилися навіть парадоксальні за своєю сутністю іменники на зразок укр. *вандалізм*. Є також інші (дещо менш відомі) подібні випадки, напр. франц. ostrogoth 'остгот' у значенні 'варвар, дикун', allobroge 'аллоброг' (представник давнього галльського племені) у значенні 'брутальна, невихована людина' або ж mirmidon 'мирмидон' (представник грецької народності античних часів) у значеннях 'низькоросла людина' і перен. 'пересічна людина з завеликими і смішними претензіями' – мирмидони вирізнялися, за історичними свідоцтвами, невеликим зростом [див. Stappers, 710], сучасні словники фіксують також значення 'карапузик; нікчемна людина, пігмей'. Тут можна провести певну паралель із таким специфічним лексичним розрядом як прізвиська за зовнішніми ознаками на зразок рос. *японець* 'людина з вузьким розрізом очей' [див. Никулина, 175] – пор., напр., ісп. japonés 'т. с.'. Це свого роду оказіональна апелятивація, тут не можна говорити про постійний чи усталений статус таких назв. Ще один своєрідний приклад – франц. *velche* у значенні 'нав'язлива людина, позбавлена смаку', в його основі – етніонім *welches*, назва кельтської народності, представники якої проживали на території Галлії, на півночі Іспанії та на землях сучасного Уельсу ще в II ст. до н. е. (пор. англ. Welsh 'уельський, валлійський', нім. Welsch, швейц. welsch 'французький'), французьке слово має також застарілі значення 'іноземний: італійський, французький; чужоземний', пор. укр. *волох* 'румун', польськ. *włoch* 'італієць' і т. ін.; у церковнослов'янській мові слово *влахъ* позначало просто людину романського походження).

Окремо слід сказати про сучасні етніоніми-пейоративи. У романських мовах фіксується чимало характерних випадків на зразок укр. *турок* 'дурень' (що теж певною мірою може вважатися історизмом, оскільки в його основі специфічні історичні

обставини), пор. франц. gres, ісп. griego ('грек') 'шахрай, шулер' (до речі, таке саме значення має й англ. Greek), є навіть франц. russe ('росіянин'), що має приблизно те саме переносне (нині маловідоме) значення [Green, 105], водночас порт. grego ('грецький'), означає також 'хитрий, брехливий' [LP, 874], іт. ebreo, ісп. judío, порт. judeu ('єврей') дотепер зберігають значення 'скупа, жадібна людина' – досить показовим є приклад із твору італійського класика А. Мандзоні: Don Rodrigo intanto faceva... mentalmente i suoi conti... Questo capriccio mi vuol costare! Che ebreo! 'Дон Родріго тим часом... подумки підраховував собі... Ця примха мені чогось коштуватиме! Який скнара!'. Водночас франц. juif, ісп. judío і порт. judeu ('єврей') подекуди вживаються у значеннях 'лихвар'. а також (на півдні Іспанії і на Кубі) 'безжалісний' (згадаймо шекспірівського Шейлока) і 'нехрещений' (відомо, що наприкінці XV ст., відразу ж після завершення Реконкїсти, євреїв-сефардів було вигнано з Іспанії та Португалії), порт. judeu трактується також як 'людина лихої вдачі', а в прикметниковій формі – як 'дуже хитрий' і 'розбещений' [Ibid., 820].

Додамо ще й іт. zingaro ('циган') із розмовним значенням 'брудна, неохайна людина', рідше 'смуглява людина' (пор. укр. *циган*), а також порт. cigano 'хитрун', іт. turco ('турок'), 'богохульник' або порт. tataro ('татарин') 'заїка' (зрозуміло, що в останніх двох випадках причини такої специфічної семантики мають релігійну і мовну основу), з останнім прикладом можна порівняти ісп. розм. vascuense ('баскїйська мова') у значенні 'незрозуміла мова' (пор. порт. vascoço 'незрозумілий' (жодна мова не може допомогти в розумінні «позагрупової» баскїйської, яка не належить навіть до жодної сім'ї)). Досить цікавим видається порівняння порт. francês ('француз') у значенні 'лицемір, облудник', відповідний прикметник (не забуваймо про те, що в романських мовах етноніми-іменники та етноніми-прикметники практично завжди збігаються за формою) може означати 'удаваний, фальшивий, із люб'язною зовнішністю', в той час як (порт.) português ('португальський') означає також 'щирий, відвертий, вірний', відповідний іменник (точніше іменний композит, що складається з хороніма

та прикметника ‘старий’) – *portugal-velho* [див. Lello, 938] – тут уже маємо своєрідний вияв того, що називається іноді комплексом малої нації. Можна говорити і про явища протилежні за характером (коли йдеться про назви малих народів) – пор. франц. *gascon* (‘гасконець’, гасконський – діалект окситанської, або провансальської, мови – прим. авт.) у значенні ‘хвалько’ (‘кімідж’ нащадків д’Артаньяна) або ж іт. *scozzese* (‘шотландець’) у значенні ‘скупердяй’ (про шотландську заощадливість ходять, як відомо, легенди).

А втім, дуже важливим видається наголосити на тому, що в переважній більшості випадків такі «екстраетнонімічні» значення є застарілими, а відповідні лексеми є загалом маловживаними, не кажучи вже про те, що все це переважно атрибути розмовної мови. Сфера їх ужитку поступово звужується з подальшою демократизацією суспільно-політичних відносин у Європі, зокрема з економічним і політичним об’єднанням значної кількості європейських країн.

Як це, здавалося б, не парадоксально, етноніми, вжиті в переносному значенні (окрім деяких самоназв, про які згадувалося вище), значно рідше позначають позитивні характеристики, можна навести хіба що такі приклади, як ісп. *inglés* (‘англієць’) у значенні ‘точна, пунктуальна людина’ (у деяких латиноамериканських варіантах) і навіть розм. ‘кредитор’ [*Amer.*, 432] або ж іт. (прикметник) *latino* як ‘ясний, зрозумілий’. Тут відразу ж «напрошується» протиставлення ісп. (розм.) *griego* (‘грек’) у значенні ‘незрозуміла мова’ [*Aristos*, 308], ‘тарабарщина’ [*Martínez Calvo*, 1006] або ж порт. *grego* (‘грецький’) у переносному значенні ‘заплутаний’ [*LP*, 725] або ‘незрозумілий’ [*Lello*, 581], можна порівняти також характерні вирази на зразок іт. *parlare (in) greco* (букв. ‘розмовляти грецькою’), тобто ‘незрозуміло’ [*Zingarelli* 1990, 847] і порт. *isso para mim é grego* (букв. ‘це для мене грецьке’ [*Lello*, 581]; подібні значення мають відповідні етнонімічні назви в інших європейських мовах, напр. англ. *Greek* ‘незрозумілий’, проте спільною основою виступає в цьому випадку середньовічний латинський вираз *Graecum est: non potest legi* ‘Це грецьке, це не можна прочитати’ [див. *Webster’s*, 366]. Звісно, що основною логічною причиною тут є відмінність грецького алфавіту від латинського.

Не можна не згадати з цього приводу український розмовний вираз *китайська грамота* з майже ідентичним значенням.

Розглянуті приклади демонструють, як правило, наявність оцінного елемента, а прикметники належать до розряду якісних. Але подібні лексеми можуть так само бути загалом нейтральними за семантикою, а прикметники – позначати суто відносні характеристики. Так, наприклад, рум. *gomân* (‘румун’) у деяких лексикографічних джерелах минулих років подається з «народними» значеннями ‘чоловік, людина; громадянин’, а також ‘селянин’ і навіть ‘кріпак’, що теж у цьому разі загалом не може бути негативною характеристикою, досить зважити хоча б на той факт, що тривалий час Румунія була переважно аграрною, селянською країною. Цікаво, що подібні значення має (у європейському варіанті) порт. *maltês* (‘мальтієць’) – ‘сільськогосподарський робітник, наймит’, а також ‘бродяга’ – тут, як слід чекати, відбилася певною мірою доля жителів невеликої острівної країни. Іноді фігуральне значення етноніма видається на перший погляд не зовсім прозорим, як-от у випадку з ісп. *suizo* (‘швейцарець’) у значенні ‘поплічник, прибічник’ [Martínez Calvo, 1693] або ж ‘прихильник, послідовник’ [Amer., 718], тобто така семантика є притаманною як європейському (півостровному), так і латиноамериканським національним варіантам. Слід припустити, що такі значення пов’язані передусім із поширеним уявленням про швейцарців як про людей, що серйозно ставляться до виконання своїх обов’язків, зокрема договірних, дотримання угод і т. д. З другого боку, складно говорити в цьому контексті про обов’язки союзницькі, оскільки, як відомо, згідно з принципами традиційного нейтралітету, Швейцарія не була і не є членом жодної міжнародної організації політичного спрямування (у тому числі донедавна навіть ООН), водночас на її території знаходяться штаб-квартири і центри численних таких установ. Крім того, широко відомим є надзвичайний прагматизм швейцарців і, можливо, ця обставина відіграла певну роль у розвитку значень із певною негативною конотацією. Не менш загадковим може видатися на перший погляд ісп. *polaco* (‘поляк’) у значеннях ‘охоронець, поліцай’, що зустрічається в Центральній Америці, зокрема

у Гватемалі [див. PLI, 816]. Водночас пояснення може бути одне – це звичайний приклад морфологічної евфемізації за зовнішньою подібністю, мається на увазі okazіонально табуйоване слово *policiá* ‘поліцей’ (пор. відоме всім жаргонне укр. або рос. *мент*, хоча в даному разі йдеться про штучно створене слово, ніяк не пов’язане з етнімією). Подібні цікаві випадки можна знайти і в інших мовах. Це, приміром, досі вживане іт. *portoghese* (‘португалець’) у значенні ‘безквитковий глядач’ (тобто ‘заєць’) [див., напр. Zingarelli 1990, 1441]. Але в його основі – цілком певний історичний факт – у XVIII ст. в Римі за урочистих нагод португальці могли безкоштовно відвідувати відомий театр «Арджентина». Цікаво, що таке саме значення ісп. *portugués* фіксує словник американізмів [Amer., 510], це означає, що воно, як слід того чекати, існувало і в європейському варіанті іспанської мови XVIII–XIX ст. До згаданих вище назв професій (на зразок франц. *juif* ‘еврей’ і т. д. у значенні ‘лихвар’) можна додати не менш характерне порт. *siġano* (‘циган’), що тлумачиться також як ‘вуличний продавець тканин, стрічок, шпильок’ [PLI, 248] – щось на зразок рос. *коробейник*; тут, звичайно, мається на увазі одне з занять, характерних для циганського населення.

Необхідно зазначити і підкреслити, що досі розглядалися власне етнімічні назви як такі у чистому вигляді, але з особливою, загалом неетнімічною, семантикою. Проте варто згадати й про різноманітні морфологічні варіації, а саме похідні відетнімічного походження. Деякі з них зберігають етнімічну складову значення, але загалом семантичні характеристики зазнали подальшого розвитку.

Спочатку розгляньмо власне етнімі, специфічні значення яких зумовлюються суфіксацією. Характерним прикладом може слугувати іт. *greculo* ‘грек’ із виразним пейоративним відтінком, воно стосується також грецьких філософів-педантів [Zingarelli 1990, 848], – згадаймо лат. *graeculus* ‘т. с.’, що наводилося вище. Цікаво, що в даному разі суфікс *e*, власне кажучи, зменшувальним (пор., напр., *via* ‘вулиця’ і *vicolo* ‘провулок’), у той час як, наприклад, однокореневе слово з саме пейоративним суфіксом,

а саме *grecastro*, тлумачиться як ‘єврей, що народився у Греції’ [Ibid., 847].

Досить специфічним із погляду семантики відповідних форм є італійський суфікс *-esco* (попри генетичну спорідненість із семантично нейтральним укр. *-ськ*). Це не просто належність у загальному розумінні, а також (оказіонально) подібність (напр. *provenzalesco* ‘провансальського походження; що наслідує провансальське’ – зокрема стиль лангедокських трубадурів у поезії), значення може зберігати етнонімічний компонент із пейоративним відтінком (пор. *gallesco през.* ‘французький’ і *gallico* ‘галльський; французький’) або бути виключно переносним (пор. *sragnolesco* ‘спесивий’ від *sragnolo* ‘іспанський – натяк на надмірну іспанську гордість). В інших мовах відповідні суфікси мають виключно (як, наприклад, у румунській) або переважно нейтральну семантику – пор., наприклад, ісп. *ademanesco/alemanisco* (від *alemán* ‘німецький’) ‘узорчастий; камчатний’ [Aristos, 358].

Інші суфікси, що сполучаються з коренями етнонімічного походження, утворюють головно словоформи, що в лексико-семантичному або стилістичному відношенні є атрибутами суто розмовного стилю: франц. *angliche* ‘анлієць; англійська мова’, *espangouin* ‘іспанець’ (із натяком на *pingouin* ‘пінгвін’), *portique* ‘португалець’ (так само із зневажливим відтінком), *porto(s)* ‘португальський’, ісп. *franchón, franchote, franchute през.* ‘французький; іноземний’ (!) – пор. укр. розм. *хранцюзький*, порт. *francelho* ‘балакун’ (від *francês* ‘француз), а також ‘франкофіл’, порт. браз. *portuga* ‘португалець’ (зважаю ще й на особливості, зумовлені національною варіативністю у колишніх африканських колоніях Португалії, зокрема в Анголі, де досі вживається в тому ж значенні скорочений варіант *tuga* (відомо з власного комунікативного досвіду автора).

Не завадить згадати й про такий специфічний лексичний розряд як арготизми. Характерними прикладами тут є франц. *Franchoillard* ‘француз’, *Fran(s)quillon* ‘французький; француз, французька мова’ [СРЛФЯ, 282–283] – пор. рос. *френч* ‘француз’ (із «професійного» жаргону кримінального світу), або *франговый*

‘французкий’ [БСРЖ, 632], а також слова на зразок *юг* ‘югослав’. В останньому джерелі наводиться навіть хоронім *Franchecaille* ‘Франція’ (щось на зразок сучасного рос. *Поляндия* ‘Польща’), знову ж таки як належний до жаргонної лексики.

Отже, як можна побачити на останніх прикладах, для арготизмів характерними є довільні кореневі зміни – до наведених самоназв можна додати не менш виразне франц. *espingo(uin)* ‘іспанський; іспанець; іспанська мова’.

У цьому контексті належить зробити певний відступ. Маємо на увазі стилістично забарвлені етноніми, що теж походять переважно з розмовної або суто жаргонної сфери, мають виразно пейоративне забарвлення, але не є при цьому відетнонімічними утвореннями. У романському контексті чи не найхарактернішим прикладом є широковідоме франц. *Boche* ‘німець’, російським відповідником якого з семантичного погляду може бути не менш відоме *фриц*. Але якщо етимологія останнього є абсолютно прозорою (можна згадати так само нім. *Iwan* ‘росіянин’), історія французької назви є досить складною і дещо заплутаною. Видається доцільним бодай побіжно розглянути її, оскільки, згідно з висновками А. Доза [див. *Dauzat* 1938, 95], в основі пейоративної форми *Boche* – семантично нейтральний етнонім *Allemand* ‘німець’, хоча на перший погляд нічого спільного ці слова не мають. Східнофранцузьким (розмовним) різновидом останнього є *Al(le)moche*, а ця назва зазнала впливу розм. *saboche* ‘макітра, довбешка’ (пор. рос. *башка*), що пояснюється як *tête de boche (bois)* ‘дерев’яна голова’ (пор. рос. *чурка*, що є жаргонною презирливою назвою мешканців Середньої Азії та Кавказу). Вираз *tête de boche* має південнофранцузьке походження, в його основі – пров. *bocho* ‘куля (для гри)’ (пор. іт. *boccia* ‘битка; куля’). Спадає на думку також інша паралель – порт. *bola* ‘куля’ і розм. ‘голова’. Отже, *Almoche* під впливом *saboche* перетворилося на *Alboche*, а далі внаслідок апокопи утворилася нарешті форма *Boche*, вперше зафіксована ще до Першої світової війни, а саме 1889 р., а вже під час війни утворилися також похідні, найвідомішим із яких є збірне *bocherie* (пор. рос. *немчура*). Слід сказати, що пізніше пояснення А. Доза було скориговане, так,

зокрема, Е. Гаміллшег відкидав проміжну форму *Alboche*, виводячи *Boche* безпосередньо від *saboche* [див. Gamillscheg, 123] і датуючи його появу саме Першою світовою війною. На користь цієї думки начебто свідчить, зокрема, наявність розмовного (і пейоративного) *Italboche* (тобто *Italien + Boche*) ‘італієць’ [СРЛФЯ, 323] – пор. рос. розм. *итальяшка*. (Авторові цих рядків, спілкуючись із носіями різних романських мов, не раз доводилося пересвідчуватися в тому, що ті самі французи, наприклад, дещо зверхньо ставляться до італійців, як іспанці до португальців, водночас італійці нерідко висловлюються про французів як надто зарозумілих.) Обидві етимологічні інтерпретації франц. *Boche*, попри всю їхню привабливість, не видаються достатньою мірою переконливими, а те саме *saboche* фігурує в сучасному «Словнику темних етимологій» [див. Guiraud, 177], в якому воно трактується як діалектне (пікардське), що походить від ст.-франц. *saboçe*. Останнє ж дивовижним чином нагадує сучасні «стандартні» форми інших мов, зокрема ісп. *cabeza*, порт. *cabeça* або рум. *cap* і менш поширене іт. *capo* ‘голова’, що походять, як відомо, від латинської форми *capitium* (< *caput* ‘голова’) [див. напр., Buck, 212–213]. У будь-якому разі належить констатувати, що франц. *Boche*, попри його розмовний статус, набуло досить значного поширення, воно нерідко вживалося в художній літературі і стало основою образних висловів на зразок *c’est toujours ça que les Boches n’auront pas* ‘цього (їжі, питва) у нас уже ніхто не одніме; це нікому не дістанеться’ [СРЛФЯ, 23, 78], – цікаво, що тут слово *Boches* виступає в узагальненому значенні, замість нього так само можуть уживатися слова *Allemands* ‘німці’ або навіть *Anglais* ‘англійці’ (особливе ставлення французів до англійців і навпаки має досить довгу і складну історію).

Подібні явища в інших мовах, наприклад східнослов’янських, мають схоже історичне підґрунтя, проте підкреслимо, що йдеться переважно про лексеми застарілі на зразок рос. *чухна* (*чухно*, *чухонь*) або *чудь* ‘фіни’, такі, що поступово виходять з ужитку, як горезвісні рос. *хохлы* ‘українці’ та укр. *кацани* або *москалі* ‘росіяни’ (на сучасному етапі вживаються іронічні назви на кшталт укр. *цирий українець* у значенні ‘єврей’ або ж нейтральні розмовні

позначення на зразок укр. *німець* ‘мотоцикл німецького виробництва’ [Ставицька, 332, 237]). З’являються і невдовзі зникають під впливом соціально-економічних змін «одноденні» слова на зразок тих, якими користувалися ще не так давно спекулянти та сутенери наприкінці радянської доби, а саме (рос.) *пшеки* ‘поляки’ (звуконаслідувальне), *юги* ‘югослави’, *бундеса* ‘(західні) німці’ (від нім. Bundesrepublik ‘Федеративна Республіка (Німеччина)’, *алюри* ‘італійці’ (від поширеного іт. allora ‘тоді, отже’), *штатники* або *стейтсы* ‘американці’ (від States ‘(Сполучені) Штати (Америки)’).

Залишаються ж і закріплюються в мовному вжитку головним чином ті апелювативізовані (і до того ж «генетичні») етноніми (та їхні похідні і т. ін.), існування яких виправдовується реальними комунікативними потребами, поява і поширення яких зумовлювалися і зумовлюються певними історичними, соціальними, культурними та іншими обставинами загалом об’єктивного характеру.

У латинській частині, окрім лексичних одиниць як таких, тобто окремих лексем, розглядалися також деякі іменні словосполучення з етнонімічним компонентом. Звісно, що чимало подібних прикладів можна знайти так само в романських мовах. Деякі з них теж позначають певні характеристики, зокрема зовнішні. Це передусім іменники з прикметниками-етнонімами в атрибутивній функції, приміром, іт. *profilo gresco* ‘грецький профіль’ (відоме й іншим мовам), *naso gresco* ‘грецький ніс’ (правильної форми) або *cosa greca* ‘грецька річ’ – ‘щось бездоганне’ [Zingarelli 1990, 847].

Цікавий приклад отримано від інформанта з Румунії – у сучасній румунській мові *seafă de bulgar* (букв. ‘потилиця болгарина’), може належати, як це не дивно, будь-кому, хто має широку потилицю. Отже, як показує структура останнього прикладу, обидва компоненти словосполучення можуть бути іменниками, і той, що виступає в ролі означення (у більшості випадків другий) сполучається з формально вихідним за допомогою прийменника або прийменника з артиклем – пор., напр., франц. *nasino alla francese* (букв. ‘носик по-французькому’ або просто ‘французький носик’), тобто ‘трохи задертий / кирпатий ніс’ [Ibid., 761].

Такі вирази, безумовно, теж безпосереднім чином стосуються

розглядаючої теми, оскільки етнімічний компонент у них втрачає вихідне (власне етнімічне) значення, набуваючи дещо парадоксальних за своєю семантичною сутністю значеннєвих ознак – з одного боку, виокремлюється певна ознака, тією чи тією мірою характерна для певного етносу (звуження або конкретизація значення означуваного поняття), а з другого боку ця ознака поширюється на всі інші етноси (розширення значення етніміма – апелятивація).

Подібне відбувається й у випадку з похідними від етнімічних назв, але при цьому маємо на увазі не розглянуті вище власне етніміми з конотативними характеристиками, а відетнімічні деривати, утворені за допомогою семантично «нейтральних» суфіксів, які модифікують і певним чином «нейтралізують» етнімічні ознаки, надаючи відповідному слову виразних значеннєвих ознак: пор., напр., франц. *turquerie* (< *turc* ‘турок’) заст. ‘дика жорстокість, дикість’ (корені, вочевидь, історичні), іт. *spagnolaggine* (< *spagnolo* ‘іспанець’) ‘нахваляння, вихваляння’ (вище наводилося *spagnolesco* у значенні ‘спесивий’) й ісп. *españolado* (власне діеприкетник, букв. ‘іспанізований’) ‘схожий на іспанця’ (про іноземця) [Aristos, 254], *portuguesada* (< *portugués* ‘португалець’) ‘слова й дії, в яких перебільшується значення чого-небудь’ [Ibid., 479] (своєрідний вияв «комплексу більшої нації»), *franchutería* (< презир. *franchute*) ‘схильність до французьких речей, моди і т. д. [Ibid., 953], *judiada* (< *judío* ‘єврей’) перен. ‘жорстока / нелюдська дія’ і перен. ‘прибуток лихваря’ [Ibid., 358] (згадаймо наведені вище приклади «неетнімічних» значень слова *judío*), *gallegada* (< *gallego* ‘галісієць’) ‘компанія галісійців (поза межами свого краю); вчинок або вираз, властивий галісійцям’, *vascuencia* (< *vasco* ‘баск’) ‘нісенітниця, ахінея’ (та сама ‘китайська грамота’), порт. *ciganice* (< *cigano* ‘циган’) із цілою низкою образних значень – ‘трафік; хитра улесливість; обман у продажі чи придбанні [Lello, 248] (усе теж походить від наведених раніше переносних значень вихідного етніміма).

В окрему групу можна виокремити хроматоніми – позначення кольорів, в яких, на наш погляд, нейтралізація етнімічного

значення сягає найвищого рівня. Деякі дослідники європейських мов говорять навіть про те, що колористичні назви з етнонімічною або хоронімічною складовою – найпродуктивніший або найчастіший спосіб їх утворення, наводячи приклади на зразок англ. *Italian blue* ‘італійський блакитний’, *French red* ‘французький червоний’, нім. *preussische* ‘пруський блакитний’, а також франц. *bleu indien* ‘індійський блакитний’, *blanc de Chine* ‘китайський білий’ і т. ін. [див. Агеева, 15]. Це значною мірою відповідає дійсності, але слід наголосити й на тому, що нерідко це не тільки подібні словосполучення, а й певні похідні від етнонімічних назв. Наочним прикладом можуть бути деякі романські назви синього і бірюзового кольорів, типові, зокрема, для турецьких орнаментів, що мають в основі сему ‘турецький’. Це рум. *turchez* ‘синій, блакитний’, іт. *turchino* ‘синій’, франц. (*bleu*) *turquet* ‘темно-синій (колір)’, ісп. *turquesado*, *turquí*, *turquino* ‘т. с.’, франц. (*bleu*) *turquoise* ‘бірюзовий’ і т. д.

Таке явище не є чужим мовам інших груп, зокрема слов’янським, пор., наприклад, укр. *індиго* (пор., напр., франц. *indigo*) – від назви Індії. Утім, деякі з таких назв теж поступово переходять до розряду архаїзмів. Так, синьо-фіалковий барвник індиго, що отримується з рослин роду *Indigofera*, нині практично повністю витіснено синтетичним замінником. Свого ж часу це був один із найважливіших предметів експорту з Індії. Так само пейоративна лексика етнонімічного походження завдяки демократизації суспільного життя стає дедалі менш уживаною.

2.1.2. У попередньому розділі предметом розгляду була лексика етнонімічного походження, що зберігає в більшості випадків (хіба що за винятком назв кольорів) ономастичні (антропологічні) риси, доповнюючи їх певними спеціальними характеристиками, як загальними, так і специфічними.

Окремого розгляду варті, на наш погляд, ті лексеми, що стосуються окремих видів життєдіяльності людини. Емотивний фактор у цьому разі відіграє вже значно меншу роль, конотативні характеристики практично відсутні. Це, переважно, так звані історизми, сфера вжитку яких часто буває обмеженою саме з огляду на ті історичні зміни, які постійно відбуваються в суспільному житті.

Якщо говорити про суспільно-політичну сферу, то тут кількість відповідних прикладів є мінімальною, оскільки йдеться переважно про певні реалії, що є атрибутами минулих часів. Збереглися лише деякі з них. Чи не найтипівішим прикладом є *it. svizzero* ('швейцарець') у значенні 'папський солдат' – від *svizzero di guardia* (букв. 'швейцарець гвардії') 'папський гвардієць'. Відомо, що швейцарських вояків уперше було найнято для служби за кордоном французьким королем Карлом VIII у 1496 р., їх називали *Gardes suisses* (франц.) 'швейцарські гвардійці', або *les Cent-Suisses*, букв. 'сто швейцарців'), а папська гвардія (із швейцарських найманців) служить у Ватикані від 1506 р. Щоправда, це давно вже стало просто історичною традицією, а сама гвардія виконує нині лише суто церемоніальні функції [див. Вартаньян, 137]. Цікаво, що з іншого боку франц. *suisse* ('швейцарець') свого часу мало також значення 'швейцар' (тепер уже й укр. або рос. *швейцар* поступово виходить з ужитку), а ще раніше (образно) вживалося також у значенні 'служка в церкві, відповідальний за порядок' [NPL, 981]. Відомо, що саме із старанних швейцарців європейська знать віддавна вербувала охоронців для своїх палаців і т. д.

Продовжуючи військову тему, можна згадати також франц. *turco* (< *turc* 'турок') 'тюркос, алжирський стрілець у французькому колоніальному війську', а ще 'молодець; молодчик', щоправда, з лінгвістичного погляду ця назва не зовсім коректна, оскільки алжирців і турків (тюрків) об'єднує лише мусульманська релігія. А от ісп. *polaco* ('поляк') має також суто історичне значення – 'польський поліцай в Іспанії 1850–1854 рр.' [ИРС, 603] – йдеться про тривожні часи напередодні революції, що розпочалася 1854 р. Не менш цікавим посиланням на історичні події є *it. vallone* ('валлон') – 'солдат із Брабанту, що воював в Іспанії' [Zingarelli 1990, 2108].

Водночас іноді певні лексеми, що збігаються за формою з етнонімами, не є наслідками апелятивації. Ідеться про ті випадки, в яких обидва відповідні слова просто мають спільний етимон. Класичним прикладом може бути випадок з ісп. *castellano* 'кастільський, іспанський / іспанець; іспанська мова' і 'володар /

комендант замку’ – пор. укр. *каштелян* ‘за часів середньовіччя – управитель цитаделі, наглядач замку; почесний титул польського сенатора в XV–XVIII ст.; особа, що завідує білизною в готелі, гуртожитку, лікарні’, *кастелянка / каштелянка* ‘жінка, що завідує білизною’, запозичені, скоріш за все, з польської мови, в якій *kasztelan* походить від лат. *castellanus* ‘належний до укріпленого місця; мешканець фортеці’; останнє є дериватом *castellum* ‘укріплене місце, фортеця’, демінутивної форми від *castrum* ‘фортеця, військовий табір’ [ЕСУМ 2, 412]. Від того ж лат. *castellum* походить ісп. *castillo* ‘замок’ (як і порт. *castelo*, іт. *castello*, рум. *castel*, франц. *château*, і т. д.), що дало назву історичної області *Castilla* ‘Кастилія’ (а точніше двох, бо є, як відомо, Стара і Нова Кастилія), тобто ‘країна замків’, де зароджувалися свого часу іспанська державність й іспанська літературна мова, тому ще й досі іспанська мова нерідко називається (за англійською традицією) не *español*, а *castellano* (хоча з мовно-історичного погляду, попри всю важливість кастильського діалекту, це видається не зовсім точним; а втім, це не єдиний випадок такого роду – так само нідерландську мову нерідко називають голландською). Тому цієї теми безпосередньо стосується лише ісп. *castellano* у значенні ‘старовинна золота монета’, так само, як ісп. *portugués* (‘португальський’) у тому ж значенні. Цікаво, що в португальській мові назва старовинної бразильської золотої монети має форму жіночого роду, тобто *portuguesa*; останнє слово має також образне значення ‘гімн Португалії’ [LP, 1078].

У латинській частині розглядалися, зокрема, лексеми, пов’язані з назвою далматинців. У романських мовах збереглося літургійне значення, мається на увазі, наприклад, іт. *dalmática* ‘стихар’. Можна навести й інші приклади з релігійної сфери, як-от ісп. *vaticana* ‘бібліотека Ватикану’ (еліптичне) і навіть *vaticano* (не хоронім!) у значенні ‘двір понтифіка’ [PLI, 1052]. Говорячи про лексику релігійного характеру, можна зазначити факт наявності цілої низки «стандартних» іменних словосполучень, переважно з узагальнювальними значеннями: рум. *greco-oriental* (‘грецько-східний’), іт. *greco-ortodosso* (‘грецько-ортодоксальний’) ‘православний’,

it. *calendario romano* (‘римський календар’) ‘григоріанський календар’ (запроваджений і реформований папою Григорієм XIII у другій половині XVI ст., яким користуються й досі), франц. *église grecque* (‘грецька церква’) ‘східна церква’, «антонім» – *église romaine* («римська церква»), ‘західна церква’, тобто ‘греко-’ і ‘римо-католицька’ [NPL, 484], *rite écossais* (букв. ‘шотландський обряд’) – один із напрямів франкмасонства, започаткований у Шотландії [Ibid., 345].

Є, звичайно, й подібні приклади, стосовні інших сфер, зокрема економічної, напр., франц. *semaine anglaise*, порт. *semana inglesa* (букв. ‘англійський тиждень’), що означає тиждень із скороченим робочим днем у суботу (вперше запроваджений на англійських підприємствах).

Важливо підкреслити у цьому зв’язку той факт, що коли виникають назви на зразок, скажімо, останньої, то нерідко буває так, що в мові країни, з якої походить певне явище (або певна реалія), відповідна назва не містить у собі етнімічних компонентів, що, є, врешті, цілком зрозумілим. Тому, наприклад, те, що в російській мові називається *итальянская забастовка* (‘італійський страйк’), в Італії має назву (іт.) *sciopero bianco* (букв. ‘білий страйк’), пор. франц. *grève perlée* (букв. ‘ретельний страйк’), ісп. *huelga de brazos caídos* (букв. ‘страйк опущених рук’) ‘т. с.’ і т. д.

Що ж до похідних, то вони теж нерідко відбивають історичні реалії суспільно-політичного характеру. Показовими видаються іспанські приклади, такі, як *francesada* (< *francés* ‘француз’) ‘наполеонівська навала 1808 р.’ (є і значення ‘дія або вислів, властиві французам’) [Aristos, 286], *catalanismo* (< *catalán* ‘каталонець’) ‘рух за автономію Каталонії’, *catalanista* ‘учасник руху за автономію Каталонії’, *gallegada* (< *gallego* ‘галісієць’) має, крім названих вище, значення ‘земляцтво галісійців (у чужій країні)’; додамо також іт. *austriacante* (< від *austriaco* ‘австрієць’) ‘прихильник австрійського панування в Італії’ (із характерним суфіксом, що позначає тривалу дію) [Zingarelli 1990, 155]. До ісп. *gallegada* (у збірному значенні) наближається за загальним змістом франц. *juiverie* (< *juif* ‘єврей’) ‘міський район, заселений євреями’ [Stappers, 710].

На завершення цієї частини залишається згадати ще про композити, які теж можуть містити етнімічний компонент – наприклад, у португальській мові зберігся досить оригінальний латинізм із етимологічно грецьким другим компонентом, а саме *grecóstase* (< лат. *graecostase*), тобто, так би мовити, «грекостас», а точніше ‘місце в форумі, де іноземні послы чекали аудієнції в римському сенаті’ [Lello, 581]. Особливо цікавим є те, що сема ‘грек’ у цьому разі має розширене значення ‘іноземець’, пор. рос. заст. *немец* або ісп. *guso* (‘росіянин’) у тому ж «неканонічному» значенні.

2.1.3. Апелятивовані етноніми, пов’язані з господарською діяльністю людини, в абсолютній більшості випадків позначають реалії, що вперше з’явилися у певних країнах і набули значного поширення, а їхні назви, таким чином, відбивають географічне походження. Відповідні тематичні підрозділи можуть бути найрізноманітнішими.

Це, насамперед, назви професій і занять, що вже частково згадувалися в попередніх розділах. Типовим прикладом є вже дещо застаріле іт. *svizzero* (‘швейцарець’) ‘швейцар’. Відповідні східнослов’янські лексеми є запозиченнями з німецької мови – рос. *швейцар* з’явилися за петровських часів з уведенням нових (західноєвропейських) порядків, воно теж, як і укр. *швейцар*, поступово замінюється (у романських мовах так само) французькими словами *портъе* або *консьерж* (загальна причина видається досить простою – давно минули ті часи, коли охоронців і т. д., про що вже йшлося, набирали в Європі переважно із швейцарців, тобто нині відповідна асоціація втратила свою актуальність).

Цю тезу можна поширити й на подібні випадки в інших мовах, скажімо, ісп. *castellano* (‘кастилець / іспанець’) у значенні ‘списник, списоносець’, що йде від згаданої вище назви золотої монети, на якій було зображено воїна, озброєного списом. Це дещо нагадує історію укр. *копійка* або рос. *копейка*, тільки в цьому разі назва монети походить від назви списа, у той час як іспанська назва списоносця йде від назви монети. До речі, одна із старовинних італійських монет називалася, як це не дивно, *ungaro*

(рідк. ‘угорець; угорський’, у сучасній мові вживається майже виключно ungherese), свого часу в феодальних країнах роздробленої Італії імітувалася золота угорська монета з зображенням воїна [Zingarelli 1990, 2084]. Необхідно підкреслити, що в двох останніх випадках, на відміну від прикладу із ‘швейцаром’, ідеться також про зникнення самої реалії-десигната. А втім, це може стосуватися і назв деяких професій, що відходять у минуле. Уже наводилися приклади на зразок порт. judeu (‘єврей’) у значенні ‘лихвар’ (до речі, це саме слово має також не менш цікаве значення ‘вішун, провісник’ [LP, 820]), а от значення вислову turco judeu da prestação (букв. ‘турок / єврей розстрочення’) у бразильському варіанті португальської мови тлумачиться як ‘мандрівний гендляр, що продає на виплат’ [БПРС, 653]. Інші подібні назви теж мають переважно локальний характер, напр. франц. islandais (‘ісландець’) – рибалка, що ловить тріску’ [NPL, 558].

Ще одним типовим лексичним розрядом є назви знарядь праці, інструментів і т. ін. Ще в латинському розділі розглядалася історія назв *безміна* (*кантара*), що мають спільну основу в романських мовах: пор. франц. romaine (власне ‘римська’), ісп. romana, порт. balança romana (букв. ‘римські ваги’). Остання красномовно свідчить про еліптичний характер попередніх. Іспанська назва має також розмовне значення ‘динамометр, силомір’ (за схожістю принципу дії) і є складовою деяких висловів: *hacer romana* (букв. ‘робити безмін / ваги’) ‘приводити до рівноваги’ або *entrar con todas, como la romana del diablo* (букв. ‘входити всіма способами, як бісові ваги’), ‘бути несумлінним, несовісним’ [Martínez Calvo, 1613]. Що ж до італійської мови, то в ній *romano* (‘римський’) – це лише ‘гиря на безміні’ (звідки впливає, що інші романські назви є наслідком метонімічного розширення значення) – пор. прислів’я *ogni stadera ha il suo romano* (букв. ‘кожний безмін має свою гирю’), що в російському перекладі передається як ‘что ни город, то вера, что ни деревня, то вера’ [НИРС, 839], із цього приводу згадується класичний вірш Г. Сквороди під назвою «Всякому городу нрав і права». Інші приклади такого ґтибу – це, скажімо, ісп. flamenco (‘фламандець’) у значенні ‘фламандський ніж’ [Martínez Calvo,

938], що вживається в деяких районах Іспанії та в Латинській Америці, франц. *gresque* ('гречанка') 'невелика ручна пилка', іт. *ungara* ('угорка – форма жіночого роду від згаданого вище *ungaro*) у значеннях 'різальна машина, що використовується в паперовій промисловості' або 'машина для миття вовни' [Zingarelli 1990, 1266]. Належність слова до жіночого роду пояснюється, як це буває в більшості випадків, родом вихідного іменника, що вийшов з ужитку внаслідок еліптичного скорочення назви, тобто, в цьому разі, *macchina* 'машина' – пор., напр. рос. *литовка* 'різновид коси' [див. Zelenin, 33] або укр. і рос. *болгарка* (різальний інструмент, а точніше кутова шліфувальна машина, перші зразки якої, що з'явилися в СРСР у 70-і роки, надходили з Болгарії).

Так само відповідна лексика може позначати назви або характеристики оброблюваних матеріалів – від порт. *suécio/sueco* ('шведський') 'ковкий (про залізо)' або франц. *bisquain / bisquin* (< *Biskin* 'баск із області Біскайя') 'бараняча шкіра, оброблена й оздоблена вовною' [Stappers, 708] до франц. *belge* ('бельгійський') 'бельгійський тютюн'. Подібні назви матеріалів та виробів із них стосуються передусім текстильної галузі (однієї з найдавніших). Досить модна свого часу картата тканина (укр. *шотландка*), з якої шиють відомі в усьому світі типово шотландські кілти, має схожі назви в багатьох мовах, у тому числі й романських – пор. франц. *écossaise*, ісп. *escocés / escocesa* і т. д. [див. Ахманова 1986, 337]; водночас відома нам скоріше з казок юхта або саф'ян в італійській мові називається *bulgaro* ('болгарський' – чоловічий рід від *tessuto* 'тканина' [див. Сергієвський, 103], а в іспанській мові цупка тканина для виготовлення ліжок, гамаків і т. д. називається *guso* (власне 'російський' [PLI, 916]).

З інших важливих галузей можна назвати будівництво та архітектуру – це, наприклад, іт. розм. *vaticano* ('ватиканський') у значенні 'великий будинок із багатьма кімнатами' [Zingarelli 1990, 2115] (від папської резиденції у Ватикані) або порт. браз. *judeu* ('єврей') 'пучок трави з камінням для обгороджування копальні' [LP, 820] – тут, як видається, сутність справи полягає в тому, що йдеться про певну технічну «хитрість».

Ще одна традиційна галузь – та сама морська справа, наведімо такі приклади, як іт., ісп. *vela latina* ‘латинське (трикутне) кліверне вітрило’, франц. *bateau finnois* (‘фінський корабель’), тобто ‘фін (різновид вітрильника)’, пор. рос. *финн* або нім. *Finne* ‘т. с.’ [див. Ахманова 1986, 329], остання назва є офіційним спортивним терміном у багатьох мовах. Інші приклади: франц. *porvégienne* (‘норвезька’) ‘судно з округленим і піднятим носом’ [NPL, 699] або порт. *turco* (‘турецький’) ‘шлюп-балка’ [Lello, 1212] – залізне кріплення для підвішування шлюпок до борту судна, порт. *portuguesa* (‘португальська’) ‘вид вузла’, додамо ще й іт. *polacca*, порт. *polaca* (‘полька’) ‘середземноморське вітрильне торговельне судно XIX ст.’, хоча й припускається, що в основі таких назв – лат. *pelagica(m)* [Zingarelli 1990, 1422], тобто, власне, ‘морська’. Навряд чи модель запозичено ще в пелазгів (лат. *pelasgi*, іноді цим словом образно називали греків), догрецького населення Фессалії; отже, тут може йтися про своєрідний зразок народної етимології.

Спадок давнього народу відображено в інших випадках, згадаймо, приміром, франц. *constructions pélasgiques cyclopéennes* (букв. ‘циклопічні / величезні пелазгські конструкції’) ‘стіни з білого каменя, погано обтесані й зведені без розчину’ [Stappers, 710]. До того ж назви цілих періодів в історії європейської архітектури містять, як і назви відповідних характерних стилів, етнонімічні означення: пор. франц. *Gothique* ‘готика’, іт. *periodo gotico* ‘готичний період’ (XIV ст.) і под.

Оскільки йдеться вже про словосполучення, зазначимо, що тематичні розділи тут значною мірою ті самі. Чималу групу становлять назви інструментів. Практично всі вони є інтернаціоналізмами: пор. напр., ісп. *llave inglesa*, порт. *chave inglesa*, іт. *chiave inglese* ‘гайковий / англійський ключ’ (англ. *spanner*), водночас у французькій мові таку назву – *clef anglaise* – має дещо інший інструмент, а саме універсальний ключ із ручкою, що обертається, який в інших мовах іноді називається ‘французьким ключем’ – пор. рум. *cheie francează*, рос. *французский ключ* і т. д. Можна сказати, що «національні» назви в даному разі дедалі більше втрачають свою актуальність, оскільки позначувані ними реалії

давно вже стали загальнопоширеними й звичайними. Ще більшою мірою це стосується назви ‘(англійської) шпильки’ (англ. safety pin букв. ‘безпечна шпилька’), що збереглася хіба що у французькій мові – пор. *épingle anglaise*, але поступово і вона замінюється іншими. Те саме стосується і ‘(шведського) сірника’ – франц. *allumette suédoise*, іт. (*fiammifero*) *svedese* і т. д.

Дещо довше зберігаються назви, що позначають не найпоширеніший або нині практично єдиний різновид відповідної реалії, а щось специфічне, що має цілком певні особливості, напр. франц. *couteau finnois* ‘фінський ніж, фінка’ [див. Ахманова 1986, 329] або іт. *coltello svizzero* [Zingarelli 1990, 1948] ‘швейцарський ніж’, тобто ‘багатоцільовий, із характерною червоною ручкою, переважно армійський’ і т. ін.

Чи не найбільше таких словосполучень традиційно було і функціонує дотепер у текстильній галузі. Це ті самі ‘шотландка’ або ‘тартан’: франц. *tissu écossais* або *étoffe écossaise*, іт. *stoffa scozzese*, порт. *tecido escocês* (‘шотландська тканина’), іт. *lana scozzese* (‘шотландська вовна’), ‘юхта’: франц. *cuir de Russie* (букв. ‘російська шкіра’, а ще точніше – ‘шкіра з Росії’, бо другий компонент – хоронімічний), іт. *cuoio bulgaro* (букв. ‘болгарська шкіра’) або *cuoio di Russia* (‘російська шкіра’ – пор., напр., англ. *Russian leather* ‘т. с.’). Усе не обмежується назвами тканин, є й ціла низка технологічних термінів на зразок іт. *cucitura doppia inglese* ‘подвійний англійський шов’, *punto inglese* ‘англійський (ажурний) стіжок’, франц. *drap genre anglais*, порт. *tecido género inglês* (букв. ‘тканина англійського зразка’) ‘сукно’, франц. *broderie anglaise* (букв. ‘англійська вишивка’) ‘вид ажурної вишивки, наскрізне шиття по білому’ (частотність семи ‘англійський’ видається цілком природною, досить зважити на всесвітньо відомі англійські текстильні традиції), іт. *ricamo bulgaro* (букв. ‘болгарська вишивка’) ‘різновид яскравої, строкатої вишивки’ (типової для болгарського народного одягу) і т. д.

Заради більшої переконливості наведемо окремі приклади, стосовні інших галузей: будівництва – іт. *mattono olandese* (‘голландська цеглина’) ‘клінкер, будівельний матеріал’, металургії – порт.

folha de Flandres (букв. ‘лист із Фландрії’) ‘жерсть’, хімічної промисловості: франц. bleu de Prussie (букв. ‘синь із Пруссії’) ‘берлінська лазур’ (як видно з цього прикладу, хоронімічному словосполученню в одній мові може відповідати катойконімічне в іншій), садівництва – іт. prato all’inglese (букв. ‘луг по-англійському’) ‘луг із густою підстриженою травою’ [Zingarelli 1990, 944], або giardino all’inglese (букв. ‘сад по-англійському’) ‘сад, що імітує природний пейзаж (дерева, трава, озерця)’, конярства – іт. fergo turco (букв. ‘турецька підкова’) ‘підкова у формі півмісяця’ [Ibid., 2070].

Похідні охоплюють приблизно ті самі галузі, проте варто звернути увагу на способи їхнього творення, тобто афіксацію. Йдеться передусім про суфікси із значенням належності, віднесеності. У цьому відношенні досить характерними видаються назви бірюзи, які у всіх романських мовах походять від позначення ‘турецького’: пор. ісп., порт., turquesa, франц. turquoise, іт. turchese, turchina, рум. tursoază, – з історії відомо, що саме через Туреччину до Європи надходили екзотичні оздоблювальні матеріали. Відповідна італійська лексема чоловічого роду, тобто turchino, вживалася також у значенні ‘мармур’, бо його колись завозили з мусульманської (хоча й не тюркської) Мавританії [Stappers, 711].

Не менш показовими є назви іншого матеріалу, а саме досить поширеного свого часу (особливо у XVIII–XIX ст.) ‘голландського полотна’, що використовувалося для пошиття сорочок і як підкладка: ісп. holandeta, holandilla або holancina з дещо вужчим значенням ‘легка тканина для жіночого одягу’ [Amer., 333], порт. holandilha, іт. olandina, рум. olandină. У названих випадках суфікси є переважно демінутивними, додамо ще й іт. turchinetto ‘синька’ або ісп. romanilla (< romana ‘римська’) ‘(різновид) жалюзі’.

Значно рідше знаходяться приклади із збільшувальними суфіксами на кшталт іт. polaccione (< polacco ‘поляк’) ‘широке трикутне вітрило’ – пор. polacca букв. ‘полька’ у тому самому значенні.

Власне кажучи, суфікси обох протилежних за значенням розрядів в апелятивованих значеннях практично завжди втрачають своє вихідне значення (пов’язане з фізичними вимірами) – скористаймося прикладом із назвами ‘шпінгалета’ (укр. *шпінгалет* або

рос. *шпингалет* є характерними прикладами запозиченої назви, етнонімічне походження якої через специфічну видозмінену форму втратило етимологічну прозорість; пор. історію укр. *краватка*, що походить, як відомо, від назви хорватів), які не сприймаються загалом як щось мале, хоча всі вони за своєю морфологічно-семантичною структурою є зменшувальними – пор. ісп. *españolita* (< *española* ‘іспанка’) з франц. *espagnolette*, іт. *spagnoletta* (останнє має ще й значення ‘цигарка’ [Сергиевский, 621], а також ‘циліндр для намотування бавовни або шовку, пряжа’ [Zingarelli 1990, 1858]).

Досить своєрідним явищем видається утворення дієслівних форм із термінологічними значеннями на основі етнонімічних назв (маємо на увазі походження відповідної технології). Характерним прикладом може бути франц. *hongroyer* (< *hongrois* ‘угорський’) ‘обробляти шкіру угорським способом’, від якого за допомогою відповідних продуктивних суфіксів утворюється ціла низка іменникових форм: *hongroierie*, *hongroyage* ‘обробка шкіри угорським способом’, *hongroyeur* ‘чинбар, що обробляє шкіру угорським способом’.

Іноді подібні дієслова утворюються на основі апелятивованих етнонімів. Так, наприклад, від наведеного вище франц. *gresque* ‘невелика ручна пила’ (що використовується в палітурно-брошурувальній справі) походить дієслово *gresquer* ‘випилувати пази в палітурці’. В італійській мові від дієслова *grescare* утворено іменник *gresaggio* ‘прорізування блоку’.

Окремо слід сказати про апелятивацію хоронімічних назв. Це явище, яке можна назвати специфічно романським, є загалом менш поширеним, але, як показують зібрані приклади, спостерігається в різних мовах і пов’язане переважно з назвами сировини та різних матеріалів, що використовуються, зокрема, в шкіряній та текстильній промисловості – пор., наприклад, франц. *suède* (< *Suède* ‘Швеція’) ‘замша (шведська шкіра)’ з демінутивною формою *suédine* ‘імітація замші’ [NPL, 981], водночас порт. *suécia* (< *Suécia* ‘Швеція’) означає ‘інструмент слюсаря і коваля’ [LP, 1270] (у цьому зв’язку варто згадати укр. розм. *шведка* ‘манікюрний набір’), ісп. *suécia* (< *Suécia* ‘Швеція’) ‘тонка шкіра для рука-

вичок' [PLI, 963], irlandа (< Irlanda 'Ірландія') 'сорт лляного полотна' [Martínez Calvo, 1129] і, нарешті, велику групу лексем, в основі яких – назва Голландії: ісп. *holanda* 'тонке полотно, батист' [Aristos, 324], іще одне «текстильне» значення – 'оборка, шлярка' [Martínez Calvo, 1056 – у Латинській Америці, у цьому ж джерелі подається значення 'спирт низького сорту], порт. *holanda* 'тонка тканина з льону' [LP, 754], франц. *hollande* 'голландське полотно' (а також 'голландський папір' – у формі чоловічого роду) [NPL, 540], іт. *olanda* 'т. с.' (а також 'голландська порцеляна') [НИРС, 595], рум. *olandă* 'т. с.' [PPC, 235].

Цим, звичайно, список не вичерпується, бо є ще, наприклад, ісп. *rusia* (< Rusia 'Росія') 'груба тканина' (у Латинській Америці) [Martínez Calvo, 1623] або 'цупка тканина (для ліжок, гамаків і т. д.)' [Amer., 542] і т. ін.

Похідні можуть утворюватися так само від назв хоронімічного походження. Показовими є приклади з тими ж назвами тканин. Це переважно демінутивні форми на кшталт франц. *suédine* 'замінник замші' або ціла низка лексем, що походять від розглянутих вище назв, на зразок рум. *olandină* 'імітація голландського полотна', іт. *olandina*, ісп. *holandeta*, *holandilla* 'підкладочна матерія' (а також 'голландський тютюн'), порт. *holandilha* 'тканина з грубого льону', від якого утворено ще й *holandilheiro* 'виробник / продавець такої тканини' [LP, 754] – віддемінутивне утворення вже не має практично жодної демінутивної конотації, яка певною мірою присутня в назвах допоміжних тканин. Хоронімічне походження має також безсуфіксальне ісп. *holán* (= *holanda* як 'голландське полотно') [Martínez Calvo, 1056], від якого походить латиноамериканське *holancina* 'різновид легкої тканини'.

Загалом необхідно зауважити, що в сфері економічної лексики етнімічна семантика (принаймні на рівні сприйняття значення) дедалі більше відходить на другий план, оскільки йдеться про звичні загальновідомі речі, які вже давно втратили національну специфіку або самотність.

Цю тезу можна поширити й на (науково-)технічну лексику, деякі зразки якої вже, власне, наводилися в цьому розділі. Маємо

на увазі такі слова, як, наприклад, порт. *rolasa* (власне ‘полька’) ‘вітрило, що використовується як трос під час шторму’ [DPI, 927], *portuguesa* (‘португалка’) ‘швартови для підтримки антен на лебідці’ [LP, 1078], *turco* (‘турок’) ‘залізна деталь для піднімання якоря’ [Ibid., 1350], до яких можна додати, скажімо, іт. *olandese* (‘голландець’) ‘рол, голландер’ [БПРС, 595], – як видно з перекладу, в українській мові транскрибується німецьке *Holländer* ‘голландець’, у той час як в італійській воно перекладається (так нерідко буває, коли йдеться про технічні терміни).

Наукові терміни теж можуть відбивати моменти давньої історії людства, зокрема походити від назв давніх народів. Так, наприклад, назва силурів (давнього кельтського етносу) лягла в основу геологічних назв на зразок франц. *silurien* ‘силурійський’ (перехідний геологічний ґрунт, що знаходиться між девонширським і камбрійським). Є й приклади дещо штучного (за місцем відкриття) утворення термінологічних назв на хоронімічній основі – згадаймо назви деяких елементів періодичної системи Д. І. Менделєєва: укр. *полоній*, *германій*, *францій*, *галлій* – пор. франц. *polonium*, *germanium*, *francium*, *gallium* і т. ін. До речі, одиниця виміру жорсткості води в деяких мовах називається ‘французьким градусом’ – пор. іт. *grado francese*. Проте загалом подібних словосполучень у науково-технічній сфері небагато.

2.1.4. Те саме можна сказати й про військову лексику, про яку почасти вже йшлося в підрозділі, присвяченому «суспільній» лексиці. Розглядалися, зокрема, приклади на зразок іт. *svizzero* ‘папський солдат; швейцарський гвардієць у Ватикані’. Слід зазначити, що ще досить давно подібні лексеми вживалися у метонімічних значеннях, як-от ісп. *suizo* (‘швейцарець’) ‘піхотинець’ (історизм) [ИРС, 718] або ‘учасник гри у війну; солдат на параді’ [див. *Aristos*, 571]. Річ у тім, що слово жіночого роду *suiza* тлумачиться ще й як ‘старовинна військова розвага, гра у війну; парадні війська, що брали участь в урочистостях’ і навіть як ‘ремісники, одягнуті у форму піхотинця; маскарадна гвардія’ [ИРС, 718], тобто приблизно те, що в петровській Росії мало назву *потешные войска*. І вже на цій основі формувалися переносні значення

‘суперечка, сварка; бійка; метушня; дискусія (на зборах, конкурсах і змаганнях) [Aristos, 571]. Отже, на прикладі семантичних трансформацій такого типу, тобто, в цьому разі, ‘швейцарець’ → ‘солдат’ → ‘військова гра’ → ‘суперечка’, можна простежити за тим, як відбувається поступове «розмивання» етнімічного значення аж до його повного зникнення.

Щось подібне спостерігається, наприклад, і у випадку з іт. *геса* (власне ‘грецька; грекиня’), що має специфічне значення ‘нарукавні знаки на військовій формі’ [див. Zingarelli 1990, 847]. Тут уже причина полягає в тому, що відповідні знаки нагадують за стилем грецький орнамент, який теж називається *геса*. Відтак можна сказати, що в цьому разі метонімізація апелюваного етніміма відбувалася шляхом певного звуження значення. Зазначимо також, що військова термінологія теж може певним чином відбивати походження окремих реалій, про що свідчать деякі словосполучення, наприклад франц. *feu grégeois* або ісп. *fuego griego* ‘грецький вогонь’ (запальна суміш, що горіла у воді).

Звернімо увагу на застарілу форму прикметника ‘грецький’ у випадку з французькою назвою – відразу ж напрошуються порівняння на зразок рос. *грецкий орех*, в яких архаїзована форма має «ексклюзивну» сферу вжитку.

Так само деякі суфіксальні (етнімічні) форми можуть зберігатися в тій чи тій мові лише у вузьких специфічних значеннях – пор. ісп. *turquesa* (< *turca* ‘турчанка; турецька’) ‘форма для відливання куль’ і, з метонімічним розширенням значення, ‘форма (взагалі)’ [Martínez Calvo, 1797] або ще більшою мірою специфічне іт. *turcasso* ‘сагайдак, сайдак’ [НИРС, 942]. Якщо випадок із ‘формою’ є одним з особливих (зважимо на існування *turquesa* в значенні ‘бірюза’), то останній є специфічним у повному розумінні слова. Вартим уваги видається той факт, що коли одними мовами запозичується оригінальна назва певної реалії (пор. укр. *сагайдак*, рос. *колчан* та інші назви тюркського походження), в інших мовах (до речі, більш віддалених географічно, тобто в цьому разі романських) утворюються власні назви, в яких відбивається чужорідне, нерідко екзотичне, походження запозиченої реалії.

2.1.5. Остання теза поширюється також на деякі термінологічні назви з галузі культури та мистецтва. У попередньому розділі згадувалося, зокрема, іт. *grecsa* ‘грецький орнамент’, тобто ‘послідовність ліній, що виростають одна на одній, завжди під прямим кутом’ [Stappers, 709]. Це приклад назви, що давно існує також в інших романських мовах: пор. франц. *grecque* [NPL, 484], ісп. *grecsa* [PLI, 515] (знову ж таки в такому значенні виступає в цілому маловживана форма на відміну від іспанізованої форми *griega*), порт. *grega* [Lello, 581]. Є більш локалізовані випадки, як-от, наприклад, ісп. *gitanilla* (власне ‘циганочка’) ‘трикутна сережка’ [PLI, 504] і порт. *sigana* (‘циганка’) ‘сережка з підвіском’ [Lello, 248] – отже, контекст у цьому разі є не загально-, а іберо-романським. Не буде зайвим зауважити також що, як видно з останнього прикладу, значення можуть бути досить близькими, але не тотожними.

Звичайно, подібні назви не обмежуються сферою декоративного мистецтва. Є приклади, стосовні жанрів музики та співу: іт. *zingaresca* (< *zingara* ‘циганка; циганська’) ‘музика циганського характеру’ [див. СИВС, 1342] або порт. *polaca* (власне ‘полька; польська’) ‘триактна арія’ [LP, 1067], але особливо багато їх в одному з найдавніших жанрів, а саме хореографічному. Хореографія, природно, невід’ємно пов’язана з музикою, але особливість цього жанру полягає в його глибоко народній основі і в тому, що нерідко окремі хореографічні елементи або навіть танці як такі набували значної популярності не тільки в країні походження, а й далеко за її межами. Тут слід сказати відразу, що останній із наведених прикладів (порт. (*polaca*)) не має ніякого стосунку до широковідомого танцю, який в українській мові має назву *полька*. Як відомо, на думку багатьох етимологів, це назва чеського походження і взагалі не етнімічна [див., напр., Фасмер III, 321; Черных II, 55; Machek, 470 і т. д.]. Ця думка спростовується в «Етимологічному словнику української мови», згідно з авторами якого укр. *полька* (як і деякі інші слов’янські назви) «запозичено, можливо, через польське посередництво з чеської мови; ч. *polka* є результатом семантичної видозміни (тобто, власне, апелятивації – прим. авт.) слова *Polka* ‘полячка» [ЕСУМ 4, 506]. Таким чином відкидається

«народна етимологія» і випадковий збіг назви музики і танцю з етнонімом. У будь-якому разі відповідні романські назви частково відбивають наявність етнонімічного елемента – пор. ісп. і порт. *polaca* [Lello, 927]. Щоправда, в іспанській мові фіксується також більш наближений до першоджерела варіант *polca* [ИРС, 603], котрий, так само, як й іт. *polca* [див., напр., РИС, 841], свідчить про давність запозичення – маємо на увазі орфографічну асиміляцію слова або його, так би мовити, романізацію. Водночас у французькій мові існують лише варіанти з невластивим романським мовам *k* – *polka* і навіть дієслово *polker* ‘танцювати польку’ [див., напр., ФРС, 652; пор. Ахманова 1986, 238]. Натомість абсолютно прозорим з етимологічного погляду є випадок із назвами польського за походженням музичного і хореографічного жанру. Маємо на увазі *полонез*, витоки якого – у польському фольклорі, але ще в XVI ст. він став придворним танцем у Франції та інших європейських країнах, а загального поширення набув у XVIII ст. Проте особливість цього випадку полягає в тому, що вихідною назвою стала французька, тобто *polonaise* (власне ‘полька; польська’), запозичена іншими мовами, у тому числі слов’янськими і навіть самою польською – пор. укр., рос. *полонез*, п. *polonez* і т. д. У класичному етимологічному словнику М. Фасмера робиться смислове порівняння з такими назвами, як рос. *мазурка* або *краковяк* [III, 315]. Необхідно зауважити, що з погляду суто етимологічного такі порівняння не є досить точними, і не тільки тому, що мають відповідно ойконімічне і катойконімічне, а не етнонімічне походження, тобто йдуть від назв місцевості і населеного пункту.

Отже, саме з франц. *polonaise* [див. Stappers, 710; NPL, 798] безпосередньо пов’язані ісп. [Martínez Calvo, 1471] і порт. [РПС, 452] *polonesa*, рум. *poloneză* [DRR 2002, 51]. Щоправда, в португальській мові більш уживаною в цьому значенні є все-таки основна етнонімічна форма (жіночого роду) *polaca* [Lello, 927], а в італійській функціонує лише *polacca* [Zingarelli 1990, 1422], це означає, що, найвірогідніше, французьку назву було просто перекладено. Схожим є випадок із франц. *anglaise* (власне ‘англійська; англійка’) [Stappers, 708; NPL, 45] – назва цього старовинного ан-

глійського танцю у слов'янських мовах теж є запозиченою з французької – пор. укр., рос. *англез* і под. Власне, йдеться про загальну назву народних англійських танців, що поширилися в інших країнах Європи. Ще один подібний приклад – франц. *allemande* ('німкена; німецька') [NPL, 31] – пор. укр. *алеманда* 'придворний французький танець німецького походження XVI ст.'. Цікаво, що, наприклад, в іспанській мові існує два варіанти відповідної назви – повністю власний *alemana* і такий, що частково зберігає (у корені, але не в суфіксі) французьку назву – *alemanda* [див., напр., PLI, 46; Aristos, 39].

Іноді взагалі може запозичуватися нероманська назва, а пізніше за аналогією відповідного значення набуває власна (етнонімічна) форма – наведемо франц. *écossaise* (власне 'шотландка: шотландська') 'екосез' – шотландський народний танець, різновид контрдансу, що наприкінці XVIII ст. став бальним (до речі, саме франц. *contredanse* походить від англ. *country-dance* (власне 'сільський танець')). Той самий екосез у старому виданні французького етимологічного словника має назву *scottish* (англ. шотландський / шотландська) і тлумачиться просто як 'танець, аналогічний польці' [Stappers, 710]. Своїми власними (скоріш за все знову ж таки перекладними) назвами послуговуються й інші романські мови – пор. іт. (*danza*) *scozzese* [Zingarelli 1990, 1746], тобто 'шотландський (танець)', ісп. *escocesa* ('шотландка') [ИРС, 341] і т. д. У зв'язку з танцями варто згадати румунську мову з характерними назвами, такими, як *moldoveneasca* ('молдавська') 'молдовеняська', *ungureasca* ('угорська') 'сільська хора' (пор. рос. *венгерка*), *țiganeasca* ('циганська') 'циганочка' [див. DRR 2002, 459, 745 і т. д.]. Є також порт. *suesa* ('шведка; шведська'), що пояснюється як 'різновид кадрили' [Lello, 1128].

Деякі терміни етнонімічного походження стосуються літератури, зокрема поезії. Це, наприклад, те саме іт. *zingaresca* (також 'музична композиція, схожа на чардаш') як 'жанр ліричної поезії, популярний у Тоскані в XVII ст. і досі живий у народних формах' [Zingarelli 1990, 2189], ісп. *castellana* (власне 'кастильська, іспанська') 'строфа з чотирьох восьмистопних віршів' [Martínez Calvo,

455] або *suiza* ('швейцарка; швейцарська') як 'літературний диспут' [ИРС, 718] – іще одна стадія семантичного розвитку вихідного етноніма (< 'суперечка').

Словосполучень у цьому тематичному розділі не так багато – обмежимося прикладами з франц. *tambour basque* ('баскійський бубон' [NPL, 107], *tourie d'Allemand* (власне 'дзига німця, німецька дзига') 'музична дзига' та іт. *maniera greca* (букв. 'грецька манера') – тут розуміється візантійський вплив на італійський живопис XIII ст. [СИВС, 840]. А втім, можна було б додати чимало однотипних (прийменниково-іменних) італійських термінів, що стали інтернаціоналізмами (переважно з музичної сфери) на зразок *alla polacca* (букв. 'по-польському') 'у характері полонезу', *alla russa* 'по-російському', *alla tedesca* 'по-німецькому', *alla turca* 'по-турецькому' [Там само, 61–62] і т. д.

Відетнонімічні деривати (як, наприклад, іт. *zingaresca*) вже частково розглядалися вище. Серед найтипівіших – ісп. *españoleta* (< *española* 'іспанська') 'старовинний іспанський танець' [PLI, 428], *gallegada* (< *gallega* 'галісійська') 'гальґада, галісійський танець і музика' [ИРС, 385], франц. *turquerie* (< *turque* 'турецька') 'художній твір на теми турецького життя'. Досить цікавим є порт. (хоронімічного походження) *macedónia* (від назви Македонії) у значенні 'літературний твір на різні теми' [LP, 864]. Ця назва, як буде показано далі, широко використовується різними мовами у різних випадках, а загальне значення можна сформулювати як 'щось різноманітне', в основі якого – той факт, що Македонію (у широкому історичному розумінні цього слова) віддавна населяли представники багатьох і різних за походженням етносів (зараз, як відомо, одна частина її належить до Греції, а інша є однією з колишніх республік союзної Югославії).

Так само існують словосполучення з хоронімами, показовим прикладом слугує франц. *pas d'Espagne* (букв. 'іспанський крок') 'падеспань' [СИВС, 991], що є російським бальним танцем з іспанськими характерно-сценічними елементами, відомим від XIX ст.

2. 1. 6. Від культурно-мистецької сфери перейдімо до пов'язаної з нею рекреаційної та спортивної. І тут наявність апелятивованих

етнонімів у різних формах є свідченням міжнародної (або міжнаціональної) співпраці та обміну. Щоправда, «чистих» етнонімів у цій сфері не дуже багато і йдеться переважно про назви або терміни, стосовні ігор та розваг відносно давнього походження – пор. ісп. *albaneses* (власне ‘албанці’) ‘гра в кості’ (гравець називається відповідно *albanés* або похідним *albaneguero*) [Martínez Calvo, 127], порт. *suesa* (‘шведка; шведська’) ‘різновид біски (карточної гри)’ [LP, 1270; DPI, 1128], ісп. *judía* (‘єврейка; єврейська’) ‘король; валет; дама’ [PLI, 604], те саме *suiza* (‘швейцарка’) у деяких латиноамериканських варіантах має значення ‘скакалка’ [Amer., 564] або ‘плигалки’ [ИРС, 718].

Спортивних термінів на зразок іт. *finn* (від англ. *Finn*) ‘фін (вітрильне судно)’ [Zingarelli 1990, 732] (ще один специфічний випадок запозичення етноніма-апелятива) порівняно небагато, переважають термінологічні сполучення відносно нового походження, такі, як ісп. *fútbol americano* ‘американський футбол’, іт. *football americano* ‘т. с.’ (цікаво, що неасимільоване англійське слово в італійській вживається переважно для позначення американського футболу; як відомо, у Сполучених Штатах словом *football* називається саме американський футбол, у той час як власне футбол, тобто європейський, називається словом *soccer*, що набуває дедалі більшого поширення в різних мовах; серед романських мов тільки в італійській ця гра має питому назву – *calcio*). Інші «футбольні» приклади – іт. *tiro all’ungherese* (‘удар по-угорському’) ‘удар зовнішньою частиною стопи’ або *tattica all’ungherese* (‘угорська тактика’) ‘гра в три вертикальні лінії’ [Ibid., 2084]. Вони є в цілому вузькоспеціальними і «відмирають» завдяки технічному і тактичному вдосконаленню гри, що стосується так само інших видів спорту, – пор. іт. *passo finlandese* ‘фінський крок’ (у лижварському спорті), *spalliera svedese* ‘шведська стінка’. Походження усіх таких назв досить прозоре і не потребує коментарів. Дещо складніше з назвами на зразок (іт.) *olandese volante* ‘летючий голландець’ (вітрильник), – не тільки тому, що тут в основі легенда, а й тому, що загальновідомий вираз було термінологізовано. Ще більш парадоксальним є випадок із назвами атракціону, відомого

в нас під назвою *американські гірки*. Справа в тому, що в романських та інших мовах, у тому числі в англійській, те саме називається, як це не дивно, ‘російськими горами’ – пор., наприклад, іт. *montagne russe*, порт. *montanhas russas*, англ. *Russian mountains* – пор. рос. *американские горки*. Сама розвага виникла в Америці, одержавши там просто «екзотичну» назву, а на східнослов'янських теренах її назвали згідно з походженням. Усталеними можна вважати термінологічні за змістом словосполучення, що існують давно і навіть іноді впливають на традиційні назви в інших мовах. Так, наприклад, класичний стиль спортивної боротьби (на відміну від вільного) у більшості мов називається ‘греко-римською боротьбою’ – пор. ісп. *lucha grecoromana*, франц. *lutte gréco-romaine*, іт. *lotta greco-romana* і т. д. Донедавна офіційним терміном у нас була *класична боротьба*, нинішня ж назва – *греко-римська боротьба*. Слід згадати також про деякі ігри – історичні реалії, наприклад, іт. *palla basca (pelota)* [Zingarelli 1990, 190] букв. ‘баскійський м'яч (пелота)’ – свого часу ця гра баскійського походження, що нагадує російську лапту, з Іспанії поширилася на Італію та інші західноєвропейські країни (наприклад, у центрі Парми знаходиться старовинний Palazzo della Pilotta ‘палац «Пілотта»’). А взагалі чи не найбільше «канонізованих» термінів етнонімичного походження стосується кінного спорту – це ісп. *paso castellano* ‘кастільський крок’ (у коней), *silla inglesa* (‘англійське сідло’) ‘сідло’ (це означає, що сідло в своєму сучасному вигляді має англійське походження), – пор. іт. *sella all'inglese* (‘сідло по-англійському’) ‘т. с.’, додамо ще іт. *purosangue inglese* ‘англійський чистокровний (кінь)’, *razza belga* ‘бельгійська порода’ [Ibid., 944, 199].

Згадаймо й назви відомої нині в усьому світі сауни. До того, як фінська назва закріпилася остаточно, у романських та інших мовах паралельно з нею існували описові назви: ісп. *baño de vapor finlandés*, франц. *bain de vapeur finlandais* ‘фінська парова лазня (баня)’, іт. *bagno finlandese* [див. Нерр, 129] і т. ін. Цей факт можна вважати своєрідним проявом принципу економії мовних засобів.

2.1.7. Останній приклад із тематичного погляду стосується також медицини, тому доречним видається коротко зупинитися на

лексико-семантичній групі, що безпосередньо торкається саме медичної (а також гігієнічної) сфери. Вона представлена (принаймні на рівні літературних мов) майже виключно словосполученнями, що не викликає подиву, адже йдеться про галузь, яка нині є досить строго термінологізованою, а просто апелювані етноніми із зрозумілих причин не можуть виступати в ролі термінів у повному розумінні цього слова. Як було видно з наведеного матеріалу, вони дуже часто є атрибутами розмовної мови, образними засобами мовлення. Це нерідко стосується і тих словосполучень, які можуть набувати зовсім іншого (переносного) значення, як, наприклад, іт. *bagnoturco* ‘турецька лазня / баня’, що має також образне значення ‘виснажлива праця, щось тяжке’ [Zingarelli 1990, 2070], так само іт. *doccia scozzese* (‘шотландський душ’, тобто контрастний – прим. авт.) позначає ‘раптову зміну подій’ [Ibid., 1746].

Словосполучення-медичні терміни відбивають переважно походження позначуваної реалії, або місце її першої фіксації. У цьому разі йдеться передусім про назви хвороб – пор. наприклад, іт. *febbre maltese*, франц. *fièvre de Malte* ‘бруцельоз, мальтійська лихоманка’, або франц. *grippe espagnole* (букв. ‘іспанський грип’), іт. *morbo spagnolo* (букв. ‘іспанська хвороба’) розм. ‘іспанка’ – інфекційна хвороба, під час пандемії якої у 1918 р. загинули мільйони людей у багатьох країнах Європи – пор. також англ. *Spanish flu* (букв. ‘іспанська застуда’, нім. *spanische Krankheit* (‘іспанська хвороба’ і т. ін. [див., напр., Ахманова 1986, 112]. Такі назви є досить поширеними і в інших мовах, хоча міжгрупові паралелі присутні не завжди – наприклад, англ. (German) *measles* (букв. ‘(німецькі) фінни (хвороботворні бактерії – прим. авт.)’, тобто ‘кір’ [Gonzalez, 111]. Загалом такі назви (з етичних причин) виявляють тенденцію до скорочення (еліпсису), тому в сучасній англійській мові переважає проста назва (*measles*) метонімічного зразка. Іноді розмовні назви хвороб з етнонімічними компонентами, є, так би мовити, не зовсім етично коректними, оскільки певною мірою відбивають загострене (з різних історичних причин) ставлення однієї нації до іншої. Мабуть, найхарактернішими в цьому розумінні є деякі романські (та інші розмовні назви венеричних хвороб, що наводяться в

багатьох лексикографічних джерелах, наприклад, ісп., порт. *morbo gálico*, іт. *morbo gallico* (букв. ‘галльська (французька) хвороба’) ‘сифіліс’, водночас у французькій мові те саме має назву *maladie anglaise* (‘англійська хвороба’), у той час як для англійців це знову ж таки *French disease* (‘французька хвороба’ – пор. рос. розм. *французская болезнь* або укр. розм. *пранці*); в іспанській мові прикметник *gálico* ‘галльський’ набув навіть окремого значення ‘венеричний’, а субстантивована форма вживається також самостійно для позначення тієї ж хвороби [див. *Martínez Calvo*, 970]. (Із такими виразами можна порівняти сучасні жаргонні назви в різних мовах, стосовні інтимної сфери, на зразок укр. *шведський бутерброд* [Ставицька, 72] ‘груповий секс’.)

Рідше зустрічаються подібні назви лікарських засобів (чи не найпоказовіший приклад – назви ‘англійської солі’ – іт. *sale inglese*, порт. *sal inglês*, франц. *sel d’Angleterre*) та предметів гігієни – іт. *rannolino svedese* (букв. ‘шведське полотно’) ‘памперс’, або франц. розм. *capote anglaise* (букв. ‘англійська покривка’) ‘презерватив’ (іще одна свосередна мовна «вихватка» на кшталт назв згаданої вище хвороби). У таких випадках ідеться, звичайно, про певний («знижений») стиль мовлення.

Що ж до термінів як таких, то їх небагато. Так, скажімо, поодинокими є приклади анатомічних назв на етнімічній основі – знайдено фактично лише ісп. *silla turca* (букв. ‘турецьке сідло’) в значенні ‘есфеноїдальна’ порожнина, в якій знаходиться гіпофіз’ [PLI, 1035] – тут, звичайно, причина не в походженні позначуваної реалії, а в зовнішній подібності до сідла певного типу.

2.1.8. Значно більшим за обсягом і показовішим є фактичний матеріал, стосовний побутової сфери. Чимало відповідних прикладів було розглянуто вже на матеріалі латинської мови, в якій побутова лексика етнімічного походження набула певного поширення. Ще більшою мірою ця теза стосується сучасних романських мов. Почнімо з одягу. Взаємовплив і взаємопроникнення культур різних народів не могли не позначитися на цій важливій, спільній для всіх і водночас дуже різноманітній сфері. Слід сказати, що в цьому разі ми маємо справу з лексичною групою відносно

давнього походження, тому нерідко відповідні назви можуть уважатися історизмами. Крім того, як відомо, мода не стоїть на місці, тому, з іншого боку, такі назви певним чином відбивають також історію моди, звичаїв і т. ін. Ось чому відповідні предмети вже переважно не використовуються, але пам'ять про них іще жива. Це, приміром, та сама *далматика*, тобто франц. *dalmatique* 'вовняний одяг; римська туніка; (святкова) туніка римських імператорів Середньовіччя' [NPL, 284], іт. *dalmatica* 'біла туніка, коротка й відкрита з боків, що її носили римляни' [Zingarelli 1990, 505], ісп. *dalmática* 'мантія' [Martínez Calvo, 638], нині ці слова позначають лише довгий дияконський або єпископський одяг для літургії, тобто стихар. Прикладами локальних історизмів можуть бути ісп. *valona* ('валлонка, валлонська') 'великий гнучий комір, що носили колись' або множинна форма *valones* 'широкі штани до колін, що запровадили в Іспанії валлони' [Aristos, 621; PLI, 1049], – ідеться про XVI ст., часи Тіля Уленшпігеля, коли історичні Нідерланди (тобто в тому числі й територія сучасної Бельгії) перебували під владою іспанської корони.

Нерідко буває так, що в різних мовах назви спільного походження з часом набувають дещо різних значень, зберігаючи схожу, близьку або навіть ідентичну форму. Хрестоматійним можна вважати приклад із назвами предметів і деталей одягу польського походження в різних романських мовах. Так, ісп. *polasa* ('полька; польська') – це 'кітель' і 'підкладка', а також (в андських країнах Південної Америки) 'довгий жакет; довга куртка (блуза)' [Aristos, 603] або (знову ж таки в Латинській Америці) просто 'піджак' [Amer., 507], а менш уживана етнімічна форма жіночого роду *rolonesa* апелюється в значенні 'жіноче напівпальто, оздоблене хутром' [Aristos, 605]; в інших джерелах обидва слова тлумачаться просто як 'польська куртка' [PLI, 816; Martínez Calvo, 1648, 1472]. Разом із тим порт. *polasa* – 'коротка верхня спідниця' [LP, 1067], а *rolonesa* перекладається як 'мантилья' або 'редингот' [БПРС, 636; DPI, 930], тобто, відповідно, 'головний мережаний шарф' і 'довгий сюртук'. Франц. *polonaise* пояснюється як 'сюртук, прикрашений петлицями (брандесбурами)' [Stappers, 710], а іт. *polacca* –

як ‘піджак із шкіряними галунами і бортами ХІХ ст.’ або взагалі ‘жіночий чобіток на шнурках’ [Zingarelli 1990, 1422]. Можна додати ще й рум. *rolsa* – ‘селянський жіночий жакет’ [DRR 1980, 1017]. Такі семантичні розбіжності не є парадоксальним явищем, вони є свідченням нерівномірності й багатогранності процесу семантичної еволюції, складності й неповторності семіотичних аспектів. Подібний приклад дає також, скажімо, зіставлення іт. *turca* (‘туркєня, турчанка; турецька’) ‘турецьке плаття’ [Zingarelli 1990, 2070] й ісп. *turca* заст. ‘пеньюар, халат’ [ИРС, 767] або іт. *gresa* (‘грекиня; грецька’) ‘жіночий верхній одяг із довгими широкими рукавами й орнаментом’ [Zingarelli 1990, 847], ісп. *griega* (‘т. с.’) ‘сітка для волосся’ [Amerg., 308] і франц. *gresque* (‘т. с.’) ‘жіночий головний убір’ [NPL, 484]. Тут уже взагалі йдеться про етноніми, апелювані в окремих мовах в окремих (різних) значеннях. Подібним чином назва корінного населення Піренейського півострова (басків) лягла в основу таких різних назв, як франц. *basque* (запозичене українською мовою в формі *баска*) ‘оборка на талії’ (мода на камзоли з оборками прийшла з Біскаїї [див. Stappers, 708]) та іт. *basco* (‘баскійський’) або *baschetta* (демінутив від форми жіночого роду *basca*) ‘берет’ [Zingarelli 1990, 190] – пор., наприклад, п. *beret baskijski* [Ochęduszek, 148] – відомі в усьому світі берети є атрибутом національного одягу Країни Басків.

І ще про головні убори. Специфічне значення ісп. *atalán* (‘каталанець; каталанський’) ‘полотняна шапка’ або просто (рос.) ‘каталан’ подається як таке, що фіксується (як це не дивно) лише в Екваторі [PLI, 240; ИРС, 180], – скоріше за все, воно зустрічається також в інших іспаномовних країнах, у тому числі і в колишній метрополії, але вживається дедалі рідше або взагалі перейшло до розряду історизмів, як, наприклад, порт. *judia* (‘еврейка; єврейська’) в значенні ‘короткий маврський плащ із прикрасами’ [LP, 820] чи ісп. *tudesco* (заст. ‘німець; німецький’ – пор. сучасне іт. *tedesco* ‘т. с.’) ‘шинель’ (також зневажлива назва німців) [ИРС, 767]. Зазначимо, нарешті, що, як це трапляється досить часто, згадувана раніше іспанська назва цупкої тканини *guso* (‘росіянин; російський’) унаслідок метонімічного переходу набула також

значення ‘пальто з цупкої тканини’ [Aristos, 537] або взагалі ‘одяг із грубововняного сукна’ [ИРС, 682].

Словосполучень із подібними значеннями значно менше (зокрема тому, що побутові назви загалом тяжіють до скорочення), це переважно новоутворення на зразок іт. *maglione alla norvegese* ‘светр норвезького зразка’ або *scarpa alla francese* ‘черевик французького зразка (з торочкуватим язичком)’ [Zingarelli 1990, 1245, 761], хоча збереглися й окремі історизми – франц. *bonnet grec* (букв. ‘грецький чепець’) у значенні ‘феска’ (приклад історичної неточності, він показує, що реалія стала відома в цьому випадку французам завдяки грекам, які запозичили її в турків) або *tunIQUE hongroise* (букв. ‘угорська туніка’), інша назва (франц.) – *dolman* ‘долман’, тобто досить поширений свого часу різновид верхнього одягу (переважно військового), відомий також під не менш показовими назвами на зразок англ. *Hungarian tunic* (‘угорська туніка’), нім. *ungarische Jacke* (‘угорський піджак’), рос. *венгерка* [див. Ахматова 1986, 33].

Із найхарактерніших відетнонімічних похідних наведемо франц. *basquine* ‘баскійська (жіноча) спідниця’ [Stappers, 708; NPL, 107], іт. *spagnoletta* (букв. ‘іспаночка’) ‘еспаньйолка (шарф)’, *polacchino* (зменшувальна форма від *polacco* ‘поляк; польський’) ‘взуття з високими халявами на шнурках’, *francesina* (демінутив від *francese* ‘французенка; французька’) ‘класичне взуття’ [Zingarelli 1990, 1858, 1422, 761]. Загалом такі назви одягу і взуття не набувають постійного статусу в усіх мовах, оскільки мають переважно відносно вузьке значення (певна модель, фасон і т. ін.), крім того, вони можуть замінюватися стандартними загальними назвами. Прикладом може слугувати вітчизняна мовна дійсність. Візьмімо, наприклад, взуття. Зараз уже не всі пам’ятають дуже модні свого часу (рос.) *румынки* (‘низькі жіночі черевики на гудзиках; теплі жіночі черевики’) [див., напр., Мгеладзе, Колесников, 46], дедалі рідше згадуються не менш відомі свого часу *чешки* (‘легке взуття для занять фізкультурою і т. д.’) або *вьетнамки* ‘гумові босоніжки’. Те саме можна сказати, наприклад, про назви двох реалій іспанського походження – *еспаньйолка* (‘коротка гостра борідка’)

або *іспанка* (головний убір часів громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр., атрибут радянської піонерської форми [див. Варганнян, 40]. Цікава деталь – у першому випадку йдеться про запозичення апелятивованого етноніма (< франц. *espagnole*) з вихідним значенням ‘іспанка; іспанська’, а в другому – про апелятивацію власного етноніма (*іспанка*) на позначення запозиченої реалії.

Варто зазначити інший важливий момент – в окремих випадках етнонімічні за формою і походженням назви насправді не можуть уважатися апелятивованими, а подібність або ідентичність написання не мають принципового значення. Це стосується, приміром, слів на зразок укр. або рос. *френч* ‘куртка військового зразка’ – тут в основі лежить власна назва, а саме прізвище англійського генерала [див. Булаховський 1953, 104], тобто *French* (‘француз’).

2.1.9. Продовжуючи розгляд побутової лексики, зупинімося на лексико-семантичній групі, яка за кількістю зібраного фактичного матеріалу є відносно найчисельнішою. Ідеться про харчування, а точніше гастрономічну і кулінарну лексику. Однак квантитативний аспект у даному разі не має особливого значення. Звісно, це теж досить важлива сфера буття, в якій процес міжнаціонального обміну традиційно відбувався і відбувається (особливо за наших часів) досить жваво. Але річ у тім, що, на відміну від переважної більшості назв, розглянутих у попередніх розділах, значна частина лексем із гастрономічною і особливо кулінарною семантикою не є усталеною або, так би мовити, канонізованою, тобто тут не так багато інтернаціоналізмів, значна кількість відповідних назв існує переважно в одній мові (особливо це стосується назв страв або напоїв), а деякі з них можна вважати навіть okazіоналізмами. Варто почати з «гастрономічної» групи, тобто назв готових виробів харчової промисловості. Це, насамперед, назви деяких борошняних виробів, зокрема того, що в нас називалося колись і зараз називається знову *французькою булкою* (інший варіант – *багет*, безпосереднє запозичення з французької мови, в якій *baguette* має основне значення ‘паличка’): ісп. *francesilla*, іт. *francesina*, рум. *franzelă*, зауважимо, що всі форми є демінутивними (від ‘французенка; французька). До румунської форми наближаються рос. (застарілі)

францоля, франсоля, франзоля ‘французький / німецький хліб’ [див. Мгеладзе, Колесников, 40], – можна припустити, що одним із каналів запозичення реалії був німецький. Свого часу певний сорт (твердого) хліба в дореволюційній Росії мав назву *шведский хлеб* – пор. франц. *pain dur suédois* (‘твердий шведський хліб’) або англ. *Swedish hard bread* (‘т. с.’) [див. Sohlman, 21]. Не менш відомим є ісп. *suizo* (власне ‘швейцарець; швейцарський’) ‘булка з борошна, яєць і цукру’ [Aristos, 571] або просто ‘здоба’ [ИРС, 718], пор. англ. *Swiss role* (букв. ‘швейцарська булка’), хоча той самий етнонім значно частіше апелюється в значенні ‘швейцарський сир’: ісп. *suizo*, іт. (*formaggio*) *svizzero* (‘швейцарський (сир)’), водночас у французькій мові цей сорт має назву *gruyère* – пор. нім. *Schweizerkäse*, англ. *Swiss cheese* ‘швейцарський сир’ [див. Sohlman, 42–43], тоді як франц. (*petit*) *suisse* (букв. ‘(маленький) швейцарський’ – це ‘(легкий, білий) вершковий сир(ок)’ [див. напр., NPL, 981].

А взагалі, коли йдеться про сир, то перша асоціація, що виникає, мабуть-таки «голландська», оскільки в нас ще й досі нерідко твердий сир, на відміну від бринзи (що, до речі, є запозиченою з румунської мови загальною назвою сиру), м’якого домашнього сиру (рос. *творог*) називається голландським, що є не зовсім правильною назвою, яка йде від петровських часів, коли саме з Голландії було завезено перші зразки ще невідомого тоді продукту. Разом із тим *голландський* – лише один із багатьох сортів сиру, що виробляється в різних країнах світу – пор. ісп. *queso holandés* ‘голландський сир’ (у цьому розділі з практичних міркувань ми вже не розглядаємо окремо похідних форм та словосполучень, бо це більше не видається обов’язковим), франц. *hollande* (хоронімічна за походженням назва чоловічого роду на відміну від *Hollande* ‘Голландія’, що належить до жіночого роду), іт. *olandese* (власне ‘голландець; голландський’) – пор. нім. *Holländer* (‘голландець’), англ. *Dutch cheese* або п. *ser holenderski* ‘голландський сир’ (так само є, наприклад, і *ser szwaicarski* ‘швейцарський сир’, про який згадувалося вище). Отже, це не загальна назва, а ‘круглий сир, червоний усередині, що походить із Голландії’ [див., напр.,

Zingarelli 1990, 1266]. Водночас португальською мовою цей самий сорт називається *queijeo flamengo* [див., напр., БПРС, 403], тобто ‘фламандським сиром’, але це вже, так би мовити, варіації на ту саму тему, оскільки Фландрія є, як відомо, тією частиною Бельгії, населення якої користується переважно фламандським варіантом нідерландської (голландської) мови. До речі, ще одним значенням франц. *hollande* (жіночого роду, як і назва Голландії) є ‘голландська картопля’ [NPL, 510]. Варіювання граматичного роду пояснюється родом вихідного іменника, бо *fromage* ‘сир’ – чоловічого роду, а *romme (de terre)* ‘картопля’ – жіночого. Голландський був одним із перших сортів, виведених у Європі, куди, як відомо, першу картоплю було завезено іспанцями після відкриття Америки наприкінці XV ст., у той час як до Росії картоплю завозили спочатку з Голландії знову ж таки за Петра I на початку XVIII ст.

Щодо істивних плодів не буде зайвим згадати, наприклад, ще одну не європейську за походженням реалію, а саме квасолю, однією з назв якої в іспанській мові є *judía* (власне ‘єврейка; єврейська’), до того ж один із сортів (боби великих розмірів) позначається збільшувальною формою *judión* – не виключено, що саме євреї завезли цю культуру на Піренейський півострів, так само як, скажімо, завдяки арабам європейці познайомилися свого часу з екзотичною гречкою і гречаною крупною – пор., наприклад, франц. *sarrasin* (власне ‘сарацин(ський), араб(ський)’, іт. *grano saraceno* (букв. ‘сарацинське зерно’). В іспанській мові відповідна назва – *alfarfón* – є типовим арабським запозиченням, а східнослов’янські назви – укр. *гречка*, рос. *греча*, *гречиха* – вказують на інше джерело проникнення тієї ж реалії на відповідну територію. З цього приводу варто згадати про *волоський горіх* (рос. *грецкий орех* із усталеною в цьому випадку застарілою етнонімічною формою, що збереглася в українській мові) або, скажімо, п. *groch włoski* (‘італійський горіх’) – укр. *турецький горіх*, іт. *sesi* ‘т. с.’ і т. д. Деякі з таких назв мають саме європейське походження і відбивають таким чином європейське походження реалії – наприклад, порт. *alho francês* (букв. ‘французький часник’) – це ‘(цибуля-)порей’, водночас франц. *poireau* ‘т. с.’ походить від назви груші – *poire*

(пор. ісп. *rogo*, *ruerto*, іт. *rogo*, що наближаються до обох французьких назв, хоча ‘груша’ – це ісп., іт. *pera*, порт. *pêra*). Іншими подібними прикладами можуть бути, скажімо, ісп. *lechuga francesa* букв. ‘французький салат-латук’ або *queso galés* букв. ‘валлійський сир’, тобто ‘грінки з сиром по-валлійському’.

Усе це свідчить про той факт, що досліджуване явище може мати загальнороманський характер, а також виявлятися на рівні окремих мов.

І ще одна важлива деталь – апелятивовані етноніми можуть мати полісемічний характер, навіть коли вони належать до тематично близьких груп. Так, наприклад, те саме іт. *olandese*, – не тільки ‘голландський сир’, а й ‘цикорний екстракт, сурогат кави’ [Zingarelli 1990, 1266]. Іноді ідентичні за походженням і тотожні за формою назви в різних мовах мають зовсім різні значення – якщо франц. *hollande*, як було зазначено, позначає певні сорти сиру і картоплі, то порт. *holanda* (теж від назви Голландії) – це ‘ялівцева горілка’ [Lello, 608]. У деяких випадках різні значення пов’язані з фактором національної варіативності мов. У цьому відношенні найхарактернішою з-поміж романських мов є іспанська, що налічує два десятки національних варіантів. Тому, наприклад, у Домініканській Республіці слово *turco* (‘турок; турецький’) має специфічне значення ‘пиріг із м’ясом’, а в інших країнах Латинської Америки може виступати як арготизм у значенні ‘виноградне вино’ [ИРС, 769; Amerg., 596]. Водночас італійська демінутивна за формою лексема того ж походження *turchetto* означає ‘макаронні вироби у вині’, пор. іт. *grechetto* (від *greco* ‘грек; грецький’) у значенні ‘солодке біле вино з однойменного виноградного сорту’ [Zingarelli 1990, 816], пор. іт. *americano* ‘вермут із настоями, бренді й цедрою лимона’.

Продовжуючи тему, пов’язану з назвами напоїв, слід сказати, що саме серед них можна знайти характерні приклади запозичень етнонімічних назв, апелятивованих у мові-донорі (що із зрозумілих причин не є мовою країни походження реалії). Досить назвати, скажімо, франц. *scotch* ‘шотландське віскі’, в основі якого – англ. розм. *scotch* ‘т. с.’ (власне ‘шотландський’).

Трапляються також випадки, в яких запозичення витісняють описові назви з етнонімічним компонентом, особливо коли не йдеться про щось національно специфічне. Якщо, наприклад, горілку у Франції ще в середині минулого століття називали *eau de vie suédoise* [Sohlman, 49], тобто ‘шведською оковитою’ (у Швеції цей напій традиційно виготовляється з пшениці, у той час як у південноєвропейських країнах – із винограду, звідси – необхідність розрізнення), то зараз в усіх романомовних країнах широко вживаються запозичені назви, в основі яких – рос. *водка*. І ще одне цікаве явище – тотожні назви в різних (і не тільки романських) мовах можуть позначати, завдяки історичним традиціям, що склалися, дещо різні речі. Якщо, наприклад, рум. *ceai englezesc* (букв. ‘англійський чай’) – це ‘чорний чай (на відміну від зеленого і т. д.)’, то, скажімо, рос. *английский чай* іще не так давно означало ‘чай з молоком’ (цікаво, що англ. *Russian tee*, тобто ‘російський чай’ – це ‘чай із лимоном’).

Порівняно рідко зустрічаються самоназви реалій певного національного походження на зразок тур. *türk kahvesi* (‘турецька кава’), тобто ‘кава по-турецькому’, саме вони зазвичай набувають значного поширення – пор. (у романських мовах) франц. *café à la turque*, іт. *caffè alla turca* ‘кава по-турецькому’, порт. *café turco*, рум. *cafea turcească* – букв. ‘турецька кава’. Іноді такі назви перекладаються з проміжної мови, в якій етнонімічна назва зазнала апелятивації, як, наприклад, ісп. *café irlandés* (‘ірландська кава’), тобто ‘кава з віскі, ваніллю, морозивом і збитими вершками’ [Lexus, 511], або просто запозичуються з неї – це випадок із іт. *Irish coffee* ‘т. с.’ – з англійської мови [Zingarelli 1990, 992]. Класичним варіантом, є, звичайно, апелятивація в окремих мовах для позначення специфічної реалії іноземного походження, як у випадку з порт. *italiana* (‘італійка; італійська’), що тлумачиться як ‘півпорції дуже міцного еспресо’ [Lexus, 440; EP, 391]. До речі, в нас останнім часом італійське слово *espresso* практично витіснило донедавна звичну назву *кава-експрес*, а також з’ясувалося, що та кава (з великою кількістю води), яка споживалася за радянських часів, в Італії та інших європейських країнах називається переважно «американською», пор. іт. *americano*.

Не менше цікавих речей можна виявити, зіставляючи назви страв. Передовсім зауважимо, що це досить мобільний лексико-семантичний розряд, в якому не так багато міжмовних ізоглос, об'єднаних спільною семантикою, чимало «національного», що поки що не стало «інтернаціональним», а також назв, так би мовити, «одного дня», що виникають спонтанно і так само швидко зникають. Разом із тим не можна не зазначити наявність низки назв-констант, спільних для багатьох романських і не тільки романських мов. Це справді ті назви, що пройшли випробування часом, хоча основна причина такого явища є суто екстралінгвальною – це незмінна популярність відповідних страв. Якщо починати з закусок, то, слід згадати насамперед ‘російський салат’: ісп. *ensaladilla rusa*, франц. *salade russe*, іт. *insalata russa* і т. д. Як це не дивовижно, спільним для цих назв є позначення страви, відомої в нас під французькою назвою *олів'є*. «Таємниця» розкривається досить просто – автором рецепту був кухар-француз Люсьєн Олів'є, що тримав у дореволюційній Москві популярний у ті часи заклад – трактир «Ермітаж». Винахід кулінара швидко став відомим на його батьківщині та в інших країнах, отримавши назву за місцем походження. Щоправда, не все так просто. Справді в тому, що французька назва нерідко перекладається так само як ‘вінегрет’. Останнє слово (як і рос. *винегрет*) походить від франц. *vinaigrette*, що є демінутивною формою від *vinaigre* ‘оцет’ і позначає ‘соус з оцту, масла і солі’, з яким готується *salade à la vinaigrette*, тобто ‘салат під соусом *vinaigrette*’, або просто *vinaigrette* (пор. ісп. *vinagreta* (*francesa*) ‘оцтовий соус, французька заправка’). Відомо, що східнослов'янські кулінарні традиції вирізняються з-поміж інших зокрема частим використанням значної кількості різних компонентів (як у випадку з *олів'є*). Тому російський різновид *вінегрету* теж називають «російським салатом» (парадокс полягає ще й у тому, що для приготування нашого *вінегрету* оцет – основа його назви – не використовується). Тому не дивно, що згодом франц. *salade russe* (‘російський салат’) набуло ще й значень ‘збір-на солянка’, ‘мішанина’ (у прямому й переносному розумінні) і, нарешті, ‘сварка’ [див., напр., ФУФС, 200]. До речі, той самий

вінегрет у словацькій мові, наприклад, називається ‘італійським салатом’ – *vlašský šalát* [див. Иванов, Топоров, 69], а от в англійській – знову ж таки ‘російським’ – *Russian salad*, те саме стосується навіть грецької назви [WE, 125, 338].

В іспанській назві слово ‘салат’ уживається у зменшувальній формі, у різних джерелах *ensaladilla rusa* (букв. ‘російський салатик’) пояснюється як ‘поріzana на кубики холодна картопля та інші овочі під майонезом’ [Gonzalez, 68] або просто як ‘овочевий салат під майонезом’ [EP, 465], тоді як *ensalada rusa* (‘російський салат’) – це, переважно, той самий ‘вінегрет’, до того ж і в переносному значенні [див., напр., Martínez Calvo, 821]. Водночас обидва варіанти фігурують подекуди навіть у значенні ‘салат із крабів’ (із мовної практики автора). Варто додати з цього приводу, що, наприклад, у германомовних країнах Європи така поширена в наших краях страва як яйця під майонезом нерідко називається ‘яйцями по-російському’ – пор. нім. *Russische Eier* [Lexus, 221; WE, 191; EP, 191], нідерл. *Russisch ei* ‘салат із яєць’ [EPB, 87]. У німецькій книзі кулінарних рецептів назва *Russische Eier* пояснюється навіть як ‘яйця з майонезом та ікрою’ [WKG, 114]. Із подібних романських назв знайдено іт. *uova russe* ‘варені яйця під майонезом’ [Zingarelli 1990, 1668]. Схожа історія сталася з не менш відомим салатом грецького походження, що робиться з томатів, огірків, перцю, сиру «фета», маслин, варених яєць з маслиною олією та оцтовою приправою. У Греції він називається *χωριάτικι σαλάτα*, тобто ‘селянським салатом’ [Lexus, 292; WE, 261], нині його знають в усьому світі як ‘грецький салат’ (також і в нас), – пор., наприклад, іт. *insalata greca*, англ. *Greek salad*, рос. *греческий салат* і т. д., водночас, скажімо, у румунській мові схожа страва має назву *salată bulgara* ‘болгарський салат’ (за даними інформанта-носія румунської мови).

Балканська тема особливо своєрідно відображається в назвах різноманітних (овочевих і фруктових) страв, в основу яких покладено давню географічну (ойконімічну і хоронімічну) назву – Македонія. Як відомо, історична Македонія – це область на півдні Балкан, на території якої знаходилася в IV–V ст. до н. е.

могутня імперія, що стала після занепаду римською провінцією. Після Балканських війн 1912–1913 рр. і повалення османської влади Македонію було поділено між Сербією, Болгарією і Грецією, внаслідок чого нині ця назва позначає провінцію на півночі Греції (де знаходиться, до речі, гора Олімп) і незалежну державу, одну з республік колишньої союзної Югославії, яку 1992 р. з дозволу Греції було прийнято до ООН лише після затвердження дещо незугарної офіційної назви Колишня Югославська Республіка Македонія. Цей історичний екскурс має на меті експлікувати виникнення і розвиток названих вище кулінарних термінів. Ще в дожовтневі часи в Росії добре знаною була страва під назвою *maceduan* (< франц. *macédoine* < *Macédoine* ‘Македонія’), а саме салат із варених або свіжих овочів і/або фруктів. Згодом це слово набуло також абстрактного переносного значення ‘суміш; мішанина’ і навіть ‘безладдя’ [див. напр., СИВС, 821]. Таким оригінальним чином було переосмислено сему ‘Македонія’ як сукупність або поєднання різнорідних елементів, з огляду на той факт, що Македонію (в широкому розумінні цієї назви) традиційно населяли різні за мовою і культурою народи. Отже, в сучасних романських мовах маємо також ісп. *macedonia*, порт. *macedónia*, іт. *macedonia* і т. д. До наведених значень можна додати ще такі, як ‘купа різних речей’ стосовно франц. *macédoine* [NPL, 610]; разом із тим франц. *macédoine de légumes* ‘овочевий маседуан’ колись називалося в Росії ‘італійським салатом’ (пор. нім. *Italienisches Salat* ‘т. с.’) [див., напр., Sohlman, 40]; у сучасній італійській мові слово *macedonia* означає переважно ‘фруктовий салат’, іноді вживається повна назва – *macedonia di frutta* ‘фруктовий маседуан’ (традиційні компоненти: яблука, груші, черешні, банани, ананаси, персики в сиропі, часто додається також морозиво).

Інші зібрані назви закусок мають локальний характер, але зовсім різні за походженням. Якщо, наприклад, холодне м’ясне асорті у Франції називається *assiette anglaise* [Lexus, 144], букв. ‘англійська тарілка’ (що може свідчити про запозичення рецептури), то порт. *salada portuguesa* ‘португальський салат’ – це ‘салат із естрагоном (тархуном)’ [КР, 97]. Це саме ті «оказіоналізми»,

у випадку з якими апелятивацію етнізмів можна вважати більш умовною, особливо в останньому прикладі, в якому відсутній елемент образності, а етнізмичний ад'єктив просто конкретизує (звужує) значення іменника, надаючи йому певних диференційних ознак. До того ж ті самі реалії в інших (романських і не тільки романських мовах) можуть мати інші (так само факультативні) назви: наприклад приблизно таке саме м'ясне асорті в Угорщині називається *magyaros hidegtál* (букв. 'угорська холодна миска' [Lexus, 226].

Ще більш відносно видається апелятивація в прикладах на кшталт ісп. *habas a la gallega* [КН, 107] 'боби по-галісійському' або *habas a catalana* 'боби по-каталонському' [ЕР, 467], де етнізмичний прикметник у сполученні з певним прийменником означає певний спосіб приготування їжі, наприклад, ісп. *garbanzos a la catalana* ('(турецький) горох по-каталонському' – ще '... з ковбасою, вареними яйцями і горішками' [Gonzalez, 69]. Подібні словосполучення можуть мати навіть самостійне (кулінарне) значення, так, наприклад, порт. *à espanhola* ('по-іспанському') означає 'з цибулею і томатами', а от порт. *à portuguesa* ('по-португальському') – 'з томатами, цибулею та маслиновою олією', франц. *à la grecque* ('по-грецькому') пояснюється як 'спосіб приготування варених овочів з олією, вином і ароматизаторами, що подаються холодними', у той час як франц. *à la provençale* ('по-провансальському') – як 'спосіб приготування варених овочів із часником' [NPL, 484, 833]. До речі, укр. і рос. *провансаль* (< франц. *provençale* 'провансальський') мають дещо застаріле значення 'соус із жовтків, олії і пріанців', мається на увазі маслинова олія, яка свого часу називалася в нас *прованською* [див., напр., Мгеладзе, Колесников, 40], саме таку назву має перший сорт майонезу, що з'явився в нашій країні у другій половині минулого століття. Іншим характерним прикладом історичної назви може бути іт. *sarciofi alla giudea* 'артишоки по-єврейському' (хрусткі смажені артишоки, традиційна страва старого єврейського кварталу в центрі Рима).

З іншого боку, існує практично загальнороманська ізоглоса, яку утворюють франц. *hollandaise* ('голландка; голландська') 'соус із

жовтками, сіллю, перцем, оцтом, олією’, ісп. *salsa holandesa*, порт. *molho holandês* (‘голландський соус’), пор. англ. *hollandaise sauce* (‘соус «оландез»’) [Gonzalez, 78; LC, 139] – як видно, в англійській назві вживається французька назва голландської за походженням приправи (згадаймо укр. *полонез* або *англез*). Не менш показовим (на рівні словосполучень) є приклад з ісп. *salsa tártara*, франц. *sauce tartare*, іт. *salsa tartara* або англ. *tartar sauce* (‘татарський соус’) [Gonzalez, 78; NPL, 1002; Zingarelli 1990, 1963] ‘гірчичний соус із маслиною олією, вареними жовтками, зеленою цибулею, винним оцтом, сіллю і перцем’, російська назва – *соус-ремулад* [Sohlman, 36].

Звичайно, так буває далеко не завжди, бо нерідко запозичені слова витісняють назви, утворені власною мовою, особливо коли ці назви є описовими. Тому, наприклад, франц. *sauce anglaise* (‘англійський соус’) тепер називається загальновідомим англійським словом *ketchup* ‘кетчуп’, як це сталося в багатьох інших мовах, при цьому, наприклад, порт. *molho inglês* (‘англійський соус’) відповідає англійській назві *brown sauce* (‘коричневий соус’) [EPB, 339] ‘підлива, поливка’. Про те, що в подібних випадках не завжди йдеться про достатню внормованість тих чи інших назв, свідчать приклади на зразок франц. *crème anglaise* (букв. ‘англійський крем’), що в одних сучасних джерелах пояснюється як ‘солодка підлива з молока, яєць і т. д.’ [Lexus, 144; EP, 140; EPB, 142], а в інших – як ‘шоколадний мус’ [WE, 131], водночас іт. *crema inglese* (‘т. с.’) англійською перекладається як *custard* [Ibid., 338], тобто ‘солодкий крем’.

Не меншою мірою це стосується назв перших страв. Більшість із них відомі лише (або переважно) в одній країні (походження), як, наприклад, ісп. *sopa castellana* (‘кастильський суп’ [EPB, 368], бо це просто ‘овочевий суп’, *caldo gallego* (‘галісійський відвар’) [EP, 466] ‘суп із квасолі й картоплі з ріпою, зеленню і ковбасою’ або *rotaje gallego* (‘галісійський бульйон’ [КН, 94] ‘м’ясо з овочами’; Як уже зазначалося, етнімічні назви (за умов поширення страви) можуть замінюватися, до того ж не тільки запозиченими словами, а й власними, наприклад, у кулінарному рецепті

(російською мовою) зразка 1739 р. відома всім солянка має назву *французская супа* [див. Етерлей, Кузнецова, 111]. Крім того, окремі назви з етнонімічними складовими можуть навіть не відповідати історичній дійсності. З цього приводу не можна не згадати український борщ, який нерідко описується, наприклад, як (англ.) *Russian style beetroot and cabbage soupe* [Lexus, 71], тобто ‘буряково-капустяний суп у російському стилі’; а в меню китайського ресторану (в Китаї) авторові довелося побачити просто (англ.) *Russian borshch soupe* – ‘російський суп «борщ»’.

Назв других страв (м’ясних і рибних) такого штибу досить багато, але й тут випадки міжмовної омонімії нечасті. Один із найхарактерніших прикладів справді інтернаціональної (хоча й досить екзотичної) страви – ‘татарський біфштек’, тобто ‘сира подроблена яловичина з сирими яйцями’: франц. *steak tartare*, іт. (*bistecca alla*) *tartara*, рум. *biftec tartar* і т. д. [Lexus, 148; Zingarelli 1990, 1963]; до речі, біфштек із подробленого м’яса (гамбургер) в Італії називається *svizzera* (‘швейцарка; швейцарська’) [Ibid., 1948]. Приклад поступової «деетнонімізації» – франц. *ragoût de mouton (irlandais)* (‘ірландське бараняче рагу’ (англ. *Irish stew* ‘ірландська тушкована баранина’) – пор. рос. *баранина по-ирландски* [Sohlman, 34–35].

Решта таких назв – просто національні страви, назви яких переважно навіть не перекладаються в словниках, розмовниках та іншій літературі, а просто пояснюються іншими мовами. Особливо багато їх в іберо-романських мовах – це, наприклад, ісп. *coçido castellano* (‘кастільське коçидо’) ‘м’ясо і ковбаса з овочами’ [КН, 107] і порт. *cozido à portuguesa* (‘козидо по-португальському’) ‘тушковані овочі з куркою, ковбасою і т. д.; м’ясне асорті з ковбасою та овочами’ [EPB, 338; EP, 388; WE, 302], ісп. *paella castellana* (‘кастільська паелья’) ‘смажений рис з овочами, м’ясом і рибою’ [EPB, 367] або порт. *iscas à portuguesa* (‘принада по-португальському’ – приклад «фантазійної» назви) ‘стейки з яловичої печінки зі шматочками цибулі’ [WE, 393], пор. ісп. *truchas a la española* (‘форель по-іспанському’) ‘смажена форель із цибулею й петрушкою’ [Ibid., 465]. Сюди ж можна додати, скажімо, численні назви фірмових

страв національних меншин: ісп. *bacalao a la catalana* ('тріска по-каталонському') 'тріска з шинкою, мигдалем, часником і петрушкою' [Lexus, 506], *pirragada vasca* ('баскійська піпаррада') 'тушкований перець і томати з шинкою і яйцем' [Ibid., 509], *pollo a la vasca* ('курка по-баскійському') '... з шинкою та овочами', *pilaff a la vasca* ('пілав по-баскійському') 'копченина з креветками' [КН, 129, 133], *caldereta gallega* ('галісійська печеня') 'тушковані овочі' [Gonzalez, 65], *empanada gallega* ('галісійський пиріг') '... з рибою' [EPB, 366], *pulpo a la gallega* ('восьминіг по-галісійському') '... під соусом' [EP, 465]. Значно рідше трапляються такі назви, як порт. *galinha polaca* ('польська курка') 'смажена курка з цибулею, маргарином, перцем, портвейном (вино португальського походження – прим. авт.), олією, гірчицею, петрушкою, вершками' [LC, 84]. Слід підкреслити, що далеко не завжди в таких випадках ідеться про щось національно особливе, нерідко такі назви створюються, можна сказати, з рекламною метою, для привертання уваги споживачів. Інша річ – це ті випадки, коли певний винахід або рецепт стає загальним надбанням, а його назва дійсно говорить про національне походження. Так сталося, наприклад, із популярною нині картоплею «фрі» (від франц. *rommes frites* 'смажена картопля'), що походить від специфічно французької *rommes alumettes* (букв. 'картопля-сірники') або *rommes paille* ('картопля-соломка') і спочатку називалася в різних мовах просто 'французькою (смаженою) картоплею' – пор. рос. *французский картофель* або англ. *French fried potatoes* [Sohlman, 38–39], сучасна англійська (початково розмовна за формою) назва – *French fries* ('французька смажена') [див., напр., Lexus, 147]; цікаво, що водночас франц. *rommes de terre à l'anglaise* ('картопля по-англійському') – це 'варена картопля' [Ibid.], пор. іт. *riso all'inglese* ('рис по-англійському') 'рис, зварений без приправ' [Zingarelli 1990, 244] або франц. *rommes à l'anglaise* 'яблука по-англійському', тобто '... варені на парі'. Але оскільки йдеться про річ досить просту й поширену, у романських мовах назви на зразок іт. *patate francesi* ('французька картопля') поволі поступилися місцем «звичайним»: іт. *patatine fritte* ('смажені картоплинки'), порт. *batatas fritas* ('смажена картопля') і т. д.

[див. Lexus, 362; EPB, 337]. Разом із тим, наприклад, у Греції приготована у такий спосіб картопля називається ‘грецькою’ [WE, 264]. Зразком рекламної назви може бути ісп. *paras campesinas rusas* (букв. ‘російська селянська картопля’) ‘варена картопля з морквою, червоним перцем, тертим сиром і петрушкою’ [CDD, 60], – для Латинської Америки, з якої походить дана назва, означення ‘російський’ історично має певний присмак екзотичності.

I, нарешті, про назви солодошів. Про відносність єдиного джерела походження тієї чи іншої реалії свідчать міжмовні відповідники на зразок франц. *gateau danois* (‘данське тістечко’) – англ. *Danish coffee bread* (‘данський кавовий хліб’) – нім. *Kopenhagener* (‘копєнгаєнський’) – рос. *венская булочка* [Sohlman, 21]; у самій Данії ці солодкі вироби з листового тіста називаються *wienerbrød* ‘віденський хліб’, а в нас нещодавно з’явилося слово *даніш*, що походить від сучасної англійської назви *Danish pastry* (‘данська випічка’) [EPB, 60], пор. ісп. *pastel danés* ‘данське тістечко’. А от бісквіт, просочений вином і залитий збитими вершками, що в Англії називається просто *trifle* (букв. ‘дрібниця’), у романомовних країнах відомий під назвами ісп. *budín inglés* (‘англійський пудинг’) [Gonzalez, 64] або навіть (не без гумору) іт. *zuppa inglese* (букв. ‘англійський суп’ [Lexus, 364; WE, 338], причому в Італії бісквіт для приготування такого виробу називається *pan di Spagna* (букв. ‘хліб з Іспанії’) [Zingarelli 1990, 944]; подібним чином ‘солодка страва з сиру і бісквітів у лікері’ називається *zuppa tartara* (букв. ‘татарський суп’) [Ibid., 1963]. Відомим французьким десертом є *tarte gasconne* (à l’armagnac) ‘пиріг по-гасконському (під арманьяком)’. В Іспанії досить популярними є *crema catalana* (‘каталонський крем’) ‘карамельний крем’ [Lexus, 507; див. також EP, 58; WE, 25 – кат. *crema catalana*] і навіть *brazo de gitano* (букв. ‘рука цигана’) ‘пористий кекс із ромовим кремом’ [EP, 467; WE, 466], – семантична основа тут передусім колористична. У Португалії можна покуштувати *pudim francês* (‘французький пудинг’) ‘... із цукатами’, *bolo espanhol* (‘іспанський пиріг’) ‘... із корицею’, *bolo inglês* (‘англійський пиріг’) ‘... із ромом’ та ще й *bolinho russo* (‘російський пиріжок’) ‘... із горіхами, мигдалем і т. д.’

[LC, 221, 224, 283]. Отже, тут теж рішуче переважають ті самі рекламні назви.

Завершуючи цей розділ, особливо зазначимо, що наведені приклади, маючи різні лінгвістичні характеристики, становлять у будь-якому разі чималий країнознавчий інтерес.

Поступова інтернаціоналізація кулінарної сфери спричинює часткове зникнення етнонімічних назв, – те, що в нас досі називається *шведським столом*, в інших країнах позначається назвами на зразок франц. buffet (‘буфет’), запозиченого, до речі, іншими романськими мовами. Зазнають поступових змін і традиції, пов’язані з харчуванням. Так, наприклад, класичний *англійський сніданок* (від англ. English breakfast) – це вже не вівсянка, яєчня з беконом і т. д. (пор. Full Scottish, букв. ‘повний шотландський’, тобто сніданок із грінками, сосисками, яєчнею й вівсянкою), а нерідко вітамінна пігулка і чашка кави (як сказала про себе, приміром, Маргарет Тетчер у розмові з Віталієм Коротичем). Крім того, чималу частину прикладів, розглянутих у цьому розділі, можна вважати назвами «епізодичними».

2.1.10. Принципово інша річ – назви рослин. Тут уже йдеться про назви, що давно зафіксовані в різних мовах і пройшли етап консолідації. Деякі з них мають «народну» основу і, таким чином, не мають офіційного статусу, але важливість їх полягає в тому, що вони нерідко відбивають походження тієї чи тієї рослини або принаймні вказують, з якої країни вона прийшла. Іноді різні варіанти назви однієї рослини можуть бути неоднорідними з «національного» погляду – пор., наприклад, іт. fagiolo americano (‘американська квасоля’) і fagiolo di Spagna (букв. ‘квасоля з Іспанії’) ‘вогняно-червона квасоля, турецькі (!) боби’. У випадку з італійськими назвами протиріччя все одно немає, бо відомо, що рослину було завезено з Америки до Європи іспанцями, українська ж назва говорить про турецьке посередництво. Водночас, приміром, ті самі іспанці познайомилися з деякими екзотичними колись рослинами завдяки іншим європейцям – так, ‘запашний перець’ вони називають ‘англійським перцем’ – pimienta inglesa. До подібних випадків можна віднести також франц. turquette (< від turque ‘туркенья;

турецька’) ‘гладкий грижник’ [Stappers, 711], або *turquet* (від *turc* ‘турок; турецький’), що поєднує значення ‘кукурудза’ і ‘різновид пшениці’, водночас ботанічна назва кукурудзи – *blé de Turquie* (власне ‘зерно з Туреччини, турецьке зерно’) [Ibid.], а найуживанішою є *maïs* (індіанського походження); згадаймо з цього приводу історію італійської назви кукурудзи *gran(o)turco* (букв. ‘турецьке зерно’) [див. тж. Черданцева, 41].

Як видно з наведених прикладів, морфологічне оформлення «народних» назв може бути різним. Є проста апелятивація етнонімів, як у випадку з іт. *greco* (‘грек, грецький’) ‘виноградна лоза з чорними і білими плодами для вина’ [Zingarelli 1990, 847] або порт. *galego* (‘галісійка; галісієць’) ‘дворічна капуста’ [LP, 690]. Нерідко вживаються форми жіночого роду (порт. *albanesa* (‘албанка; албанська’) ‘білий анемон’ [Lello, 39], а також спеціальні відетнонімічні похідні, як-от рум. *unguraș* (< *ungur* ‘угорець’) ‘шандра, кінська м’ята’ [DRR, 1980, 1504]; серед них чимало зменшувальних форм: іт. *spagnoletta* (‘іспаночка’) ‘арахіс’ [НИРС, 857] або ісп. *francesilla* (від *francesa* ‘француженка’) ‘сорт сливи’) [PLI, 480] або ‘лютик азійський’ [ИРС, 377]. Отже, тут теж може бути присутньою полісемія, не кажучи вже про різні географічні орієнтири (як в останньому прикладі). Так само трапляються апелятивовані етноніми на зразок порт. *Holanda* (< *Holanda* ‘Голландія’) у значенні ‘різновид ялівця’ [LP, 754]. Також нерідко вживаються описові назви: іт. *rafano tedesco* (‘німецька редька’) ‘хрін’, ісп. *pavo gallego* (‘галісійська ріпа’) ‘ріпак’ [Martínez Calvo, 1321], порт. *ginja* / *couve* / *azeitona* / *uva galega* (‘галісійська вишня / капуста / маслина / галісійський виноград’ [LP, 690]. Як видно з останнього прикладу, що є досить показовим, апелятивація етноніма має на меті позначити певний сорт тієї чи тієї рослини; хрестоматійним можна вважати приклад із франц. *tabac turc* ‘турецький тютюн’ (пор. англ. *Turkish tobacco*, нім. *türkisches Tabak* і т. д.) [див. Sohlman, 150]. Окрім фольклорних назв на зразок ісп. *españolas* (‘іспанки’) ‘стручки зеленого перцю’ [PLI, 428] є також суто діалектні, як іт. *portogallo* (< *Portogallo* ‘Португалія’) ‘апельсин’ [Сергиевский, 470; Zingarelli 1990, 1441].

Як відомо, для систематизації ботанічних назв давно було введено єдину міжнародну систему латинських найменувань, про яку вже згадувалося вище. Серед них досить багато назв етнонімічного (так само як хоронімічного, ойконімічного, катойконімічного) характеру. Проте видається доцільним розглянути лише окремі «офіційні» романські назви у порівнянні з латинськими та іншими, деякі з найтипівіших і найцікавіших випадків. Крім усього іншого, варто зазначити, що значна кількість ботанічних назв (особливо коли йдеться про трави, чагарники і т. ін.) із зрозумілих причин не має широкої сфери вжитку і взагалі відома лише фахівцям. Візьмемо за основу деякі французькі назви, зіставляючи їх із германськими і слов'янськими, а також латинськими.

Найпростіше все виглядає тоді, коли різномовні назви є ідентичними з семантичного (а в цьому разі з етнонімічного) погляду – принаймні у кількох різних мовах. Таких, як і слід було чекати, виявилось не так багато. Це, скажімо, *запашний перець* – франц. *piment des Anglais*, нім. *Englisch-Gewürz* ('англійська приправа'), франц. *lichen d'Islande*, англ. *Iceland moss*, нім. *Islandisches Moos* 'ісландський мох' (лат. *Cetraria islandica*), франц. *ray-grass anglais* (із запозиченою назвою самої рослини), англ. *English ray-grass*, нім. *Englisches Raygras* 'англійський райграс, плевел', франц. *valériane grecque* (букв. 'грецька валеріана'), англ. *Greek valerian* ('т. с.') 'синюха', франц. *érable de Tartarie*, нім. *Tatarischer Ahorn* (лат. *Acer tataricum*) 'чорноклен' (букв. 'татарський клен'), франц. *jenêt d'Espagne*; нім. *Spanischer Pfriemen* 'іспанський дрік', франц. *scorzonère d'Espagne*, англ. *Spanish scorzonera* (лат. *Scorzonera hispanica*) 'солодкий (букв. 'іспанський') корінь' [БР, 355, 113, 279, 366, 6, 447, 427]. Іноді ідентичність може бути відносною пор. франц. *vesce de Hongrie*, нім. *Ungarische Ackerwicke* ('угорська віка') 'віка' (лат. *Vicia pannonica* – від назви римської провінції *Pannonia*, що приблизно відповідає території сучасної Угорщини).

Не рідше зустрічаються випадки, що свідчать про різне «національне» походження назв однієї рослини в різних мовах. Наведемо лише кілька виразних зіставлень: франц. *olivier de Bohème* ('чеська маслина') й англ. *Russian olive* ('російська маслина') 'російська

маслина дика', франц. blé de Pologne ('польське зерно'), англ. Polish wheat, нім. Polnischer Weizen ('польська пшениця') і рос. *польская пшеница* (лат. *Triticum polonicum*), але водночас існують рос. *египетская рожь*, франц. haricot d'Espagne (пор. іт. fagioli di Spagna, букв. 'іспанська квасоля') й нім. Türkenbohne ('турецькі боби') 'квітучі боби', франц. lentille d'Espagne ('іспанська сочевиця') і рос. *горох немецкий* (від нім. Deutsche Kicher), франц. pin de Russie ('російська сосна') й англ. Norway pine ('норвезька сосна') 'лісова сосна' (лат. *pinus silvestris* 'т. с. '); іноді навіть в одній мові синонімічними можуть бути терміни з абсолютно різними етнімічними компонентами – пор. франц. pois d'Espagne ('іспанський перець') і pois d'Inde ('індійський перець') 'іспанський перець стручковий'.

I, звичайно ж, нерідко лише в одній (у цьому разі французькій) із порівнюваних мов назва має етнімічне походження – пор. франц. haricot d'Hollande 'низькорослі боби' (букв. 'голландська квасоля'), pin d'Autriche 'чорна сосна' ('австрійська сосна'), riz d'Allemagne 'житник' ('німецький рис'), sésame d'Allemagne 'рижок' ('німецький кунжут'), trèfle anglais 'конюшина м'ясочервона, кашка червона' ('англійська конюшина') і т. ін.

Далеко не всі згадані назви, стосовні рослинного світу, є єдиними або основними у відповідних мовах, але вони теж цілком заслуговують на увагу з боку дослідників.

2.1.11. Коротко про назви зоологічні. Не варто вдаватися до порівняння з латинськими термінологічними назвами, бо вони знову ж таки є певною мірою штучними утвореннями. Тож назвімо лише окремі поширені в романських мовах характерні назви. Відносна більшість таких назв позначає окремі породи тварин, вперше розведені (або зареєстровані) в певних країнах пор. ісп. danés [ИРС, 262], франц. danois [Stappers, 708; NPL, 284], іт. danese [Сергиевский, 173] 'данський дог' (власне 'данець; данський'), франц. dalmatien [NPL, 284] 'далматинець', франц. berger allemand (букв. 'німецький пастух') [Ibid., 115], 'німецька вівчарка', іт. maltese ('мальтієць; мальтійський') 'мальтійська собака' [Zingarelli 1990, 1091]; цікаво, що франц. spaniel 'спаніель', запозичене іншими

мовами (хоча порода походить з Іспанії) іде ще від ст.-франц. *espaingol* ('іспанець') [NPL, 284]. Разом із тим порт. *maltês* ('мальтїєць') – це 'кіт, особливо сірого кольору' [LP, 874; Lello, 733], а іт. *capra maltese* [Zingarelli 1990, 1091] – 'мальтїйська коза'.

Загалом, як показує зібраний матеріал, переважають назви свійських та інших приручених людиною тварин – пор. ісп. *frisón* 'широкий сильний кінь' [Aristos, 287], порт. *frisão* [Lello, 543] й іт. *frisone* 'фризький кінь' [Zingarelli 1990, 769] (власне 'фриз; фризський'), франц. *frisonne* 'корова чорної масті' [NPL, 451] й іт. *frisona* 'фризька корова' [Zingarelli 1990, 769] (власне 'фризька'), франц. *cheval finnois* (із специфічною етнімічною формою) 'фінський кінь' і рос. *финн* [див. Ахманова 1986, 329]. Рідше зустрічаються відетнімічні похідні на зразок франц. *turquet* (від *ture* 'турок; турецький') 'кімнатна короткошерста собака (турецької породи)' [Stappers, 711] або іт. *turchetto* (демінутив від *turco* 'турок') – назва голубиної породи [Zingarelli 1990, 2070]; при цьому іт. *turco* ('турецький') є мисливським терміном на позначення рідкісних птахів [див. *ibid.*, 2070], що є досить цікавим прикладом перекладу вихідного (етнімічного) значення, а от ісп. *turca* (подається як суто чилійська назва) – це 'птах із конусоподібним дзьобом і з червонуватим пір'ям' [PLI, 1035], проте тут, скоріше за все, йдеться про випадковий збіг за формою, оскільки в основі даної назви – індіанське (арауканське) слово *thurcu* [Amer., 596].

Згадаймо, до речі, про специфічні місцеві назви, тобто пригаманні одній з мов. Вони теж можуть певною мірою свідчити про походження або область поширення певних зоологічних видів – пор., наприклад, ісп. *mulo castellano* ('кастильський мул') 'мул' [Martínez Calvo, 455], *toro sardo* ('сардинський бик') 'плямистий бик' [PLI, 928], *gallego* ('галісієць; галісійський') 'різновид ящірки' і 'різновид чайки' [Martínez Calvo, 971–972], *escocia* (від *Escocia* 'Шотландія') 'шотландська тріска' [Ibid., 853], порт. *francelho* (від *francês* 'француз; французький') 'різновид сокола' [Lello, 539], франц. *portugaise* ('португалка; португальська') 'португальська вустриця' [NPL, 806]; окремого розгляду вимагають (не зовсім прозорі) назви на зразок порт. *judeu* ('єврей; єврейський') у

значенні ‘риба-пила’ [LP, 820; Lello, 676]. Згадаймо, нарешті, про назви сардини у романських та інших мовах, що походять, як відомо, від назви острова Сардинія.

Отже, як впливає з наведених прикладів, тематичний діапазон досить широкий, бо назви можуть бути орнітологічними, іхтіологічними і т. д.

2.1.12. Лексико-семантичні групи, розглянуті в попередніх розділах, попри все їхнє тематичне розмаїття, відображають лише основні сфери життєдіяльності людини, – можна навести чимало інших і не менш цікавих прикладів.

Деякі з них, як, наприклад ті, що стосуються зовнішнього вигляду людини, нелегко пояснити з погляду семантичної логіки. Якщо, наприклад, франц. *anglaises* (букв. ‘англійські’) ‘буклі’ [Stappers, 708; NPL, 45] видається досить прозорим, якщо зважати на те, звідки прийшла відповідна мода, а порт. *suíças* (букв. ‘швейцарки; швейцарські’) у значенні ‘бакенбарди’ [Lello, 1128] можна пояснити приблизно так само, то франц. *portugaise* (букв. ‘португалка; португальська’) у розмовному значенні ‘вухо’ [СРЛФЯ, 481] – це вже щось майже загадкове. Можна лише припустити, що мається на увазі зв’язок між слухом і сприйняттям чужої мови. Разом із тим французька форма однини *anglaise* (‘англійка; англійська’) має досить специфічне значення ‘почерк із нахилом у правий бік’ [Stappers, 708; NPL, 45], пор. ісп. (*letra*) *inglesa* (‘англійський (почерк)’) [Martínez Calvo, 1197; PLI, 378], іт. *carattere inglese* (‘т. с.’) [Zingarelli 1990, 944], є також іт. *carattere romano* (‘римський почерк’), що в типографській справі називається (укр.) *антиква* [див. НІРС, 409] (тобто старовинним) – пор. ісп. *romanillo* (демінутив від *romano* ‘римський’) ‘латинський прямиий (про шрифт)’ [Martínez Calvo, 1614]. Загального поширення набула назва курсиву, винайденого і введеного у XVI ст. венеційським друкарем Альдо Мануело під назвою *italico* (власне ‘італьський’) – пор. ісп., порт. *itálico*, франц. *italique*, рум. *italic* і т. д.

Але ще цікавішими є деякі етнонімічні похідні, стосовні певних проявів поведінки людини, вони загалом пов’язані з апелюваннями етнонімами-характеристиками, розглянутими

вище. Семантично вони досить виразні – це, наприклад, іт. *zingarato* ‘жебрацтво’ [Zingarelli 1990, 2189] і *zingarata* ‘ескапада, «циганські штучки»’ [НИРС, 987] – від *zingaro* (‘циган; циганський’), порт. *galegada* (від *galego* ‘галісієць; галісійський’) ‘брутальна дія або вираз’ [Lello, 645], *judiaria* (від *judeu* ‘єврей; єврейський’) ‘велика кількість євреїв; єврейський район’, а також ‘знущання’, фіксується навіть дієслово *judiar*, що означає не тільки ‘справляти іудейські церемонії’, а й ‘терзати; висміювати’ [Ibid., 667]. Не менший подив викликає порт. *inglesia* (від *inglês* ‘англієць; англійський’) у значенні ‘гамір, крики’ [Ibid., 645]. До речі, ісп. і порт. *turca* (‘туркєня; турецька’) мають розмовні значення ‘сп’яніння, хміль’ [ИРС, 769], а також ‘п’янка, пиятика’ [LP, 1350; Lello, 1212].

Досі не йшлося про таку сферу як географічна, яку теж не обминули характерні відетнонімічні форми, насамперед назви вітрів: ісп. *castellano* ‘південний вітер’ [Martínez Calvo, 455], *gallego* (‘галісієць; галісійський’) ‘північно-західний вітер’ [PLI, 492], тобто ‘що дме з Галісії’ [ИРС, 385], іт. *greco* (‘грек; грецький’) або *grecale* ‘сильний вітер із північного сходу в Середземномор’ї [Zingarelli 1990, 847]. Чимало цікавих назв такого зразка можна знайти в побутовій сфері. Це назви деяких меблів (переважно східного походження): ісп. *turco* (‘турок; турецький’) ‘канапе’ [PLI, 1035], іт. *turca* (‘туркєня; турецька’) ‘отоманка’ [НИРС, 942] або *divano alla turca* (‘диван по-турецькому’) ‘тахта’ [Там само]. Вираз (іт.) *alla turca* (як і франц. *à la turque* [NPL, 1051]) у побутовому контексті позначає вбиральню [Ibid.] на відміну від (*gabinetto* / *latrina*) *all’inglese*, (‘туалет) по-англійському’ у значенні ‘ватер-клозет’ [Zingarelli 1990, 944]. У домі може бути також (франц.) *cheminée prussienne* (букв. ‘пруська піч’) ‘камін’, посуд на зразок порт. *francelho* (від *francês* ‘француз; французький’) ‘посудина для сиру’ [Lello, 530], ісп. *gresa* (‘грекєня; грецька’) ‘кавоварка з фільтром’ (у деяких латиноамериканських країнах) [PLI, 515], може бути (іт.) *inglesina* (зменшувальна форма від *inglese* ‘англійка; англійська’) ‘дитячий візок’; можна сидіти по-турецькому – рум. а *ședia grecește* (букв. ‘сидіти по-грецькому’) і палити цигарку (іт. застаріле) *spagnoletta* (букв. ‘іспаночку’) [НИРС, 857 – рос. *папироска*].

Наведеними прикладами, звісно, не вичерпується весь арсенал різноманітних етнонімів, що набули внаслідок апелятивації найрізноманітніших значень, але їх у цілому, як видається, достатньо, щоб показати, наскільки поширеним стало розглядане явище в романських мовах і як завдяки йому збагатився лексикон цих мов, збільшилася кількість виразних засобів мовлення.

3.0. Окрім проаналізованих лексико-семантичних груп існують також певні специфічні розряди, пов'язані більшою чи меншою мірою з досліджуваною проблематикою, які видається слухним принаймні побіжно розглянути.

3.1. Якщо говорити про окремі лексеми, то залишаються ще так звані лінгвоніми, тобто різні частини мови (переважно дієслова), дотичні до назв європейських та інших мов. Річ у тім, що такі слова теж нерідко набувають «екстралінгвальних» значень, а також певних апелятивних рис. Саме в цьому розумінні вони наближаються (хоча й відносною мірою) до апелятивованих етнонімів.

Візьмімо, наприклад, ісп. *ladino* ('ладинська / ретороманська мова'), що згадувалося вище. Іноді воно не зовсім точно з лінгвістичного погляду вживається також на позначення сефардської (іспано-єврейської мови), внаслідок чого поступово сформувалося ще менш науково коректне метонімічне значення 'староіспанська мова' [див., напр., PLI, 611] – як відомо, сучасні сефарди, що проживають переважно в деяких балканських країнах, зберігають дивовижним чином мову своїх предків, вигнаних з Іспанії 1492 р., тобто фактично іспанську мову зразка XV ст. Щоправда, цей приклад не може вважатися «канонічним», оскільки йдеться передусім про дієслова (та віддієслівні деривати) на зразок франц. *chinoiser* (від *chinois*) ('китаєць; китайський; китайська мова'), що означає 'розмовляти сленгом' або просто 'бурмотіти'. Таких прикладів справді чимало, до того ж переносне значення далеко не завжди стосується мови або мовлення. Приміром, у тій самій французькій мові дієслово *gasconner* (від *gascon* 'гасконська мова') (на думку багатьох романістів – діалект окситанської – прим. авт.) – це не тільки 'розмовляти з гасконською вимовою', а й 'вихвалитися, нахвалятися' [ФРС, 421] і навіть просто 'перебільшувати' [NPL, 462].

Звичайно, важко говорити про феномен апелятивациї, коли йдеться про дієслівні форми, але певні елементи такого явища, на наш погляд, теж мають місце поряд із «фігуралізацією» значення. Так само, наприклад, франц. *judaïser* (від *juif* ‘єврей; єврейський’) означає ‘дотримуватися звичаїв іудейської релігії’), а *anglaiser* (від *anglais* ‘англієць; англійський; англійська мова’) має досить специфічне значення ‘піднімати кінський хвіст так, щоб він тримався горизонтально’ [Stappers, 709,708]. Подібним чином іт. *italianeggiare* вживається у значенні (значеннях) ‘наслідувати італійські звичаї, мову’ [Сергиевский, 345; Zingarelli 1990, 1002], а, скажімо, *provenzalessare* означає ‘наслідувати середньовічну провансальську поезію і стиль’, звідки походить *provenzalismo* ‘провансальський зворот мови’ [Сергиевский, 488]. Важливо зауважити, що в таких випадках, навіть коли йдеться про мову, мається на увазі інша мова, що наслідує певні чужомовні риси, або, як у передостанньому прикладі, риси, що не є суто мовними, бо йдеться про певний поетичний (літературний) стиль.

Є схожі приклади і в усіх інших романських мовах, але вони більш-менш однотипні за своїми основними семантичними характеристиками.

3.2. Видається також доцільним виділити в окремий розділ образні вислови з етнімічними компонентами. Вище було згадано і прокоментовано чимало іменних словосполучень із етнімічними складовими, проте йшлося насамперед про ті, що позначають певні реалії (у матеріальному розумінні цього слова) або певні характеристики, які є загалом нейтральними за своїми семантичними ознаками. Проте існує значна кількість подібних словосполучень, які поєднують у собі названі риси з елементами особливої образності, тобто йдеться про якісно інший, вищий рівень абстрагування.

Якщо мати на увазі іменні словосполучення «класичного» зразка, тобто «іменник + прикметник», що вже були предметом розгляду, то в цьому аспекті ілюстративними зразками можуть бути, скажімо, рум. *precizia germană* ‘німецька точність’ або іт. *orologio svizzero* ‘швейцарський годинник’) – про пунктуальну

людину (одержано від інформантів), приклади з інших джерел – іт. *messa greca* (власне ‘грецьке богослужіння’) у значенні ‘метушня’, *grazia / bellezza greca* ‘грецька вишуканість / краса’ [Zingarelli 1990, 847], франц. *décadence latine* (букв. ‘латинський занепад’) у значенні ‘ранній занепад’ [СИВС, 729].

Особливий інтерес становлять випадки, в яких етнотонімічним компонентом таких словосполучень виступає лексема, що вже сама по собі є апелятивованою. Якщо іт. *basco* (‘баск; баскійський’) має ще й значення ‘берет’, то *basco nero* (‘чорний берет’) означає ‘танкіст’, *basco verde* (‘зелений берет’) – це ‘співробітник фінансової (податкової) поліції і т. ін.’ [див. Zingarelli 1990, 190]. Отже, йдеться про особливе поєднання апелятивації з метонімічним розширенням значення.

Щось подібне спостерігається у випадках на зразок горезвісної «*російської рулетки*». Мається на увазі не тільки й не стільки первинне значення відповідних назв, що вже є переносним і типово образним, а подальші, ще більшою мірою абстраговані значення, приміром, ісп. *ruleta rusa* (‘російська рулетка’) як ‘ризикована операція’.

Отже, підбиваючи підсумки, наголосимо на тому, що етнотонімічні назви не є винятком у плані апелятивації або ж деонімізації. Це явище, як показує досліджений матеріал, має давнє походження і поширюється на найрізноманітніші лексико-семантичні групи.

7. ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ У ЗАЙМЕННИКОВІЙ СФЕРІ

0. Предметом аналізу такого мовного феномена як вторинна номінація традиційно виступають іменні частини мови, тобто іменники та – дещо рідше – прикметники, іноді також прислівники, дієслова тощо. Водночас є цілком закономірні підстави для його поширення на інші граматичні розряди або частини мови, зокрема на займенники, передусім особові, які, попри їхні специфічні дійктичні ознаки, теж є лексичними одиницями будь-якої індоєвропейської мови. Можливо, таке твердження видаватиметься на перший погляд дещо нетрадиційним, адже займенники за своїми специфічними значеннєвими ознаками справляють враження категорії цілком монолітної. Проте картина істотно змінюється за умов діахронічного аналізу. На наш погляд, у даному разі можна говорити про специфічний різновид автономної вторинної номінації, нерідко позначеної ще й синтаксичною транспозицією.

Мова йде, зокрема, про особові займенники, що відіграють особливу роль у плані такої важливої мовної категорії як звертання.

У плані звертання розглядаються головним чином лексичні засоби (передусім іменники, у тому числі супроводжувані присвійними займенниками, субстантивовані прикметники на зразок укр. *старий*), що вживаються передусім при звертанні до особи. Щоправда, у такому разі апелятивна функція в цілому переважає над експресивною, проте остання теж реалізується досить часто, іноді у прихованій формі. Проте важливим лексикологічним і граматичним аспектом видається зв'язок формування й подальшого розвитку різних засобів звертання у різних мовах із явищем вторинної номінації. Це стосується не лише іменних форм, алокутивне

значення яких нерідко подається у тлумачних та інших словниках як окреме, а й певних займенникових форм, що розширили спектр своїх значень унаслідок перерозподілу або додавання нових парадигматичних значень. Така поява нових значень теж може вважатися, на наш погляд, специфічним виявом цього феномена.

У наукових працях нерідко зазначається особливий, виразно специфічний характер названих форм як універсального замітника. Тому саме особовим займенникам (а також синонімічним утворенням) належить ключова роль у звертанні, якому вони надають особливої виразності. При цьому слід зважати на те, що форми особових займенників індоєвропейських мов належать до одного з найдавніших лексичних шарів і певною мірою зберігають ознаки праїндоєвропейської мовної спільноти. Крім того, вони є, як відомо, «відокремленим і досить своєрідним класом слів» [Кузнецов, 140], «засобом індивідуалізації» [Вольф 1974, 24] і, нарешті, «найбільш різноплановою за семантикою, граматичними ознаками і синтаксичними функціями частиною мови» [Селіванова, 154], що значно ускладнює їхнє дослідження, особливо у типологічному плані. Усі ці визначення цитуються з метою показати те особливе значення, що його надають мовознавці саме цій частині мови. Як слушно зауважив О. О. Леонт'єв, особові займенники виражають не тільки нашу особисту думку про світ, вони є немовби крихітним дзеркалом, в якому відбивається система суспільних відносин [див. Леонт'єв, 107].

Почнімо з античних часів. Говорячи про перші семантичні зрушення, стосовні розвитку особових займенників, звернімося до давньогрецької мови. Першим автором, якого належить згадати в цьому контексті, є афінський оратор Ісократ, сучасник Александра Македонського, що жив у V–IV ст. до н. е. (436–338 pp.). У його листах до знатних осіб зареєстровано перші випадки вживання ‘ми’ замість ‘я’, що класифікується дослідниками як *Pluralis sociativus*, тобто множина в узагальнювальному значенні (водночас подібні випадки у творах Гомера – VIII ст. до н. е. – є прикладами *Pluralis modestiae*, буквально ‘множини скромності’), а от самоназва ‘ми’, до якої вдавалися правителі елліністичних держав, –

не менш характерний зразок *Pluralis maiestatis* – ‘множини величності’ [див. Svennung, 374–375].

Так само у латинській мові найпершою фазою перерозподілу функцій особових займенників у давніх індоєвропейських мовах стала тенденція до згаданого вище вживання у 1-й особі однини так званого гоноративного (величального) *nos* ‘ми’, тобто *pluralis maiestatis* (*maiestaticus*), або «множини величності», замість *ego* ‘я’. Це і є своєрідним зразком вторинної номінації у прономінальній сфері.

Існує і так зване авторське ‘ми’, або *pluralis modestiae*, букв. «множина скромності», що за своєю семантикою є, можна сказати, антиподом величального й уживається в багатьох мовах (у тому числі й українській) у писемному мовленні, зокрема в наукових працях. Іноді його називають також іншим, названим вище латинським терміном – *pluralis sociativus*. Саме латинське походження відповідних термінологічних назв у цьому разі є цілком виправданим історично, бо приклади вживання таких множинних форм знайдено вже в «Анналах» Еннія Квінта (239–168 рр. до н. е.), а це представник ранньої римської літератури: *Nos sumus Romani, qui fuimus ante Rudini* ‘Ми є римлянами, що раніше були рудинцями’; як відомо, поет народився в апулійському місті *Rudiae* (тобто Рудії) на півдні Апеннінського півострова. Традиція вживання лат. *nos* ‘ми’ у значенні *maiestatis* іде, можливо, ще від тріумвіратів I ст. до н. е. Це явище, підтверджена поява якого припадає на середину III–IV (починаючи з періоду правління імператора Марка Антонія Гордіана і його сина), а поширення датується V ст., тобто пізнім періодом, справило певний вплив на виникнення нової семантичної функції займенника *vos*, а саме зумовило його використання (з відповідними множинними дієслівними флексіями) стосовно однієї особи як атрибута шанобливого звертання [див., напр., Meyer-Lübke, 112]. І якщо цей звичай було започатковано на вищих шаблях римського суспільства, із плином часу він почав, за образним висловом німецького філолога, «просотуватися крізь усі верстви соціальної ієрархії, поки він нарешті не дійшов до тих, кому нічого було втрачати крім власних кайданів» [Bodmer, 377].

За іншими (непрямими) свідченнями [див., напр., Бурсьє, 212], у першій половині III ст., а точніше близько 240 р., тобто на початку періоду пізньої латини, на вищих шаблях римської ієрархії існувало таке особливе звертання до імператора. Маємо на увазі початок епохи так званих «солдатських імператорів» (Максиміна, Гордіана III і т. д.), котрі, як відомо, нерідко протиставляли себе сенаторам та іншим можновладцям. Вважається, що за часів правління останнього з них така стилістична фігура затвердилася.

Згадаймо оригінальну експлікацію російської дослідниці, згідно з якою звертання у множині до однієї особи означало спочатку «ти один вартий багатьох» [Коготкова, 42]. Таким чином, і в цьому випадку множина є, так би мовити, фіктивною.

Існує також інша думка, згідно з якою поява цього феномена пов'язана з поділом Римської імперії на дві частини – Східну й Західну (що сталося, як відомо, наприкінці IV ст., а точніше 395 р.). Припускається, що паралельне існування вже двох римських імператорів (у Римі й Константинополі) зумовило необхідність звертання до них у множині, а пізніше відбулося переосмислення такого звертання з його перенесенням на одну, спочатку сановну, а потім уже на будь-яку особу, якій хотіли догодити. Внаслідок цього поважні особи почали також вимагати, щоб до них зверталися саме так. Таке припущення, висловлене колись М. М. Шанським [Шанский 1987, 21–22], безумовно, варте уваги, але так само потребує вагоміших доказів.

Щоправда, є давніші свідчення, датовані 375 р., – «Послання» державного діяча Квінта Аврелія Сіммаха. Це приватні листи, автор яких, звертаючись до свого батька, вживає як класичне звертання на *tu*, так і «несподіване» *vos*. Відповідні приклади наводить німецький дослідник Г. Ерісманн у праці під промовистою назвою «Звертання на ‘ти’ і на ‘ви’ у середньовіччі», виданій у науковому журналі на початку XX ст.: *apud vos esse de nostris epistulis censionem* ‘вам належить висловити думку щодо наших листів’, – цікаво, що тут зазначене явище поєднується з застосуванням «авторського» ‘ми’. Але при цьому не виключено, що йдеться, прирімом, про всю родину або просто ще й про інших людей.

Пізніші приклади належать перу Сидонія Аполлінарія (430–485 рр.), державного діяча галльського походження, відомого, зокрема, своїми панегіриками, присвяченими імператорській родині. Стосовно V ст. треба зауважити, що це вже період занепаду Західної Римської імперії (яка проіснувала, як відомо, до 476 р.), правління переважно імператорів-маріонеток. За умов поступового послаблення імператорської влади і рабовласницького ладу загалом так почали звертатися до будь-якої особи, незалежно від її соціального статусу. Подальші приклади виступають у текстах маловідомих авторів V–VI ст., таких як Алцим Авіт, Рурицій, Енодій [див. Svennung, 377–378], проте названий автор зазначає, що це явище, на відміну від ужитку *pos* ‘ми’ замість *ego* ‘я’, не зумовлюється впливом звичаїв, пов’язаних із увічливістю. Ідеться про те, що все-таки мовці мають на увазі також найближче оточення того, до кого спрямоване звертання.

Значно переконливішими видаються приклади з текстів IX ст., що належать перу Ноткера Бабулуса, монаха з Санкт-Галлена (сучасна Швейцарія), такі, як *vos estis multum profundus* ‘ви дуже глибокий’ або *vos estis sufficiens* ‘ви є придатним’, – вирішальну роль тут відіграє іменна частина складеного присудка, виражена відповідно прикметником і дієприкметником. Але це вже період перших відомих пам’яток романських і германських мов, а в них подібні звертання формувалися, як буде показано далі, саме в цей період.

За будь-яких обставин, у звертанні «перехідного», або латино-романського, періоду (назва умовна), як можна з доволі значною часткою вірогідності припустити, створюється новий вид опозиції, зумовленої ознаками «нейтральність» і «ввічливість». Почала складатися, у такий спосіб, звична для нас двоступенева система звертання найпростішого зразка, в якій протиставлення форм ґрунтується не тільки на суто граматичних ознаках (однини або множини), а й на якісно інших, а саме соціально-психологічних, при цьому особливу роль відіграють займенники 2-ї особи множини.

1.1. Почнімо з *іспанської* мови, в якій аж до XVI ст. займенникова структура звертання була близькою до французької, тобто поряд із нейтральним або дружнім *tú* ‘ти’ як загальна (при

звертанні до групи осіб) і «ввічлива» (при звертанні до однієї особи) вживалася спільна для обох родів форма *vos* ‘ви’ 2-ї особи множини. (Знаний радянський романіст В. Ф. Шишмарьов висловлював думку про те, що в основі цього явища – те саме *pluralis maiestatis* 1-ї особи множини, тобто ст.-ісп. *nos* ‘ми’ у значенні ‘я’, посилаючись при цьому на латину імператорської епохи [див. Шишмарев, 150].)

Уже в найдавнішій літературній пам’ятці кастильської (іспанської) мови – «Пісні про мого Сіда» (близько 1140 р.) – можна знайти досить багато відповідних прикладів. З одного боку, це «класичні» випадки на зразок *gradidmelo, mis fijas, ca bien vos he casadas* ‘подякуйте мені, дочки мої, бо добре я вас віддав заміж’. З другого боку, це так само численні зразки шанобливого звертання, як-от: *Ya Campeador, en buena çinxiestes espada!* ‘Так, войовнику, у добру годину (Ви) оперезалися мечем!’ Як впливає з останнього прикладу, займенник може опускатися (що й досі є явищем, досить характерним для всіх іберо-романських мов та деяких інших мов романської групи), але дієслівна форма і контекст не залишають ніяких сумнівів: *Mio Çid Roy Díaz, mucho me avedes ondrado* ‘Мій Сіде Рою Діаце, (Ви) надали мені велику честь’. Спостерігається також один майже дивовижний факт – у тексті «Сіда» займенник *tú* ‘ти’ зустрічається переважно у звертанні до Бога: *Tú eres rey de los reyes, e de todel mundo padre* ‘Ти – король королів і всього світу батько’. Проте, це не означає, що вживання цієї форми було настільки обмеженим. Справа не тільки в тому, що до наших днів дійшло не так багато літературних пам’яток найдавнішого періоду. Річ у тім, що персонажі поеми – це переважно дворяни, лицарі і т. д.: *Comed, conde, deste pan e beved deste vino* ‘З’їжте, герцоге, цього хліба й випийте цього вина’; *mio huésped seredes, Çid Campeador, e cras feremos lo que ploguiere a vos* ‘Моїм гостем будете, Сіде-Войовнику, а завтра зробимо те, чого Ви забажаєте’. Саме тому у звертанні домінує *vos*, що є важливим лінгвістичним фактом, який свідчить про досить давнє походження «ввічливої» займенникової форми. Іспанські пам’ятки XIV–XV ст. свідчать про зберігання і подальший розвиток зазначених явищ. Так,

до короля, навіть у негативному контексті, все одно звертаються у множині. В анонімному творі під назвою «Танець смерті» читаємо: *Rey fuerte, tirano que siempre rrobastes* ‘Сильний королю, тиране, що завжди крав’. Так само нерідко шанобливе звертання (до монаршої особи) у множині поєднується зі словом *señor*: *un negro... Llegó al rey, et díjole: «Señor,... sé cierto que vos desnudo ides»* (Х. Мануель) ‘якийсь негр... підійшов до короля й сказав йому: «Сеньйоре,... я точно знаю, що ви голий». Подібним чином може виглядати звертання до представників дворянства (у того ж автора): *Et vós, señor conde Lucanor, nunca tomedes miedo sin razón* ‘А ви, сеньйоре графе Луканоре, ніколи не бійтеся без причини’. Зазначимо ще й наявність так званої прикладки в іменному звертанні, а також уживання антропоніма. Та сама займенникова форма у текстах XV ст. виступає також і просто у дружньому звертанні. В «Амадісі Галльському» читаємо: *Ay mi amiga, yo os la encomiendo como a mi proprio corazón* ‘Ой, подруго моя, я довіряю вам її, як моє власне серце’.

Багатозначність *vos* поступово привела до утворення виключно множинних і нейтральних за значенням композитів *vosotros* (для чоловічого роду) і *vosotras* (для жіночого роду) – буквально ‘ви інші’. Отже, сталася свого роду формальна і семантична дисиміляція.

Із часом шанобливе значення *vos* стало внаслідок частого вживання нейтралізуватися, перетворюватися на (діалектну) форму звертання до соціально нижчих осіб (замість *tú* ‘ти’, тобто з дієсловами в однині) і навіть набувати зневажливого змісту – це сталося вже десь наприкінці розгляданого періоду. У XVI ст. ця форма як така стає врешті застарілою і відносно маловживаною. З іншого боку, оскільки на межі XV і XVI ст. починається, як відомо, колонізація Америки, остання обставина відіграла, судячи з усього, визначальну роль у формуванні властивого іспанській мові багатьох латиноамериканських країн явища, відомого під назвою *voseo*, тобто вживання займенника *vos* замість *tú* ‘ти’.

Ще однією важливою інновацією кінця розгляданого періоду стало таке нестандартне явище як уживання у ролі форм увічливості займенників 3-ї особи однини *él* ‘він’ і *ella* ‘вона’, приклади

якого можна знайти в драматичних та історіографічних творах таких авторів XVI ст., як Лопе де Рueda та А. де Гевара, а також у так званому «Духовному епістолярії» Х. де Авіли. Ось один із характерних зразків, знайдений у тексті п'єси першого з названих авторів під назвою «Чудовий», де Ліценціат, що розмовляє з Бакалавром і називає його *vuestra merced*, тобто 'ваша милість', побачивши на вулиці знайомого, звертає до нього, зокрема, такі слова: ¡Oh, señor Juan Gómez!; *él sea muy bien venido* 'О, сеньйоре Хуан Гомес!; ласкаво просимо вас' – під останнім словом нашого перекладу розуміється саме *él* ('він') як форма ввічливості.

А от у найдавніших зразках (галісійсько-)португальської поезії можна знайти і чимало прикладів вживання у ролі «ввічливої» тієї ж форми 2-ї особи множини (*Vós*). У численних ліричних творах галісійсько-португальських трубадурів XIII–XIV ст. (як відомо, мова Галісії та Португалії майже до кінця XIV ст. була в цілому єдиною) навіть до коханої жінки автор звертається, застосовуючи «пошанне» *vós*: *Un tal ome sei eu, ai ben-talhada, / que por vós ten a sa morte chegada* (Д. Дініш) – 'Такого чоловіка знаю я, о красуне, / що через Вас помирає'. Не менш шанобливо звертаються автори до колег-поетів: *Vaasco Martins, vos non respondedes / ...por que trobades...* (А. Саншеш) 'Вашку Мартінше, ви не відповідаєте, / ... чому ви пишете вірші...' Таке ж звертання поширюється навіть на друзів: *Non sabedes, amiga, como m'ouve jurado* (П. Мафалду) – 'Не знаєте, подруго, як він мені поклявся'.

Традиція збереглася й у XIV–XV ст.: *adubastes, amigo, / lá u avedes tardado* (Ф. Ештіу) – '(ти) вдобрив землю, друже, там, де забарився'. Те саме стосується й пам'яток XVI ст., в яких нерідко виступає, наприклад, такий мовленнєвий штамп як *vos emvío muito saudar* 'передаю вам великий привіт'.

Уже за давніх часів певна звертальна форма могла нести конкретне стилістичне навантаження, аж до іронічної конотації. Так, у комедії А. М. Вашконселуша «Еуфрозина» (XVI ст.) молодий придворний, що в розмові зі слугою звертається до нього на 'ти' (у той час як слуга називає співрозмовника «сеньйором»), звертаючись, відповідно, на *vos* 'ви'), у відповідь на дещо зарозумілу

фразу слуги, дещо несподівано каже йому: Vos vilamzinho sois gram profeta... ‘Ви, дядечку, великий пророк...’

Чимало прикладів властивого мові давнього періоду «ввічливого» vós ‘ви’ знаходимо у всесвітньо відомій поемі Л. ді Камойнша «Лузіади» (перше її видання датується 1572 р.): Vós, poderoso Rei, cujo alto Império / O Sol, logo em nascendo, vê primeiro... ‘Ви, могутній королю, чиє велике володіння / Ледь-ледь зійшовши, сонце першим бачить...’; Por vós, ó Rei, o esprito e a carne é pronta ‘Для вас, королю, дух і тіло готові’. Типовим прикладом стилізації оповіді за допомогою тієї ж форми видається її вживання у наступному прикладі, в якому бог кохання Купідон звертається до богині Діани: Fermosa filha minha, não temais... ‘Прекрасна дочко моя, не бійтесь...’

Так само у старокаталанській мові vos ‘ви’ активно використовувалося і як форма ввічливості. Наприклад, в одному з епізодів «Хроніки короля Жауме I», копія якої датується 1343 р., лицар звертається так до короля: E sènyer – dix ell a nós –, castigats-vos-en, que en vós jau nostra vida e nostra mort ‘І, володарю, – сказав він нам –, покарайте нас за це, бо ви – це наше життя і наша смерть’. У не менш відомій «Хроніці» Р. Мунтанера приблизно того ж періоду (перша чверть XIV ст.) так само (на vos) звертається монсеньйор Філіп до свого брата, короля французького Карла.

Узагалі ж шанобливе vos може стосуватися не лише монарших осіб. У каталанській версії «Пошуків святого Грааля» (XIII ст.) Ланцелот питає в молодого лицаря: Bel senyor vandratsna vos a la cort de monsenyor lo Rey Artus ab mi? ‘Ласкавий пане, чи підете ви до двору монсеньйора короля Артура зі мною?’, на що йому відповідають: Senyor, ...yo ab vos nom ahire pas ‘Сеньйоре, ...я з вами не піду’. У байці Р. Льоля (1233–1315), що вважається основоположником каталанської літературної мови, самітник говорить дівчині-миші: Filla..., vós volets lo sol per marit? ‘Доню..., ви хочете одружитися з сонцем?’ Відповідаючи самітникові, дівчина називає його sènyer ‘сеньйор, пан’ (вище фігурували інші орфографічні варіанти цього слова, що позначали переважно монарха або володаря). Те саме слово є традиційним звертанням до Бога і взагалі

його найуживанішою назвою: *Nostre Senyor vos quart!* ‘Борони вас (наш) Господь!’ До речі, це вже цитата з роману М. Комалади «Жадающий» (1529 р.), зразка релігійної прози XVI ст. З такими словами чернець шанобливо звертається до простого пастуха.

Інші тексти цього ж періоду так само підтверджують факт значного поширення ввічливого *vós*. Наведімо фрагмент із твору представника жанру вченої поезії П. Серафі (бл. 1510–1566), в якому автор аналогічним чином звертається до «прекрасної дами»: *Mirant de vós la gràcia i gentilesa...* ‘Коли дивлюсь я на вашу грацію і витонченість...’ Отже, йдеться про традицію, характерну для різномовних представників жанру інтимної лірики європейського Відродження. «Шаноблива» форма нерідко виступає також у текстах епістолярного жанру: *Moltes voltes vos he escrit e po m’haveu respòst* ‘(Я) багато разів вам писав, а (ви) мені не відповіли’ (з листа XV ст.).

Тексти пам’яток старофранцузької мови свідчать про те, що вже під час «перехідного» періоду у ній поширилося, під впливом *pluralis maiestatis* 1-ї особи множини [див. Dauzat 1938, 757], звертання до однієї особи за допомогою множинної форми займенника 2-ї особи. Уже в славнозвісній «Пісні про Роланда» (XI–XII ст.) є численні приклади куртуазного звертання на *vus* (*vos*) ‘Ви’: *Respunt li reis: Vos estes saives hom...* ‘Відповів йому король: Ви мудра людина...’ (король Карл – герцогові Найму). При цьому загальний контекст фрази цілком може бути негативним: *E dit al cunte: Jo ne vus aim nient* ‘І сказав графові: Я вас зовсім не люблю’ (Роланд – своєму вітчимові).

Цікавим видається той факт, що в одній репліці *vos* може виступати або інтерпретуватися як у «парадигматичному» значенні, тобто як звертання до групи осіб (у даному разі як прономінальна частина рефлексивного дієслова), так і як форма ввічливості: *Respunt li reis: Ambdvi vos en taisez! / Ne vos ne il n’i porterez les piez* (Там же) ‘Відповів йому король: Обидва мовчіть! / Ані ви, ані він туди не подастеся’. Водночас, як випливає з контексту, форма *tu* ‘ти’ використовується тоді, коли звертаються до осіб нижчого соціального рангу: *Je qui ensi paroil a toi sui fille ton seignor le roi*

(з анонімної поеми «Нарцис» того ж періоду) ‘Я, що так із тобою розмовляю, дочка короля, твого господаря’. І якщо, наприклад, у «Романі про Трістана» (бл. 1150 р.) на vous ‘ви’ (форма морфологічно вже нічим не відрізняється від сучасної, хоча трапляються й випадки на зразок Amis, ou avez vous esté? ‘Друзі, де ви були?’) звертаються до короля (хоча й не завжди), то в Кретьєна де Труа (кінець XII ст.) зустрічаються пасажі на зразок S’il vos pleüst, ma dame chiere! ‘Коли Ваша ласка, дорога пані!’ Власне, вираз s’il vos pleüst (у сучасній мові s’il vous plaît ‘будь ласка’) означає буквально ‘якщо це вам подобається’. Є подібні приклади і в інших представників цього ж періоду, таких як окситанські трубадури Жиро (Джираут) де Борнель, Бернар де Вантадорн, Рембо (Раймбаут) де Вакейра, що писали різними мовами. Так, наприклад, у відомому макаронічному творі останнього, у французькій строфі читаємо: Belle douce dame chiere, / a vos mi doin e m’otroi ‘Прекрасна, ласкава, дорога дамо, / вам я віддаю і надаю себе’. Отже, «ввічлива» форма – у XIII ст. vos (vus) перетворюється, кінець-кінцем, на vous – досить рано набуває значного поширення. Так, наприклад, у ліричній «П’єсі про Робена й Маріон» лицар шанобливо вітає незнайому селянку такими словами: Bergiere, Dieus vous doinst boin jour! ‘Пастушко, доброго вам дня!’ (букв. ‘...хай Бог дасть вам добрий день!’) У відповідь дівчина промовляє: Dieus vous gart, sire ‘Боже вас борони, пане’. Згодом (після знайомства) лицар переходить на ‘ти’.

Паралельні процеси відбувалися в історично близькій до старофранцузької *провансальській* мові. Займенникова парадигма 2-ї особи (tu ‘ти’– vos ‘ви’) за формальними й семантичними ознаками є майже ідентичною старофранцузькій. Уже тексти XII–XIII ст. красномовно свідчать про поширення ввічливого vos ‘Ви’. Так, наприклад, в анонімній біографії лицаря Гільйома де Кабестаня є фрагменти діалогу, в якому головний герой запитує в своєї коханки: Sabetz vos so que vos avetz manjat ? ‘Чи не знаєте ви, що ви їли?’ Жінка звертається до лицаря в такий самий спосіб: Seigneur, ben m’avez dat si bon manjar que ja mais non manjarai d’autre ‘Сеньйоре, ви дали мені таку добру їжу, що я ніколи більше такого

не їстиму'. Численні приклади з «увічливим» *vos* не залишають місця для сумнівів відносно того, що йдеться саме про звертання до однієї особи, зокрема коли називається ще й ім'я: *Bertrans, vos avetz ben drech...* (із життєпису Бертрана де Борна) 'Бертроне, ви маєте повне право...' До речі, це слова англійського короля Генріха, що їх він промовляє до каштеляна де Борна. Останній теж звертається до монарха на *vos* 'ви', додаючи «ритуальне» *senher* 'володар, сеньйор' (пор. названий вище варіант *seigneur*): *Senher, ...dissi ben vertat* 'Володарю, ...я ж сказав правду'. Так само, як це було в галісійсько-португальській поезії, в інтимній ліриці провансальських труверів до коханої людини звертаються шанобливо, тобто на *vos*, що нерідко супроводжується при цьому ласкавими звертаннями, як-от у Джираута де Борнеля (1165–1200): *Bel companho, pos me parti de vos...* 'Прекрасний друже, відколи я розлучився з Вами...'

Давні пам'ятки *італійської* мови дають чимало прикладів уживання *voi* (< лат. *vos*) 'ви' як типової форми ввічливості. Так, у середньовічній інтимній ліриці звертаються один до одного закохані персонажі, як-от у поезії Чело д'Алькамо, написаній між 1231 і 1250 рр.: *non mi difenno... a voi m'argenno* 'не захищаюся... вам віддаюся'. Таких прикладів можна було б навести досить багато. Те саме засвідчують і численні приклади з «Божественної комедії» Данте, що створювалася, як відомо, у 1307–1321 рр. Безперечно цікавим є визначений дослідниками реєстр осіб, до яких славетний автор звертається саме в такий спосіб. Це папа Адріан V, К. Кавальканті, батько його друга Гуїдо, шанований поетом політичний супротивник Ф. дельї Уберті, також Б. Лагіні, якого Данте вважав своїм учителем, його видатний предок Каччагуїда, завдяки якому рід став відомим, і, нарешті, улюблена Беатріче [див. *Della Valle, Patota, 61*]. Отже, йдеться про вираження підкресленої шанобливості. Нове явище знайшло відображення й у творах Ф. Петрарки (1304–1374): *Donna, non vi vid'io* 'Донно, я вас не бачу'; *In questo stato son, Donna, per voi* 'У цьому стані я, Донно, через вас'. В інтимнішому контексті поет вдається до дружнього *tu* 'ти': *Tu sola mi piaci* 'Тільки ти мені до вподоби'; *Di me non*

rianger tu... ‘За мною не плач ти...’ Досить характерний приклад знаходимо в комедії «Свічник» не менш відомого Дж. Бруно (1546–1600). Ідеться про діалог, що відбувається між батьком і сином: – Padre mio, gli peccati di oggi fa l’anno voi le sapete... – Figlio, tu sai l’assoluzione d’oggi fa l’anno... ‘– Батьку мій, нинішні гріхи ви вже рік як знаєте... – Сину, ти знаєш, що сьогоднішньому відпущенню вже рік...’. Особливістю італійського звертання можна визнати той факт, що те саме voi зустрічається навіть тоді, коли автор звертається до божества: O regina cortese, – io so a voi venuto / ch’al mio cor feruto – deiate medecare ‘О, ласкава королево, я до вас прийшов, бо моє поранене серце – маєте полікувати’ – так починається поетичний твір Дж. да Тоді (1236–1306), що має назву «Про блаженну діву Марію та про грішника». Доцільним буде підкреслити: вже у цей період виразно окреслилися діалектні особливості італійської мови, що не могло не позначитися й на звертальних формах. Це видно як з орфографічних відмінностей, так і з того факту, що «ввічлива» форма множини особливо часто зустрічається у текстах, автори яких походять із південних (певною мірою консервативніших у мовному відношенні) областей Італії. Із цього приводу згадаймо, наприклад, уродженця Сорренто Т. Таско (1544–1595). У його героїчній поемі «Звільнений Єрусалим», виданій 1580 р., чимало прикладів такого роду: Or, tornando in Guascogna, al figlio dite / che morì il padre onde fuggiste vui ‘Тепер, повернувшись до Гасконі, синові скажіть, / що загинув батько, як повтікали ви’. Щоправда, у цьому випадку звертаються до групи людей. Мається на увазі сама типово південна фонетично редукована форма vui, що навряд чи є продиктованою римою (трохи вище рядок закінчується словами di lui ‘його’), як припускається у відповідному коментарі [CR I, 351].

«Увічливе» voi було поширеним до XVI ст. включно [див. Meyer-Lübke, 113], аж поки в такій ролі не почала виступати форма ella ‘вона’ (нині застаріла і в цьому значенні). Певний час вони співіснували, і за таких умов voi займало вже проміжне положення між tu і ella, при цьому відповідна значеннева градація створювала семантичний ряд на зразок «інтимність» – «довірили-

вість» – «шанобливість». Впливом іспанської мови пояснюється поширення вживання у шанобливому звертанні різних форм 3-ї особи, спочатку *egli* ‘він’ і *ella* ‘вона’. Остання набула більшого поширення.

Історія різних мов свідчить про те, що багатоступенева система звертання до однієї особи нерідко виявляється занадто складною. Не стала винятком у цьому відношенні й італійська мова. У XV–XVI ст. нова форма *lei*, що у значенні ‘вона’ існувала з VIII ст., а в ролі підмета – з XIII ст. [див. Migliorini, 70, 208, 263], починає витіснити традиційне *voi* і значною мірою обмежувати сферу вжитку *ella*, що теж пов’язується зі впливом із боку іспанської мови [див. Sensini, 213; Della Valle, Patota, 52]. Маємо на увазі поширення в іспанській мові аналогічного періоду «ввічливих» композитивів, що формувалися за іншим принципом, але граматично належали до 3-ї особи однини. Щоправда, в аналогічній ролі спочатку виступали так само деякі інші займенникові форми 3-ї особи, а саме *essa* ‘вона’, (демонстративи) *questa* ‘ця’ і *quella* ‘та’. Автор класичної «Історії італійської мови» Б. Мільйоріні наводить, зокрема, приклади з офіційних листів зразка 1476 і 1494 рр., в яких в одному контексті вживаються як синонімічні звертання *Vostra Signoria* ‘Ваше Панство’ і *lei* ‘ви’, причому перший із них було відправлено до арагонської канцелярії, тобто іспанської установи. Отже, саме наголошена форма жіночого роду 3-ї особи однини (*lei*) у XVI ст. активно починає виступати також субститутом куртуазних звертатів на зразок *Vostra Signoria* (> *vossignoria*) [див. Boström, 13], що теж вважається наслідком іспанського впливу, а також *Eccellenza* ‘превосходительство’, *Santità* ‘святість’, *Magnificenza* ‘величність’, поступово стаючи основною формою ввічливого звертання до однієї особи. Відбувається також певна диференціація конкретних функцій таких виразів за адресацією. Так, наприклад, *Vostra Altezza* ‘Ваша високість’, що спочатку було формою звертання до шляхетних осіб загалом, у творах Дж. Боккаччо (1313–1375) фігурує як звертання до осіб монаршого рівня. Належить зробити невелике уточнення: іспанський вплив у даному разі видається певною мірою абстрактним, оскільки спільною рисою є саме

заміна зворотів названого зразка. Проте якщо в іспанській мові інновацією стали композити, утворені внаслідок скорочення найуживаніших зворотів, в італійській відповідна заміна була дещо простішою, але водночас досить оригінальною в сенсі морфосемантичного узагальнення вихідних виразів.

Слід сказати, що таке розширення семантики *lei* було явищем, яке й досі не має аналогів в інших романських мовах (маємо на увазі те, що його консолідація і наявність у сучасній мові – типowo італійська риса). Причини цього слід шукати в особливостях суспільно-політичного розвитку Італії названого періоду – зародження капіталістичних відносин спричинило зміни в соціальній структурі, що не могло не позначитися, зокрема, на мовних засобах, пов'язаних саме з соціальними аспектами комунікації. Приклади алокутивного вживання *lei* зустрічаються і в давніших пам'ятках, зокрема у того ж Дж. Боккаччо, хоча превалюють у нього традиційні форми: *Signor mio, la quistione la qual voi mi fate è bella...* 'Мій сеньйоре, ця справа добра...' (звертання лихваря до султана); *Egli è, messer, com'io vi dico* 'Це він, пане, (як) я вам кажу' (юнак звертається до дворянина). Але поступово шанобливе *voi* (2-ї особи множини) набувало дещо фамільярного або деколи навіть догідливого відтінку: *Voi siete il nostro padrone spirituale* (Ф. Саккетті – автор XIV ст.) 'Ви – наш духовний господар' (звертання до монаха). Не менш виразним є приклад із тексту комедії Н. Макіавеллі «Мандрагора», виданої 1524 р., тобто наприкінці аналізованого нами періоду: *Io vi son servitoreò e' servi non debbono mai domandare e' padroni d'alcuna cosa...* 'Я ваш слуга; раби ніколи не повинні просити господарів про будь-що...' А взагалі спочатку, як зазначають італійські дослідники, реалізація названих нових форм шанобливого звертання обмежувалася «куртуазною» сферою, у той час як літератори віддавали перевагу традиційному *voi*, до того ж у середині XVI ст. *lei*, як і загалом синонімічне *ella*, витісняє інші прономінальні форми, зайнявши проміжну позицію між *voi* і *Vostra Signoria*, попри чималий опір з боку пересічних мовців, точніше представників нижчих суспільних верств [див. Migliorini, 355, 425]. За таких обставин знову виникає на певний

час щось на зразок багатоступеневої системи звертання в однині. Зауважимо, що така мобільність або ж брак достатньо чіткої і визначеної системи впродовж кількох століть були характерною особливістю італійської мови. Навіть на сучасному етапі, як буде показано далі, таке становище певною мірою зберігається.

Згадаймо також про давні *ретороманські* тексти. Перший характерний випадок уживання форми 2-ї особи множини в «увічливому» значенні знайдено нами в листі, автором якого вважається фріульський нотаріус Т. Беллон (відомо лише, що він помер у 1554 р.): *Vo mi domandas cum grande instantie...* ‘Ви (звертання до чиновника з Удіне – прим. авт.) настійливо просите мене...’ Як і в інших мовах, таке звертання нерідко зустрічається в інтимній ліриці, коли автор (у цьому разі Т. Саббатіні з Фріулі, що жив у XVI ст.) каже «прекрасній дамі»: *voo... no haves paar* ‘вам... немає рівних’ (буквально ‘ви... не маєте пари’).

Так само у найдавніших *далматинських* пам’ятках форма 2-ї особи множини виступає, судячи з усього, в «увічливому» значенні. Автор послання, що датується 1325 р., адресуючи його «вельмишановному канцлерові» з Пагузи, пише: *Ma eu si lu do a sauir a uoi* ‘Але я таки повідомлю про це вас’.

Подібним чином, але вже під впливом французької мови, як увічливе звертання до однієї особи вживалася і «стандартна» *румунська* форма 2-ї особи множини – *voi* ‘ви’.

Зіставлення матеріалу романських мов найдавніших періодів показує, що вихідна прономінальна парадигма, тобто класична латинська, зазнала в них істотних змін, принаймні одна з яких має безпосередній стосунок до звертання. Маємо на увазі розширення семантичних функцій і сфери вжитку займенників 2-ї особи множини з поступовим набуттям ними «увічливого» значення як засобу звертання до однієї особи, що можна класифікувати як специфічний приклад вторинної номінації.

Отже, загалом розвиток звертальних форм у романських мовах ішов паралельними шляхами, але вже протягом розглянутого періоду позначилися цілком конкретні якісні відмінності між ними, при цьому специфічні риси стосуються переважно двох геогра-

фічно полярних мов – французької і румунської, що мають, відповідно, найдавнішу і найновішу літературну традицію або ж найдовшу і найкоротшу історію.

1.2. Перейдімо до германських мов. Скандинавські тексти давнього періоду свідчать також про те, що займенники 2-ї особи множини (д.-ісл. þu або ég, д.-шв. (i)g, д.-дан. i) ще не набули значення «ввічливих» [див. Стеблин-Каменский, 212], тобто фактично єдиною формою, що реалізується у звертанні до однієї особи, є, відповідно, þú, þu і thu ‘ти’ і навіть tu (особливо у стягнених формах на зразок scalattu ‘ти не повинен’).

Важливою з погляду подальшого розвитку структури видається та обставина, що вже у давніх скандинавських текстах нерідко зустрічаються випадки шанобливого звертання у 3-й особі (перш за все до короля) з називанням відповідних титулів [див. Svennung, 5–6]. Вважається, що у *шведській* мові перші випадки вживання займенника 2-ї особи множини I ‘ви’ з’являються не пізніше, ніж у XIII ст., що пояснюється латинським впливом [див. *ibid.*, 390].

В *англійській* мові досить рано суб’єктна форма множини ує почала виступати як субститут thou у звертанні до однієї особи [див. Оликова, 69]. Проте вже в XIII-XIV ст. об’єктна форма you (you) ‘вам, вас’ (похідна від д.-англ. eow або eou – акузативно-даєтвних форм; пор. гот. jus, лат. uos, с.-лат. vos ‘ви: вас’ або ж алб. ju, що йдуть від і.-є. *iu-/*yu-) почала вживатися замість так само об’єктної, але сингулярної форми thee ‘тобі, тебе’ і навіть номінатива thou ‘ти’ як шанобливе звертання до однієї особи, спочатку вищої, а згодом і рівної за соціальним рангом. Цілком можливим видається в даному випадку вплив французької мови, в якій «ввічливе» vous ‘Ви’ на той час було вже досить поширеним. Унаслідок розвитку названого явища у XV ст. навіть суб’єктна форма множини ує ‘ви’ починає виходити з ужитку. Показовий приклад – шекспірівське you too, Brutus ‘і ти, Бруте’ (з трагедії «Юлій Цезар», написаної 1599 р.), що є, як слід чекати, перекладом крилатої латинської фрази tu quoque, Brute (або, за Светонієм, et tu, Brute), а її приписують, як відомо, самому загиблому диктаторові. Звідси випливає і висновок про те, що значення первісно множинної,

а потім «увічливої», форми стає нейтральним. Так само переконливою є не менш відома цитата з «Отелло» (1604 р.): Have you prayed to-night, Desdemona? ‘Чи молилась ти на ніч (сьогодні ввечері), Дездемоно?’ Водночас, у тому ж «Цезарі» зустрічаються й «традиційні» форми: Brutus, thou sleepest ‘Бруте, ти спиш’.

Пам’ятки середньонідерландського періоду, а саме героїчного епосу XII–XIV ст., демонструють уже поступовий занепад «народних» (неформальних за значенням) форм однини (du, dy, ju, jou), що поступаються місцем «увічливій» множинній формі (с.-нідерл.) ghi (gi) ‘ти, ви’. Ця традиція продовжується й закріплюється в лицарських романах, дидактичній прозі, документах і клерикальній літературі XIII–XV ст. Цікаво, що, скажімо, в художніх творах персонаж-селянин користується в мовленні вже дещо застарілою формою однини, у той час як його дружина й син звертаються до нього у множині [див. Миронов, 71], тобто остання займенникова форма набуває значення ‘Ви’: gi hout met mi spod (роман «Ферхют» – 1340–1350 pp.) ‘Ви глузуєте з мене’. Досить показовим є той факт, що такі займенники подекуди корелюють із дієслівними формами 2-ї особи однини. Крім того, значення шанобливості поволі стає менш виразним – доказом може слугувати бодай наступний уривок із сатиричної антирелігійної пісні «Гентський отче-наш» (із «Книги пісень гезів» кінця XVI ст.), в якому до Бога звертаються на ghy, до того ж контекст є суто негативним: Ghy beneempt ons huypden ons dagelicx brood ‘Ти віднімаєш у нас нині хліб наш насущний’. Згодом відбуваються подальші морфологічні зрушення і, згодом в середині XVI ст., з’являються нові множинні форми 2-ї особи – ghij, jij і ji, джерелом яких була розмовна мова [див. Vries 1963, 207]. І ще одна важлива обставина. Згаданий дослідник історії нідерландської мови наводить короткий приклад із роману «Валевейн» (початку XIII ст.), а саме ik biddu? ‘я прошу Вас’ (звертання у множині – до двох лицарів), в якому виступає об’єктна форма u, котру цілком можна порівняти морфологічно й семантично з англ. you з огляду на подібні обставини історичної еволюції і роль у формуванні сучасної прономінальної парадигми.

Подібні процеси відбувалися спочатку в *німецькій* мові, в якій іще здавна й аж до XVII ст., поряд із д.-в.-нім. та с.-в.-нім. *du* (*dū*) ‘ти’, вживалася як «увічлива» форма 2-ї особи множини *ihr* (*Ihr*) (від *ihr* ‘ви’). Вважається, що запозичене з латини *pluralis reverentiae* існує в ній від IX ст. [див. Svennung, 387]. Проте в одній із найдавніших пам’яток – «Пісні про Гілтбранта» – єдиному зразку героїчного епосу VIII–IX ст. – основною формою звертання до однієї особи є *du*: *du bist dir alter Hun, ummet spaher* ‘ти, старий гуне, занадто хитрий’. Таких прикладів чимало у невеликому фрагменті, що дійшов до наших днів. А от у широковідомому народному епосі «Пісня про Нібелунгів» (бл. 1200 р.) є вже велика кількість прикладів увічливого звертання до співрозмовника у множині – з застосуванням займенника (2-ї особи) *ir*: *welt ir mit vollen êren zer hôchgesîte sîn...* ‘якщо ви хочете, щоб було свято (таким) як слід...’; *Ir heizet Sivfriden... iu hat der künec erlobet, ir sult ze hove gân* ‘Вас звать Зігфридом... король вам дозволив, вам слід поїхати до двору’ (звертання до лицаря); *Was saget ir mir von mannr, vil liebiu muoter mîn?* ‘Що ви говорите мені про чоловіка, моя люба мати?’ (Кримхільда – до матері); *Ich sol in immer dienen...* ‘Я маю вам завжди служити...’ (лицар – до Кримхільди). Звісно, що та сама форма виступає і як множинна: *ir edelen ritter balt...* ‘ви, благородні лицарі мужні...’ Переконливі приклади можна знайти у так званій полемічній літературі епохи селянської війни. В анонімному тексті під назвою «Про лихварство», виданому на початку 20-х рр. XVI ст., багатий бюргер звертається до молодого селянина на *du* ‘ти’: *Du bist ein gut gesell...* ‘Ти хороший хлопець...’ або: *was wiltu mit mir kosen?* ‘про що ти хочеш зі мною поговорити?’ (Звернімо увагу на специфічну стягнену форму *wiltu*, злиття дієслівної флексії з морфологічно модифікованим особовим займенником – такі словоформи збереглися дотепер хіба що в консервативній фризській мові.) Водночас той самий селянин, звертаючись до бюргера, каже: *Ich ziehe da her: ich wolt einst lügen was ir theten* ‘Я прийшов сюди, щоб Ви викрили обман’. Шанобливо звертається бюргер до монаха: *was sagt ir darzu?* ‘що ви на це скажете?’ Так само звертається до нього й

монах: Lieber herr, seint zufrieden! ‘Ласкавий (дорогий) пане, будьте задоволені!’

У XVI ст. з’являється альтернативна форма 3-ї особи множини – Sie, яка функціонує й донині. Щоправда, вона зустрічається поки що в реченнях із титульними зворотами на зразок Euer Gnaden [див. Duden, 642] ‘Ваші милості’ і стосується, таким чином, групи осіб, але це вже перший і важливий крок до формування якісно нового засобу звертання. Sie ‘Ви’ походить від sie ‘вони’ (проміжною можна вважати форму die selben ‘ті самі’), що спочатку (у XVI ст.) стає субститутом пошанних зворотів на кшталт того ж Euer Gnaden ‘Ваші милості’, стосовних переважно осіб дворянського походження, пор., наприклад, Euer Gnaden haben befohlen [Skok III, 585], букв. ‘Ваші милості звеліли’. Наприкінці розгляданого періоду, тобто у XV–XVI ст., такі абстрактні звертання стають досить поширеними. З іншого боку, можна припустити, що поява такої специфічної форми ще раніше була зумовлена непрямыми формами звертання у 3-й особі, у тому числі й у множині, як це було у різних романських мовах відповідних періодів.

Отже, і в давніх германських мовах у царині звертання сталися досить помітні зрушення.

1.3. Якщо ж говорити про давні слов’янські мови, то складність полягає, зокрема, в тому, що відомі приклади з деяких (давньо) *руських* (давньоукраїнських) текстів «перехідного» періоду із гадано «ввічливим» множинним займенником 2-ї особи видаються, на жаль, не зовсім переконливими, оскільки немає абсолютної впевненості у тому, що йдеться про звертання саме до однієї особи. Ось один із відповідних фрагментів – традиційно вважається, що це один із найдавніших прикладів уживання (ст.-укр.) *ви* як форми ввічливості. Його зафіксовано у грамоті кінця XIV ст., а точніше 1392–1393 рр., адресованій польському королеві: *Слово тактамьшево кь королеви польскому вьдомо даемь нашему бра(т) ажь есмь стьль на столть великого црѣства Коли есмь первое стьль на црѣскомъ столть тогда есмь послалъ былъ к вамъ асана и котлубугу вамъ дати вьданиє и наши послы наши ва(с) под городомъ ...* Не виключено, що слова *нашему бра(т)* мають у цьому випадку збірне значення.

У тому ж тексті знаходимо схожу фразу: *нынѣ послалъ есмь къ вамъ слуги наши асана и тулу очью то повѣдати вамъ нашему брату абы то вѣдали вы што межи твоєѣ земль суть кня(ж)ниа волости давали выходъ бѣлои орды*. У цьому разі сумніви зростають через присутність присвійного займенника *твоєѣ*.

Однак у різних виданнях останніх років говориться про існування «ввічливої» форми в *українській* мові саме з (кінця) XIV ст. [див., напр., Радевич-Винницький, 67], щоправда, іноді вона називається «запозиченою» [Богдан, 38], що теж видається не зовсім точним, оскільки йдеться про процес, що відбувався в багатьох (індоевропейських і не тільки) мовах. Мабуть, слід радше говорити про вплив із боку інших мов, спричинений активними й різнорідними за змістом і характером міжнародними або міждержавними, а також міжмовними контактами. До того ж не говориться бодай про можливе джерело запозичення. У будь-якому разі ним не може бути російська мова, в якій, як буде показано далі, ввічливе *Вы* з'явилося майже чотири століття потому. Скоріше таку роль могла відіграти польська мова, бо в ній подібне звертання колись було певною мірою поширеним. Що ж до контактів із германськими й тим більше романськими мовами, то вони, попри все, не могли вплинути на появу нового мовного явища такого роду. Староукраїнські пам'ятки XIV–XVI ст. загалом підтверджують ті ж положення.

Існує, однак, думка про те, що в *російській* мові *вы* як форма ввічливості з'являється у XVI ст. завдяки впливові «модного польського етикету» [Колесов, 283]. Названий автор згадує горезвісного князя-відступника Андрія Курбського (1528–1583) як одного з перших, хто вживав таку аристократичну форму (як відомо з історії, він був ще й письменником і перекладачем). Поодинокі приклади трапляються в окремих текстах: *Вы, господине, моего посла... отпустили ни с чемъ* (з «Життя новгородського архієпископа Серапіона»). Проте поки що зарано говорити про загальне поширення цього явища.

Вважається, що «ввічливе» *вы* у *білоруській* мові має західноєвропейське походження [ЭСБМ 2, 243], але при цьому вірогідні-

шим є те, що безпосереднім його джерелом була польська мова, оскільки найактивнішими (попри всі історичні колізії) були контакти саме з нею.

Коротко про *південнослов'янські* мови. Під німецьким впливом (маємо на увазі «ввічливе» Sie) у розмовній *словенській* мові XVI ст. поширилося шанобливе звертання на опі 'вони' до однієї особи, вищої з точки зору соціальної ієрархії – показовий приклад наводить П. Скок: proščenia=rešpeta prosim boga i njî [див. Skok III, 585] 'прошу пробачення у Бога і (в) них (= Вас)'.

Уважається, що в *чеській* мові ввічливе vy існує «лише від середнього періоду» [див. Machek, 701]. Цікаво, що словник до «Жилінської книги» (відомої пам'ятки *словацької* мови XV ст.) фіксує декілька прикладів, в яких займенник 2-ї особи множини wy (vu) вжито, на відміну від більшості наявних випадків, стосовно одного адресата, але слід при цьому зауважити, що в кожному з таких випадків ідеться про переклад німецької фрази: Ráčili byste, vaše milost, slyšeti řeči, tedy žaloval by on wam na jednoho človéka 'Звольте, ваша милість, почути про те, що він би поскаржився вам на одну людину' – у німецькому тексті маємо clagt er euch 'скаржиться він вам'; Žaluje... také wam, pane rychtáři 'Скаржиться... також вам, пане лицарю' – у німецькому варіанті – clagt euch, her richter 'скаржиться вам, пане лицарю'. Отже, можна лише припустити існування такого звертання у *словацькій* мові давнього періоду.

Займенникова система *старопольської* мови була незмінною до кінця XIV ст. [див. Павлюк, 4]. У XV–XVI ст., за переважно непрямыми свідченнями й припущеннями, множинний займенник 2-ї особи wy починає вживатися у ролі ввічливого звертання. Це сталося далеко не в останню чергу під впливом інших європейських мов, передусім французької. У цьому відношенні польська мова була однією з перших серед слов'янських, якщо взагалі не першою. Слід зауважити, що спочатку таке звертання ґрунтувалося переважно на соціальній ієрархії, типовій для феодальної доби (так зверталися головним чином до осіб з вищих суспільних верств або старших за віком [див. Sl. stp. X, 426]), і лише

поступово в ньому стала переважати саме шанобливість. Цікавим у цьому відношенні є той факт, що з часом це ставало вже типовим звертанням до представників нижчого соціального рангу. Відносним аргументом може слугувати матеріал класичних історичних романів. Так, багато таких прикладів можна побачити в «Хрестоносцях» Х. Сенкевича, дія в романі розгортається, як відомо, на початку XV ст.: *Wybaczcie, szlachetny panie* ‘Вибачте, шляхетний пане’ або: *Toście, szlachetny gycerzu, zwiedzili kawał świata?* ‘Тож, шляхетний лицарю, (ви) побачили багато країв?’ Водночас до короля (як і нерідко до того ж ‘пана’) звертаються на ‘ти’: *Daruj Zbyszkowi, królu...!* ‘Пробач Збишкеві, королю...!’

Отже, давні пам’ятки романських, германських і слов’янських мов дають, безумовно, чимало красномовної інформації, що спонукає до роздумів. Вони свідчать, зокрема, про те, що в більшості з них, а саме в усіх романських, західногерманських і принаймні в деяких слов’янських (за винятком південних) на кінець проаналізованого періоду існувала вже двоступенева структура звертання в однині.

Повертаючись до базового питання про походження «ввічливих» форм 2-ї особи множини, підкреслимо, що теза про латинські (або ж, можливо, грецькі) витоки цього явища, попри всю її поширеність, має певною мірою гіпотетичний характер. Те, що походження є, скажімо, латинським, цілком можливо. Але, скоріш за все, його виникнення припадає на досить пізній, а точніше той самий перехідний і «найтемніший» період (V–IX ст.), під час якого зароджувалися власне романські мови, найдавніші пам’ятки яких говорять уже про певний рівень поширеності форм увічливості. До того ж це стосується більшості романських мов.

Та є ще одне міркування, що видається досить важливим. На наш погляд, не можна абсолютизувати роль саме латинської мови в питанні про генезу досліджуваних форм, тобто поширювати її на інші індоєвропейські мови. Це стосується, зокрема, германських мов. Відсутність справжніх писемних свідочств єдиної загальногерманської мови як такої не дозволяє висувати тези, аналогічної латинській. Але вирішальний вплив із боку латини або ж романських мов усе одно не видається беззаперечним, оскільки дане

явище не тільки індоєвропейське, а майже універсальне, як ми спробуємо показати далі.

Важливим є наголосити на тому, що поява й подальша еволюція усіх названих і розглянутих явищ не були випадковими – вони були логічним наслідком розвитку і консолідації феодальних відносин у суспільстві з притаманною цим відносинам соціальною диференціацією людей як носіїв і користувачів мови. Успадкований від найдавніших часів відповідний мовний арсенал був вочевидь недостатнім. Саме ця обставина спричинила всі ті зрушення й перетворення, що стали об'єктом нашої уваги. Далі настає новий важливий етап (XVII–XVIII ст.), до якого ми й переходимо.

2.1. Важливим напрямом еволюції романського займенника і структури звертання стало утворення якісно нових форм, поява яких була зумовлена змінами в характері суспільних відносин і новою, розгалуженішою соціальною градацією.

Слід сказати, що в *іспанській* мові XVI–XVII ст. досить швидко відбувся перехід від непрямого звертання *el señor* або *la señora*, що взагалі досить часто зустрічається в Сервантеса, до вживання як «увічливих» форм 3-ї особи *él* 'він' і *ella* 'вона' (трапляється у того ж автора) у значенні 'Ви'. Проте в обох випадках важко говорити про особливе за масштабами поширення або про вплив іспанської мови XVII ст. на інші [див. Svennung, 454] саме в тому, що стосується непрямих типів звертання.

Беззаперечно цінними й цікавими є історичні свідоцтва *сефардської* (єврейсько-іспанської) мови цього періоду. Це, передусім, так звані «Запитання й відповіді» – своєрідний збірник норм суспільної та побутової поведінки. З них випливає, зокрема, що до старших за віком за будь-яких умов звертаються на *vos* (як це було в іспанській мові попереднього періоду): *A la hija de Shimón le dax el escudo* у *a mi no me lo dax, yo me anojo, con vos* 'Дочці Шимона ви дасте ескудо, а мені ви його не дасте, я серджуся, на вас'.

Як і в іспанській мові й, можливо, під її впливом, у *португальському* ввічливому звертанні вживалися також форми 3-ї особи однини, тобто порт. *ele* 'він' й *ela* 'вона', що до появи *vosê* займали проміжну позицію – між *tu* 'ти' і «церемоніальним» *vós* 'Ви'

[див. Vázquez Cuesta, 435–436]. Останнє вживається, наприклад, у релігійній поезії в шанобливому звертанні до святих: *Venturosa a vontade mil vezes / Que vos adora* ‘Тисячу разів щаслива воля, / Що вас обожноє’ – так пише про св. Іоанна Хрестителя В. Монтезіну (XVII ст.). Що ж до звертання у 3-й особі, то воно нерідко супроводжується шанобливими іменними формами, перш за все *Senhor* і *Senhora*: *Ora adeus, Senhora Ulina; / Diga-me, como passou* ‘Тож бувайте, сеньйоро Улино, / скажіть мені, як (вам) було’ – читаємо у вірші бразильського поета XVIII ст. Домінгуса Калдаса Барбози.

У *каталанській* мові простежується консолідація двоступеневої структури звертання в однині, в основі якої – нейтральне *tu* ‘ти’ і шанобливе *Vos (vos)* ‘ви’. Якщо, наприклад, ‘ти’ фігурує в сатиричних куплетах, то, за давньою поетичною традицією, на ‘ви’ звертаються до «прекрасної дами»: *Juntà en Vos Naturalesa / Los extrems del be, y del mal* ‘З’єднала у Вас природа / Кінці добра і зла’ – читаємо у поета В. Гарсія (1582–1623).

Цікава динаміка еволюції форм звертання спостерігається у *французькій* мові. У класичній драмі XVII ст., на відміну від того, що було у творах попереднього періоду, знову рішуче переважає звертання на *vous* ‘ви’. Про це свідчать, наприклад, твори таких авторів, як П. Скарон (1610–1660) і Ж.-Б. Мольєр (1622–1673). У п’єсах останнього, визначного комедіографа, так часто звертаються до батьків: *Ah ! Mon père, ce que vous dites là c’est du dernier bourgeois* ‘О, батьку мій, те, що ви тут кажете, це – (слова) останнього дворянина’ – читаємо, наприклад, у «Смішних манірницях» (1659 р.). Інші приклади дають тексти казок Ш. Перро (1626–1696), в якого, скажімо, Червона Шапочка звертається до бабусі так само на *vous*. В «Етюдах про природу» (1790 р., автор – Бернарден де Сен-П’єр) так звертаються один до одного мати й син.

У генетично найближчій до французької *окситанській* (провансальській) мові теж поширюється звертання на *vous* ‘ви’, але відчувається також певний вплив із боку іспанської мови. Названа «ввічлива» форма є настільки популярною, що у нейтральному значенні вживається інша множинна форма – *vautre* (пор. ісп. *vosotros*), якій в однині відповідає *tí* ‘ти’.

В *італійській* мові значного поширення як займенниковий засіб увічливого звертання у XVII ст. набуває форма *Lei* (*lei*) – антонім «нейтрального» *tu* й еквівалент шанобливого *voi* [див. *Palazzi*, 617], широковживаного до початку XVIII ст. [див. *Della Valle, Patota*, 61–62], та своєрідний заміник титульних апелятивів *Signoria* ‘панство’, *Eccellenza* ‘превосходительство’, *Santità* ‘святість’, *Magnificenza* ‘величність’ [див. *Lanuzza*, 48], хоча відповідні приклади зустрічаються, як зазначалося в попередньому розділі, ще у Д. Боккаччо (XIV ст.). Паралельно вживається й синонімічна форма *Ella* (‘Вона’), до того ж обидва звертання можуть навіть співіснувати, чергуючись, в одній фразі, як-от у наступному прикладі з твору К. Годзі (XVIII ст.), в якому мажордом говорить гостеві: *Lei non abbia però alcun dubbio che la stanza dov’Ella dorme non sia stata preservata e chiusa con diligenza* ‘Ви, одначе, аніскільки не сумнівайтесь, що кімната, в якій ви спите, старанно охоронялася й зачинялася’. Більшою мірою консервативними і меншою мірою впорядкованими виступають різноманітні діалектні форми. Для прикладу наведемо кілька фрагментів із «Заборонених поезій» венеційського автора XVIII ст. Д. Баффо: *Ti puol ben concepir / Che mi son per morir* ‘Ти можеш добре зрозуміти, / Що я ледве не вмираю’; *Ma vù, cara ragona...* ‘Але ви, дорога господине...’; *Ve dago parte, amigo...* ‘Я розповім вам, друже...’; *Graziosissima Dea Venere bela...* / *Del mio cuor vù sè l’unica allegrezza...* ‘Милостива й прекрасна богине Венеро,... / Мого серця ви – єдина радість...’ Як бачимо, алокутивні займенники мають відмінну від «стандартних» форму, до того ж *vù* ‘ви’ (пор. франц. *vous*) виступає єдиною формою шанобливого звертання, навіть коли йдеться про божество.

А взагалі застосування шанобливих форм 2-ї особи множини є виразним стилістичним прийомом, тому вони часто зустрічаються в творах комедійного жанру. Так звертаються, наприклад, один до одного персонажі комедій К. Гольдоні (1707–1793), як дворяни (маркізи, графи), так і пересічні громадяни: *Sì, voi dite bene. Il signor conte Ottavio, padrone vostro, colla signora marchesa Beatrice, padrona vostra, fanno all’ amore come*

і gatti ‘Так, ви правду кажете. Пан граф Оттавіо, ваш господар, і пані маркіза Беатриче, ваша господиня, кохаються, як коти’ (з комедії «Мудра дружина»).

Звертання на voi було також певною регіональною особливістю, характерною передусім для південної частини Апеннінського півострова. Так, наприклад, звертається в листі до університетського професора неаполітанський поет С. Роза: *Un'altra volta vi prometto di non cascare in quest'errore...* ‘Ще раз обіцяю вам не припускатися більше цієї помилки...’.

Літературні пам’ятки *sarđ(ин)ської* мови цього ж періоду теж дають, зокрема, приклади звертання в однині на *vois* ‘ви’. У текстах XVII ст. ще знаходяться різні варіанти цієї форми: *Portadimi cun bosu, no andeis solu...* ‘Заберіть мене з собою, не йдіть самі...’ – читаємо в так званій «Комедії пристрасті Господа нашого Ісуса Христа». Тут ми маємо незвичний з огляду на контекст приклад звертання в однині – діва Марія промовляє ці слова до свого сина Ісуса. Так само звертається до нього й Марія Магдалина: *signori, e vevu amanti, / miradi chi us amu tanti forti* ‘Господи, насправді милий, / знайте, що я вас так сильно люблю’. А от поет М. Карпус звертається так до своєї матері у поемі «Пристрасть і смерть Господа нашого Ісуса Христа» (1728 р., зразок логудорського діалекту): *Deus bos bardet mama mia* ‘Хай боронить вас Бог, моя мамо’. Цікаво, що так само звертається й сам Христос до Пресвятої Діви, у той час як вона каже йому ‘ти’.

Схожі приклади знаходимо і в *ретороманських* пам’ятках. Це, зокрема, звичне шанобливе звертання на *vo* ‘ви’ до дами серця у поетичних творах фріульського автора П. Фістуларіо: *jo pensì a vo, mio ben* ‘я думаю про вас, моя люба’. Так само звертається у «Розмові між облудницею і сповідником» Е. ді Коллоредо навіть священник до жінки, що прийшла до нього на сповідь: *Juste Fie, dit su vo, non riardit timp* ‘Дорога дочко, розкауйте, не гайте часу’.

У романшській «Трагікомедії» Ф. Візеля (1673 р.) зневірена героїня (мова йде про її нареченого) промовляє: *Vus esses moart per mieu amur* ‘Ви померли для через моє кохання’.

У румунській мові, перші літературні тексти якої датуються, як відомо, XVI століттям, у даний період історичні зміни були відносно незначними.

2.2. Повертаючись до германських мов, зазначимо, що в ісландській мові відбувається характерне саме для неї розмежування семантичних функцій різних за походженням займенникових форм 2-ї особи множини (про них ішлося в першому розділі) з набуттям статусу «ввічливої» формою þér, яку з парадигматичного погляду можна вважати стандартною, у той час як колишній формі двоїни þú відводиться роль «нейтральної». Це явище не має аналогів в інших мовах, принаймні германських, навіть у близькоспоріднених скандинавських. Такий поділ функцій видається цілком логічним, оскільки паралельне існування двох граматично подібних одиниць неминуче мало привести до значеннєвої диференціації. Що ж до конкретного визначення семантичних характеристик, то можна сказати, що значення двоїни є органічно пов'язаним з ідеєю множинності, а трансформація значення «звичайної» множинної форми мала місце у значній кількості мов.

У норвезькій мові розгляданого періоду з'являється і поширюється «ввічливий» займенник De (3-ї особи множини), з яким корелює в аналогічній ролі форма dere, що походить від д.-норв. idr [див. Стеблин-Каменский, 213]. Маємо на увазі так звані рикс-смол (нині букмол), або ж дансько-норвезька літературна мова. Власне, смислова основа цього явища має ту саму природу, що й уживання в аналогічній ролі займенників 2-ї особи множини, особливо характерне для романських і, врешті, слов'янських мов. Якщо фактор множинності експлікувати більше немає потреби, то відносно 3-ї особи можна зазначити, що її використання було, як видається, своєрідним способом абстрагування або ж намаганням ще більше віддалити від себе поважного співрозмовника.

Специфіка скандинавських мов у цьому відношенні полягає ще й у тому, що в них, зокрема у норвезькій, саме займенникові засоби звертання ніколи не відігравали такої важливої ролі, як у тих самих романських, це частково пояснюється також психологічними особливостями «нордичного» характеру, зокрема емотивни-

ми. До цього слід додати ще й особливості історичного розвитку, а також такий істотний чинник як поширення лютеранства – характерного вияву протестантизму.

У данській мові початку XVII ст. деяке поширення мали вживані в ролі «ввічливих» займенники 3-ї особи однини *han* ‘він’ і *hun* ‘вона’ [див. Svennung, 390], тобто як у німецькій мові, проте цей етап було пройдено відносно швидко. Такі форми ввічливості не затвердилися в жодній із германських мов. Мабуть, це не в останню чергу пов’язане з причинами психолінгвістичного характеру – вони, мабуть, не завжди адекватно сприймалися мовцями саме як звертальні та ще й шанобливі. Тому на зміну їм нерідко приходили інші форми – множинні. Поширення ввічливого *De* ‘Ви’ – від *de* ‘вони’ – припадає на 1700–1760 рр. [див. Nielsen, 63]. Як і подібне явище, зазначене в попередньому параграфі, це загалом збігається з поширенням аналогічного за походженням і семантикою *nim*. *Sie*. Дан. *De* досить швидко майже повністю витіснило старі займенникові форми 2-ї особи множини (*I*, *Eder*, *jer*). Але і в цьому разі немає особливих підстав говорити про масовий характер чи особливе поширення такого явища.

Досить специфічне морфологічне явище мало місце у шведській мові. Наприкінці XVII ст. до особового займенника 2-ї особи множини *I* ‘ви’ додається специфічна за походженням синонімічна форма *ni* (*Ni*), утворення якої стало наслідком розкладення сполучень на зразок *menen* і ‘думаєте ви’ або *sågen-I* ‘бачили ви’. Обидві форми, як це зафіксовано в текстах, могли вживатися як «увічливі» [див. Svennung, 111]. Щоправда, останній дослідник пояснює це явище у мові XIII–XVI ст. впливом латинського *vos*, а його існування у XVII–XVIII ст. – впливом німецького зразка, тобто *Ihr* [див. *ibid.*, 390]. Крім того, з часом таке звертання почало стосуватися вже не тільки високопоставлених осіб і протиставлятися «неформальному» *du* ‘ти’. До того ж дієслова в таких випадках нерідко вживалися в однині. Тут відразу ж виникає думка про те, що ця обставина теж відіграла певну роль у пізнішій десемантизації займенникових форм увічливості. Але у XVII ст. саме займенники 2-ї особи множини, на відміну від того, що відбувалося

у данській і норвезькій мовах, починають виконувати відповідну функцію. У XVIII ст. форма *Ni* як аналог франц. *vous* широко вживається в мовленні, особливо представниками аристократичних верств, переважно у звертанні до батьків і старших за віком. Що ж до *I*, то таке звертання в цей період стосувалося вже нижчих за суспільною ієрархією, а от для вираження справжньої пошани рекомендувалося вживати *han* ('він') і *hon* ('вона').

У канонічних текстах – пам'ятках *англійської* мови ранньоновоюанглійського періоду (XVI–XVII ст.) – зберігається різниця між суб'єктною прономінальною формою *ye* 'ви' та об'єктною *you* 'вам, вас', що доводить наступний уривок із Євангелія від Матвія: *Blessed are ye, when men shall revile you, and persecute you* 'Блаженні ви, як ганьбити і гнати вас будуть'. Водночас у розмовній мові ці форми нерідко змішуються, як у класичному прикладі з виразом 'дякую (вам)' – *thank ye* (або навіть *thankee*) [Weekley, 1653] – пор. сучасне *thank you*, що вживається, до речі, без обов'язкової в решті подібних випадків суб'єктної форми.

До речі, тільки в Біблії і в поезії збереглася стара форма *thou*, що практично вийшла з мовленнєвого вжитку у XVII ст. [див. *Формановская, Шевцова, 4*]. Так, вона зустрічається, наприклад, у поетичних творах Д. Мільтона (1608–1674): *good reason was thou freely shouldst dislike* 'вагома причина була, що мабуть тобі не до вподоби'. Нерідко послуговується нею великий шотландський поет Р. Бернс (1739–1796): *The desert were a paradise, / If thou wert there, if thou wert there* 'Пустеля була б раєм, / Якби ти там була, якби ти там була'. Чимало таких прикладів знаходимо в ліриці інших авторів цього ж періоду (Дж. Дон, Дж. Герберт, Дж. Грем, В. Каупер), а також у баладах.

У XVIII ст., не в останню чергу завдяки активній суспільній діяльності протестантської громади квакерів (її було утворено в Англії в середині XVII ст.), що виступали, як відомо, за загальну суспільну рівність, називаючи себе «Спілкою друзів», пропаговане ними звертання до всіх і кожного на *you* набуває значного поширення. Можна сказати, що в даному разі йшлося не стільки про форму ввічливості (бо це значення на той час

уже фактично «стерлося»), скільки про впровадження єдиної форми звертання.

Своєрідні зміни відбулися у *нідерландській* мові. Займенник 2-ї особи однини *du* остаточно поступився місцем множинній формі *gij*, яка фактично перестала виконувати функцію форми ввічливості (отже, можна сказати, маємо те, що сталося дещо раніше в англійській мові). Тому виникла потреба використання інших, нових мовних ресурсів. За непрямыми свідченнями, саме в цей період популярним стає непряме звертання у 3-й особі.

«Увічливе» *Sie* ‘Ви’ у *німецькій* мові наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. набуло загального характеру, ставши синонімом дещо застарілого *Ihr*, яке, набувши значного поширення, дедалі менше сприймалося як форма ввічливості. Натомість відповідну функцію виконували ще й іменні форми звертання, насамперед *Herr* ‘пан’, а також відповідні титули. При цьому (зокрема в поетичному контексті) цілком можливим було звертання на ‘ти’: *Wo du nicht bist, Herr Organist, / Da schweigen alle Flöten* (Е. Ноймайстер, твір 1717 р.) ‘Де тебе немає, пане органісте, / Там мовчать усі флейти’. Але наявність титулів передбачала ввічливу займенникову форму. У трагедії Г. Е. Лессінга «Емілія Галотті» (1772 р.) бачимо звертання на зразок *Oder meinen Sie, Prinz...* ‘Чи вважаєте Ви, принце...’ В іншому класичному зразку цього ж жанру («Дон Карлос» Й. Ф. Шиллера, 1783–87 рр.) є такі відомі слова: *Kardinal, ich habe / das Meinige getan. Tun Sie das Ihre* ‘Кардинале, я / своє зробив. (А) Ви робіть своє’. У XVII ст. *Sie* починає вживатися також без звичайних титулів, а з XVIII ст. вживається не тільки стосовно дворян, а й простих бюргерів.

Цікаво, що у XVII і XVIII ст. в алокутивній ролі вживалися також *Er* ‘він’ і *Sie* ‘вона’ – при звертанні в однині, але у специфічному контексті – стосовно осіб із нижчим соціальним статусом [Duden, 140]. У такий спосіб вони навіть були протиставлені «стандартно-нейтральному» *du* ‘ти’. Вони вживалися і в спілкуванні бюргерів, слуг і т. д. між собою. Посилання на таку своєрідну ситуацію трапляються навіть у неспеціальній літературі. Не випадково саме XVII ст. датується виникнення

характерних дієслів *duzen* ‘звертатися на ‘ти’; тикати’ і *siezen* ‘звертатися на ‘Ви’.

Отже, «середній» період в історії германських мов позначився багатьма важливими перетвореннями у сфері засобів звертання.

2.3. Те саме дозволяє констатувати й проаналізований слов’янський матеріал. Так, слід наголосити на тому, що саме в цей період, особливо у XVIII ст., в *українській* мові відбувається, нарешті, процес справжнього поширення «ввічливого» *ви*, початок активного вживання якого припадає на XVIII ст. У драматичному творі М. Довгалевського, датованому 1737 р., поряд із численними прикладами звертання на ‘ти’ (до мужика, дяка, сина до батька), є вже й такі: *А ну и мнѣ... умалюйте дяче...; Скажѣте, пане Вла-се, що то там такое...* (у цьому випадку пиворіз звертається до приятеля).

Можна сказати, що, як це буває нерідко, нове мовне явище спочатку розвивалося, так би мовити, стихійно, не підпорядковуючись якимсь більш-менш чітко визначеним правилам. Про це свідчить, наприклад, той факт, що в епістолярних пам’ятках так звертаються не тільки до представників знаті, а й до батьків, чоловіків і навіть своїх дітей.

Вважається, що ввічливе *вы* (*Вы*) почало широко вживатися в *російській* мові лише на початку XVIII ст. (за Петра I) за умов поширення правил європейського «політесу» або ж «європейського стилю поведінки» [Коготкова, 41], не в останню чергу під впливом західноєвропейських мов, слід гадати, насамперед французької (як відомо, першої європейської мови, що набула міжнародного значення), а нормою стало наприкінці того ж століття. Вважається також, що написання з великої літери йде від нім. *Sie*. Раніше воно зустрічалося головним чином у дипломатичній кореспонденції з західноєвропейськими країнами [див. СРФ, 104]. Це одне з тих явищ, що в сумі становили переломний етап у розвитку національної мови. Втім, така європеїзація суспільно-побутового мовлення відбувалася повільно – нова форма нерідко чергувалася й змішувалася з традиційним *ты*. Деякі дослідники говорять також про вхід увічливого *вы* до мовного вжитку вже на почат-

ку XVII ст. [див. Буслаєв, 390; Оликова, 69] у вищих суспільних верствах, проте достатньо переконливих доказів у даному разі бракує. Справа в тому, що поки що йдеться переважно про вживання присвійних займенників множини, стосовних однієї особи. Досить цікавий приклад (щоправда, в іншому науковому контексті) наводиться М. О. Максимовичем у статті «Про вживання назв «Росія» і «Малоросія» у Західній Русі». Це вираз із острозького видання книги Василя Великого 1594 р.: «Вы же, о православный *Российский народе!*». Можна сказати, що це вже щось на зразок прообразу урочистого ввічливого звертання – відомо, що в таких випадках риторичні звертання у багатьох різних мовах ґрунтуються в абсолютній більшості випадків на основі форм однини.

Практично єдиним джерелом, що відбиває беззаперечну реалізацію *вы* замість *ты* у пам'ятках першої половини XVII ст., є дипломатичні послання [див. Черных 1948, 96–97]. Але це ще аж ніяк не означало справжнього входу інноваційного явища до мовленнєвого обігу. Отже, починалося все з писемного офіційного мовлення, а точніше з епістолярного стилю. Поступово зникають «вирази чолобиття, палкі формули гіперболічних уподібнень і вихвалянь співрозмовника й експресія самоприниження» [Виноградов, 64–65]. Відомою є теза знаного сучасного русиста В. В. Колесова про появу рос. *вы* як форми ввічливості ще у XVI ст., що пов'язується з поширенням польських звичаїв та етикету. Тексти пам'яток початку й середини XVII ст. не дають повноцінних прикладів, які підтверджували б цю тезу, хоча повністю її заперечувати не варто. Не підкріплюється доказами й твердження про українське походження «викання» у російській мові XVII–XVIII ст. [див. Радевич-Винницький, 67–68]. У будь-якому разі, перші переконливі свідчення вживання саме «ввічливого», а не «величального» *Вы* датуються останнім десятиріччям XVII ст. Це насамперед зразки епістолярного жанру, а саме листи молодого царя Петра до представників дворянства та знайомих-іноземців. Слід наголосити на тому, що за часів Олексія Михайловича (батька Петра), а це 1645–1676 рр., на *Вы* зверталися виключно до са-

модержця, до того ж саме він, як відомо з історії, започаткував абсолютне монархічне правління. Показові приклади зібрано російськими граматастами, а також італійським славістом Р. Бенакіо. Вони переконливо свідчать про те, що впровадження нової форми було поступовим. Із наведеного матеріалу, зокрема листів Петра, випливає, що в одному й тому самому листі автор може по-різному звертатися до свого адресата – не тільки по-новому, тобто на *Вы*, а й у традиційний спосіб – на *ты*: *Письма ваши мне отданы... И ты... вели...* або *Письмо твое... в каторгом... о вашем пребывании объявляешь...* Така непослідовність зазначалася багатьма російськими дослідниками [див., напр., Черных 1948, 92–95; Федорова, 65]. У листах іноземці звертаються до царя вже тільки на *Вы*, а співвітчизники – ще нерідко на *ты*, тобто, так би мовити, по-старому. Сумнівів щодо звертання саме до однієї особи практично немає – це доводять численні приклади на зразок *Господине мой и приятелю любезнейший, здравствовать и путешествовати вам желаю счастливо*. Цікаво, що сам «вінценосний тесляр» звертається на *Вы* як до дружини Катерини Олексіївни, так і до сина Олексія Петровича. Авторитетні русисти (наприклад, П. Я. Черних) вважають, як уже зазначалося вище, що істотну роль у поширенні *Вы* належала дипломатичному листуванню, оскільки воно «допомогло нашим предкам засвоїти таку форму звертання, яка була подібною до відповідних форм у західноєвропейських мовах, насамперед, мабуть, германських» [Федорова, 56–57].

Посилання ж на германські мови (маються на увазі передусім німецька й нідерландська) видається не надто переконливим, якщо зважити на вживані в них у той самий період форми ввічливості, розглянуті вище. Про досить швидке поширення нової форми у дворянських колах свідчать і численні приклади з російської прози різних жанрів XVIII ст. Дослідники згадують також навчальні посібники з етикету, такі як «Приклады» 1708 р. і широковідоме «Юности честное зеркало» 1719 р., що рекомендували вживання «ввічливої» форми. Ось один із характерних прикладів: *учиню так, как вы, государь, приказали*. А от гетьман Павло Полуботок, наказний гетьман Лівобережної України, у відомому листі до того

ж царя Петра звертається до нього на *Ты*: *говорю тебе истину, о Государь! Что воздаси Ты непременно отчет перед... всемогущим Богом за погибель нашу и всего народа.*

Не можна не згадати з цього приводу слова одного з персонажів класичної комедії Д. І. Фонвізіна «Недоук»: *Служил он Петру Великому. Тогда один человек назывался ты, а не вы. Тогда не знали еще заражать людей столько, чтоб всякой считал себя за многих.* Не менш красномовними видаються також слова драматурга Я. Б. Княжніна (1742–1791): *О ты, которую теперь звать должно «вы!».* Довільне чергування обох форм в одному контексті, навіть у звертанні до тієї самої особи, демонструють діалоги з комедій інших авторів XVIII ст., таких, як О. П. Сумароков або В. І. Лукін.

У білоруській мові відбувалися в цілому паралельні процеси, але в дещо вповільненому темпі. Вважається, що старобілоруський період закінчується лише наприкінці XVIII ст. Відомим є рукопис під назвою «Александрія початку XVII ст.». Маємо на увазі поширену свого часу в багатьох країнах Європи візантійську версію давньогрецького пригодницького роману II–III ст. В «Історичному словнику білоруської мови» цитується такий уривок із цього, власне, апокрифічного твору: *[Ц]ареви над цари великому и панѧ над пандючими..., аристотел поклон сво вам втдаваю* [див. ГСБМ 5, 88]. Це вже можна вважати достатньо переконливим свідомством наявності такого значення блр. *Вы*, що вочевидь поширювалося не без впливу з боку сусідніх мов. Розвиток найуживаніших іменних звертань можна в цілому порівняти з тим, що відбувалося в українській мові.

Що ж до решти слов'янських мов, то належить підкреслити, що цей період їхньої історії був для них, як відомо, досить складним.

Є цілком вагомі докази, стосовні еволюції форм звертання. Вельми цікавий соціолінгвістичний коментар знаходимо в «Граматичі словенської мови» 1901 р. (отже, йдеться фактично про стан мови кінця XVIII ст.). З нього випливає, що (буквально) «молодші старшим викають, особливо одруженим» [Хостникъ, 221].

Існують і переконливі докази на користь наявності нової (займенникової) форми ввічливості у *чеській* мові. Це епістолярні

пам'ятки XVII ст., зокрема ті, що зібрано у цінній книзі під назвою «Листи пані Катаржини з Жеротина» (представниці тієї частини чеського дворянства, що не перестала вживати рідну мову), які датуються 1634–35 рр. Вони містять велику кількість прикладів саме такого звертання до адресата (хоча в деяких листах до нього звертаються на ‘ти’ – до близьких подруг або службовців нижчих рангів, а саме до писаря, посильного і т. д.), що в більшості випадків поєднується з різноманітними й доволі своєрідними шанобливими іменними звертаннями (зауважимо відразу ж, що не йдеться про родичів Катаржини): *Můj nejmilejší pane, pane bratře! Vedle wskazání vám svejch upřímnějch sesterskejšch služeb...* ‘Мій любий пане, пане-брате! Окрім наданих вам щирих сестринських послуг...; *Má nejmilejší paní, paní dcero! Aby se vám v tomto nastalém povém roce, i za jiná mnohá léta...* ‘Моя люба пані, пані-сестро! Щоб вам у цьому новому році, що настав, і в багато інших років...’

Подібним чином певного поширення набуває ввічливе звертання у 2-й особі множини у *польській* мові: *Witajcie, nasz rozcziwu Miłoszu!* ‘Будьте здорові, наш шановний Мілоше!’ (з драматургічного твору Б. Зиморовича, що був колись бургомістром Львова) – так селяни вітають поміщика. Проте не можна говорити про затвердження цього явища в мові, попри намагання запровадити його офіційно. Нерідко шанобливі титульні звертання виступають так само в однині. В історичних «Записках» Я. Х. Пасека (жив у XVII–XVIII ст.) знаходимо такі рядки: *Wśc MM. Pan skąd jedziesz?* букв. ‘Ваша милість пан звідки їдеш?’ Але в наступному запитанні того ж персонажа фігурує вже дієслово 3-ї особи: *Kiedys Wśc wyjechał?*, тобто, власне, ‘Коли ж Ваша милість виїхав?’ Таке чергування спостерігається і в подальшому тексті. Звідси випливає висновок про граматичну нестійкість звертальних форм. Інші форми ввічливості теж часто сполучаються з дієсловами 2-ї особи однини. У комедії Ю. Немцевича «Повернення посла» (1791 р.) староста говорить представниці суду: *Cóż waćpani nie jesteś jeszcze przekonana?* ‘Що ж, ваша милість пані ще не переконана?’ або: *Waćpani nie pamiętasz wojny siedmoletniej...* ‘Ваша милість пані не пам’ятаєш Семилітньої війни...’

Тепер можна порівняти розглянуті факти в комплексі, зіставивши матеріал, що його надають мови всіх трьох груп. Отож, ці факти говорять про те, що явище, яке іноді називають «множиною шани», сягнуло, нарешті, значного поширення. Насамперед це стосується всіх слов'янських мов, в яких цей процес розпочався значно пізніше, ніж у романських мовах, і дещо пізніше порівняно з мовами германськими. Тим часом на романських і германських теренах позначилися вже явища іншого характеру. Тому подібна ситуація спостерігається лише в деяких із них, а саме в північногерманських (ісландській, шведській), галло-романських (французькій, окситанській), а також у каталанській і ретороманській. В інших мовах двох останніх груп відповідні займенникові форми поволі втрачають значення «ввічливих» – це явище охоплює такі мови як іспанська, португальська, італійська, нідерландська та англійська. Але якщо в останній воно супроводжувалося парадоксальним скороченням займенникової парадигми, у решті названих у цьому контексті мов воно було компенсоване за рахунок новоутворених форм, похідних від шанобливих зворотів із значенням ‘Ваша милість’ (іспанська, португальська) або ‘Ваша шляхетність’ (нідерландська), від виразу ‘Ваше панство’ було утворено відповідні форми румунської мови. Відоме багатьом романським і германським мовам використання в такій же функції займенників 3-ї особи однини затвердилося лише в італійській.

Пізнішим за походженням є інше явище, формально подібне, але з погляду семантичної логіки відмінне від попереднього – розширення значення 6-го елемента парадигми, тобто займенника 3-ї особи множини. Його можна вважати в цілому германським, оскільки воно охопило німецьку, норвезьку і данську мови.

3.1. Розгляньмо, нарешті, матеріал сучасного періоду (XIX–XXI ст.). Почнімо, як завжди, з романських мов. В *іспанському* ввічливому звертанні вживалися також, як уже зазначалося вище, нарівні з *Usted*, парадигматичні форми 3-ї особи однини *él* ‘він’ і *ella* (діал. *eilla*) ‘вона’. Такі специфічні форми збереглися в леонсько-астурійському ареалі.

Окремо слід сказати про латиноамериканські варіанти іспанської мови, в яких сталися (передусім на розмовному рівні) унікальні морфологічні зрушення, що безпосередньо торкнулися парадигми особового займенника.

У багатьох країнах Латинської Америки, зокрема в басейні Ла-Плати (Аргентина, Уругвай, Парагвай), Центральній Америці (Гватемала, Нікарагуа, Сальвадор, Гондурас, Коста-Рика), а також у Венесуелі, Колумбії, Болівії, Еквадорі і Чилі значного поширення набуло так зване *voseo*, в основі якого – повна або часта заміна в розмовному мовленні займенника *tú* ‘ти’ старовинною формою *vos*, що стала альтернативним засобом нейтрально-фамільярного звертання в однині. Визнаним є той факт, що внаслідок особливостей історичного розвитку іспанська мова Латинської Америки зберегла певні архаїчні для мови Іспанії риси, у тому числі навіть на граматичному рівні. Це детально описане у науковій літературі явище [див., напр., Pauffer, 77] спричинило навіть зміну дієслівних закінчень 2-ї особи множини (яка стала одниною у чилійському варіанті) або до змін в акцентуації дієслів 2-ї особи однини (в аргентинському, уругвайському та деяких інших варіантах, зокрема центральноамериканських). Слід сказати, щоправда, що з огляду на походження це явище не може вважатися суто варіантним чи регіональним, оскільки в його основі – ст.-ісп. *vos*, а своєрідні дієслівні флексії теж походять від скорочених «народних» форм, що вживалися в Іспанії у XV–XVI ст. [див. Степанов 1963, 157]. Отже, це свого роду історичний релікт, що значною мірою зберігся на американському континенті. Його існування підтверджує тезу про більшу консервативність латиноамериканських варіантів іспанської мови порівняно з піренейським, що пояснюється низкою історичних, соціальних, економічних та культурних причин. Зазначимо також, що в цей період названа займенникова форма в Іспанії була вже дещо «зношеною» [див. Corominas, 611], – цим можна пояснити те, що в Латинській Америці її значення нейтралізувалося. Не можна не звернути увагу й на те, що історія розгляданого явища безпосередньо пов’язана з історією колонізації і деколонізації Америки, у тому числі й хронологічно. Воно

розглядається переважно у плані синхронії і подається дескриптивно, проте саме діахронічний аналіз може дати повноцінну відповідь на питання про його походження і причини поширення. У цьому плані зазначимо, принаймні, що таке явище є найтиповішим для країн Ла-Плати, тобто Аргентини, Уругваю та Парагваю. Колонізація відповідних територій розпочалася, як відомо з історії, 1516 р., дещо пізніше почалося завоювання Центральної Америки (сучасні Гватемала, Коста-Рика, Нікарагуа, Гондурас і Сальвадор, де *voseo* так само є дуже популярним). Незалежність від Іспанії ці країни почали здобувати на початку ХІХ ст., у той час як, скажімо, Куба (де те саме явище, в усякому разі на сучасному етапі, не існує взагалі) звільнилася від влади метрополії лише у 1898 р. Деяка «архаїчність» іспанської мови Латинської Америки пов'язується з уповільненими темпами її історичного розвитку, відносно недовгою літературною традицією та іншими лінгвістичними й так само екстралінгвальними обставинами. Отже, в цьому випадку ситуація є унікальною – колись вторинне значення займенника стало єдиним, до того ж сама форма збереглася лише в деяких варіантах.

Так само досі користуються застарілими в більшості мов засобами, а саме займенниками *el 'він'* і *еуа 'вона'*, що корелюють з архаїчним *vos 'ви/Ви'* (яке може мати навіть зневажливий відтінок), нечисленні носії маловживаної нині *сефардської* (єврейсько-іспанської) мови, що не може викликати подиву, оскільки йдеться про дуже своєрідну мову, яка в цілому зберегла основні риси іспанської зразка ХV ст. Тим більше значущою рисою є той факт, що в сефардській мові довго зберігалася, бодай формально, та сама староіспанська форма *vos* як увічливе звертання до незнайомих осіб, згодом сфера її застосування обмежилася звертанням газети до читача або діалогами персонажів у творах, що продовжують старовинну літературну традицію, зокрема фольклорну [див. Габинский, 120]: *¡Arnaldo, Arnaldo, / el mi primer amado! / ¿de qué lleváis la cara / a tan demudado?* (із «Сефардського романсеро», виданого у 1961 р.) *'Арнальдо, Арнальдо, / моє перше кохання! / Чом у вас на обличчі / отаке страждання?'*

Що ж до історичного значення *португальського* *vós* як форми ввічливості, то на неї можна натрапити, зокрема, в історичних романах, в яких вона виступає засобом стилізації: *Em susto vós, mestre Frei João!* ‘Злякалися, Ви, наставнику, брате Жоане!’ (сюжет роману – середньовічний); *Minha mãe, eu estou doente... Deixai-me ir deitar...* (Алмейда Гарретт) ‘Мамо, я хворий... Дозвольте мені йти спати...’ У таких випадках дієслово навіть у бразильському варіанті приймає форму 2-ї особи множини, хоча такі форми практично не вживаються в сучасній португальській мові Бразилії в усіх інших контекстах: *Padre-nosso, que estais no céu...* (Ж. Амаду) ‘Отче наш, що на небесах...’; *Senhor eu não sou digno que entreis em minha casa...* (П. Коелью) ‘Господи, я не гідний того, щоб (Ти) зайшов до мого дому...’

(Доречним видається згадати в цьому зв’язку інше явище, власне саме португальській мові в усіх її варіантах – у розмовному мовленні замість займенника *vós* ‘ми’ часто-густо вживається збірний іменник *a gente* ‘люди’, теж обов’язково з означеним артиклем, як, скажімо, у наступному прикладі з оповідання сучасної португальської письменниці А. Сарменту: *A gente sempre fomos amigos* ‘Ми завжди були друзями’. Дієслово в таких випадках може навіть мати форму не 3-ї особи однини, а 1-ї особи множини, що свідчить про високий ступінь прономіналізації іменника. Отже, названий процес виходить за межі звертання. До того ж це теж приклад особливої вторинної номінації, позначеної граматичною транспозицією, оскільки іменник набуває займенникових ознак.)

Значна частина *галісійців* як носіїв відповідної мови, за свідченнями інформантів, воліє радше вживати питому форму 2-ї особи множини *vós* (як це було колись у португальській мові), сприймаючи попередні форми як іншомовні, так само як і «кастилізовані» форми 2-ї особи множини *vosoutros* і *vosoutras* (від ісп. *vosotros* і *vosotras*), що є маловживаними.. Отже, в цьому разі можна говорити не тільки про галісійський консерватизм, а й про своєрідний вияв національної і мовної самосвідомості.

У Каталонії теж існують пуристські тенденції, згідно з якими досі вживається стара форма 2-ї особи множини *vós*, що, на відміну

від нейтральної *vosaltres*, вживається у 3-й особі замість «кастиліанізму» *vostè* [див., напр., Marvà, 180; ССГРЯ, 209]. Цікаво, що таке явище спостерігається (незважаючи на граматичне походження *vós*) лише в однині і є специфічною рисою *каталанської* мови. За даними інформантів, нині воно зустрічається переважно у провінційному мовленні й навіть означає ще вищий ступінь шанобливості порівняно з *vostè*. Завдяки евентуальному вживанню особливо ввічливого *vós* створюється також третій ступінь звертання в однині (*tu – vostè – vós*). Наведімо три відповідні приклади з сучасного твору, автором якого є письменник португальського походження М. де Сеабра, що у зрілому віці переїхав до Каталонії: *Ai, robret! Qui t'ha fet això? 'Ой, бідненький! Хто тобі таке зробив?'; Nomès vostè l'ha matat! 'Це ж ви його вбили!'; Vós us dieu Roureda? 'Вас звать Роуредє?' Нерідко таке звертання зустрічається в поетичних творах XIX – початку XX ст.: per a dir-vos, oh Blanca, que us estimo... 'щоб сказати вам, о, Бланко, що (я) вас шаную...' – з драми «Море і небо», автором якої є А. Гімера (1847–1924). Особливо слід зазначити народні пісні: *Donzelleta agraciada, / A qué vos comparagé? 'Люба дівчино, / З чим мені вас порівняти?' Досить цікавим чином ця форма відбилася у широковживаному сучасному виразі *sisplau* 'будь ласка', що є скороченим варіантом так само актуального *si us plau* (буквально 'якщо вам подобається' – пор. франц. *s'il vous plaît* 'т. с.'). Це одна із структурних рис, що поєднують цю іберо-романську мову з галло-романськими.**

Один із найбільших історичних парадоксів, стосовних романських мов, полягає в тому, що попри значні зміни, яких зазнала *французька* мова впродовж свого багатомісячного розвитку, незважаючи на всю інтенсивність еволюційних процесів у системі граматичних категорій, що не раз підкреслювали різні дослідники [див., напр., Булаховський 1, 267], її займенникова структура звертання врешті-решт виявилася, порівняно з іншими романськими мовами, найпростішою. Отже, досі є актуальною і цілком функціональною відносно проста дихотомічна структура *tu* 'ти' – *vous* 'ви' і 'Ви' (для обох чисел). У цьому відношенні французька мова, яка іноді називається найбільш «революційною» з-поміж

романських мов [ГСРЯ, 15], виявилася чи не найконсервативнішою. Це ще один доказ на користь того, що структура звертання розвивається за власними, особливими законами.

А втім, можна припустити, що така консолідація французької структури звертання з чітким, на відміну від того, що спостерігається у багатьох інших розгляданих мовах, семантичним розмежуванням відповідних форм, пов'язана певною мірою з історією країни, особливостями національного менталітету, а також дбайливим ставленням до мови, зокрема намаганням захистити її від надмірного впливу інших мов, проникнення іншомовних елементів, особливо зумовлюваних так званою глобалізацією. Не випадково в етнографічних працях висуваються тези на кшталт: «За умов сучасного загального нівелювання культури серед французів ще утримується усвідомлення належності до певних історичних областей з їхніми місцевими особливостями культури й побуту» [ВМ, 350]. Досвід спілкування з носіями французької мови свідчить про те, що для них загалом не є особливо характерним швидкий перехід на 'ти' після першого знайомства (як це нерідко буває з італійцями і ще частіше з іспанцями) [пор. Формановская, Соколова, 6]. На відміну від того, що спостерігається в інших романських і не тільки романських мовах, франц. *vous* залишається основним і найуживанішим займенниковим засобом звертання. Ще в XIX ст. про це дотепно писав М. Г. Чернышевський: «...француз, якщо тільки скинув сабо, майже нікому вже не каже «ти». Але в нього залишилася ще можливість, якщо захоче, кольнути очі нахабі або ворогові словом «ти»» [Чернышевский, 369–370]. Наведімо два невеликі приклади з творів Ж. Сіменона, які говорять про те, що правил увічливості дотримуються за умов спілкування з різними за соціальним рангом особами: *C'est vous, patron? 'Це ви, хазяїне?' i Dites-moi, domestique... 'Скажіть мені, дворецький...'* Красномовними є також слова автора з алегоричного твору Г.-С. Колет: *Car la chatte me tutoie, et je lui dit «vous». Nous savons vivre 'Оскільки кішка мені тикає, я сказав їй «ви». Ми вміємо жити'*. Неймовірним на перший погляд видається той факт, що навіть у деяких родинх чоловік і дружина все життя

звертаються один до одного на 'Ви' [див. Япп, Сиретт, 36]. Це стосується не тільки спілкування у монаршому подружжі, описаного А. Дюма, в якого королева називає чоловіка *Sire* 'володарю', а король називає дружину *Madame*. У певних ситуаціях (коли йдеться про щось особливо серйозне) так можуть звертатися навіть до власних дітей [див. ФЯ, 152–153]. Тим більше це стосується шкільного або університетського середовища. Досить часто у неформальному спілкуванні (не тільки родинному) звертання на ім'я поєднується з увічливим *vous*, а перехід до звертання на *tu* є подальшим етапом зближення. Проте цілком можна говорити про *vous* як майже загальну займенникову форму звертання. За образним висловом англійського автора про Францію, «На «ти» ви можете звертатися тільки до дитини, тварини або Бога, але ніколи до старшого за віком або керівника» [Томалин, 76]. Ще одна своєрідна річ – навіть у поетичних звертаннях до неживих предметів може вживатися *vous*, як-от, наприклад, у наступному уривку з «Геродіади» С. Маларме, зразку неповторної парадоксальної образності поета: *Vous mentez, ô fleur nue / de mes lèvres!* 'Ви кажете неправду, о оголена поверхня / моїх губ!' Такі особливості національного менталітету своєрідним чином інтерпретуються представниками інших романських етносів. Деякі з них, зокрема італійці, як виявилось, навіть вважають французів дещо зарозумілими і зверхніми у спілкуванні, особливо з іноземцями. Водночас для багатьох слов'ян вони є «еталоном галантності». Згадаймо слова О. Мандельштама з перекладу «Синів Аймона» (старофранцузький епос): «...Париж, где льется вежливая мольвь».

В *італійській* мові на сучасному етапі структура звертання, як це не парадоксально, не виглядає повністю консолідованою. Теоретично все виглядає просто – у звертанні практично використовуються лише три займенникові форми: *tu* 'ти', *voi* 'ви' і *Lei* 'Ви'. Але при цьому треба враховувати цілу низку різноманітних нюансів. Передовсім варто сказати, що ввічливе *Lei*, конкуруючи з семантично синонімічним *Ella*, досить довго закріплювалося в повсякденному вжитку. Так, відомий мистецтвознавець Дж. Баттіста Мартіні (1706–1784) в одному з листів писав (у дужках), що

замість *Lei* слід було б уживати *Ella*, але йому це не до вподоби, а видатний поет і нобелівський лауреат Дж. Кардуччі (1835–1907), що, як відомо, орієнтувався на поезику класицизму, говорив, як його дратують ті, які вживають «мандзоніанське» (тобто «навіяне» А. Мандзоні) *Lei* [див. Migliorini, 633]. Крім того, існує елементарне протиставлення «нейтрального» *tu* і «ввічливого» *Lei*: *E mi dia del lei; ha capito? Ma guarda se voglio sentirmi dare del tu a uno scemo simile* (К. Кассола) ‘І кажіть мені «Ви», зрозуміло? Щоб мені тикав отакий дурень?’ (обурена служниця повчає юнака – сина багатих господарів). Проте характерною комунікативною особливістю є широке вживання першої форми [див., напр., Формановская, Красова, 6]. Щоправда, у названій роботі говориться також про те, що «в Італії не прийнято розмовляти на *tu* з обслугою (наприклад, із покоївкою в готелі, з офіціантом у ресторані і т. ін.), а також із підлеглими на службі» [Там само]. Такі узагальнення, особливо останнє, видаються доволі відносними, бо нерідко навіть до керівників найвищого рангу звертаються на *tu*. (Із сучасних ЗМІ відомо, наприклад, що так звертався прем’єр-міністр Італії С. Берлусконі до свого російського приятеля – В. Путіна.)

Досить довго засобами ввічливого звертання були також (як свого часу в іспанській) займенники *Egli* і *Ella* (тобто ‘він’ і ‘вона’), але переважно останній [див., напр., Sauer, 99]: *Che vuol ella, Eccellenza...* (Дж. Джусті – ХІХ ст.) ‘Що ви хочете, превосходительство...’; *Si signore, se mai ella non fosse quieta...* (С. Пелліко – прозаїк кінця ХІХ – початку ХХ ст.) ‘Так, сеньйоре, навіть якби ви не були спокійним...’

Однак ще у ХІХ ст. явно позначилася тенденція до витіснення *ella* «сильнішою формою *lei*» [Касаткин, 114]: *Bisognava che lei signoria avesse visto il cavallo* (Р. Фучіні – сучасник попереднього автора) ‘Треба було, пане, щоб ви побачили коня’; *Lei, Ravelli, non ha mai fatto niente* (А. Пандзіні – ще один автор того ж періоду) ‘Ви, Равеллі, ніколи нічого не робили’ (слова вчителя, що звертається до учня). У сучасних італійських академічних джерелах підкреслюється, що сфера можливого вживання *Ella* обмежується урочистим і бюрократичним стилем [див. Sensini, 213]. Отже,

йдеться про залишкове явище. Так, скажімо, у посібнику з італійської мови для англійських туристів зразка 1927 р. наводиться чотири (!) відповідники англ. you – іт. voi, lei або ella, а також loro [див. Genzardi, 59]. Різниця між італійською та іншими мовами на сучасному етапі полягає в тому, що іт. loro (власне ‘Вони’) ще й досі у деяких (вітчизняних і зарубіжних) навчальних посібниках пояснюється як форма ввічливого звертання до групи людей [див., напр., Формановская, Красова, 8]. Навіть у текстах ХІХ – початку ХХ ст. таке звертання фіксується відносно рідко, до того ж воно обмежується в цілому офіційним контекстом. Так, наприклад, у мемуарному творі того ж С. Пелліко звертається до в’язнів представник австрійської поліції: Signori,... ho l’onore di significar loro... che S. M. Imperatore ha fatto ancora... una grazia ‘Панове, ... маю честь повідомити вас ... про те, що Й. В. Імператор здійснив... іще одне помилювання’.

Шанобливе loro ще не можна вважати, принаймні теоретично, такою формою, що повністю вийшла з ужитку [див. Della Valle, Patota, 60], але його сфера обмежується хіба що готелями або ресторанами найвищого рівня. Трапляються, на жаль, навіть не зовсім точні тлумачення, коли, наприклад, ідеться про існування в сучасній мові двох форм увічливого звертання – voi і Lei/Loro, до того ж Lei вважається ввічливішою. А втім, видання останніх років, наприклад виданий в Італії науково-популярний «Словник граматичних помилок і сумнівів», навіть не згадують алокутивну серед численних функцій займенника loro [див. Cesari, 58]. Отже, ця форма остаточно поступилася місцем «стандартному» voi (2-а особа множини), що знову стало практично єдиною формою звертання у множині, – маємо своєрідний прояв «спіралеподібного» розвитку. Можна сказати, що паралельно з цим процесом відбувався інший, а саме поступовий вихід з ужитку ввічливого звертання на voi в однині. Це явище можна вважати відносно новим.

Літературний матеріал ХІХ та першої половини ХХ ст. говорить про співіснування на різних рівнях мови двох синонімічних форм шанобливого звертання – як сучасного Lei, так і в цілому застарілого нині voi. Про поширення останнього красномовно

свідчать проаналізовані тексти різних жанрів, у яких зафіксовано численні приклади вживання цієї форми як «шанобливої», навіть у звертанні шкільного вчителя до учня: *Dite voi, Ugo...* ‘Скажіть ви, Уго...’ або *Sentiamo voi, Omero* ‘Послухаймо вас, Омеро’ (О. Реді – письменник, що жив на межі минулого й передминулого століть). Так звертається, наприклад, Дж. Джусті до свого сучасника М. д’Адзеліо в листі до нього: *Mio caro Azeglio. Vi ringrazio : m’avete commosso...* ‘Мій дорогий Адзеліо, дякую Вам, Ви мене зворушили...’ Особливо наочним видається приклад зі спогадів неаполітанця Л. Сеттембріні: *Voi siete professore, ed io voglio insegnarvi una cosa...* ‘Ви – професор, і я хочу, щоб Ви засвоїли одну річ...’ (слова жандарма). Показовим видається той факт, що нерідко в одному й тому ж контексті спостерігається несподіваний на перший погляд перехід від *voi* до *Lei* стосовно того ж адресата звертання. Так, наприклад, персонаж історичного роману А. Мандзоні «Заручені» (1821–1823 pp.), звертаючись до священнослужителя, що стоїть на колінах, спочатку говорить йому: *Alzatevi..., l’abito che portate..., ma anche per voi...* і т. д. ‘Вставайте..., вбрання, яке ви носите..., але й для вас...’, а в наступній репліці каже: *S’alzi, padre... Ma padre, lei non deve stare in codesta positura* ‘Вставайте, отче... Але ж, отче, ви не можете стояти в такій позі’. Аналогічні приклади можна побачити, скажімо, в іншого класика XIX ст. – Дж. Леопарді, до такого ж своєрідного стилістичного прийому вдається письменниця Г. Деледда (XIX–XX ст.). Вони свідчать, по-перше, про витіснення старої форми новою, а, по-друге, про те, що цей процес відбувався поволі – стара форма була ще звичною, але менш престижною, нова ж, судячи з усього, сприймалася як щось сучасніше й прогресивніше, а тому підкреслено шанобливе.

Слід сказати, що «класичне» *voi* ще й досі подекуди вживається в деяких діалектних зонах (у центральних і ще більше південних, дещо патріархальних і консервативних за стилем життя областях, таких, як Кампанія або Калабрія), головним чином стосовно осіб старшого віку, зокрема батьків (пор. ‘Ви’ у подібній ролі в українських, білоруських і південноросійських селах). Деякі італійські

дослідники пояснюють існування цього явища впливом відповідних діалектів [див. Della Valle, Patota, 61], що, як відомо, ще не втратили в сучасній Італії свого комунікативного й соціального значення. Саме таку форму також нерідко можна знайти у творах сучасних письменників, але в переважній більшості випадків це стилістичний прийом, що застосовується для відтворення атмосфери минулих часів. Одним із зразків може бути відомий роман «Ім'я троянди» У. Еко, дія якого відбувається у XIV ст.: *Vi ringrazio, signor cellario* 'Дякую Вам, пане виночерпю'. Особливою сферою її реалізації є художні переклади класичних літературних творів або кінофільмів, зокрема з англійської мови (на нашу думку, мається на увазі сприйняття англ. *you* як множинної форми). Важко, однак, беззаперечно погодитися з тим, що ця форма «позначає менший, аніж *Lei*, ступінь шанобливості» [ССГРЯ, 208] і створює триступеневу систему звертання (щось подібне існувало ще півстоліття тому, коли на *voi* могли звертатися, наприклад, до підлеглих [див. Mestica, 2076]). Польові дослідження свідчать про те, що ця форма існує поряд із *lei*, але є обмеженою територіально та соціально. Наведімо з цього приводу приклад з оповідання Дж. Папіні (1881–1956): *Gentile principessa, sono sinceramente dolente di non potervi restituire subito l'ultimo giorno di giovinezza che vi debbo* 'Дорога принцесо, мені справді прикро через те, що я не зміг відразу ж повернути Вам останній день молодості, який я Вам винен'.

Відомим є факт офіційного затвердження *Voì* як обов'язкової форми звертання (замість скасованого *Lei*) у період фашистської диктатури Муссоліні 1922–1943 рр. [див. Lanuzza, 73]. Таке звертання стало обов'язковим у навчальних закладах, державних установах, на всіх офіційних заходах. Але тоталітарний режим так і не спромігся повернути історію назад. Як відомо, зазначене вище було одним із заходів, спрямованих на вдавене повернення мови до «народних основ», що зустріло відгук здебільшого на патріархальному Півдні, де названа форма не втратила відповідної функції дотепер. Наведімо хоча б приклад із сучасного «Збірника сицилійських прислів'їв» (у діалектному і літературному варіантах: *Cumpari, datimi 'na sicaretta / ca cc' arruobbu un sorfiru a chiddu* або:

Compare, datemi una sigaretta / e io ruberò un fiammifero a quello [Lo Valvo, 179] ‘Куме, дайте мені цигарку, а сірника я в того вкраду’.

Водночас у північних і центральних районах Voi традиційно сприймалося як діалектне явище, вживалося лише в суто офіційному контексті, у пресі та інших друкованих виданнях, а також у дубльованих іншомовних кінофільмах, оскільки це було обов’язковим, у той час як на побутовому рівні і взагалі у повсякденному мовленні вживалося переважно Lei або ж просто tu, щоб уникати таким чином звертання на Voi [див. Della Valle, Patota, 62]. На нашу думку, ця обставина теж певним чином посприяла популяризації «нейтральної» форми, що має в сучасній італійській мові, так би мовити, розширену сферу вжитку і стала, за образним визначенням авторів вищезазначеного видання, «займенником соціальної солідарності» [Ibid.]. Так само фактично заборонене фашистським урядом Lei мало викреслюватися редакторами газет і журналів, оскільки, на думку дуче, «воно було звертанням буржуазним і слугувало для відокремлення буржуазії від народу» [Белоусов, 176]. Крім того, офіційні органи диктаторського режиму пояснювали й ще одну причину переслідування «нешасного займенника» [Там само] – невідповідність жіночої форми звертання мужньому стилеві життя, що його мали дотримуватися фашисти і взагалі громадяни нової держави. Але основним аргументом було те, що таке звертання не є власне італійським, а має іспанське походження, а це, на думку італійських мовознавців, не зовсім відповідає дійсності [див. Della Valle, Patota, 62]. Щоправда, елемент іспанського впливу не заперечується. Як би там не було, цей без перебільшення унікальний мовно-історичний факт є надзвичайно показовим у соціолінгвістичному плані, тобто у плані впливу соціально-політичних та ідеологічних чинників на мову, а конкретно на мовні засоби, використовувані у звертанні.

Додамо такий наочний приклад – у «Російсько-італійському словнику», виданому у Москві 1934 р., рос. *вы* перекладається як 1. voi і 2. Lei, Ella, а також (у множині) Logo, при цьому вираз *називають на вы* перекладається як dare del voi, тобто ‘називати на voi’ [див. Грифцов, 156]. Цікавою граматичною особливістю

реалізації *voi* є той факт, що відповідні дієслова вживаються, природно, у 2-й особі множини, проте в складних часових формах дієприкметник завжди стоїть в однині й має відповідну родову форму: *Voi, Rosa, siete stata molto generosa con lui* [Palazzi, 1301] ‘Ви, Розо, були дуже благородною з ним’, – тут можна провести паралель з українською мовою, в якій так само в однині, на відміну від дієслів, вживаються прикметники й дієприкметники, що відносяться до «ввічливого» *Vi*. Отже, можна констатувати, що займенникова форма 2-ї особи множини *voi* поєднує в сучасній італійській мові три різні значення [див. Della Valle, Patota, 60] – це відповідник *tu* і *Lei* у множині, а також, хоча й оказіонально, «ввічлива» форма однини.

Вочевидь застарілою, але не зниклою повністю, як уже зазначалося, є «ввічлива» форма *Ella* (синонім *Lei*), котра може вживатися також у вихідному значенні ‘вона’, співвідносячись із чоловічою формою *egli* ‘він’, – сучасні дидактичні джерела не заперечують останню форму, але рекомендують уникати її [див. Cesari, 40, 41]. Фактично єдиною сферою оказіональної реалізації *Ella* є «бюрократичне мовлення», до того ж існує ще й граматичне обмеження – ця форма вживається лише в ролі підмета [див. Della Valle, Patota, 63]: *mi auguro, signor Presidente, che Ella voglia ricevermi* [Zingarelli, 619] ‘сподіваюся, пане президенте, що Ви зволите прийняти мене’. Цікавим видається і той факт, що відповідні прикметникові й дієприкметникові форми як іменна частина складного присудка вживаються в цьому разі, на відміну від випадку з *Lei*, у формі жіночого роду, навіть коли йдеться про осіб чоловічої статі. А втім, це явище можна вважати вже суто реліктовим. Водночас у діалектах іще зустрічаються подекуди такі своєрідні субститути теоретично єдиної ввічливої форми, як, наприклад, *el*, зокрема у північних областях (Емілія-Романья, Ломбардія), у чому вбачається давній іспанський вплив.

У ролі «ввічливих» ще й досі, принаймні теоретично, можуть виступати й *sардські* множинні форми 2-ї особи *bóis* і *bósu*, що наближаються в цілому до іт. *voi*, вживаючись переважно стосовно людей похилого віку. Граматична особливість полягає в тому,

що коли вони (нехай зрідка) виступають у «ввічливому» значенні, то супроводжуються дієслівними формами 2-ї особи однини. Таким чином, система стає тричленною, але двоступеневою. Факт існування «ввічливого» займенника 2-ї особи множини у цьому разі можна розцінювати, зважаючи на італо-романський контекст зокрема і романський узагалі, як один із проявів архаїчного характеру сардської мови. Крім того, сардське звертання немовби увібрало в себе релікти найрізноманітніших засобів шанобливого звертання, якими користувалися або користуються нині носії різних романських та деяких інших мов. Наукові джерела свідчать також про наявність інших «гоноративних» форм, функції яких можуть виконувати парадигматичні займенники чоловічого роду 3-ї особи однини *isse* або *issu* ('він'). Це ще одна особливість і ще один вияв консерватизму сардської мови, оскільки, по-перше, в інших мовах використовувалися переважно форми жіночого роду, а по-друге, для абсолютної більшості мов це вже давно пройдений етап історичного розвитку.

Ще одна «екзотична» європейська мова – *ретороманська* (як відомо, з огляду на труднощі, пов'язані з достатньо чіткою генеалогічною класифікацією, нерідко використовується також дещо парадоксальний термін – ретороманські мови) – хоч і значною мірою відійшла від латинських першооснов і зазнала значного германського впливу, в цілому зберегла народнолатинську звертальну структуру, репрезентовану перш за все займенниками 2-ї особи *ti* або *tù* 'ти' і *vus* (у сурмейрському варіанті *vous*) 'ви' і 'Ви'. Остання форма використовується переважно як «увічлива», у той час як виключно множинною є складна словоформа *vusautri* (пор. іт. *voialtri*, що має нині обмежену сферу реалізації). Крім того, в офіційному контексті okazіонально можуть використовуватися (здогадно під впливом відповідних італійських застарілих нині алокутивів) форми 3-ї особи – як однини (*Lui* або *Jé*), так і множини – *Lóg*, тобто власне 'Він', 'Вона' і 'Вони'.

Теоретично це притаманне й енгадинським варіантам – французькі фрази на зразок *que dites-vous?* ('із комедії Ж.-Б. Мольєра «Скупий») перекладаються як *che dischan els?* [див. Бородина

1969, 201]. До речі, в італійському перекладі, як і в оригіналі, фігурує займенник 2-ї особи множини (voi). І це не єдиний приклад такого зразка. Отже, маються на увазі форми чоловічого роду el й els і жіночого роду ella й ellas (або El, Els і т. д., бо в таких випадках вони пишуться зазвичай із великої літери), що, як це пояснюється у спеціальній монографії, можуть ще й скорочуватися, перетворюючись на la і las у фразах на зразок eau Las invid ‘я Вас запрошую’ [див. Бородина 1973, 68]. Щоправда, такий коментар викликає певні застереження, оскільки йдеться мабуть усе-таки не про просто скорочені, а об’єктні, тобто окремі, форми. А взагалі це стосується підкреслено ввічливого звертання, до того ж в імперативному контексті використовуються суб’єктивні синтаксичні конструкції [див. там само, 84], тобто йдеться про категорію, що в російській граматичній термінології має назву «сослагательное наклонение» – на жаль, точного відповідника в українській мові немає, оскільки умовний спосіб як такий (його часто називають кондиціоналісом) теж існує в романських мовах, і це зовсім інша за формальними й семантичними характеристиками категорія. Іноді таку саму функцію можуть виконувати навіть присвійні займенники на зразок верхньоенгадинського vussas ‘ваші’ (жіночого роду) [див. Бородина 1969, 58], переважно з метою уникання лексико-граматичної тавтології. Ця риса може вважатися унікальною й суто ретороманською. Щоправда, займенники 3-ї особи El ‘він’, Ella ‘вона’, Els, Ellas ‘вони’, як було зазначено, ще й досі можуть використовуватися у ретороманській мові у значенні ‘Ви’, але лише за певних умов – при підкреслено ввічливому звертанні, що не потребує навіть додаткових засобів на зразок виразів із значенням ‘будь ласка’, а також із неіндикативними дієслівними формами в імперативному контексті, наприклад, ch’El clama ‘покличете’, тобто ‘щоб Ви покликали’ – буквально ‘щоб Він покликав’. Але можна сказати, що в цьому разі йдеться скоріше про явище залишкового характеру.

«Етикетна» функція формально еквівалентного *румунського* займенника voi залишилася в минулому. Окремі приклади можна знайти хіба що в класиків XIX ст.: Parcă v’ă țieșit un sfint din gură,

lamine impărate... (Й. Крянге) ‘Вам спала на думку чудова ідея, найясніший царю...’ Додаткове підтвердження знаходимо в тексті німецького літературного перекладу: Ein großartiger Gedanke ist Euch da gekommen, erlauchter Kaiser... (тут ужито застарілу нині «ввічливу» форму Ihr).

Що ж до *далматинського* ввічливого звертання до однієї особи, то тут теж еволюція прономінальної парадигми обмежилася «класичним» розширенням семантики множинної форми voi ‘ви’, про що переконливо свідчать приклади з розповіді, записаної італійським дослідником М. Бартолі: Voi credassáite che sáite cun práima e perco ma ajáite levuót per muliér vuástra...? ‘Ви думаєте, що є (таким), як раніше, але чому ви мене зробили своєю дружиною...?’ або Voi ne conossáite pie la vuástra muliér... ‘Ви не знаєте більше своєї дружини...’.

3.2. І знову про германські мови. Досить своєрідною залишається опозиція займенників 2-ї особи у найконсервативнішій із них – *ісландській*.

Формі однини þu відповідають дві множинні – þið і þér (þjer), перша з яких, що йде від давньої форми двоїни – д.-ісл. (þ)it ‘ви обидва’, – вживається тільки стосовно групи осіб і не має будь-яких стилістичних ознак, а друга (історично саме форма множини, похідна від д.-ісл. éг), за «континентальним» зразком, є шанобливою формою звертання до однієї особи, як правило вищої за соціальним положенням (тому вона іноді формально відноситься до однини) і лише зрідка – в урочистому стилі або в суто офіційному контексті – до групи осіб. Подібним чином співвідносяться, до речі, і форми 1-ї особи множини við і véг, перша з яких, похідна від д.-ісл. vit ‘ми обидва’, є «нейтральною», а друга є атрибутом виключно писемної мови, а точніше «високого» або урочистого стилю, вживаючись, зокрема, у президентських постановах та інших офіційних документах, а також у проповідях священників замість ек ‘я’. Звісно, що дещо іншу семантику має вона у бізнесовій кореспонденції, науковій літературі тощо. З другого боку, у сучасній мові виразно спостерігається вже не раз згадана в зв’язку з іншими мовами тенденція до подальшого спрощення структури. Це

відображається у поступовому витісненні «ввічливого» þér, широкоживаного ще 50 років тому, «звичайним» þu, що перетворюється таким чином із «нейтрального» на універсальне. Дослідники зазначають, що у молодіжному середовищі вживання «ввічливого» þér може розцінюватися навіть як нетовариська поведінка; до того ж серед представників різних верств населення є чимало таких, хто виступає за викорінення застарілої форми звертання. Тому фахівці з етнопсихології зазначають як одну з типово ісландських рис «простоту у звертанні» [Нежурина-Кузничная, 288].

У норвезьких діалектах певною мірою збереглося згадане в першому розділі «ввічливе» I 'Ви', зрідка використовуване також у художній літературі як виразний засіб «архаїзації» мовлення. У XIX–XX ст. й порівняно донедавна актуальним було класичне протиставлення (в однині) «нейтрального» du 'ти' і «ввічливого» De 'Ви', так само належного до 2-ї особи. Так, наприклад, у творі відомого письменника Т. Егнера юнак звертається до літньої жінки на 'Ви': Nører De det, fru Håvik, heretter skal vi reise til Drøbak i en suppegrute 'Слухайте (Ви – у наказовому способі вживання особового займенника в більшості германських мов є обов'язковим), пані Хевік, віднині ми подорожуватимемо до Дрьобака на котелку', на що стара пані відповідає: Hvordan vet du alt dette da, unge mann? 'Звідки ж ти все це знаєш, молодий чоловіче?' Проте і в цій мові спостерігається невпинний вихід з ужитку «ввічливого» De на користь «нейтрального» du, що стало вже практично універсальною формою звертання [див. Будур, 40].

Особливістю данської структури звертання є той факт, що «ввічлива» форма 2-ї особи De належить як до однини, так і до множини, корелюючи з формально «нейтральними» du 'ти' та I 'ви' (на відміну від близької до неї норвезької), пор.: Har De et ledigt værelse? 'Чи маєте Ви вільні номери?' або Hvem ønsker De at tale med? 'Із ким Ви хотіли б поговорити?' Для більшої переконливості наведемо також приклади з художньої літератури: Kære lille mor! Du har ikke hørt fra mig så lange... (Т. Дитлевсен) 'Дорога матусю! Ти так давно не мала від мене звістки...'; Har I en dommerkendelse? (Х. Шерфіг) 'Чи маєте ви ухвалу суду?' (жінка

звертається до поліцаїв, що вчиняють обшук у її квартирі). Цікаво, що в сучасній мові збереглися «відлунки» колишньої «ввічливої» займенникової форми I, про що свідчить уживання в урочистому стилі об'єктної форми Eder (пишеться з великої літери) 'Вам, Вас', у той час коли в повсякденному мовленні використовується форма (j)er; те саме можна сказати й про генитивні форми Ers й Eders, що збереглися також у фольклорі, зокрема в народних піснях. І хоча «класичне» De ще не втратило своєї функціональної ролі (його іноді вживають представники старшого покоління, до яких так само належить звертатися у такий спосіб, а також персонал «елітних» закладів сфери обслуговування), навіть до незнайомців нерідко (хоча й не завжди) звертаються на du. Красномовний приклад наводиться у популярному країнознавчому виданні про Данію. Це фраза, адресована дружині (колишнього) президента США, в українському перекладі: 'Гіллари, тобі скільки років, Ви ж не проти, якщо ми будемо на «ти», пані Клінтон?' [Дирби, Харрис, Гользен, 32].

Шведська множинна форма ні (Ni) дивовижним чином переживає занепад із кінця XVIII – початку XIX ст., коли титуловані особи використовували її у звертанні до простих громадян [див. Svennung, 391]. Останні ж повинні були звертатися до названих осіб у 3-й особі з називанням титулів. Так само офіцери й поліційні чини зверталися до підлеглих і цивільних громадян. У такий спосіб значення ввічливості названого займенника виявилось практично «зношеним». Тому ще в середині XIX ст. для засвідчення ввічливості використовувалися, зокрема у службовій сфері, форми 3-ї особи han 'він' і hon 'вона'. Із повсякденного вжитку колишня «ввічлива» форма множини була практично витіснена у 50–60-і роки минулого століття [див. Берлін, 40]. У граматичному нарисі, виданому в Москві 1962 р., говориться, однак, лише те, що ця форма вживається рідше порівняно з рос. *Вы*, а в навчальному посібнику 1977 р. ще даються приклади на зразок Vad heter Ni? 'Як Вас звать?' або År Ni svensk? 'Ви швед?'. У новіших джерелах, зокрема в методичній літературі, подаються вже паралельно (як синонімічні) дві форми, тобто Ni і Du (2-а особа однини, власне 'ти'): Hur gammal är Ni (Du)? 'Скільки вам років?' або: Har Ni

(Du) barn? ‘Чи маєте ви дітей?’ Проте вже давно сферою реалізації Ні є піднесений стиль та офіційне мовлення. Згідно з автором нового спеціалізованого дослідження, таке звертання нині «доречно у спілкуванні з незнайомими людьми (у магазині, на вулиці і т. д.), у спілкуванні з літніми людьми, особами, що обіймають високе становище і т. д.» [Попова, 12]. Отже, це стилістичний архаїзм, який можна порівняти за статусом, наприклад, з англ. thou. Характерним прикладом його реалізації є, приміром, усталені звороти на зразок *kära ni* ‘дорогий мій; дорогі мої’ (у звертанні) – буквально ‘дорогі Ви’. Незважаючи на всі намагання «реабілітувати» Ні (ni), загалом значна кількість мовців вважає цю форму старомодною, про що свідчать також відповіді інформантів. Однак сучасні навчальні посібники ще й досі пропонують бодай теоретичну альтернативу, наприклад: *Kan du/ni tala långsammare, tack?* ‘Чи не можеш ти/можете Ви розмовляти повільніше, будь ласка?’ або: *Vad rekommenderar du/ni?* ‘Що ти рекомендуєш/Ви рекомендуєте?’ Те саме ще більшою мірою стосується синонімічної форми І, що давно вже вважається застарілою або діалектною.

Лише у ХХ ст. *англійський* займенник 2-ї особи множини you, що виконував функції форми ввічливості, нейтралізувався, витіснивши тепер уже застаріле thou ‘ти’ і набувши, таким чином, універсальної функції у звертанні. (Оригінально висловлювався з цього приводу М. Г. Чернишевський, про якого ми вже згадували у зв’язку з французькою мовою, – він дотепно коментував ситуацію, за якої не тільки слугу, але й собаку або kota англієць не може назвати інакше, ніж «ви» [див. Чернышевский, 370].) До цього слід додати ще й те, що форма you не тільки повністю втратила «ввічливе» значення, а й може виконувати іноді (у самотійному вживанні) емпатичну функцію із стилістично «зниженою» конотацією у фразах на зразок *You, why are you staring at me?* ‘Ти, чого ти на мене виричався?’ Таке явище не є чужим слов’янським мовам, зокрема українській, в якій у таких випадках може вживатися не тільки «нейтральне» *ти*, а й навіть (підкреслено) «ввічливе» *Ви*.

У *фризькій* мові функціонує також «увічливий» займенник 2-ї особи однини *jo/ju* ‘Ви’, що зазвичай поєднується з дієслівними

формами множини: *Binne jo hjir al lang yn de States?* ‘Ви вже давно тут, у Штатах?’ (Й. Портінга); *Jo hawwe neat yn to bringen* ‘Ви не маєте ніякого впливу’ (букв. ‘Ви не маєте нічого, щоб принести сюди’) або: *Jo witte sels wol better* ‘Ви самі, напевно, краще знаєте (Р. ван дер Велде). Досить цікава деталь – у сучасному англо-фризькому словнику стосовно практично єдиного нині в англійській мові займенника 2-ї особи *you* наводиться 8 (!) відповідників у фризській мові: *dy, do, je, jim(me), jin, jo, ju* [див. Dykstra, 1149].

У сучасній *нідерландській* мові, внаслідок історичних змін у парадигмі особового займенника, які частково нагадують те, що відбувалося свого часу в англійській або німецькій мовах, склалася, однак, ситуація, що не є, на відміну від двох названих мов, ані спрощеною, ані впорядкованою. Формально наявні досі займенники *gij* і *ge* ‘ти; ви’ (первісно множинні) виявилися, врешті-решт, надлишковими, і, як наслідок, маловживаними. Їх можна порівняти з англ. *thou* або *ye*, оскільки вони є характерними для класичної літератури, піднесеного стилю і діалектно забарвленого мовлення (у південних районах Нідерландів). У сучасній мові вони фактично поступилися місцем утвореним пізніше (в розмовній мові) варіантам *jij* і *je* – наголошеній і ненаголошеній формам. Формальна і, відповідно, семантична різниця полягає в тому, що останні форми належать до однини.

У *німецькій* мові збереглося «класичне» протиставлення займенникових форм 2-ї особи *du* ‘ти’ та *ihr* ‘ви’, у той час як єдиною «ввічливою» є форма 3-ї особи множини *Sie* ‘Ви’. Слід зауважити, що ще в XIX ст. у такій ролі вживалися так само займенники *Ihr* (2-ї особи множини) і навіть *Er* (3-ї особи однини), про що свідчить, наприклад, коментар В. І. Даля (з його тлумачного словника російської мови) у статті про рос. *ты*: «німецькою замість *ти* кажуть *ви, він і вони*» [Даль IV, 447]. Наведімо також надзвичайно цікавий соціолінгвістичний коментар того ж М. Г. Чернишевського з філософської статті 1858 р.: «...німці... примудрилися до того, що влаштували цілих чотири градації пошани: 1) *Du* – це чорному народові; 2) *Er* – це... для середнього роду людей; 3) *Ihr* – це для чиновників, що займають середину між

людьми середнього роду й благонародженими; 4) Sie для благонароджених...» [Чернышевский, 370]. Звичайно, така та інші подібні класифікації не можуть не бути відносними, однак вони створюють певне уявлення про мовний етикет тих чи тих часів. Німецька література першої половини XIX ст. доволі наочно ілюструє наявність і функціональність різноманітних засобів звертання, зокрема «ввічливого» Ihr 'Ви' (2-ї особи множини): Erkläret mir, Graf Oerindur, / Diesen Zwiespatt der Natur (А. Мюльнер, драма «Вина» – 1813 р.) 'Поясніть мені, графе Еріндуре, / Це протиріччя природи'. Наведімо й приклад із «Фауста» Й. В. Гете (створеного у 1808–1832 рр.), в якому Блудний Вогник так звертається до Мефістофеля: Ich merke wohl, Ihr seid der Herr vom Haus... 'Я бачу, що Ви, мабуть, господар дому...' Так само звертається Вагнер до Фауста: Mit Euch, Herr Doktor, zu spazieren / Ist ehrenvoll und ist Gewinn 'З Вами, пане докторе, гуляти – / Почесно і корисно'. Проте в іншому епізоді Яга звертається до Проктофантазміста у 3-й особі однини: Ich biete meinen besten Gruß, / Dem Ritter mit dem Pferdefuß! / Halt! Er einen --- bereit, / Wenn Er --- nicht scheut.

В українському літературному перекладі (М. Лукаша) ця деталь не відбивається: «Я б'ю низенько вам чолом, / Лицарю з кінським копитом! / Держить готового сучка / Коли дупло вас не ляка».

Повертаючись до наших днів, підкреслимо, що випробування часом витримала лише одна з трьох займенникових форм увічливості – Sie. Правила, що регламентують її вживання, загалом збігаються з тими, що стосуються укр. *Ви*, до того ж вони поширюються також на різні національні варіанти німецької мови [див., напр., Билтон, 20–21]. Так, вона є, наприклад, обов'язковою, коли звертаються до докторів, професорів та інших осіб, що мають науковий ступінь або звання. Крім того, викладачі вузів до студентів майже завжди і шкільні вчителі до старшокласників досить часто звертаються саме на Sie 'Ви'. Для створення певного стилістичного ефекту «ввічливі» форми нерідко використовуються замість «нейтральних» – наведемо приклад жартівливого звертання батька до дочки: Erlauben Sie, meine Dame, Sie zu Tisch zu geleiten 'Дозвольте мені, моя панно, провести Вас до столу'. Іноді вони ви-

користовуються також для вираження відвертої іронії [див. Зайде-ниц, Баркоу, 26–27]. Такі явища є досить поширеними і в інших мовах, в яких реалізуються спеціальні шанобливі форми, у тому числі й в українській. На діалектному рівні збереглися й релікти «ввічливого» Ihr ‘Ви’, зокрема у німецькомовних кантонах Швейцарії [див. Svennung, 388]. Можливо, певна роль у цьому належить французькій мові, в якій відповідна форма (vous) досі не втратила своєї актуальності.

Показову з порівняльно-історичного погляду картину звертання дає генетично найближча до німецької мова їдиш (новосврейська), в якій множинний відповідник du ‘ти’, тобто іг ‘ви’, виконує водночас і функції форми ввічливості, як це було свого часу типовим для нім. ihr (Ihr). Але якщо в німецькій мові цей історичний етап давно пройдено, мова їдиш у цьому аспекті (як і в багатьох інших) виявилася насправді консервативною, що неважко пояснити особливими умовами її історичного розвитку й відсутністю офіційного статусу. До того ж сфера її вжитку вже давно постійно звужується.

3.3. А тепер знову повернімося до слов’янського, насамперед українського, ареалу. Не можна не згадати той факт, що у сільській місцевості в Україні ще іноді зустрічається шанобливе звертання на *Ви* до власних батьків. Продемонструймо це на виразному поетичному прикладі: *Чого ви, мамо, є в нас, слава Богу / Хліб і до хліба, поле і воли* (Л. Костенко).

(До речі, цитована поетеса в іншому ліричному творі використовує також непростий смисловий зв’язок між різними формами звертання: *Ти прийдеш знов. Ми будемо на «ви»*.)

Вище говорилося, зокрема, про утворення «ввічливих» займенників від форми 3-ї особи множини, тобто ‘вони’, у деяких скандинавських (норвезькій і данській), а також у німецькій мові (сучасне Sie ‘Ви’). Дещо несподівану, на перший погляд, паралель, можна знайти в українській мові, в якій на розмовному рівні (і переважно у «провінційному» мовленні) ще й досі подекуди вживається шаноблива форма *вони* стосовно однієї особи (її називають, зокрема, «гіперпошанною»), щоправда, не для безпосе-

реднього звертання, а для називання третьої особи, що може й не брати участі в мовленнєвому акті і навіть бути відсутньою.

(Менш характерним є назване явище для *російської* мови, в якій форма *они* ще може вживатися зрідка за подібних контекстуальних умов, але з негативною, головним чином іронічною, конотацією, – згадаймо чеховське *Они хотят свою образованность показать*, у той час як її давніше значення – дожовтневих часів – тлумачиться як догідливо-поштивне [ССРЛЯ 8, 867]. Зазначимо, що певні історичні паралелі можна віднайти в інших слов'янських, а також у мовах інших груп, наприклад в італійській (маємо на увазі відносно віднедавна застаріле Logo – множинне 'Ви').

Історичні факти зумовлюють думку про те, що російська двоступенева система звертання в однині формувалася й затверджувалася протягом XVIII–XIX ст. Вважається, що в художній літературі *вы* як звертання до ліричного героя вперше почав використовувати поет і філолог академік В. К. Тредіаковський (1703–1768), котрий уживав *нежное Ты за важное Ты*, що, мабуть, відіграло певну роль у поширенні такого звертання. Варто зробити такий коментар. Оскільки «ввічливе» *вы* історично не є первісним або принаймні давнім значенням, навіть за часів Пушкіна воно сприймалося неоднозначно. Про це свідчать його нерідко цитовані мовознавцями слова з вірша 1828 р. під красномовною назвою «Ти і ви», що, можна сказати, контрастують із мотивом цитованого вище В.К. Тредіаковського: *Пустое вы сердечным ты / Она, обмолвьясь, заменила...* (сучасна російська дослідниця проводить цікаву стилістичну паралель із віршем А. Ахматової «Читаючи Гамлета» [див. Тер-Минасова, 151]: *И как будто по ошибке / Я сказала: «Ты...» / Озарилась улыбки / Милые черты*). Не менш промовистими є заключні рядки пушкінського твору: *Я говорю ей: как вы милы! / И мыслю: как тебя люблю!* І справді, в інтимній ліриці поета вочевидь переважає звертання на 'ти'. Справа тут іще й у тому, що представники вищих соціальних верств того часу не могли звертатися на 'ти' до жінки, якщо вона не була родичкою або принаймні давньою знайомою. Згадаймо бодай хрестоматійне *Я встретил вас...* Ф. Тютчева.

У будь-якому разі дещо категоричним видається постулат В. В. Колесова про те, що «Проникнення *ви* до обігу було стрімким, оскільки його потребувало суспільство» [Колесов, 283]. Якщо це й так, то слід зробити хронологічне уточнення – у XIX ст. [див., напр., Федорова, 57], а точніше у другій його половині. Що ж до слів М. Г. Чернишевського, згадуваних із цього приводу петербурзьким русистом, то цей безумовно цікавий історико-філологічний коментар революціонера-демократа й антрополога свідчить, на нашу думку, саме про непросту ситуацію, стосовну мовного етикету в царській Росії другої половини XIX ст.: «Поза цивілізацією людина байдуже розмовляє однаковим займенником з усіма іншими людьми. Наш мужик називає однаково «ти» і свого брата, і пана, і царя. Починаючи поліруватися, ми робимо різницю між людьми на «ти» і «ви». За грубих форм цивілізації «ви» здається нам дорогоцінним подарунком людині, з якою ми розмовляємо, і ми дуже скупі на таку пошану. Але чим освіченішими стаємо ми, тим ширшим стає коло «ви»... Починалася справа, як бачимо, байдужістю ставлень за розмовою до всіх людей, продовжувалося поділом їх на розряди за ступенем пошани..., приходить зрештою знову до байдужого поводження з усіма людьми... Разом із особовим займенником другої особи... проходить... фазиси розвитку й уся манера поводження» [Чернышевский, 369, 370]. У певному сенсі ці слова ще й досі не втратили своєї актуальності й не тільки щодо Росії. До того ж вони доволі наочно демонструють діалектичний підхід автора до проблеми мовного розвитку, якою переймалися, у тому числі й відносно способів і форм звертання, інші літератори – видатні представники передової суспільної думки того ж періоду, такі, як М. О. Добролюбов або О. І. Герцен.

Проте далеко не всі носії російської мови, навіть у XIX ст., сприймали нову форму як справді «ввічливу», зокрема «пуристи», серед яких був навіть видатний лексикограф В. І. Даль. На таку думку наводить навіть відповідна стаття (про *Вы*) з його класичного тлумачного словника російської мови (що відбиває, як відомо, її стан у середині XIX ст.): «Уживається і розмовляючи з однією особою, через увічливість, немовби ставлячись до людини, яка

одна варта багатьох. *Не то тыкать, не то выкать*, говорить *ты* и *вы*» [I, 277]. Іще красномовнішим є коментар до слова *ты*: «Спотоворена ввічливість замінює слово це множиною, але в нас досі проста людина говорить до всякого *ты*, і Богові і цареві...; замість марнолюбної похвали сільського вчителя (емансипованого), що він селянським хлопчикам каже *вы*, він би краще зробив, примусивши їх собі казати *ты*; у цьому було б більше сенсу» [IV, 447]. Цікаво, що в цій же статті, коли йдеться про дієслово *тыкать*, наводиться, зокрема, такий приклад як *Мужик всякому тыкает* [Там само].

Повертаючись до питання про затвердження ввічливого *вы* у російській мові XIX ст., зазначимо, що свою роль у ньому відіграла, зокрема, шкільна реформа 1857–1858 рр., ініційована лікарем, педагогом і суспільним діячем М. І. Пироговим, що вів активну боротьбу зі становими передсудами, передусім в освітній сфері. Саме тоді, як відомо, у гімназіях було запроваджене, крім усього іншого, обов'язкове звертання на *вы* до учнів незалежно від їхнього віку (!). А втім, скасування кріпосного права у 1861 р. дало поштовх протилежній тенденції – поверненню до фамільярного *ты* у родинних і дружніх стосунках [див. Колесов, 285], що було своєрідною ознакою дотримання демократичних традицій. Мабуть, такі ж традиції малися на увазі й, скажімо, тоді, коли після революційних подій лютого 1917 р. Петроградська Рада видала перший наказ щодо війська, який категорично забороняв звертання на *ты* до вояків, у тому числі до солдатів. Тут коментарі видаються справді зайвими, досить додати лише, що цей наказ, скоріш за все, ніхто ніколи не скасовував. А от у наші дні не може, приміром, не викликати зацікавлення той факт, що у сучасній русистичі дискутується навіть питання про доцільність виділення як окремої займенникової форми «ввічливого» *вы*, яке «лише матеріально збігається з займенником 2-ї особи множини» [Бульгіна, Шмелев, 327], оскільки йдеться про транспозицію цієї особової форми. Зазначимо ще один аспект. У Росії, як відомо, ніколи не було особливо поширеним, на відміну від України, звертання на 'ви' до батьків. Виняток становлять випадки паралельного

вживання іншомовних (переважно французьких) іменних звертань, що їх дає класична література: *Да для чего это, татап, вы мне приказываете одеваться?* (О. Герцен). Отже, тут маємо, можна сказати, приклад лексико-граматичного впливу іншої мови. Можна сказати також, що таке звертання (з відповідними власними іменними формами) було радше атрибутом міщанського побуту: *Знаю, милый дружок маменька, что вы несете непосильные тяготы ради нас, непосильных детей наших...* (М. Салтиков-Щедрін). Свого часу для розмовної мови було характерним уживання підкреслено «ввічливого» займенника 3-ї особи множини *они*, а також відповідних присвійних форм, поза межами безпосереднього звертання. Ось яскравий приклад із чеховського «Хамелеона» (слова городского, стосовні генерала): *Да разве братец ихний приехали?*

Білоруська форма *вы* практично не відрізняється від відповідної російської ані за формою, ані за значенням.

Відомо, що сучасні літературні норми південнослов'янських мов формувалися переважно протягом ХІХ ст. Тому важко було б говорити про релевантні семантичні відмінності між сучасними південнослов'янськими займенниками, які реалізуються у звертанні. Це стосується, зокрема, *болгарської* мови, а саме форм *ти* 'ти' і *вие/вий* 'ви', а також «увічливого» *Вие* 'Ви', вживання якого «обумовлюється соціолінгвістичними правилами» [Ницолова, 45]: *Приятно ми е да се запозна с Вас* 'Радий (приємно) з Вами запізнатися' або *Съпругът/съпругата Ви тук ли е?* 'Ваш чоловік/дружина тут?' Про те, що «ввічливе» *вие* вже на початку ХІХ ст. було цілком звичним, свідчать тексти відповідного періоду. Так, наприклад, у виданому 1835 р. посібнику з листування подаються такі зразки: *Господине! ...по много да ви послужимъ, ако го позве време-то* 'Пане! ... (я) багато в чому вам прислужуся, коли того зажадає час'. Цікаво, що в подібному довіднику 1868 р. рекомендується звертатися в такий спосіб до батьків: *Милостивый Татко, ... прилича на Васъ и на милата ми майка благодарность-та...* 'Любий тату... слід подякувати Вам і моїй милій матері...'

У *македонській* мові займенники *ти* 'ти' і *вие* 'ви', так само як і *Вие* 'Ви', за семантичними ознаками й реалізацією в мовленні

практично нічим не відрізняються від болгарських та інших слов'янських аналогів, пор. *Да ми ти кажам, јас те барав да ми те канам да будеш нунко* (М. Цепенков) 'Хочу тобі сказати, я тебе шукала, щоб (мені) тебе запросити хрещеним батьком' і «етикетну» фразу *Ви пречи ли?* 'Чи Ви не заперечуєте?' (тобто 'Можна?').

Загальнослов'янською соціолінгвістичною рисою можна вважати звертання на 'ви' до батьків, властиве, наприклад, *сербському* діалектному мовленню. Але в сучасній літературній мові переважає, звичайно, звертання на 'ти': *Тата, врати се!... Татице!* (С. Яковлевич) 'Тату! Повернися!... Таточку!'

Повними еквівалентами сербських прономінальних форм є *хорватські* займенники ті 'ти' і ві 'ви'. Діалектною особливістю є шанобливе опі 'вони', що, на думку П. Скока, є наслідком впливу німецької мови, тобто «ввічливого» Sie [див. Skok III, 585].

Певні особливості має парадигма особового займенника *словенської* мови, в якій ті 'ти' має два відповідники у множині (подібне існує хіба що в деяких романських мовах, зокрема іспанській), а саме ві для чоловічого і ве для жіночого роду – 'ви'. Обидві вони можуть бути «ввічливими», але більш уживаною є чоловіча форма, оскільки вона стосується також мішаних за статевою ознакою груп людей.

У *чеській* мові зберігається класичне за характером протиставлення займенників 2-ї особи *ty* 'ти' і *vy* 'ви/Ви': *Možu vas představit...* 'Чи можу я (Дозвольте) вас представити...'; *Jsem vám vdečny* 'Я вдячний вам' або *co vás nemá, mladíku* (К. Чапек) 'чому вас немає, юначе?' «Ввічливі» форми давно вже стали складовими багатьох мовних штампів на зразок *prosím vás* 'перепрошую' (букв. 'прошу вас') або *vitáme vás* 'ласкаво просимо' (букв. 'вітаємо вас'). Показовим прикладом іншомовного впливу (у цьому разі німецького), спричиненого політичними обставинами, є оказіональне вживання в ролі ввічливого звертання в однині займенника 3-ї особи множини опі 'вони', що привело, наприклад, навіть до утворення в чеській мові дієслова *onikati*. Як відомо, історія Чехії тісно пов'язана з різномірними, у тому числі мовними, контактами з Німеччиною та Австрією (особливо за часів існування Австро-

Угорської імперії, в якій слов'янські народи і мови обіймали фактично другорядне положення). Але відомо також, що далеко не завжди те, що виникло під іншомовним впливом, особливо коли йдеться про складні історичні колізії, приживається в тій чи іншій мові. Нині назване явище можна вважати застарілим. У цьому зв'язку згадаймо відомий «Чесько-німецький словник» Й. Юнгмана, останній том якого вийшов 1839 р. У статті про займенник *wy* (старий варіант написання сучасного *vy* 'ви') робиться цікавий коментар відносно того, що, на відміну від німецького «воникання», у чеській мові, як і в польській (нагадаємо, що йдеться про першу половину XIX ст.), узвичаїлося викання, яке порівнюється не з подібними формами інших слов'янських мов, а з франц. *vous* [див. Jungmann V, 218]. Це наводить на думку про те, що, попри значний вплив із боку німецької мови, в даному разі сильнішою виявилася загальнослов'янська тенденція, але не можна не враховувати так само вплив інших неслов'янських мов, передусім французької. З іншого ж боку, твори класиків того ж століття є доказом того, що «викання» було вже явищем цілком звичайним: *Ale babičko, vy mate jen čtyry zuby!* 'Але, бабусю, у вас тільки чотири зуби!' – читаємо в Б. Немцовой.

Займенники 2-ї особи у *словацькій* мові (*ty* 'ти' і *vy* 'ви/Ви') принципово не відрізняються від чеських відповідників за основними морфологічними та семантичними характеристиками: *Dovol' te, aby som Vás predstavil...* 'Дозвольте Вас представити...' На думку про те, що «ввічливе» *Vy* 'Ви' з'явилося під час попереднього (хоча й історично непростого) періоду, наводить, скажімо, той факт, що відповідні приклади виступають у народних казках, зібраних у XIX ст.: *Pán Boh vám daj dobrý večer, stará matko!* 'Дай вам Господь Бог доброго вечора, стара мати!' Зазначене в чеській частині реліктове за характером явище звертання у 3-й особі множини має поширення і в деяких районах Словаччини. При цьому сам займенник може, природно, замінюватися іменними назвами: *Paní učitel'ka povedali...* 'Пані вчителька сказали...'

Правила вживання *польських* займенникових форм 2-ї особи *ty* (пор. каш. *të*) 'ти' і *wy* 'ви' можна вважати загалом «стандартними»

й спільними принаймні для слов'янських мов. Але зважмо при цьому на те, що, на думку більшості дослідників, польська мова стала літературною у XV–XVI ст. До того ж нерідко підкреслюється інша характерна обставина (мовного і культурологічного характеру) – Польща належить до тих країн, де ввічливе звертання давно стало поняттям нормативного характеру [див. Пиіррайнен, 101], і тут відразу напрашується паралель із Францією. З цього приводу згадаємо красномовну епіграму «З Парижа» поета К. Бродзинського, написану на початку XIX ст., в якій дотепно говориться: *tu jak w Warszawie wszystko po francusku* ‘тут, як у Варшаві, все по-французькому’. Так само у сучасних практичних посібниках підкреслюється, що Польща досі значною мірою є територією, де переважають формальні форми звертання, особливо між незнайомими. Займенник *wy* ‘ви’ теж іноді вживається щодо однієї особи, наприклад селянами або ж членами політичних партій лівого (передусім комуністичного) спрямування – з огляду на семантику іменників *pan* ‘пан’, *pani* ‘пані’ і *państwo*, що давно вже стали основними (і до того ж прономіналізованими) формами ввічливого звертання. Подібні обставини стосуються і ввічливого *Wy* ‘Ви’. Навіть у деяких довідкових виданнях фрази будувалися за «загальнослов'янським», а точніше, мабуть, просто за російським типом: *Drodzy towarzysze i przyjaciele! W imieniu delegacji polskiej chciałbym Was pozdrowić* ‘Дорогі товариші та друзі! Від імені польської делегації я хотів би привітати Вас’ [див. Ochęduszko, 215]. Утім, явище мало не стільки офіційний, скільки офіціозний характер і говорити про його справжнє поширення не доводиться. Щось подібне існувало й раніше, а точніше тоді, коли Польща була частиною Російської Імперії. Про це писав на початку минулого століття І. Бодуен де Куртене, але при цьому він зазначав, що така форма ввічливості вживається у спілкуванні з селянами і взагалі з «народом» [Бодуэн-де-Куртенэ, 43, 46] або ж є ознакою близького знайомства. Глумачні словники того ж періоду пояснюють *wy* як дружнє звертання до нижчих від себе або рівних собі за статусом, більш увічливе порівняно з *ty* [див. Karłowicz, 181], але фамільярніше порівняно з *pan*, хоча воно

може поєднуватися і з іменним вокативом *panie*. У сучасній мові це є ознакою провінційного, а точніше «селянського» мовлення (так можуть звертатися, зокрема, до батьків), а також особливістю стилю деяких осіб, що є членами лівих політичних партій. Отже, маємо дві якісно різні причини одного явища, пов'язані як з обставинами власне мовного історичного розвитку, так і з політичними (ідеологічними) чинниками. Сьогодні *Wy* може сприйматися навіть як не зовсім увічливе. Окремий випадок (його можна назвати «реліктовим») становить реалізація присвійних займенників 2-ї особи множини у церемоніальних зворотах на зразок *wasza wielebność (przewielebność)* 'ваша велелбність (превелелбність)', що й досі є вживаними у релігійній сфері. Релікти старих звертань у 2-й особі множини збереглися в архаїчних іменних формах на кшталт *waszmość* 'ваша милість', що зустрічаються в літературі XIX ст., таких, як В. Поль.

1–3. Один з історичних парадоксів полягає у тому, що, за умов вражаючого різноманіття звертальних структур сучасних романських мов, тісний зв'язок із народнолатинською основою зберегли мови з найдавнішою літературною традицією, а саме галло-романські, тобто французька і певною мірою окситанська. Ідеться про мови, котрі загалом зазнали чи не найбільших історичних змін і, відповідно, найбільше відійшли від латинських канонів.

Власне, (пізньо)латинську звертальну структуру зберегли лише французька мова з подвійним протиставленням форм *tu (toi)* і *vous* і (з деякими застереженнями) ретороманська, у різних (але деяких) варіантах якої займенник 2-ї особи однини *ti/tei/te/tü* протиставляється множинній формі *vus/vous* не тільки за числом, а й за ознакою «нейтральність» – «увічливість» у звертанні до однієї особи.

В інших італо-романських мовах така структура набула подальшого розвитку, хоча її елементи зберігаються дотепер в італійській і сардській мовах, в яких займенники 2-ї особи множини (відповідно *voi* і *bois*) подекуди вживаються як увічливе звертання до однієї особи (старшої за віком, зокрема до батьків), але не є основним засобом такого роду. Крім того, явище має виразні територіальні ознаки, бо обмежується, у випадку з італійською мовою,

південними областями Італії, такими, як Кампанія, Калабрія або Сицилія, до того ж це переважно атрибут діалектного мовлення. Цікаво, що несподівану на перший погляд семантичну паралель можна знайти в українській мові, в якій донедавна існувало шанобливе звертання на *Ви* до батьків, – переважно у селянському середовищі.

Отже, можна констатувати, що це явище загальнороманського і навіть індоєвропейського характеру пішло, так би мовити, шляхом зворотного розвитку.

Зазначимо також, що в італійській мові відбувся певний перерозподіл функцій особових займенників, унаслідок якого стандартне *voi* знову стало єдиною формою звертання у множині (як, наприклад, франц. *vous*), а *Lei*, що за способом утворення може вважатися типово італійською особливістю, порівняно нещодавно затвердилося в літературній мові як єдина «ввічлива» форма звертання, реалізована виключно в однині.

Схожу картину дають сучасні германські мови. Якщо раніше «ввічливі» форми 2-ї особи множини, що виникли внаслідок розширення семантики «звичайних» форм, існували в абсолютній більшості мов германської групи, то зараз вони існують, власне, лише у двох – формально у шведській (*Ni*) та в мові їдиш (*ihr*), яка, принаймні в Ізраїлі, активно витісняється івритом.

Характерною рисою германських мов слід уважати «ввічливі» займенники 2-ї особи однини – вони досі зберігаються у найконсервативніших мовах – ісландській (*þér*, що виходить з ужитку), фарерській (*tygum*) та фризській (*jo i ju*, сфера реалізації яких також звужується). Особливий випадок становлять норв. і дан. *De*, що займають таку саму позицію в парадигмі, але історично походять від форм 3-ї особи множини. Так само специфічними є нідерл. та афр. *u*, що теж належать до 2-ї особи, але мають зовсім інше походження. Досить поширеним процесом стало формування «ввічливих» форм за допомогою займенників 3-ї особи, переважно однини.

Серед романських мов історичні приклади дають передусім іспанська з поширеним колись шанобливим звертанням на *él* або

ella (власне ‘він’ і ‘вона’), що збереглося лише на діалектному рівні, і ще більшою мірою італійська, де у подібній ролі донедавна вживалися ненаголошені форми однини egli (Egli) ‘він’, ella (Ella) ‘вона’ і ще частіше loro (Loro) ‘вони’, що було еквівалентом Lei ‘Ви’ у множині.

У германських мовах це насамперед німецька, в якій шанобливе Sie, похідне від sie ‘вони’, витіснило всі інші подібні засоби, а також норвезька і данська, – у цих мовах так само на базі de ‘вони’ виникло, як уже зазначалося вище, свого часу досить поширене De ‘Ви’.

Отже, зіставлення сучасного романського, германського і слов’янського звертання дає як зразки типологічної єдності, характерні для індоєвропейської мовної спільноти, так і не менш переконливі приклади дивергентних явищ – типової ознаки діалектичного характеру розвитку мов світу. Воно свідчить також про те, що слов’янські мови значно менше відійшли в цьому відношенні від індоєвропейських основ, у той час як мови германські і ще більше романські зазнали досить значної формальної і семантичної еволюції.

Навіть у найзагальніших рисах порівняння займенникових структур звертання у мовах трьох досліджуваних груп красномовно свідчить про те, що в цьому разі ступінь генеалогічної спорідненості не можна вважати визначальним, бо навіть відмінності на суто парадигматичному рівні унеможливають побудову чітких групових або міжгрупових ізоглос. Якщо ж ураховувати ще й хоча б найголовніші функціональні аспекти, загальна картина стане ще «ексцентричнішою».

Показовим є також матеріал інших індоєвропейських мов, зокрема кельтських. У «класичній» парі особових займенників 2-ї особи валлійської (уельської) (ti/di – chi/chwi) і бретонської (te – c’houi/c’hvi) мов (пор. відповідні форми вимерлої корнської мови ty/te і why/wy) другий виконує також роль «увічливої» форми, пор. вал. Sut ydych chi? ‘Хто ви/Ви?’, Ble ydych chi’n byw? ‘Де ви/Ви живете?’ або Faint o blant sy gennydh chi? ‘Скільки ви/Ви маєте дітей?’

У шотландській (гельській) «нейтральному» *thu* або *tu* ‘ти’ відповідає множинне і «ввічливе» *sibh* ‘ви’/‘Ви’: *An canadh sibh sin a-rithist?* ‘Чи не могли б Ви це повторити?’ або: *Am bruid hneadh sibh ar ur socair mas e ur toil e?* ‘Чи не могли б Ви говорити повільніше, будь ласка?’

Не можна не згадати й про балтійські мови. У латиській мові займенники *tú* (пор. прус. *toū, tū*) і *jūs* (пор. прус. *ious, Ioūs, vous*) повністю відповідають за розташуванням у парадигмі і семантикою укр. *ти* і *ви* (*Ви*), пор.: *Ko tu dari pēc skolas?* ‘Що ти робиш після школи?’; *No kurienes jūs esat?* ‘Звідки ви/Ви?’ або *Vai jūs varētu man pateikt, kad man ir jāizkāpj?* ‘Чи не могли б Ви мене попередити, коли мені виходити?’ (мається на увазі громадський транспорт); *Vai jūs man varas ieteikt labu restorānu?* ‘Чи не можете Ви порекомендувати мені гарний ресторан?’ Загалом морфологічно й семантично подібними до латиських є литовські алокутивні займенникові форми 2-ї особи *tu* і *jūs*: *Ar tu nori atsigerti?* ‘Чи не хочеш ти чогось випити?’ або *Kiek jūs turite vaikų?* ‘Скільки ви/Ви маєте дітей?’

У так званих позагрупових індоєвропейських мовах, попри їхню генеалогічну відокремленість від мов розглянутих груп, структура звертання є практично тотожною і відповідає тій, що існує в українській мові. Маємо на увазі (ново)грецькі форми *esó* [esi] і *ésēis* [esis], албанські *ti* і *ju*, вірменські (у латинській транскрипції) *du* і *dukh*. Типовим прикладом може бути, скажімо, алб. *Jam i lumtur t'ju njoh* ‘Радий із Вами заізнатися’.

Як відомо, стан функціонування новогрецької мови є досить специфічним, передусім через паралельне існування двох літературних форм – кафаревуса й димотики (що певним чином нагадує ситуацію з такими різними мовами, як норвезька або арабська), до того ж у повсякденному спілкуванні широко використовуються міське койне (однією з рис якого є саме вживання «ввічливих» займенникових форм) і територіальні діалекти. Так от, особливістю є той факт, що названі форми реалізуються саме в мовленні містян та освічених людей [див. Svennung, 377].

Східним (індоарійським та іранським) індоєвропейським мовам знайома триступенева система звертання. Її формування було

спричинене істотними семантичними зрушеннями, стосовними особових займенників 2-ї і 3-ї осіб. Прикладом можуть бути близькоспоріднені мови гінді й урду, в яких форма однини *tū* вживається рідко – у звертанні до Бога (Будди або Аллаха), до дітей або ж за умов близьких стосунків між представниками протилежних статей, в інших випадках вона сприймається як вияв негативного (!) ставлення до співрозмовника; значно частіше реалізується (стосовно однієї особи) множинне *tum*, що використовується переважно у звертанні до молодших осіб, родичів (починаючи з батьків), товаришів, у той час як для підкреслено шанобливого звертання використовуються спеціальні форми. (Тому, наприклад, студентка з Індії, що приїхала до Росії, почувши, як діти звертаються до батьків на *ты*, «пережила культурний шок» [Гер-Минасова, 152].) А втім, і тут розподіл функцій із погляду частотності не можна вважати однаковим. Якщо у гінді найуживанішим засобом ввічливого звертання є *āp* (3-я особа множини, щось на зразок застарілого нині *it. Loro*, нім. *Sie* або ж перс. *išan*, до того ж *āp* так само може вживатися при шанобливому посиланні на третю особу, – пор. укр. *вони* у тій же ролі), то в мові урду його формальний еквівалент нерідко поступається місцем формі *tum* (2-ї особи множини).

У перській мові існує класична дихотомія прономінальних форм 2-ї особи *to* і *šoma* – пор. таджицьке *шумо*. Але при цьому форма 3-ї особи множини *išan* ‘вони’ може вживатися замість застарілої форми однини як шаноблива назва особи, що не є у даний момент учасником мовленнєвого акту (тобто замість ‘він’ або ‘вона’), як це іноді спостерігається на розмовному рівні в українській мові (*Вони сказали* замість *Він сказав* або *Вона сказала*), переважно коли названа в такий спосіб особа є у даний момент присутньою.

Від форм однини 3-ї особи походять засоби ввічливого звертання в окремих неіндоєвропейських мовах (угорській, баскійській), і таке явище можна вважати певною мірою специфічним, але можна провести паралель з індоєвропейськими формами на кшталт *it. Lei*. Різниця полягає головно в тому, що в першому

випадку принцип утворення сучасних форм є морфологічним, у другому ж випадку йдеться про переосмислення значень ідіоматичних виразів з їхньою подальшою заміною прономінальними формами.

Глобальне порівняння всіх відповідних мов теж може бути своєрідним аргументом на користь існування індоєвропейської мовної єдності. І в цій обставині теж полягає, на наш погляд, одна з рис, що підтверджують діалектичний характер мовного розвитку. Окремо слід сказати про особові займенники. Першим доказом діалектичного характеру еволюції, що її зазнала і зазнає ця надзвичайно важлива й так само специфічна мовна категорія, видаються наступні історичні обставини.

В індоєвропейських мовах на давньому етапі розвитку відповідні парадигми істотно розширилися за рахунок 3-ї особи, а також форм двоїни. Подальший розвиток мовної структури (звісно, не можна забувати про різні темпи подібних процесів у різних мовах) привів, зокрема, до появи численних відмінкових форм, проте згодом їхня кількість почала скорочуватися (показовим прикладом може бути, скажімо, класична і «народна» латина), а двоїна практично зникла в абсолютній більшості мов.

Двоступенева структура звертання, формування якої відбувалося у різних мовах на різних етапах їхнього розвитку, стала, поза всяким сумнівом, найпоширенішим типом, оскільки вона ґрунтується на двох базових категоріях. Щоправда, загальноприйняті термінологічні назви цих категорій, а саме «нейтральність» і «ввічливість», з огляду на неоднозначність їхнього змісту, слід уважати досить умовними. Така система є характерною не лише для більшості розглянутих мов, а й для інших: новогрецької, албанської, перської, таджицької тощо.

Отже, спільні риси й відмінності спостерігаються при зіставленні структур і компонентів звертання не тільки у романських, германських і слов'янських, а й в інших індоєвропейських мовах.

Основним напрямком еволюції категорії звертання слід уважати ускладнення його структури шляхом розширення функцій

займенників 2-ї особи множини. Зазначимо при цьому одну важливу обставину – якщо спочатку застосування множини стосовно однієї особи було пов'язане передусім із феодальними канонами, намаганням догодити можновладцеві або вельможі, то згодом глибинний сенс цього явища значною мірою змінився, оскільки воно вже значно більшою мірою було пов'язане з такими категоріями, як увічливість або повага, ніж запобігливість і т. ін. Таке явище було відоме всім романським мовам, хоча на сучасному етапі існує лише у галло-романських і ретороманській мові, проте релікти його спостерігаються також в інших мовах цієї групи – каталанській, італійській, сардській, румунській. Його можна вважати природним безпосереднім або прямим способом звертання.

Однак цей напрямок не є єдиним, а на сучасному етапі розвитку індоєвропейських мов його не можна навіть назвати визначальним.

Другий напрямок також пов'язаний із використанням внутрішніх морфологічних ресурсів, перерозподілом функцій займенників, а саме з розширенням семантики форм 3-ї особи (як однини, так і множини), які теж використовувалися або використовуються й досі при звертанні до однієї особи. Це пояснюється, зокрема, намаганням мовця вказати на відстань, що відділяє або віддаляє його від співрозмовника. Особливістю цього явища можна вважати те, що в його основі – непряме звертання у 3-й особі, яке з затвердженням у новій семантичній і граматичній ролі займенників 3-ї особи стало фактично прямим.

Такий феномен був властивий деяким романським мовам, а саме іспанській та італійській, і частково зберігся у ретороманській, а також певною мірою у «реліктовій» сефардській мові. Втім, щодо сучасної італійської мови слід зробити невелике застереження – «ввічливе» *Lei* 'Ви' (поряд із маловживаним нині *Ella* 'т. с.') теж, власне, є займенником 3-ї особи однини, але походить від донедавна наголошеної, а нині універсальної форми жіночого роду *lei* 'вона', бо замінило шанобливі звероти з опорним іменником жіночого роду. Отже, можна сказати, що сучасна італійська

форма ввічливості є унікальною за походженням і граматичними особливостями.

Така риса є більшою мірою притаманною іншим, зокрема германським, мовам. Так, у німецькій сучасна займенникова форма ввічливого звертання *Sie* походить від *sie* 'вони', хоча колись в аналогічній ролі вживалися також *er* 'він' і *sie* 'вона' (в однині). Так само у норвезькій і данській мовах від *de* 'вони' утворилася «ввічлива» форма обох чисел *De* 'Ви' (щоправда, на сучасному етапі вона вже є застарілою або ж «старомодною», як її іноді називають). Граматичною особливістю цих мов є те, що колись поширені «ввічливі» форми належать до 2-ї особи. Схожі явища фіксуються і в інших індоєвропейських мовах, наприклад індоарійських. Їх можна назвати відносно давньою індоєвропейською інновацією. Щось подібне зустрічається і в деяких неіндоєвропейських мовах, зокрема угорській. В італійській мові відбувся, можна сказати, зворотний процес, оскільки єдиною займенниковою формою звертання до групи людей стало «звичайне» *voi* – 'ви' і 'Ви'.

Одним із найбільш виразних у цьому відношенні «трендів» видається такий. У цілій низці мов займенники 2-ї особи множини, що свого часу набули додаткової функції шанобливого звертання, стали полісемічними. Граматична багатозначність певних мовних одиниць є явищем, якого мова загалом намагається уникати. Крім того, масове поширення таких форм поступово спричинювало «розмивання» колись нового значення – кількісні зміни зумовили якісні зрушення. Саме така доля спіткала свого часу (у різні періоди) ст.-ісп. *vos*, порт. *vós*, іт. *voi*, а також шв. *ni*, англ. *you*, нідерл. *ghy*, нім. *ihr* і т. д.

Підкреслимо ще раз, що розглянуті в цьому розділі явища ми вважаємо одним з особливих видів вторинної номінації, поява і подальший розвиток якого теж були зумовлені певними історичними причинами і конкретними мовними потребами.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Джерела й література

Агапкина, Топорков – *Агапкина Т. А., Топорков А. Л.* Воробьяная (рябиновая) ночь в языке и поверьях восточных славян // Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской культуры: источники и методы. – М.: Наука, 1989. – С. 230–253.

Агеева – *Агеева Р. А.* Страны и народы: происхождение названий. – М.: Наука, 1990. – 256 с.

Андерсен – *Андерсен Х.* Взгляд на славянскую прародину: доисторические изменения в экологии и культуре // Вопросы языкознания. – 1996. – № 5–6. – С. 31–40.

Аникин – *Аникин А. Е.* Опыт словаря лексических базтизмов в русском языке. – Новосибирск : Наука, 2005. – 396 с.

Апресян, Медникова – *Апресян Ю. Д., Медникова Э. М.* Новый большой англо-русский словарь. – М.: Рус. яз., 1997. – Т. 1–3.

Аракин – *Аракин В. Д.* Норвежско-русский словарь. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1963. – 1113 с.

АРПС 1971 – Англо-русский политехнический словарь / Под ред. *А. Е. Чернухина.* – Изд-е 2-е, доп. – М.: Сов. энцикл., 1971. – 672 с.

Афанасьев – *Афанасьев А. Н.* Поэтические воззрения славян на природу: опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. – М.: Изд-во Солдатенкова, 1865–1869. – Т. 1–3.

Ахманова 1969 – *Ахманова О. С.* Словарь лингвистических терминов. – Изд-е 2. – М.: Сов. энцикл., 1969. – 607 с.

Ахманова 1986 – *Ахманова О. С.* Словарь омонимов русского языка. – М.: Рус. яз., 1986. – 448 с.

Бажан – *Бажан М.* Поезії та поеми. – К.: Дніпро, 1965. – Т. 1–2.

Балдаев – *Балдаев Д. С., Белко В. К., Исупов И. М.* Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона (речевой и графический портрет советской тюрьмы). – М.: Края Москвы, 1992. – 526 с.

Балла – *Балла М. І.* Англо-український словник. – К.: Освіта, 1996. – Т. 1–2.

Бальмонт – *Бальмонт К. Д.* Стихотворения. – М.: Дет. лит., 1987. – 64 с.

БАРС – *Гальперин И. Р., Медникова Э. М.* Большой англо-русский словарь. – Изд. 4-е, испр. и доп. – М.: Рус. яз., 1987. – Т. 1–2.

Белецкий 1972 – *Белецкий А. А.* Лексикология и теория языка (ономастика). – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1972. – 299 с.

Белоусов – *Белоусов Л. С.* Муссолини: диктатура и демагогия. – М.: Машиностроение, 1993. – 365 с.

Бенвенист – *Бенвенист Э.* Словарь индоевропейских социальных терминов. – М.: Прогресс, 1995. – 456 с.

БЕР – Български етимологичен речник / Съст. *В. И. Георгиев, П. Займов, Ст. Илчев* и др. – София: Изд-во на Бълг. Акад. на науките, 1971. – 1986. – Т. 1–3.

Березяк – *Березяк В. В.* Етимологія сучасних українських слів, складовою частиною яких є шумерський вказівний займенник -це та хаттський -то [Електронний ресурс]: Інститут україніки. Міжнародна громадська організація: <http://www.ukrainica.org.ua/content/2845>. – С. 1–13].

Берков, Бедварссон – *Берков В. П., Бедварссон А.* Исландско-русский словарь. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1962. – 1032 с.

Берлин – *Берлин П.* Эти странные шведы. – М.: Эгмонт Россия Лтд., 2001. – 96 с.

Билтон – *Билтон П.* Эти странные швейцарцы. – М.: Эгмонт, 2000. – 72 с.

Биховець, Непокупний – *Биховець Н. М., Непокупний А. П.* Дослідження романських, германських та балтійських мов // Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. 1930–2005. Матеріали до історії. – К.: Довіра, 2005. – С. 279–292.

БНРС – *Лепинг Е. И., Страхова Н. П.* Большой немецко-русский словарь. – М.: Сов. энцикл., 1969. – Т. 1–2.

Богдан – *Богдан С. К.* Мовний етикет українців: традиції і сучасність. – К.: Рідна мова, 1998. – 475 с.

Бодуэн-де-Куртенэ – *Бодуэн-де-Куртенэ И.* Польский язык сравнительно с русским и древне-церковно-славянским. – СПб.: Тип. В. Ф. Киришбаума (отд.) и А. Смолинского, 1912. – 118, II с.

Болотов – *Болотов В. И.* Множественное число имени собственного и апеллятива // Имя нарицательное и имя собственное. – М.: Наука, 1978. – С. 93–106.

Борейко, Грищенко – *Борейко В. Е., Грищенко В. Н.* Экологические традиции, поверья, религиозные воззрения славянских и других народов. Птицы. – К.: КЭКЦ, 2004. – 170 с.

Бородина 1969 – *Бородина М. А.* Современный литературный ретороманский язык Швейцарии. – Л.: Наука, 1969. – 231 с.

Бородина 1973 – *Бородина М. А.* Сравнительно-сопоставительная грамматика романских языков. Ретороманская подгруппа. – Л.: Наука, 1973. – 124 с.

Бородина, Гак – *Бородина М. А., Гак В. Г.* К типологии и методике историко-семантических исследований (На материале лексики французского языка). – Л.: Наука, 1979. – 232 с.

Бортничук, Василенко, Пастушенко – *Бортничук Е. Н., Василенко И. В., Пастушенко Л. П.* Словообразование в современном английском языке. – М. Высш. шк., 1988. – 261 с.

БПРС – *Феерштейн Е. Н., Старец С. М.* Большой португальско-русский словарь. – М.: Живой язык, 1998. – 936 с.

БР – *Симонович Д.* Ботанички речник. – Београд: Научно дело, 1959. – 890 с.

Брагина – *Брагина А. А.* Ягода рябина // Русский язык за рубежом. – 1987. – Вып. № 1 (105). – С. 4–9.

БРС – *Бернштейн С. Б., Луканов Т. С., Тинева Е. П.* Болгарско-русский словарь / Под ред. Н. С. Державина. – М.: ОГИЗ, 1947. – 495 с.

БСРЖ – *Мокиенко В. М., Никитина Т. Г.* Большой словарь русского жаргона. – СПб.: Норинт, 2000. – 717 с.

БСЭ – Большая советская энциклопедия. – 2-е изд. – М.: БСЭ, 1949–1958. – Т. 1–51.

БТР – Български тълковен речник. – София: Наука и изкуство, 1976. – 1077 с.

Буга 1916 – *Буга К.* Славяно-балтийские этимологии // Русский филологический вестник. – Варшава, 1916. – Т. LXXV. – Кн. 1–2. – С. 141–156.

Будимир – *Будимир М.* Protoslavica // Славянская филология. – II. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 112–134.

Будур – *Будур Н.* Эти странные норвежцы. – М.: Эгмонт Россия Лтд., 2005. – 96 с.

Булаховский 1953 – *Булаховский Л. А.* Введение в языкознание. – Ч. II. – М.: Учпедгиз, 1953. – 178 с.

Булаховський – *Булаховський Л. А.* Вибрані праці. В п'яти томах. – К.: Наук. думка, 1975–1983. – Т. 1–5.

Булаховський 1959 – *Булаховський Л. А.* Нариси з загального мовознавства. – К.: Рад. шк., 1959. – 307 с.

Булыгина, Шмелев – *Булыгина Т. В., Шмелев А. Д.* Языковая концептуализация мира. – М.: Шк. «Языки рус. к-ры», 1997. – 574 с.

Бурлакова – *Бурлакова М. И., Николаева Т. М., Сегал Д. М., Топоров В. Н.* Структурная типология и славянское языкознание // Структурно-типологические исследования. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 3–18.

Бурсье – *Бурсье Э.* Основы романского языкознания. – М.: Изд-во иностр. лит., 1952. – 672 с.

Буслаев – *Буслаев Ф. И.* Историческая грамматика русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959. – 623 с.

Вайнрайх – *Вайнрайх У.* Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования / Пер. с англ. Ю. А. Жлуктенко. – К.: Вища шк., 1979. – 263 с.

Вартаньян – *Вартаньян Э. А.* Рождение слова. – М.: Дет. лит., 1970. – 158 с.

Василевич – *Василевич А. П., Мищенко С. С., Кузнецова С. Н.* Каталог названий цвета в русском языке / Компьюарт. – № 12'2000 [Ел. ресурс: <http://www.compuart.ru/article.asp?id=352>].

Введенская, Колесников – *Введенская Л. А., Колесников Н. М.* От собственных имен к нарицательным. – М.: Просвещение, 1981. – 144 с.

Вежбицкая 2001 – *Вежбицкая А.* Понимание культур через посредство ключевых слов / Пер. с англ. А. Д. Шмелева. – М.: Языки слав. к-ры, 2001. – 288 с.

Верхратський – *Верхратський І.* Говір батюків // Зб. філол. секції НТШ. – Львів, 1912. – Т. 15. – 306 с.

Вештарт Г.Ф. Назвы ежы // Лексіка Палесся ў прасторы і часе. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – С. 89–142.

Винничук – *Винничук Л.* Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Пер. с польск. – М.: Высш. шк., 1988. – 496 с.

Виноградов – *Виноградов В. В.* Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX веков. – М.: Высш. шк., 1982. – 529 с.

Виноградов 1975 – *Виноградов В. В.* Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – 560 с.

ВМ – Весь мир. Расы, народы, нации и народности. – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2002. – 400 с.

Вольф 1974 – *Вольф Е. М.* Грамматика и семантика местоимений (на материале иберо-романских языков). – М.: Наука, 1974. – 223 с.

Габинский – *Габинский М. А.* Сефардский (еврейско-испанский) язык. – Кишинев: Штиинца, 1992. – 184 с.

Гак, Ганшина – *Гак В. Г., Ганшина К. А.* Новый французско-русский словарь. – М.: «Русский язык», 1994. – 1194 с.

Гак, Кунина – *Гак В. Г., Кунина И. А.* и др. Французско-русский фразеологический словарь / Под ред. *Я. И. Рецкера.* – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1963. – 1112 с.

Гамкрелидзе, Иванов – *Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, 1984. – ХСVI, 1328 с.

Геров – *Геров Н.* Речник на българския език (Фототип. изд.). – София: Български писател, 1975–1978. – Ч. 1–5.

Горяев – *Горяев Н. В.* Сравнительный этимологический словарь русского языка. – Тифлис: Тип. канц. Гл. на Кавказе, 1896. – 451, X, XII, 63 с.

Грибоедов – *Грибоедов А. С.* Сочинения в стихах. – Л.: Сов. писатель, 1951. – 307 с.

Григорян – Григорян Э. А. Словарь местных географических терминов болгарского и македонского языков. – Ереван: Айастан, 1975. – XVIII, 260 с.

Грифцов – *Грифцов Б. А.* Русско-итальянский словарь. – М.: ОГИЗ РСФСР, 1934. – 1278 с.

Грінченко – Словарь української мови / Упоряд. з дод. власн. матеріалу Борис Грінченко. – Надрук. з вид. 1907–1909 рр. фото-мех. способом. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958–1959. – Т. 1–4.

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982–1993. – Вып. 1–13.

ГСРЯ – Грамматика и семантика романских языков (К проблеме универсалий) / ред. *Г. В. Степанов.* – М. : Наука, 1978. – 227 с.

Гура – *Гура А. В.* Символика животных в славянской народной традиции. – М.: Индрик, 1997. – 912 с.

Гуревич 1975 – *Гуревич А. Я.* Средневековый героический эпос германских народов // Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. – М.: Худ. лит., 1975. – С. 5–14.

Гухман – *Гухман М. М.* Готский язык. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1958. – 288 с.

Даль – *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Рус. яз., 1980. – Т. I–IV.

Даниленко – *Даниленко В. П.* Имена собственные как производящие основы современного словообразования // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 77–92.

Дворецкий – *Дворецкий И. Х.* Древнегреческо-русский словарь. – М.: ГИИНС, 1958. – Т. 1–2.

Дирби, Харрис, Гользен – *Дирби Х., Харрис С., Гользен Т.* Эти странные датчане. – М.: Эгмонт Россия Лтд., 2002. – 80 с.

Доза – *Доза А.* История французского языка / Пер. с франц. – М.: Изд-во иностр. лит., 1956. – 472 с.

ДООВС – Дополнение к опыту областного великорусского словаря. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1858. – 328 с.

ДРС 1950 – *Н. Крымова Н. И., Эмзина А. Я.* Датско-русский словарь. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1950. – 803 с.

Думи – Думи та історичні пісні / Упор. М. Плісецький. – К.: Рад. письм., 1941. – 303 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – Т. 1–5. – К.: Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.

Ефанова – *Ефанова Л. П.* О роли генетического фактора в моделях суффиксального словопроизводства современного английского языка // Словообразовательные типы и гнезда в индоевропейских языках. – Владивосток: ДВНЦ АН СССР, 1986. – С. 107–113.

Желеховский – *Желеховский Е., Недільский С.* Малорусско-німецкий словарь. – Львів, 1886. – Т. I–II.

Жирмунский 1965 – *Жирмунский В. М.* История немецкого языка. – 5-е изд. – М.: Высш. шк., 1965. – 408 с.

Жирмунский 1976 – *Жирмунский В. М.* Общее и германское языкознание. Избранные труды. – Л.: Наука, 1976. – 698 с.

Жлуктенко – *Жлуктенко Ю. А.* Мовні контакти. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1966. – 135 с.

Жлуктенко, Двухжилов – *Жлуктенко Ю. А., Двухжилов А. В.* Фризский язык. – К.: Наук. думка, 1984. – 199 с.

Журавлев 1990 – *Журавлев А. Ф.* К уточнению представлений о славянских изоглоссах. Дополнения к лексическим материалам «Этимологического словаря славянских языков». – М.: Ин-т рус. яз., 1990. – Ч. I–II.

Жураўскі – *Жураўскі А. І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Т. I. – Мінск: Навука і тэхніка, 1967. – 371 с.

Забылин – *Забылин М.* Русский народ. Его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. – М.: Автор, 1992. – 607, VIII с. (Репр. изд.)

Зайдениц, Баркоу – *Зайдениц Ш., Баркоу Б.* Эти странные немцы. – М.: Эгмонт Россия Лтд., 2001. – 72 с.

Звегинцев – *Звегинцев В. А.* Семасиология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 321 с.

Зверковская – *Зверковская Н. П.* Параллельное образование прилагательных с суффиксами *-ьн-* и *-ьск-* в древнерусском языке // Исследования по исторической морфологии древнерусского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 272–297.

Зиндер, Строева – *Зиндер Л. Г., Строева Т. В.* Историческая морфология немецкого языка. – Л.: Просвещение, 1968. – 263 с.

ЗП – Знання та праця. – 1980. – № 6.

Иваницкий, Шумлянский – *Иваницький С., Шумлянський Ф.* Росько-український словник. – Вінниця, 1918. – Т. 1–2.

Иванов 1979 – *Иванов Вяч. Вс.* Славянские названия металлов и проблемы восстановления ранних этапов металлургии у славян // Сов. славяноведение. – М.: Наука, 1979. – № 5. – С. 82–100.

Иванов 1999 – *Иванов Вяч. Вс.* Очерки по предыстории и истории семиотики // *Иванов Вяч. Вс.* Избранные труды по семиотике и истории культуры. – Т. I. – М.: Языки рус. к-ры, 1999. – С. 603–812.

Иванов, Топоров – *Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н.* К вопросу о происхождении этнонима «валахи» // Этническая история восточных романцев. Древность и средние века. – М.: Наука, 1979. – С. 61–85.

Иванов, Топоров Энци. – *Иванов И. И., Топоров В. Н.* Орел // Мифы народов мира. Энциклопедия (В 2 томах). – М.: Сов. энцикл., 1988. – Т. 2. – С. 260–261.

Иванович, Петранович 1976 – *Иванович С., Петранович И.* Русско-сербскохорватский словарь. – М.: Рус. яз., 1976. – 712 с.

Иллич-Свитыч – *Иллич-Свитыч В. М.* Опыт сравнения ностратических языков. – М.: , 1971–1984. – Т. 1–3.

ИРС – Испанско-русский словарь / Под ред. *Б. П. Нарумова.* – М.: Рус. яз., 1988. – 830 с.

ИЭ – Интернациональные элементы в лексике и терминологии / Под ред. *В. В. Акуленко.* – Харьков: Вища шк., 1980. – 208 с.

ІМСУ КО – Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. – К.: УРЕ, 1972. – 816 с.

ІСУЯ – Історичний словник українського мови / ред. *Є. Тимченко.* – Харків; Київ: Держ. вид-во України, 1930. – Т. 1. – 528 с.

ІУМ ЛФ – Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1983. – 743 с.

Каращук – *Каращук П. М.* Суффиксальное словообразование английского языка. – М.: Высш. шк., 1965. – 172 с.

Каращук 1977 – *Каращук П. М.* Словообразование английского языка. – М.: Высш. шк., 1977. – 303 с.

Касаткин – *Касаткин А. А.* Очерки истории литературного итальянского языка (XVIII–XX вв.). – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 204 с.

Кміцикевич – *Кміцикевич В.Ф.* і Спілка В. Німецько-український словар. – Чернівці: Укр. накл., 1912. – 672 с.

Ковалев 1991 – *Ковалев Г. Ф.* Этнонимия славянских языков. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1991. – 176 с.

Ковалев 2002 – *Ковалев Г. Ф.* О словаре этнических названий народов России // Славянское языкознание. Материалы конференции (Москва, июнь 2002 г.). – М.: РАН, 2002. – С. 113–120.

Коготкова – *Коготкова Т. С.* Об обращениях // Т. С. Коготкова. Письма о словах. – М.: Наука, 1984. – С. 41–59.

Колесов – *Колесов В. В.* Гордый наш язык... – СПб.: Авалон, Азбука-классика, 2007. – 350 с.

Коллар – *Коллар Д.* и др. Словацко-русский словарь. – М.: Рус. яз.; Братислава: Слвц. пед. изд-во, 1976. – 768 с.

Кондрашов – *Кондрашов Н. А.* Славянские языки. – М.: Учпедгиз, 1956. – 198 с.

Копецкий, Филипц – *Копецкий Л. В., Филипц Й.* Чешско-русский словарь. – М.: Рус. яз.; Прага: Гос. пед. изд-во, 1976. – Т. 1–2.

Корлэтяну – *Корлэтяну Н. Г.* История народной латыни и ее отношений с романскими языками. – М.: Наука, 1974. – 304 с.

Коцюбинський – *Коцюбинський М.* Fata morgana. З сільських настроїв // Михайло Коцюбинський. Твори в 7 т. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. 3. – 428 с.

Кочетков – *Кочетков В. П., Парчевский Ю. И., Ширяева В. Е.* Производные на -ess и -esque в современном английском языке (к проблеме стилистической дифференциации словообразовательных средств // Словообразовательные типы и гнезда в индоевропейских языках. – Владивосток: ДВНЦ АН СССР, 1986. – С. 124–133.

КПВ – Книга Пам'яті України. Волинська область. – Львів: Каменярь, 1995. – Т. 1–3.

КПЛ – Книга Пам’яті України. Львівська область. – Львів: Каменяр, 1995. – Т. 1–4.

КПТ – Книга Пам’яті України. Тернопільська область. – Львів: Каменяр, 1995. – Т. 1–3.

Крывелев – *Крывелев И. А.* История религий. – В 2-х тт. – М.: Мысль, 1975. – Т. 1. – 415 с.

Крылов – *Крылов И. А.* Полное собрание сочинений. – М.: ОГИЗ, 1946. – Т. 1–3.

Крымова 1975 – *Крымова Н. И., Эмзина А. Я., Новакович А. С.* Датско-русский словарь. – Москва: Русский язык, 1975. – 896 с.

Кубрякова – *Кубрякова Е. С.* Что такое словообразование. – М.: Наука, 1965. – 78 с.

Кузнецов – *Кузнецов П. С.* Приемы сравнительно-исторического изучения фонетической системы // Вопросы сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. – М.: Изд-во АН СССР. – С. 87–158.

Куштенко – *Куштенко Л. Н.* Этимологический справочник учителя английского языка. – К.: Рад. шк., 1987. – 230 с.

ЛАБНГ – Лексічны атлас беларускіх народных гаворак у пяці тамах. – Т. 1. – Раслінны і жывёльны свет. – Мінск: Фонд фонд. дасл. РБ, 1993.

Ларин 1957 – *Ларин Б. А.* Краткий исторический обзор литовской лексикографии // Лексикографический сборник 2. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. сл., 1957. – С. 119–144.

Ларин 1977 – *Ларин Б. А.* История русского языка и общего языкознания // Избранные работы. – М.: Просвещение, 1977. – 224 с.

Левицький 2006 – *Левицький В. В.* Основы германістики. – Вінниця: Нова книга, 2006. – 528 с.

Леман 1991 – *Леман В. П.* Новое в индоевропейских исследованиях // Вопр. языкознания. – 1991. – № 5. – С. 5–26.

Леонтьев – *Леонтьев А. А.* Возникновение и первоначальное развитие языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 139 с.

Лисенко – *Лисенко П. С.* Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.

Лозинский – *Лозинский С. Г.* История папства. – М.: Политиздат, 1986. – 382 с.

ЛП – Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектно-го словаря. – М.: Наука, 1968. – 476 с.

ЛРС – *Дворецкий И. Х., Корольков Д. Н.* Латинско-русский словарь. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. сл., 1949. – 959 с.

Лучик – *Лучик В. В.* Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград: Кіровоград. держ. пед. ін-т ім. В. К. Винниченка, 1996. – 235 с.

Маковский – *Маковский М. М.* Удивительный мир слов и значений: Иллюзии и парадоксы в лексике и семантике. – М.: Высш. шк., 1989. – 200 с.

Маркевич – *Маркевич М. А.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1992. – 171 с.

Мартынов – *Мартынов В. В.* Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры. – Минск: Изд-во АН БССР, 1963. – 250 с.

Марузо – *Марузо Ж.* Словарь лингвистических терминов. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 436 с.

Матвеев – *Матвеев А. К.* Географические названия Урала: Краткий топонимический словарь. – Свердловск: Сред.-Урал. кн. изд-во, 1980. – 318 с.

Махлін 2006 (1) – *Махлін П. Я.* До походження франц. *toineau* ‘голубець (*passer domesticus*)’ // Мова та історія: Пер. зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 89. – С. 81–86.

Махлін 2006 (2) – *Махлін П. Я.* Птахи, які керували світом (до походження деяких назв папуг у романських мовах) // Мова та історія. – К., 2006. – Вип. 90. – С. 69–74.

Маяковский – *Маяковский В. В.* Сочинения. – М.: Худож. лит., 1941. – 526 с.

Мгеладзе, Колесников – *Мгеладзе Д. С., Колесников Н. П.* Слова топонимического происхождения (топонимы) в русском языке. – Тбилиси: Изд-во Тбил. ун-та, 1965. – 125 с.

Мейе – *Мейе А.* Общеславянский язык. – М.: Изд-во иностр. лит., 1951. – XVI, 491 с.

Мешков – *Мешков О. Д.* Словообразование современного английского языка. – М.: Наука, 1976. – 245 с.

Миланова 1973 – *Миланова Д. Э.* Шведско-русский словарь. – Москва: СЭ, 1973. – 760 с.

Мильяненков – *Мильяненков Л. А.* По ту сторону закона. Энциклопедия преступного мира. – СПб.: Ред. журн. «Дамы и господа», 1992. – 318 с.

Миронов – *Миронов С. А.* История нидерландского литературного языка (IX–XVI вв.). – М.: Наука, 1986. – 199 с.

МН – Мудрість народна – мудрість міжнародна. Прислів'я, приказки, крилаті вислови та мовні звороти дев'ятьма мовами / Відп. ред. *В. Т. Сулим.* – Чернівці: Рута, 2004. – 256 с.

Мокиенко – *Мокиенко В. М.* В глубь поговорок. – К.: Рад. шк., 1989. – 221 с.

Московлевић – *Московлевић М.* Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником. – Београд: Arolon, 1990. – 1023 с.

МСБГ – Матеріали до словника буковинських говірок. – Чернівці, 1971–1979. – Вип. 1–6.

МСНМ – Матэрыялы для слоўніка народнадыялектнай мовы / Пад рэд. *Ф. Янкоўскага.* – Мінск: БДУ, 1960. – 198 с.

Мурзаев – *Мурзаев Э. М.* Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – 653 с.

Мюллер 1992 – *Мюллер В. К.* Англо-русский словарь. – 23-е изд. – М.: Рус. яз., 1992. – 843 с.

НБАРС – *Апресян Ю. Д., Медникова Э. М.* Новый большой англо-русский словарь. – М.: Рус. яз., 1997. – Т. 1–3.

Невская – *Невская Л. Г.* К семантике пестрого в балто-славянском // Этимология 1984. – М.: Наука, 1986. – С. 150–156.

Нежурина-Кузничная – *Нежурина-Кузничная Н. Ю.* Популярная этнопсихология. – Минск: Харвест, 2004. – 381 с.

Немченко – *Немченко В. Н., Синица А. И., Мурникова Т. Ф.* Материалы для словаря старожильческих говоров Прибалтики (Под ред. М. Ф. Семеновой) // Уч. зап. Латв. ГУ. – Т. 51. – Филол. науки. – Вып. 8 А. – Рига, 1963. – 362 с.

Непокупний 1979 – *Непокупний А. П.* Балтійські родичі слов'ян. – Київ: Наук. думка, 1979. – 183 с.

Непокупний 1996 – *Непокупний А. П.* Слововірні релікти в гідронімії України та Польщі в слов'яно-балто-германській перспективі // *Hydronimia słowiańska*. – Том II. – *Materiały z międzynarodowej konferencji hydronimicznej*. Mogilany, 20–24.IX.1994 r. – Kraków, 1996. – S. 137–147.

Непокупний 2005 – *Непокупний А. П.* Дохристиянські початки пруської та німецької назв королька в Ельбінзькому словнику // *Мовознавство*. – 2005. – № 3–4. – С. 69–79.

Непокупний 2006 – *Непокупний А. П.* Балто-слов'янський суфікс збірності *-or-/-ar* // *Acta Balto-Slavica*. – 30. – Warszawa, 2006. – S. 269–281.

Непокупный 1998 – *Непокупный А.* Прусское название христианского священника: *prestors* EV 707 // *Colloquium Pruthenicum secundum*. – Kraków: Universitas, 1998. – S. 109–119.

Непокупный 2001 – *Непокупный А.* Три етапа в изучении Эльбингского словаря и этимологии двух прусских зоонимов // *Tarptautinė Kazimiero Būgos konferencija: etimologija ir onomastika*. – Vilnius: Viln. univ., 2001. – P. 32–34.

Непокупный 2001 (2) – *Непокупный А.* Прус. *gaylux* E 661 'горноста́й' и др.-рус. *бгълька*: общая модель двух новшеств // *Baltistica*. – 2001. – XXXVI (2). – P. 193–203.

Непокупный 2002 – *Непокупный А.* Куршско-пруссский суффикс собирательности *-or-*: лит. (жем.) оз. *Bėržoras* и прус. *raycoran* E 6 'Плеяды' // *Jono Kazlausko diena: istorinės gramatikos dalykai*. Tarptautinės konf. Progr. ir tezės. – Vilnius: Viln. univ. leyd., 2002. – P. 23–25.

Непокупный 2003 – *Непокупный А.* Прусское табу: *mosuco* E 662 'ласка' как деминутив от *moazo* E 178 'тетя'. – *Baltistica*. – 2003. – XXXVII. – №1. – P. 35–43.

Непокупный 2004 – *Непокупный А.* От прус. *baytan* E 346 'сито' к *raycoran* E 6 'Плеяды' как соответствию лит. *sietynas* 'то же' // *Балто-славянские исследования*. – XVI. – Сб. научн. тр. – М.: Наука, 2004. – С. 65–82.

Непокупный 2006 – *Непокупный А.* Прус. *aukis* E 708 'grif': слышимый или видимый образ птицы? // *Acta Linguistica Lithuanica*. – 2007. – LVI. – P. 41–63.

Никонов Чит. – *Никонов В. А.* Читателям // Этнонимы / Отв. ред. В. А. Никонов. – М.: Наука, 1970. – С. 3–4.

Никонов Этн. – *Никонов В. А.* Этнонимия // Этнонимы / Отв. ред. В. А. Никонов. – М.: Наука, 1970. – С. 5–33.

Никонов 1962 – *Никонов В. А.* Метод исследования суффиксов прилагательных // Структурно-типологические исследования. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 103–118.

Никонов 1969 – *Никонов В. А.* Русское словообразование // Этимология 1967. – М.: Наука, 1969. – С. 98–109.

Никончук – *Никончук Н. В.* Полесские названия птиц // Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря. – М.: Наука, 1968. – С. 439–471.

Никулина – *Никулина З. П.* Из наблюдений над группой прозвищ по внешнему признаку // Имя нарицательное и имя собственное. – М.: Наука, 1978. – С. 173–179.

НИРС – *Зорько Г. Ф., Майзель В. Н., Скворцова Н. А.* Новый итальянско-русский словарь. – М.: Рус. яз., 1995. – 1019 с.

Ницолова – *Ницолова Р.* Българските местоимения. – София: Наука и изк-во, 1986. – 220 с.

Німчук – *Німчук В. В.* До історії й етимології східнослов'янського *рябиная ночь* // Л. А. Булаховский и современное языкознание: К 100-летию со дня рождения. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 236–246.

НЛ – *Шпакоўскі І. С.* 3 лексікі паўднёвай Піншчыны // Народная лексіка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – С. 104–119.

Обнорский – *Обнорский С. П.* Очерки по истории русского литературного языка. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 199 с.

Ожегов – *Ожегов С. И.* Словарь русского языка. – Изд. 3-е. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. сл., 1953. – 848 с.

Ожегов, Шведова 1999 – *Ожегов С. И., Шведова Н. Ю.* Толковый словарь русского языка. – 4-е изд. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.

ОЛ – Общая лексика германских и балто-славянских языков. – К.: Наук. думка, 1989. – 357 с.

ОЛА СЛС – Общеславянский лингвистический атлас. Серия

лексико-словообразовательная / Гл. ред. *Р. И. Аванесов*. – Вып. 1. – Животный мир. – М.: Наука, 1988. – 188 с.

Оликова – *Оликова М. А.* Обращение в современном английском языке. – Львов: Вища шк., 1979. – 84 с.

Онишкевич – *Онишкевич В. Й.* Словник бойківських говірок. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 1–2.

Оссовецкий – Словарь современного русского народного говора (с. Деулино Рязанского р-на Рязанской обл.) / Под. ред. *И. А. Оссовецкого*. – М.: Наука, 1969. – 612 с.

Очерки – Очерки по сравнительной семасиологии германских, балтийских и славянских языков / Отв. ред. *А. П. Непокунный*. – К.: Довіра, 2005. – 367 с.

Павловић – *Павловић Зв.* Микротопонимија у области Белице // Јужнословен. филолог. – Књ. 32. – Београд, 1976. – С. 219.

Павлович – *Павлович А. И.* Чешско-русский словарь. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. сл., 1959. – 978 с.

Павлюк – *Павлюк Н. В.* Категория местоимения в старопольском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Львов: Изд-во Льв. ун-та, 11 с.

Пизани – *Пизани В.* Этимология. История – проблемы – метод. – М.: Едиториал УРСС, 2001. – 187 с.

Пиирайнен – *Пиирайнен И. Т.* Вежливость как категория языка // Вопр. языкознания. – 1996. – № 6. – С. 100–105.

Півторак – *Півторак Г. П.* Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наук. думка, 1993. – 200 с.

Попов – *Попов А. И.* Названия народов СССР. – М.: Наука, 1973. – 170 с.

Попова – *Попова Н. М.* Svenska. Шведский речевой этикет. – СПб.: Ю. В. О., 2005. – 79 с.

Порциг – *Порциг В.* Членение индоевропейской языковой области. – М.: Прогресс, 1964. – 332 с.

ПОС – Псковский областной словарь с историческими данными. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967–1990. – Вып. 1–8.

Потапов – *Потапов С. М.* Словарь жаргона преступников (блатная музыка). – М., 1927. – 196 с. (Репр. изд.).

Потебня – *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Ч. I–II. – Харьков: Изд. Кн. маг. Д. Н. Полукетова, 1888; Ч. III. – Харьков: Пар. тип. и литограф. Зильберберг, 1899.

Потебня 1968 – Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. III. – М.: Просвещение, 1968. – 551 с.

Преображенский – *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. сл., 1959. – Т. I–II. – 1284 с.

Радевич-Винницкий – *Радевич-Винницкий Я. К.* Етикет і культура спілкування. – К.: Знання, 2006. – 291 с.

Радзявичюте 1987 – Радзявичюте А. К вопросу о взаимосвязи между названиями деревьев и птиц в балтийских языках // *Baltistica*. – 1987. – Т. 23. – № 1. – С. 33–36.

Реформатский – *Реформатский А. А.* Введение в языковедение. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 596 с.

РИС – *Грифцов Б. А.* Русско-итальянский словарь. – М.: ОГИЗ, 1934. – 1278 с.

Розенталь, Теленкова – *Розенталь Д. Э., Теленкова М. А.* Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1976. – 543 с.

РПС – *Воинова Н. Я., Старец С. М., Верхуша В. М., Здитовецкий А. Г.* Русско-португальский словарь. – М.: Рус. яз., 1989. – 814 с.

РРС – Румынско-русский словарь / Под ред. *М. В. Сергиевского* и *К. А. Марцишевской*. – М.: ОГИЗ, 1943. – 454 с.

РСБКЕ – Речник на съвременния български книжовен език. – София: БАН, 1955–1958. – Т. I–III.

РСХКНЈ – Речник српскохрватског књижевног и народног језика. – Белград: Српска акад. наука и уметности, 1959–1984. – Кн. 1–12.

СБППЗБ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979–1986. – Т. 1–5.

СГГЯ – Сравнительная грамматика германских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1962–1966. – Т. 1–4.

СГУ – Словник гідронімів України. – К.: Наук. думка, 1979. – 780 с.

СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Под ред. Р. И. Аванесова. – М.: Рус. яз., 1988. – Т. I–II.

Селіванова – *Селіванова О. О.* Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.

Сергиевский – *Сергиевский М. В.* Введение в романское языкознание. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1954. – 304 с.

СИВС – *Бабкин А. М., Шендецов В. В.* Словарь иноязычных выражений и слов. – СПб.: КВОТАМ, 1994. – Кн. 1–3.

Скляревская – *Скляревская Г. Н.* Языковая метафора в толковом словаре. Проблемы семантики (на материале русского языка). – М.: Ин-т рус. яз. АН СССР, 1988. – Ч. 1–2. – 54 с.

СлРЯ – Словарь русского языка в четырех томах / Гл. ред. С. Г. Бархударов. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1957–1961. – Т. I–IV.

СлРЯ XI–XVII – Словарь русского языка XI–XVII в. – М.: Наука, 1975–2008. – Вып. 1–28.

Смирницкая – *Смирницкая О. А.* Примечания // Древнеанглийская поэзия / Под ред. О. А. Смирницкой. – М.: Наука, 1982. – С. 236–311.

Соколов – *Соколов О. М.* Основы имплицитной морфологии русского языка. – М.: Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 1997. – 203 с.

Соколова – *Соколова З. П.* Культ животных в религиях. – М.: Наука, 1972. – 230 с.

Сомов – *Сомов В.* По-латыни между прочим. Словарь латинских выражений. – М.: ГИТИС, 1992. – 230 с.

СПЗБ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979–1986. – Т. 1–5.

СПИ – Слово о полку Игореве. – Л.: Сов. писатель, 1949. – 206 с.

Срезневский – *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб.: Изд-во Акад. Наук, 1893–1912 (Переиздано фотоспособом. – М., 1958). – Т. 1–3.

СРЛФЯ – Словарь разговорной лексики французского языка (на материале современной художественной литературы и прессы). – М.: Рус. яз., 1987. – 638 с.

СРНГ – Словарь русских народных говоров. – М., Л.: Наука, 1965–2008. – Вып. 1–42.

СРСХЈ – *Јовановић Р., Аманаџковић Ј.* Систематики речник српскохрватскога језика. – Нови Сад: Матице српске, 1980. – 1417 с.

СРФ – Словарь русской фразеологии / *А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова.* – СПб.: ФОЛИО-ПРЕСС, 1998. – 700 с.

ССГРЯ – Сравнительно-сопоставительная грамматика романских языков. Проблема структурной общности / под ред. *М. С. Гурьчевой.* – М.: Наука, 1972. – 410 с.

ССМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К.: Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2.

ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948–1965. – Т. 1–17.

Ставицька – *Ставицька Л.* Український жаргон. Словник. – К.: Критика, 2005. – 494 с.

Стеблин-Каменский – *Стеблин-Каменский М. И.* История скандинавских языков. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – 340 с.

Стеблин-Каменский 1955 – *Стеблин-Каменский М. И.* Древнеисландский язык. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1955. – 286 с.

Степанов 1963 – *Степанов Г. В.* Испанский язык в странах Латинской Америки. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1963. – 202 с.

Степанова 1953 – *Степанова М. Д.* Словообразование современного немецкого языка. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1953. – 376 с.

Стоянов, Чмир – *Стоянов І. А., Чмир О. Р.* Болгарсько-український словник. – К.: Наук. думка, 1988. – 776 с.

СУМ – Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

Суперанская (1) – *Суперанская А. В.* Аpellятив – онама // Имя нарицательное и имя собственное. – М.: Наука, 1978. – С. 5–33.

Суперанская (2) – *Суперанская А. В.* Групповые обозначения людей в лексической системе языка // Имя нарицательное и имя собственное. – М.: Наука, 1978. – С. 59–83.

Тейлор – *Тейлор И.* Происхождение арийцев и доисторический человек. – М.: Изд-е маг. «Книжное дело», 1897. – 332 с.

Телия – *Телия В. И.* Номинация // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. *В. Н. Ярцева.* – М.: Сов. энцикл. – С. 336–337.

Тер-Минасова – *Тер-Минасова С. Г.* Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово/Slovo, 2000. – 624 с.

Тиандер – *Тиандер К. Ф.* Немецко-русский словарь. – СПб.: Просвещение, 1911. – 1520 с.

Тимченко – *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. – Кн. 1. – Київ – Нью-Йорк: Преса України, 2002. – 512 с.

Толовски, Иллич-Свитыч – *Толовски Д., Иллич-Свитыч В. М.* Македонско-русский словарь – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. сл., 1963. – 576 с.

Толстой – *Толстой И. И.* Сербохорватско-русский словарь. – М.: Рус. яз., 1976. – 735 с.

Толстой 1957 – *Толстой И. И.* Сербскохорватско-русский словарь. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1957. – 1168 с.

Толстой 1969 – *Толстой И. И.* Славянская географическая терминология. – М.: Наука, 1969. – 262 с.

Томалин – *Томалин Б.* Франция. Быт. Традиции. Культура. – М.: АСТ • Астрель, 2006. – 159 с.

Топоров – *Топоров В. Н.* Прусский язык. Словарь. – М.: Наука, 1979–1990. – Т. I–V.

Топоров 1988 – *Топоров В. Н.* О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклоре и раннелитературных памятниках. – М.: ГРВЛ, 1988. – С. 7–60.

ТР – Тысячелетие России. 862–1862. – Николаев: Академия; Симферополь: Таврия, 1992. – 263 с.

Трубачев 1959 – *Трубачев О. Н.* История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 212 с.

Трубачев 1968 – *Трубачев О. Н.* Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. – М.: Наука, 1968. – 289 с.

Трубачев 1969 – *Трубачев О. Н.* К сравнительно-этимологической характеристике союза *a* и сочетаний с ним в праславянском //

Вопросы филологии: К 70-летию со дня рождения И. А. Василенко. – М., 1969. – С. 332–336.

Трубачев 1978 – *Трубачев О. Н.* Этимологический словарь славянских языков и Праславянский словарь (параллельного чтения) // *Этимология* 1976. – М.: Наука, 1978. – С. 3–17.

Трубачев 1985 – *Трубачев О. Н.* Праславянская лексикография // *Этимология* 1983. – М.: Наука, 1985. – С. 3–19.

Трубачев 1996 – *Трубачев О. Н.* О «рябчике», «куропатке» и других лингвистических свидетелях славянской прародины и праэкологии // *Вопросы языкознания*. – 1996. – № 6. – С. 41–48.

Трубачев 1999 – *Трубачев О. Н.* Серебро / *Indoarica* в Северном Причерноморье. – М.: Наука, 1999. – С. 76–82.

Трубачев 2003 – *Трубачев О. Н.* Опыт ЭССЯ: к 30-летию с начала публикации (1974–2003) / Доклад пленарного заседания / XIII Международный съезд славистов в Любляне (Словения), 2003 г. – М.: Ин-т рус. яз. РАН, 2003. – 48 с.

ТС – Тураўскі слоўнік / склад. *А. А. Крывіцкі* [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982–1987. – Т. 1–5.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Беларус. Сав. Энцыкл., 1977–1983. – Т. I–5.

Тульцева – *Тульцева Л. А.* Символика воробья в обрядах и обрядовом фольклоре // *Обряды и обрядовый фольклор*. – М.: Наука, 1982. – С. 163–179.

Українці 1959 – Українці. Історико-етнографічна монографія / Ред. *К. Г. Гуслистий*. – Т. I. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 829 с.

УРУУФС – *Олійник І. С., Сидоренко М. М.* Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. – К.: Рад. шк., 1971. – 352 с.

Успенский – *Успенский В. А.* Филологические разыскания в области славянских древностей: Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 243 с.

Ушаков – *Ушаков Д. Н.* Толковый словарь русского языка. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. сл., 1934–1940. – Т. 1–4.

Фасмер – *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н.Трубачева. – М.: Прогресс, 1964–1973. – Т. I–IV.

Федоров – Словарь русских говоров Новосибирской области / Под ред. *А. И. Федорова.* – Новосибирск: Наука, 1979. – 605 с.

Федорова – *Федорова М. В.* Лексико-грамматические очерки по истории русских местоимений. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1965. – 210 с.

Фесенко, Бокотей – *Фесенко Г. В., Бокотей А. А.* Птахи фауни України (польовий визначник). – К., 2002. – 416 с.

Филин – *Филин Ф. П.* Истоки и судьбы русского литературного языка. – М.: Наука, 1981. – 327 с.

Филин 1972 – *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк. – Л.: Наука, 1972. – 655 с.

Формановская, Красова – *Формановская Н. И., Красова Г. А.* Речевой этикет. Русско-итальянские соответствия. – М.: Высш. шк., 1992. – 143 с.

Формановская, Соколова – *Формановская Н. И., Соколова Г. Г.* Речевой этикет. Русско-французские соответствия. – М.: Высш. шк., 1992. – 94 с.

Формановская, Шевцова – *Формановская Н. И., Шевцова С. В.* Речевой этикет. Русско-английские соответствия. – М.: Высш. шк., 1992. – 80 с.

Франко – *Франко І.* Збірник творів. К.: Вік, 1903–1905. – Т. 1–3.

ФРБЕ – *Ничева К., Спасова-Михайлова С., Чолакова Кр.* Фразеологичен речник на българския език. – София: БАН, 1974–1975. – Т. 1–2.

ФРС – *Ганшина К. А.* Французско-русский словарь. Изд-е 11-е. – М.: Рус. яз, 1977. – 911 с.

ФСРЯ – Фразеологический словарь русского языка. – Москва: СЭ, 1967. – 543 с.

ФУФС – Французько-український фразеологічний словник / Упор. *Г. Ф. Венгренівська, М. А. Венгренівська.* – К.: Рад. шк., 1987. – 237 с.

ФЯ – Французский язык в свете теории речевого общения / Под ред. *Т. А. Ретиной*. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1992. – 216 с.

Халифман – *Халифман Э. А., Макеева Т. С., Раевская О. В.* Словообразование в современном французском языке. – М.: Высш. шк., 1983. – 128 с.

Хедден – *Хедден Т. Д.* Вяч. Вс. Иванов. История славянских и балканских названий металлов. 1983. – 198 с. (Рецензия) // *Этимология 1986–1987*. – М.: Наука, 1989. – С. 235–239.

Хостникъ – *Хостникъ М. М.* Грамматика словинского языка. – Горица: Тип. А. Габршека, 1900. – 287 с.

Цыганенко – *Цыганенко Г. П.* *Этимологический словарь русского языка*. – К.: Рад. шк., 1970. – 599 с.

Цыганенко 1989 – *Цыганенко Г. П.* *Этимологический словарь русского языка*. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Рад. шк., 1989. – 511 с.

ЧЕД – Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / Ред. *А. В. Кудрицького*. – К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. – 1006 с.

Черданцева – *Черданцева Т. З.* Очерки по лексикологии итальянского языка. – М.: Высш. шк., 1982. – 184 с.

Черных – *Черных П. Я.* Историко-этимологический словарь русского языка. – М.: Рус. яз., 1993. – Т. I–II.

Черных 1948 – *Черных П. Я.* Заметки об употреблении местоимения в ы вместо т ы в качестве формы вежливости в русском литературном языке XVIII–XIX вв. // *Ученые записки*. – Вып. 137. – Труды кафедры русского языка. – Кн. 2. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1948. – С. 89–108.

Чернышевский – *Чернышевский Н. Г.* Критика философских представлений против общинного владения // *Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений*. – Т. V. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1950. – С. 357–392.

Чеснов – *Чеснов Я. В.* Название народа – откуда оно? // *Этнографы рассказывают*. – М.: Наука, 1978. – С. 14–31.

Шанский – *Шанский Н. М.* Основы словообразовательного анализа. – М.: Учпедгиз, 1953. – 56 с.

Шанский 1987 – *Шанский Н. М.* Опыт этимологического словаря русской фразеологии. – М.: Рус. яз., 1987. – 239 с.

Шанский, Иванов, Шанская – *Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В.* Краткий этимологический словарь русского языка. – М.: Просвещение, 1975. – 542 с.

Шевченко – *Шевченко Т. Г.* Малий Кобзар. – К.: Веселка, 1979. – 384 с.

Широков – *Широков О. С.* Реконструкция праязыковых изоглосс общеиндоевропейского диалектного континуума // Сравнительно-историческое изучение языков различных семей. Теория лингвистической реконструкции / Под ред. *Н. З. Гаджиевой.* – М.: Наука, 1988. – С. 43–67.

Шишмарев – *Шишмарев В. Ф.* Очерки по истории языков Испании. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – 339 с.

Шишмарев 1955 – *Шишмарев В. Ф.* Словарь старофранцузского языка. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 274 с.

Шкунаев – *Шкунаев С. В.* Культура Галлии и романизация // Культура Древнего Рима. – В 2-х тт. / Отв. ред. *Е. С. Голубцова.* – М.: Наука, 1985. – Т. 2. – С. 258–303.

Шрадер – *Шрадер О.* Сравнительное языковедение и первобытная история. Лингвистическо-исторические материалы для исследования индогерманской древности. – СПб.: Тип. МПС, 1886. – 485 с.

Штаерман – *Штаерман Е. М.* От религии общины к мировой религии // Культура Древнего Рима. – В 2-х тт. / Отв. ред. *Е. С. Голубцова.* – М.: Наука, 1985. – Т. 1. – С. 106–210.

Штейнберг – *Штейнберг Н. М.* Аффиксальное словообразование во французском языке. Суффиксация и префиксация. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – 204 с.

Шунтов – *Шунтов В. П.* Трудная профессия альбатроса. – М.: Наука, 1993. – 220 с.

Эзоп – *Басни Эзоп* / Пер., ст. и ком. *М. Л. Гаспарова.* – М.: Наука, 1968. – 319 с.

Элиасов – *Элиасов Л. Е.* Словарь русских говоров Забайкалья. – М.: Наука, 1980. – 472 с.

ЭСБМ – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* / ред. *В. У. Мартынаў.* – Мінск: Навука і тэхніка, 1978–1993. – Т. 1–8.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. *О. Н. Трубачева*. – М.: Наука, 1974–2012. – Вып. 1–33.

Этерлей, Кузнецова – *Этерлей Е. Н., Кузнецова О. Н.* Неизвестное в известном (рассказы о словах). – М.: Наука, 1970. – 150 с.

ЯОС – Ярославский областной словарь / *Г. Г. Мельниченко*. – Ярославль: Изд-во Яросл. педин-та, 1981–1991. – Вып. 1–10.

Япп, Сиретт – *Япп Н., Сиретт М.* Эти странные французы. – М.: Эгмонт Россия Лтд., 2001. – 72 с.

Яшкін – *Яшкін І. Я.* Беларускія геаграфічныя назвы. Тапаграфія. Гідралогія. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – 256 с.

Acta IV – Acta Sanctorum Octobris, ex Latinis & Graecis, aliarumque gentium Monumentis, servata primigenia veterum Scriptorum phrasi, collecta, digesta. Tomus IV, quo dies octavus & nonus continentur. – Bruxelles: Typis Regiis, 1780.

AHDIER – The American Heritage Dictionary of Indo-European Roots / Rev., ed.: *C. Watkins*. – Boston: Houghton Mifflin, 1985. – XXVII, 113 p.

ALE – Atlas linguarum Europae / Sous la red. de *M. Alinei*. – Vol. I. – Assen / Maastricht: Van Gorcum, 1990. – 204 p.

Ambrazas – *Ambrazas S.* Daiktavardžių darybos raida. Lietuvių kalbos vardažodiniai vediniai. – Vilnius: Moksl. ir enc. leyd. inst., 2000. – 352 p.

Amer. – Americanismos. Diccionario Ilustrado Sopena. – Barcelona: Ed. R. Sopena, 1982. – 670 p.

André – *André J.* Les noms d'oiseaux en Latin. – Paris: Librairie Klincksieck, 1967. – 171 p.

Aristos – Aristos. Diccionario ilustrado de la lengua española. – La Habana: Instituto Cubano del Libro, s. a. – 648, 32 p.

Aristote – *Aristote*. Histoire des animaux. – T. III. – L. VIII–X / Texte établi et traduit par *P. Louis*. – Paris: Les belles lettres, 1969.

AS – Atlas Slovenije. – Tretja, izpopolnjena in razširjena izdaja. – Ljubljana: Mlad. knjiga, 1996. – 440 s.

AW – Altfriesisches Wörterbuch von *Dr. K. Freiherrn von Richthofen*. – Göttingen: Dietarische Buchhandlung, 1840. – 1165 S.

Baetke – *Baetke W.* Wörterbuch zur altnordischen Prosaliteratur. – Berlin: Akademie-Verlag, 1983. – 822 S.

Balčikonis – *Balčikonis J.* Выступление на лексикологической, лексикографической и терминологической конференции 24.VI.1952 г. // *Balčikonis J.* Rinkiniai raštai 1. – Vilnius: Mokslas, 1978. – P. 212–216.

Barnhart DE – *The Barnhart Dictionary of Etymology.* – New York: H. W. Wilson Co., 1988. – 1284 p.

Battaglia – *Battaglia S.* Grande dizionario della lingua italiana. – Torino: Unione tipografica, 1961–2002. – Vol. I–XXI.

Beard – *Beard R.* The Indo-European Lexikon. – Amsterdam – New York – Oxford: North Holland Publishing Company, 1981. – XVIII, 389 p.

Belon – *Belon P.* L'histoire de la nature des oiseaux, avec leurs descriptions et naïfs portraits ... en sept livres. – Paris: G. Corrozet, 1555. – 382 p.

Beowulf – *Beowulf.* Mit ausführlichem Glossar herausgegeben von M. Heyne. – 6-te Aufl., besorgt von A. Socin. – Paderborn: F. Schöningh, 1898. VIII, 298 S.

Bergmann – *Bergmann G.* Kleines sächsisches Wörterbuch. – Leipzig: VEB Bibliogr. Institut, 1989. – 235 S.

Berneker 1896 – *Berneker E.* Die preussische Sprache. Texte, Grammatik, etymologisches Wörterbuch. – Strassburg: K. G. Trübner, 1896. – XII, 336 S.

Bertulis 1972 – *Bertulis R.* Liet. *bėrnas*: latv. *bērns* un tā atvasinājumu semantika // *Baltistica* I. – 1972. – L. 17–32.

Bezljaj – *Bezljaj F.* Etimološki slovar slovenskega jezika. – Ljubljana: SAZU, 1976–1995. – Kn. 1–3.

Bezenberger – *Bezenberger A.* (rec.) Berneker E. Die preussische Sprache, Strassburg, 1896 // Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen. – 1897. – XXIII. – S. 283–321.

Bilkis, Kabašinkaitė – *Bilkis L., Kabašinkaitė B.* Tarptautinė Kazimiero Būgos konferencija // *Baltistica.* – 2002. – XXXVII (1). – P. 153–157.

Blažek – *Blažek V.* Old Prussian bird names // *Colloquium Pruthenicum secundum.* – Kraków: Universitas, 1998. – P. 7–23.

Bloch – *Bloch O.* Dictionnaire étymologique de la langue française. – Paris: Les Presses Univ. de France, 1932. – T. I–II.

Bodmer – *Bodmer F.* Die Sprachen der Welt. Geschichte – Grammatik – Wortschatz in vergleichender Darstellung. – Köln – Berlin : Kiepenheuer, Witsch, 1955. – 758 S.

Boryś – *Boryś W.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Wyd-wo literackie, 2005. – 861 s.

Boryś 2005 – *Boryś W.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Wyd-wo literackie, 2005. – 864 s.

Boström – *Boström I.* La morfosintassi dei pronomi personali soggetti della terza persona in italiano e in fiorentino. – Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1972. – 181 p.

Bosworth 1882 – An Anglo-Saxon dictionary, Based on the Manuscript Collections of the Late Joseph Bosworth / Ed. by T. N. Toller. – Oxford: Clarendon Press, 1882–1872. – Vol. 1–3.

Brewer – *Brewer E. C.* Dictionary of Phrase and Fable. – Philadelphia: H. Altemus, 1898. – 1440 p.

Brückner – *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1957. – XVI, 806 s.

Brückner 1927 – *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Krak. spół. wyd., 1957. – XIV, 806 s.

Brückner 1974 – *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa: Powszechna, 1974. – 805 s.

Brugmann, Delbrück – *Brugmann K., Delbrück B.* Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. – B. 2. – T. 1. – Strassburg: K. J. Trübner, 1906. – 688, 48 S.

Buck – *Buck C. D.* A dictionary of selected synonyms in the principal Indoeuropean languages: A contribution to the history of ideas. – Chicago: Univ. of Chicago Press, 1949. – XVII, 1515 p.

Budziszewska – *Budziszewska W.* Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej. – Wrocław etc.: Zakł. narodowy imienia Ossolińskich/Wyd-wo Polskiej Akademii nauk, 1965. – 357 s.

Buffon – *Buffon J.* Histoire naturelle. – Paris: Presses Univ., 1798–1802. – Vol. 1–10.

Būga – *Būga K.* Rinktinai raštai. – Vilnius: Valstybinė politinės ir moklinės literatūros leidykla, 1958–1961. – T. I–III.

Cabard, Chauvet – *Cabard P., Chauvet B.* L'Étymologie des noms d'oiseaux. Origine et sens des noms des oiseaux du Paléarctique occidental (noms scientifiques, noms français et étrangers). – Paris: Belin Nature, 2003. – 589 p.

CDD – *La cocina deliciosa y divertida.* – La Habana: Gente Nueva, 1979. – 92 p.

Cesari – *Cesari L.* de. Dizionario degli errori e dei dubbi grammaticali. – Roma: Newton Compton ed., 1995. – 97 p.

Chambers – *Chambers's Etymological Dictionary of the English Language.* – London; Edinburgh: W. & R. Chambers, Lim., 1913. – VII, 685 p.

Clark Hall – *Clark Hall J. R.* A Concise Anglo-Saxon Dictionary. – 4th ed. – London: Cambridge Univ. Press, 1975. – 432 p.

Clédat – *Clédat L.* Dictionnaire Étymologique de la Langue Française. – Paris: Larousse, 1913. – 620 p.

Corominas – *Corominas J.* Breve diccionario etimológico de la lengua castellana. – Madrid: Gredos, 1998. – 627 p.

CR – *Crestomație romanică / înt. sub cond. I. Iordan.* – București: Ed. Ac. RPR, 1962–1974. – Vol. I–III.

DA – *Dictionnaire vivant de la langue française.* Bob: Dictionnaire d'Argot [Електронний ресурс]: dvlf. unchicago.edu/motvase.

Dauzat – *Dauzat A., Dubois J., Mitterand H.* Nouveau dictionnaire étymologique et historique. – Paris: Libr. Larousse, 1964. – XLIV, 805 p.

Dauzat 1938 – *Dauzat A.* Dictionnaire étymologique de la langue française. – Paris: Libr. Larousse, 1938. – 810 p.

DBPN – *Mills A. D.* A Dictionary of British Place-Names [Електронний ресурс]: ORO: Oxford Reference Online.

DEI – *Dizionario etimologico italiano / Red.: D. Meldi, A. M. Carrassiti.* – Genova: Rusconi, 2003.

DELI – *Dizionario etimologico della lingua italiana.* – Santarcangelo di R.: Rusconi Libri, 2003. – 511 p.

Della Valle, Patota – *Della Valle V., Patota G.* Il nuovo salvalingua. – Milano : Sperling & Kupfer Ed., 2006. – 262 p.

DF – Dictionnaire français en ligne – langue française [Електронний ресурс]: LEXILOGOS >> www.lexilogos.com/français_langue_dictionnaires.htm.

DLF – *Quicherat L., Daveluy A.* Dictionnaire latin-français. – Paris: Hachette, 1906. – 1515 p.

Doroszewsky – *Doroszewsky W.* Nazwy narodów // Poradnik językowy. – 1966. – Z. 2. – S. 87–88.

DPL – *Torrinha F.* Dicionário português-latino. – 2.ª ed. – Porto: Barreira s. a., s. a. – 1129 p.

DRR 1980 – *Bolocan G., Medvedev T., Voronțova T.* Dicționar român-rus. – București: Ed. Șt. și Enc.; Moscova: Limba Rusă, 1980. – 1592 p.

DRR 2002 – *Celac T., Ețcu I., Ursu T.* Dicționar român-rus. – Chișinău: Litera, 2002. – 792 p.

DS – Die deutsche Sprache: Kleine Enzyklopädie in zwei Bänden. – Leipzig: VEB Bibliogr. Inst., 1970. – 1174 S.

Du Cange – *Du Cange.* Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis. – Vol. 1. – Francofurti ad Moenum: Officina Zunneriana, 1681. – 824 p.

Duden – *Duden.* Das große Wörterbuch der deutschen Sprache. – Mannheim etc.: Dudenverl., 1977–1981. – Bd. 1–6.

Duden 7 – *Duden.* Herkunftswörterbuch. Die Etymologie der deutschen Sprache. – Mannheim etc.: Dudenverl., 1963. – Bd. 7. – 816 S.

Duridanov – *Duridanov I.* Kolektiva auf *-ar* aus Pflanzenbezeichnungen in der serbisch-kroatischen und bulgarischen Toponymie // Четврто заседание на Меѓународната комисија за словенска ономастика. – Скопје: s. n., 1971. – S. 77–87.

Dusburgietis – *Dusburgietis P.* Prūsijos žemės kronika. – Vilnius: Versus Aureus, 1985. – 304 p.

DW – Deutscher Wortatlas / Hrsg. von W. Mitzka. – Giessen: W. Schmitz, 1951. – Bd. 1. – Karte 43.

Dykstra – *Dykstra A.* Frysk-Ingelsk wurdboek – Frisian-English Dictionary. – Ljouwert/Leeuwarden: Fryske Akademy/Afûk, 2000. – 1153 p.

Endzelynas – *Endzelynas J.* Baltų kalbų garsai ir formos. – Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. leyd., 1957. – 238 p.

Endzelīns – *Endzelīns J.* Latvijas PSR vietvārdi, I (2): K – Ū. – Rīga: Latv. PSR zin. Ak. Izd., 1961. – 505 l.

Endzelīns 1943 – *Endzelīns J.* Senprūšu valoda. Ievads, gramatika un leksika. – Rīga: Univ. apgads, 1943. – 288 l.

Endzelīns 1948 – *Endzelīns J.* Baltu valodu skanas un formas. – Rīga: LVI, 1948. – 256 l.

Endzelīns 1982 – *Endzelīns J.* Darbu izlase. – Rīga: Zinatne, 1974–1982. Sēj. 1–4.

EP – Europe Phrasebook. – Victoria: Lonely Planet Publ., 2001. – 559 p.

EPB – European Phrase Book. – London: DK, 2003. – 396 p.

Ernout, Meillet – *Ernout A., Meillet A.* Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. – 4e éd. – Paris: Klincksieck, 2001. – XX, 833 p.

EWD – *Braun W.* et al. Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. – 2. Aufl. durchges. u. erg. von V. Pfeifer. – Berlin: Akademie Verl., 1993. – Bd. 1–2. – XXVII, 1665 S.

Falk, Torp – *Falk H. S., Torp A.* Norwegisch-dänisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg: C. Winter, 1910–1911. – Bd. 1–2.

Feist 1913 – *Feist S.* Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen. – Berlin: Weimannsches Buchhandlung, 1913. – 573 S.

Feist 1939 – *Feist S.* Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache. – Leiden: Brill, 1939. – XXXVIII, 709 S.

Fick – *Fick A.* Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1874–1876. – Bd. I–IV.

Fraenkel 1950 – *Fraenkel E.* Die baltischen Sprachen. – Heidelberg: C. Winter, 1950. – 126 S.

Fraenkel 1962 – *Fraenkel E.* Litauisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg: Universitätsverlag, 1962. – Bd. 1–2.

Frančić – *Frančić V.* Budowa słowotwórcza serbochorwackich kolektywów. – Kraków: Uniw., 1961. – 84 s.

Friedrich – *Friedrich J.* Hethitisches Wörterbuch. – Heidelberg: C. Winter, 1952. – 344 S.

Frisch – *Frisch J. L.* Teutsch-lateinisches Wörterbuch. – Berlin: Ch. G. Nicolai, 1741. – Bd. 1–2.

GÄB – Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens. – Wiesbaden: M. Sändig, 1968. – 991 S.

Gamillscheg – *Gamillscheg E.* Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache. – Heidelberg: C. Winter, 1969. – 1326 S.

García Márquez – *García Márquez G.* Cien años de soledad. – Moscu: Progreso, 1980. – 408 p.

Genzardi – *Genzardi N. E.* The English tourist in Italy. A practical method of learning and speaking Italian with a correct pronunciation. – Torino – Milano: G. B. Paravia & C., 1927. – 242 p.

Gering 1907 – Gering H. Glossar zu den Liedern der Edda (Saemundar Edda). – Paderborn: Druck und Verl. von F. Schöningh, 1907. – XII, 229 S.

Gerullis – *Gerullis G.* Die altpreussischen Ortsnamen. – Leipzig – Berlin: Verein. Wiss. Verl., 1922. – 286 S.

Gonzalez – *Gonzalez M.* Latin-American Spanish Phrase Book. – London: Dorling Kindersley, 2002. – 144 p.

González Anaya – *González Anaya S.* Nido real de gavilanes. – Barcelona: Edita, 1931. – 319 p.

Górniewicz – *Górniewicz H.* Dialekt malborski. Słownik. – Gdańsk: Gdańskie Tow-wo Naukowe, 1973–1974. – T. I–II.

Gorra – *Gorra E.* La novella della dama e dei tre papagalli // Romania. – Paris, 1892. – T. 21. – P. 74–78.

Green – *Green J.* Words Apart. The Language of Prejudice. – London: Kyle Cathie Ltd., 1996. – 383 p.

Greimas, Keane – *Greimas A. J., Keane T. M.* Dictionnaire du moyen français. – Paris: Larousse, 1992. – 668 p.

Grimm – *Grimm J., Grimm W.* Deutsches Wörterbuch. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1854–1922. – Bd. I–XIII.

Grimm J. – *Grimm J.* Teutonic mythology. – In 4 vol. / Transl. from German by J. S. Stallybras. – Mineola: Dover Publ., 2004. – 1887 p.

Guiraud – *Guiraud P.* Dictionnaire des étymologies obscures. – Payot, 1994. – 522 p.

GW – Geflügelte Worte. Der Zitatenschatz des deutschen Volkes gesammelt und erläutert von G. Büchmann. – 25-te Aufl. – Berlin: Verlag der Haude., 1912. – 688 S.

Hansen – Hansen A. *Moderne Dansk. II.* – København : Grafisk forlag, 1967. – 461 s.

HE – Papildinājumi un labojumi K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīcai / *J. Endzelīns, E. Hauzenberga.* – Rīga: Grāmatu apgāds, 1934–1938. – Sēj. 1–2.

Hepp – *Hepp F.* Hétnyelvo sportszótár. Labdarúgas. – Budapest: Akadémiai Nyomda, 1969. – 432 l.

Hinze 1995 – *Hinze F.* Einige Fälle von Übereinstimmung in der Struktur der Vogelbezeichnungskomposita im Deutschen und Alt-preußischen // *Linguistica Baltica.* – 1995. – 4. – S. 185–192.

Hinze 1996 – *Hinze F.* Die altpreußischen Bezeichnungen der Wild- Aviafauna und des Hausgefögels // *Linguistica Baltica.* 1996–97. – 5–6. – S. 145–181.

Hirt – *Hirt H.* Etymologie der Neuhochdeutschen Sprache. – München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung O. Beck, 1921. – 438 S.

Hirt 1927 – *Hirt H.* Indogermanische Grammatik. – Teil III. – Das Nomen. – Heidelberg: C. Winter, 1927. – 360, 16 S.

Holthausen – *Holthausen F.* Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache. – Heidelberg: C. Winter, 1934. – 164 S.

Holub, Kopečný – *Holub J., Kopečný F.* Etymologický slovník jazyka českého. – Praha: St. nakl-vi učebnic, 1952. – 575 s.

Holub, Lyer – *Holub J., Lyer S.* Stručný etymologický slovník jazyka českého. – Praha: St. ped. nakl-vi, 1978. – 527 s.

Iglesias – *Iglesias H.* A Propósito del Nombre Vasco de la Plata: Nueva Etimología. – ARSE. – No. 42. – 2008. – P. 27–34.

Jelinek – *Jelinek H. J.* Česko-německý slovník. – Praha: Evropské vyd-vo, 1941. – 375 s.

Jóhannesson – *Jóhannesson A.* Isländisches etymologisches Wörterbuch. – Bern: Francke Verlag, 1956. – XXIII, 1406 S.

Jungmann IV – *Jungman J.* Slovník česko-německý. – Djl. IV. – Praha: W. Špinka, 1838. – 844 s.

Jungmann V – *Jungmann J.* Slovník česko-nemecký. – Djl. V. – Praha: W. Špinka, 1839. – 990 s.

Karłowicz – *Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedski W.* Słownik języka polskiego. – T. VII. – Warszawa: W dr. Wsp., 1919. – 1161 s.

Karulis – *Karulis K.* Latviešu etimoloģijas vārdnīca. – Rīga: Avots, 1992. – Sej. I–II.

KH – *Palecka J., Sobański O.* Tortilla u Sancho Pansy (kuchnia hiszpańska). – Warszawa: Watra, 1980. – 168 s.

Kiparsky 1968 – *Kiparsky W.* Slawische und baltische b/p- Fälle // Scando-Slavica. – Vol. 14. – Issue 1. – 1968. – S. 73–97.

Klein – *Klein E.* A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language. – Amsterdam etc.: Elsevier Publ. Co., 1966–1967. – Vol. I–II.

Kluge 20 – *Kluge F., Mitzka W.* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. – 20. bearb. Aufl. – Berlin: W. de Gruyter, 1967. – 915 S.

Kluge 21 – *Kluge F.* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. – 21., unveränd. Aufl. – Berlin; New York: W. de Gruyter, 1975. – 915 S.

Kluge 23 – *Kluge F.* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / Bearb. von E. Seebold. – 23., erw. Aufl. – Berlin; New York: W. de Gruyter, 1995. – LXIV, 921 S.

Kondratiuk – *Kondratiuk M.* O metodach slawizacji bałtyckich nazw geograficznych na pograniczu polsko-białoruskim i białorusko-litewskim // Z polskich studiów slawistycznych. – Warszawa: PAN, 1988. – Seria 7. Językoznawstwo. – S. 189–197.

Kotnik – *Kotnik J.* Slovensko-ruski slovar. – Ljubljana: Drž. Zal. Slov., 1950. – 736 s.

KP – *Palecka J., Sobański O.* Porto, sardynka i fado (kuchnia portugalska). – Warszawa: Watra, 1980. – 148 s.

Krasnowolski – *Krasnowolski M.* Arcta słownik staropolski / Opr. A. Krasnopolski. – Warszawa: Wyd-wo M. Arcta, 1914. – T. I. – 999 s.

Lanuzza – *Lanuzza S.* Storia della lingua italiana. – Roma: Newton Compton ed., 1994. – 93 p.

Larousse GDU – Larousse, Grand Dictionnaire Universel du XIXe siècle. – Paris: Administration du GDU 19, rue Montparnasse, 1891. – T. 1–17.

LC – Lições de culinária. – Lisboa: Lavoires, s. a. – 288p.

Lello – Lello. Dicionário Prático Ilustrado. – Porto: Lello e Irmão Ed., 1976. – 2023 p.

Lexus European languages. The rough guide. Dictionary. Phrasebook. – London: Lexus Ltd., 1999. – 512 p.

Linde – *Linde M. S. B.* Słownik języka polskiego. – Lwów: Druk. zakł. Ossolińskich, 1854–1860. – T. 1–6.

Littre – *Littre E.* Dictionnaire de la langue française. – Paris: Hachette, 1878–1889. – T. I–IV.

LKA I – Lietuvių kalbos atlasas. I. Leksika. – Vilnius: Mokslas, 1977. – 296 p.

LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas. – Vilnius: Mintis, 1968–2002. – T. 1–20.

LLF 1979 – *Dubois J., Mével P.* Larousse de la langue française: lexis. – Paris: Larousse, 1979. – 2109 p.

Lo Valvo – *Lo Valvo F.* Raccolta di proverbi siciliani nella parlata rearbutana. – Caltanissetta: Terzo Millennio Ed., 2003. – 223 p.

LP – Lello Popular. Novo dicionário ilustrado luso-brasileiro. – Porto: Lello e irmão editores, 1978. – 1434 p.

Lyberis – *Либерис А.* Литовско-русский словарь. – Вильнюс: Мокслас, 1988. – 925 с.

Machado – *Machado J. P.* Dicionário Etimológico da Língua Portuguesa. – 3-a edição. – Lisboa: Horizonte, 1977. – Vol. 1–5.

Machek 1957 – *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha: Nakl.-ví Českosl. Akad. Věd, 1957. – 627 s.

Machek 1968 – *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha: Nakl. Českosl. Akad. Věd, 1968. – 866 s.

Mallory, Huld – *Mallory J. P., Huld M. E.* Proto-Indoeuropean ‘Silver’ // *Zeitschr. für vergl. Sprachforschung.* – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984. – Bd. 97. – H. 1. – S. 1–12.

Mann – *Mann S. E.* An Indo-European Comparative Dictionary. – Hamburg: H. Buck Verl., 1984/87. – 1683 p.

MAP – Mały atlas ptaków: Tekst *J. Spirhanzl-Duriš*, ilustracje *J. Solovjev.* – Warszawa: P-we Wyd-wo Roln. i Leśne, 1971. – 256 s.

Marchand – *Marchand H.* The Categories and Types of Present Day English Word Formation. A Synchronic-Diachronic Approach. – München: C. H. Beck’sche Verlag, 1969. – 545 S.

Martínez Calvo – *Martínez Calvo L.* Diccionario español-ruso. – Barcelona: Ed. Ramón Sopena, S. A., 1975. – 1917 p.

Marvà – *Marvà J.* Curs superior de gramàtica catalana. – Barcelona: Barcino, 1985. – 453 p.

Mažiulis – *Mažiulis V.* Prūsų kalbos etimologijos žodynas. – Vilnius: Mokslo ir encykl. leyd., 1988–1997. – T. 1–4.

Mažiulis 1981 – *Mažiulis V.* Prūsų kalbos paminklai. – Vilnius: Mintis; Mokslas, 1966–1981. – T. 1–2.

ME – *Mülenbach K., Endzelin J.* Lettisch-deutsches Wörterbuch. – Riga: Hrsg. von lett. Kulturfonds, 1923–1932. – Bd. 1–4.

Meringer – *Meringer R.* Indogermanische Sprachwissenschaft. – Leipzig: G. J. Göschen'sche Verlagshandlung, 1903. – 151 S.

Merkù – *Merkù P.* Spremešanje jezikov v terskem besedotvorju: izomorfija, heteromorfija in polimorfija // Logarjev zbornik / Referati s 1. mednarodnega dialektološkega simpozija v Mariboru. – Maribor: Slav. drustvo, 1999. – 414 s.

Mestica – *Mestica E.* Dizionario della lingua italiana. – Torino: V. Bona, 1946. – 2098 p.

Meyer-Lübke – *Meyer-Lübke W.* Grammaire des langues romanes. – T. III : Syntaxe. – 1-re p. – Paris: H. Welter, 1900. – 464 p.

Migliorini – *Migliorini B.* Storia della lingua italiana. – Milano: RCS Libri S. p. A., 2004. – 701 p.

Migne – *Patrologiae cursus completus. Series Latina.* – Paris: Ed. J.-P. Migne, 1844–1855. – T. 1–217.

Migne M. – *Migne M. l'abbé.* Dictionnaire iconographique des figures, légendes et actes des saints. – Paris: Petit-Montrouge, 1850. – 1210 p.

Miklosich – *Miklosich F.* Etymologisches Wörterbuch der slawischen Sprachen. – Wien: W. Braumüller, 1886. – 547 S.

Murray – Augur, Augurium // *Murray J.* A dictionary of Greek and Roman Antiquities. – London: s. n., 1875. – 1294 p.

N – Das Nibelungenlied / Hrsg. von K. Bartsch. – 9te Aufl. – Leipzig: F. A. Brockhaus, 1931. – 56 S.

Naktinienė ir kt. – *Naktinienė G., Palauskienė A., Vitkauskas V.* Druskininkų tarmės žodynas. – Vilnius: Mokslas, 1988. – 487 p.

Nepokupnas 1994 – *Nepokupnas A. M.* Mažvydo «Katekizmo» bylojančio vadovėlio (knygelių) vaizdas istorijos ir kultūros kontekst

// Protestantizmas Lietuvoje: istorija ir dabartis. – Vilnius: Apyaušris, 1994. – P. 70–77.

Nepokupnyj 2004 – *Nepokupnyj A.* «Rain» and «ant» (*suge* E 47 – *saugis* E 791): How are their names connected in Old Prussian? // *Studies in Baltic and Indo-European linguistics: in honor of William R. Schmalstieg.* – Amsterdam; Philadelphia: J. Benjamins Publ. Co., 2004. – P. 143–152.

Nesselmann – *Nesselmann G.* Forschungen auf dem Gebiete der preußischen Sprache: Erster Beitrag // *Altpr. Monatsschr.*, 1870. – Bd. 7. – H. 4. – S. 289–319.

Nesselmann 1873 – *Nesselmann G. H. F.* Thesaurus Linguae Prusicae. – Berlin: F. Dummler, 1873. – VII, 222 S.

Nielsen – *Nielsen N. A.* Dansk etymologisk ordbog. – 2 ung. – København: Gyldendal, 1969. – 491 s.

NO – Nudansk ordbog. – København: Politikens forlag, 1972. – B. 1–2.

NPL – Nouveau Petit Larousse. – Pueblo y Educación / Instituto Cubano del Libro, 1970. – 1793 p.

NSDEL – New Standard Dictionary of the English Language. – New-York, London: Funk & Wagnalls Co., 1947. – 2310 p.

Ochęduszko – *Ochęduszko H.* Rozmówki włoskie. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1960. – 235 s.

ODEE 1967 – The Oxford Dictionary of English Etymology / *C. T. Onions* with the assistance of *G. W. Friedrichsen* and *R. W. Burchfield.* – Oxford: Clarendon, 1967. – 1025 p.

ODEE 1985 – The Oxford Dictionary of English Etymology / ed. by *C. T. Onions.* – Oxford: Clarendon, 1985. – XIV, 1024 p.

OED – The Oxford English Dictionary. – 3rd ed. – Oxford: Clarendon Press, 1970. – Vol. 1–12.

Okulicz-Kozaryn – *Okulicz-Kozaryn Ł.* Życie codzienne Prusów i Jaćwięgów w wiekach średnich (IX–XIII w.). – Warszawa: PIW, 1983. – 275 s.

Order – Order of friars minor // *Catholic encyclopedia*, 2006 [Електронний ресурс]: <http://www.newadvent.org/cathen/06281a.htm>.

Otrębski – *Otrębski J.* Gramatyka języka litewskiego. – Warszawa: PWN, 1958–1965. – T. I–III.

Palazzi – *Palazzi F.* Novissimo dizionario della lingua italiana. – Milano: Ceschina, 1946. – 1358 p.

Partridge – *Partridge E.* Origins. A Short Etymological Dictionary of Modern English. – London: Routledge & Kegan Paul, 1958. – 970 p.

Pauffer – *Pauffer H.-D.* Lateinamerikanisches Spanisch. Phonetisch-phonologische und morphologisch-syntaktische Fragen. – Leipzig: VEB, 1977. – 159 S.

Persson – *Persson P.* Beiträge zur indogermanischen Forschungen. – T. 2. – Uppsala: A – B; Leipzig: Otto Harrasowitz, 1912. – S. 551–1113 S.

Pisani – *Pisani V.* L'etimologia. – Milano: Renon, 1947. – 203 p.

PLI – *De Toro y Gisbert M., García-Pelayo y Gross.* Pequeño Larousse Ilustrado. – Ed. Rev., 1968. – 1663 p.

Plutarque – *Plutarque.* Oeuvres morales. – T. XI. Deuxième partie. Préceptes politiques. Texte établi et traduit par J.-Cl. Carrière. – Paris: G. Trédaniel, 1984. – 248 p.

Pokorny – *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – Bern; München: Francke Verl., 1959–1965. – Bd. 1–2.

Popowska-Taborska – *Popowska-Taborska H.* Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka. – Wrocław etc.: Zakład nar. im. Ossolińskich, 1993. – 175 s.

Prati – *Prati A.* Vocabolario etimologico italiano. – Torino: Garzanti, 1951. – XII, 1097 p.

Pulci – *Pulci L.* Morgante [Електронний ресурс]: Digital library. Intratext, 2006. www.intratext.com/IXT/ITA1333.

RAE – Real Academia Española: Diccionario de la Lengua Española. – Madrid: Espasa-Calpe, 1992. – T. I–II.

Riemann, Tolksdorf – *Riemann E.* (begründ.), *Tolksdorf U.* (hrsgb.). Preussisches Wörterbuch: Deutsche Mundarten Ost- und Westpreßens. – Neumünster: K. Wachholtz, 1974–93. – Bd. 1–5.

Robert – *Robert P.* Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. – Paris: Le Robert, 1985. – Vol. 1–9.

Robert 1970 – *Robert P.* Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. – Paris: S. N. L., 1970. – 1971 p.

Schmalstieg – *Schmalstieg W.* (Rec.) V. Mažiulis. Prūsų kalbos etimologijos žodynas, II, Vilnius, 1993; III, Vilnius, 1996 // *Baltistica*. – 1997. – XXXII (2). – P. 249–256.

Schrader – *Schrader O.* Reallexicon der Indogermanischen Altertumskunde. Grundzüge einer Kultur- und Völkergeschichte Alteuropas. – Berlin; Leipzig: W. de Gruyter, 1917–1929. – Bd. 1–2.

Schuster-Šewc – *Schuster-Šewc H.* Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. – Bautzen: Domowina, 1978–1989. – Bd. 1–24.

Schwarz – *Schwarz E.* Sudetendeutscher Wortatlas. – München: R. Lerche, 1954–1958. – Bd. 1–2.

Sensini – *Sensini M.* Le parole e il testo. Teoria e pratica della comunicazione linguistica. – Milano: A. Mondadori, 1989. – XVI, 640 p.

SGKP – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / pod red. F. Sulimirskiego i in.* – Warszawa: Nakł. Wł. Walewskiego, 1883. – T. IV. – 963 s.

ShOED – *The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles / Rev., ed. by C. T. Onions.* – Oxford: Clarendon, 1959. – 2515 p.

SJP – *Słownik języka polskiego.* – Warszawa: Państw. wyd-wo nauk, 1958–1969. – T. 1–11.

Skeat – *Skeat W. W.* A Concise Etymological Dictionary of the English Language. – Oxford: Clarendon Press, 1901. – 663 p.

Skeireins – *Skeireins // Die gotische Bibel des Vulfila: nebst der Skeireins, dem Kalender und den Urkunden.* – Halle: Buchhandlung des Waisenhauses, 1884. – 334 S. (Eph. – Послання до ефесян; G – Послання до галатів; J – Євангеліє від св. Івана; K – Послання до коринтян; Kolosser – Послання до колосян; L – Євангеліє від св. Луки; Mc – Євангеліє від св. Марка; R – Послання до римлян; T – Послання до Тита; Tim. – Послання до Тимотея).

Skok – *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. – Zagreb: Jugosl. akad. znanosti i umjetnosti, 1971–1973. – Knj. I–III.

Sławski – *Sławski F.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Tow-wo miłośników języka polskiego, 1952–1972. – T. 1–5.

Sławski 1974 – *Sławski F.* Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański. – T. I. – Wrocław etc.: Wyd-wo PAN, 1974. – S. 43–141.

Sławski 1976 – *Sławski F.* Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański. – T. II. – Wrocław etc.: Wyd-wo PAN, 1976. – S. 13–60.

Sł. P. XVI w. – Słownik Polszczyzny XVI wieku. – Wrocław etc.: PAN, 1966–2010. – T. I–XXXII.

Sł. Stp. – Słownik staropolski. – Warszawa – Kraków : Wyd-wo PAN, 1953–1992. – T. 1–10.

Smoczyński – *Smoczyński W.* Untersuchungen zum deutschen Lehngut im Altpreussischen // *Analecta Indoeuropaea Cracoviensis*. Vol. III. – Kraków: Univ. Jag. Crac., 2000. – 261 S.

Smoczyński 2007 – *Smoczyński W.* Słownik etymologiczny języka litewskiego. – Vilnius: Vilniaus Universitetas; Frankfurt a. Main: Printer Polyglott, Jost Gippert, 2007. – XXVII, 798 s.

Smoczyński 2008 – *Smoczyński W.* Uzupełnienia do «Słownika etymologicznego języka litewskiego». – Część I. – *Acta Linguistica Lituanica*. – LVIII (2008). – S. 53–151.

Sohlman – Sohlman Interpreter. – London: E. Hack, 1946. – 271 p.

SP – Słownik prasłowiański // Pod red. *F. Sławskiego*. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wyd-wo PAN, 1974–2001. – T. I–VIII.

SSJČ – Slovník spisovného jazyka českého. – Praha: Nakl-ví Českosl. Akad Věd, 1958–1971. – Sv. 1–40.

Stang 1972 – *Stang Chr. S.* Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slawischen, Baltischen und Germanischen. – Oslo: Universitetsforl., 1972. – 204 S.

Stappers – *Stappers H.* Dictionnaire synoptique d'étymologie française. – Paris: Libr. Larousse, s. a. – 959 p.

Strutyński – *Strutyński J.* Polskie nazwy ptaków krajowych. – Wrocław etc.: Ossolineum, 1972. – 212 s.

Stundžia – *Stundžia B.* Colloquium Pruthenicum secundum // *Baltistica*. – 1996. – XXXI (2). – P. 279–280.

Stypuła, Kowalowa – *Stypuła R., Kowalowa G.* Podręczny słownik polsko-rosyjski. – Warszawa: Wiedza powszechna; Moskwa: Rus. yaz., 1989. – 860 s.

Sulpicius - *Sulpicii Severi* Presbyteri Opera omnia. – Batavia: s. n., 1665. – P. 590.

Suolahti – *Suolahti H.* Die deutschen Vogelnamen: Eine wortgeschichtliche Untersuchung. – Straßburg: K. G. Trübner, 1909. – XXXIII, 540 S.

Svennung – *Svennung J.* Anredeformen. Vergleichende Forschungen zur indirekten Anrede in der dritten Person und zum Nominativ für den Vokativ. – Uppsala: Almqvist & Wirsells; Wiesbaden: O. Harrasowitz, 1958. – XL, 495 S.

Širvydas – Pirmasis Lietuvių kalbos žodynas: Konstantinas Širvydas Dictionarium trium linguarum. – Vilnius: Mokslas, 1642. – 894 p.

Titus Livius – *Titus Livius.* Ab urbe condita: Lib. XXI. – M.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1948. – 159 с.

TLF – Trésor de la langue française en 16 volumes online... Dictionnaire français en ligne – langue française [Электронный ресурс]: LEX-ILOGOS>> www.lexiclogos.com/français_langue_dictionnaires.htm.

Trautmann 1910 – *Trautmann R.* Die altpreussischen Sprachdenkmäler – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1910. – 382 S.

Trautmann 1923 – *Trautmann R.* Baltish-Slawisches Wörterbuch. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1923. – 382 S.

Trautmann 1925 – *Trautmann R.* Die altpreussischen Personennamen. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1925. – 382 S.

Trávníček – *Trávníček F.* Slovník jazyka českého. – Praha: Slovanské nakl-ví, 1952. – 1799 s.

TW – Thüringisches Wörterbuch. – Berlin: Akademie Verl., 1966–2006. – Bd. I–VI.

Urbutis 1969 – *Urbutis V.* Dabartinės baltarusių kalbos lituanizmai // Pradžia. – 1969. – T. 5. – Nr. 2. – Psl. 149–162.

Urbutis 1981 – *Urbutis V.* Baltų etimologijos etiudai. – Vilnius: Mokslas, 1981. – 280 p.

Vaan – *Vaan M. de.* Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages. – Leiden – Boston: Brill, 2008. – XIII, 825 p.

Vanagas 1981 – *Vanagas A.* Lietuvių hidronimų etimologijos žodynas. – Vilnius: Mokslas, 1981. – 408 p.

Vázquez Cuesta – *Vázquez Cuesta P., Mendes da Luz A.* Gramática portuguesa. – Madrid : Gredos, 1961. – 551 p.

VE – Vox Essencial. Diccionari castellà-català, català-castellà. – Barcelona: Baibliograf, S. A., 1996. – 298, 286 p.

Vies – Vies des saints pour tous les jours. – Vol. 4. – Paris: Gaume, 1855. – 422 p.

Virgilius – *P. Virgilius Maro.* Quattuor indices nominum verborum, rerum et plantarum in omnibus Virgiliti operibus. – Paris: N. E. Le-maire, 1822. – 643 p.

Vries 1962 – *Vries J.* Altnordisches etymologisches Wörterbuch. – 2 Aufl. – Leiden: Brill, 1962. – LII, 689 S.

Vries 1963 – *Vries J.* Nederlands etymologisch woordenboek. – Leiden: Brill, 1963. – LII, 689 s.

Walde, Hofmann – *Walde A.* Lateinisches etymologisches Wörterbuch. 3-te Neubearb. Aufl. von *J. B. Hofmann.* – Heidelberg, C. Winter, 1930–1954. – Bd. 1–2.

Walde, Pokorny – *Walde A.* Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen / Hrsg. und bearb. von *J. Pokorny.* – Berlin; Leipzig: W. de Gruyter, 1927–1938–1954. – Bd. I–II.

Warchoł – *Warchoł S.* Zoonimy od przymiotnika RABY w gwarach wschodniej Lubelszczyzny // *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu posko-wschodnio-słowiańskim.* – Białystok, 1995. – 372 s. – S. 365–372.

Wasserzieher – *Wasserzieher E.* Kleines etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. – Leipzig: VEB Bibl. Inst., 1977. – 262 S.

WDG – *Klappenbach R., Steinitz W.* Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. – 4te Aufl. – Berlin: Akad. Verl., 1980. – Bd. 1–6.

WE – Western Europe phrasebook. – Hawthorn: Londy Planet Publications, 1997. – 540 p.

Webster's – Webster's Seventh New Collegiate Dictionary. – La Habana: Inst. Cubano del Libro, 1973. – 1223 p.

Weekley – *Weekley E.* An Etymological Dictionary of Modern English. – N.Y.: Dover Publications, 1967. – Vol. I–II. – XX, 1659 p.

Weigand – *Weigand F. L. K.* Deutsches Wörterbuch. – Giessen: Ricker'sche Buchhandlung, 1857–1860. – Bd. I–II.

WFT – Wurdboek fan de Fryske taal / Woordenboek der Friese taal. – Groningen: De Tille, 1984. – D. 1–19.

Wieczorkewicz – *Wieczorkewicz Br.* Słownik gwary warszawskiej XIX w. – Warszawa: PWN, 1966. – 487 s.

WKG – Wir kochen gut. – Leipzig: Verlag für die Frau, 1987. – 240 S.

Wright – *Wright J.* Grammar of the Gothic language. – Oxford: At the University Press, 1910/1981. – 294 p.

Zelenin – *Zelenin D.* Russische (ostslawische) Volkskunde. – Berlin – Leipzig: W. de Gruyter & Co., 1927. – 424 S.

Zingarelli – *Zingarelli N. lo.* Vocabolario della lingua italiana. – Bologna: N. Zanichelli, 2005. – 2177 p.

Zingarelli 1990 – *Zingarelli N. lo.* Vocabolario della lingua italiana. – Bologna: N. Zanichelli, 1990. – 2256 p.

Zinkevičius 1977 – *Zinkevičius Z.* Lietuvių antroponimika: Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje. – Vilnius: Mokslas, 1977. – 302 p.

Мови, варіанти, діалекти

авест.	авестійська
аккад.	аккадська
алб.	албанська
амер.	американська
англ.	англійська
ар.	арабська
ассир.	ассирійська
афр.	африкаанс
б.	болгарська
балт.	балтійська
баск.	баскійська
блр.	білоруська
брет.	бретонська
брит.	британська
вал.	валлійська
вірм.	вірменська
в.-луж.	верхньолужицька
гал.	галльська
галіс.	галісійська
гебр.	гебрайська
герм.	германська
гот.	готська
гр.	грецька
груз.	грузинська
дан.	данська
д.-англ.	давньоанглійська
д.-в.-нім.	давньоверхньонімецька
д.-гр.	давньогрецька
д.-дан.	давньоданська
д.-інд.	давньоіндійська
д.-ірл.	давньоірландська
д.-ісл.	давньоісландська
д.-перс.	давньоперська

(д.-)рус.	(давньо)руська
д.-сакс.	давньосаксонська
д.-сканд.	давньоскандинавська
д.-фриз.	давньофризька
д.-шв.	давньошведська
ест.	естонська
егип.	египетська
заг.-герм.	загальногерманська
заг.-сл.	загальнослов'янська
зельт.	зельтерська
і.-є.	індоевропейська
ірл.	ірландська
ісл.	ісландська
ісп.	іспанська
іт.	італійська
картв.	картвельська
кат.	каталанська
каш.	кашубська
кельт.	кельтська
кімр.	кімрська
копт.	коптська
корс.	корсиканська
крим.-гот.	кримсько-готська
лат.	латинська
лит.	литовська
лімб.	лімбурзька
лтс.	латиська
люкс.	люксембурзька
макед.	македонська
ман.	манська
мегр.	мегрельська
н.-в.-нім.	нововерхньонімецька
нідерл.	нідерландська
нім.	німецька
н.-луж.	нижньолужицька

н.-нім.	нижньонімецька
норв.	норвезька
окс.	окситанська
оркн.	оркнейська
осет.	осетинська
п.	польська
перс.	перська
полаб.	полабська
порт.	португальська
прагерм.	прагерманська
прасл.	праслов'янська
прус.	пруська
рет.	ретороманська
рос.	російська
рос.-цсл.	російсько-церковнослов'янська
рум.	румунська
с.	сербська
с.-англ.	середньоанглійська
с.-б.	середньоболгарська
с.-в.-нім.	середньовишньонімецька
с.-дан.	середньоданська
сиц.	сицилійська
с.-ірл.	середньоірландська
с.-лат.	середньолатинська
слвн.	словенська
слвц.	словацька
слов.	слов'янська
словін.	словінцька
с.-нідерл.	середньонідерландська
с.-н.-нім.	середньонижньонімецька
ст.-ісп.	староіспанська
ст.-кат.	старокаталанська
ст.-н.-луж.	середньонижньолужицька
ст.-п.	старопольська
ст.-пров.	старопровансальська

ст.-сл.	старослов'янська
ст.-укр.	староукраїнська
ст.-франц.	старофранцузька
с.-хорв.	сербохорватська
с.-цсл.	сербсько-церковнослов'янська
ст.-ч.	старочеська
с.-шв.	середньошведська
тох. А	тохарська А
тох. В	тохарська В
тур.	турецька
уг.	угорська
укр.	українська
фарер.	фарерська
фін.	фінська
франк.	франкська
франц.	французька
фриз.	фризька
хет.	хетська
хорв.	хорватська
цсл.	церковнослов'янська
ч.	чеська
шв.	шведська
шетл.	шетландська
шотл.	шотландська
шум.	шумерська
ютл.	ютландська
яп.	японська

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
------------------------	---

ВСТУП. Індоевропейська лексична спадщина: традиції вивчення й напрями дослідження	6
--	---

Частина 1. РОЗВИТОК СПІЛЬНОЇ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ СПАДЩИНИ В СЛОВНИКУ ГЕРМАНСЬКИХ, БАЛТІЙСЬКИХ І СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ	16
--	----

1. Литовська і прусська назви книги: проблеми демінутивних форм.	16
2. Прус. <i>gaylux</i> E 661 'горностай' і д.-рус. <i>бѣлька</i> : спільна модель двох новотворів	19
3. Прус. <i>pele</i> E 710 'wye': 'сірий птах' чи 'миша'?	31
4. Назви срібла в індоевропейських мовах	47
5. Назви сірого кольору у слов'янських та інших індоевропейських мовах	66
6. У пошуках слов'янських когнатів: лит. <i>stābas</i> 'стовп, колона; ідол' – д.-ісл. <i>stafr</i> 'паля; пень / корінь / стебло; літера / руна'	83

7. Д.-сканд. <i>sindr</i> ‘окалина, шлак’ – цсл. <i>сѣдра</i> ‘загустіла рідина’	111
8. Ісл. <i>þungur</i> – лит. <i>tingùs</i> – рос. <i>тяжкий, тяжелый</i> (Розвиток індоєвропейського кореня <i>*tengh-</i> ‘тягти, розтягувати, натягувати’ у германських, балтійських і слов’янських мовах)	121
9. Індоєвропейський корінь <i>*(s)keub/p-</i> / <i>*(s)koub/p-</i> / <i>*(s)kūb/p-</i> ‘згинати(ся); підніматися, височіти, огинати’ і його реалізація в германських, балтійських і слов’янських мовах	136
10. Нім. <i>Wiese</i> – лит. <i>viksvà</i> – блр. <i>віш</i>	165

**Частина 2. ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНІ ЗВ’ЯЗКИ
РОМАНСЬКИХ, ГЕРМАНСЬКИХ, БАЛТІЙСЬКИХ
І СЛОВ’ЯНСЬКИХ МОВ 198**

1. К проблеме дериватов в исторических и этимологических словарях балтийских и славянских языков	198
2. Балто-слов’янський суфікс збірності <i>-or-</i> / <i>-arь</i>	208
3. Індоєвропейський суфікс <i>-isko</i> і його розвиток у мовах різних груп.	219
4. Суфікс <i>-sk-</i> у германських мовах: генеза та еволюція синонімічних суфіксів	253

**Частина 3. ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ ЯК РЕЛЕВАНТНА
ОЗНАКА СЕМАНТИЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ МОВ 338**

1. Визначальні напрями й основні тематичні характеристики вторинної номінації у сучасних індоєвропейських мовах	338
2. Дохристиянські початки пруської та німецької назв королька в Ельбінзькому словнику	359

3. Вторинна номінація в ад'єктивній сфері за ознаками кольору: ісл. rjúra – лтс. rubenis – укр. <i>рябий</i>	375
4. Птахи, охрещені іменами святих (Романські орнітоніми як християнські антропоморфізми)	388
5. До походження італійської назви mulacchia, або Як сорока-ворона стала черницею	397
6. Апелятивація етнонімів у романських та інших індоєвропейських мовах	402
7. Вторинна номінація у займенниковій сфері	482
Список скорочень	555
Джерела й література	555
Мови, варіанти, діалекти	596

Наукове видання

**ІНДОЄВРОПЕЙСЬКА СПАДЩИНА
В ЛЕКСИЦІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ,
БАЛТІЙСЬКИХ, ГЕРМАНСЬКИХ
І РОМАНСЬКИХ МОВ:
СЕМАНТИЧНІ ТА СЛОВОТВІРНІ
ЗВ'ЯЗКИ І ПРОЦЕСИ**

Відповідальний редактор

В. П. Пономаренко

Художня обкладинка: *Ананко К.*
Макет і комп'ютерне верстання: *Нестеренко Є.*

Підписано до друку 17.10.2013 р.
Формат 70 x 100^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура «Тип Таймс».
Обл.-вид. арк. 31,43. Ум.-друк. арк. 35,11.
Наклад 300 прим. Зам. № 1283.

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
Тел./факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: conf@graffiti.kiev.ua
www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41